

चतुर्वर्गचिन्तामणिः
हेमाद्रिविरचितः

Caturvargacintāmani
of Hemādri

VOLUME — III (Part-III)

CHAUKHAMBHA SANSKRIT SANSTHAN
VARANASI, INDIA

THE
KASHI SANSKRIT SERIES
235
*****

CATURVARGACINTĀMANI

OF
ŚRĪ HEMĀDRI

Volume III
PARIŚEṢAKHAṆḌA

PART III
KĀLANIRNAYA

EDITED BY
PAṆḌITA YAJÑEŚVARA SMṚTIRATNA
and
PAṆḌITA KĀMĀKHYĀNĀTHA TARKAVĀGĪŚA

CHAUKHAMBHA SANSKRIT SANSTHAN

Publishers and Distributors of Oriental Cultural Literature

P. O. Chaukhambha, P. Box No. 1139

Jadau Bhawan, K. 37/116, Gopal Mandir Lane

VARANASI-221001 (INDIA)

© Chaukhambha Sanskrit Sansthan, Varanasi

Phone : 65889

Price : Rs. 2500-00 for the set of four volumes in seven parts

Rs. 400-00 for Volume III (Pariśeṣakhaṇḍa,

Part 3, Kālanirṇaya)

Originally Published by The Asiatic

Society of Bengal in 1895

Reprinted 1985

Also can be had of

CHAUKHAMBHA VISVABHARATI

Post Box No. 1084

Chowk (Opposite Chitra Cinema)

VARANASI-221001

Phone : 65444

---

*Printers—Srigokul Mudranalaya, Gopal Mandir Lane, Varanasi
and Globe Offset Press, New Delhi*

॥ श्रीः ॥

काशी संस्कृत ग्रन्थमाला

२३५

चतुर्वर्गचिन्तामणिः

श्रीहेमाद्रिविरचितः

तत्र

परिशेषखण्डनाम्नः

तृतीयखण्डस्य

तृतीयो भागः

कालनिर्णयः

श्रीयज्ञेश्वरस्मृतिरत्नेन

श्रीकामाख्यानाथतर्कवागीशेन

च

परिशोधितः

चौखम्भा संस्कृत संस्थान

भारतीय सांस्कृतिक साहित्य के प्रकाशक तथा वितरक

पो० आ० चौखम्भा, पो० बा० नं० ११३६

जड़ाव भवन, के. ३७/११६, गोपाल मन्दिर लेन

वाराणसी (भारत)

प्रकाशक : चौखम्भा संस्कृत संस्थान, वाराणसी

मूल्य : रु० २५००-००   संपूर्ण १-४ खण्ड, ७ भाग
रु० ४००-००   तृतीय खण्ड (परिशेष खण्ड,
भाग ३, कालनिर्णय)

२२६.२

एम/टी-३/३

मूल रूप से आसियाटिक् सोसायिटि आफ बंगाल द्वारा प्रकाशित, १८९५

पुनर्मुद्रणम् १९८५

अन्य प्राप्तिस्थान

चौखम्भा विश्वभारती

पोस्ट बाक्स नं० १०८४

चौक, (चित्रा सिनेमा के सामने)

वाराणसी-२२१००१ (भारत)

फोन : ६५४४४

मुद्रक—श्रीगोकुलमुद्रणालय, गोपाल मन्दिर लेन, वाराणसी एवं
ग्लोब आफसेट प्रेस, नई दिल्ली

विज्ञापनम् ।

अन्योऽयं चतुर्वर्गचिन्तामणिर्नाम सुविख्यातकीर्तिना पण्डितकुलतिलकेन महामहोपाध्यायेन श्रीमता हेमाद्रिणा विरचितः । स किल दक्षिणात्यजनपदे वात्सगोत्रीयात् कामदेवनामकाद्विजोत्तमादुद्भूतः । वासुदेवः वामनदेवश्च क्रमेणास्य पितामहः प्रपितामह आसीत् । हेमाद्रिस्तु देवगिरिनगरीपतेः यादववंशावतंशस्य सुप्रथितनामधेयस्य महादेवस्य सङ्कलकरणाधिपति-पण्डित आसीत् । स राजा पञ्चग्रहधरेन्दुमित्रः शक्यपतिसंवत्सरे समुदित-वान् । हेमाद्रिश्च तत्समकालिक एवासीत् ।

चतुर्वर्गचिन्तामणिः व्रतखण्ड-दानखण्ड-तीर्थखण्ड-भोक्तखण्ड-परिशेषखण्डात्मकपञ्चावयवसम्पन्नः । तत्र व्रतखण्डं दानखण्डश्च आसियाटिक-सांसाइटोसमाजाध्यक्षमहोदयानामनुसृत्या तत्रभवतां पण्डिताग्रगण्यानां ७ भरतचन्द्रशिरोमणिमहोदयानां परिशोधनप्रयत्नेन च सुदृढं । तत उक्त-महोदयानां परलोकावाप्तौ परिशेषखण्डान्तर्गतआद्रुखण्डं कालखण्डश्च उक्त-समाजाध्यक्षमहोदयानां अनुसृत्या आवयोः परिशोधनप्रयत्नेन च सुदृढं । परिशोधने त्रीणि आदर्शपुस्तकानि सहायभूतानि आसन् । तेषां द्वयं क-ख-चिह्नितं वाराणसीस्थानालुब्धं अपरञ्च कलिकातासंस्कृतविद्यामन्दिरपुस्तकालयादधिगतं । त्रीण्येव पुस्तकानि अन्तरान्तरा अपरिशुद्धानि पूर्वापरसङ्गति-रहितानि च अतो बहुषु स्थानेषु स्मार्त्त-शूलपाणि-मन्वादिस्मृतिनिबन्धानां साहाय्यमवलम्बितं तथापि —

महारण्यच्छेदात् परमपि कियच्छिष्टमपरं
अतश्छेत्तुर्दोषो न हि भवति भाव्ये हि विषये ।
वनन्यायादत्र क्वचिदपि भवेद्दुष्टमपरं
वचः क्षम्यं याचे विनतिततिपूर्वं हि कृतिन इति ॥

अनन्तरं परिशेषखण्डान्तर्गतप्रायश्चित्तखण्डस्य सुद्रव्यं भविष्यति,
सम्भाव्यते एतन्मुद्रणं महात्मनामुपकाराय कल्प्यते इत्यलं पक्षवितेन ।

श्रीयज्ञेश्वरशर्मेणः —

श्रीकामाख्यानाथशर्मेणः —

द्वितीयः ।

(अ)

विषयः ।	पृष्ठं ।	पङ्क्तिः ।
अभिहोत्रकालः	८१६ ।	१ ।
अभिहोत्राधान-दारस्त्रीकारकालनिर्णयः ...	८११ ।	१ ।
अनध्यायनिर्णयः	७५३ ।	७ ।
अनवलोभनकालः	७३३ ।	७ ।
अन्नप्राशनकालः	७४० ।	१० ।
अपराह्णकालः	५७३ ।	१६ ।
अपरपक्षचतुर्दशीश्राद्धनिर्णयः	५६१ ।	१३ ।
अपरपक्षत्रयोदशीश्राद्धकालनिर्णयः	४८१ ।	५ ।
अभ्यङ्गविहित-निषिद्धकालौ	११६ ।	८ ।
अयनादयः श्राद्धकालाः	५०० ।	१६ ।
अशौचादिनिमित्तेषु श्राद्धकालनिर्णयः ...	५६१ ।	१८ ।
अश्वत्थ-सागरस्पर्शास्पर्शकालः	७०३ ।	७ ।
अष्टकाः	४५२ ।	२ ।

(आ)

आमलकस्नानकालनिर्णयः	७१४ ।	६ ।
आवसथाधानकालनिर्णयः	८१४ ।	५ ।
आश्रमकालनिर्णयः	७८२ ।	१० ।

(२)

(उ)

विषयः ।	पृष्ठं ।	पङ्क्तिः ।
उत्सर्जनकालः	४०७ ।	७ ।
उद्वाहविकल्पः	७८५ ।	४ ।
उन्मीलन्याद्यष्टभेदनिरूपणं	२६० ।	६ ।
उपनयनकालः	७४५ ।	१० ।
उपनयनगौणकालः	७६१ ।	७ ।
उपवासतिथिनिर्णयः	११५ ।	७ ।
उपवासदिननियमः	१६४ ।	५ ।
उपाकर्म्मकालनिर्णयः	३६५ ।	२ ।
उष्णोदकस्नानकालनिर्णयः	७१२ ।	६ ।

(ए)

एकभक्ततिथिकालनिर्णयः	१०७ ।	१६ ।
एकादशीनिर्णयः	१४५ ।	१ ।
एकादशीविषये व्रतवाक्यनिषेधनिर्णयः	१५२ ।	१ ।
एकादशीव्रताङ्गपारणनिर्णयः	२८० ।	६ ।
एकादशीव्रते नक्तादिकालनिर्णयः	२७६ ।	१७ ।

(क)

कर्णवेधकालः	७४८ ।	१ ।
कलियुगधर्माः	६६३ ।	१५ ।
कलियुगधर्मवर्ज्यानि	६६६ ।	१ ।
कल्पादयः	६७० ।	१ ।
कामनाविशेषात् तिथ्यादिविशेषे देवताविशेषः	८८५ ।	१५ ।
कामनाविशेषेण नक्षत्रविशेषे देवतापूजा	८७८ ।	१ ।
काम्यप्रकीर्णकालाः	५२१ ।	१२ ।

(३)

विषयः ।	पृष्ठं ।	पङ्क्तिः ।
काम्यवारनिरूपणं... ..	५१७ ।	२५ ।
काम्यश्राद्धकालः	५०५ ।	१६ ।
कालविशेषेण नानावर्ज्यानि	६८६ ।	११ ।
कालस्वरूपनिरूपणं	६ ।	३ ।
कुतपकालः	५७४ ।	७ ।
कृष्णपक्षश्राद्धकालः	४६० ।	२ ।
केशान्तकर्मकालः	७७८ ।	६ ।
क्षयाहापरिज्ञाने सांवत्सरिकश्राद्धकालनिर्णयः ...	५५८ ।	१२ ।
क्षौरकर्मनिषिद्धकालः	६६० ।	५ ।

(ग)

गजच्छाया	५०४ ।	८ ।
गृह्णकालनिर्णयः	३११ ।	१ ।

(घ)

चतुर्थाश्रमस्त्रीकारकालनिर्णयः	८०७ ।	१ ।
चतुर्विधपूर्वाह्नविवेकः	५७१ ।	१ ।
चतुष्पथासेवनकालः	६६६ ।	१२ ।
चूडाकर्मकालः	७४२ ।	१ ।
चूडाकर्मनिषिद्धकालः	७४४ ।	६ ।

(ज)

जन्माष्टमीनिर्णयः	१३६ ।	२१ ।
जयन्तीपारणकालनिर्णयः	१३६ ।	११ ।
जयन्तीव्रतनित्यत्वनिर्णयः	१३७ ।	१८ ।
जातकर्मकालः	७३६ ।	१ ।

(४)

(त)

विषयः ।	पृष्ठं ।	पङ्क्तिः ।
तिथिविशेषेण वज्र्यानि	६८१ ।	११ ।
तिलस्नानविहित-निषिद्धकालौ	७१६ ।	१ ।
तिलतर्पणनिषिद्धकालः	७२१ ।	१० ।
तैलाभ्यङ्गादिकालनिर्णयः	७१७ ।	१ ।
अयोदशीश्चाद्वनिर्णयः	४१७ ।	६ ।

(द)

दन्तधावनकालनिर्णयः	७१७ ।	१ ।
दमनकारोपणकालः	८६० ।	१६ ।
दीक्षाकालः	८५५ ।	२ ।
देवताविशेषपूजने तिथिविशेषाः	८६५ ।	४ ।
देवीप्रतिष्ठाकालः	८५३ ।	८ ।
देयकन्याकालनिर्णयः	६०२ ।	११ ।
अथब्राह्मणसम्प्रत्युपलक्षितकालः	५०३ ।	१३ ।
द्वादशीनियमाः	२०१ ।	७ ।
द्वादशीनिर्णयः	२८६ ।	१ ।

(न)

नक्षत्रकालनिर्णयः	११२ ।	२ ।
नक्षत्रयुक्ततिथिनिर्णयः	६४८ ।	१ ।
नक्षत्रादिनिर्णयः	५१२ ।	८ ।
नक्षत्रोपवासादिकालनिर्णयः	१२६ ।	६ ।
नदीनां राजःकालनिर्णयः	७०० ।	१८ ।
नवम्यादिकालः	५२६ ।	११ ।

(५)

विषयः ।	पृष्ठं ।	पङ्क्तिः ।
नानादेवतापवित्रारोपणकालः	८८८ ।	१ ।
नानापुण्याः	६४४ ।	३ ।
नानायुगधर्माः	६५७ ।	१ ।
नामकरणकालः	८३७ ।	१३ ।
नित्यश्राद्धकालनिर्णयः	४३६ ।	३ ।
निमित्तनक्षत्रादेः संयोगविशेषे देवताविशेषपूजा	८८० ।	१ ।
निमित्तनिरोधेन सदा पुण्यकालः	६७५ ।	११ ।
निषिद्धकालः	५८५ ।	७ ।
निष्क्रमणकालः	७३६ ।	६ ।
नैमित्तिकादिदेवतापूजा-तदङ्गानां कालः ...	८६२ ।	१ ।

(५)

परिणयनकालनिर्णयः	८०० ।	१३ ।
पर्व्वज्य्यानि	६८४ ।	३ ।
पर्व्वसन्धिकालनिर्णयः	३११ ।	१ ।
पर्व्वानुष्ठेयं	६७२ ।	८ ।
पवित्रारोपणकालः	८६७ ।	१६ ।
पारणकालनियमः	२६७ ।	१५ ।
पिण्डदाने निषिद्धकालः	५८७ ।	१ ।
पुण्यचतुर्थी	६१६ ।	१० ।
पुण्यचतुर्दशी	३३८ ।	१ ।
पुण्यतृतीया	६१८ ।	५ ।
पुण्यत्रयोदशी	६३७ ।	१ ।
पुण्यदशमी	६३१ ।	१७ ।
पुण्यद्वादशी	६३४ ।	१२ ।

विषयः ।	पृष्ठं ।	पङ्क्तिः ।
पुण्यद्वितीया	६१७ ।	८ ।
पुण्यनवमी	६३० ।	८ ।
पुण्यपञ्चमी	६२१ ।	१ ।
पुण्यपौर्णमासी	६४३ ।	१ ।
पुण्यप्रतिपत्	६१४ ।	३ ।
पुण्यषष्ठी	६२२ ।	४ ।
पुण्यसप्तमी	६२४ ।	३ ।
पुण्यामावस्या	६४३ ।	१ ।
पुण्याष्टमी	६२६ ।	१५ ।
पुण्यैकादशी	६३३ ।	१७ ।
पुष्पादीनामभावे पञ्चादिभिः पूजाव्यवस्था	८६४ ।	६ ।
पुंसवनकालः	७३२ ।	१४ ।
पूर्वाह्णविनियोगः	५७७ ।	१५ ।
प्रकीर्णकालः	५०५ ।	१६ ।
प्रकीर्णपुण्यकालः	६७५ ।	१३ ।
प्रकृतौ वैश्वदेवकालनिर्णयः	६०२ ।	१७ ।
प्रतिपत्प्रभृतिक्रमेण पुण्यतिथयः	६१४ ।	१ ।
प्रतिष्ठाकालनिर्णयः	८२६ ।	२० ।
प्रातःकालविनियोगः	५८१ ।	१५ ।
प्रासादाद्यारम्भकालः	८१७ ।	७ ।
प्रेतक्रियासु निषिद्धकालः	५६० ।	६ ।
प्रेतक्रियासु निषिद्धकालविचारः	५६७ ।	८ ।
प्रेतश्राद्धकालः	५२६ ।	११ ।
(७)		
ब्रह्मचर्यकालविधिः	७७८ ।	१ ।

(७)

(भ)

विषयः ।	पृष्ठं ।	पङ्क्तिः ।
भाद्रपदापरपक्षः ...	४६२ ।	२ ।
भूतयक्षादिकालनिर्णयः ...	६१० ।	७ ।

(म)

मघाश्राद्धनिर्णयः ...	५७८ ।	११ ।
मध्याह्नकल्पः ...	५७२ ।	१५ ।
मध्याह्नविनियोगः ...	५८० ।	१४ ।
मन्वन्तरादयः ...	६६६ ।	१ ।
मलमासनिर्णयः ...	२६ ।	२ ।
मलमासे कार्याकार्यनिर्णयः ...	३६ ।	१ ।
मासभेदेन पुष्यविशेषाः ...	८६२ ।	१ ।
मांसवर्जनकालः ...	६६१ ।	३ ।
मुख्यशालातिक्रमे कालाः ...	६१६ ।	११ ।
मैथुनकालनिर्णयः...	६२१ ।	१७ ।

(य)

युगभेदेन वज्र्यानि ...	६६३ ।	६ ।
युगादिनिर्णयः ...	६४६ ।	१ ।
युगान्ताः ...	६५६ ।	१ ।

(र)

रक्षादिभेदेन पुष्यभेदाः ...	८६२ ।	२० ।
रात्रिकारणीयवज्र्यानि ...	६६२ ।	१८ ।

(८)

(८)

विषयः ।	पङ्क्तं ।	पङ्क्तिः ।
वश्यादिकर्मविशेषेण कालविशेषः	८६६ ।	६ ।
वापीकूपादिप्रतिष्ठाकालः	६६० ।	१५ ।
वाराः	५१७ ।	१५ ।
विद्यारम्भकालः	७४४ ।	८ ।
विष्णुदीक्षाकालः	८६० ।	१५ ।
विष्णुनामकीर्तने कालविशेषः	६१६ ।	१ ।
विष्णुपवित्रारोपणकालः	८८६ ।	११ ।
विष्णुपूजाकालः	८६० ।	१० ।
पिष्णुप्रतिष्ठाकालः	८६१ ।	१ ।
विष्णुश्रयनादिकालनिर्णयः	८६७ ।	११ ।
वृद्धिश्राद्धकालनिर्णयः	४५७ ।	१० ।
वैद्युति-च्यतीपातौ	६७४ ।	८ ।
वैवाहिकमर्मकालः	८०० ।	४ ।
वैश्वदेवकालनिर्णयः	५६६ ।	१८ ।
च्यतीपातः	६७२ ।	५ ।
अतविशेषेण तिथिविशेषनिर्णयः	१०५ ।	१ ।

(९)

श्रयनविहितनिषिद्धकालः	६६१ ।	१७ ।
शिवप्रतिष्ठाकालः	६८४ ।	२ ।
शिवरात्रिनिर्णयः	२५८ ।	६ ।
श्रद्धस्य सपिण्डीकरणकालः	५३६ ।	१ ।
श्राद्धकर्मनिषिद्धकालः	६६० ।	१८ ।

(६)

विषयः ।	पृष्ठ ।	पङ्क्ति ।
अवयवाद्वाद्घोनिर्णयः	२७६ ।	१ ।
आद्धकाशनिर्णयः	३३६ ।	१ ।

(घ)

घोडघ्नआद्धकाशः	५३१ ।	१ ।
-----------------------	-------	-----

(स)

संवत्सरायण-मासविशेषाणां कार्यविशेषोपयोगनिरूपणं	१ ।	१ ।
सङ्क्रान्तिनिर्णयः	४०७ ।	१ ।
सन्ध्याकाशनिर्णयः	६६४ ।	१४ ।
सन्ध्याकाशवर्ज्यानि	६६७ ।	१ ।
सपिण्डीकरणकाशः	५३४ ।	१५ ।
सप्तमीवर्ज्यानि	६८१ ।	१७ ।
समावर्तनकाशः	७८६ ।	१ ।
साभिककर्तृकस्य वैश्वदेवस्य काशनिर्णयः	६०८ ।	१७ ।
साभिकसपिण्डीकरणकाशः	५३७ ।	१४ ।
सामान्यतः क्षुद्रकर्म्मकाशः	८६५ ।	१ ।
सामान्यतः आद्धतिथिनिर्णयः	५२४ ।	२० ।
सामान्यतः सर्वतिथिनिर्णयः	६७ ।	१ ।
सांवत्सरिककाशनिर्णयः	४४० ।	१ ।
सायाह्नकालः	५७७ ।	१ ।
सार्वात्मिकमुष्याणि	८६३ ।	१७ ।
सीमन्तोन्नयनकाशः	७३४ ।	१ ।
खानकाशनिर्णयः	७०४ ।	१ ।
खयम्बरकाशनिर्णयः	८०५ ।	१ ।

पुराणनामानि ।

—*—

अ ।

अभिपुराणम् १५५ । १७,

आ ।

आग्नेयपुराणम् १५२ । ७, १५६ । १३, १६० । १६ ।

आदित्यपुराणम् २८७ । २, ४६३ । १०, ४६४ । १५, ४५ । ८ । ११,
५८२ । १२, ६५६ । ७, ६६६ । २ । १६,

क ।

कालिकापुराणम् १८१ । २, २०३ । १३, २०८ । १८, २८७ । १३, ४०१ ।
११, ४१३ । ३, ५७५ । ४, ८०८ । २,

कूर्मपुराणम् ६ । ३, ४२ । १२, १६२ । ६, १७८ । १०, १८० । १६,
१८२ । १५, १६३ । ३, २१२ । ८, २१८ । ६, २२३ । १०, २३० ।
१६, २३१ । १०, २३६ । ८, २४० । १३, २४८ । १४, २६४ । ६,
२६५ । १५, २६७ । २, २८० । ६, २८१ । १०, २८५ । १०, २८६ ।
१६, २८७ । ७, ४५२ । ८, ५१६ । १५, ५१८ । ६, ५३० । २१,
७३० । ३, ७८३ । ६, ८०६ । १३, ८१० । ३, ६ । १४,

ग ।

गण्डपुराणम् १५२ । ४, १६० । २, १८१ । ६, २१२ । ११, २५० । १४,
२५३ । ८,

द ।

देवीपुराणम् २८५ । २२, ३८५ । ४, ४०७ । ३, ४११ । १८, ४१६ । १३,
४२४ । १६, ६१५ । १४, ६१७ । ६, ६१६ । १४, ६३० । १७, ६३१ ।
६, ६३३ । १५, ६३७ । १०, ६३६ । १६, ६७७ । २१, ८५१ । ३,
८५३ । ६,

देवीरहस्यपुराणम् १५० । १६, १८१ । १६,

(१२)

न ।

मन्दिपुराणम् २२ । १४,

नागरखण्डम् ४८ । २२, ३०४ । १०, ३०६ । ११, ३०६ । २१, ३१० । ३,
३१२ । १४, ४१० । २१, ४११ । १३, ४४५ । २१, ४६७ । ५, ४७३ ।
११, ४८३ । ३, २०, ५०१ । १२, ५३५ । १८, ६१३ । १, ६४६ ।
८, ६७० । २,

नारदपुराणम् २३७ । १७,

नारदीयपुराणम् ८६ । १०, ८७ । १७, १०४ । ३, ११५ । १४, १४६ ।
३, १४६ । २१, १५३ । २ । ११, १६० । १६, १६२ । १८, १६३ । ५,
१७२ । ११, १६७ । १८, २०१ । १६, २०३ । ८, २०६ । ८, २१७ ।
१७, २३० । १३, २३१ । १०, २३२ । १६, २३३ । ७, २३८ । १८,
२४८ । १४, २४६ । १६, २५१ । १६, २५४ । १३, २८१ । १, २८२ ।
४, २८२ । ११, २८३ । ११, २८४ । ७, २८५ । १८, २८६ । ६,
२८८ । ४, ५२६ । ६, ५४२ । ६, ५५० । ११,

नारसिंहपुराणम् ५०५ । ३, ६७४ । ४, ७५६ । १४, ८५२ । १०,

प ।

पद्मपुराणम् ८० । ६, ८२ । १६, ८३ । ६, १७, ८५ । ८, ८६ । १३, ८८ ।
३, १२, ८६ । ८, ८६ । १६, ८६ । १०, १०७ । १, १०८ । ७, ११७ ।
२१, १३२ । १३, १३३ । ५, २०, १४७ । ११, २०१ । १६, २०३ ।
१६, २०७ । १३, २२३ । १४, २२४ । १६, २३३ । ९, २३४ । ६,
२३६ । १०, २३७ । ३, २३८ । १३, २४१ । १०, २८२ । २१, २८६ ।
१२, २८७ । १६, ३०५ । ५, ३१२ । २, ३२७ । १४, ३८० । २१,
३८० । ६, ४५० । ६, ४५८ । ११, ६१४ । ३, ६१६ । १५, ६१८ ।
६, ६३१ । १३, ६३७ । ३, ६४१ । ६, ६५६ । १३, ६७६ । २,

प्रभासखण्डम् ५४० । १५, ५६१ । ५, ५७४ । २०, ५७५ । ७, ५८७ । १,
६५१ । १७,

ब ।

ब्रह्मपुराणम् १७ । ११, ५३ । १६, ११६ । १६, २१६ । ६, २३१ । ३,
२४६ । १६, २६६ । १८, ३८१ । १६, ३८३ । १२, ४१२ । १६,
४१४ । २, ४६२ । १७, ४६४ । ६, ४६६ । ६, १६, ४६९ । १६,
४६२ । ८, ४१, ५०४ । ६, ५०५ । ६, ५०६ । ८, ५१० । १०, ५१७ ।
११, ५२१ । १, ५२३ । ६ । १६, ५३० । ५, ६, ५४० । १, ५६६ ।
१४, ६१५ । ६, ६१६ । १, ६१७ । १८, ६२१ । ५,
ब्रह्मवैवर्तपुराणम् १८ । ६, ७३ । ६, ७५ । ११, ७६ । ५, १०, ७८ । २२,
७६ । ६, ८० । ११, ८१ । १२, ८२ । ८, ८४ । १६, ८७ । १७, ८८ ।
१८, ७६ । २०, १०१ । ६, १६, १०३ । १२, १०५ । २, १०६ । ६,
११७ । ४, १३३ । ११, १३७ । १, १४७ । २, १५३ । १७, १७३ ।
१४, १६० । २०, २३३ । १८, २४५ । १०, २४८ । १६, २६० । १०,
३०८ । ३, ३८० । १८, ३८१ । १६, ३८६ । ६, ४०७ । ८, ४२० ।
६, ४२१ । ११, ४५३ । ६, ४६२ । ११, ५१५ । ६, ५२२ । १३,
५२४ । १५, ६४८ । १४, ८०८ । ७,

ब्रह्माण्डपुराणम् १३५ । ८, २०३ । ५, ३१२ । १८, ३१५ । १, ६,—

भ ।

भगवतीपुराणम् ३१३ । ६, ३१४ । २०, ३१६ । ४,
भविष्यत्पुराणम् ५३ । १४, ६८ । १, ७७ । ६, ७८ । २२, ८० । ६, ८२ ।
३, ८३ । १६, २०, ८४ । ६, १७, ८६ । ६, ८६ । १०, ११४ । ६,
११५ । २, १२५ । १, १३० । १२, १३१ । ६, १३२ । १, १४६ ।
३, १५० । १३, १५१ । १३, १५५ । १४, १५६ । १०, १७७ । ३,

(१४)

२१, १७८ । १८, १८१ । ६, २०३ । ११, २०६ । १६, २०८ । १,
२१८ । १५, २२१ । २, २२६ । १३, २३० । २२, २३२ । ५, २३४ ।
२१, २३६ । २१, २५१ । ६, २६६ । ६, २७६ । १८, २८१ । १३,
२८४ । १, ४३३ । १६, ४६४ । १८, ५१८ । ११, ५४० । १६, ५४६ ।
१८, ५५४ । २२, ५५८ । १३, ५५६ । २१, ५६३ । २, ६०६ । ८,
६०७ । २२, ६१४ । १४, ६१५ । ११, ६१६ । १८, ६२१ । १, १०,
६४० । ७,

भविष्योत्तरपुराणम् १४३ । २१, १८६ । १०, १८, २८६ । १२, ६८८ ।
१, ४०१ । २२, ५५६ । ६, ५६० । २१, ६१८ । १२, ६२७ । १६,

म ।

मत्स्यपुराणम् ४१ । १८, ५५ । ३, १५६ । १०, १८२ । ७, १०, १६३ ।
१४, २६५ । ३, २६३ । १६, २६५ । ५ । २६६ । १, ३१२ । १८,
३१५ । १, ६, ३७६ । ३, ३८६ । ६, ३८२ । १, ४४६ । ६, ५०५ ।
२०, ५४८ । १, ५८० । १८, ५८८ । ३, ६०७ । १६, ६२४ । १५,
६३८ । १३, ६३६ । ७, १७, ६४६ । १७, ६६६ । २, ६७१ । १५,
६७७ । १२, ६८५ । ११, ८०७ । ४, ८२५ । १६, ८२६ । २२, ६—
महाभारतम् २८ । ३, ४७१ । १, ५८६ । ११, ५८१ । १६, ६३० । ३,

६४३ । ५, ६५७ । ११, ६६३ । १६, ६६८ । ८,—

मार्कण्डेयपुराणम् १७६ । १२, १६, १६६ । १६, २१५ । १२, २३१ ।
१०, २८४ । ३, ३८७ । ११, ४६० । १३, ४६४ । ६, ४७१ । २२,
४७७ । ८, ४८२ । ८, ५०३ । ३, २०, ५१० । १०, ५१४ । ६,
५२२ । १, ६७७ । ६, ६६८ । १४, ८०७ । २०,—

र ।

रघुपुराणम् १५२ । १०,—

(१५)

ख ।

लिङ्गपुराणम् ६७ । १२, १०३ । १५, ३८३ । २०, ३६० । १०, ५०२ ।
६, ६१७ । १५, ६३८ । १८, ६४२ । १३, ६४६ । १२, ६५७ । २१,
६६४ । ६, ८०६ । ८,—

व ।

वह्निपुराणम् १३० । १४, १३१ । १६, १३२ । ७, १८८ । १,
वामनपुराणम् ४७३ । ३, ६१७ । २, ६८४ । १५, ६८८ । ६,
वायुपुराणम् १२५ । २१, १५१ । १८, १७४ । २०, २८७ । १०, ३१२ ।
१८, ३१३ । ३, ४५३ । ६, ४५५ । ६, ४६२ । ११, ५१४ । १५,
५६१ । २०, ५७४ । ७,

विष्णुधर्मपुराणम् १६६ । १, ५११ । १६,

विष्णुपुराणम् १५२ । १३, १६६ । ४, ६, २०७ । १४, २६३ । १५, ४५७ ।
१५, ४५८ । ५, ५०० । ६, ५०४ । ११, ५२१ । १३, ६२४ । ६,
६४३ । ८, ६५० । ३, ६५८ । २०, ६८१ । ७, ६६६ । ८, ७०७ । १६,

विष्णुधर्मोत्तरपुराणम् ६ । १३, ७ । ५, ८ । १५, १० । १, १४ । १२,
१७ । ६, १७, १८ । १७, २७ । १६, ६३ । १८, ६६ । १३, २२,
६८ । १०, ११६ । ५, १२० । ७, १२३ । ६, १२६ । ६, १२८ । २,
१०६ । ६, १३२ । १७, १४८ । २१, १५१ । २१, १७२ । १८, १८५ ।
१२, १६४ । १२, १७, २४१ । ४, २८६ । ४, २६० । २२, २६४ ।
१७, २६५ । १२, ३७६ । १६, ४१५ । १६, ४५२ । ११, ४५६ । १२,
४५६ । १२, ४६३ । ६, २२, ४७२ । ८, ५०१ । ६, ५०७ । ७, ५११ ।
५, ५१३ । २०, ५१७ । २१, ५८४ । २१, ६३२ । १३, ६३३ । १७,
६३४ । १८, ६३५ । १६,

विष्णुहस्त्यम् १५५ । ११, १६० । १४, २०८ । १३, २१७ । १६, २३६ ।
६, २२७ । ३, २३५ । ३, २८५ । ६, २८६ । १६, २६० । ८, २६२ ।
११,—

(१६)

श ।

शारदापुराणम् २०३ । ५ । २०३ । १३ । २२३ । २० । २३८ । ३ ।

२८५ । ६,

शिवपुराणम् ६५८ । २,—

शिवरहस्यपुराणम् ६७ । १५, ११७ । १४, ११८ । ३, २०६ । १६ ।

३०६ । १६,

स ।

सौरपुराणम् ४४७ । १८, ५२६ । ३, ५४४ । ११, ६४४ । १२, ७२४ । १६,

स्कन्दपुराणम् ६ । ५, ७३ । ११, ७५ । १५, ७६ । १६, ७६ । ३, ८० । ७,

८१ । ६, २२, ८२ । १२, ८३ । १६, ८४ । २, १६, ८५ । २, ५,

८८ । ६, ६० । २, ६१ । १५, ६७ । २०, १०४ । ८, १०६ । १५,

१०७ । ४, २०, ११२ । ७, ११३ । १४, ११८ । ६, १२० । ४, १३० ।

१, १३३ । १ । १६, १४१ । ११, १४३ । ११, १४७ । १६, १५० ।

८, २२, १५१ । १३, १५३ । ८, १५५ । ११, १६२ । १५, १७६ ।

१३, १८० । २१, १८२ । १६, १८५ । ६, १६१ । ६, १६२ । २२,

१६६ । ८, २१, १६८ । ७, २०३ । २३, २०८ । ६, २१३ । १०,

२१८ । २२, २१६ । ३, २२४ । ६, २२५ । ५, २३१ । १४, २३४ ।

४, २३५ । १४, २३६ । १, ४, २३७ । १५, २३८ । १६, २४० ।

३, २४१ । ७, २५० । १६, २६५ । १३, २६६ । २१, २८० । १७,

२८१ । १६, २८२ । ११, २८५ । १३, २८६ । १६, २८७ । १६,

२८० । १३, २८७ । १६, २८८ । ६, ३०६ । १, ३०६ । १६, ३२७ ।

१७, ३८१ । ३, ३८१ । १४, ४१५ । १३, ४२२ । ५, ४२६ । ४,

४३६ । ३, ४५१ । १, ५०४ । १६, ५२१ । ४, ५४४ । ४, ५६६ ।

१४, ५७१ । १६, ५७४ । ७, ५८६ । १६, ६२२ । ७, ६३८ । १,

६३८ । ४, ६४० । १२, ६४५ । ३, ६४८ । २, ६४८ । २, ६५६ ।

२, ६७८ । ४,

कृषिनामानि ।

अ ।

अक्षिरा ४४ । १६, ८४ । ६, ६६२ । ४, ८०३ । ११, ७४८ । १५, ७६६ । ३ ।
अग्निः ४६१ । २, ५३१ । ६, ५३६ । ८, ५८३ । २१, ७१२ । १० ।

आ ।

आचार्यः ७६५ । १०, ८७ । १४, २८६ । ४, ३१७ । १३, ३२२ । १५ ।
आपस्तम्बः ७६ । ७, ८७ । १४, १७४ । ७, २८६ । ४, ३१७ । १३, ३२२ ।
१५, ४५५ । २१ । ४६१ । ६, ४७३ । ६, ४८० । १५, ४८५ । १५,
५०८ । १३, ६६८ । १०, ७६३ । ४, ७६४ । ६, ७६६ । १३, ७७० ।
४, ७७२ । ७, ७७७ । ३, ७७८ । १२, ७८३ । १४, ८०१ । १,
८०२ । ११ ।

आश्वलायनः १५४ । २०, ३६५ । ६, ६२६ । १६ ।

उ ।

उपकात्यायनः ६५७ । २ ।

उभनाः ५३६ । १६, ५६७ । १३, ५७८ । १७, ५८४ । २ ।

ऊ ।

ऊर्ध्वः १६ । ६, ५१ । १६, १०२ । १२, १२५ । ६, १२५ । ६७,
२२५ । ७, २३४ । ६, २४५ । १८, ३८६ । १५, ३८६ । १८,
४३३ । १५, ५६४ । २, ५६६ । २, ६०० । ३ ।

क ।

कर्कोपाध्यायः ३३० । २० ।

कान्यः ३५३ । २० ।

(१८)

कान्दायणः ५१ । ६, १५३ । २१, १६२ । ११, १७२ । ६, १७४ । ७,
१७५ । ४ । १४, १८२ । २१, १८४ । ७, १८४ । २२, २०० । ८,
१३, २०३ । १६, ३१२ । ६, ३१५ । १६, ३२० । २१, ३३० । २२,
३५५ । २१, ३६६ । ३, ३८४ । १२, ४४६ । १७, ४५१ । २,
४५७ । १६, ४६० । १ । ११, ४७३ । ६, ४७७ । १८, ४८० । १७,
५०८ । ६, ५३० । ८, ५३८ । ८, ६८३ । ३, ६६२ । १६, ६६३ ।
१३, ६६६ । २१, ७०० । ५ । २१, ७०१ । १६, ७०४ । २,
७११ । १५, ८०६ । ३, ८११ । १५, ८१६ । २, ८१७ । २, ८२१ ।
६, ७२५ । १८ ।

काश्यपः ३६३ । ७, ५६२ । १४, ७२८ । १६ ।

काष्ठाजिनिः ४३६ । १०, ४४६ । २०, ४६५ । १४, ४७६ । ६ ।

कौत्सः २५१ । ३ ।

कौस्तुभिः ४२ । १८, ५० । १४ ।

क्रतुः ५६७ । ६, ७१५ । ८ ।

ग ।

गभस्त्रिः ५० । १६ ।

गर्गः ७०५ । १६, ७०६ । ५, ७१८ । १५, ७६५ । ५, ८१५ । १६ ।

गार्ग्यः २१ । १२, ११६ । १८, ११८ । २, १५५ । ४, २३६ । ७ । २०,
४२४ । १३, ४६४ । १२, ५६० । ७, ७१७ । ४, ८१४ । १४ ।

गोमिलः १०८ । १४, १३३ । १८, १८६ । ४, २३० । ६, २५४ । ५,
३२० । १२, ३७८ । १३, ५२६ । ११, ५७० । ५, ७२६ । ११,
७३० । २१, ७३४ । २२, ७७० । २१ ।

गौतमः १८३ । ३, १८६ । ५, ४६० । ६, ४६८ । २०, ५८१ । २, ६३३ ।
१, ६६२ । ११, ६६४ । १५, ७५२ । १६, ७५५ । ७, ७५६ । ११,
७५७ । ७, ७५८ । ६, ७६२ । २, ७६३ । १, ७६६ । १६, ७७१ ।

(१६)

१, ७७२ । १, ५, ७७३ । १४, ७७५ । १, ७७६ । २०, ७८२ ।
२, ७८४ । ६, ८०२ । २१, ८०५ । १७, ८१५ । ६ ।
ज्यवनः १२ । ६, ६७८ । ११ ।

ज ।

जातकर्णः ४६ । ६, ५१ । १५, ५३ । १, ४६८ । ३, ५०६ । १५, ५३२ ।
८, ५६१ । १३ ।

जावलिः २८ । २०, ६६ । ६, ३८८ । ४, ४१७ । ६, ४४६ । ७, ४५७ ।
१३, ५३६ । ४, ७०५ । १६, ७०६ । ५ ।

जैमिनिः १८२ । १८, १८३ । २१, २०४ । २, २२६ । २, ३८२ । १३, ४३७ ।
६, ५८३ । १२ ।

ज्योतिर्गार्ग्यः १६ । ६ । १४, २० । ५ ।

ज्योतिःपराशरः ४८ । २, ५४ । १७, ५८६ । १४, ५६२ । १, ७१६ । १३ ।

ज्यतिःपितामहः ४७ । २१ ।

ज्योतिर्वहस्पतिः ४७२ । १६, ४८० । ६ ।

त ।

तकाण्डमण्डलः ६२३ । ४ ।

द ।

दक्षः ११२ । १, ३८३ । ३, ४७७ । ४, ५२५ । ५, ६६१ । १८, ७५८ ।
११, ७८० । २, ७८२ । १८, ७८५ । १७ ।

देवलः ४८ । ५, ६५ । २०, ६६ । ६, १०८ । ३, ११४ । २१, १५२ । २०,
१६३ । ११, १६६ । ३, १६८ । २, २१६, ३८७ । ४, ७४५ ।
२२, ७७८ । १६, ८०१ । १६ ।

देवस्वामी ३२४ । ६ ।

न ।

नारदः १५६ । २०, १८३ । ८, १८५ । ६, २२३ । ५, २३५ । २०,
८०४ । ८, ८०६ । ७ ।

प।

पराशरः ४३ । २१, ४४ । ५, १०८ । १७, ३२७ । ११, ५७१ । ५, ६६२ ।
१६, ६६४ । ६, ७०६ । २०, ७०७ । १४,

प्राणिनी ५४३ । ११, ५८४ । २ । ११,

पारस्करः ४५६ । १५, ४८७ । १८, ६१० । ११, ७४२ । १२, ७५५ ।
१६, ८१५ । ६,

पितामहः ६ । १०, १६ । २०, २३ । ७, ३२ । १६, ६१ । ३, १८७ ।
७, २२६ । १२, २३० । १०, ४५५ । ३, ५०७ । २०, ६४६ । १५,
६७४ । १७,

प्रचेताः २२ । १२, ८६ । ११, ६५ । ५, २१२ । १८, २०० । २२, ४४६ ।
१२, ४५० । १०, ४५१ । ४, ४६३ । १६ । १३ । ५६० । १८,
५७८ । २०, ६०२ । ८, ६०८ । ६, ६६२ । २, ६२० । २२,

पैठीनसिः ३६ । १०, ४७ । ३, ५५ । ६ । २०, ६४ । ८, ६८ । १४,
१०६ । १०, २३८ । ८, २५० । ८, ४४६ । १०, ४७० । १६, ५०६,
५३० । १८, ५३७ । ४, ५८० । २०, ५६८ । १०, ६०० । ५, ६८४ ।
६, ६८५ । १५, ६६६ । २०, ७०६ । १५, ७२४ । १, ७२५ । ८,
७४५ । १८, ७५२ । २१, ७५६ । ६, ७६० । ५, ७६३ । १०,
७७६ । ६, ८०४ । २२, ८२२ । १८,

प्रजापतिः ३८ । ३, ४४ । २, ४५ । २, ५३८ । १७, ७२२ । १६, ७३७ ।
३, ७५८ । १,

पुलस्तः २८५ । १६, ५०१ । १८, ५८७ । १८, ६६६ । ११, ७०६ । ६ ।
११, ७१० । २१ ।

प्रयोगमौलकः ७७५ । २२.

ब।

बुधः ७४६ । १८, ६८२ । ४, ७८२ । ७,

बौधायनः १३ । १७, ६४ । २, ६७ । ६, १०० । ७, १०८ । ६, १२८ । ६,
 १७६ । २१, १७८ । १०, २१८ । १२, २३६ । ७, ३१६ । १७, ३२१ ।
 ३, ३७१ । ११, ३६५ । १८, ४०५ । १६, ४२० । १८, ४३३ । ६,
 ४३० । १७, ४४६ । २० । ८४२, २ । १४, ४४६ । ३, ४५६ । ७,
 ५२६ । १४, ५२८ । २, ५४५ । १५, ५४८ । १८, ५८७ । ७, ६८४ ।
 ४, ७०६ । १३, ७१६ । ६८, ७२६ । ७, ७३१ । ७, ७४५ । १३,
 ७४६ । १०, ७५२ । १६, ७६६ । २२, ७ । ३ । ८ । ७७६ । २,
 ८०५ । ११, ८१६ । १३ ।

बृहद्गौतमः ६६ । ६, ३८१ । १६, ५२५ । २१, ५३५ । ५, ५४४ । १८,

बृहद्वशिष्ठः ५० । १३, ५७ । १,

बृहद्वौधायनः ४४० । १०, ७४४ । ४ । ८, ७७५ । ४, ७७८ । १, ८०२ ।
 ८, ८०२ । ११, ८०३ । १, ८०४ । १६, ८०५ । २, ८१० । ६,
 ८१२ । ६,

बृहद्वशिष्ठः ५८ । १, ६४ । ५, ११५ । ७, ११६ । १३, १८२ । ४, १८३ ।
 १३, ११२ । २१, २२७ । ६, ३१४ । १६, ३१५ । ६, ३८६ । १६,
 ४१२ । ६, ४४६ । २०, ४५७ । ११, ५८६ । २, ६०६ । १६, ६०६ ।
 ४, ६३२ । ३, ६५६ । १८, ६६४ । ६, ६६७ । २, ६६६ । १६,
 ७०७ । २२, ७२२ । ६, ७२४ । ३ । ६, ७२६ । १३ । १६, ७२७ ।
 ५, ७३६ । १३, ७४२ । १४, ७४६ । ३, ७४८ । १८, ७४०, ८०५ ।
 ५, ८०८ । १०, ८११ । ७, ७७३ । ११, ७७८ । ११, ७७५ । ७ ।
 १४, ७७६ । ६, ७७८ । ४, ७७६ । १२, ८०० । ३ । ७, ८०४ ।
 १६, ४४६ । २०, ४५७ । ११, ५३६ । ४, ५६२ । २०, ८१६ । ५,
 बृहदमनुः ४४५ । १३, ४८६ । ३, ४६२ । १४, ५४६ । २२, ६७३ । १०,
 ६६७ । ५, ७१३ । २२,

बृहस्पतिः ४८१ । ३ । ४८२ । १४, ४४६ । २२, ४७३ । १०, ६२० । १५,
७१३ । २२ ।

बृहस्पतिवस्त्रः ७२ । २०, ६१ । १८, १६० । १५,

बृहमातातपः २४० । १६ । ४ । ४५० । १६, ६८५ । ५ ।

बृहत्पराशरः ४५८ । १६ । १, ५८८ । २०, ६८५ । ५ ।

बृहत्प्रचेताः १२७ । ४, ४०१ । १६ ।

बृहद्वयमः १०६ । १७ ।

बृहत्प्रातातपः ५६० । १ ।

बृहद्वर्तिकाः ३३३ । ६, ३३४ । १ ।

बृहन्मनुः ४६ । १३, ४५६ । ८, ४६५ । ३, ५२० । ६ ।

बृहस्पतिः १३ । १३ । २०, २०३ । १२, ४२३ । १२, ४४६ । १७, ४७६ ।

७, ५३१ । १४, ५५६ । ४, ५६० । ५, ६५७ । १७, ६५८ । १४,

६८५ । २२, ७१४ । ७, ७१६ । २, ७२० । ६ । ७३३ । ४, ७३४ । १२ ।

ब्रह्मा १०० । २०, १८० । ६,

भ ।

भर्तृयज्ञः ४७३ । १८, ५३६ । १६,

भरद्वाजः ३१७ । ११, ४११ । २१, ४१२ । १२, ६७५ । ८, ७६३ । ७,

भृगुः ३६ । १५, ५६ । १, १३२ । २०, २१६ । १०, २१६ । १४, ६७४ ।

८, ६७६ । ७,

भौमः ४८४ । ४,

म ।

मनुः ३३ । १२, ४१ । १६, १७५ । २२, १७६ । ४, ३८८ । १५, ३६६ ।

१३, ४७१ । १०, ४७६ । १०, ४७७ । १, ४८२ । १७, ४८४ । १५,

५०६ । १८, ५१२ । ६, ५२५ । १२, ५२६ । १७, ५२८ । ११, ५४८ ।

१५, ५५० । ३, ५६८ । १८, ५७५ । १७, ५७६ । २१, ५८३ । ६ ।

५८६ । २, ६०६ । १६, ६०६ । ४, ६३२ । ३, ६५६ । १८, ६५७ ।

५, ६५८ । १४, ६६५ । ६, ६६७ । २३, ६६६ । १६, ७०७ । २२,
 ७२२ । ७, ७२४ । ३ । ६, ७२६ । १३ । १६, ७२७ । ५, ७३६ ।
 १३, ७४२ । १४, ७४६ । ३, ७४८ । १८, ७४९ । २, ७५१ । ८,
 ७५५ । ८, ७५६ । १, ७५७ । १२, ७६० । ६, ७६१ । ८ । १४,
 ७६२ । ७, ७६३ । १७, ७६५ । ७, ७६७ । ११, ७६८ । २१ । ७६९ ।
 १६, ७७० । १३, ७७१ । १५, ७७२ । १८, ७७३ । ११, ७७४ । ११,
 ७७५ । ७ । १४, ७७६ । ६, ७७८ । ४, ७७९ । १२, ८०२ । १७,
 ८०४ । ११, ८०५ । ५, ८०८ । १०, ८११ । ७,

मरीचिः ४१७ । १२, ४६३ । १३, ५६५ । १६, ५६१ । ५, ६६० । १६,
 ८१७ । ३,

माख्यः ५२ । १२, ६८६ । १८,

मार्कण्डेयः ६३ । १४, २६३ । १४, ३८१ । ८ । २२, ५७५ । २०, ६०८ ।
 ४, ६ । ६, १२ । ६४५ । ६, ६८१ । १३, ६६० । १४, ७०० । १६,
 ७०८ । १०, ७१६ । ६, ७४४ । १७,

य ।

यमः ५२ । १५, ५८ । १५, २६० । ५, २६६ । ४, ३८३ । १७, ४३६ ।
 १०, ५१२ । १३, ६२० । १५, ६८५ । ८, ६८६ । ५, ७०५ । १५ ।
 ७०६ । १६, ७१० । ६, ७१२ । २०, ७१३ । ११, ७२१ । ३, ७२६ ।
 १, ७३२ । १८, ७३८ । ६, ७३६ । २०, ७४० । ४, ७४२ । १६,
 ७५४ । १०, ७६६ । ३, ७६८ । १६, ७७० । १८,

यज्ञपार्श्वः ३१८ । ११,

यमदक्षिः ५७६ । ६,

याज्ञवल्क्यः १३६ । १८, २०८, २८४ । २२, ३६५ । २, ४०५ । ८, ४६१ ।
 १६, ४७१ । १०, ४७७ । १५, ४८३ । २१, ४६२ । ५, ५१२ । १६,
 ६७२ । ६, ६७३ । १३, ६६५ । १२, ७०१ । १७, ७१८ । २०, ७२१ ।

१८, ७३२ । १५, ७३४ । १६, ७३८ । ४, ७३६ । १४, ७४० । ११,
७४१ । १३, ७४२ । ८, ७४६ । २२, ७८५ । ५, ८०० । १४,
योगियाञ्चवल्कलः ७१६ । ३ ।

ल ।

लिखितः १७६ । १०, ३८० । ६, ४७१ । ५, ५८२ । ८, ६६१ । २१,
७२३ । ११, ७३६ । १२, ७४२ । २२, ७४५ । १६, ७५२ । ६,
७७६ । ६, ८०६ । ३,
लघुहारीतः २२ । ३, ६१ । १, ५३५ । १५, ५३७ । १६, ५४३ । ३,
लौगाक्षिः १०७ । १३, ३१७ । ७, ३१७ । १८, ३३४ । १२, ३५६ । १,
४२२ । २, ४४१ । २१, ५३६ । ११, ६०६ । ७, ७३४ । २, ७४० ।
१६, ७४२ । ६, ७४३ । ६, ७४५ । ११, ६२३ । १६,

व ।

वराहः ७६० । १२,
वशिष्ठः ५० । ११, ६८ । ४, ३६६ । ७ । २२, ४१२ । २, ४१८ । ८,
४२० । २१, ४२१ । १६, ४२२ । ८, ४२८ । १, ४४० । १३, ४४४ ।
५, ४५४ । २२, ४५८ । १५, ५४२ । ६, ४४६ । १०, ५५४ । २,
६०३ । ८, ६७६ । ४, ६६८ । २, ७०५ । ६, ७०६ । १५, ७०७ ।
५, ७२४ । ६, ७३१ । १४, ७५७ । २, ७६२ । ११, ७६६ । १८,
७७० । २०, ७७१ । १३ । २०, ७८४ । ६, ७८६ । १४, ७६० । ४,
७६३ । ११, ८०३ । ३, ८०५ । १४,
वात्स्यः ७८८ । १८, ८०० । २ । ६, ८१२ । ६,
वार्मायणिः २५० । ११,
विष्णुः ५१ । २, १६२ । २१, १७६ । ६, २२२ । २०, २५४ । ८, ३७६ ।
१३, ३८० । ६, ३८३ । ६, ३८६ । १८, ४३३ । १५, ४५२ । ५,
४५५ । ६, ४७० । १४, ४७२ । १५, ५०६ । १, ५१३ । ५, ५१७ ।

૧૬, ૫૨૨ । ૮, ૫૩૬ । ૯ । ૧૫, ૫૬૪ । ૧૬, ૬૦૮ । ૧૯ । ૬૨૪ ।
 ૨૦, ૬૨૬ । ૧૪, ૬૩૫ । ૧૧, ૬૪૬ । ૮, ૬૪૯ । ૨૧, ૬૫૩ । ૧૪,
 ૬૬૫ । ૬ । ૧૪, ૬૭૬ । ૨૨, ૬૮૩ । ૧, ૬૮૪ । ૭, ૬૮૯ । ૨,
 ૬૯૭ । ૨૦, ૭૧૨ । ૫, ૭૨૪ । ૧૩, ૭૨૬ । ૧ । ૨૨, ૭૨૭ । ૧૫,
 ૭૨૮ । ૧૪, ૭૨૯ । ૧૩, ૭૩૧ । ૧, ૭૩૩ । ૧૦, ૭૩૪ । ૧૪,
 ૭૩૫ । ૧૬, ૭૩૬ । ૪ । ૬, ૭૩૭ । ૨૦, ૭૩૯ । ૨૨, ૭૪૦ । ૧૧,
 ૭૪૨ । ૪, ૭૪૪ । ૨, ૭૪૦ । ૮, ૮૦૨ । ૨, ૮૦૫ । ૫,

વિશ્વામિત્રઃ ૬૯૮ । ૧૭, ૭૦૮ । ૨૦, ૭૪૬ । ૯,

વૈયાઘ્રપાદઃ ૭૦૦ । ૨, ૭૦૪ । ૭ ।

વૈજવાપઃ ૫૬૩ । ૨, ૭૩૪ । ૬, ૭૩૬ । ૨૧, ૭૪૨ । ૧૦ ।

ચામ્રઃ ૬૦ । ૨૦ ।

ચામ્રપદ્મઃ ૫૮૫ । ૮, ૫૮૭ । ૯ ।

ચાસઃ ૫૬ । ૪, ૬૬ । ૩, ૬૭ । ૩, ૧૭૭ । ૧૮, ૧૬૫ । ૧૭, ૨૨૬ । ૧૯,
 ૨૩૨ । ૧૩, ૨૫૬ । ૧, ૨૫૮ । ૨૨, ૨૮૫ । ૧૯, ૩૨૭ । ૯, ૩૮૪ ।
 ૭ । ૧૬, ૪૦૧ । ૨, ૪૪૦ । ૧૭, ૪૪૭ । ૨૧, ૫૩૦ । ૧૧, ૫૪૨ ।
 ૧૭ । ૨૨, ૫૪૪ । ૧, ૫૪૭ । ૫, ૫૪૯ । ૭, ૫૫૮ । ૪, ૫૬૫ । ૬,
 ૫૮૪ । ૫, ૬૪૫ । ૧૨, ૬૬૪ । ૧૪, ૬૬૬ । ૧૪, ૬૮૭ । ૧૫, ૬૯૦ ।
 ૬, ૬૯૨ । ૬, ૬૯૩ । ૪ । ૭ । ૧૬, ૬૯૧ । ૩, ૬૯૫ । ૫, ૭૦૪ ।
 ૨૨, ૭૦૭ । ૮, ૭૧૩ । ૮, ૭૧૪ । ૯ । ૧૩ । ૭૨૨ । ૧૮, ૭૪૩ ।
 ૧૪, ૭૪૪ । ૯, ૭૫૧ । ૧૨, ૭૮૦ । ૭, ૭૮૧ । ૨૦, ૭૮૨ । ૧૬,
 ૭૮૪ । ૧૩, ૮૧૦ । ૮,

શ્રી ।

શ્રાવણઃ ૩૭ । ૨૦, ૧૭૬ । ૧૦, ૩૮૦ । ૬, ૪૭૧ । ૫, ૫૦૧ । ૧, ૫૦૭ । ૪,
 ૫૩૦ । ૧૪, ૫૮૨ । ૮, ૬૪૦ । ૧૭, ૬૯૬ । ૧૩, ૬૮૨ । ૧૩, ૬૯૧ ।
 ૨૧, ૭૦૩ । ૮, ૭૨૨ । ૧૦, ૭૨૩ । ૧૧, ૭૩૪ । ૧૬, ૭૩૫ । ૩,
 ૭૩૬ । ૨, ૭૩૮ । ૧૦, ૭૩૯ । ૧૨, ૭૪૦ । ૨, ૭૪૨ । ૨૨, ૭૪૩ ।

२, ७४५ । १६, ७४६ । ३, ७५२ । १०, १६, ७५३ । १५, ७५६ ।
 ८, ७६२ । १७, ७७२ । १५, ७७६ । ६, ८०६ । ३, ८२६ । ११,
 अङ्गधरः ४७६ । ६, ६१० । १३ ।
 आद्यायनिः ४८ । १६, ४६४ । ३, ४६८ । ११, ४६४ । २, ५३६ । ८,
 आतातपः ३६ । २, ३८० । ६, ३८६ । १२, ३८७ । १, ३६० । ६, ४११ ।
 ४, ४१७ । १५, ४२० । ११, ४३६ । ७, ५०७ । १६, ५६२ । १३,
 ५७१ । १०, ५७५ । १३, ५७५ । १४, ५८६ । २, ६४३ । १, ६४५ ।
 २२, ६६३ । ८, ६७६ । ७, ६६४ । २१, ७५६ । १५, ८११ । ७,
 ८१२ । १ ।

आलङ्कारयनः ६१० । ३ ।

शिवदत्तः ५६४ । १२ ।

श्रीधरः २० । ११ ।

श्लोकगौतमः ७५६ । १८ ।

श्रीनकः २५५ । ४, ४५२ । ३, ७३२ । ६, ७६० । ७, ७६६ । ५,

स ।

सत्यव्रतः ३६ । ७, ४४ । १०, ५७ । १५, २८५ । १६, ५८३ । १८,
 सनत्कुमारः १४६ । १६, १६० । ४, १७८ । १६, १८२ । २१, १८४ ।
 १६, १३८ । १ ।

सम्बन्तः १०५ । १८ । १८६ । १७ । ६४० । २ । ६६३ । १० । ६६४ । १८ ।

सुमन्तुः ३६ । २१, १२६ । २१, १६४ । ७, २२३ । १८, २३० । १, ४६७ ।

१६, ५४० । १५, ५५५ । ७, ५७८ । १३, ७१८ । १०, ८१२ । ४,
 ८१३ । २ । १६ ।

सुश्रुतः ७३० । १३ ।

सोमः ७३३ । १२, ७३४ । ८, ७३७ । १८, ७४२ । २ । ७४३ । ११,

सोमदत्तः ७६ । १६, ५६३ । १४ ।

श्लोकविष्णुः ७३६ । ८ । ७४६ । ६ ।

ହ ।

ହାରୀତ: ୫୨ । ୨୧, ୫୫ । ୧୩, ୧୯୫ । ୧୦, ୨୨୬ । ୫, ୨୩୫ । ୧୫, ୩୯୭ ।
 ୫, ୫୫୨ । ୧୬, ୫୫୫ । ୧୮, ୫୫୬ । ୧୫, ୫୫୭ । ୨, ୫୫୮ । ୨,
 ୫୫୯ । ୧୦, ୫୬୦ । ୧୨, ୫୬୫ । ୧୭, ୫୬୮ । ୫, ୫୬୯ । ୨୧, ୫୭୮ ।
 ୧୨, ୫୭୯ । ୧୫, ୫୮୫ । ୧୫, ୫୮୬ । ୧୫, ୫୮୭ । ୧୫, ୫୮୮ । ୧୭, ୫୮୯ । ୫,
 ୫୯୦ । ୨୦, ୫୯୨ । ୧୩, ୫୯୬ । ୧୬, ୫୯୭ । ୧୨, ୫୯୮ । ୧୬,
 ୫୯୯ । ୨୧, ୬୦୫ । ୧୦, ୬୦୬ । ୫, ୬୦୭ । ୧୫,

स्मृतिग्रन्थनामानि ।

आ ।

आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टं ७३३ । १७, ७४३ । ४ । १०,

क ।

कात्यायनस्मृतिः ६८३ । १२,

काटकगृह्यम् २८ । २, ३० । ८, ४७ । ६, ३१४ । १३,

ख ।

खादिरगृह्यं ४०६ । १२,

ग ।

गृह्यपरिशिष्टं २८ । १४, ३७ । ३, ४६ । ५, ७३८ । २१,

गृह्यपरिशिष्टकारिका ३२४ । १, ३६६ । १७,

च ।

चतुर्विंशतिमतं ५७३ । ११, ७०४ । १४,

चयनीयगृह्यपरिशिष्टं ३७० । १४,

छ ।

छन्दोकपरिशिष्ट ३०६ । १४, ८११ । १५,

त ।

त्रिकाख्यमण्डनः १४ । १४, १५ । १७,

द ।

देवकस्मृतिः १५५ । ६, ४५५ । २१,

(२६)

प ।

परिशिष्टकारिका ४०२ । ७,
परिशिष्टं ६०६ । १६,
पञ्चरात्रं २६२ । ८,

ब ।

बृहस्पतिस्मृतिः २६८ । १७,
बौधायनसूत्रः ४५६ । ७,
वाजसनेयः ४६० । २,
विष्णुस्मृतिः १५३ । १५,
बैजवापयस्मृतिः ७३३ । १६, ७४३ । ८,

भ ।

भृगुस्मृतिः ४७ । १८,

म ।

मनुस्मृतिः ४७० । ६,
मैत्रायणीयपरिशिष्टं ८१६ । १६ ।

य ।

यमस्मृतिः ४६६ । १३, ४७० । ६,

ल ।

लौगाक्षिस्मृतिः ४४७ । १८,

श ।

शङ्खस्मृतिः ४५६ । ६,
शङ्खायनस्मृतिः ७३४ । १०, ७४२ । १७,
शातातपस्मृतिः ५५ । ७, ५०२ । ६ ।
शौनकास्मृतिः ४५२ । ३,

(३०)

ष ।

षट्त्रिंशन्मतं १३५ । ४, ३८२ । ५, ३८८ । २०, ३६० । १४, ३६१ । १४,
४७२ । २२, ४८० । ६, ५६३ । ५ । ११, ६८३ । १२, ६८७ । ११,
७०५ । १२, ७०६ । २२, ७१२ । १७, ७१५ । ५ । १३, ७१६ ।
४, ७१६ । १४,

स ।

स्रुतिः १६३ । १८, ३६८ । ३, ४३२ । २१, ४५६ । ६, ८१५ । १,
स्रुत्यन्तरं १६ । ११, ३१ । ५, १२३ । ११, १८६ । ७, २१८ । ५,
२२३ । १०, २२६ । १६, ३२० । १८, ३११ । ५, ३७० । ५,
३८१ । १४, ३८२ । ८, १६ । २८२ । १६, ३६१ । ११, ४३२ । १,
स्रुतिमहार्णवं ३६८ । १४ ।
स्रुतिसमुच्चयः ६८६ । ३ ।

संग्रहकारनामानि ।

कल्पसूत्रकारः ४४१ । १ ।

कारणम् ८५६ । १३, ८५८ । १३, ८५९ । ६ ।

कालोत्तरम् ८५७ । १६ ।

क्रतुपञ्चरात्रम् ८६० । १७ ।

क्रियाकाण्डशेखरम् ८५६ । १७, ८५८ । १३ ।

गृह्यार्थसंग्रहकारः ३७४ । ११, १८१ । १२, २३४ । १८, २३६ । १६,
२२७ । ८, ३११ । ५ ।

चतुःषष्टिप्रतिष्ठा ८५४ । २ ।

तत्त्वसागरसंहिता ८५१ । ८, ८५७ । २१, ८६१ । ८ ।

त्रिकाण्डमण्डनः १६१ । ७, ३४६ । ३ ।

धर्मभाष्यम् ७४७ । २२,

परिशिष्टं ४०० । २१, ४०३ । १३, ४०६ । ६ ।

ब्रह्मसिद्धान्तः ६ । १५, १७ । १६, २२ । १२, २६ । १२, ३७ । ६, ३६ ।
११, ४८ । १,

भाष्यार्थसंग्रहकारः ३२३ । ५, ३७३ । १८ ।

महापञ्चरात्रम् ८५१ । १२, ८५२ । ७, ८६१ । ३ ।

रत्नकोषः ७४७ । १७, ७६० । १६ ।

रत्नावलिः ८४८ । १६, ८४९ । ७, ८५७ । ६, ८५८ । १८ ।

लक्षणासमुच्चयः ८३३ । १६, ८४० । १, ८४४ । १७ ।

वशिष्ठसंहिता २४६ । १३,

वशिष्ठसिद्धान्तः २७ । ११ ।

वार्त्तिकद्वयम् ३७८ । १ ।

- विधिरत्नद्वयत् ३७४ । २२, ८४८ । २, ८४९ । ४, ८५० । ६, ८५२ । १८ ।
विश्वदर्शः ११२ । १३ ।
वैशालसंहिता ८५१ । २ । ३, ८५१ । १६, ८५२ । १० ।
शब्दविदः ७१७ । १८ ।
शास्त्रान्तरम् ६७३ । १७ ।
सनत्कुमारसंहिता १२९ । १९ ।
संकर्षगीता १२ । २, २९३ । ७ ।
संकर्षणकाण्डः १२ । १० ।
संग्रहः ८०३ । ६ । ८१८ । ५ ।
संग्रहकारः । ४८६ । १४ ।
समुच्चयलक्षणं ७८९ । १०, ७९१ । ६ ।
सागरसंहिता ८५२ । ३ ।
सारावलिः ७८९ । १०, ७९१ । ६ ।
सुप्रभेदः ८५७ । १० ।
सौरधर्मः ११४ । २, १५० । १६, १७९ । २, २४९ । २ ।
-

ज्योतिःशास्त्रनामानि ।

जातकं ८२७ । २२, ८२८ । १०,

ज्योतिःपितामहः ४७ । २१,

ज्योतिःपराशरः ४८ । २, ५४ । १७,

ज्योतिःशास्त्रनामानि २२ । २०,

ज्योतिःशास्त्रम् ३२ । १६, ४३ । १५, ४४ । १६, ४०८ । १२, ४२० । १३,

६३६ । ११, ६३७ । १६, ६४० । १६, ६४२ । ३, ६७३ । ७, ६६० ।

६, ६२३ । १४, ६२८ । ३, ७३५ । ४, ७३७ । ६, ७३६ । ३, ७४१ ।

२, ७४४ । १, ७४७ । ६, ७४८ । ४, ७७८ । ७,

ज्योतिःशास्त्रान्तरम् ३७ । ११,

ज्योतिःसिद्धान्तः २६ । १७, २०६ । ६,

लघुजातकम् ८२८ । ६,

वार्हस्पत्यज्योतिर्ग्रन्थः ३० । १६,

वेदाङ्गज्योतिः ६७४ । १,

तैत्तिरीयश्रुतिः १० । १४,

निगमः ६७ । ८, ८१ । १६, ८२ । २०, ८५ । १२, ११६ । १६, २२४ ।

१८, ३१७ । ५, ३६५ । १२, ४०१ । ७, ७३६ । १०,

शतपथश्रुतिः ३११ । १०, ४४३ । १५, ४४५ । ५,

श्रुतिः २६४ । १,

वैष्णवतन्त्रम् १५१ । ८, २८७ । ७,

भागवतादितन्त्रम् २०६ । ६,

शिवरहस्यम् ३८६ । १२, ४१५ । १६, ५२६ । ३, ५४४ । २१, ६२६ ।

१६, ६७६ । १०, ७२४ । १६,

ॐ श्रीगणेशाय नमः ।

चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेषखण्डे कालनिर्णये

संवत्सरायण-मासविशेषाणां कार्यविशेषोपयोगनिरूपणम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

—००:०:००—

कल्याणानि ददातु वो गणपतिर्यस्मिन्नतुष्टे सति
चोदीयस्यपि कर्मणि प्रभवितुं ब्रह्मापि जिह्यायते ।
जाते तच्चरणप्रणामसुलभे सौभाग्यभाग्योदये
रङ्गस्याङ्गमनङ्कुशा निविशते देवेन्द्रलक्ष्मोरपि ॥ १ ॥
शश्वत्पुण्यहिरण्यगर्भरसनासिंहासनाध्यासिनी
सेयं वागधिदेवता वितरतु श्रेयांसि भूयांसि वः ।
यत्पादामलकोमलाङ्गुलिनखज्योत्स्नाभिरुद्देलितः
शब्दब्रह्मसुधासुधिर्बुधमनसुच्छृङ्खलं खेलति ॥ २ ॥
नमस्तस्मै विश्वोदय-विलय-रक्षाप्रकृतये
शिवाय क्लेशौघच्छिदुरपदपद्मप्रणतये ।
अमन्दखच्छन्दप्रथितपृथुलीलातनुभृते
त्रिवेदीवाचामप्यपथनिजतत्त्वस्थितिहते ॥ ३ ॥

रागः कृष्ण नवस्तव श्रुतिरियं चेतश्चमत्कारिणी
 मुग्धे वेत्य यथा मयापु भरते वैदग्ध्यमाविष्कृतम् ।
 जानीते दयितैव सा शुभरते यद्यद्विधत्ते भवा-
 नित्युक्तौ मधुभिन्निरुत्तरमुखः श्लिष्यन् प्रियां पातु वः ॥ ४ ॥
 ते देवस्य गभस्तयो दिनपतेरापनखेदच्छिदो-
 निष्कृन्तन्तु कृतान्तपत्तनपथप्रस्थानदौस्थानि वः ।
 यैः सौवर्णमिवाखिलं करुणया निर्मातुमभ्युद्यतैः
 कौर्णखर्णपरागरागघटितं दिक्चक्रमालक्ष्यते ॥ ५ ॥
 राजा राजीवचक्षुर्विजयति जगति स्फीतशीतांशुवंश-
 प्रादुर्भूतः क्षितौशः क्षितिपतितिलकः संधणः सिंहशक्तिः ।
 तत्पुत्रो जैत्रपालः समभवदवनीमण्डलाखण्डलश्री-
 रस्मादिस्मापकानां समजनि यशसां भाजनं कृष्णभूपः ॥ ६ ॥
 अस्ति प्रह्वचमाभृङ्गटमुकुटतटप्रांशुरनांशुदण्ड-
 श्रेणीवेणीविराजत्यदयुगलगलद्वनिर्वैरवीरः ।
 तादृङ्गिःसीमसीमाद्भुतचरितशतारम्भदम्भाद्गशा-
 भित्तिन्यस्तप्रशस्तिस्तदनुजतनुजः श्रीमहादेवभूपः ॥ ७ ॥
 आ कैलासाद्विलासालमगणतरुणीगीतगौरीशकीर्त्तः
 आ च प्रेङ्खोलपाथोनिधिजललहरीखेदवेलात्सुवेलात् ।
 आ पूर्वस्मात्परस्मादपि धरणिभृतः कम्पमाना यदीयाम्
 आशां राज्ञां अधीशाः करमुकुलमिलन्मौलयः पालयन्ति ॥ ८ ॥
 संधामेवधमर्णतामुपगता वीराः परङ्कोटयः
 सेवा-प्रोत्पुपपादनेन विविधानाधीनिरस्य चणात् ।

१ अ० ।] संवत्सरायण-मासविशेषाणां कार्यविशेषोपयोगनिरूपणम् । ३

अस्मादाददते निरत्ययसुखं तत्रैतदीयं यशो-
दिक्पालानिव साक्षितां गमयितुं दिङ्मण्डलीमञ्चति ॥८॥
हेलासादितलचमार्गणगणं श्रुत्वैतदीयं गुणं
येषां श्रेणिरनुस्मरन्त्यहरहस्तुष्टावदानाद्भुतम् ।
तेषामेव महाहवेषु मिलतां प्रत्यर्थिनामर्थिना-
मप्यासाद्य भुजं व्रजन्ति विलयं सैन्यानि दैन्यानि च ॥९॥
अस्योच्चैर्भीमभूमोरुहगहनगुहागर्तगर्जन्मृगेन्द्र-
चासव्यासप्रसङ्गोच्चलनकुलकुलव्याकुलव्यालमालाम् ।
वारं वारं स्मृतैतद्भुजमुजगयुगैः स्फूर्तभौतज्वरौघां
मूर्च्छामृच्छन्ति हन्त त्रितिधरधरणीं लङ्घयन्तोद्विषन्तः ॥१०॥

अनेन चिन्तामणिकामधेनु-
कल्पद्रुमानर्थिजनाय दत्तान् ।
विलोक्य शङ्के किममुष्य सर्व
गीर्वाणनाथोऽपि करप्रदोऽभूत् ॥११॥
तस्यास्ति नाम हेमाद्रिः सर्वश्रीकरणप्रभुः ।
निजोदारतया यश्च सर्वश्रीकरणप्रभुः ॥१२॥

तस्मादकुत्सितचरित्रपवित्रकौर्त्त-
वंशे हिमांशुविशदद्युतिराविरासीत् ।
लौलावतारमकरोदिह वासुदेव
स्तस्माद्विजातिरुदजृम्भत कामदेवः ॥१३॥
हेमाद्रिरित्यखिलभूतलगौतकौर्त्ति
स्तस्याथ स्रुनुरजनिष्ठ वरिष्ठमूर्त्तिः ।

नाम्ना समोऽपि विजितश्चरितेन येन
 स्नाद्यामुपैति नहि काञ्चन काञ्चनाद्रिः ॥१५॥
 तस्य श्रीकरणेशस्य कापि लेखनचातुरी ।
 यशःप्रशस्तिभिस्तुल्यं येन दिग्मिन्नयो भूताः ॥१६॥
 लिपिं विधात्रा लिखितां जनस्य
 भाले विभूत्या परिमृज्य दुष्टाम् ।
 कल्याणिनीमेष लिखत्यथेनाम्
 चित्रं प्रमाणीकुरुते विधिञ्च ॥१७॥
 सञ्चिन्त्य सञ्चिन्त्य तदेतदीयं
 धत्ते मनोविस्मयमस्मदीयम् ।
 प्राग्जन्मविद्यास्मरणचमोऽयम्
 चणेन यद्विस्तृतिमेति दत्त्वा ॥१८॥

मन्ये तत्कृतदानवारिलहरीपूर्णायमानोऽम्बुधिः
 कल्पान्तेऽपि न शोषदोषविषमां धत्ते कदाचिद्दृशाम् ।
 किञ्चैवं जलधिस्थितिप्रतिभुवं निश्चित्य दैत्यारिणा
 निश्चिन्तेन भुजङ्गपुङ्गवतनूतलेषु संसृयते ॥ १९ ॥
 चित्रं तत्कृतदानवदृष्टिपयसस्तत्त्वस्य किं ब्रूमहे
 यस्मिन्नन्यवदान्यकीर्त्तिरतुला धत्ते दण्डश्रेणिताम्
 यद्भूमौ पतितं यस्मिण् जनतापङ्कानि यच्चार्यिनाम्
 न्यस्तं हस्ततलेषु भालफलके पापां लिपिं लुम्पति ॥२०॥

तत्तर्पितो देवगणः स नून-

भरोचकौ चन्द्रमसः सुधायाः ।

१ अ०] संवत्सरायण-मासविशेषाणां कार्यविशेषोपयोगनिरूपणम् । ५

क्षयन्तु चन्द्रस्य तदीयकीर्ति-

स्पृष्टासमृद्धानि फलान्यघानि ॥२१॥

शूराणामवधिर्निधिश्च यशसामेकाग्रयः सम्पदाम्

दाहृणां प्रथमः कलाकुलगृहं वैदग्ध्यभाजां गुरुः।

धौरेयश्च विपश्चितां सुकृतिनामद्वैतवादास्पदम्

नैवासीन्न च वर्तते न भविता हेमाद्रिसुरेः परः ॥ २२ ॥

विभर्ति नूनं द्विजवेषमेष

स एव हेमाद्रिरिति प्रतीतः।

उदारसन्तानवतो यदस्य

कल्पद्रुमं दक्षिणबाहुमाहुः ॥२३॥

अथामुना धर्मकथादरिद्रम्

त्रैलोक्यमालोक्य कलेर्बलेन ।

तस्योपकारे दधतानुचिन्ताम्

चिन्तामणिः प्रादुरकारि चारु ॥२४॥

तत्र च ।

खण्डैश्चतुर्भिर्व्रत-दान-तीर्थ-

मोक्षाभिधैर्वर्गचतुष्कमुक्ता ।

विरच्यते तत्परिशिष्टवस्तु-

व्यावर्णनार्थं परिशेषखण्डम् ॥ २५॥

तत्रादौ देवताकाण्डं ततः कालविनिर्णयः ।

विपाकः कर्मणां पञ्चालक्षणानां समुच्चयः ।

महाप्रकरणानीह चत्वार्येतान्यनुक्रमात् ॥ २६॥

तत्रोक्तव्रत-दानादिकर्मजातोपयोगिनम् ।

कुरुते करणाध्यक्षो हेमाद्रिः कालनिर्णयम् ॥२७॥

तत्र कालस्वरूपं कूर्मपुराणे दर्शितम् ।

अनादिरेष भगवान् कालोऽनन्तोऽजरोऽमरः ।

सर्वगतत्वात् स्वतन्त्रत्वात् सर्वात्मत्वान्महेश्वरः ॥

ब्रह्माणो बह्वोरुद्रा ह्यन्ये नारायणादयः ।

एको हि भगवानौशः कालः कविरिति स्मृतः ॥

कालेनैव च सृज्यन्ते स एव ग्रसते पुनः ।

ब्रह्म-नारायणेशानां त्रयाणां प्राकृतोत्पत्तयः ॥

प्रोच्यते कालयोगेन पुनरेव च सम्भवः ।

परं ब्रह्म च भूतानि वासुदेवोऽपि शङ्करः ।

तस्मात् कालात्मकं विश्वं स एव परमेश्वरः ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

अनादिनिधनः कालोरुद्रः सङ्कर्षणः स्मृतः ।

कलनात् सर्वभूतानां स कालः परिकीर्तितः ॥

अनादिनिधनत्वेन स महान् परमेश्वरः ।

निमेषादपि सूक्ष्मत्वात् सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरोह्यति ॥

तस्य सूक्ष्मातिसूक्ष्मस्य कालस्य परमेष्ठिनः ।

दुर्विभाष्या महाभाग योगिनामपि सूक्ष्मता ॥

पद्मपत्रसहस्रन्तु सूच्या वै भिद्यते यदा ।

समकालन्तु तद्भिन्नमबुधो मन्यते जनः ।

कालक्रमेण तद्भिन्नं सा तस्य द्विज सूक्ष्मता ॥

१ अ० ।] संवत्सरायण-मासविशेषाणां कार्यविशेषोपयोगनिरूपणम् । ७

एवंविधस्यानादिनिधनस्यापि सूक्ष्मस्य यद्यप्यपरिच्छिन्नता तथा-
प्याद्यन्तवतीभिः सूर्यादिग्रहक्रियाभिः परिच्छिन्नतोपपद्यते तासां
क्रियाणां मन्तानस्य बीजाङ्कुरमन्तानवदनाद्यनन्तत्वादनादिनिधन-
स्यापि कालस्य परिच्छेदः सम्भवति ।

तथाच विष्णुधर्मोत्तरे ।

तस्य सूक्ष्मातिसूक्ष्मस्य तथापि महतो द्विजाः ।

मानसङ्ख्या बुधैर्ज्ञेया ग्रहगत्यनुसारतः ॥

तथास्मदादिप्रत्यक्षनिमेषादिक्रियाद्वारेण परिच्छेदः कालस्य
तत्रैवाभिहितः ।

लघ्वक्षरममा मात्रा निमेषः परिकीर्तितः ।

अतः सूक्ष्मतरः कालो नोपलभ्योऽमृगून्तम ॥

नोपलभ्यं यथा द्रव्यं सुसूक्ष्मं परमाणुतः ।

द्वौ निमेषौ त्रुटिर्ज्ञेया प्राणोदश्चतुटिः स्मृतः ॥

निनाडिकाम् षट्प्राणास्तत्षष्ट्या नाडिकाः स्मृताः ।

अहोरात्रन्तु तत्षष्ट्या नित्यमेव प्रकीर्तितम् ॥

त्रिंशन्मूर्हर्त्ताश्च तथा अहोरात्रेण कीर्तिताः ।

तेऽत्र पञ्चदश प्रोक्ता राम नित्यं दिवाचराः ॥

उत्तरां तु यदा काष्ठां क्रमादाक्रमते रविः ।

तथा तथा भवेदृद्धिर्दिवसस्य महाभुज ॥

दिवसश्च यथा राम दृद्धिं समधिगच्छति ।

तदाश्रितमुहूर्त्तानां तथा दृद्धिः प्रकीर्तिता ॥

दिनदृद्धिर्यथा राम दोषाहानिस्तथा तथा ।

तदाश्रितमुहूर्त्तानां हानिर्ज्ञेया तथा तथा ॥

दक्षिणाञ्च यदा काष्ठां क्रमादाक्रमते रविः ।

दिवसस्य तथा हानिर्ज्ञातव्या तावदेव तु ॥

क्षीयन्ते तस्य हानौ तु तन्मुहूर्त्तास्तथैव च

रात्र्याश्रिताश्च वर्द्धन्ते रात्रिद्विस्तथा तथा

यदा मेघं सहस्रांशुस्तुलाञ्चैव प्रपद्यते ।

समरात्रिन्दिवं कालो विषुवच्छब्दवाचकः ॥

एवञ्च निमेषादिक्रियाकालद्वारेणावच्छिन्ना या सूर्यक्रिया
तादृश्यौ द्वे क्रिये यस्याः क्रियायाः अवयवौ तत्क्रियया अवच्छिन्नः
कालस्तुटिरिति व्यवहारस्य विषयो भवति । एवमन्येऽपि प्राण-
विनाडिकादयो व्यवहारा ज्ञेयाः, एवं त्रयाद्यवयवद्वारेणाहोरात्रं
निष्पद्यते । तच्च त्रिविधं दर्शितं ब्रह्मसिद्धान्ते ।

सावनं स्यादहोरात्रमुदयादोदयाद्रवेः ।

रवेस्तिष्ठन् राशंशस्तिथिसम्भोगमैन्दवम् ॥

विष्णुधर्मात्तरे त्वहोरात्रञ्च चतुर्धा दर्शितम् ।

तिथिनैकेन दिवसश्चान्द्रमाने प्रकौर्त्तितः ।

अहोरात्रेण चैकेन सावनोदिवसः स्मृतः ॥

आदित्यभागभोगेन मौरोदिवस उच्यते ।

चन्द्रनक्षत्रभोगेन नाक्षत्रोदिवसः स्मृतः ॥

तिथिभागयोर्लक्षणं तत्रैव दर्शितम् ।

चन्द्रार्कगत्या कालस्य परिक्वेदो यदा भवेत् ।

तदा तयोः प्रवक्ष्यामि गतिमाश्रित्य भार्गव ॥

१ ख० ।] संवत्सरायण-मासविशेषाणां कार्यविशेषोपयोगनिरूपणम् । ६

भगणेन समयेण ज्ञेया द्वादश राशयः ।

त्रिंशांशश्च तदा राशेर्भाग इत्यभिधीयते ॥

आदित्यादिप्रकृष्टन्तु भागं द्वादशकं यदा ।

चन्द्रमाः स्यात्तदा राम तिथिरित्यभिधीयते ॥

स्कन्दपुराणे प्रभासखण्डेऽपि ।

अमाषोडशभागेन^(१) देवि प्रोक्ता महाकला ।

संस्थिता परमा माया देहिनां देहधारिणी ॥

अमादिपौर्णमास्यन्ता या एव शशिनः कलाः ।

तिथयस्ताः समाख्याताः षोडशैव वरानने ॥

एवं मासोऽपि पितामहेन त्रिविधो दर्शितः ।

दर्शाद्दर्शश्चान्द्रस्त्रिंशद्विवसस्तु सावनो मासः ।

रविसंक्रान्तिविचिह्नः सौरोऽपि निगद्यते तज्ज्ञैः ॥

‘दर्शादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी दर्शात्परतः शुक्लप्रतिपदमारभ्य
अमावास्यान्त इत्यर्थः ।

तथाच ब्रह्मसिद्धान्तेऽभिहितम् ।

चन्द्रः शुक्लादिदर्शान्तः सावनस्त्रिंशता दिनैः ।

एकराशौ रविर्यावत्तावत्कालं सभास्करः ॥

ज्योतिःसिद्धान्ते तु मासश्चतुर्विधो दर्शितः ।

प्रथमः सावनो मासो द्वितीयश्चान्द्रउच्यते ।

नाचत्रस्तु तृतीयः स्यात्सौरोमासश्चतुर्थकः^(२) ॥

(१) अमाषोडशभेदेनेति ख० ।

(२) चतुर्विध इति ख० ।

विष्णुधर्मात्तरेऽपि मासस्य चातुर्विध्यमावेदितम् ।

चन्द्रमाः पौर्णमास्यन्ते भास्करादतिरिच्यते ।

राशिषट्कं तथा राम मासार्द्धेन न संशयः ॥

भागदादशकेनैव तिथ्यां तिथ्यां क्रमेण तु ।

चन्द्रमाः कृष्णपक्षान्ते सूर्येण सह युज्यते ॥

सन्निकर्षादथारभ्य सन्निकर्षादथापरम् ।

चन्द्रार्कयोर्बुधैर्मासश्चान्द्र इत्यभिधीयते ॥

सावने तु तथा मासि त्रिंशत् सूर्यादयाः स्मृताः ।

आदित्यराशिभोगेन सौरो मासः प्रकीर्तितः ।

सर्वर्षपरिवर्त्तैस्तु नाक्षत्रो मास उच्यते ॥

चान्द्रस्तु देशव्यवस्थया त्रिकाण्डमण्डनेन निबन्धकता द्विधा दर्शितः ।

चान्द्रोऽपि शुक्लपक्षादिः कृष्णादिर्वेति च द्विधा ।

कृष्णपक्षादिकं मासं नाङ्गीकुर्वन्ति केचन ।

येऽपीच्छन्ति न तेषामपीष्टो विन्ध्यस्य दक्षिणे ॥

तथा च तैत्तिरीयके श्रूयते ।

अमावास्याया मासान् सम्पाद्याहरत्सृजन्त्यमावास्याया हि मासान् सम्पत्स्यन्ति पौर्णमास्याया मासान् सम्पाद्याहरत्सृजन्ति पौर्णमास्याया हि मासान् सम्पत्स्यन्तीति ।

तथा पौर्णमासादक्षिणन्त्यस्मिन्महावार्तिके पूर्णमासोऽस्मिन्निति शब्दविद्विहकत्वात् । अथयुक् कृष्णपक्षे च आर्द्धं कार्यं दिने दिने । इति लिङ्गदर्शनाच्च ।

अतएव द्विविधचान्द्रमासग्रहार्थं “यस्मिन्मासे दिने यस्मिन् विप-

१ अ० ।] संवत्सरायण-मासविशेषाणां कार्यविशेषोपयोगनिरूपणम् । ११

त्तिरूपजायते । पर्वान्तः स तु विज्ञेयो मासो नैमित्तिकं प्रति” ॥
इति ज्योतिर्गार्ग्येणापि पर्वान्त इति सामान्येनोक्तं । नैमित्तिकं च
प्रतिसांवत्सरिकमुच्यते, सांवत्सरिके च चान्द्रमास एव विनियुक्तः ।
“आब्दिके पितृकार्ये च चान्द्रो मासः प्रशस्यते” । इति वचनात् ।

मानभेदेन मास-दिनसङ्ख्या विष्णुधर्मोत्तरे दर्शिता ।

माने मासस्तु नाक्षत्रः सप्तविंशतिभिर्दिनैः ।

परिशेषेषु मासेषु मासस्त्रिंशद्दिनः स्युतः ॥

मासशब्दो यथोदितानां चतुर्णामपि मासानामनेकार्थगवादि-
शब्दवदाचको द्रष्टव्य इति केचित् । अपरे त्वाङ्गः मासशब्दश्चान्द्र-
मासविशेषवचनः “त्रयोदशमासाः संवत्सरः अस्ति त्रयोदशे मासः
अर्द्धमासे देवा इज्यन्ते मासि मासि पितृभ्यः क्रियन्त इत्यादि-
वैदिकप्रयोगस्य चान्द्रविषयत्वात्तेन यव-वराहादिशब्दवन्न सर्वत्र
मुख्यत्वं । पक्षौ पूर्वोत्तरौ शुक्ल-कृष्णौ मासस्तु तावुभावित्यमरसिंहे-
नाभिधानात् । इतरथा चान्द्रमास इत्यभिदध्यात् । एवमन्येष्वभि-
धानेषु चान्द्र एव मासशब्द इति निरूपितं । “मासः पक्षद्वयमिति
पुराणाद्यभिधानाच्च । न च चतुर्षु मासेष्वनुगतं मासत्वसामान्यम-
नुभूयते उपपद्यते वा, मासान्तरे प्रयोगस्तु प्रकारान्तरेणाप्युपपद्यत-
इत्यनेकार्थशक्तिकल्पनाभयाच्चान्द्र एव मुख्योमासशब्द इति । अत्र
केचिदाङ्गः चैत्र-वैशाखादिशब्दाश्चित्रा-विशाखाद्यनुराधादिनक्षत्राणा-
मेकतरनक्षत्रयुक्तपौर्णमासीयुक्तमासवचनाः पाणिनेरनुशासनादिति
यथोक्तं “नक्षत्रेण युक्तः कालः सास्मिन् पौर्णमासीति संज्ञायामिति”
‘नक्षत्रेण’ विशाखाद्यन्यतरेण, युक्ता पौर्णमासी वैशाखादिव्यपदेशभाक्

नचत्रयोगश्च न कार्त्तन किन्वेकदेशेनापि व्यपदेशे हेतुः ।

तथाच शङ्करगीता ।

आदिपादार्द्धमात्रेण नचत्रस्यान्वये ह्यसौ ।

तिथिरर्द्धेऽपि संयुक्ता विपरीता न सा पुनरिति ॥

सा पौर्णमासी यस्मिन्मासे स वैशाखादिपदाभिधेयः, 'संज्ञा-
यामिति रूढिशब्दतां पुरस्करोति ।

तथाच च्यवनः ।

अन्योपान्त्यौ त्रिभौ ज्ञेयौ फाल्गुनश्च त्रिभो मतः ।

शेषा मासा द्विभा ज्ञेयाः कृत्तिकादिव्यवस्थयेति ॥

सङ्कर्षणकाण्डेऽपि ।

दे दे चित्रादिताराणां परिपूर्णन्दुसङ्गते ।

मासाश्चैत्रादयो ज्ञेयास्त्रिकैः षष्ठान्तसप्तमाः ॥

तेन विशाखादियोगाद्वैशाखादित्वमिति नचत्रयोगः आदर-
णीयः । तथाच विष्णुः । माघी चेन्मघायुक्ता स्याद्वैशाखी चेद्वि-
शाखायुक्ता स्यादिति । यत्तु वृत्तिकारेण पुष्ययोगात् पौषीत्याद्यु-
दाहृतं तच्छिष्याणां सुखबोधार्थं नायमश्वकर्णादिवत्संवन्धी लुप्ता-
वयवार्थः किन्तूद्भिदादिवद्यथाकथञ्चिदवाप्तप्रवृत्तिनिमित्त इति
तस्याभिप्रायः, प्रकृति-प्रत्ययान्वाख्यानमपि गोशब्दस्यैव गर्भेर्डा गच्छ-
तीति गौरितिवदवसेयं । ततश्च वैशाखशब्देन पौर्णमासी वा
नचत्रं वा तद्योगो वा तद्युक्ता वा पौर्णमासी नचत्रं वा तद्युक्तं
पौर्णमासीयुक्ता वा तद्योग इत्यादिकल्पनावतारः । आगमप्रसिद्धि-
प्राबल्यादश्वकर्णादिशब्दतुल्यत्वानुपपत्तेः । तस्माद्वैशाखादिशब्दाः

१ अ० ।] संवत्सरायण-मासविशेषाणां कार्यविशेषोपयोगनिरूपणम् । १३

यथोदितनक्षत्रयुक्तपौर्णमासीलक्षणकालवचनाः, वैशाखादिशब्दाश्च
तत्तन्नक्षत्रान्वितपौर्णमासीमध्यशुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तचान्द्रमासवच-
नादिति स्थितं । कथं तर्हि सौरमासे वैशाखादिपदप्रवृत्तिः तत्रापि
प्रसिद्धिप्राबल्यमस्ति । तत्र केचिदाहुः अनेकशक्तिकल्पनादोषाद्गौ-
णीति । चान्द्रे हि मासे वैशाखादिशब्दप्रसिद्धिः अभियुक्तानां
शास्त्रस्था, सौरे तु मासे न शास्त्रस्था, शास्त्रस्था च प्रसिद्धिर्बलीयसी
न लौकिकी, तस्या गौणत्वेनाप्युपपत्तेः । तथाचाहुः “शास्त्रस्था
तन्निमित्तत्वात् प्रतिपत्तेर्बलीयसी । लौकिकी प्रतिपत्तिस्तु गौण-
त्वेनापि नीयते” इति ॥

तदसत् प्रसिद्धोरविशेषात् । तथा च ज्योतिर्गार्ग्यः ।

सौरमासोविवाहादौ यज्ञादौ सावनः स्मृतः ।

आब्दिके पितृकार्ये च चान्द्रोमासः प्रग्नस्यते ॥

वृहस्पतिः ।

विवाहे सौरमासे अधिकामर्थसिद्धिं प्राह वराहमिहिरः ।

चैत्रं प्राह पराशरः कथयते पौषञ्च दौर्भाग्यदम् ।

आषाढादिचतुष्टयं न शुभदं कैश्चित्प्रदिष्टं द्विजैरित्यादि ॥

बौधायनश्च ।

कर्कटे तु हरौ सुप्ते शक्रध्वजक्रिपाश्विने इति ।

तुलायां बोधयेद्देवीं वृश्चिके तु जनार्दनम् ।

द्विराषाढः स विज्ञेयः श्रेते च आवणेऽच्युत इति ॥

तेन बौधायनादयः सौरमासे आवणादिपदानि प्रयुज्यते तेनो-

भयापि प्रसिद्धिः शास्त्रस्था न विशेषेण सौरमासगता गौण्या वृत्त्या
4-3

समाधीयते प्रसिद्धिप्राबल्याच्चानेकशक्तिकल्पना अक्षादिशब्दवन्न विरु-
 ध्यते, आगोपालाङ्गनाजनपुरस्कृता सौरमासे वैशाखादिपदप्रसिद्धिः,
 केषाञ्चिदेव तु चान्द्रे । तस्मात् सौर-चान्द्रमासवचना एव मुख्यया
 वृत्त्या वैशाखादिशब्दा इति सिद्धमिति । तद्युक्तं उभयोरपि प्रसिद्धोः
 शास्त्रस्थत्वाविशेषेऽपि चान्द्रमासे वैशाखादिपदप्रसिद्धिः सार्वत्रिकी
 प्रबला सौरे तु न तथा, यत्तूक्तं आगोपालाङ्गनाजनपुरस्कृता च
 सौरे मासे वैशाखादिपदप्रसिद्धिः केषाञ्चिदेव तु चान्द्र इति,
 तदपि मिथ्यैव विपरीतस्यैव दर्शनात् । तथा च पाणिनिः “नक्षत्रेण
 युक्तः कालः सास्मिन् पौर्णमासीति संज्ञायामिति । न च सौर-मा-
 सनयोरेविवधास्ति संज्ञा, तस्माच्चान्द्रमासवचना एव चैत्र-वैशाखादि-
 शब्दाः । अतवस्तु सौर-चान्द्रमानेनैव मासदयात्मकाः । तत्र सौर-
 मानेन विष्णुधर्मात्तरे ।

सौरनासद्वयं राम अतुरित्यभिधीयते ।

चान्द्रमानेनापि त्रिकाण्डमण्डने ।

श्रौत-स्मार्तक्रियाः सर्वाः कुर्याच्चान्द्रमासर्तुषु ।

तदभावे तु सौरर्तुष्विति ज्योतिर्विदाम्मतम् ॥

अतौ चान्द्रनिमित्तत्वं भन्त्रवर्णात्प्रतीयते ।

अतूनन्योविदधज्जायते पुनरित्यतः ॥

पुनः पुनर्यजायते स एव विदधदृतन् ।

चन्द्रः पुनः पुनर्जन्मा तस्माच्चन्द्रवशादृतुः ॥

होतृप्रकरणे चन्द्रं प्रकृत्य प्राह तित्तिरिः ।

स अतून् कल्पयतीति चान्द्रोऽयं अतुकल्पकः ॥

१ अ० ।] संवत्सरायन-मासविशेषाणां कार्यविशेषोपयोगनिरूपणम् । १५

ते च षट् हेमन्त-शिशिरयोः समासेन पञ्च षड्वा षटवः पञ्चर्त्तवः
हेमन्त-शिशिरयोः समासेनेति च श्रुतेः, ते च वसन्तोपक्रमाः सुखं
वा एतद्वृत्तानां यद्वसन्त इति श्रुतेः, ते च प्रत्येकं चैत्रादिमासद्वया-
त्मकाः, मधुश्च माधवश्च वासन्तिकाष्टव, शुक्लश्च शुचिश्च वैशाष्टव,
नभश्च नभस्यश्च वार्षिकाष्टव, इषश्चोर्जश्च शारदाष्टव, सहश्च सहस्यश्च
हैमन्तिकाष्टव, तपश्च तपस्यश्च शैशिराष्टव इत्याध्वर्थ्यवादिश्रुतेः ।

मधुमाधवादिशब्दाश्चैत्र-वैशाखादिषु ग्रन्थान्तरे प्रयुक्ताः ।

चैत्रोमासोमधुः प्रोक्तो वैशाखो माधवो भवेत् ।

ज्यैष्ठमासश्च शुक्लः स्यादाषाढः शुचिरुच्यते ॥

नभो मासः श्रावणः स्यान्नभस्यो भाद्र इत्यते ।

इष आश्वयुजो मासः कार्तिकश्चोर्जसंज्ञकः ॥

सहोमासो मार्गशिरः सहस्यः पौषनामकः ।

माघमासस्तपः प्रोक्तस्तपस्यः फाल्गुनः स्मृतः ॥

बौधायनेन पुनर्मीन-मेषयोर्मेष-वृषयोर्वा वसन्त इत्यभिधानात्
मीनादित्वं मेषादित्वं च वैकल्पिकं वसन्तस्याङ्गीकृतं, यदा त्वधिक-
मासो भवति तदा चान्द्रमानेन मासत्रयात्मकोऽपि कश्चिद्वृतुः सम्पद्यते ।

तथाच त्रिकाण्डमण्डनेनोक्तम् ।

चान्द्रे मानं यदा चैत्रमासादिर्मलिनस्तदा ।

शुद्धेऽपि मलिने चैत्रे वैशाखेऽपि वसन्तता ॥

ननु सैवेयमायाता मासत्रयवसन्तता ।

सत्यं गत्यन्तराभावात् सैवात्राभ्युपगम्यते ।

नन्वत्रापि विकल्पः किं तदत्राभ्युपगम्यते ॥

मासास्त्रयो वसन्तस्याः त्यक्त्वाद्यमथवान्तिमम् ।
 अत्रोच्यते विकल्पो हि सौरमासेषु युज्यते ॥
 न तु चान्द्रेषु युक्तोऽसौ मलमासानुवर्त्तिषु ।
 द्वादशैव हि ते मासाः सूर्यसंक्रान्तिसम्मिताः ॥
 दैः दैः मासाविहैकैकमृतुं कृत्वा तु गण्यते ।
 ऋतवस्तत्र मीनाद्या मेषाद्या वा षडेव हि ॥
 चान्द्रस्तु मलिने मासे प्राप्ते मासास्त्रयोदश ।
 विकल्पन्तेऽत्र यत्किञ्चिन्मासमारभ्य युग्मतः ॥
 ऋतुषु क्रियमाणेषु मास एकोऽतिरिच्यते ।
 किमसावनृतुर्मासः किञ्चर्तुः सप्तमो भवेत् ॥
 प्रकृतर्तुषु वा क्वापि प्रविशत्विति चिन्त्यते ।
 ऋतुशून्यो न कालोऽस्ति नाप्यृतुः सप्तमः श्रुतौ ॥
 तत्रर्तुर्ऋतुनाऽयुज्यमान इत्यृतुशून्यता ।
 षड् वा ऋतव इत्येषा श्रुतिः सप्तमवारिका ॥
 अतः श्रुतेः स्मृतिर्बाध्या दैः मासावृतुरित्यसौ ।
 तस्मादधिकमासः स्यात्तेष्वेवर्तुषु कुत्रचित् ॥
 यत्रैषोऽन्तर्भवेन्मासः स ऋतुः स्यात् त्रिमासिकः ।
 यद्वा षाष्टदिनैर्मास एक एवोभयात्मकः ।
 अतोऽत्रापि वसन्तत्वं स्याद्द्वयोरेव मासयोः ॥

अयनञ्च सौरमृतुत्रयेण तथा च सौरमानमधिकृत्य विष्णुधर्मोत्तरे
 “ऋतुत्रयञ्चायनं स्यादिति, तथाच संवत्सरोऽपि चान्द्रैर्मासैश्चान्द्रः
 सावनैः सावनः सौरैः सौर इति त्रिविधः । तथाचोक्तं ब्रह्मसिद्धान्ते ।

१ अ० ।] संवत्सरायत्न-मासविशेषाणां कार्यविशेषोपयोगनिरूपणम् । १७

चान्द्र-सावन-सौराणां मासानान्तु प्रभेदतः ।

चान्द्र-सावन-सौराख्यास्त्रयः संवत्सरा अपि ॥

ते च द्वादशमासात्मकाः “द्वादश मासाः संवत्सर इति श्रुतेः ।
चान्द्रस्तु संवत्सरः कदाचित्त्रयोदशमासात्मको भवति, अस्ति त्रयोदशो
मास इत्याहुरिति श्रुतेः । चान्द्रमान एव त्रयोदशमासस्य सम्भवात् ।

तथाच विष्णुधर्मोत्तरे ।

सौरसंवत्सरस्यान्ते मानेन शशिनो यदा ।

एकादशातिरिच्यन्ते दिनानि भृगुनन्दन ।

समादये साष्टमासे तस्मान्मासोऽतिरिच्यते ॥

चान्द्रसंवत्सरस्य चैत्रशुक्लप्रतिपद्युपक्रमः ।

तथा ब्रह्मपुराणे संवत्सरारम्भविधिक्रमे ।

चैत्रे मासि सृजन् ब्रह्मा ससर्ज प्रथमेऽहनि ।

शुक्लपक्षे समग्रन्तु तथा सूर्योदये सति ॥

प्रवर्त्तयामास तथा कालस्य गणनामिह ।

ग्रहान्नागानृतृन्मासान् वत्सरान् वत्सराधिपान् ॥

ब्रह्मसिद्धान्ते ।

चैत्रसितादेरुदयात् भानोर्दिन-मास-वर्ष-युग-कल्पाः सृष्ट्यादौ
लङ्कायां समं प्रवृत्ता दिनेऽर्कस्य सौरः संवत्सरः, पुनर्मीनादिर्मेषादि-
र्वा वसन्तस्य विकल्पेन मीनादित्वस्य मेषादित्वस्य चोक्तत्वादसन्तस्य
च चतुर्मुखत्वात् संवत्सरमुखस्यैव चतुर्मुखत्वोपपत्तेः ।

यत्तु विष्णुधर्मोत्तरे ।

माघशुक्लसमारम्भे चन्द्रार्कौ वासवर्चगौ ।

जीवयुक्तौ यदा स्यातां षष्ठाब्दादिस्तदा स्मृतः ॥

इति माघशुक्लप्रतिपदुपक्रमत्वं संवत्सराणां, तज्ज्योतिःशास्त्र-
प्रसिद्धशुभाशुभफलप्रतिपादनार्थं न तु धर्मानुष्ठानार्थमिति मन्तव्यं ।
प्रभवादिषष्टिसंवत्सराणां आदितः पञ्चानां पञ्चानां युगसंज्ञकानां
यथासङ्गं संवत्सर-परिवत्सरेदावत्सरानुवत्सरोद्वत्सराख्याः ।

तथा ब्रह्मवैवर्ते ।

संवत्सरस्तु प्रथमो द्वितीयः परिवत्सरः ।

इदावत्सरस्तृतीयस्तु चतुर्थश्चानुवत्सरः ।

उद्वत्सरः पञ्चमस्तु कालस्तु युगसंज्ञित इति ॥

तथाच कालस्य यथोक्तप्रकारेणावच्छेदसम्भवादनादिनिधनस्यापि
यथायथं व्रतादिधर्मानुष्ठानाङ्गत्वमुपपद्यत इति निर्णयः क्रियते । तत्र
संवत्सरादेः कालस्य संवत्सरव्रतादौ यथायथमुपयोगो द्रष्टव्यः ।

अथमस्य तु स एवाह ।

देवताराम-वाय्यादिप्रतिष्ठोदञ्जुखे रवौ ।

दक्षिणाशामुखे कुर्वन् तत्फलमवाप्नुयात् ॥

सौर-सावन-चान्द्र-नाक्षत्राणां मासानां पुनः कुत्र कस्योपयोग
इत्यपेक्षायामुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे ।

एवं कालस्य सूक्ष्मस्य प्रोक्तं मासचतुष्टयम् ।

येन येन च मासेन यच्च कार्यं निबोधत ॥

अथायनर्तु-ग्रहचारकर्म

सौरेण मानेन सहाध्यवस्यत् ।

सत्राण्युपास्यान्यथ सावनेन

सौम्यञ्च यस्यात् व्यवहारकर्ष ॥

स्यात् पूर्वकालचयपूरणाभ्याम्

चान्द्रेण मानेन युगञ्च राहोः ।

नचत्रसत्राण्यनानि चेन्दो-

मानेन कुर्याद्भगणात्मकेन ॥

च्यष्टङ्गः ।

विवाह-व्रत-यज्ञेषु सौरं मानं प्रशस्यते ।

पार्वणेऽन्वष्टकाश्राद्धे चान्द्रमिष्टं तथाब्दिके ॥

ज्योतिर्गार्ग्ये ।

विवाहोत्सवं-यज्ञेषु सौरं मानं प्रशस्यते ।

तथा स्मृत्यन्तरे ।

एकोद्दिष्टविवाहादौ चण्णादौ सौर-सावनौ ।

सदैव पितृकृत्यादौ मासश्चान्द्रमसः स्मृतः ॥

तथाच ज्योतिर्गार्ग्ये ।

सौरमासो विवाहादौ यज्ञादौ सावनः स्मृतः ।

आब्दिके पितृकार्ये च चान्द्रोमासः प्रशस्यते ॥

‘आब्दिके’ सांवत्सरिकमृताहश्राद्धे । ‘पितृकार्ये’ षाण्मासिकश्राद्धादौ, चण्डान्मास-संवत्सरसाध्ये यज्ञव्यतिरिक्ते सर्वस्मिन् देवकार्ये चान्द्रोमासः प्रशस्यत इत्युक्तं ।

उक्तञ्च पितामहेन ।

दैवे कर्मणि पित्ये च मासश्चान्द्रमसः स्मृतः ॥

ब्रह्मसिद्धान्ते । -

प्रतिसंवत्सरश्राद्धे मासश्चान्द्रमसः स्मृतः ॥

वृद्धस्यतिः ।

रवेरभ्युदये मानं चन्द्रस्य पितृकर्मणि ।

यज्ञे सावनमित्याहुराचं सर्वप्रतादिषु ॥

ज्योतिर्गार्ग्यः ।

आयुर्दायविभागश्च प्रायश्चित्तक्रिया तथा ।

सावनेनैव कर्त्तव्या शत्रूणां वायुपासना ॥

यथः पाण्डवैः कौरवाणां ब्रह्मसिद्धान्तात् ।

अमावास्यापरिच्छिन्नो मासः स्याद्ब्राह्मणस्य तु ।

संक्रान्ति-पौर्णमासाभ्यां तथैव नृप-वैश्ययोः ॥

अत्रादिशब्दार्थः ग्रीधरेण दर्शितः ।

विवाहेपनयन-चूडा-व्रत-नियम-प्रतिष्ठा-गृहकरण-चौर-यात्रा-
महाषष्ठी-महासप्तमी-विजयदशमी-दशहरा-युगादि-महाज्येष्ठा-
प्रभृत्यादिशब्देनोपादीयते, यज्ञादावित्यादिशब्देन याग-दान-
होम-गर्भाधान-सौमन्तोन्नयन-जातकर्म-च्छण-क्रय-विक्रय-व्यवहार-
ग्रहणं । तथा—“सदैव पितृकृत्यादौ मासश्चान्द्रमसः स्मृतः” इत्यत्र
पितृकृत्यादावित्यादिशब्देन वृद्धभिषेक-संवत्सरश्राद्ध-पार्वणाष्टकादे-
वग्रयन-चूडा-व्रतनियम-प्रतिष्ठा-गृहकरण-चौर-यात्रा-शक्रोत्सवा-
दिग्रहणं । तथाच प्रथमराशितः प्रभृतिगोचराष्टवर्गानुसरणक्रमेण
तत्तद्वाग्निभोगसम्बन्धेन शुभाशुभोपभोगात् ।

मङ्गलेषु विवाहेषु कन्यासंवरणेषु च ।

दश मासाः प्रशस्यन्ते चैत्र-पौषविवर्जिता इति ॥

१ अ०।] संवत्सरायण-मासविशेषाणां कार्यदिशेषोपयोगनिरूपणम् । २१

मासोपदेशे सौरमासाश्रयणं सावनस्य च मासस्य नियतत्रिंश-
द्विसत्वाभिषेकदिवसात् प्रभृतिषु षष्ठाष्टमासेषु पुंसवनादेर्विधानात्
“मासमग्निहोत्रं जुहोतीति” “चातुर्मास्येन यजेतेत्यादिष्वनियतदिवस-
मासपरिग्रहानुपपत्तेर्नियतपदेन सावनग्रहणं । तथा “मासि मासि
पिण्डपितृयज्ञेन चरन्तीति । “नभस्यस्यापरे पक्षे तिथिषोडशकञ्च
यत्” इत्यादितिथिसम्बन्धेन विहितपितृकार्यसितामितविधिनियम-
मन्तरेण सांवत्सरिकं प्रति नियमानुपपत्तेः सर्वत्र तिथिभोगे चान्द्र-
मासाश्रयणमिति । अत्र पण्डितपरितोषकृतोक्तं आदिशब्देन व्यव-
सिताः यथा परिगणिता विवाहादयो गृहीतव्या इति कुतोऽवगतं
अव्यवस्थितग्रहणबाधकप्रमाणाभावात्तथा हि सौरोद्देश्यनादिषु
विहितश्चान्द्रमासाश्रयणं च द्वादश्यादितिथिवशेन श्रयणादिषु
क्रियायां दृश्यते, यदाह गार्ग्यः ।

द्विराषाढा क्रिया तावद्यावद्विष्णोः प्रबोधनम् ।

प्रबुद्धे तु हरौ कार्यं सूर्यगत्यैव सा क्रिया ॥

अथ च “विष्णुः स्वपिति कर्कट इति द्विराषाढेऽपि राशिभोग-
पुरस्कारो दृश्यते, न चोपनयनान्नप्राशनादिषु सौरमास इत्येकान्ति-
कगर्भादिसङ्ख्या वर्षाणां “गर्भाष्टमे ब्राह्मणमुपनयीतेति, “षष्ठेऽन्नप्राशनं
मासि” “अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा तु रोहिणी” इत्यादिगौतमव-
चनैः सावनमासपुरस्कारान्न च सावने मासि सितासितपक्षपरिहरण-
मस्ति । सति च तिथिपरिग्रहे चान्द्रमासाश्रयणमपि शक्यते वक्तुं ।
किञ्च “यामौ वैशाख्यमावास्या रौहिण्या सम्पद्यते तस्यामाददीतेति
चान्द्रे मास्याधानविधानाद्यज्ञादौ सावनविधिरनैकान्तिकः ।

विवाह-व्रत-यज्ञेषु सौरमानं प्रशस्यत इति ।

यज्ञेष्वपि सौरं मानं दर्शयति ।

अनेन विधिना आहुं त्रिपैत्रमिह निर्वपेत् ।

कन्या-कुम्भ-वृषस्थेऽर्के कृष्णपक्षेषु सर्वदा ॥

कन्यायोगात्सवितरि पितृयज्ञानुशासनात् ।

तावत्पितृपुरी शून्या यावदृश्चिकदर्शनमिति ॥

सौरमानेनापि पितृकार्योपदेशात् न च सांवत्सरआहुं चान्द्र-
इत्यैकान्तिकं ।

यस्मिन् राशौ गते सूर्ये विपत्तिं यान्ति मानवाः ।

तेषां तत्रैव कर्त्तव्याः पिण्डदानोदकक्रियाः

इति व्याघ्रवचनं हि सौरमानं दर्शयति ।

प्रचेताः पुनराह ।

प्रेतमासस्य यः पक्षस्तन्निथौ प्रतिवत्सरम् ।

यावत् स्मरति पौर्णोऽपि तेषां तत्रैव दापयेदिति ॥

न च व्रतनियमादिकं सौरे क्रियते इत्यैकान्तिकं, चातुर्मास्य-
व्रतानां हरिशयनवशेनारम्भसमाप्त्युपदेशात् मासेपवासस्य चाश्विन-
पक्षशुक्लैकादश्यामुपक्रान्तस्य तथाविधैकादश्यन्तमुपवासात् सावन-
चान्द्रयोरेकतममपि नियतं, न च देवशयनऽशक्रोत्सवादि चान्द्रमासे
विहितमथैकान्तिकं, विष्णुः स्वपिति कर्कटे ।

तुलायां बोधयेद्देवीं वृश्चिके तु जनार्दनम् ।

कन्यायामम्बिकां देवीं सिंहे चैव पुरन्दरम् ॥

तस्मिन् सुप्ते यदा विष्णुस्तुलायामपि वृश्चिके ।

१ अ० ।] संवत्सरायत्न-मासविशेषाणां कार्यविशेषोपयोगनिरूपणम् । २३

इत्यादि बौधायनवचनवशेन हि सौरं प्रतीयते ।

यदपि पठन्ति ।

दशहरासु नोत्कर्षस्तुर्ध्वपि युगादिषु ।

उपाकर्षं तथा षष्ठ्यां ह्येतदिष्टं वृषादित इति ॥

तदप्यनैकान्तिकं प्रौष्ठपद्यां हस्तेनोपाकरणं आवण्यां प्रौष्ठपद्यां
वायुपाकृत्य यथाविधीत्यादिगोभिलादिवचनाच्चान्द्रमासावगतेः ।

यदपि पितामहवचनम् ।

कार्तिकस्य तु यत्तन्नाम माघे मासि विशेषतः ।

कृच्छ्रादिनियमानाञ्च चान्द्रमानं प्रमाणतः ॥

इति तदनैकान्तिकं “तुला-मकर-मेषेषु प्रातःस्नानं विधीयते”
इति पद्मपुराणवचनात् । न च कृच्छ्रादिनियमे चान्द्रमानमनैकान्तिकं
तथा हि चान्द्रायणं प्रक्रम्य मनुः ।

यथाकथञ्चित् पिण्डानां तिस्रोऽशीतिसमाहितः ।

मासेनाश्रन् हविष्यस्य चन्द्रस्यैति सलोकताम् ॥

इति वदन् सावनमासं पुरस्करोति । “तिथिवृद्ध्या चरेत्पिण्डा-
निति याज्ञवल्क्यश्चान्द्रायणं दर्शयति । तथा

पतितेन तु सम्पर्की मासं मासार्द्धमेव वा ।

गोमूत्र-यावकाहारो मासार्द्धेन विशुध्यति ॥

इति सावनं मासं दर्शयति । अन्यथा तु कतिपयदिनाधिके
माससंसर्गनिमित्तप्रायश्चित्तकल्पनामूलमासानुसारेण सौरचान्द्रयो-
रनियतदिवसतया कल्पनानुपपत्तेर्नियतदिनसावनमासाश्रयोयुज्यते ।
एवं वर्षमितेऽपि प्रायश्चित्ते सावनमासग्रहणं । तस्मात् सौरो मासे

विवाहादाविति । विवाहशब्देन यथापरिगणितेन विवाहादयो गृह्यन्त इत्यन्यथा वर्णनीयं । तथा हि यत्र मेषादिराशिभोग्यपदेऽनेन कर्मविधिः तत्र सौरमासाश्रयणेन कर्माण्यनुष्ठेयानि, भाद्रपदादिव्यपदेऽनेन यदि तान्येव यथा “द्वादश्यां शुक्लपक्षे च मासि भाद्रपदे” इति,

तथा “शक्रभुपस्थापयेद्राजेति, तथा “सिंहे शक्रध्वजक्रियेति । तत्र सिंहभाद्रपदयोः सामान्य-विशेषन्यायेनाविरोधादुभयसमावेशः सुकरः । यत्र सामान्येन “द्वादश मासाः प्रशस्यन्ते चैत्र-पौषविवर्जिताः” इति श्रूयते तत्र चैत्रादिशब्दानां सौर-चान्द्रसाधारणत्वात् सन्देहे विवाहे सौरराशिर्गम्यते । तद्राशिवशेन हि शुभाशुभफलं श्रूयते । “सौरमासे विवाहादाविति वचनात् सौर एव युज्यते । सौरे च वैशाखे गृह्यमाणे यदि तत्र चित्रायुक्तपौर्णमासीसम्बन्धो दृश्यते तदा चैत्रव्यपदेशोर्हत्वान्न निषेधविषयत्वं सौरस्यागमवस्तीत्यस्त्वेन निषेधस्य च पौर्णमाससम्बन्धेनाप्युपपत्तेः † सद्यपि चैत्रत्वमसत्कल्पमेव तथा “गर्भादिसङ्ख्या वर्षाणामिति यद्यपि सावनपरिग्रहः तथाप्युपनयनादिषु राशिभोगजन्यशुभाशुभफलानुसारेण लग्नाद्युपपादनवशात् सौरग्रहो विरोधादुपपद्यत-इत्यभिप्रेत्योक्तं । “सौरमासे विवाहादाविति न पुनरन्यस्य मासस्य विवाहादौ निराकरणमवगम्यते । तथाच वराहमिहिरः । “वृहस्पतौ शोभनगोचरस्ये विवाहमिच्छन्ति हि दाक्षिण्यात्याः” इति वृहस्पतेः शुद्धिं वदंश्चान्द्रमासं पुरस्करोति “संवत्सरं गुरुस्तिष्ठति” “पञ्चत्रयं भूमिजः” इति च सावन-चान्द्रमासं सम्भवत्येवं नियतदिवसक्रममासद्वादशावच्छिन्न-

१ अ० ।] संवत्सरायण-मासविशेषाणां कार्यविशेषोपयोगनिरूपणम् । २५

त्वात् सावनवर्षस्य वृहस्पतिराशिमतभोमस्य च नियतदिवसक्रम-
मासद्वादशावच्छिन्नत्वादङ्गारकशुद्धेरपि चापेक्षितत्वात्तद्वाग्निभोगे-
ऽपि चान्द्रमासग्रहणमेव तथा “संस्तुते भृगुतनये कन्या क्रियत इति,
“वृहस्पतौ पुरुष इत्यादिवचनं कचित्सावनं कचिच्चान्द्रमानं पुरस्क-
रोति । एवं यज्ञादेरपि सावनमासादेरनियम इति दर्शितं तस्मात्
तद्वचनवशेन सर्वेष्वेव कर्मसु सर्वेषामेव चान्द्रादिमासानां सम्भवः किन्तु
कचित् कचित्प्रशस्तं तदुक्तं प्रशस्यते इति । यत्र तु एकस्मिन् विषये
चान्द्रप्रशंसा तत्रैव च सौरस्य यथा कार्तिकस्थाने, तत्रोदितानुदित-
होमनिन्दा-प्रशंसान्यायेन व्यवस्थितशाखाविकल्पवदनुष्ठानं तस्मादा-
दिशब्देन व्यवस्थिता विवाहादयो गृह्यन्त इति वचनमशोभनं यथो-
क्तमेव साधीय इति । वयन्तु ब्रूमः यस्मिन् क्रियान्तरे वचनान्तरेण
सौरादिमासा विनियुक्तास्तत्कार्यमादिशब्देनोपादीयते । यत्र तु
मासविशेषग्रहणे कारणं न विद्यते तत्र चान्द्र एव ग्राह्यः । सैत्र-
वैशाखादिपदानां चान्द्र एव मुख्यत्वादिति ।

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवीयसकलश्रीकरणाधीश्वर-
सकलविद्याविशारदश्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ
परिशेषखण्डे कालनिर्णये संवत्सरायण-मासविशेषाणां
कार्यविशेषोपयोगनिरूपणं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ मलमासनिर्णयः ।

तत्र मलमासस्वरूपं लघुहारीतेन दर्शितम् ।

इन्द्राग्नी यत्र ह्येते मासादिः स प्रकीर्तितः ।

अग्नीषोमौ स्मृतौ मध्ये समाप्तौ पितृसोमकौ ॥

तमतिक्रम्य तु यदा रविर्गच्छेत्कदाचन ।

आद्योमलिस्तुचोच्चेयो द्वितीयः प्राकृतः स्मृतः इति ॥

‘इन्द्राग्नी यत्र ह्येते’ इति श्रुतप्रतिपदुपलक्षणं, ‘अग्नीषो-
माविति कृष्णप्रतिपदः, पितृसोमकाविति दर्शस्थ । एतेन चान्द्रमास
उपलक्षितः तं माममतिक्रम्यान्वस्मिन् मासे यदा सूर्यो राशन्तरं
गच्छेत्तदा पूर्वा मलिस्तुचः उत्तरः प्राकृतः ।

तथाच ब्रह्मसिद्धान्ते ।

चान्द्रो मासोऽयसंक्रान्तो मलमासः प्रकीर्तितः ।

नन्दिपुराणे ।

अमावास्यामहोरात्रे यदा संक्रमते रविः ।

स तु मासः पवित्रः स्यादतीते ह्यधिको भवेत् ॥

अमावास्यां प्राप्य यदाहनि वा रात्रौ वा रविः संक्रामति तदा
स चान्द्रो मासः पवित्रः स्यात् । यदा पुनरमावास्याव्याप्ते अहोरात्रे
व्यतीते सति प्रतिपदि संक्रामति तदा चान्द्रोमासोऽधिमासः स्यात् ।
ज्योतिःशास्त्रे ।

अमावास्यादयं यत्र रविसंक्रान्तिवर्जितम् ।

मलित्बुधः स विज्ञेय उत्तरस्त्रुत्तमाभिधः ।
 रविणा क्षणितो मासश्चान्द्रः ख्यातो मलित्बुधः ॥
 वरुणः सूर्या भानुस्तपनश्चण्डो रविर्गभस्तिश्च
 अर्यमा हिरण्यरेता दिवाकरो मित्र-विष्णू च ।
 एते द्वादशनामानः सूर्या माघादिषूदयन्ति मासेषु
 निःसूर्याऽधिकमासे मलित्बुचाख्यस्ततः पापः ॥
 मासेषु द्वादशादित्यास्तपन्ते हि यथाक्रमम् ।
 मपुंसकेऽधिके मासि मण्डलं तपते रविः ॥
 असंक्रान्तो हि यो मासः कदाचित्तिथिवृद्धितः ।
 कास्त्रान्तरात् समायाति स नपुंसक उच्यते ॥
 स तु कदा भवतीत्यपेक्षायां वशिष्ठसिद्धान्ते उक्तम् ।
 द्वात्रिंशद्भिर्गतमासैर्दिनैः षोडशभिस्तथा ।
 घटिकानां चतुष्केण पतत्यधिकमासकः ॥
 अतीताधिकमासादारभ्य द्वात्रिंशन्मासादुपरि षोडशदिनेषु
 घटिकाचतुष्टयाधिकेषु गतेष्वधिकमासे भवतीत्यर्थः ।
 यन्तु विष्णुधर्मोत्तरेऽभिहितम् ।
 सौरेणान्दस्तु मानेन यदा भवति भार्गव ।
 सावने तु तदा माने दिनषट्कं प्रपूर्यते ॥
 जनरावाश्च ते राम प्रोक्ताः संवत्सरेण षट् ।
 सौरसंवत्सरस्थान्ते मानेन शशिजेन तु ॥
 एकादशातिरिच्यन्ते दिनानि भृगुनन्दन ।
 समादये साष्टमासे तस्मान्मासेऽतिरिच्यते ।

स चाधिमासकः प्रोक्तः काम्यकर्मसु गर्हितः ॥

तथा काठकग्रन्थे “मासे त्रिंशत्तमे भवेदिति ।

महाभारते ।

पञ्चमे पञ्चमे वर्षे द्वौ मासावुपजायते ।

तेषां कालातिरेकेण ग्रहाणामतिचारतः ॥ इति ।

तदेतत्सर्वमर्वाङ्मलमासो न सम्भवत्येवं परं । ननु एकस्मिन् वत्सरे संक्रान्तिरहितं मासद्वयं ज्योतिःसिद्धान्तेऽभिहितम् । “असंक्रान्तमासोऽधिमासः स्फुटः स्यात् द्विसंक्रान्तिमासः कदाचित् क्षयाख्यः । क्षयः कार्त्तिकदिक्षये भाव्यतः स्यात् तदा वर्षमध्येऽपि मासद्वयं चेति तत्क्षयमुच्यते द्वात्रिंशन्मासादर्वाङ्मलमासो न सम्भवतीति, उच्यते यद्यप्येकस्मिन् वत्सरे संक्रान्तिरहितं मासद्वयं भवतीति तथापि तयोरेक एव मलमासः द्वात्रिंशन्मासादूर्द्ध्वं यः सम्पद्यते, अपरः संक्रान्तिरहितोऽपि न मलमासः अकालाधिक्यात्कालाधिक्यस्यैव मलत्वात् । तथाच ग्रन्थपरिशिष्टे ।

मलं वदन्ति कालस्य मासं कालविदोऽधिकमिति ।

तथाच विष्णुधर्मोत्तरे ।

स चाधिमासकः प्रोक्तः काम्यकर्मसु गर्हित इति ।

अधिग्रब्देनावयवेनाधिक्यलक्षणयाधिक्यप्रतीतेः यथोरुकमिति क-ग्र-ब्देन मांसवाचककाशग्रब्दलक्षणया मांसस्य ततश्च मासशुद्धतुल्य एवासौ तथाच जाबालिः ।

एकस्मिन्नपि वर्षे च द्वौ मासावधिमासकौ ।

पूर्वमासः प्रशस्तः स्यादपरस्त्वधिमासकः ॥

मासद्वयेऽब्दमध्ये तु संक्रान्तिर्न यदा भवेत् ।

प्राकृतस्तत्र पूर्वः स्यादधिमासस्तथोत्तरः ॥

इत्यादिपूर्वाधिकमासादारभ्य द्वात्रिंशन्मासादूर्द्ध्वं पूर्वं योऽसंक्रान्तः स प्राकृतः शुद्ध इत्यर्थः, यस्ततः परः सोऽधिमासो मलमास इत्यर्थः । तथाच द्वात्रिंशन्मासादूर्द्ध्वं योऽसंक्रान्तोमासः सोऽधिमासः, ततोऽर्वाग्योऽसंक्रान्तोमासः स प्राकृतोनाधिमास इत्यर्थः, न तत्र मासपौर्वापर्यं विवक्षितं वक्ष्यमाणवचनविरोधात् । यत्तु तदा वर्षमध्ये अधिमासद्वयं चेत्यभिधानं तदसंक्रान्तत्वादसंक्रान्तोमासः “रविणा लङ्घितोमास इत्यादिवचनात् न तु कर्मानर्हत्वादिति । यदा लेकस्मिन् वत्सरे आश्विनादिषट्कमध्ये संक्रान्तिशून्य एकोमासः चैत्रादिषट्कमध्ये त्वपरः, तदा द्वात्रिंशन्मासादूर्द्ध्वमपि भवेत् पूर्वोमासेनाधिकोमासः परतस्तु भवति ।

तथाच ब्रह्मसिद्धान्ते ।

चैत्रादर्वाङ्गाधिमासः परस्तादधिको भवेत् ।

दृष्टा हि सर्वशास्त्रेषु तस्मिन्मूर्त्तिस्तथोदशी ॥

तस्मिन्नुत्तरस्मिन्नेव मासे त्रयोदशी मूर्त्तिः न तु पूर्वस्मिन्नपि विरोधादिति भावः । “चैत्रादर्वागित्यत्राश्विनादारभ्येति द्रष्टव्यम् । उक्तं हि ज्योतिःसिद्धान्ते ।

घट-कन्यागते सूर्ये वृश्चिके वाथ धन्विनि

मकरे वाथ कुम्भे वा नाधिमासो विधीयते इति ॥

यदि तु सामान्यतोऽधिमासमात्रनिषेधपरं वचनद्वयं तदा

मास कन्यागते 'भानावसंक्रान्तो भवेद्यदि ।

देवं पित्र्यं तदा कर्म तुलास्थे कर्तुरचयम् ॥

इति ज्योतिःपितामहस्मरणं विरुध्येत बद्धबाधश्च स्यात्, तस्माद्यथो-
क्तविषयमेवेति । यदा त्रैकस्मिन्नाश्विनादिषट्के संक्रान्तिरहितमास-
द्वयं भवति तदा

प्राकृतस्तत्र पूर्वः स्यादधिमासस्तथोत्तरः ।

इत्येतदेव द्रष्टव्यं चैत्रादिषट्के त्वधिकमासद्वयं न भवत्येव तस्य
चयमासोभयपूर्वपार्श्ववृत्तित्वात् चयस्य च कार्तिक्यादित्रयनियतत्व-
स्योक्तत्वादिति । तथा द्विसंक्रान्तोऽपि चयाख्योमलमासः ।

तथाच काठकगृह्ये ।

यस्मिन्मासे न संक्रान्तिः संक्रान्तिद्वयमेव वा ।

मलमासः स विज्ञेयो मासे त्रिंशत्तमे भवेदिति ॥

अत्र केचिन्माससङ्ख्यापि लक्षणान्तर्गतेत्याहुः, तन्न, स विज्ञेय इति
लक्षणवाक्ये समाप्ते त्रिंशत्तम इत्यभिधानात् पूर्वादाहृतवचनाच्च ।
अपि च यत्किञ्चिदपेक्ष्य त्रिंशत्तमत्वमत्र लक्षणं मलमासापेक्षया वा
नाद्यः अतिव्याप्तेः, न द्वितीयः आत्माश्रयात् सृष्ट्यादिमासे व्यापकत्वाच्च
तस्य त्रिंशत्तमत्वाभावादमलमासत्वाच्च तदुत्तरः सर्वा न मलमासः
स्यादिति लक्षणव्याघातान्न लक्षणं, यत्रैकस्मिन् वत्सरेऽसंक्रान्तं मास-
द्वयं संक्रान्तिद्वययुतोमासश्च तत्र यावसंक्रान्त-द्विसंक्रान्तौ तौ संस-
र्पाहस्यतिसंज्ञौ अन्यश्चाधिमासः ।

तथा वार्हस्पत्यज्योतिर्ग्रन्थे ।

यस्मिन्मासे न संक्रान्तिः संक्रान्तिद्वयमेव च ।

संसर्पाहस्यती मासावधिमासश्च निन्दितः ॥

श्रुतिरपि “संसर्पोऽस्यहस्यतये त्वेत्याह अस्ति त्रयोदशमास-

इत्याहुस्तमेव तन्नीणातीति । अत्र ज्योतिःशास्त्रे प्रसिद्धविवाहादि-
कर्मसु त्रयोऽपि निन्दिताः त्रयाधिकमासौ तु श्रौत-स्मार्त्तकाम्यकर्मा-
स्तपि निन्दितौ त्रयस्याऽहस्यतित्वेन कालमखरूपत्वादंशस्य मख-
त्वात् अधिकमासस्य कालाधिक्येनाऽपवित्रत्वात् ।

तथाच स्मृत्यन्तरे ।

अमावास्यामहोरात्रे यदा संक्रमते रविः ।

स तु मासः पवित्रः स्यादतीते ह्यधिको भवेत् ॥

अत्र केचिदाहुः विश्वप्रकाशमतदूषणाद्योपन्यस्येदधिमासस्ताव-
च्चैत्रादिसंज्ञां लभते । ननु चैत्रादिमाससंज्ञानां मेषादिसङ्क्रान्ति-
निवन्धनत्वादधिमासस्य सङ्क्रान्तिरहितत्वाच्चैत्रोऽधिमासो वैशाखो-
ऽधिमास इत्यादिव्यवहारो न स्यात्, तथाहि चैत्रादिरूपजात्या
तावच्चैत्रादिशब्दप्रवृत्तावनुगतः कश्चिदुपाधिः स्वीकार्यः, यौगिक-
त्वेऽपि चित्रालक्षितपौर्णमासीयुक्ते चैत्रपदप्रयोगार्थं उपाध्याश्रयणं
तुल्यं । न च मेषादिसंक्रान्तियोगातिरिक्त उपाधिर्दृश्यते, न च फा-
ल्गुनोत्तरत्वं उपाधिः, वैशाखपूर्वत्वस्यापि प्रसङ्गादविशेषात् द्वयोपा-
धिकत्ववैयर्थ्यात् विकल्पेनोपाधित्वे अनेकार्थत्वापातात् फाल्गुना-
नन्तरमधिमासे च तदुत्तरस्य चैत्रत्वं स्यात् । किञ्च चैत्रवत् फाल्गु-
नस्य माघोत्तरत्वं तस्य पुष्योत्तरत्वमिति क्रमेण चैत्रोत्तरत्वं वैशा-
खस्येति चक्रकदोषः अतो मेषादिसंक्रान्तियोग एवोपाधिः । किञ्च
वेदे मधुस्येति द्वादशमासाः संवत्सर इति द्वादश संज्ञा अनुक्रम्य
संसर्पाहीति संज्ञान्तरत्वमर्थान्तरवियुक्तं त्रयोदशमासाः संवत्सर
इति सङ्ख्या पृथक्ते युक्ता तेन चैत्राद्याधिक्याच्च तत्संज्ञ इति, उच्यते

यदि ह्यधिकमासः शुद्धात् पृथग्भूतः स्यात् स्यादेवं, न त्वेवमस्ति,
किन्त्वसौ शुद्धान्तर्भूत एव ।

तदुक्तं ।

“षष्ठा तु दिवसैर्मासः कथितो वादरायणैरिति ।

“एवं षष्टिदिनोमासस्तदङ्गं च मलिन्नुच इति च । न च वाच्यं
अत्र मासशब्दः एकशेषवृत्तिः यत् दिवचनाभावेऽपि मासद्वित्वा-
वगतेरेकवचनमेव संक्रान्तियोगोपाधिः तेनाधिमासो न चेचादि-
रिति, सकललोकसिद्धचैत्रादिव्यवहारस्याभावप्रसङ्गात् संवर्षशब्द-
स्यैकदेशवचनस्यार्थान्तरविषयत्वमस्य तत्पक्षेऽपि विद्यत एव । अतिस्र-
त्रिंशद्दिनतन्मासविवक्षयेति । अतो यदा यदा यदन्तर्भूतोऽसौ तदा
तत्संज्ञया व्यपदिश्यत इति न दोषः । नन्वेवमधिमासस्य शुद्धमासद्व-
यमध्यपातित्वात् किमसौ पूर्वस्योत्तराङ्गं किं वोत्तरस्य पूर्वाङ्गमिति
निर्द्धारणकारणाभावात् संज्ञानिर्द्धारो दुर्घटः, उच्यते अधिमास-
स्योत्तरमासपूर्वाङ्गत्वादुत्तरमाससंज्ञा ।

तदुक्तम् ।

आद्यो मलिन्नुचोच्चेयो द्वितीयः प्राक्तनः स्मृतः ।

षष्टिदिनात्मकमासस्य ‘आद्यः’ पूर्वभागः, ‘मलिन्नुचः’ अशुद्धः
कर्मानर्होच्चेयः, ‘द्वितीयः’ उत्तरोभागः, ‘प्राक्तनः’ शुद्ध इत्यर्थः ।

ज्योतिःशास्त्रे पितामहोऽपि ।

षष्ठा तु दिवसैर्मासः कथितो वादरायणैः ।

पूर्वमङ्गं परित्यज्य उत्तराङ्गं प्रशस्यते ॥

एवं सर्वत्राधिमासस्योत्तरमासपूर्वाङ्गत्वे प्राप्ते कश्चिदपवादमाह ।

मासद्वयेऽब्दमध्ये तु संक्रान्तिर्न यदा भवेत् ।

प्राकृतस्तत्र पूर्वः स्यादुत्तरस्तु मलिश्लुचः ॥

एकस्मिन् वर्षे यदा द्वौ मासावसंक्रान्तौ भवतस्तदा वैपरीत्यं, षष्टिदिनात्मकस्य मासस्य पूर्वाभागः 'प्राकृतः' शुद्धः, उत्तरोभागो मलिश्लुच इत्यर्थः । एकाब्दमध्यवर्तिनौ द्वावधिमासौ पूर्वमासोत्तराङ्गत्वात् पूर्वमाससंज्ञावित्यभिप्रायः । युक्तं चैतत् अधिमासस्य पूर्वभागः प्राकृतः उत्तरोभागो मलिश्लुचः तस्य वृद्धित्वादृङ्गेष्वपूर्वनिष्ठत्वनियमात् । अन्यथा तिथिवृद्धेरप्युत्तरतिथिसंज्ञत्वापत्तेः एकाधिमासस्य तु "इन्द्राग्नी यत्र ह्वयेते" इत्यादिन्यायाद्वर्त्तीयसा वचनेनोत्तरमाससंज्ञत्वमभिहितं । अतएवोक्तं ।

एकत्र मासद्वितयं यदि स्यात्

वर्षेऽधिकं तत्र परोऽधिमासः ।

नन्वेकस्मिन् संवत्सरे चतुर्दश मासाः स्युरित्यत आह,

त्रयोदशं तु श्रुतिराह मासं चतुर्दशः कापि न चैव दृष्टः ।

एकस्मिन् वर्षेऽधिमासद्वयेऽपि मासास्त्रयोदशैव "यद्वर्षमध्येऽधिकमासयुग्मं तत्कार्तिकादिचितये चयाख्य इति वचनादित्यभिप्रायः । कैश्चित् "मासद्वयेऽब्दमध्ये त्रित्यादिवचनानामेवं व्याख्यानं कृतं यदैकस्मिन् वर्षे द्वौ मासावसंक्रान्तौ भवतस्तत्र तयोरसंक्रान्तयोर्मध्ये यः पूर्वाऽसंक्रान्तः स प्राकृतः शुद्धः कर्मारहः, उत्तरस्त्वसंक्रान्तो मलिश्लुचः कर्मारहः, दुर्गेन्द्रस्थापनोत्थाने न च वज्रिणः, "पूर्ववत्प्रतिषिद्धानि परतो न च दैविकम्" इति, तदुक्तं "एकत्र मासद्वितयमित्यादिनेति तदयुक्तं अनेकवचनविरोधात् । तथा हि,

यस्मिन्मासे न संक्रान्तिः संक्रान्तिद्वयमेव वा ।

मलमासः स विज्ञेयः सर्वधर्मवहिष्कृतः ॥

सिनीवास्त्रीमतिक्रम्य यदा संक्रमते रविः ।

भानुना सञ्चितो मासो ह्यनर्हः सर्वकर्मसु ॥

यस्मिन्मघे द्विसंक्रान्तोऽधिकमासद्वयं तदा ।

तद्वि मासत्रयं दुष्टं सर्वेषु शुभकर्मसु ॥

संसर्पाहस्यती मासावधिमासश्च निन्दिताः ।

यद्वर्षमध्येऽधिकमासयुग्मं

तत्कार्तिकादित्रितये चयाख्ये ।

मासत्रयं त्याज्यमिदं प्रथमाद्-

विवाह-यज्ञोत्सवमङ्गलेषु ॥

सप्तम्यामुदिते सूर्ये परतश्चाष्टमी भवेत् ।

तत्र दुर्गात्सवं कुर्यान्न कुर्यादपरेऽहनि ॥

इति निर्णयामृतवचनमित्यादि । तस्मात् पूर्वा व्याख्या आचक्षी ।

यत्तु वचनम् ।

चैत्रादर्वाङ्गाधिमासः परतस्त्वधिको भवेत् ।

कृष्टा हि सर्वशास्त्रेषु तस्मिन्मूर्त्तिस्त्रयोदशी ॥

यदपि ।

घटकन्यागते सूर्ये वृश्चिके वाय धन्विनि ।

मकरे वाय कुम्भे वा नाधिमासो विधीयते ॥

इति तदुभयमप्याश्विनादीनां फाल्गुनान्तानां पूर्वभागा अधि-
मासा न भवन्तीत्येवंपरं, न तु सर्वथैवाधिमासा न भवन्तीत्येवंपरं

“दशानां फाल्गुनादीनां प्रायोमाघस्य तु क्वचित् नपुंसकत्वं भवतीति वचनविरोधादिति तदयुक्तं विश्वप्रकाशमतं दूषयति वाक्यानार्जवत्वात् पूर्वोत्तरशब्दाभ्यामुपात्तभागपरित्यागेनानुपात्तभागग्रहणस्यायुक्तत्वात् । यत्तुक्तं “चैत्रादर्वाङ्गाधिमास इति “घटकन्यागते सूर्य्ये इति वचनद्वयमाश्विनादीनां फाल्गुनान्तानां पूर्वभागा अधिमासा न भवन्तीत्येवंपरमिति तस्मै लक्षणाध्याहारादिप्रसङ्गात् “दशानां फाल्गुनादीनामिति वचनविरोधस्यास्मात्पक्षेऽप्यभावाच्च स्वरूपतोऽधिमासनिषेधस्यानङ्गीकारात् । यत्तस्मात्पक्षे दूषणमभिहितं तदयुक्तं असंक्रान्तमासनिषेधस्य सामान्यशास्त्रस्य विशेषशास्त्रेण बाधस्य युक्तत्वादस्य दोषस्य भवत्यप्येऽपि समानत्वात् सामान्यशास्त्रप्राप्तोत्तरमासपूर्वाङ्कत्वापवादाङ्गीकारान्मासत्रयस्य दृष्टत्वप्रतिपादकवचनस्य व्योतिःशास्त्रप्रसिद्धविवाहादिशुभकर्मविषयत्वात्, तथाच तत्रैवोक्तं “विवाह-यज्ञोत्सवमङ्गलैष्वित्यादि, तस्मात्पूर्वैव व्याख्या ज्ञायसी ।

संक्रान्तिद्वयसंयुक्तः स मासोऽहस्यतिः स्मृतः ।

चैत्रादिसप्तमासेषु न कदाचिद्भवेदयम् ॥

ऊर्जादिपञ्चमासेषु कदाचन भवेद्यदा ।

तदा द्वावधिकौ स्यातां तस्मिन्नर्चादिपञ्चके ॥

इति मलमासस्वरूपनिर्णयः ।

अथ मलमासे कार्याकार्यनिर्णयः ।

तत्र शातातपः ।

वत्सरान्तर्गतः पापोयज्ञानां फलनाशकः ।
 नैर्ऋत्य-यातुधानाद्यैः समाक्रान्तोऽधिमासकः ॥
 मलिच्छुचैः समाक्रान्तिं सूर्यसंक्रान्तिवर्जिताम् ।
 मलिच्छुचं विजानीयाद्गृहितं सर्वकर्मसु ॥

सत्यव्रतः ।

मलिच्छुचसु यो मासः स मासः पापसंज्ञकः ।
 वर्जितः पितृदेवानां सर्वकर्मसु तं त्यजेत् ॥

पैठीनसिः ।

श्रौत-स्मार्त्तक्रियाः सर्वा द्वादशे परिकीर्त्तिताः ।
 त्रयोदशे तु सर्वास्ता निष्फला इति संज्ञिताः ॥
 तस्मात् त्रयोदशे मासि कुर्यात्ता न कथञ्चन ।
 कुर्वन्नर्थमेवाग्नौ कुर्यादात्मविनाशनम् ॥

भृगुः ।

एकराशिस्थिते सूर्ये यदा दर्शद्वयं भवेत् ।
 हव्य-कव्यक्रियाहन्ता तदा ज्ञेयोऽधिमासकः ॥ इति
 भविष्योत्तरेऽपि ।
 असंक्रान्तं तथा मासं दैवे पित्र्ये च कर्मणि ।
 मल्लीमसमशौचं तु वर्जयेन्मतिमाक्षरः ॥

सुमन्तुः ।

न कुर्यादधिके मासि काम्यं कर्म कदाचन ।

मलं वदन्ति कालस्य मासं कालविदोऽधिकमिति ।

गृह्यपरिशिष्टेऽपि ।

मलित्पुचस्तु मासो वै मलिनः पापसम्भवः ।

गर्हितः पितृदेवेभ्यः सर्वकर्मसु तं त्यजेत् ॥

ब्रह्मसिद्धान्ते ।

यदा शशी याति गभस्तिमण्डलं

दिवाकरः संक्रमणं करोत्यनु ।

तदाधिमासः कथितो विरिञ्चिना

विवाह-यात्रोत्सव-यज्ञदोषकृत् ॥

ज्योतिःशास्त्रान्तरे ।

सवितमण्डलमेति यदा शशी

तदनुसंक्रमणं कुरुते रविः ।

मखमष्टोत्सवनाशकरस्तदा

मुनिवरैः कथितोऽधिकमासकः ॥

तथा ।

शिनीबालीमतिक्रम्य यदा संक्रमते रविः ।

भानुना लङ्घितोमासो ह्यनर्हः सर्वकर्मसु ॥

एवं सामान्यतः सकलकर्मनिषेधप्राप्तौ विशेषो वक्ष्यते तत्र

शङ्खः ।

न कुर्यादधिके मासे कर्माकर्म कथञ्चन ।

सुक्ता नैमिषिकं कर्म तद्धि तत्रैव कीर्तितम् ॥

‘कर्माकर्मेतिशब्देन काम्यकर्माच्यते, तद्धि फलकामैः क्रियमाण-
त्वात्कर्म, अफलकामैरक्रियमाणत्वादकर्म, कर्म च तदकर्म चेति कर्म-
धारयः । तथैवाह प्रजापतिः ।

न कुर्यादधिके मासि काम्यकर्म कदाचन ।

मुक्त्वा नैमित्तिकं आहुं तद्धि तथैव कीर्तितं ॥

अत्र केचिदाहुः काम्यस्य कर्मणोऽधिमासे प्रारम्भः समाप्तिश्च
निषिध्यते । आरम्भे तु काम्ये कर्मणि समाप्तिकालादवाक् मध्यपति-
तेऽधिमासेऽपि काम्यं कर्म कार्यं । तथा चातुर्मास्यव्रतानामाषाढे-
ऽधिमासे नारम्भः कार्तिके चाधिमासे न समाप्तिः । अन्तरापतिते
त्वधिमासेऽप्यनुष्ठानं । अतएवान्तराधिमासपतेऽपि संक्रान्तियुक्ताषाढ-
शुक्लैकादश्यां चातुर्मास्यव्रतानामारम्भोऽभिहितः संक्रान्तियुक्ताका-
र्त्तिकशुक्लैकादश्यां समाप्तिरुक्ता । यथोक्तम् ।

एकादश्यां तु गृह्णीयात् संक्रान्तौ कर्कटस्य च ।

आषाढादौ नरोभक्त्या चातुर्मास्यव्रतक्रियाम् ॥

ततो विबुध्यते देवः शङ्ख-चक्र-गदाधरः ।

कार्तिके शुक्लपक्षस्य एकादश्यां समाहितः ॥

मन्त्रेण चैव राजेन्द्र देवमुत्थापयेद्विजः ।

अधिमासे च पतिते एष एव विधिक्रमः ॥

अधिमासनिपतेऽपि क्रमादिश्राविका-हरीन् ।

कन्या-तुला-वृश्चिकेषु नृप उत्थापयेद् भुवम् ॥

न चैवं सति मासपञ्चकं व्रतानुष्ठानप्राप्तौ चातुर्मास्यव्रतमिति
समाख्याविरोधः

वार्षिकांश्चतुरोमासान् मद्यं मांसं परित्यजेत् ।

स्वर्णदो हरिमुद्दिश्य स भवेद्देदविद्विजः ॥

यः क्षिपेत् कृच्छ्रपादेन श्राषाढादिस्तुदयम् ।

विष्णुपूजनकृत्यः स भवेत्तन्त्रिकेतनः ॥

मैत्रादिपादे स्वपितीह विष्णु-

वैष्णव्यमध्ये परिवर्तते च ।

पौष्णावसाने च सुरारिहन्ता

प्रबुध्यते मासचतुष्टयेन ॥

इत्यादिवचनविरोधश्चेति वाच्यं ।

षष्ठा तु दिवसैर्मासः कथितोवादरायणैः ।

इति वचनान्मासचतुष्टयोपपत्तेः ।

ब्रह्मसिद्धान्ते ।

प्रारम्भं कर्म यत्किञ्चिन्न तु कार्यं मल्लिस्तुचे ।

असूर्या नाम ये मासा न तेषु मम सम्मताः ।

व्रतानाञ्चैव यज्ञानामारम्भाश्च समाप्तयः ॥

इत्यारम्भ-समाप्त्योरेवाधिमासे प्रतिषिद्धत्वाच्च चकारात् सर्व-
काम्यकर्मग्रहणमिति तदयुक्तम् ।

प्रवृत्तं मलमासात्प्राग्यत्काम्यमसमापितं ।

आगते मलमासेऽपि तत्समाप्यमसंग्रहम् ॥

इति काठकट्यपरिशिष्टवचनेन काम्यकर्मसमाप्तेरपि मल-
मासेऽपि विधानान्तस्मादेवं विषयव्यवस्था, “असूर्या नाम ये मासा
इति वचनेन काम्यव्रत-यज्ञानां आरम्भः समाप्तिश्च प्रतिषिध्यते न तु

नित्यव्रत-यज्ञानां, “नित्य-नैमित्तिके कुर्यात् प्रथतः सन्मलिषुचे”
इत्यादिवक्ष्यमाणनित्य-नैमित्तिकविधायकबहुवचनसङ्कोचप्रसङ्गात् ।
तस्मादस्यैवैकस्य काम्यव्रत-यज्ञविषयतयासङ्कोचोक्तः । ननु किमत्र
मलमासात् प्रागारम्भस्य समाप्तिः प्रतिषिध्यते, उताचैवारम्भस्य, न
प्रथमः “प्रवृत्तं मलमासात् प्रागिति वचनविरोधात्, न द्वितीयः
आरम्भनिषेधादेव च समाप्तेरप्रसङ्गेर्निषेधायोगादिति । उच्यते ।
मलमासप्रारम्भस्यैव समाप्तिस्तत्र निषिध्यते यो ह्यज्ञानान्मलमासेऽपि
काम्यं कर्म प्रारभते तेन तत्र समाप्तौ कृतायां दोषाधिक्यं स्यादि-
त्येतदर्थमिदं वाक्यमिति न दोषः ।

वृद्धमनु-वृहस्पति-पैठीनसि-व्योतिः-पराशराः ।

अग्न्याधेयं प्रतिष्ठाञ्च यज्ञ-दान-व्रतानि च ।

वेदव्रत-वृषोत्सर्ग-चूडाकरण-मेखलाः ।

माङ्गल्यमभिषेकञ्च मलमासे विवर्जयेत् ॥

कचिद्यज्ञ-दान-प्रतिग्रहानिति पाठः ।

अस्थापवादः ।

सम्प्र-सूर्यग्रहे चैव मरणे पुत्रजन्मनि ।

मलमासेऽपि देयं स्याद्वृत्तमन्त्रकारकमिति ॥

बाले वा यदि वा वृद्धे शुक्रे वास्तमुपागते ।

मलमास इवेतानि वर्जयेद्देवदर्शनं ॥ इति

“अग्न्याधेयं प्रतिष्ठाञ्चेत्यावश्यकत्वे सतीति शेषोद्घृत्यः तेन
मलमासेऽपि प्रायश्चित्तभूतमग्न्याधेयमग्न्यनुगत्यनन्तरं कर्त्तव्यं न
प्रतिषिध्यते, एवं प्रतिमादिसंस्कारनाशे पुनः प्रतिष्ठा न प्रतिषिध्यते

यज्ञाः काम्या नित्या अपि वसन्तादिसम्बन्धेन विधीयमाना उत्तरे
ससंक्रान्तेऽपि क्रियमाणा ये स्वकाले एव कृता भवन्ति, 'दानानि'
महादानानि। केचिद्ब्रतानामपि महतामेव प्रतिषेधमाहुः वृषोत्सर्गस्य
च नैकादश्याह्निकस्य च प्रतिषेधः षोडश्याद्वाह्निकस्य अपि प्रेतोपका-
रित्वाच्छुक्रास्तमयादावपि अनावश्यकत्वे सति अग्न्याधेयादि प्रति-
षिध्यते “मलमास इवेत्यभिधानात् । ‘देवदर्शनं’ प्रसिद्धस्वयम्भूदेव-
तादर्शनं ।

तच्चात्र प्रथमं विवक्षितं, “अनादिदेवता दृष्टा न शुभं नष्ट-
भार्गवे” इति स्कन्दपुराणवचनात् मलित्वाच्चेऽयनावृत्ततीर्थस्नानं
विवर्जयेत् ।

अत्र केचिदाहुः । मल इवेति सिद्धवद्दृष्टान्तीकरणान्यथानुप-
पत्त्या मलमासे प्रथमदेवतादर्शननिषेधः सिद्धः । अपरे तु “मलमा-
सइवेत्यग्न्याधेयादिष्वेव योजयन्ति । यथा मलमासे चन्द्र-सूर्यग्रहा-
दिकालव्यतिरेकेणैतेषां निषेधस्तथैव बाल्यादिष्वपि यथा स्यादिति,
तस्मिन् पक्षे मलमासे देवतादर्शनस्य न प्रतिषेधः ।

वापी-कूप-तड़ागादिप्रतिष्ठां यज्ञकर्म च ।

न कुर्यान्मलमासे तु महादान-व्रतानि च ॥

महादानानि मत्स्यपुराणे दर्शितानि ।

मनुरुवाच ।

महादानानि यानीह पवित्राणि शुभानि च ।

रहस्यानि प्रदेयानि तानि मे कथयाच्युत ॥

मत्स्य उवाच ।

नोक्तानि यानि गुह्यानि महादानानि षोडश ।

तानि ते सम्प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥

आद्यन्तु सर्वदानानां तुलापुरुषसंज्ञितम् ।

हिरण्यगर्भदानञ्च ब्रह्माण्डं तदनन्तरम् ॥

कल्पपादपदानञ्च गोसहस्रञ्च पञ्चमम् ।

हिरण्यकामधेनुञ्च हिरण्याश्वस्तथैव च ॥

हिरण्याश्वरथस्तदत् हेमहस्तिरथस्तथा ।

पञ्चलाङ्गलकं तदद्वारादानं तथैव च ॥

द्वादशं विश्वचक्रञ्च ततः कल्पलतात्मकम् ।

सप्तसागरदानञ्च रत्नधेनुस्तथैव च ।

महाभूतघटस्तद्वच्छोडशः परिकीर्तितः ॥

कूर्मपुराणे तन्यान्यपि दश महादानानि दर्शितानि ।

कनकाश्च तिला नागा दासी-रथ-मही-गृहाः ।

कन्या च कपिला धेनुर्महादानानि वै दश ॥

काठकण्टह्ये ।

चूडां मौञ्जीवन्धनञ्च अग्न्याधेयं महालयं ।

राजाभिषेकं काम्यञ्च न कुर्याद्भानुलङ्घिते ॥

कौथुमिः ।

अधिमासे न कर्त्तव्यं आर्द्रं सांवत्सरादिकम् ।

वर्षवृद्धाभिषेकादि कर्त्तव्यमधिके न तु ॥

हारीतः ।

अधिमासे न कर्त्तव्यं आर्द्रमभ्युदयं तथा ।

तथैव काम्यं यत्कर्म वत्सरात्मयमादृतं ॥

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत्किञ्चित् आद्विकं भवेत् ।

इष्टं वाप्यथ वा पूर्तं तन्न कुर्यात् मल्लिजुचे ॥

आभ्युदयिकं आर्द्धं आद्यवत्सरान्तर्गतजातकर्मादिनिमित्तव्यति-
रिक्तं । अन्ये त्वेवं व्याचक्षते 'वत्सरात्मयमादृत इति प्रथमं वत्सरं विहाय
आभ्युदयिकं आर्द्धं मलमासे न कर्त्तव्यं प्रथमे तु संवत्सरे मलमासे
प्राप्ते सपिण्डीकरणं विहितं तदुत्तरदिने यदाभ्युदयिकं विहितं
तन्मलमासेऽपि कर्त्तव्यं । यथोक्तं ।

भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा सपिण्डः शिष्य एव च ।

सपिण्डकक्रियां कृत्वा कुर्यादाभ्युदयं ततः ॥

इत्यत्र वचने आभ्युदयशब्देन आभ्युदयिकं आर्द्धं विभागप्रकरणे
विश्वरूपाचार्येण व्याख्यातं । अन्ये तु उत्तरशेषत्वेनैवं व्याचक्षते सपि-
ण्डीकरणादूर्ध्वं यत्प्रथमे संवत्सरे प्रतिमासं पुनः क्रियमाणं त्रैपुरुषिकं
मासिकं आर्द्धं तन्मल्लिजुचेऽधिमासे कार्यमिति वक्तुं 'वत्सरात्मयमा-
दृत इत्युक्तं एतच्चोपरिष्ठादक्ष्यते । असंक्रान्तं प्रकृत्य ज्योतिःशास्त्रे ।

तत्र दत्तमदत्तं स्याद्भुतं चाहुतमेव च ।

सुप्रजप्तमजप्तं स्यान्नोपवासः कृतोभवेत् ॥

न यात्रां न विवाहश्च न च वास्तुनिवेशनम् ।

न प्रतिष्ठाञ्च देवानां प्रासाद-ग्राम-भूरूहाम् ।

न हिरण्यं सुवासांसि कारयेदिति निश्चयः ॥

पराशरः ।

रविणा लङ्घितो मासश्चान्द्रः ख्यातो मल्लिजुचः ।

तत्र यदिहितं कर्म उत्तरे मासि कारयेत् ॥

प्रजापतिः ।

उपाकर्म च हव्यञ्च कथं पर्वात्सवं तथा ।

उत्तरे नियतः कुर्यात् पूर्वं तन्निष्फलं भवेत् ॥

पराशरः ।

पञ्चदशेऽर्कसंक्रान्तिर्यदा न स्यात् सितासिते ।

तदा तन्मासिकं कार्यमुत्तरे मासि कारयेत् ॥

एवं षष्टिदिनो मासस्तदर्धञ्च मल्लिङ्गुचः ।

त्यक्त्वा तदुत्तरे कार्याः पितृदेवादिकाः क्रियाः ॥

सत्यव्रतः ।

मासि संवत्सरे चैव तिथिद्वैधं यदा भवेत् ।

तत्रोत्तरोत्तमा ज्ञेया पूर्वा तु स्यान्मल्लिङ्गुचः ॥

तत्राधिमासे यत्कर्त्तव्यं तदाह ग्रातातपः ।

एकमंशौ यदा मासौ स्यातां संवत्सरे क्वचित् ।

तत्राद्ये पितृकार्याणि देवकार्याणि चोत्तरे ॥

अङ्गिराः ।

द्वौ मासावेकनामानावेकस्मिन् वत्सरे यदि ।

पूर्वस्मिन् पितृकार्याणि देवकार्याणि चोत्तरे ॥

ज्योतिःशास्त्रे ।

षष्टिभिर्दिवसैर्मासः कथितो वादरायणैः ।

देवकार्याणि पूर्वस्मिन् पितृकार्याणि चोभयोः ॥

एवमादौनि मलमासे देवकार्य-पितृकार्यप्रतिपादकानि वच-

नान्यावश्यकदेवकार्य-पितृकार्यविषयाणि द्रष्टव्यानि ।

वृहस्पतिः ।

नित्य-नैमित्तिके कुर्यात् प्रयतः सन्मल्लिखुचे ।

तीर्थश्राद्धं गजच्छायां प्रेतश्राद्धं तथैव च ॥

नित्यमावश्यकं यन्मासविशेषनामनिरपेक्षमेव विहितं यस्याकरणे कालात्ययनिमित्तं प्रायश्चित्तमाप्नायते तद्यथा “अग्नये पथिहते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् योदर्श-पूर्णमासयाजी स अमावास्यां वा पौर्णमासीं निर्वपेदिति । तथाभूतस्य नित्यस्य ग्रहणं न तु नित्य-मात्रस्य । तेन दर्श-पूर्णमासाग्निहोत्र-पञ्चमहायज्ञादेरनुष्ठानं मल्लिखुचे कर्त्तव्यं स्वकालातिक्रमे प्रायश्चित्ताप्नानात् । एवं च नित्याऽपि सोम-यागक्रिया मल्लिखुचे मासि न कार्या मल्लिखुचमासातिक्रमेऽपि वस-न्तादिकालस्य सोमयागाङ्गभूतस्थानतिक्रान्तत्वेनात्र प्रायश्चित्तप्राप्ते-रसम्भवात् । एवं यस्य नैमित्तिकस्य गृहदाहेष्ट्यादेर्निमित्तानन्तरकाले कर्त्तव्यस्य न मासान्तरे विहितकाललाभः तथाभूतावश्यक्रियाविषयं, एवं “मल्लिखुचे मासि कुर्यादिति विधानं जातेष्ट्यादेर्नैमित्तिकस्यापि शिशुरचरणार्थं निमित्तानन्तरकालमपहाय कालान्तरे कर्त्तव्यस्य यथा दशरात्रादिसूतककालस्य मध्येऽनुष्ठानमन्याथं तथा मल्लिखुचका-लमध्येऽपि सति च मल्लिखुचेऽनुष्ठानं, एवञ्च नित्यत्वं नैमित्तिकत्वं चाविवक्षितं यस्यातिक्रमे प्रायश्चित्तप्राप्तिर्यस्य च मासान्तरे विहित-कालालाभेनावश्यकं मल्लिखुचेऽनुष्ठानं तत्सर्वं मल्लिखुचे कुर्यादिति वार्हस्पत्यवचनतात्पर्यार्थः प्रेतव्यः ।

तथा च स्पृत्यन्तरे ।

अनन्यगति यन्नित्यं कुर्यान्नैमित्तिकं तथेति ।

यस्य नित्यस्य मुख्यकालातिक्रमे जघन्यस्य कालान्तरस्थानभ्यनु-
ज्ञातत्वादत्यन्तलोपे प्रायश्चित्तं प्रसज्यते तत्कर्मानन्यगतित्वान्मल-
मासेऽपि कार्यं ।

मृच्छपरिशिष्टमपि ।

मलं वदन्ति कालस्य मासकालविदोऽधिकं ।

नेहेताच विशेषेज्यामन्यत्रावश्यकदिधेः ॥

आवश्याद्दर्शपूर्णमासादिविधेरन्यत्र विशेषेज्यं मलमासे 'नेहेत'
नाचरेत्, यस्यां शुद्धे मासि क्रियमाणायां नास्ति विधिलोपः सा
विधिविशेषेज्या यथा "वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेतेति, वसन्ते
विहितस्य ज्योतिष्टोमस्य मलमासवैशाखपरित्यागेन शुद्धवैशाखे
क्रियमाणस्य वसन्त एव कृतत्वान्नास्ति विधिलोपः अनेनावश्यको विधि
रधिकमासेऽनुष्ठेय इत्यर्थादुक्तं ।

उक्तञ्च साचादपि तत्रैव ।

अवषट्कारहोमाश्च पर्व चाग्रयणं तथा ।

मलमासे तु कर्त्तव्यं काम्या दृष्टीर्विवर्जयेत् ॥

'अवषट्कारहोमाः' अग्निहोत्रोपासनवैश्वदेवादयः, 'पर्व' दर्शपौर्ण-
मासौ पार्वणस्थालीपाकश्च, 'आग्रयणं' आग्रयणेष्टिः, यद्यप्याग्रयणं
वर्षाषु श्यामाकैर्यजेतेति मासद्वयात्मकवर्षाख्यकालविहितं मलिम्लुच-
मासेऽपि स्वकालसम्भवादनन्यगतिकं न भवति तथापि दुर्भिक्षेण
श्यामाकव्यतिरिक्तधान्यासम्भवे जीवनार्थं श्यामाकाक्षभोजनमकृत्वाग्रय-
णेनावश्यकर्त्तव्यमित्याग्रयणानुष्ठानं जीवनार्थमावश्यकमिति युक्तमुक्त-

माययणं तथेति, यदा तु दुर्भिक्षाभावाद्नावश्यकं तदाधिमासे
श्यामाकाययणं न कर्त्तव्यम् ।

अनेनैवाभिप्रायेण पैठीनसिना ।

संक्रान्तिरहिते मासि कुर्यादाययणं न वा ।

इति विकल्प उक्तः ।

काठकगृह्यपरिशिष्टे ।

मलेऽनन्यगतिं वित्यां कुर्यान्नैमित्तिकीं क्रियां ।

सोमयागादिकर्माणि नित्यान्यपि मलिस्तु चे ॥

पुष्टीश्याययणधान-चातुर्मास्यादिकान्यपि ।

महालयाष्टकाश्राद्धोपाकर्मद्यपि कर्म यत् ।

स्यष्टं मासविशेषाख्याविहितं वर्जयेन्मले ॥

‘महालयः’ भाद्रपदस्यापरपक्षः ।

प्रेतमात्यादिमारभ्य श्राद्धपिण्डोदकक्रियाः ।

सपिण्डीकरणान्ताश्च यथाकालमुपस्थिताः ॥

यव-ब्रीहि-तिलैर्होमो जातकर्मादिकाः क्रियाः ।

मघात्रयोदशीश्राद्धं प्रत्युपस्थितिहेतुकम् ।

अनन्यगतिकत्वेन कर्त्तव्यं स्थान्मलिस्तु चे ॥

ऋगुस्तृतावपि ।

वृद्धिश्राद्धं तथा सोममग्न्याधेयं महालयं ।

राजाभिषेकं काम्यञ्च न कुर्याद्भानुलङ्घिते ॥

ज्योतिःपितामहोऽपि ।

मासः कन्यागते भानावसंक्रान्तो भवेद्यदि ।

दैवं पित्र्यं तदा कर्म तुलास्ये कर्तुरचयं ॥

ज्योतिःपराशरोऽपि ।

यातुधानप्रियोमासः कन्यार्के जायते यदा ।

दैवं पित्र्यं तथा कर्म उत्तरे मासि युज्यते ॥

देवलः ।

अर्के नभस्य-कन्यास्ये आङ्गपक्षः प्रकीर्तितः ।

सिनीवालीमतिक्रम्य यदा कन्यां व्रजेद्रविः ।

तदा कालस्य वृद्धत्वादतीतैव पितृक्रिया ॥

‘अतीता’ पञ्चमं पञ्चमतिक्रान्ता, एवञ्च यत्कैश्चिदुक्तं कन्यासं-
क्रान्तिनिमित्तानां आङ्गानां षोडशसु दिवसेषु नैमिकत्वान्नैमि-
त्तिकस्य च आङ्गस्य मलमासे प्रतिषेधाभावान्नानि कार्याणि तदुक्तं
प्रजापतिना “सुक्ता नैमित्तिकं आङ्गमिति ।

ब्रह्मसिद्धान्ते ।

सूर्येण लङ्घितोमासो न कर्मण्यः स्मृतोबुधैः ।

तस्मात्तत्र न कुर्वीत आङ्गं नैमित्तिकादृते ॥

निमित्तत्वञ्च आङ्गं प्रति कन्यासङ्क्रान्तेः पुराणोक्तम् ।

कन्यागते सवितरि यान्यहानि तु षोडश ।

चतुर्भिस्तानि तुल्यानि पितृणां दत्तमस्यम् ॥

इति तन्निरस्तं । यथा च शाव्यायनिः ।

नभस्यस्यापरे पक्षे तिथिषोडशकस्तु यः ।

कन्यागतान्वितश्चेत्स्यात्स कालः आङ्गकर्मणि ॥

तथाच नागरखण्डेऽपि पितृन् प्रति ब्रह्मवचनम् ।

आषाढ्याः पञ्चमे पक्षे कन्यासंस्थे दिवाकरे ।
 यो वै आर्द्धं नरः कुर्यादेकस्मिन्नपि वासरे ॥
 तस्य संवत्सरं यावत् दत्ताः स्युः पितरोऽधुवम् ।
 नभोवाय नभस्यो वा मलमासो यदा भवेत् ।
 सप्तमः पितृपक्षः स्यादन्यथैव तु पञ्चमः ॥

यत्तु जातृकर्णवचनं ।

आषाढीमवधिं कृत्वा यः स्यात्पक्षस्तु पञ्चमः ।

आर्द्धं तत्र प्रकुर्वीत कन्याङ्गच्छतु वा न वा ॥

तत् पूर्वप्रदर्शितवाक्यनिचयपर्यालोचनया पक्षोपक्रमाभिप्रायं ।

नथाच कार्णाजिनिः ।

अन्ते वा यदि वा मध्ये यत्र कन्यां रविर्ब्रजेत् ।

पक्षस्तु पञ्चमः पूज्यः आर्द्धषोडशकं प्रति ॥

बृहन्मनुरपि ।

मध्ये वा यदि वाप्यन्ते यत्र कन्यां रविर्ब्रजेत् ।

स पक्षः सकलः पूर्णः आर्द्धं तत्र विधीयते ॥

तेन “कन्यागते सवितरीत्यादि पुराणवचनं पक्षमध्ये यस्मिन् कस्मिं-
 श्चिद्दहनि कन्यासङ्क्रमणे सति प्रतिपदादिषोडशाप्यहान्युपादेयानीत्येवं
 व्याख्येयं न तु सङ्क्रमणात् पूर्वाणि हेयानीत्येवं, पञ्चमपक्षस्य प्राधान्यार्थं
 वा तद्वचनं, तीर्थआर्द्धं गजच्छायाआर्द्धं तदुभयं न नित्यं अकरणे
 प्रत्यवायाभावान्नापि नैमित्तिकं तीर्थसम्बन्धस्य गजच्छायासम्बन्धस्य च
 निमित्तस्य पुरुषप्रयत्नसाध्यत्वादतस्तयोः पृथग्ग्रहणं । गजच्छायात्र गज-
 स्यैव छाया या पूर्वस्यान्दिशि वर्तते सा मुख्या ग्राह्या विश्वामित्रोक्ता ।

परमाचक्षन्तु योदद्यात् पितृणां मधुना सह ।

क्षायायान्तु गजेन्द्रस्य पूर्वस्यां दक्षिणमुखः ॥

यदेन्दुः पितृदैवत्ये हंसश्चैव करे स्थितः ।

यान्या तिथिर्भवेत्सापि गयच्छाया प्रकीर्तिता ॥

इति या परिभाषिता गजच्छाया सा अमुख्या असम्भाविनी च
“मलमासे हंसश्चैव करे स्थित इति वचनात् । ‘हंसः’ सूर्यः, ‘करे’ हस्ते,
‘स्थित इति कन्यासङ्ग्रान्तेर्वर्त्तमानत्वात् मलमासत्वाभावात्, प्रेतश्राद्ध-
नित्यत्वेन मलमासेऽपि प्राप्ते यत्तत् पुनर्विधीयते तत् संवत्सरमध्यप-
तिते मल्लिङ्गुचे एकं मासिकं कृत्वा द्वितीये मासि श्राद्धेऽपि अन्य-
दधिकं कुर्यादित्येतदर्थं ।

यदाह वशिष्ठः ।

संवत्सरमध्ये यद्यधिमासो भवेन्मासिकार्थं दिनमेकं तद्विं नयेत् ।

तद्ववशिष्टः ।

श्राद्धीयेऽहनि सम्प्राप्ते अधिमासो भवेद्यदि !

श्राद्धद्वयं प्रकुर्वीत एवं कुर्वन्न मुह्यति ॥

कौथुमिः ।

अब्दमम्बुघटं दद्यादन्नं वापि सुसञ्चितं ।

संवत्सरे विष्टेऽपि प्रतिमासञ्च मासिकं ॥

गभस्तिः ।

न कुर्यान्मलमासेऽपि काम्यं कर्म कदाचन ।

सुक्ता नैमित्तिकं श्राद्धं तद्वि तत्रैव कीर्तितं ॥

एकोद्दिष्टन्तु यच्छ्राद्धं तन्नैमित्तिकमुच्यते ।

तत्कार्यं पूर्वमासेऽपि कालाधिक्येऽपि धर्मतः ॥

विष्णुः ।

मासिकार्द्धं चेदधिमासपातो मासिकार्थं दिनमेकं वर्द्धयेत् ।
कश्चिदेतद्वचनमेवं व्याचष्टे 'वर्द्धयेत्' खण्डयेदिति, तत् प्रागुदाहृत-
वचनादर्शननिबन्धनमित्युपेक्षणीयं । सत्यन्तरेऽपि "संवत्सरविष्टेऽपि
प्रतिमासञ्च मासिकं" एतत् सपिण्डीकरणात् प्राप्तनमासिकविषयं,
एकोद्दिष्टमासिकविषयत्वादिति केचित्तदयुक्तं सपिण्डीकरणोत्तर-
मासिकानामपि वैकल्पिकैकोद्दिष्टत्वविधानात् ।

यदाह कात्यायनः ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं न दद्यात् प्रतिमासिकं ।

एकोद्दिष्टविधानेन दद्यादित्याह शौनकः ॥

अत्र च सपिण्डीकरणोत्तरमेकोद्दिष्टविधानेन "न दद्यात् प्रति-
मासिकमित्येकः पक्षः, दद्यादित्यपरः, न तु सपिण्डीकरणोत्तर-
कालमासिकं न दद्यादित्येकः, एकोद्दिष्टविधानेन दद्यादित्यपरः ।

तथाच जातृकर्णः ।

पितुः पितृगणस्थस्य कुर्यात्पार्वणवत्सुतः ।

प्रत्यब्दं प्रतिमासञ्च विधिर्ज्ञेयः सनातनः ॥

'पितृगणस्थः' सपिण्डीकृतः ।

स्य्यष्टङ्गः ।

संवत्सरातिरेको वै मासश्चैव त्रयोदशः ।

असुराणान्तु मासोऽसौ तस्मादेव विगर्हितः ।

तस्मात् त्रयोदशे आर्द्धं न कुर्यात्सोपतिष्ठति ॥

यस्मात् त्रयोदशोमासो असुरसम्बन्धेन गर्हितस्तस्मात् त्रयोदशे मलमासे आर्द्धं न कुर्यात् कृतमपि यतो नोपतिष्ठते । केचित् त्रयोदशं आर्द्धं न कुर्यादिति पठित्वा त्रयोदशं यन्मासिकं मलमासे प्राप्तं तत्र कार्यमिति व्याचक्षते तदयुक्तं संवत्सरमध्ये यद्यधिकमासो भवे-
दित्यादिप्रागुदाहृतवचनविरोधात् । अपरे तु “तस्मात् त्रयोदशे आर्द्धं न कुर्यादिन्दुसङ्गन्धे” इति पठन्ति तदयुक्तं । “जातकर्मणि यच्छार्द्धं दर्शशार्द्धं तथैव च । मलमासेऽपि तत्कार्यं व्यासस्य वचनं यथा” इति व्यासवचनविरोधात् पिण्डपितृयज्ञवत्तदनन्तरमवश्या-
नुष्ठेयस्यामावास्याशार्द्धस्य प्रतिषेधानर्हस्य प्रतिषेधप्रसङ्गाच्च । “तस्मात् त्रयोदशे आर्द्धं न कुर्यान्नोपतिष्ठते” इत्येव वज्रग्रन्थदृष्टः काशीरलि-
खितस्य पाठोज्यायान् । तथाच हरि-हरादिग्रन्थेऽप्ययमेव पाठो गृह्यते ।

माण्डव्यः ।

गर्भे वार्द्धषिके प्रेतशार्द्धे भृत्ये तु मासिके ।

प्रथमे चाब्दिके चैव नाधिमासो विधीयत इति ॥

यमः ।

गर्भे वार्द्धषिके भृत्ये शार्द्धकर्मणि मासिके ।

सपिण्डीकरणे नित्ये नाधिमासं विवर्जयेत् ॥

तीर्थस्नानं जपोहोमो यव-ब्रीहि-तिलादिभिः ।

जातकर्मान्यकर्माणि नवशार्द्धं तथैव च ॥

मघात्रयोदशीशार्द्धं शार्द्धान्यपि च षोडश ।

चन्द्र-सूर्यग्रहे स्नानं शार्द्ध-दान-जपादिकं ।

कार्याणि मलमासेऽपि तित्थं नैमित्तिकं तथेति ॥

५५५

‘गर्भे’ गर्भमासप्रयुक्त्या विहितपुंसवनादौ, ‘वार्द्धुषिके’ अशीति-
भागेत्यादिविहिते वृद्धौ, ‘भृत्ये’ संवत्सरादिपर्यन्तकालकृते, ‘मासिके’
इति द्वादशमासिकविषयत्वेन केचिद्वाच्यते तदयुक्तं आहुतान्यपि
च षोडशेत्यनेनैव तस्य आहुतस्य मलमासेऽपि विधानात् तस्य षोडश-
आहुतेषु गणनात् ।

जातृकर्णः ।

द्वादशप्रतिमास्थानि आद्यं षण्मासिके तथा ।

सपिण्डीकरणञ्चैव इत्येतच्छ्राद्धषोडशं ॥

‘षण्मासिकाब्दिक इत्यनेन विहितयोः आहुतयोः निरूपणार्थमाह,

एकेनाह्ना तु षण्मासा यदा स्युरपि वा त्रिभिः ।

न्यूनाः संवत्सरस्यैव स्यातां षण्मासिके तदा ॥

एकेनाह्ना त्रिभिर्वा यदा षण्मासाः न्यूनाः स्युः संवत्सरस्य तदा
षण्मासिकाब्दिके आहुते कार्ये इत्यर्थः ।

भविष्यत्पुराणे ।

अस्थिसञ्चयनश्राद्धे त्रिपक्षे मासिकानि च ।

रिक्तयोश्च तथा तिथ्योः प्रेतश्राद्धानि षोडश ॥

रिक्तयोस्तिथ्योरित्येकैकेनाह्ना न्यूने षष्ठे द्वादशे च मास-
इत्यर्थः ।

ब्रह्मपुराणे ।

नृणान्तु त्यक्तदेहानां श्राद्धाः षोडश सर्वदा ।

चतुर्थे पञ्चमे चैव नवमैकादशे तथा ॥

ततो द्वादशभिर्मासैः श्राद्धा द्वादशसङ्ख्या ।

कर्त्तव्याः श्रुतितस्तेषां तत्र विप्रांस्तु तर्पयेत् ॥

तेन 'मासिके आद्धकर्मणि' अमावास्याआद्धकर्मणीत्यर्थः, 'नित्ये' नित्यदाने, 'होमः' अत्रोपासनहोमः, यव-व्रीहि-तिलादिभिस्तत्र होतव्यद्रव्योपादानात्, 'अन्यकर्माणि' दहनोदकपिण्डदानास्त्रिसञ्चयनादीनि । जातकर्मवज्जातआद्धमपि कर्त्तव्यं ।

आद्धजातकनामानि ये च संस्कारस्रवताः ।

मलिस्रुचैऽपि कर्त्तव्याः काम्या इष्टीश्च वर्जयेत् ॥

'संस्काराः' अन्नप्राशन-निष्क्रमणादयः, जनार्दनशयनादारभ्य यावदुत्थानं धारण-पारणादिकं करिष्यामीत्येवं सङ्कल्पसहिताः स्रवताः काम्या अपि, इष्टिग्रहणं काम्यपशुबन्धादिधर्मापलक्ष-णार्थं सर्वेषामपि काम्यानामनावश्यकत्वेन वर्जनीयत्वात् । अत एव स्मृत्यन्तरं "इष्ट्यादिकर्म काम्यन्तु मलमासे विवर्जयेत्" ।

हारौतोऽपि ।

अधिमासे न कर्त्तव्यं आद्धमभ्युदयं तथा ।

"तथैव काम्यं यत्कर्मैति यत्काम्यं कर्म इष्ट्यादिकं तन्मलमासे न कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

यत्तु ज्योतिःपाराशरेणोक्तं ।

उपाकर्म तथोत्सर्गः प्रसवाहोत्सवाष्टकाः ।

मासवृद्धौ पराः कार्या वर्जयित्वा तु पैतृकं ॥

'पराः कार्याः' उत्तरे मासि कार्या इत्यर्थः । तच्च 'प्रसवा-होत्सवशब्देन जातेष्टिरेवावगृह्यते न पुनराभ्युदयिकं आद्धं जातकर्म च, तयोरपि ग्रहणे "आद्धजातकनामानौत्यादिस्मृतिविरोधापत्तेः

पैतृकग्रहणमावश्यकविषयं, न तु केवलसांवत्सरिकविषयं अमावास्या-
दिश्राद्धस्यापि मलमासे विधानात् ।

मत्स्यपुराणे ।

चन्द्र-सूर्यग्रहे चैव मरणे पुत्रजन्मनि ।

मलमासेऽपि देयं स्याद्वत्तमचयकारकं ॥

क्वचिच्छ्राद्धमचयमिति पाठः ।

शातातपस्तृतौ ।

प्रतिसांवत्सरे श्राद्धे नाधिमासं विवर्जयेत् ।

पैठीनसिः ।

मलमासेऽपि कर्त्तव्यं श्राद्धं यत् प्रतिवत्सरं ।

सांवत्सरं न वर्द्धेत श्राद्धं तत्र मृताहनि ॥

जातकर्मणि यच्छ्राद्धं दर्शश्राद्धं तथैव च ।

प्रतिसंवत्सरं यच्च पूर्वभागे प्रकीर्त्तितं ॥

‘पूर्वभागे’ अधिमासे ।

मासस्त्रयोदशो यत्र तत्र श्राद्धं कथं भवेत् ।

पूर्वापरावधौ तत्र कथं कुर्याद्विचक्षणः ।

यस्मिन् राशौ गते सूर्ये विपत्तिः स्याद्विजन्मनः ।

तद्राशौवेव कर्त्तव्यं पितृकार्यं मृताहनीति ॥

एतानि मलमासमृतविषयाणि ।

यदाह पैठीनसिः ।

मलमासे मृतानान्तु श्राद्धं यत् प्रतिवत्सरं ।

मलमासेऽपि कर्त्तव्यं नान्येषान्तु कदाचनेति ॥

भृगुरपि ।

मलमासे मृतानान्तु यच्छ्राद्धं प्रतिवत्सरं ।

मलमासे तु कर्त्तव्यं नान्येषान्तु कदाचनेति ॥

व्यासः ।

मल्लिस्तुचे तु सम्राप्ते ब्राह्मणो ध्रियते यदि ।

ऊनाभिधेयोमासोऽनु कथं कुर्यादथाब्दिकं ॥

यस्मिन् राशौ गते सूर्ये विपत्तिः स्याद्विजन्मनः ।

तस्मिन्नेव प्रकुर्वीत पिण्डदानोदकक्रियाः ॥

अधिमासे मृतानान्तु सौरं मानं समाश्रयेत् ।

स एव तस्य मासोऽपि श्राद्धपिण्डक्रियादिषु ॥

स्यत्यन्तरे तूत्तरार्द्धमन्यथा पश्यते,

स एव दिवसस्तस्य श्राद्धपिण्डोदकादिषु ।

अन्ये तु ।

मास-पक्ष-तिथिसृष्टे यो यस्मिन् ध्रियतेऽहनि ।

प्रत्यब्दन्तु तथा भूते चयाहं तस्य तं विदुः ॥

इत्यादिवचनपर्यालोचनया शातातपादिवचनानि मलमा-
समृतविषयाणीत्याहुः । मलमासमृतस्य मलमाससम्भवे सति मल-
माससृष्ट एव मृताहस्तथाभूतो न तु शुद्धमाससृष्ट इति । मल-
मासगतचयाह एवाब्दिकं श्राद्धं कर्त्तव्यं, न तु शुद्धमासगतचयाहे,
अतथाभूतत्वात् मलमाससम्भवे तद्गुणलोपन्यायान्मलमाससृष्टेऽपि
चयाहे मृताहश्राद्धं कर्त्तव्यमित्यवगन्तव्यं । प्रथमाब्दिकं मलमासे
कार्यं ।

तथा च वृद्धवशिष्ठः ।

असंक्रान्तेऽपि कर्त्तव्यमाब्दिकं प्रथमं द्विजैः ।

तथैव मासिकं श्राद्धं सपिण्डीकरणं तथा ॥

केचिदेवं व्याचक्षते आब्दिकं प्रथमं न्यूनाब्दिकं तदाब्दिकं मृताह्वात् पूर्वदिने क्रियते मासिकन्तु मृताहन्येव, यदाब्दिकसंज्ञं क्रियत इति पूर्वमेव द्वादशाह्वादौ सपिण्डीकरणं कृतं, यदा तु पूर्णं संवत्सरे तत् क्रियते तदा पृथगाब्दिकं नास्ति सपिण्डीकरणे-
नैव तस्यापि सिद्धेस्तदुक्तं ।

पूर्णं संवत्सरे पिण्डः षोडशः परिकीर्त्तितः ।

तेनैव च सपिण्डत्वं तेनैवाब्दिकमिष्यते ॥

पिण्डशब्देन श्राद्धं पूर्णं संवत्सरे लक्ष्यते 'षोडशः पिण्डः' षोडश-
श्राद्धमित्यर्थः, तदयुक्तं 'आब्दिकं प्रथममित्यनेन न्यूनाब्दिकग्रहणे
मासिकशब्देनाब्दिकग्रहणे प्रमाणाभावात् द्वादशमासिकस्य च द्वाद-
शमासोपक्रम एव कर्त्तव्यत्वाच्च । एतच्च षोडशश्राद्धकालनिर्णयप्रस्तावे
दर्शयिष्यते । यत्तु सत्यव्रतेनोक्तं ।

वर्षे वर्षे च यच्छ्राद्धं मातापित्रोर्मृतेऽहनि ।

मलमासे न कर्त्तव्यं व्याघ्रस्य वचनं यथा ॥

तदधिमासादन्यत्र मृतस्य प्रथमाब्दिकान्यश्राद्धविषयं । अत्र
मलमासशब्देनाधिमासो ग्राह्यः ।

एक एव यदा मासः संक्रान्तिद्वयसंयुतः ।

मासद्वयगतं श्राद्धं मलमासेऽपि शस्यत इति ॥

शुद्धमासमृतस्यापि प्रतिमंवत्सरश्राद्धस्य त्रयमासे विधानात् ।

एवञ्च चयमासात् पूर्वभाव्यसंक्रान्तश्राद्धं “प्राकृतस्तत्र पूर्वः स्यादिति
शुद्धत्वात् पूर्वासंक्रान्ते, “एक एव यदा मास इतिवचनात् तत्र
चयमासे च कार्यं, तेन मलमासमृतस्य यदा मरणमासो मलमासो
भवति तदा प्रतिषंवत्सरश्राद्धं मलमास एव कार्यं न शुद्धे नाप्यु-
भयोः, शुद्धमासमृतस्य तु यदा मरणमासो मलमासो भवति तदा
प्रथमाब्दिकं चेन्मलमासे एव कार्यं न शुद्धे नाप्युभयोः, द्वितीया-
ब्दिकं चेत् शुद्धे एव कार्यं न मलमासे नाप्युभयोः,

तस्मिंस्तु प्राकृते मासे कुर्याच्छ्राद्धं यथोदितं ।

तथैवाभ्युदयं सर्वं नित्यमेकं हि सर्वदा ॥

‘प्राकृते’ शुद्धे, सर्वं श्राद्धं नित्यं नियमेनैकमेव कुर्यात् न द्वितीयं
मलमासेऽपीत्यर्थः । तथा “सांवत्सरं न वर्द्धेत श्राद्धं तत्र मृताहनीति-
वचनादपि न सांवत्सरिकमुभयत्रानुष्ठेयं ।

अत्र केचिदाहुः ।

मलमासे सांवत्सरिकं श्राद्धं कृत्वा तदुत्तरमासे पुनस्तदेवावर्त्तनीयं ।

तथाच यमः ।

आब्दिकं प्रथमं यत्स्यान्न कुर्वीत मलिच्छुचे ।

त्रयोदशे तु सम्प्राप्ते कुर्वीत पुनराब्दिकं ॥

त्रयोदशे तु सम्पूर्णे सति चतुर्दशमासप्रवेशदिने पुनरप्याब्दिकं
कुर्वीतेत्यर्थः । ‘सांवत्सरं न वर्द्धेत’ इत्यस्यायमर्थः, ‘न वर्द्धेत’ न विष्कि-
येतेति । तेनैतदपि मासद्वये श्राद्धमनुष्ठेयमिति प्रतिपादयतीति,
तदयुक्तं उभयत्र श्राद्धानुष्ठाने प्रमाणाभावात् । यमवचनस्य त्वयमर्थः
प्रथमाब्दिकं मलिच्छुचे कुर्वीत, ‘पुनराब्दिकं’ द्वितीयाब्दिकं, तच्च

चयोदशे मासि सम्पूर्णे सति चतुर्दशमासप्रवेशदिने कुर्वीतेति, 'आब्दिकं प्रथममिति 'सांवत्सरं' न वर्द्धतेति वचनद्वयस्यास्मादुक्तोऽर्थो-
वचनान्तरसंवादी तथाच तन्मूलभूतया श्रुत्योपपत्तेर्न मूलान्तरकल्प-
ना, भवदुक्तस्त्वर्थो न तथेति मूलभूतस्यत्यन्तरकल्पनाप्रसङ्गः । किञ्च
भवत्यच्चे तु 'चयोदशे तु सम्प्राप्त इत्यत्राब्दिकशब्दवैयर्थ्यं प्रसज्यते ।
चयोदशे तु सम्पूर्णे पुनः कुर्वीतेत्युक्तेऽपि प्रकृतत्वेन प्रथमाब्दिकस्या-
न्वयात् द्वितीयाद्याब्दिकविषयत्वे तु नायं दोषः । तेन "आद्धी-
याहनि सम्प्राप्ते इतिवशिष्टवचनं मासिकविषयमिति ज्ञेयं । किञ्च
सांवत्सरिकविषयत्वेऽपि किं मलमासमृतसांवत्सरिकविषयं अम-
लमासमृतप्रथमाब्दिकविषयं वा । न प्रथमः, "तद्वाग्नावेव कर्त्तव्यं"
"तस्मिन्नेव प्रकुर्वीत" "स एव तस्य मासोऽपि स एव दिवसस्तथेति
प्रागुदाहृतसाधारणवज्जवाक्यविरोधात् । 'मलमासेऽपि कर्त्तव्यमिति
पैठीनसिवचनगतोपि शब्दस्त्वेवमप्युपपद्यते यदा शुद्धस्त्वयोदशो
भवति तदा तत्र सांवत्सरिकं कार्यं यदा मलमासस्त्वयोदशो
भवति तदा तत्राप्येति । यदा प्रागुदाहृतवज्जवचनविरोधादपि-
शब्द एवकारार्थं भविष्यति एकस्मिन्नेवाहनि आद्धद्वयप्रसङ्गाच्च ।
अथवा वचनान्तरपर्यालोचनयैकं मलमासे अपरन्तु शुद्ध इत्यु-
च्यते तर्हि तत्पर्यालोचनयैव मासिकविषयता प्रसज्येत । नापि
द्वितीयः, उक्तादेव हेतोः "प्रत्यब्दं द्वादशे मासीति वक्ष्यमाणासप्तपुहा-
रीतवचनाच्च, अथासंक्रान्तेऽपि कर्त्तव्यमित्यपिशब्दादुभयत्रापि कर्त्तव्यं
आद्धमित्युच्यते तर्हि मलमासे एकमाब्दिकं कृत्वा पुनः शुद्धे
क्रियमाणं न प्रथमाब्दिकं स्यात् । यदा शुद्धस्त्वयोदशो भवति तदा

तत्र प्रथमाब्दिकं कार्यं । यदा मृतमासः असंक्रान्तस्त्रयोदशो भवति तदा तत्रापीत्येवमपिशब्दोपपत्तेश्च ।

अन्ये तु “आब्दिकं प्रथमं यत्स्यान्न कुर्वीत मलिष्णुचे” इति पाठ-मुदाहृत्य मलमासमृतविषयत्वेनैवं व्याचक्षते, मलिष्णुचमृतस्य यत् प्रथमाब्दिकं तन्मलिष्णुचे न कुर्वीत तस्य प्रथमाब्दिकसमये मलिष्णुचासम्भवात् । तृतीये हि वर्षे पूर्वस्मान्मलमासादन्यो मलमासो भवति तस्मान्मलमृतस्य प्रथमाब्दिकं मलमासे कदाचिदपि न प्राप्नोति, अतः पूर्वाद्धं नित्यानुवादः । यदा गच्छता कालेन यदि मलमासमृतस्य पुनराब्दिके प्राप्ते स एव मलमासो भवति तदा तस्मिन्नेव मलमृतस्य पुनराब्दिकं प्रतिसंवत्सरं विहितं आद्धं कुर्वीतेत्यर्थः ।

मलमासेपि कर्त्तव्यं आद्धं यत् प्रतिवत्सरं ।

सांवत्सरं न वर्द्धेत आद्धं तत्र मृताहनि ॥

अस्यापि पूर्वाद्धं मलिष्णुचमृतविषयं, ‘सांवत्सरं’ प्रथमाब्दिकं, ‘न वर्द्धेत’ न विच्छिद्येत, षड्द्वेऽपि मासे इत्येतावाननुवादः, तदयुक्तं । निष्प्रयोजननित्यानुवादस्यायुक्तत्वात् श्लोकवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । तस्मात् “आब्दिकं प्रथमं यत्स्यात्तत् कुर्वीत मलिष्णुचे” इत्येवं बह्व्यन्यदृष्टः पाठो युक्तः । “मलमासे न कर्त्तव्यमिति वचनस्य चास्मदुक्त एवार्था युक्तः, तस्मान्मलमासमृतसांवत्सरिकं मलमाससम्भवे तत्रैव कार्यं अमलमासमृतस्य प्रथमाब्दिकं चेति सिद्धं । इदन्विह विचार्यते, किमन्तराधिमासनिपातेऽपि प्रथमाब्दिकं त्रयोदशे मासि कार्यं, उत यदा अधिमासस्त्रयोदशो भवति । तत्र केचिदाहुः । अन्तरा त्वधिमासनिपाते त्रयोदशे मासि प्रथमाब्दिकं कार्यमित्येवंपरत्वेनैतद्वाक्यमिति ।

यदाह लघुहारीतः ।

प्रत्यब्दं द्वादशे मासि कार्या पिण्डक्रिया सुतैः ।

कचित् त्रयोदशेपि स्यादाद्यं मुक्ता तु वत्सरं ॥

‘पिण्डक्रिया’ मृताहश्राद्धक्रिया, द्वादशे मासि परिपूर्णे सति त्रयोदशे मासीति यावत् कचिदधिमासयुक्तसंवत्सरे त्रयोदशे मासि परिपूर्णे सति चतुर्दशे मासीति यावत् आद्यमाब्दिकं त्वधिकमासवत्यपि संवत्सरे द्वादशे मासि परिपूर्णे सति कार्यं त्रयोदशे मासि कार्यमित्यर्थः । तदयुक्तं, यदि हि कचिदित्यस्याधिमासवति संवत्सर इत्यर्थः स्यात्तदान्तराधिमासे सति कार्त्तिकमृतप्रथमाब्दिकस्याश्विने मासि प्राप्तौ “मास-पक्ष-तिथिसृष्टे यो यस्मिन् ध्रियतेऽहनि । प्रत्यब्दन्तु तथाभूतं चयाहन्तस्य तं विदुः” इति व्यासवचनं बाधेत । यदि तु कचिदित्यस्य त्रयोदशाधिमास इत्यर्थः स्यात्तदा नास्य वाक्यस्य सङ्कोचलक्षणे बाध इत्ययमेवार्थो युक्तः । किञ्च “प्रत्यब्दं द्वादशे मासीत्यस्य वाक्यस्यासदुक्तार्थस्वीकारे “संक्रान्तेऽपि कर्त्तव्यमाब्दिकं प्रथमं द्विजैरित्येतन्मूलतयैव श्रुत्युपपत्तेर्न मूलान्तरकल्पना, भवत्यत्र तु साध्यापद्येत । एवं तावत् कचिच्छब्देनैतस्यार्थस्य सिद्धत्वात्, “प्रत्यब्दं द्वादशे मासीत्यस्य वाक्यस्यासत्पक्षे सङ्कोचोनास्तीत्युक्तमिदानीमङ्गीकृत्योच्यते, कार्त्तिकमृतस्यान्तराधिमासे सति आश्विने मासि आद्वे क्रियमाणे “मास-पक्ष-तिथिसृष्टे इतिवचनसङ्कोचः । अधिमासे शुद्धमासे च मासिकस्य विधानादधिमासवति संवत्सरे त्रयोदशमासिकानि जातानि, ततश्च त्रयोदशमासप्रवेशादिने मासिकं सांवत्सरिकं च प्राप्नोति तच्चायुक्तं,

“नैकः आहूदयं कुर्यात् समानेऽहनि कुत्रचिदितिवचनादस्यान्य-
विषयत्वे च भवत्यचे वाक्यद्वयसङ्कोचः, अस्मत्पचे तु त्रयोदशपद-
स्याधिमासविषयत्वेन सङ्कोच इति विशेषः । किञ्च आहूदयं युगप-
दनुष्ठीयते क्रमेण वा । न तावद्युगपत् कर्ममध्ये कर्मन्तरानुष्ठाननि-
वेधादस्यान्यविषयत्वे च भवत्यचे वाक्यत्रयसङ्कोचः, अस्मत्पचे लेकस्ये-
ति च एव युक्तः, द्वितीयेऽपि किमादौ मासिकं सांवत्सरिकं वा न
तावन्मासिकं एकस्य विहितकालबाधप्रसङ्गात् । तस्यान्यविषयत्वे तु
उक्त एव परिहारः । नापि सांवत्सरिकं उक्तादेव हेतोः । किञ्च मासि-
कोत्तरकालमाब्दिकविधानात्तद्बाधोऽपि प्रसज्यते । तस्यान्यविषयत्वे
च भवत्यचे वाक्यचतुष्टयसङ्कोचः, अस्मत्पचे लेकस्येति महान् विशेषः ।

अनु “सांवत्सरविवृद्धौ च यदि स्यादधिमासकः । तदा द्वाद-
शके मासि कार्यन्तदधिकं भवेत्” ॥ इति सत्यव्रतवचनेन त्रयोदश-
मासिकं द्वादशे मासि विहितं अतोनायन्दोषः इति चेत्, उच्यते
“सांवत्सरविवृद्धौ च प्रतिमासञ्च मासिकमित्यादिवचनेन प्रतिमा-
समासिकविधानादिकल्पः, ततश्च त्रयोदशमासेषु प्रतिमासमासिका-
नुष्ठानपचे प्रागुक्तो दोष इत्यवधेयं । किञ्च “प्रत्यब्दं द्वादशे मासौ-
त्यच द्वादशे मासि अधिके इत्ययमर्थः “मास-पच-तिथिस्पृष्ट इति
वाक्यपर्यालोचनया वर्णनीयः । ततश्चोपजीव्याबाधेनायस्य वाक्य-
स्योपपत्तौ गोपनीयबाधा युक्तेति । किञ्च “यस्मिन्मासे दिने
यस्मिन् विषन्निरूपयते । पर्वान्तः स तु विज्ञेयोमासोनैमित्तिकं
प्रति” ॥ इति ज्योतिर्गार्ग्यादिवचनसङ्कोचोऽपि प्रसज्यते । किञ्चा-
स्मत्पचे मसमासकार्याकार्यनिरूपणप्रसङ्गस्य प्रकृतत्वात् प्रकृतसङ्गत-

मिदं वाक्यं भवेत्, भवत्पक्षे त्वधिमासवति संवत्सरेऽपि मासान्तरगतकार्यनिरूपणाच्च तथैव सङ्गतमित्यपरोविशेषः । किञ्च चैवे मृताहज्येष्ठादावधिमासे फाल्गुने आर्द्धं स्यात्तत्र प्रतिसंवत्सरमिति बाध्येत संवत्सरभेदाभावात् । द्वितीये चाभावात् प्रतिसंवत्सरमिति व्याप्तिबाधः ।

अन्ये तु पूर्वोक्तदूषणभियैव व्याचक्षते न तु द्वादशमासादर्वागपि “मृतेऽहनि तु कर्त्तव्यं प्रतिमासन्तु वत्सरमिति विधानमस्ति तत्राह्राद्यमिति द्वितीयादिसंवत्सरे त्वयं नियम इत्यर्थः । एवं हि सर्वशास्त्राविरोधः । अन्यथाप्यन्यथासिद्धेन मृताहविशेषेण मासबाधप्रसङ्गादाद्यशब्दश्च द्वितीयपरः स्यादिति, तस्माद्यदाधिमासस्त्वयोदशो भवति तदैव त्रयोदशे मासि प्रथमाब्दिकं न त्वन्तराधिमासनिपातेऽपीति ज्ञेयं ।

अन्ये तु “आब्दिकं प्रथमं यत्स्याच्च कुर्वीत मलिष्णुच इति यमवचनपाठमुदाहृत्य अन्तरा पतितेऽप्यधिमासे त्रयोदशे मासि प्रथमाब्दिकं कार्यमित्येवम्परत्वेनैतद्वाक्यं व्याचक्षते । अन्तरा मलिष्णुचे सत्याब्दिकं यत् यत्र कस्मिन्मासे पक्ष-तिथि-स्पृष्टे मृताहनि विधानवशात्स्यात्तत्र पुनराब्दिकं द्वितीयाद्याब्दिकं कुर्वीत न प्रथमं, प्रथमम् तु द्वादशे मास्यतीते त्रयोदशे मासि सम्राप्ते प्रवेशदिने कुर्वीतेत्यर्थः, तदयुक्तं अनेकाध्याहारादिदोषप्रसङ्गात् अस्य वाक्यस्य वचनान्तरादप्रतीतेरस्मिन्नर्थे अध्याहाराद्यङ्गीकारेण तात्पर्यकल्पने प्रमाणाभावाच्च । तस्मादस्य वाक्यस्य “आब्दिकं प्रथमं यत्स्यात् तत् कुर्वीत मलिष्णुच इत्यथमेव वज्रयन्त्रदृष्टः पाठोयुक्तः, तस्माद्यदा मलमासस्त्वयोदशो भवति तदैव त्रयोदशे मासि प्रथमाब्दिकं न त्वन्तराधिमासनिपातेऽपीति सिद्धं ।

पैठीनसिः ।

प्रशस्तान्यधिमासे तु न कार्याणि महात्मभिः ।

अप्रशस्तं न कर्तव्यमात्मनः श्रेय इच्छता ॥

यद्यप्यत्र काम्यव्रतादीनि मलमासमात्रे प्रतिषिध्यन्ते तथाप्यधि-
मासे तेषामारम्भ-समाप्ती प्रतिषिध्येते । चयमासे तु प्रथमारम्भ एव,
अन्यथा कार्त्तिकस्य चयमासान्तःपाते प्राप्ते प्रारब्धानां चातुर्मास्य-
व्रतानामसमाप्तिः प्रसज्येत पौषस्य^(१) च चयमासान्तःपाते पूर्वस्मिन्
पक्षे प्रारब्धस्य माघस्थानव्रतस्य पुनरारम्भः प्रसज्येत । चयमासात्
पूर्वस्मिन्नुत्तरस्मिन्वा मासे तत्समाप्तौ तदारम्भे च कार्त्तिके समाप्ति-
विधानं पुण्ये चारम्भविधानं विरुध्यत । प्रारब्धकर्मण्यसमाप्तावने-
कवर्षसाध्यस्य च मासव्रतस्यारम्भस्यान्यस्मिन्वर्षे पुनरारम्भसङ्कल्पवि-
रोधः, “आरम्भान्नियमोदोषश्चासमाप्तौ स्यादिति कात्यायनवचन-
विरोधश्च । अधिमासे तु श्राद्धे शुद्धमासान्तरसङ्गावादारम्भ-समा-
प्त्योस्तत्रोपपत्तेरधिमासे तयोः प्रतिषेधे न कश्चिद्विरोधः । प्रथमार-
म्भोऽपि चयमासेऽपि शुद्धमासान्तराभावात् कस्मान्न स्यादिति चेत्,
न, “न कुर्यान्मलमासे तु महादान-व्रतानि चेति वचनविरोधात् ।
अस्य प्रथमारम्भव्यतिरिक्तसमाप्त्यादिनिषेधपरत्वे सङ्कल्पादिविरो-
धस्योक्तः स्यात् काम्यव्रतादीनां चयमासे प्रारम्भनिषेधपरत्वे संकल्पा-
दिविरोधस्योक्तत्वात् काम्यव्रतादीनां चयमासे प्रथमारम्भनिषेधप-
रत्वे विरोधाभावाच्चेति । नन्वेवं सति यदा कार्त्तिकोऽधिमासो भवति
तदा कार्त्तिकव्रतानां शुद्धाश्विन एवारम्भाच्छुद्धकार्त्तिके च सम्प्राप्ते
मासोपवासव्रतस्यापि मासद्वयमनुष्ठानं प्राप्नोति तच्चाशक्यं । उच्यते

यदि हि मासोपवासव्रतस्याश्विने प्रारम्भविधानं शुद्धकार्तिके च
समाप्तिविधानं स्यात् स्यादेवं न त्वेवमस्ति, किन्त्वस्याश्विनशुक्लद्वाद-
श्यामारम्भमभिधायोपरितनशुक्लद्वादश्यां समाप्तिर्विष्णुरहस्येऽभि-
हिता ।

आश्विनस्यामले पक्षे एकादश्यामुपोषितः ।
व्रतमेतन्तु गृह्णीयात् यावत् त्रिंशद्दिनानि तु ॥
अन्यूनाधिकमेवन्तु व्रतं त्रिंशद्दिनैरिदं ।
कृत्वा मासोपवासन्तु संयतात्मा जितेन्द्रियः ॥
ततोऽर्चयेत् वै पुण्यं द्वादश्याङ्गरुद्धध्वजं ।
पूजयेत् पुष्पमालाभिर्गन्ध-पुष्प-विलेपनैः ॥
वस्त्रदानादिभिस्त्रैव भोजयेत् द्विजोत्तमान् ।
दद्याच्च दक्षिणान्तेभ्यः प्रणिपत्य समापयेदिति ॥

ततः शुद्धाश्विनशुक्लद्वादश्यामेतद्ब्रतमारभ्योपरितनशुक्लद्वादश्यां
समापनीयं न मासद्वयमनुष्ठेयं मासोपवासव्रतस्य च काम्यत्वात्का-
म्यस्य च मलमासात् प्रागारम्भस्य मलमासेऽपि समाप्तिविधानाच्च-
कश्चिद्दोषः । ननु चयमासमृतानां उत्पन्नानां च द्वितीयाद्या-
ब्दिकं वर्द्धापनं च कस्मिन्मासे कार्यमित्यपेक्षायां तन्निर्णयार्थं चय-
मासान्तर्गतमासद्वयविवेकमाह ।

तिथ्यर्द्धे प्रथमे पूर्वे द्वितीयेऽर्द्धे तदुत्तरः ।
मासाविति बुधेश्विन्धौ चयमासस्य मध्यगौ ॥

प्रथमे तिथ्यर्द्धे पूर्वमासः द्वितीये तिथ्यर्द्धे तदुत्तरो मास इत्येव
चयमासस्य मध्यगतौ मासौ बुधेश्विन्तनीयावित्यर्थः । अतः प्रथमे

तिथ्यर्द्धे मृतस्याब्दिकं तत्रोत्पन्नस्य च वर्द्धापनञ्च पूर्वे मासि कार्यम्
द्वितीये तिथ्यर्द्धे मृतस्याब्दिकं तत्रोत्पन्नस्य वर्द्धापनमुत्तरे मासि
कार्यमिति विवेकः ।

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवीयसकलश्रीकरणाधीश्वर-
सकलविद्याविशारदश्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परि-
शेषखण्डे कालनिर्णये मलमासनिर्णयः समाप्तः ।

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

अथ सामान्यतः सर्वतिथिनिर्णयः ।

तिथिश्च द्विःप्रकारा सम्पूर्णा खण्डा च । तत्र सम्पूर्णा स्कन्दपु-
राणे दर्शिता । “प्रतिपत्प्रभृतयः सर्वा उदयादुदयाद्रवेः । सम्पूर्णा
इति विख्याता हरिवासरवर्जिताः” ॥ हरिवासरस्य सम्पूर्णत्वमेका-
दशीनिर्णये वक्ष्यते । असम्पूर्णा दिनद्वयसम्बन्धिनी खण्डा, तस्यां
दिनद्वयसम्बन्धिनां सत्यां व्रताद्यनुष्ठाने पूर्वा परा वोपादेयेति सन्देहे
निर्णयः क्रियते । तत्र निगमः ।

युग्माग्नि-युग-भूतानां^(१) षण्मुन्योर्वसु-रन्ध्रयोः ।

रुद्रेण द्वादशी युक्ता चतुर्दश्या तु पूर्णिमा ॥

प्रतिपद्यप्यमावास्या तिथ्योर्युग्मं महाफलं ।

एतद्व्यस्तं महादोषं हन्ति पुण्यं पुराकृतमिति ॥

‘युग्मं’ द्वितीया, ‘अग्निः’ तृतीया, ‘युगं’ चतुर्थी, ‘भूतं’ पञ्चमी,
‘षट्’ षष्ठी, ‘मुनिः’ सप्तमी, ‘वसुः’ अष्टमी, ‘रन्ध्रं’ नवमी, ‘रुद्रः’
एकादशी, तिथ्योर्युग्ममित्यभिधानात् द्वितीयादिप्रतिपदमासु ति-
थिषु क्रमेण द्वयोर्दयोस्तिथ्योः परस्परमेव युग्मं महाफलं न पुनर्थस्तं
तिथ्यन्तरयुग्ममित्यर्थः, अनेनोक्तयुग्मसप्तके पूर्वा तिथिरुत्तरविद्धा
कार्या उत्तरा तु पूर्वविद्धेत्युक्तं भवति ।

(१) युग्माग्नि-कृत-भूतानामिति क० ।

भविष्यत्पुराणे ।

द्वादशीकल्पे तु “युग्मासु कृतरामास्त्रिति पश्यते, ‘कृतं’ चतुर्थी,
‘रामः’ द्वितीया, तत्रैव “युग्मानि कृतपुष्ट्यानीति पाठान्तरं, तथा
‘कृत-भूतानीति च ।

अत्र केचिदाहुः ।

शुक्लप्रतिपदमावास्यायुता याज्ञा “प्रतिपद्यमावासेति वचनात् ।
यत्तु “प्रतिपत् सद्वितीया स्याद्द्वितीया प्रतिपद्युतेत्यापस्तम्ब-भवि-
ष्यत्पुराणद्वादशीकल्पयोर्वचनं तत्क्षणप्रतिपदिष्यं “प्रतिपद्यमावास्या
तिथ्योर्धुग्मं महाफलमिति शुक्लप्रतिपदः पूर्वयुताया एव प्रतिपाद-
नात् । अपरे लाङ्कः अत्र प्रतिपदमावास्या युता याज्ञा “प्रतिपद्य-
मावासेति वचनात् ।

पञ्चमी सप्तमी चैव दशमी च चतुर्दशी ।

प्रतिपक्षवमी चैव कर्त्तव्या संमुखा तिथिः ॥

इति पैठीनसिवचनाच्च ।

अत्र केचित्संमुखा सायाह्न्यापिनीति व्याचक्षते “संमुखा नाम
सायाह्न्यापिनी दृश्यते यदीति स्कन्दपुराणवचनात् तद्युक्तं वक्ष्य-
माणवचनविरोधात् स्कन्दपुराणवचनस्यान्यविषयत्वोपपत्तेश्च तस्मादत्र
संमुखा पूर्वविद्धा विवक्षिता सापि चापराह्न्यापिन्येव “प्रतिपत् संमुखा
कार्थ्या या भवेदापराह्निकीति स्कन्दपुराणवचनात् । अन्या शुक्ला
क्षणा वा द्वितीयायुतैव याज्ञा प्रतिपत्सद्वितीया स्याद्द्वितीया प्रति-
पद्युतेत्यापस्तम्बवचनात्, न तु शुक्लप्रतिपत्पूर्वा याज्ञेत्युक्तं । तत्रैवायं
विशेषः कस्माच्च भवति “प्रतिपत्संमुखा कार्थ्या या भवेदापराह्निकी ।

प्रतिपत्सद्वितीया स्यादिति तु कृष्णपक्षविषयमेव । तच्च च नापराह्णिक-
 कल्पनिश्चयः, पैठौनसिवचनमपि शुक्लप्रतिपद्विषयमित्युच्यते, एवं सति
 “पञ्चमी सप्तमी चेति, “प्रतिपत्संमुखा कार्य्येतिवचनद्वयस्य केवल-
 शुक्लप्रतिपद्विषयत्वेन सङ्कोचः प्रसज्येत, “प्रतिपत्सद्वितीया स्यादिति
 वाक्यसङ्कोचस्तु पक्षद्वयेऽप्यविशिष्टः भवता युग्माग्निवाक्यविषयपरित्या-
 गाश्रयणात् अस्माभिः “प्रतिपत्संमुखा कार्य्येतिवाक्यविषयपरित्यागा-
 श्रयणात् । ननु “पञ्चमी सप्तमीचैव इति वचनसङ्कोचो न दोषाय
 सामान्यशास्त्रस्य विशेषशास्त्रेणोपसंहारस्य युक्तत्वात् सङ्कोचभयाद्-
 नुपसंहारे सर्व्वोपसंहारोच्चेदापत्तेः । सत्यमेवं “प्रतिपत्संमुखा कार्य्यं
 इति वचनसङ्कोचे तावत्कारणं न विद्यते तेनैतदुभयत्रापि प्रवर्त्तते, एवञ्च
 “पञ्चमी सप्तमी चैवेति वाक्यसङ्कोचोऽप्यस्मत्पक्षे न भविष्यति, “प्रति-
 पत्संमुखा कार्य्येतिवचनसङ्कोचः सोऽप्यापद्यत इति नास्य सङ्कोचोयुक्त-
 इत्युच्यते । ननु कृष्णप्रतिपदः पूर्व्वविद्वलमप्राप्तं अतश्च सा पूर्व्वविद्धा
 अद्या सा चापराह्णिकीत्यर्थद्वयविधानात् गौरवं स्यात्, शुक्लप्रति-
 पदस्तु पूर्व्वविद्वलं प्राप्तमिति तद्विषयत्वेन गौरवमिति चेत्, उच्यते,
 आपराह्णिकी तावत्प्रतिपत्स्वरूपतो विद्यते ततश्च आपराह्णिकी प्रति-
 पत्संमुखा कार्य्येति विधीयत इति न गौरवं, अतश्च आपराह्णिकप्रतिपद-
 विषयमिदं तेनापराह्णिकी प्रतिपत्पूर्व्वविद्धा अन्या तत्तरविद्धेति व्यवस्था
 सिद्धा । तदेतदयुक्तं प्रतिपदः संमुखायाः कर्तुमशक्यत्वात् । ततश्च
 संमुखायां प्रतिपदि कर्म कार्य्यं तच्चापराह्णिक्यापिन्यामिति विधाने
 गौरवं शुक्लप्रतिपद्विषयत्वे तु नायं दोषः । एवञ्च “पञ्चमी सप्तमी
 चैवेति वाक्यसङ्कोचोऽपि बलादापतितो न दोषाय तस्मात् शुक्ल-

प्रतिपत् पूर्वा ग्राह्या यथापराह्निकौ कृष्णा प्रतिपत्पूर्वात्तरैवेति व्यवस्था । तेन यत्कैश्चिदुक्तं “प्रतिपत्सद्वितीया स्यादितिवचनं तिल-काशोक-करवीरव्रतविषयं तेषां पूर्वाह्ण एव विधानादिति तन्निरस्तं कर्मान्तरस्यापि पूर्वाह्ण एव विधानात् केवलतद्विषयत्वेन सङ्कोचे कारणाभावाच्च । अथ पूर्वाह्णविहितसकलकर्मविषयमुच्यते, तदयुक्तं ।

यस्मिन् काले तु यत्कर्म तत्कालव्यापिनी तिथिः ।

इति सामान्यवचनेनैवार्थस्य सिद्धत्वात् । किञ्चैवं सति “प्रतिपत् संमुखा कार्य्येति वचनमपराह्णविहितकर्मविषयं प्रसज्येत । ततश्चास्यापि वैयर्थ्यं स्यात् सामान्यवचनेनैव सिद्धेः । किञ्चैवं पूर्वविद्ध-परविद्धग्रहण-प्रतिपादकसर्ववाक्यवैयर्थ्यं प्रसज्येत । प्रातिखिकपूर्वाह्णादिविधायक-वाक्येभ्यः प्रदर्शितसामान्यवचनाच्चास्यार्थस्य सिद्धत्वात् दिनद्वयेऽपि कर्मकालव्यापितिथ्यभावे पूर्वविद्ध-परविद्धग्रहणप्रतिपादकवाक्यप्रवृत्तेर्वक्ष्यमाणत्वाच्च तस्मादस्मदुक्तैव व्यवस्था युक्ता । अपरे त्वेवमाहुः ।

एकादशी तथा षष्ठी अमावास्या चतुर्थिका ।

उपोष्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्वेण संयुताः ॥

इति वचनात् प्रतिपदः पूर्वविद्धत्वमुपवासविषयं “प्रतिपत्सद्वितीया स्यादिति तु तद्व्यतिरिक्तविषयमिति । नन्वेवं सति “प्रतिपद्यमावासेति, “पञ्चमी चैवेति, “प्रतिपत्संमुखा कार्य्येति वचनसङ्कोचः प्रसज्येत अस्मत्पक्षे तु “प्रतिपत्सद्वितीया स्यादित्यस्यैव सङ्कोच इति विशेषोविद्यते, अतः कथमियं विषयव्यवस्थेति चेत्, उच्यते, बह्व-वाक्यसङ्कोचोऽपि स्वीक्रियते सामान्यग्राख्यस्य विशेषग्राख्येणोपसंहारस्य युक्तत्वात् । न चात्र सङ्कोचोऽपि विद्यते, युग्मादिवचनेन हि प्रति-

पदः पूर्वविद्धत्वमभिहितं “प्रतिपत्सद्वितीया स्यादित्यनेन प्रतिपदः परविद्धत्वं एवंविरोधे सति कर्मविशेषानुपादानात्, कस्याच कर्मणो-ग्रहणमित्यपेक्षायामुपवासे प्रतिपदः पूर्वविद्धत्वाभिधानात्, युग्मवाक्ये स एव गृह्यते “प्रतिपत्सद्वितीया स्यादिति वचने त्वपवासव्यतिरिक्त-कर्मग्रहणमिति कुतः सङ्कोचः, तदयुक्तं “प्रतिपत्सद्वितीया स्यात् द्वितीया प्रतिपद्युतेत्यचोत्तरपादे प्रतिपत्सद्वितीये कृष्णे एवेति वक्ष्यते । तेन पूर्वपादेऽपि ते एव प्रकृते ग्राह्ये ।

द्वितीया पञ्चमी चैव दशमी च त्रयोदशी ।

चतुर्दशी चोपवासे हन्युः पूर्वापरे तिथौ ॥

इति वचनेन प्रतिपन्मात्रस्य पूर्वविद्धस्योपोष्यत्वाभिधानाद्युग्म-वाक्यस्योपवासविषयत्वे केवलशुक्लप्रतिपदः पूर्वविद्धत्वाभिधानमनुप-पन्नं स्यात् । अथ तदपि शुक्लप्रतिपद्विषयं, तर्हि “द्वितीया पञ्चमी-वेधादित्यत्र द्वितीया-तृतीये अपि शुक्ले एव ग्राह्ये तेन शुक्लतृतीया पर्युतोपोष्येत्यर्थः स्यात्ततश्च ।

रम्भाख्यां वर्ज्जयित्वा तु तृतीयां दिजसत्तम ।

अन्येषु सर्वकार्येषु गणयुक्ता प्रशस्यते ॥

इति वचनेन रम्भाख्यव्रतव्यतिरिक्तसर्वकार्येषु तृतीयामात्रस्य पर्युतलविधानं न स्यात् पूर्वविद्धप्रतिपत्प्रतिपादकबहुवाक्येभ्यः सा-मान्यतः पूर्वविद्धत्वं प्रतीयमानं “द्वितीया पञ्चमीवेधादितिवचने द्वितीयादिशब्दानां साधारणत्वं प्रतीयमानं विना कारणेन बाधितं स्यादिति तस्मादस्मदुक्तैव व्यवस्था युक्ता, द्वितीयां केचिदाहुः शुक्ल-द्वितीया परान्विता “युग्माग्रीतिवचनात्, अस्य च शुक्लपचविषयत्वं

पचान्ते चतुर्दशी-पूर्णिमायुग्मेन साहचर्यादवगन्तव्यम् । यत्तु ब्रह्मवै-
वर्त्तवचनं “द्वितीया प्रतिपद्युतेति तत्क्षणद्वितीयाविषयं । अन्ये त्वाहुः ।
शुक्लद्वितीया पर्युता ग्राह्या कृष्णद्वितीया पूर्वा ।

शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितोरविः ।

कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामस्तमितोरविः ॥

इति मार्कण्डेयवचनात् । यत्र ह्येकैकतिथिरेकेन वचनेन पूर्व-
विद्धा ग्राह्येत्युच्यते अपरेणापर्युतेति तत्रानेन वाक्येन व्यवस्था क्रि-
यते एवं सत्यपेक्षितार्थप्रतिपादनं भवति न तु शुक्ल-कृष्णव्यवस्थया
व्यवस्थितचतुर्दश्यादितिथिविषयत्वं । यत्तु केषाञ्चिद्व्याख्यानं युगादि-
विषयमेतद्वचनम् ।

दे शुक्ले द्वे तथा कृष्णे युगादौ कवयो विदुः ।

शुक्ले पूर्वाह्निक ग्राह्ये कृष्णे चैवापराह्निके ॥

इति वचनादिति तदपि निरस्तं । उक्तप्रकारेणकाङ्क्षितसम-
र्पणेनार्थवत्त्वे सम्भवति केवलयुगादिविषयत्वेन सङ्कोचे कारणाभावात् ।
यत्तु व्याख्यानं शुक्लपक्षशब्देन देवकार्यमुपलक्ष्यते तस्य प्रायेण
शुक्लपक्षे विहितत्वात् कृष्णपक्षशब्देन च पितृकार्यं तस्य प्रायेण
कृष्णपक्षे विधानात् ।

देवकार्ये तिथिर्ज्ञेया यस्यामभ्युदितो रविः ।

पितृकार्ये तिथिर्ज्ञेया यस्यामस्तमितो रविः ॥

इति वृद्धयाज्ञवल्क्यवचनात् ।

पूर्वविद्धा पितृभ्यस्तु तस्मिन्ना कौर्तिता तिथिः ।

न शस्ता विबुधेभ्यस्तु मुक्तैकां भास्करप्रियाम् ॥

वचनाच्च तद्व्ययुक्तं विना कारणं लक्षणाप्रसङ्गात् । वाक्यान्तरस्याप्यर्थो-
ऽनेनैव यथाश्रुतोपपद्यमानेन प्रतिपाद्यत इति वचनं प्रामाणिकं, तस्मात्
कृष्णद्वितीया पूर्वाह्नव्यापिनी शुक्लद्वितीया तत्तरेति व्यवस्थेति ।

अपरे त्वेवमाहुः द्वितीया तु सर्वा तृतीयायुता ग्राह्या “युग्मा-
ग्नौतिवचनात् ।

यत्तु ब्रह्मवैवर्ते ।

प्रतिपत्संमुखा कार्या द्वितीया द्विजसत्तमेति ।

आपस्तम्बेन “द्वितीया प्रतिपद्युतेति, तत्पूर्वदिनपूर्वाह्नव्यापिनी-
द्वितीयाविषयं ।

तथाच स्कन्दपुराणे ।

प्रतिपत्संमुखा कार्या या भवेदापराह्निकी ।

पूर्वाह्निकी च कर्त्तव्या द्वितीया तादृशी विभो ॥

‘तादृशी’ संमुखा पूर्वविद्धेत्यर्थः । ननु कृष्णद्वितीया पूर्वा ग्राह्या,
तत्रैवायं विशेषः “पूर्वाह्निकी च कर्त्तव्येति । शुक्लद्वितीया तत्तरेव न
तत्र पूर्वाह्निकलनियम इति व्यवस्था किं न स्यात् उच्यते एवं सति
“पूर्वाह्निकी च कर्त्तव्येति वाक्यसङ्कोचः प्रसज्येत, “प्रतिपत्संमुखा कार्या
द्वितीयेति, “द्वितीया प्रतिपद्युतेति वचनद्वयसङ्कोचस्तु पक्षद्वयेऽप्यवि-
शिष्टः, भवता “युग्माग्नौत्यस्य शुक्लद्वितीयाविषयत्वमङ्गीकृत्य तद्विषय-
त्वपरित्यागाश्रयणात् । अस्माभिस्तु “पूर्वाह्निकी च कर्त्तव्येत्येतद्विषयप-
रित्यागाश्रयणात् । स्वरूपतश्च पूर्वाह्निकी द्वितीया विद्यते तस्याः पूर्ववि-
द्धत्वं विधीयत इति पूर्ववद्गौरवपरिहारः “शुक्लपक्षे तिथिर्ज्ञेयेति तु
वचनं साकाङ्क्षतिथ्यन्तरविषयं । तस्मात् पूर्वाह्निकी द्वितीया पूर्वविद्धा

अन्या तत्तरविद्धेति व्यवस्था, तदेतदयुक्तं पूर्ववदेव गौरवस्य परिचर्तुम-
शक्यत्वात् तस्मात् कृष्णद्वितीया पूर्वा ग्राह्या यदि पूर्वाह्निकी, शुक्ल-
द्वितीया तु सर्वायुत्तरेति व्यवस्था । एतेन यत् कैश्चिदुक्तं द्वितीयायाः
प्रतिपद्युक्तत्वं तत् यमद्वितीयाविषयं तस्यां हि भगिनीभिर्भ्रातरो भो-
ज्यन्ते, नैकभक्तायाचितनक्तविषयं, तेषां स्वकालव्यापिन्यां नियतत्वात् ।
नायुपवासविषयं तस्यापि परविद्धायामेव विहितत्वादिति तच्चिरस्तं ।
पूर्वाह्निक्या द्वितीयायाः पूर्वविद्धाया उपादेयत्वमुक्तं तच्चैकभक्तादिच-
तुष्टव्यतिरिक्तकर्मान्तरविषयमप्युपपद्यत इति यमद्वितीयाविषयत्वेन
निष्प्रामाणिकसङ्कोचाश्रयणस्यायुक्तत्वात् । तस्मादस्मदुक्तैव व्यवस्थितेति ।

अन्ये त्वेवं व्यवस्थामाहुः “एकादश्यष्टमौ षष्ठी द्वितीया च चतु-
र्दशी । अमावास्या तृतीया च उपोष्याः स्युः परान्विताः” इति
विष्णुधर्मोत्तरश्रिवगीतावचनं “युग्माग्रीतिवचनमुपवासविषयं, “द्वि-
तीया प्रतिपद्युतेत्यादि पूर्वविद्धद्वितीयाप्रतिपादकमुपवासव्यतिरि-
क्तविषयं । तच्च चायं विशेषः “पूर्वाह्निकी च कर्तव्येति, पूर्वव्यवस्था-
यान्तु “प्रतिपत्संमुखा कार्या” “द्वितीया प्रतिपद्युतेति वचनदण्डो-
पवासव्यतिरिक्तकर्मविषयत्वेन शुक्लपक्षेऽप्युपपद्यमानस्य कारणं विना
सङ्कोचः प्रसज्येत । ननु युग्माग्निवाक्यस्योपवासव्यतिरिक्तविषयत्वे-
नापि शुक्लपक्ष एवोपपद्यमानस्य भवन्मतेऽपि सङ्कोचः प्रसज्येत ।
उच्यते । एतदाक्यसङ्कोचस्तु त्वत्पक्षेऽपि विद्यते कृष्णद्वितीयोपवास-
विषयत्वेनाप्युपपद्यमानस्यास्य केवलशुक्लद्वितीयाविषयताश्रयणात् ।
ननु पक्षद्वये सङ्कोचाविशेषेऽपि भवत्येव शुक्लद्वितीयोपवासव्यतिरिक्त-
वज्रकर्मत्यागादस्मत्पक्षे तु कृष्णद्वितीयोपवासमात्रत्यागात् वज्रव्य-

कृतोविशेषो विद्यते । सत्यमेवं, किन्तु भवत्युच्ये प्रदर्शितवाक्यद्वय-
सङ्कोचः, अस्मात्पुत्रे तु युग्माग्निवाक्यस्यैवेति विशेषः । किञ्चात्र सङ्को-
चोऽपि न विद्यते । तथाहि “युग्माग्निवाक्येन द्वितीया परविद्धा याज्ञे-
त्युक्तं,” द्वितीया प्रतिपद्युतेत्यादिना च पूर्वविद्धत्वं । न चात्र कर्म्मविशेष
उपात्तः, अतश्चात्र कस्य कर्मणोग्रहणमित्यपेक्षायामुपवासे द्वितीयायाः
परविद्धत्वाभिधानाच्च । एवं युग्मवाक्ये गृह्यते “द्वितीया प्रतिपद्युतेत्या-
दिवचनैरुपवासव्यतिरिक्तकर्मग्रहणमिति कुतः सङ्कोच इति तदुक्तं
प्रतिपद्युताया अपि द्वितीयाया उपोष्यत्वस्योपवासतिथिनिर्णये दर्शि-
तत्वात् । तस्मात् पूर्व्वेनैव व्यवस्था स्वीकार्येति । तृतीया तु द्विती-
याद्युता याज्ञा “युग्माग्नीतिवचनात् सापि च रक्षातृतीयैव ।

तथा च ब्रह्मवैवर्त्ते ।

रक्षाख्यां वर्षयित्वा तु तृतीयां द्विजसत्तम ।

अन्येषु सर्वकार्येषु गणयुक्ता प्रगच्छते ॥

‘गणः’ चतुर्थी ।

स्कन्दपुराणे ।

द्वितीयया तु या विद्धा तृतीया न कदाचन ।

कर्त्तव्या प्रतिभिस्तात धर्म-कामार्थतत्परैः ॥

विज्ञायैकान्तु रक्षाख्यां तृतीयां पुण्यवर्द्धनीम् ।

तश्चात्र ऋषिभिः प्रोक्तं वचनं कृत्तिकासुत ॥

वृहत्तपा तथा रक्षा सावित्री वटपैतकी ।

कृष्णाष्टमी च भूता च कर्त्तव्या सखा तिथिः ॥

तथा ।

हृष्णाष्टमी तथा रक्षा तृतीया वटपैतकी ।

वृहत्तपा तथा ब्रह्मन् कर्त्तव्या संमुखा तिथिः ।

नान्येषु संमुखा कार्या तृतीया चाष्टमी द्विज ॥

अन्या सर्वा तृतीया च चतुर्थीयुतैव ।

तथाच ब्रह्मवैवर्त्ते ।

चतुर्थीसंयुता या च सा तृतीया फलप्रदा ॥

आपस्तम्बः ।

चतुर्थीसंमुखा या च सा तृतीया फलप्रदा ।

अवैधव्यकरी स्त्रीणां पुत्र-पौत्रप्रदायिनी ॥

ब्रह्मवैवर्त्ते ।

तृतीया तु न कर्त्तव्या द्वितीयोपहता विभो ।

द्वितीयया युतां तान्तु यः करोति नराधमः^(१) ।

संवत्सरकृतेनेह नरो धर्मेण मुच्यते ॥

तथा ।

द्वितीयाशेषसंयुक्तां तृतीयां कुरुते नृप ।

स याति नरकं घोरं कालसूत्रं भयङ्करम् ॥

द्वितीयां शेषसंयुक्तां या करोति विमोहिता ।

सा वैधव्यमवाप्नोति प्रवदन्ति मनीषिणः ॥

स्कन्दपुराणे ।

तृतीया तु न कर्त्तव्या द्वितीयासंयुता तिथिः ।

या करोति विमूढा स्त्री पुरुषो वा शिखिध्वज ॥

द्वितीयासंयुतान्तात् पूर्वधर्मादिलुप्यते ।

विधवात्वं दुर्भगत्वं भवेन्नैवात्र संशयः ॥

कलाकाष्ठापि या चैव द्वितीया सम्यदृश्यते ।

सा तृतीया न कर्त्तव्या कर्त्तव्या गणसंयुता ।

य इच्छेत्परमं गुह्यं व्रतकर्त्ता त्रिखिध्वज ॥

भविष्यत्पुराणे द्वादशीकल्पे ।

कार्या द्वितीयया साङ्गं न तृतीया कदाचन ॥

ननु द्वितीयायुततृतीयायाः विधिः शुक्लतृतीयाविषयः निषेधस्तु
कृष्णतृतीयाविषय इति व्यवस्था किं न स्यात्, न च वाच्यं, एवं सति
रम्भावाक्यानर्थक्यं प्रसज्यते सर्वेषामपि व्रतानां तत्र प्राप्तेः पूर्वविद्ध-
तृतीयावाक्यस्य कृष्णपक्षे बाधः द्वितीयाविद्धनिषेधवाक्यस्य शुक्लपक्षे
इत्यपरं दूषणद्वयमिति । उपवासे तु तृतीयायाः पर्युतायाः
शुक्लपक्षेऽपि ग्रहणात् तदपवादकतया रम्भावाक्यस्यार्थवत्त्वोपपत्तेः । न
चापवादेऽप्युत्सर्गस्य बाधादस्येव दूषणमिति वक्तव्यं, यतो भवत्पक्षेऽपि
सर्वव्रतविषयतया चतुर्थीयुतातृतीयाग्रहणे प्राप्ते तदपवादकरम्भा-
वाक्यमुच्यते भवत्पक्षे वचनद्वयगतपाक्षिकबाध एकस्मिन्नपि वचने
विद्यत एव तथाहि “युग्माग्नि-युगभूतानामिति वाक्यं शुक्लकृष्ण-
पक्षसाधारणं सत्केवलशुक्लपक्षविषयं, तत्रापि व्रतमात्रसाधारणं सद्र-
भौकव्रतविषयमुच्यते इति तुल्योबाधः । किञ्चात्र “अमावास्या
तृतीया च ता उपोष्याः परान्विता इत्युपवासपदमविवक्षितं स्यात्
व्रतान्तरेऽपि चतुर्थीविद्धतृतीयाग्रहणे, तस्माद्वितीयायुततृतीयाविधि-
निषेधौ शुक्ल-कृष्णद्वितीयाविषयाविति तदेतदपेक्षलं, एवं हि सति

द्वितीयायुततृतीयानिषेधप्रागुदाहृतवज्जवाक्यसङ्कोचः प्रसज्येत, “चतुर्थीसंयुता चेत्यापस्तम्ब-ब्रह्मवैवर्त्तवचनस्य “कर्त्तव्या गणसंयुतेति स्कन्दपुराणवचनस्य सङ्कोचः प्रसज्येत । अस्मत्पक्षे तु न तथा सङ्कोचः रम्भाव्रतपरित्यागेन द्वितीयाविद्धतृतीयानिषेधानां चतुर्थीयुत-तृतीयाविधीनाञ्च श्रुक्तपक्षेऽपि प्रवृत्तेराश्रयणात् । “अन्येषु सर्वकार्येष्विति “विहायैकान्तु रम्भां वेति वचनबाधोऽपि भवत्यप्ये प्रसज्येत । अस्मत्पक्षे तु “युगाग्नीत्यस्यैव रम्भाव्रतविषयत्वेन सङ्कोच इति महान् विशेषः । “अमावास्या तृतीया चेति वचनं तिथिविशेषाणामुपवासे परविद्धत्वप्रतिपादकं न तु कार्यान्तरे परविद्धत्वनिषेधकं । एतेनैतन्मिरस्तं द्वितीयानिषेधाच्चतुर्थीयुततृतीयाविधयश्चोपवासविषयाः “अमावास्या तृतीया च ता उपोष्याः परान्विता इति वचनात् द्वितीयाविद्धतृतीयाविधिस्तु तद्व्यतिरिक्तविषय इति, “अन्येषु सर्वकार्येषु गणयुक्ता प्रशस्यन्ते इत्यादिवचनेनोपवासव्यतिरिक्तकार्येऽपि परविद्धत्वाभिधानात् । ननु युग्मवाक्यस्य रम्भातृतीयाविषयत्वे वैरूप्यं प्रसज्येत श्रुक्तद्वितीयान्तरस्यापि तृतीयायुक्तत्वाङ्गीकारात् तदर्थमग्निशब्देन तृतीयान्तरस्यापि ग्राह्यत्वात् अन्यथा रम्भातृतीयाया एव परविद्धत्वं प्रसज्येत, तद्युक्तं अत्र कर्मविशेषानुपादानाच्छ्रुक्ततृतीया रम्भाव्रते पूर्वविद्धापि ग्राह्या श्रुक्तद्वितीया तु सर्वस्मिन्नपि कार्ये परयुतेत्यस्मिन्नर्थे वचनान्तरपर्यालोचनया स्वीक्रियमाणे दोषाभावान्तस्मादस्मदुक्तैव व्यवस्था युक्ता । चतुर्थी तु पञ्चमीयुता ग्राह्या “युगभूतानामिति वचनात् ।

यद्भवत्युपराण-ब्रह्मवैवर्त्तयोर्वचनं ।

चतुर्थीसंयुता कार्या तृतीया च चतुर्थिका ।

तृतीयया युता नैव पञ्चम्या कारयेत् कश्चित् ॥

तथा स्कन्दपुराणे ।

चतुर्थी चैव कर्त्तव्या तृतीयासंयुता विभो इति ।

चतुर्थ्यास्तृतीयायुक्तत्ववचनन्तदिनायकव्रतविषयं ।

तथाच ब्रह्मवैवर्ते ।

चतुर्थीसंयुता या तु तृतीया सा फलप्रदा ।

चतुर्थी च तृतीयायां महापुण्यफलप्रदा ।

कर्त्तव्या व्रतिभिर्ब्रह्म गणनाथसुतोषिणी ॥

अत्र च गणनाथं सुतरां तोषयतीति गणनाथसुतोषिणीति चतुर्थीविशेषणसामर्थ्याद्विनायकव्रतविषयत्वं प्रतीयते । अन्ये तु सुतरां शब्दपर्यालोचनया वरचतुर्थीविषयत्वमाहुस्तत्र भाद्रपदशुक्लचतुर्थ्यङ्गारकचतुर्थ्यादौनामपि सुतरां तोषकत्वाद्भवत्यचे चोदाहृततृतीयायुतचतुर्थीविधिव्यस्य पञ्चमीयुतचतुर्थीनिषेधस्य च चतुर्थीमात्रविषयत्वेन बाधे गौरवं । अस्मत्पक्षे तु युगभूतानामित्यस्यैव सङ्कोच इति विशेषः ।

सोमदत्तस्त्राह । भक्तिश्रद्धातिशयवशेन सर्वा अपि सुतरां तोषिकाः तद्ग्राहित्ये तु न वरचतुर्थ्याख्या माघशुक्लचतुर्थ्यपीति सर्वविनायकचतुर्थीविषयतैव युक्तेति, तस्मात् तृतीयायुतचतुर्थी सुतोषिणी न पञ्चमीयुतेत्यर्थः ।

अन्ये त्वेवमाहुः शुक्लचतुर्थी परयुता, कृष्णचतुर्थी पूर्वयुता “शुक्लपक्षे तिथिर्ज्ञेया इत्युदाहृतवचनादिति तद्युक्तं तृतीयायुतचतुर्थीग्रहणवाक्यस्योदाहृतब्रह्मवैवर्तेवचने विनायकव्रतविषयत्वप्रतीतिः “शुक्लपक्षे

तिथिर्ज्ञेया इति तु वचनमन्यविषयं । तस्मात् पूर्वाक्तव्यवस्था ज्ञायसी ।
 “जया च यदि सम्पूर्णा चतुर्थी ह्रसते पुनः । सा जया चैव कर्त्तव्या नाग-
 विद्धां न कारयेत् ॥ इति वचनं विनायकव्रतव्यतिरिक्तविषयं, उभय-
 विषयत्वे बाध-गौरवप्रसङ्गात् तत्रैव पञ्चमीयुतचतुर्थीप्राप्तेर्निषेधसा-
 मञ्जस्याच्च ।

पञ्चमी चतुर्थीयुता ग्राह्या । तथा च युग्मवाक्ये “युगभूतानामिति ।
 स्कन्दपुराणे ।

पञ्चमी तु तथा कार्या चतुर्थीसंयुता विभो ।

पद्मपुराण-भविष्यत्पुराणद्वादशौकन्यथोः ।

पञ्चमी सचतुर्थी च कार्या षष्ठ्या न संयुता ॥

यत्तु ब्रह्मवैवर्त्तवचनं ।

पञ्चमी तु प्रकर्त्तव्या षष्ठ्या युक्ता तु नारदेति ।

तत् शुक्लपक्षविषयं “शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितोरवि-
 रिति वचनात् ।

अन्ये लाङ्गः यदा कृत्स्नकालव्यापिनो द्वितीयेऽहनि पञ्चमी
 भवति तदैतद्वचनमिति ।

अपरे लाङ्गः पञ्चम्याः षष्ठीयुक्तत्वं नागपूजाविषयं तस्याः
 पूर्वाह्न एव विधानादिति तदुभयमप्ययुक्तं “प्रतिपत्सद्वितीया स्यादि-
 तिवचनस्य तिलकाशोककरवीरव्रतविषयत्वभङ्ग उक्तन्यायात् तस्माच्छु-
 क्लपञ्चमी परविद्धा कृष्णपञ्चमी तु पूर्वविद्धेति व्यवस्था ।

अन्ये त्वेवमाङ्गः पञ्चम्याश्चतुर्थीयुतत्वप्रतिपादकानि निगमादि-
 वचनान्युपवासविषयाणि “एकादशौ तथा षष्ठी अमावास्या चतु-

र्थीका । उपोद्धाः परसंयुक्ताः पराः पूर्वेण संयुताः” ॥ इति वचनेनैवोप-
 वासे पञ्चम्यास्तुर्थीयुक्तत्वस्याभिधानात् । किञ्च पूर्वव्यवस्थायां “पञ्चमी
 तु प्रकर्त्तव्येतिवाक्यस्योपवास्यतिरिक्तविषयत्वेन कृष्णपक्षेऽप्युपपद्यमा-
 नस्य कारणं विना सङ्कोचः प्रसज्येत । न च युग्मादिवाक्यानामुपवा-
 सविषयत्वेन सङ्कोचोदोषाय, सामान्यशास्त्रस्य विशेषशास्त्रेणोपसंहारस्य
 युक्तत्वात् । भवन्मतेऽपि केवलकृष्णपक्षविषयत्वेन सङ्कोचस्याविशिष्ट-
 त्वात् । न चैवंविधे विषये सङ्कोचोविद्यते, इत्युक्तं प्राक् ।
 षष्ठी तु सप्तमीयुता ग्राह्या तथाच युग्मवाक्ये “षण्मुन्योरिति ।

स्कन्दपुराणेऽपि ।

नागविद्धा न कर्त्तव्या षष्ठी चैव कदाचन ।

सप्तमीसंयुता कार्या षष्ठी धर्मार्थचिन्तकैः ॥

ब्रह्मवैवर्त्तेऽपि ।

न हि षष्ठी नागविद्धा कर्त्तव्या तु कदाचन ।

नागविद्धा तु या षष्ठी कृता पुण्यचयोभवेत् ।

सप्तम्या सह कर्त्तव्या महापुण्यफलप्रदा ॥

निगमः ।

नागविद्धा तु या षष्ठी रुद्रविद्धो दिवाकरः ।

कामविद्धो भवेद्विष्णुर्न ग्राह्यास्तेऽपि वासराः ॥

‘नागः’ पञ्चमी । ‘रुद्रः’ ऋष्टमी । ‘दिवाकरः’ सप्तमी । ‘कामः’

त्रयोदशी । ‘विष्णुः’ द्वादशी ।

सप्तमी तु षष्ठीयुता ग्राह्या । तथाच युग्मवाक्ये “षण्मुन्योरिति ।

स्कन्दपुराणेऽपि ।

षष्ठ्या युता सप्तमी तु कर्त्तव्या तात सर्वदा ।

षष्ठी च सप्तमी यत्र तत्र सन्निहितोरविः ॥

भविष्यत्पुराणे द्वादशीकल्पपुराणेऽपि ।

षष्ठी च सप्तमी तात ते अन्योन्यं समाश्रिते ।

तथा ।

पूर्वविद्धा दिजश्रेष्ठ कर्त्तव्या सप्तमी बदा ।

अष्टमी नवमीयुता ग्राह्या । तथाच युग्मवाक्ये “वसु-रन्ध्रयोरिति ।

ब्रह्मवैवर्त्तऽपि ।

सप्तमी नाष्टमीयुक्ता सप्तम्यापि सहाष्टमी ।

सर्वेषु व्रतकल्पेषु अष्टमी परतः शुभा ॥

क्वचित्तु सप्तम्या युताष्टमीति पाठः ।

स्कन्दपुराणेऽपि ।

अष्टमी नवमीमिश्रा कर्त्तव्या भूतिमिच्छता ।

सप्तमीसंयुता चैव न कर्त्तव्या शिखिध्वज ।

एका कृष्णाष्टमी तात कर्त्तव्या रविसंयुता ॥

पद्मपुराणेऽपि ।

नाष्टमी सप्तमीयुक्ता सप्तमी नाष्टमीयुता ।

नवम्या सह कार्या स्यादष्टमी नात्र संग्रहः ॥

एतच्च शुक्लाष्टमीविषयं ।

तथाच निगमः ।

शुक्लपक्षेऽष्टमी चैव शुक्लपक्षे चतुर्दशी ।

पूर्वविद्धा न कर्त्तव्या कर्त्तव्या परसंयुता ।

उपवासादिकार्येषु श्लेष धर्मः सनातन इति ॥

कचिचूपवासेषु कार्येष्विति पाठः । कृष्णाष्टमी तु सप्तमीयुतैव
तथाच तत्रैव ।

कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव शुक्लपक्षे चतुर्दशी ।

पूर्वविद्धैव कर्त्तव्या परविद्धा न कुचक्षित् ।

उपवासादिकार्येषु एष धर्मः सनातनः ॥

अष्टमीनवम्योर्युग्म एव पक्षद्वयेऽपि शिव-शक्त्योः शिवक्षेत्रे महो-
त्सवः कर्त्तव्यः ।

तथाच पद्मपुराणे ।

अष्टमी नवमीविद्धा नवम्या चाष्टमी युता ।

अर्द्धनारीश्वरप्राया उमामाहेश्वरी तिथिः ॥

अष्टमी-नवमीयुग्मे महोत्साहे महोत्सवः ।

शिव-शक्त्योः शिवक्षेत्रे पक्षयोरुभयोरपि ॥

नवमी त्वष्टमीयुतैव ग्राह्या तथाच युग्मवाक्ये “वसु-रन्ध्रयोरिति” ।

अष्टमी नवमीविद्धा कर्त्तव्या फलकाङ्क्षिभिः ।

स्कन्दपुराण-भविष्यत्पुराणद्वादशीकल्पयोः ।

न कुर्यान्नवमीं तात दशम्या च कदाचन ।

पद्मपुराणे ।

नवम्येकादशी चैव दशविद्धा यदा भवेत् ।

तदा वर्ज्या विशेषेण गङ्गाम्भश्च षष्ठौ यथा ॥

भविष्यत्पुराणे द्वादशीकल्पे ।

नवम्या सह कार्या स्यादष्टमी नवमी तथा ।

दशमी च पूर्वविद्धा याज्ञा ।

तथाच स्कन्दपुराणे ।

दशमी चैव कर्त्तव्या सदुर्गा द्विजसत्तम ।

यदा दशमी दिगदयेऽपि कर्मकालस्थापिनी भवति तदा
पूर्वापरा वा विकल्पेन याज्ञा ।

तथाचाङ्गिराः ।

सम्पूर्णा दशमी कार्या पूर्वया परयाथ वा ।

युक्ता न दूषिता यस्मादतः सा सर्वतोमुखी ॥

भविष्यत्पुराणे द्वादशीकल्पेऽपि ।

सम्पूर्णा दशमी कार्या परया पूर्वयाथ वा ।

युक्ता न दूषिता यस्मादतः सा सर्वतोमुखी ॥

एकादशी परयुता याज्ञा “रुद्रेण द्वादशीयुक्तेति युग्मवाक्यव-
चनात् ।

एकादशी न कर्त्तव्या दशम्या च कदाचन ।

एकादशी न कर्त्तव्या दशमीसंयुता विभो ।

इति ब्रह्मवैवर्त्ते स्कन्दपुराणे निषेधाच्च ।

भविष्यत्पुराणे द्वादशीकल्पेऽपि ।

पूर्वविद्धा न कर्त्तव्या तृतीया षष्ठिरेव हि ।

अष्टमेकादशी भूप धर्मकामार्थवाञ्छिनः ॥

शेषमेकादशीनिर्णये वक्ष्यते । द्वादशी त्रैकादशीयुता याज्ञा

“रुद्रेण द्वादशीयुक्तेतियुग्मवाक्यात् ।

द्वादशी च प्रकर्त्तव्या एकादश्या युता प्रभो ।

सदा कार्या च विद्वद्भिर्विष्णुर्भक्तैश्च मानवैः ॥

इति स्कन्दपुराणवचनाच्च ।

त्रयोदशी तु पूर्वविद्धा याज्ञा “त्रयोदशी तु कर्त्तव्या द्वादशी-
सहिता मुने” इति ब्रह्मवैवर्त्तवचनात् ।

स्कन्दपुराणेऽप्युक्तं ।

त्रयोदशी तु कर्त्तव्या भवेद्या अपराक्षिकी ।

‘अपराक्षिकी’ पूर्वविद्धेत्यर्थः ।

पञ्चपुराणेऽपि ।

एवमेकादशी याज्ञा द्वादशा तु त्रयोदशी ।

एतच्च शुक्लत्रयोदशीविषयं । यतः कृष्णपक्षत्रयोदशाश्चतुर्दशी-
युताया याज्ञात्वं स्मर्यते ।

तथाच निगमवाक्यं ।

षष्ठ्यष्टमी त्रयोदश्या कृष्णपक्षे त्रयोदशी ।

युताः परयुताः पूज्याः पराः पूर्वयुतास्तथा ॥

यदा तु नोत्तरेद्युः कृष्णत्रयोदशी किन्तु पूर्वद्युर्निषिद्धतिथि-
विद्धैव तत्राह दृढवशिष्टः, “एकादशी तृतीया चेति, तेन
शुक्लत्रयोदश्यापि पूर्वद्युः सम्भवन्ती न पूर्वा याज्ञेति । अन्ये त्रयो-
दशीविषयमेतदाक्यमित्याहुः तदुभयमप्युक्तं यदि त्रयो-
दशी परेद्युः सम्भवेतां तदा न पूर्वद्युते याज्ञे । तथा निगम-
वाक्ये “कृष्णपक्षे त्रयोदशी” अत्र कृष्णपक्ष इति विशेषणवैयर्थ्यं
प्रसज्येत । किञ्च कृष्णत्रयोदशीविषयमिदमुत शुक्लत्रयोदशीविषय-
मिति सन्देहे कृष्णत्रयोदशाः परयुतायाः ग्रहणाभिधानात् शुक्ल-

त्रयोदश्याश्च पूर्वयुताया ग्रहणादेकादश्यादीनान्तु परविद्धानामुपा-
दानान्तत्माहचर्यात् त्रयोदशीग्रहणमपि परविद्धविषयं सत्कृष्ण-
त्रयोदशीविषयं ज्ञायते । तस्मात् पूर्वोक्तैव व्यवस्था ज्ञायसी ।

शुक्लचतुर्दशी तु पूर्णिमायुता ग्राह्या । तथाच युग्मवाक्ये
“चतुर्दश्या च पूर्णिमेति ।

भविष्यत्पुराणे द्वादशीकल्पेऽपि ।

एवमेकादशी कार्या द्वादश्या तु त्रयोदशी ।

सदा कार्या त्रयोदश्या न तु युक्ता चतुर्दशी ।

पौर्णमासीयुता सा स्यात् चतुर्दश्या तु पूर्णिमा ॥

नारदीयपुराणेऽपि ।

तृतीयैकादशी षष्ठी शुक्लपक्षे चतुर्दशी ।

पूर्वविद्धा न कर्त्तव्या कर्त्तव्या परसंयुता ॥

पद्मपुराणेऽपि ।

एकादश्यष्टमी षष्ठी शुक्लपक्षे चतुर्दशी ।

एताः परयुताः कार्याः^(१) पराः पूर्वेण संयुताः ॥

वराहपुराणे ।

एकादश्यष्टमी षष्ठी शुक्ला चैव त्रयोदशी ।

ग्राह्या परेण संयुक्ता न तु पूर्वेण संयुता ॥

तथा ।

तृतीयैकादशी षष्ठी अष्टमी च चतुर्दशी ।

पूर्वविद्धाः प्रकुर्वाण्ये धनापत्यहराः स्मृताः ॥

तथा ।

एकादशी दशम्या तु सप्तम्या चाष्टमी तथा ।

पञ्चम्या च यदा षष्ठी त्रयोदश्या चतुर्दशी ।

आसु क्रियां न कुर्वीत पूर्वविद्धासु मानव इति ॥

नागविद्धा तथा षष्ठी भानुविद्धो महेश्वरः ।

चतुर्दशी कामविद्धा मिश्रास्ता मलिनाः स्मृताः ॥

‘महेश्वरः’ अष्टमी ।

अचाष्टमी-चतुर्दश्यौ शुक्ले ग्राह्ये । चैत्र-श्रावणचतुर्दश्यौ शुक्ले
अपि रात्रियोगिन्यौ ग्राह्ये “मधोः श्रावणमासस्य शुक्ला या तु चतु-
र्दशी । सा रात्रिव्यापिनी ग्राह्या परा पूर्वाह्णगामिनी” ॥ इतिवचनात् ।

निशि भ्रमन्ति भूतानि शक्तयः शूलभृद्यतः ।

अतस्तस्यां चतुर्दश्यां सत्यान्तत्पूजनं भवेदिति च ॥

कृष्णचतुर्दशी पूर्वयुतेव ।

तथाचापस्तम्बः ।

कृष्णपक्षेऽष्टमीचैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।

पूर्वविद्धा तु कर्त्तव्या परविद्धा न कस्यचित् ॥

यत्तु ब्रह्मवेवर्त्त ।

चतुर्दशी दर्शयुक्ता पौर्णमास्या युता विभो इति ।

यच्च नारदीयपुराणे ।

अष्टम्येकादशी षष्ठी कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।

अमावास्या तृतीया च कर्त्तव्या परसंयुतेति ॥

तदुभयमुपवासविषयं ।

एकादश्यष्टमी षष्ठी उभे पक्षे चतुर्दशी ।

अमावास्या द्वितीया च ता उपोष्याः परान्विताः ॥

इति पद्मपुराणवचनात् ।

यदा तु शुक्ल-कृष्णद्वयेऽपि चतुर्दश्यौ पूर्वदिनापराहं व्याप्त-
स्तदा त्रयोदशीयुते एव ग्राह्ये ।

तथाच स्कन्दपुराणे ।

चतुर्दशी तु कर्त्तव्या त्रयोदश्या युता विभो ।

मम भक्तैर्महाबाहो भवेद्या चापराङ्मकी ।

दर्शविद्धा न कर्त्तव्या राकाविद्धा कदाचनेति ॥

पूर्णमासी च चतुर्दशीयुता ग्राह्या तथाच युग्ववाक्ये “चतुर्दश्या
तु पूर्णिमेति ।

पद्मपुराणेऽपि ।

पूर्वविद्धा तु कर्त्तव्या सप्तमी व्रतिभिर्नरैः ।

पूर्णमासी महीपाल पुराणे निश्चयज्ञता ॥

एतच्च सावित्रीव्रतविषयं ।

भूतविद्धा न कर्त्तव्या दर्शा पूर्णा कदाचन ।

वर्जयित्वा मुनिश्रेष्ठ सावित्रीव्रतमुत्तमं ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्तवचनात् ।

ननु “एकादश्यष्टमी षष्ठी पौर्णमासी चतुर्दशी । अमावास्या
द्वितीया च ता उपोष्याः परान्विताः” ॥ इति प्रतिपद्युक्तायां पौर्ण-
मास्यां उपवासविधानात् सावित्रीव्रतोपवासव्यतिरेकेणापि पूर्वद्युः
सावकाशत्वात् । उच्यते ।

“एकादश्यष्टमी षष्ठी शुक्लपक्षे चतुर्दशी” “पूर्णमासी महीपा-
लेति वाक्ययोर्युगम-सावित्रीवाक्ययोश्च न प्रतिपद्युक्तवाक्येन बाधो-
युक्तः “विप्रतिषिद्धधर्मसमवाये भूयसां स्यात्सधर्मत्वमिति न्यायात् ।
सावित्रीव्रतादन्यत्र प्रतिपन्निश्चैव “शुक्लपक्षे तिथिर्गाह्या यस्यामभ्यु-
दितोरविरितिवचनात् ।

अमावास्या तु प्रतिपद्युतैव ग्राह्या । तथाच युगमवाक्ये “प्रति-
पद्ययमावास्येति ।

पद्मपुराणेऽपि ।

षष्ठ्यष्टमी तथा दर्शः कृष्णपक्षे त्रयोदशी ।

एताः परयुताः पूज्याः पराः पूर्वयुताः शुभाः ॥

प्रचेताः ।

नागविद्धा तु या षष्ठी सप्तम्या च तथाष्टमी ।

दशम्येकादशीविद्धा त्रयोदश्या चतुर्दशी ॥

भूतविद्धा तमावास्या न ग्राह्या मुनिपुङ्गव ।

उत्तरोत्तरविद्धास्ताः कर्त्तव्याः काठकी श्रुतिः ॥

“सप्तम्या च तथाष्टमीति, “त्रयोदश्या चतुर्दशीति शुक्लपक्षविषयम् ।

यत्तु नारदीयपुराणवचनम् ।

दर्शञ्च पूर्णमासञ्च पितुः सांवत्सरं दिनम् ।

पूर्वविद्धमकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यत इति ॥

तस्मात्सावित्रीव्रतविषयम् । “भूतविद्धा न कर्त्तव्येति ब्रह्मवैवर्त्तव-
चनात् ।

भूतविद्धा अमावास्या कर्त्तव्या न कदाचन ।

वर्जयित्वा तु सावित्रीव्रतन्तु शिखिवाहनेति ॥

स्कन्दपुराणवचनाच्च ।

अन्ये त्वाहुः अमावास्यायाः प्रतिपद्युतत्वमुपवासविषयं उपवासे
तस्याः परयुतत्वाभिधानादुपवासव्यतिरिक्तसर्वकार्यं तु पूर्वयुतैवेति
तदयुक्तं “भूतविद्धा न कर्त्तव्येति, “भूतविद्धा अमावास्यायेति वचन-
विरोधात् ।

नागविद्धा च या षष्ठी दशम्येकादशी तथा ।

भूतविद्धा सिनीवाली न तु तत्र व्रतञ्चरेदिति ॥

निषेधविरोधाच्च । एतान्युपवासविषयाणीति चेत् । न । बहुवा-
क्यसङ्कोचप्रसङ्गात् सावित्रीवाक्ययोरनार्जवप्रसङ्गाच्च । किञ्चैवं देव-
कार्याणि भूतविद्धायाममावास्यायां प्राप्नुवन्ति ।

ततश्च ।

सिनीवाली तथा पितृभ्यो दैवे च सततं कुहः ।

इति जाबालवचनं विरुध्येत ।

प्रतिप्रत्क्षप्यमावास्या पूर्वाह्णव्यापिनी यदि ।

भूतविद्धैव सा कार्या पितृभ्यो कर्मणि सर्वदेति ॥

वचनादपि देवकार्यं प्रतिपन्निश्रायामपि गम्यते तस्मात् पूर्वैव
व्यवस्था ज्ञायसी । एवं तिथिद्वैधे पूर्वोक्तग्रहणनियमः प्रतिपादितः
इदानीमेतद्विरुद्धानां वाक्यानां विषयव्यवस्था क्रियते । तत्रोपश्रुताः

व्याप्रश्च ।

खर्वोदर्पस्तथा हिंसा त्रिविधं तिथिलक्षणम् ।

खर्व-दर्पो महादर्पो हिंसा स्यात् पूर्वकालिकी ॥

‘खर्वः’ साम्यं । आचारसारकृता तु तिथिच्छेदोऽल्पः खर्व इति व्याख्यातं । ‘दर्पः’ वृद्धिः, ‘हिंसा’ चयः । साम्य-वृद्धि-चयाः पूर्वतिथ्य-पेक्षया । पितामहः ।

सर्वोदर्पस्तथा हिंसा चिविधं तिथिलक्षणम् ।

खर्व-दर्पो परौ पूज्यौ हिंसां पूर्वत्र पूजयेत् ॥

भविष्यत्पुराणे तत्तरार्द्धमेवं पथते ।

खर्व दर्पो परौ कार्यौ हिंसा स्यात् पूर्वकालिकी ।

तत्रैवं विरोधे व्यवस्थामाह व्यासनिगमवाक्यम् ।

द्वितीयादिषु युग्मानां पूज्यता नियमादिषु ।

एकोद्दिष्टादिवृद्धादौ ह्रासवृद्धादिचोदना ॥

नियमादिष्वित्यादिशब्देन पितृकर्मव्यतिरिक्तप्रतोपवासादिसक-
लकर्मणां ग्रहणं, एकोद्दिष्टादीत्यादिशब्देन विवाहादिमङ्गलाङ्गभू-
तश्राद्धव्यतिरिक्तश्राद्धस्य, वृद्धादावित्यादिशब्देन माङ्गलिकश्राद्धस्य ।
एवं च पितृकार्यं ह्रासवृद्धादिचोदनेत्युक्तं भवति ।

अस्यापवादः स्कान्दे ।

यस्मिन् काले तु यत्कर्म तत्कालव्यापिनी तिथिः ।

यो यस्य विहितः कालस्तत्कालव्यापिनी तिथिः ॥

वृद्धयाज्ञवल्क्यः ।

कर्मणोयस्य यः कालस्तत्कालव्यापिनी तिथिः ।

तथा कर्माणि कुर्वीत ह्रास-वृद्धौ न कारणम् ॥

पूर्वाह्निकास्तु तिथयो देवकार्यं फलप्रदाः ।

अपराह्निकास्तथा ज्ञेयाः पित्रर्थे तु शुभावहाः ॥

इत्येतन्निगमब्रह्मवैवर्तवचनमपि “कर्मणो यस्य यः काष्ठ इत्य-
नेन समानविषयं । ननु यदा अयुग्मदिने कर्मकालव्यापिनी युग्म-
दिने तु विपरीता तदा का ग्राह्या ।

अत्र केचिदाहुः ।

युग्मा तिथिरेव ग्राह्या तिथ्योर्युग्मं महाफलमित्यभिधानात्
“एतद्भुक्तं महादोषं हन्ति पुण्यं पुराकृतमिति युग्मातिक्रमे दोष-
श्रवणाच्च घटिकादिपरिमिताया अपि सम्पूर्णत्वाभिधानाच्च ।
उदाहृतकर्मकालव्याप्तिग्राह्यस्य युग्मवाक्यविषयपरिहारेणैवोपपत्तेश्च
श्रिष्टाचारानुगण्याच्च युग्मादर एव युक्तः । तदयुक्तं । यद्यपि कर्म-
कालव्याप्तिग्राह्यं युग्मवाक्यविषयपरिहारेण्युपपद्यते युग्मवाक्यञ्च
कर्मकालव्याप्तिग्राह्यविषयपरित्यागेन, तथापि युग्मवाक्यस्यैव कर्म-
कालव्याप्तिग्राह्यविषयपरित्यागो युक्तः अन्यथा प्रातिस्निकप्रति-
पदादिविधीनामपि बाधप्रसङ्गात् । केषुचिद्भ्रतेषूत्पत्तिवाक्य एव
प्रतिपदादितिथिश्रुतेस्तद्बाधोऽप्युत्पन्नश्रिष्टगुणवरोधेन प्रसज्येत,
सम्पूर्णत्वाभिधानेनारोपितकर्मकालीनतिथिग्रहणस्य मुख्यकर्मकाली-
नतिथिसम्भवे अन्याय्याश्रयणाच्च । श्रिष्टाचारश्चात्र नियतो न विद्यते
उभयथा आचरणात् । किञ्च यदा भाद्रपदशुक्लषष्ठी दिनमात्रप-
र्याप्ता द्वितीयदिने च सप्तमी त्रिमुहूर्त्तानां तदा अमुक्ताभरणस-
प्तमी द्वितीयैव “अहस्तु तिथयः पुण्या इति वक्ष्यमाणवचनात्
भवत्पक्षे दूर्वाष्टमीव्रतमपि तत्रैव कार्यं अस्याः पूर्वविद्धाया अभिधा-
नात् । ततश्च विरोधः प्रसज्येत अमुक्ताभरणसप्तम्यामग्निपक्वविशेषस्यैव
भोज्यताभिधानात् दूर्वाष्टम्यां चाग्निपक्वभोजनाविधानात् । ततश्च

स्त्रीकृतोभयप्रतानां विरोधः स्यात् । अस्मात्पचे तु मासं दोषः कर्म-
 कालव्याप्तिशास्त्रपर्यालोचनया द्वितीयेऽङ्घ्रि दूर्वाष्टमीष सरणाद्वैवे
 कर्मणि पूर्वाह्नविधानात् । एवमन्यास्तपि तिथिषु विरोध उद्भाव-
 नीयः । तस्मात् प्रातिखिकप्रतिपदाद्यवस्थितपूर्वाह्नादिनास्तस्य कर्म-
 णामावश्यकत्वाद्युगमानादरेण कर्मकालव्यापिनी तिथिर्याह्येति । तथा
 चैवं व्यवस्था यदा दिनद्वयेऽपि नियमादिकर्मकालव्यापिन्यास्ति-
 थेरसम्भवः सम्भवो वा तद्विषयं युग्मादिवाक्यं एकोद्दिष्टादिकर्मकाल-
 व्यापिन्यास्तियेः सम्भवे असम्भवे वा ह्रास-वृद्ध्यादिवाक्यं । यदा
 त्वेकस्मिन् दिने व्रताद्येकोद्दिष्टादिकर्मकालव्यापिनी तिथिः परस्मि-
 न्नास्ति तदा “कर्मणो यस्य यः काल इत्यादिवचनात् कर्मकाल-
 व्यापिनी तिथिर्याह्येति ।

शुक्लपचे तिथिर्याह्या यस्यामभ्युदितोरविः ।

कृष्णपचे तिथिर्यह्या यस्यामस्तमितोरविः ॥

इति मार्कण्डेयवचनमपि ।

यत्रैकैव तिथिरेकेन वचनेन पूर्वा ग्राह्येत्युच्यते अपरेशापरयुतेति
 तत्र विरोधे सति व्यवस्थापकं द्रष्टव्यं, तथाच तत्र दर्शितं व्याख्या-
 नान्तरं च पूर्वमेव निराकृतम् ।

अतु विष्णुधर्मोत्तरत्रयचनम् !

वर्द्धमानेन्दुपचस्य उदये पूज्यते तिथिः ।

अदश चन्द्रः क्षयं याति तदा स्यादापराधिकीति ॥

कृष्णपचे तिथिर्मेधा यस्यामस्तमितोरविः ।

तथा कर्माणि कुर्वीत ह्रास-वृद्धौ न कारणमिति ॥

तदुभयमपि पूर्ववद्वास्थेयम् ।

अतु बौधायनवचनं ।

सा तिथिस्तत्र नक्षत्रं यस्यामभ्युदितोरविः ।

वर्द्धमानस्य पक्षस्य हानौ तत्समय प्रति ॥

यच्च वृद्धवशिष्ठस्य ।

वर्द्धमानस्य पक्षस्य उदये पूज्यते तिथिः ।

यदा पक्षः क्षयं याति तदा स्यादापराह्निकी ॥

तत्सर्वं दर्पवचनेन समानविषयं ।

अन्ये तु “शुक्लपक्षे तिथिर्ज्ञेयेति वचनसमानविषयमिति वदन्ति
तदयुक्तं चन्द्रक्षय-वृद्धयोः पक्षे उपचारप्रसङ्गात् !

अतु व्याख्यानं यदा पक्षो वर्द्धते षोडशदिनात्मको भवति यदा
पक्षः क्षीयते चतुर्दशदिनात्मको भवति तदा पूर्वैवेति तदयुक्तं,
उभयथा वाक्यस्योपपत्तौ वचनान्तरसम्भादिन्यर्थे तात्पर्यकल्पना-
युक्त्वादेवं मूलभूतश्रुत्यन्तरकल्पनापि न भविष्यति, भवत्पक्षेऽपि
सा स्यात् । तस्मात् पूर्वैव व्याख्या युक्ता ।

अन्ये त्वेवं व्यवस्थामाहुः प्रतिपदादिविशेषेण पूर्वाह्णादिविशेषेण
च विहिते धर्मे पूर्वाह्णादिव्यापिनी तिथिर्याह्णा “कर्मणो यस्य यः
काल इत्यादिवचनात् । ननु कालद्वयविधिवाक्याभ्यामेव प्राप्तोऽयमर्थः
सत्यं, किन्तु ह्रास-वृद्धादिवाक्यैर्बाधितः । अत एवोक्तं “ह्रास-वृद्धौ
न कारणमिति, कुत्र तर्हि ते कारणमिति उच्यते यदा हे तिथौ
तत्कालखण्डे भवतस्तदा तिथिचये पूर्वा याह्णा वृद्धौ परा याह्णा “खर्वा-
दर्पस्तथा हिंसेतिवचनात् । तिथिसाम्ये तु शुक्लपक्षे परा कृष्णपक्षे

पूर्वा “शुक्लपक्षे तिथिरिति मार्कण्डेयवचनात् । ननु चद्याणामवि-
शेषेण बाधे प्राप्ते किमिति खर्व एव बाध्यते अत्र ब्रूमः, प्रथमप्रती-
तत्वाद्बाधलाघवात् “ह्रास-वृद्धौ न कारणमिति ह्रास-वृद्धोः सर्व-
तिथिविषयत्वानुवादाच्च । कस्तर्हि खर्वस्यावकाशः, अमावास्या ।

तथा च प्रचेताः !

तिथिचये सिनीवासी तिथिवृद्धौ कुङ्कर्मता ।

साम्येऽपि च कुङ्कर्त्तव्या वेद-वेदाङ्गवेदिभिः ॥

यदा तु द्वे अपि तिथौ तत्कालस्थे न भवतस्तदा युग्मवाक्य-
पर्यालोचनया निर्णय इति तदयुक्तं, “द्वितीयादिषु युग्मानामिति
व्यासनिगमवचनविरोधात् “शुक्लपक्षे तिथिर्ज्ञेयेति वचनस्य चास्म-
दुक्तप्रकारेणोपपत्तेः खर्वबाधकत्वे प्रमाणाभावाच्च, खर्व-दर्प-चयेष्वेक-
वाक्येनोपात्तेषु चय-दर्पोः सर्वतिथिविषयौ, खर्वस्त्वमावास्याविषय
इति वैषम्याश्रयणस्योक्तप्रकारेण वाक्यस्योपपत्तौ अनुचितत्वात् ।
तस्मात् पूर्वैव व्यवस्था ज्यायसी । यदा त्वेकस्मिन् दिने अल्पकर्मकालं
स्पृशति तिथिरन्यस्मिन् दिने नाल्पमपि तदा “कर्मणो यस्य यः
काल इत्यनेन कर्मकालसम्बन्धिन्येव ग्राह्या । यदा तु दिनद्वयेऽप्यल्प-
कर्मकालसम्बन्धिनी तदा ह्रास-वृद्धिवाक्यैर्युग्मादिवाक्यैश्च यथायथं
पूर्वा परा वा ग्राह्या ।

एकस्मिंश्च पक्षद्वये सम्पूर्णकर्मकालव्यापिविहिततिथिसंस्पर्शमात्रे-
णाप्यनुष्ठितं कर्म सगुणं भवतीति दर्शयितुमाह, देवस्यः ।

यान्तिथिं समनुप्राप्य उदयं याति भास्करः ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया स्नान-दान-जपादिषु ॥

पण्डितपरितोषे तु “स्नान-दान-व्रतादिस्त्रिति पठितं, विष्णुध-
र्माप्तरे “स्नान-दानादिकर्मस्त्रिति पाठः ।

व्यासः ।

उदयमेव सविता यां तिथिं प्रतिपद्यते ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया दानाध्ययनकर्मसु ॥

देवस्यः ।

यान्तिथिं समनुप्राप्य अस्तं याति दिवाकरः ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया दानाध्ययनकर्मसु ॥

पण्डितपरितोषे तु “स्नान-दानादिकर्मस्त्रिति पठितम् ।

भविष्यत्पुराणेऽपि ।

व्रतोपवासनियमे घटिकैका यदा भवेत् ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया पित्र्ये चापराङ्गिकी ॥

विष्णुधर्माप्तरे ।

सा तिथिस्तदहोरात्रं यस्यामस्तमितोरविः ।

तथा कर्माणि कुर्वीत ह्यस-दृष्टी न कारणम् ।

पद्मपुराणेऽपि ।

व्रते स्नाने तथा नक्त्रे पितृकार्ये विशेषतः ।

यस्यामस्तं गतो भानुः सा तिथिः पुण्यभाग्भवेत् ॥

व्रतोपवासनियमे घटिकैका यदा भवेत् ।

उदये सा तिथिस्तत्र विपरीता तु पेटके ॥

‘विपरीता’ अस्तमयसम्बन्धिनी ।

विष्णुधर्माप्तरे ।

प्रतोपवास-स्नानादौ घटिकैका यदा भवेत् ।

उदये सा तिथिर्गच्छा आङ्कादावस्नानाभिनी ॥

व्यासः ।

प्रतोपवास-स्नानादौ घटिकैका यदा भवेत् ।

तामेव तिथिमाश्रित्य कुर्यात् कर्माश्रयतश्चितः ॥

बौधायनोऽपि ।

आदित्योदयवेलायां या स्लोकापि^(१) तिथिर्भवेत् ।

पूर्णा सा त्ववगन्तव्या प्रभूता नोदयं विना ॥

अत्रास्तमयकालीनतिथेः सम्पूर्णत्वाभिधानं पूर्वविद्धोपादेश-
तिथिविषयं, उदयकालीन-तिथिसम्पूर्णत्वाभिधानञ्च परविद्धोपा-
देशतिथिविषयमिति ज्ञेयं ।

अत्रापि विशेषः स्कान्देऽपि ।

यान्तिथिं समनुप्राप्य यात्यस्तं पश्चिनीपतिः ।

सा तिथिस्तद्दिने प्रोक्ता त्रिमुहूर्त्तापि या भवेत् ॥

शिवरहस्य-सौरपुराणयोः ।

यां प्राप्यास्तमुपेत्यर्कः सा चेत्स्यात्त्रिमुहूर्त्तिका ।

धर्मश्रुत्येषु सर्वेषु सम्पूर्णान्तां विदुर्बुधाः ॥

चये पूर्वा तु कर्त्तव्या वृद्धौ कार्य्या सदोत्तरा ।

तिथेस्तस्यास्त्रिचणायाः चय-वृद्धौ त्वकारणं ॥

‘त्रिचणायाः’ त्रिमुहूर्त्तायाः । स्कन्दपुराणे तु “तस्यास्तु त्रिमु-
हूर्त्ताया इति तृतीयः पादः पठितः ।

(१) या सा कापि तिथिर्भवेदिति ग० ।

वृद्धवशिष्ठः ।

यस्यां तिथावस्तमियात् सूर्यस्तु त्रिमुहूर्त्तके ।

थाग-दान-जपादिभ्यस्तामेवोपक्रमेत्तिथिं ॥

अस्यापवादमाह वशिष्ठः ।

त्रिमुहूर्त्ता न कर्त्तव्या या तिथिः जयगामिनी ।

त्रिमुहूर्त्तापि कर्त्तव्या या तिथिर्द्विगामिनी ॥

अत्र त्रिमुहूर्त्ततिथिग्रहण-परित्यागे वृद्धि-ह्रासयोः कारणत्वं वशिष्ठवचनेनोक्तं शिवरहस्य-सौरपुराणवचनेन च प्रतिषिद्धं तत्रैवं व्यवस्था पितृकार्ये वृद्धि-ह्रासयोः कारणत्वं न नियमादिषु, “द्वि-तीयादिषु युग्मानामिति व्यासनिगमवचनात् । विष्णुधर्मोत्तरे बौधायनप्रोक्ते च ।

उदिते दैवतं भानौ पितृञ्चास्तमिते रवौ ।

द्विमुहूर्त्तं त्रिरात्रं सा तिथिर्हव्य-कव्ययोरिति ॥

अस्यार्थः । भानावुदिते सत्युत्तरकाले अह्नो मुहूर्त्तद्वयं ‘दैवतं’ देवदैवत्यं, तस्मिंश्चास्तमिते तत्पूर्वकालीनमह्नोमुहूर्त्तत्रयं ‘पितृ’ पितृ-दैवत्यं, अतस्तावत्कालस्यापिनी या तिथिर्भवति सैव क्रमात् हव्य-कव्ययोर्ग्राह्येति ।

अत्र केचिदाहुः ।

द्विमुहूर्त्तमित्यनुकल्पः ।

त्रिमुहूर्त्ता न कर्त्तव्या या तिथिः जयगामिनी ।

द्विमुहूर्त्ता न कर्त्तव्या या तिथिर्द्विगामिनी ॥

इति हचक्ष्यमानम् ।

एतच्चोदयसम्बन्धितिथिविवथं अस्तमयसम्बन्धिन्यास्त्रिमुहूर्त्ताया
एव ग्राह्यत्वाभिधानात्, अनुकल्पस्यावश्यककर्तार्यः, यदा तु युग्मदिने-
ऽस्तमयसम्बन्धिनी अयुग्मदिने तु उदयास्तमयसम्बन्धिनी तत्रोभयस-
म्बन्धिन्योः प्राशस्त्यात्सैव ग्राह्या युग्मदिनसम्बन्धिन्याः क्रियानर्हायाः
असत्कल्पत्वात् । यदा तु युग्मदिने अस्तमयात् प्राक् न दृश्यते अयु-
ग्मदिनेऽस्तमयात् प्रागेव समाप्यते तत्रोक्तं जावालि-वृद्धगौतमाभ्यां ।

अहःसु तिथयः पुण्याः कर्मानुष्ठानतो दिवा ।

नक्तादिप्रतयोगेषु रात्रियोगोविशिष्यते ॥

अहोरात्रसाध्यं व्रतं उभययोगिन्यामेव कार्यं न तु युग्मत्वा-
त्तत्रादरः ।

तथा च वृद्धयाज्ञवल्क्यप्रोक्तपद्मपुराणयोः ।

दिवारात्रौ व्रतं यच्च एकमेकतिथौ गतं ।

तस्यामुभययोगिन्यामाचरेत्तद्व्रतं व्रती ॥

नन्वेवं सति षष्ठी-सप्तम्यादियुग्मे सप्तमीव्रतसङ्कल्पः कदा, न
तावत्सप्तम्यादिकाले, “प्रातः सङ्कल्पयेद्विद्वानुपवासव्रतादिकमिति तस्य
प्रातःकालविधानात् । न च प्रातः, “शुक्लपक्षे रविदिने प्रवृत्ते चोत्त-
रायणे । पुष्यामध्येनक्षत्रे गृह्णीयात् सप्तमीव्रतं” इत्यादिवचनैः सप्त-
म्यादिकाले सङ्कल्पप्रवणात् । न चायुग्मदिने, युग्मपुण्यत्वाभिधाना-
त्तदतिव्रते दोषप्रवणाच्च ।

अथ केचिदाहुः ।

युग्मदिने एव प्रातः सङ्कल्पः करणीयः युग्मपुण्यत्वाभिधानात्
पूर्वापरयोरपि तिथ्योः साकल्यविधायकवचनानामप्ये दर्शयिष्यमा-

शस्वात् स्त्रीषस्त्रीषकार्यकरणाहंत्वातिरिक्तसाकल्याभावात् तेन षष्ठ्या-
दिकाले सप्तम्यादिकार्यमित्यवगम्यते । न च प्रातः सङ्कल्पग्रहणमिति
निश्चयः, भौमद्वादश्यादिग्रन्थेषु सायं तदुपदेशात्, तस्माद्युगमतिथावेव
सङ्कल्पः स च प्रातरैव, न च सप्तम्यादितिथिकाल इति ज्ञेयं ।

अपरे त्वेवमाहुः यदा एकस्मिन्दिने कर्मापक्रमकालसम्बन्धिनी
तिथिर्नापरस्मिन्दिने तदा कर्मापक्रमकालसम्बन्धिन्येव ग्राह्या ।

तथाच बौधायनः ।

योयस्य विहितः कालः कर्मणस्तदुपक्रमे ।

विद्यमानो भवेदङ्गं नोऽङ्घ्रितोपक्रमेण तु ॥

इति युगपुष्ट्यत्वाभिधानं साकल्याभिधानञ्च बौधायनादिवचन-
विषयपरित्यागेनायुपपद्यते ।

अन्ये त्वाहुः यदैकस्मिन्दिने कर्मापक्रमकालसम्बन्धिनी अपर-
स्मिन्दिने च कर्मसमाप्तिकालसम्बन्धिनी तद्विषयमेव बौधायना-
दिवचनमिति । एवं युग्मादिवाक्यैस्त्रिमुहूर्त्तायां लाभे अयुगमति-
थियोगिनी वेधयोगदोषादग्राह्येत्यर्थादुक्तं । दोषश्च नारदीयपुराणे
दर्शितः ।

दानवा ऊचुः ।

अस्माकं वसतिर्ब्रह्मन् कस्मिन् स्थाने भविष्यति ।

निराधाराः स्थिताः सर्वे क्व नु भोक्ष्याम भोजनं ॥

ब्रह्मवाच ।

द्वितीयान्ते स्थितिर्द्वितीया नागान्ते तु द्वितीयका ।

अष्टम्यादौ तृतीया तु दशम्यन्ते चतुर्थिका ॥

प्रतिपदादितः कृत्वा पञ्चमी भवतां स्थितिः ।
 षष्ठी त्रयोदशीप्रान्ते आदौ कृत्वा चतुर्दशीं ॥
 एषोऽपि भवतां वासः सुदृढः परिकीर्तितः ।
 एवं प्रोक्तास्तु तिथयः प्रदत्ता ब्रह्मणा पुरा ॥
 तेषां संमिश्रिता दत्ताः पितृभ्यस्तास्तथैव हि ।
 शेषो हि विविधः कालः कीर्तितः पापनाशनः ॥
 सप्तम्यादौ महीपाल पूर्णादौ श्रेयसः स्थितः ।
 विपरीतोऽसुरेभ्यस्तु प्रदत्तो ब्रह्मणा पुरेति ॥
 वेध-योगौ ब्रह्मवैवर्त्ते दर्शितौ ।

कौटूशस्तु भवेद्योगो वेधोविप्रेन्द्र कौटूशः ।

योग-वेधौ समाचक्ष्य याभ्यान्दुष्टमुपोषणं ॥

इति पृष्टे ।

या तिथिः स्पृशते राजन् प्रातर्वक्त्रावलोकिनी ।

सा वेध इति विज्ञेयोयोगः सूर्योदयो मतः ॥

इति कथितं ।

यत्तु ब्रह्मवैवर्त्ते व्यास उवाच ।

चतस्रो घटिका भूप अरुणोदयनिश्चयः ।

चतुष्टयविभागोऽत्र वेधादीनां किलोदितः ॥

अरुणोदयवेधः स्यात्सार्द्धन्तु घटिकात्रयं ।

अतिवेधो द्विघटिकः प्रभासन्दर्शनाद्रवेः ॥

महावेधोऽपि तत्रैव दृश्यतेऽर्को न दृश्यते ।

तुरीयस्तत्र विहितो योगः सूर्योदये बुधैः ॥

तत् प्रकरणादेकादशीव्रतविषयं ।

यत्तु ।

नागो द्वादशनाडीभिर्दिक्-पञ्च-दशभिस्तथा ।

भूतोऽष्टादशनाडीभिर्दूषयत्युत्तरां तिथिमिति ॥

तद्दिनद्वयेऽपि कर्मकालव्यापितिथिसम्भवे द्रष्टव्यं, उपवासविषय-
ता तु न युक्ता ।

अविद्वानि निषिद्धैश्चेन्न लभ्यन्ते दिनानि तु ।

मुहूर्तैः पञ्चभिर्विद्धा ग्राह्यैवैकादशी तिथिः ॥

तदर्द्धविद्वान्यन्यानि दिनान्युपवसेन्नरः ।

अविद्वानामलाभे तु पयोदधि-फलानि वा ।

सह्यदेवाल्पमश्रीयादुपवासस्त्वसौ भवेत् ॥

इति ऋष्यशृङ्गवचनात् ।

उपवासे च घटिकामात्रवेधोऽपि “दूषयत्युत्तरां तिथिमिति
वचनान्तरसिद्धः । न चैतन्नक्तेकभक्तायाचितविषयं, तेषां प्रदोषदिन-
व्यापिन्यान्तिथौ नियमेन कर्त्तव्यताभिधानात् द्वितीयेऽहनि च
तदसम्भवात्तल्लोपः प्रसज्येत । यत्तु षट्त्रिंशन्मतवचनं “घटिकाद्धं
त्रिभागं वा स्वल्पं वा दूषयेत्तिथिं । पञ्चगव्यघटे पूर्णं सुराया विन्दु-
कोयथा” ॥ इति तदुक्तादेव हेतोरुपवासविषयं । एतेन यत् कैश्चिदुक्तं
“घटिकाद्धं त्रिभागं वेति वचनं वेदनिन्दार्थवादतया अवधेयं अन्यथा
“नागो द्वादशनाडीभिरित्यनर्थकं स्यादिति तन्निरस्तं । उक्तप्रकारेण
वाक्योपपत्तौ लक्षणया अर्थवादत्वकल्पनाया अन्याय्यत्वात् ।

अन्ये त्वेवमाहुः एकादशी तावद्दिनद्वयेऽपि कर्मकालव्यापित्वे

चये पूर्वा प्राप्ता षष्ठी-पूर्णिमे तु युग्मवाक्यैरपि तत्र साहचर्यादेकाद-
शीप्राप्तिरेव तत्र निषिध्यत इति तदयुक्तं दिनद्वयेऽपि कर्मकालव्या-
पित्वेऽपि युग्मादिवाक्यप्रवृत्तेरुक्तत्वात् युग्मवाक्यचयवृद्धिसाम्यवाक्य-
कर्मकालव्याप्तिवाक्यविषयव्यवस्थायामुक्तत्वात् नित्यानिराकृतत्वाच्च तस्मा-
द्दिनद्वयेऽपि कर्मकालव्यापितिथिसम्भवे इदं द्रष्टव्यं ।

अन्ये तु दिनद्वयेऽपि कर्मकालव्याप्यभाव इदं वचनमित्याहुः ।

अन्ये त्वभयविषयमङ्गीकुर्वन्ति ।

तस्माद्यासान्तिथीनां केवलानां पुण्यत्वन्तासामेव वेधव्यवस्था या-
सान्तिथीनां वार-नक्षत्रयोगेन पुण्यत्वन्तासाम्बेधदोषो न भवति,
तत्र वेधदोषेऽङ्गीक्रियमाणे द्वितीयेऽहनि वारादियुक्ततिथेरभावात्
कर्मेव लुप्येत ।

उक्तञ्च चतुर्थीं प्रकृत्य ब्रह्मवैवर्ते ।

अङ्गारकयुता या तु सा तथैव फलप्रदेति ।

‘तथैव’ युग्मगुणनिरपेक्षवारादिगुणेन ।

लिङ्गपुराणे ।

दशम्येकादशी यत्र सा नोपोष्या भवेत्तिथिः ।

अवणेन च संयुक्ता सा शुभा सर्वकामदा ॥

गोभिलः ।

या तिथिर्ऋतुसंयुक्ता या च योगेन नारद ।

सुहृत्तद्वयमात्रापि सापि सर्वा प्रशस्यते ॥

सर्वापि दुष्टयुग्मस्थापीति प्राप्ते न केवलं तिथिविषय एव वेध-
दोषः तस्मान्निषिद्धतिथिविद्धा परित्याज्या अन्या त्वदयसम्बन्धिन्यस्त-

मयसम्बन्धिनी वा “सा तिथिः सकला ज्ञेयेति वचनादुपादेयेति सिद्धं ।

अस्थापवादमाह नारदीयपुराणे वशिष्ठः ।

पारणे मरणे नृणां तिथिस्तात्कालिकी स्मृता ।

पित्वेऽस्तमयवेलायाः स्पृष्टा पूर्णा निगद्यत इति ॥

पारणे मरणे वा तात्कालिक्येव तिथिर्न पुनः सा तिथिः सकला ज्ञेयेत्येतद्भवतीत्यर्थः ।

स्कन्दपुराणे ।

अभ्यङ्गे चोदधिस्नाने दन्तधावन-मैथुने ।

जाते च निधने चैव तत्कालव्यापिनी तिथिः ॥

मन्वाद्दौ च युगाद्दौ च ग्रहणे चन्द्र-सूर्ययोः ।

व्यतीपाते च वैधृत्यां तत्कालव्यापिनी क्रिया ॥

मन्वाद्दौ या स्नान-दान-श्राद्धादिका क्रिया सा मन्वादिकाल-व्यापिनी कार्या न कालान्तर इत्यर्थः । एवं युगाद्दौ चेत्यादि व्याख्येयं, “नक्तव्रते च सम्प्राप्ते तत्कालव्यापिनी तिथिरिति । तस्य नक्तव्रतस्य यः कालः प्रदोषाख्यः तज्ज्ञापिनी तिथिर्ग्राह्येत्यर्थः ।

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवीयसकलश्रीकरणाधीश्वर-

सकलविद्याविशारद-श्रीहेमाद्रिविरचिते

चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेषखण्डे कालनिर्णये

तिथिसामान्यनिर्णयः समाप्तः ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथ व्रतविशेषेण तिथिविशेषनिर्णयः ।

अथ ब्रह्मवैवर्ते ।

कृष्णाष्टमी तथा रम्भादतीया वटपैतकी ।

वृहत्तपा तथा ब्रह्मन् कर्त्तव्या संमुखा तिथिः ॥

नान्येषु संमुखा कार्या तृतीया चाष्टमी द्विज ।

षष्ठी चैकादशी ब्रह्मचित्येवं शास्त्रनिर्णयः ॥

‘संमुखा’ पूर्वविद्धा, ‘कृष्णाष्टमी’ कृष्णाष्टमीव्रतसम्बन्धिन्यष्टमी ।
केचित्तु कृष्णाष्टमी जन्माष्टमीति व्याचक्षते, अस्यापि पूर्वदिन एव
रोहिण्युक्तायाः पूर्वविद्धायाः उपोष्यत्वात् । ‘रम्भादतीया’ रम्भा-
व्रतसम्बन्धिनी तृतीया । ‘वृहत्तपा’ वृहत्तपव्रतसम्बन्धिनी तिथिः,
तच्च व्रतं शिवरहस्ये प्रतिपादितं । भरतं प्रति उतङ्क उवाच ।

शृणुष्वैकं महाराज वृहत्तपइतिव्रतम् ।

कृतेन येन विश्वात्मा शिवः शीघ्रं प्रसीदति ।

वृहत्तपोव्रतमिदं ब्रह्महत्यादिशोषणम् ॥ इत्यादिना ।

केचिदेतद्व्रतमपश्यन्तो वृहत्तपमितिपाठमुपेक्ष्याशून्यग्रयनं द्वि-
तीयाव्रतार्थत्वेन व्याचक्षते, तत्कचिदपि श्रुति-स्मृतीतिहास-पुराण-
तन्निबन्धनादिष्वदृश्यमानत्वाच्च प्रमाणपदवीमुपारोढुमर्हति ।

संवर्त्तः ।

कृष्णाष्टमी वृहत्तपा सावित्री वटपैतकी ।

अनङ्गचयोदशी रक्षा कर्त्तव्या पूर्वसंयुता ॥

‘अनङ्गचयोदशी’ कामव्रतसम्बन्धिनी चयोदशी ।

वृहत्तपा तथा रक्षा सावित्री वटपैतकी ।

कृष्णाष्टमी च भूता च कर्त्तव्या समुखा तिथिः ॥

ब्रह्मवैवर्त्ते ।

चतुर्थी तु तृतीयायां महापुण्यफलप्रदा ।

कर्त्तव्या व्रतिभिर्वत्स गणनाथसुतोषिणी ॥

‘चतुर्थी’ विनायकव्रतसम्बन्धिनी चतुर्थी ।

पैठीनसिः ।

कृष्णाष्टमी स्कन्दषष्ठी शिवरात्रिश्चतुर्दशी ।

एताः पूर्वयुताः कार्यास्तिथ्यन्ते पारणं भवेत् ॥

‘स्कन्दषष्ठी’ स्कन्दव्रतसम्बन्धिनी षष्ठी ।

स्कन्दपुराणे ।

जन्माष्टमी रोहिणी च शिवरात्रिस्तथैव च ।

पूर्वविद्धैव कर्त्तव्या तिथि-भान्ते च पारणम् ॥

वृहद्यमः ।

आवणी दुर्गनवमी दूर्वा चैव ऊताशनी ।

पूर्वविद्धा तु कर्त्तव्या शिवरात्रिर्बलेर्दिनं ॥

‘आवणी’ आवणपूर्णिमा । ‘दुर्गनवमी’ दुर्गव्रतादिसम्बन्धिनी नवमी । ‘दूर्वा’ दूर्वाष्टमी । ‘ऊताशनी’ होलिका पूर्णिमा, वक्रव्रत-सम्बन्धिनी तिथिश्च, ‘बलेर्दिनं’ बलिप्रतिपत् ।

पद्मपुराणे ।

आवणी दुर्गनवमी तथा दूर्वाष्टमी च या ।

पूर्वविद्धा तु कर्त्तव्या शिवरात्रिर्बलेर्दिनं ॥

स्कन्दपुराणे प्रभासखण्डे ।

अश्वयुक्शुक्लपक्षे या अष्टमी मूलसंयुता ।

सा महानवमी प्रोक्ता त्रैलोक्ये तु सुदुर्लभा ॥

कन्यागते सवितरि शुक्लपक्षेऽष्टमीयुता ।

मूलनक्षत्रसंयुक्ता सा महानवमी स्मृता ॥

अष्टम्यां च नवम्यां च जगन्मातरमम्बिकाम् ।

पूजयित्वाश्विने मासि विशोको जायते हि सः ॥

दूर्वाष्टमी च सिंहस्थे सूर्ये भाद्रपदशुक्लाष्टमी भवति । यदि
चाष्टम्याः पूर्वमगस्तिरुदेति तदा प्राग्बहुले पक्षे कार्या ।

तथाच लौगाचिः ।

उद्यानिका शिवपवित्रकमेघपूजा

दूर्वाष्टमी फलविहृढकजागरापि ।

स्त्रीणां व्रतानि निखिलान्यपि वार्षिकाणि

कुर्यादगस्त्य उदिते न शुभानि लिप्सुः ॥

इति व्रतविशेषेण तिथिविशेषनिर्णयः ।

अथैकभक्ततिथि-कालनिर्णयः ।

तत्रैकभक्तलक्षणं स्कन्दपुराणे ।

दिनार्द्धसमयेऽतीते भुज्यते नियमेन यत् ।

एकभक्तमिति प्रोक्तमतस्तस्याद्विवेकः ॥

देवलः ।

दिनार्द्धसमयेऽतीते भुज्यते नियमेन यत् ।

एकभक्तमिति प्रोक्तमूनं यासत्रयेण तु ॥

तच्च मध्याह्नव्यापिन्यां कार्यं ।

तथाच पद्मपुराणे ।

मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या एकभक्ते सदा तिथिः ।

बौधायनः ।

उदये तूपवासस्य नक्तस्यास्तमये तिथिः ।

मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या एकभक्तव्रते तिथिः ॥

अत्र च त्रिधा विभक्तस्याहो मध्यमोभागो मध्याह्नः । ननु चतुर्धा
विभक्तस्याहो द्वितीयभागेऽपि मध्याह्नशब्दः प्रयुक्तः ।

पूर्वाह्नः प्रहरं सार्द्धं मध्याह्नः प्रहरं तथा ।

आ तृतीयादपराह्नः सायाह्नश्च ततः परम् ॥

इति गोभिलवचनात् । तथा पञ्चधा विभक्तस्य तृतीयभागेऽपि ।

लेखाप्रभूतावादित्ये त्रिमुहूर्त्तं गते रवौ ।

प्रातस्तु स सप्ततः कालोभागश्चाह्नस्तु मध्यमः ॥

सङ्गवस्त्रिमुहूर्त्तस्तु मध्याह्नस्तत्समः सप्ततः ।

ततस्तयोमुहूर्त्तस्तु अपराह्नोविधीयते ॥

पञ्चमोदिनभागो यः स सायाह्न इति सप्ततः ।

यद्यदेतेषु विहितं तत्तु कार्यं विजानता ॥

इति पराशरवचनात् । तत्कथं निर्णयः । उच्यते । खरसत-
स्तावन्मध्याह्नशब्दः पूर्वोत्तरभागद्वयापेक्षो मध्यमभागे वर्तते, भागा-
न्तरापेक्षया चतुर्द्धा विभक्तद्वितीयभागे पञ्चधा विभक्ततृतीयभागे च
विलम्बितप्रतीतिरियन्तेन त्रिधा विभक्तस्य तृतीयभागे मध्याह्न-
शब्दोऽयं, तथाच शतपथश्रुतिः । “तस्मै ह स्र पूर्वाह्णे देवा अग्रन-
मभिहरन्ति मध्यन्दिने मनुष्याः अपराह्णे पितरः” इति ।

अतः पूर्वाक्तवचनपर्यालोचनया दिनार्द्धादुपरितनोमध्याह्नो-
मुख्यः कालः, तदूर्ध्वमस्तमानावधिर्गौणः “दिनार्द्धसमयेऽतीते इति
वचनात्, “दिवैवेत्यभिधानाच्च । मध्याह्नव्यापित्वं च “कर्मणो यस्य यः
काल इत्यादिवचनपर्यालोचनयैकदेशलक्षणया दिनार्द्धादुपरितन-
मध्याह्नव्यापित्वं विवक्षितं षटोद्गध इतिवत्, यदा तु हे मुख्य-
कालैकदेशं समं व्याप्नोतः एका गौणमपि तदोभयव्यापिनी याह्या,
ननु तिथिह्रासे भवत्वेवं न तु साम्ये बद्धौ वा “खर्वोदर्पस्तथा हिंसा
त्रिविधं तिथिलक्षणं । खर्व-दर्पो परौ पूज्यौ हिंसा स्यात् पूर्वका-
लिकी” ॥ इति व्याप्नवचनादिति चेत्, उच्यते । यथा समग्र-
कर्मकालव्यापिन्याः पूर्वायाः “कर्मणोयस्येत्यादि-वचनबलेन ग्रहणेन
“खर्व-दर्पाविति वचनविरोधस्तथा द्विविधकर्मकालैकदेशव्यापिन्याः
पूर्वाया ग्रहणेऽपीति । किञ्च व्रतविषये युग्मवाक्यमेव प्रवर्तते न
खर्व-दर्पवाक्यमिति सामान्यतिथिनिर्णयप्रस्तावे दर्शितं । यदा
तद्वत्तराधिकमुख्यकर्मकालैकदेशं व्याप्नोति पूर्वा तु ततोऽन्यूनं व्याप्य-
मपि गौणमपि तदोत्तरैव याह्या बह्वमुख्यकर्मकालव्यापकत्वात् ।

यो यस्य विहितः कालः कर्मणस्तदुपक्रमे ।

विद्यमानोभवेदङ्गं नोद्भितोपक्रमेण च ॥

इति वचनानुरोधाच्च । खर्व-दर्पवचनविरोधपरिहारन्यायेनाच
“हिंसा पूर्वकालिकीति वचनविरोधः परिहरणीयः । यदा त्वमे
अपि मुख्यकालैकदेशमपि न व्याप्नोतः पूर्वा गौणैकदेशं व्याप्नोति
तदा पूर्वव यावद्वा मुख्यकालैकदेशास्त्यर्गऽपि गौणकर्मकालस्त्यर्गात् ।

अत्र केचिदाहुः गौणकाल एवैकभक्तं कार्यं तथा सत्युभयोरनु-
ग्रहो भविष्यति, एकभक्ततिथेर्गौणकालस्य च मध्याह्ने त्वेकभक्ते क्रिय-
माणे उत्पन्नशिष्टमध्याह्नलक्षणगुणानुरोधेनोत्पत्तिशिष्टस्थितिविशेषो-
बाधितो भवति, तच्चायुक्तं मुख्यासम्भवे च सर्वत्र गौणकालग्रहणमा-
श्रितं तस्माद्गौणकाल एवैकभक्तं कार्यमिति, तदयुक्तं ।

तिथ्यादिषु भवेद्यावान् ह्रासोदङ्घ्रिः परेऽहनि ।

तावान्ग्राह्यस्तु पूर्वदुरदृष्टोऽपि स्वकर्मणि ॥

इति वचनाद्यस्यानित्यौ यद्विहितं कर्म तत्तस्याः स्वकर्म तेन
मध्याह्नकालेऽपि तत्तिथिलाभात् तत्रैवैकभक्तं कार्यमिति ।

यदा तु दिनद्वयेऽपि कर्मकालव्यापिनौ तदा युग्मादिवचना-
निर्णयः । अयञ्च कालः स्वतन्त्रैकभक्तविषयः, यत्तन्म्रताङ्गमेकभक्तं
तत्स्वयमङ्गत्वेन दुर्बलादङ्गगुणविरोधन्यायेन न प्रधानकालं बाधते ।
उपवासस्थानौयन्त्रैकभक्तं उपवासतिथावेव कार्यं । ननु स्वतन्त्रैकभ-
क्तव्रते मध्याह्नव्यापिन्यां गृह्यमाणायां निषिद्धतिथियुक्तापि प्रसज्येत,
निषिद्धतिथित्यागे तु मध्याह्नव्यापिनौ न लभ्यते तत्र किं क्रियतां
मध्याह्नशास्त्रस्य बाधोनिषेधस्य वेति, उच्यते । तत्र निषेधबाध एव

युक्तः “नागविद्धा तु या षष्ठीत्यादिनिषेधे व्रतविशेषानुपादानाम्-
ध्याङ्गशास्त्रस्य व्रतविशेषवतो बलीयस्त्वादिति । ननु निषेधबाधे युग्म-
वाक्यस्यापि बाधाद्गौरवमिति चेत् । न । तुल्यशास्त्राणां बाधगौरवे
गौरवकृतो निषेधो भवति न सामान्य-विशेषशास्त्रयोः, विशेषशा-
स्त्रस्यैव बलीयस्त्वादिति ।

ननु

उपवासव्रतादीनां घटिकैर्कापि या भवेत् ।

उदये सा तिथिस्तत्र विपरीता तु पैतके ॥

इत्यादिविशेषशास्त्रस्य निषेध-युग्मवाक्याभ्यां बाधो यथा एव-
मिहाप्यस्तु, उच्यते ।

उपोष्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्वेण संयुताः ।

इत्यादिवचनान्तरविरोधाच्च युग्मवाक्यतो व्यवस्येति वैषम्यं ।

नागोद्वाद्दशनाडीभिर्दिक्पञ्च-दशभिस्तथा ।

भूतोऽष्टादशनाडीभिर्दूषयन्त्युत्तरां तिथिं ॥

इति वचनात् द्वितीयेऽहनि मध्याह्नाभावेऽप्येकभक्तं कार्यमिति
केचित्, तद्युक्तं कर्मकालव्यापिन्यां लभ्यमानायां अन्यस्या अना-
श्रयणात् ।

यस्मिन् काले तु यत्कर्म तत्कालव्यापिनी तिथिः ।

कर्मणी यस्य यः कालस्तत्कालव्यापिनी तिथिः ।

मध्याह्नव्यापिनी शास्त्रा एकभक्ते सदा तिथिः ॥

इति वचनात् तस्मादस्मदुक्तैव व्यवसायुक्तेति ।

इत्येकभक्तकाल-तिथिनिर्णयः ।

अथ नक्तकालनिर्णयः ।

तच्च दृष्टः ।

नक्तव्रते च सम्प्राप्ते तत्कालव्यापिनी तिथिः ।

प्रदोषव्यापिनी याच्चा तिथिर्नक्तव्रते सदा ।

एकादशीं विना सर्वाः शुक्ल-कृष्णसमाः स्मृताः ॥

एकादशी तु नक्ते न प्रदोषव्यापिनी याच्चा तत्रोपवासासाम-
र्थ्यं नक्तविधानादत उपवासदिन एव तत्कार्यमित्यर्थः ।

प्रदोषपरिमाणं तु स्कन्दपुराणे उक्तम् ।

उदयात्प्राक्तनी सन्ध्या घटिकात्रयमुच्यते ।

सायं सन्ध्या त्रिघटिका अस्तादुपरि भानुतः ।

त्रिमुहूर्तः प्रदोषः स्नाद्वावसं गते सतीति ॥

यत्स्वमरसिंहेनोक्तं “प्रदोषो रजनीमुखमिति तच्च रजनीमुखशब्देन
मुहूर्तत्रयमुच्यते पूर्ववाक्यानुसारात् अनेकार्थत्वस्यान्याय्यत्वाच्च ।

विष्वादर्शं तु

प्रदोषोऽस्ममयादूर्ध्वं घटिकात्रयमुच्यते । इत्युक्तं,

अथ केचिदाहुः प्रदोषादौ पूर्वघटिकात्रयं सन्ध्याशब्दवाच्यं
तच्च च भोजनं निषिद्धं “चत्वारिंशानि कर्माणि सन्ध्यायां परिव-
र्जयेत् । आहारं मैथुनं निद्रां स्नाध्यायश्च चतुर्यकं” ॥ इत्या-
दिना, अतः प्रदोषोत्तरघटिकात्रये भोजनं कर्त्तव्यमिति ।

तद्युक्तं मुख्यसन्ध्याशब्दार्थपरित्यागे कारणाभावात् तत्रैव निषेध-
प्रवृत्तेः । तथाहि आदित्यास्तमयादितारकोदयान्तः सर्वजनप्रसिद्धो
मुख्यः सन्ध्याकालः किञ्चिदास्तम्यतारकाकाशात् सूर्यदर्शनावधिस्त
तस्मिंश्च काले भोजनं निषिद्धं ।

तथाच स्मृत्यन्तरं ।

उदयात्प्राप्तनी सन्ध्या घटिकाचयमुच्यते ।

सायं सन्ध्या त्रिघटिका अस्तादुपरिकल्पना ॥

विधिसु ।

नचचदर्शनात्सन्ध्या सायं तत्परतः स्थितम् ।

तत्परा रजनी ज्ञेया तत्र धर्मान् विवर्जयेत् ॥

अस्तु वा घटिकाचयं सन्ध्याशब्दार्थः तथापि न तत्र निषेधः
तस्य रागप्राप्तभोजनविषयत्वात् । यदा तु दिनद्वयेऽपि प्रदोषव्यापिनी
न भवति तदापि स्कन्दपुराणोक्तम् ।

प्रदोषव्यापिनी न स्याद्विवानक्तं विधीयते ।

आत्मनो द्विगुणच्छाये मन्दीभवति भास्करे ॥

तन्नक्तं नक्तमित्याहुर्न नक्तं निशि भोजनम् ।

एवं ज्ञात्वा ततो विद्वान् सायाह्ने तु भुजिक्रियां ।

कुर्वन्नक्तप्रती नक्तं फलं भवति निश्चितम् ॥

अथ केचिदाहुः 'प्रदोषव्यापिनी न स्यादित्युपलक्षणं आदित्य-
वारादौ रात्रिभोजननिषेधात् तेन तत्रापि दिवानक्तं कार्यमिति
तद्युक्तं निषेधस्य रागप्राप्तभोजनविषयत्वात् विधिप्राप्तनिषेधासम्भ-
वस्य तैसाभ्यङ्गकालनिर्णयप्रस्तावे दर्शितत्वात् सचणामसङ्गाच्च तस्या-

दादित्यवारादौ रात्रावेव नक्तं कार्यमिति ।

सौरधर्मे तु ।

यदा तु द्विगुणाञ्छायां कुर्वन्तपति भास्करः ।

तत्र नक्तं विजानीयाञ्च नक्तं निशि भोजनम् ॥

एतदपि पूर्वेण समानविषयं ।

भविष्यत्पुराणे ।

मुहूर्त्तानं दिनं नक्तं प्रवदन्ति मनीषिणः ।

नक्षत्रदर्शनाञ्चनक्तमहं मन्ये गणाधिप ॥

नक्षत्रदर्शनादूर्द्ध्वं नक्तस्य मुख्यः कालः “अहं मन्य इति वचनात्, इतरोगौणः परमतत्वेनोपदेशात्, एतद्वचनपर्यालोचनया यावन्नक्षत्रदर्शनोपरितनप्रदोषव्यापित्वं नक्तवाक्ये विवक्षितं । अत्र केचित् प्रथमातिक्रमे कारणाभावाद्गौणनक्तकालसन्निधानाच्च नक्षत्रदर्शनात् पूर्वं “नक्तमहं मन्ये” इति व्याचक्षते । तत्रोच्यते किमत्र नक्तशब्देन कालोविवक्षितः भोजनं वा, न तावत्कालः नक्षत्रदर्शनात् पूर्वकालस्य सन्ध्यात्वात् तस्याश्च “न दिवानक्तमिति वेदे नक्तकालशब्दवाच्यत्वनिषेधात् । नापि भोजनं “नक्तव्रते च सम्प्राप्ते तत्कालव्यापिनी तिथिः” इति नक्षत्रवचनात् नक्तकालसंयोगाच्च भोजने न नक्तशब्दः प्रवर्तते । तत्रास्मिन् काले क्रियमाणं न नक्तं स्यात् तस्मान्नक्षत्रदर्शनादूर्द्ध्वं भोजनं मन्य इत्येवार्थः, शिष्टसमाचारस्य तथैव दृश्यते तस्मान्नक्षत्रदर्शने सति नक्तं ।

देवसः ।

नक्षत्रदर्शनाञ्चनक्तं गृहस्थस्य बुधैः स्मृतम् ।

यतेर्दिनाष्टमे भागे तस्य रात्रौ निषिध्यते ॥
भविष्यत्पुराणे ।

तच्चदर्शने नक्तं प्राग्यामाभ्यन्तराश्विनम् ।
शेषमेकभक्तकालनिर्णयवदवसेयम् ॥
इति मक्तकालनिर्णयः ।

अथोपवासतिथिनिर्णयः ।

तत्र वृद्धवशिष्ठः ।

द्वितीया पञ्चमी वेधाद्दशमी च त्रयोदशी ।
चतुर्दशी चोपवासे हन्युः पूर्वापरे तिथौ ।
उपवासे सप्तमी तु वेधाद्द्व्युत्तरं दिनम् इति ॥
द्वितीयाद्यास्तिथयोवेधादुपवासे स्वपूर्वात्तरे तिथौ हन्युः सप्तमी
चोत्तरामेवेत्यर्थः । अनेन प्रतिपन्नृतीया च द्वितीयाविद्धा नोपोष्या
इत्युक्तं भवति एवं पञ्चम्याद्यास्तपि द्रष्टव्यं ।

नारदीयपुराणे तु “द्वितीया पञ्चमी वेधादिति श्लोकं पठि-
तैवं पश्यते ।

द्वितीयैकादशी षष्ठी तथाचैवाष्टमी तिथिः ।
वेधादधस्ताद्द्व्युत्तरा उपवासे तिथौस्त्रिमाः ॥
उपवासे सप्तमी तु वेधाद्द्व्युत्तरं दिनम् ।
पञ्चयोर्भयोरेष उपवासविधिः स्मृतः ॥
द्वितीयाद्यास्तु तिथयस्तृतीयादियुता नोपोष्या इत्यर्थः । अत्र

द्वितीयायुतायां द्वितीयायामुपवासो निषिद्धः भृगुस्मृति-विष्णुधर्म-
योस्तु विहितः ।

एकादशष्टमी षष्ठी द्वितीया च चतुर्दशी ।

अमावास्या द्वितीया च ता उपोष्याः पराम्बिताः ॥

विष्णुधर्मात्तरे ब्रह्मरौगीतास्तपि ।

एकादशष्टमी षष्ठी द्वितीया च चतुर्दशी ।

त्रयोदशी अमावास्या उपोष्याः स्युः पराम्बिता इति ॥

तत्रैवं व्यवस्था शुक्लद्वितीया परयुतोपोष्या कृष्णद्वितीया तु
पूर्वसंयुता ।

शुक्लपक्षे तिथिर्ज्ञेया यस्यामभ्युदितो रविः ।

कृष्णपक्षे तिथिर्ज्ञेया यस्यामस्तमितो रविः ॥

इति विष्णुधर्मात्तरवचनात् । अत्र द्वितीयाविद्वदतोथानिषेधो
रम्भाप्रतव्यतिरिक्तविषयः ।

तथाच निगमः ।

कृष्णाष्टमी वृहत्तपा सावित्री वटपैतकी ।

अनङ्गत्रयोदशी रम्भा उपोष्याः पूर्वसंयुता इति ॥

रम्भातोऽन्यत्र द्वितीया चतुर्थीयुतैव ।

तथाच गार्ग्यः ।

एकादशी तथा षष्ठी अमावास्या चतुर्थिका ।

उपोष्याः परमंयुक्ताः पराः पूर्वसंयुताः ॥

‘पराः’ अगन्तराः । अत्र पञ्चमीयुतायां चतुर्थीमुपवासः “द्वि-
तीया पञ्चमी वेधादिति वचनेन निषिद्धः गार्ग्यवचनेन तु विहितः ।

अत्र केचिदाहुः शुक्लचतुर्थी परयुतोपोष्या कृष्णचतुर्थी पूर्वयुता
“शुक्लपक्षे तिथिर्ज्ञेयेति वचनादिति तु तदयुक्तं ।

चतुर्थी तु तृतीयायां महापुण्यफलप्रदा ।

कर्त्तव्या व्रतिभिर्वत्स गणनाथ सुतोषिणी ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्तवचनात् पञ्चमीयुतायां चतुर्थीमुपवासनिषेधे-
नार्थात् तृतीयायुतायामुपवासविधानस्य विनायकव्रतविषयत्वप्रतीतेः
अन्यव्रतविषयत्वे हि “गणनाथ सुतोषिणीत्यसङ्गतं स्यात् । सर्वे च श्रि-
ष्टास्तृतीयायुतायां चतुर्थीं विनायकव्रतमाचरन्ति “शुक्लपक्षे तिथिर्ज्ञे-
येति वचनस्य विषयः सामान्यतिथिनिर्णयप्रस्तावे दर्शितः । तस्मादि-
नायकव्रतचतुर्थी पूर्वयुतोपोष्या अन्या तु परयुतेति व्यवस्था । पञ्चमी
तु चतुर्थीयुतोपोष्या “एकादशष्टमी षष्ठीति गार्ग्यवचनात् “तृतीये-
कादशी षष्ठीति नारदीयपुराणवचनेन षष्ठीयुतायामुपवासनिषे-
धाच्च षष्ठी तु परयुतोपोष्या “द्वितीया पञ्चमीत्यादिवचनात् ।

तथा शिवरहस्य-शौरपुराणयोः ।

नागविद्धा तु या षष्ठी शिवविद्धा तु सप्तमी ।

दशम्येकादशीविद्धा नोपोष्या स्यात् कथञ्चन ।

ज्ञात्वेवं सूर्य-चन्द्राभ्यां तिथिं स्फुटतरां व्रतौ ।

एकादशीं तृतीयाञ्च षष्ठीञ्चोपवसेसदा ॥

अत्र पञ्चमीयुतायां षष्ठ्यां उपवासनिषेधः स्कन्दषष्ठीत्यतिरिक्त-
विषयः सप्तमीयुतायामुपवासविधिश्च ।

तथाच पद्मपुराणे ।

कृष्णाष्टमी स्कन्दषष्ठी शिवरात्रिसप्तर्दशी ।

एताः पूर्वयुताः कार्यास्तिथ्यन्ते पारणं भवेत् ॥

सप्तमी तु षष्ठीयुतोपोष्या “एकादश्यष्टमी षष्ठीति गार्ग्यवचनात्
“नागविद्धा तु या षष्ठीति शिवरहस्य-सौरपुराणयोरष्टमीयुता-
यामुपवासनिषेधाच्च ।

षष्ठ्येकादशमावास्या पूर्वविद्धा तथाष्टमी ।

सप्तमी परविद्धा च नोपोष्यं तिथिपञ्चकम् ॥

इति स्कन्दपुराणे निषेधाच्च । अष्टमी तु पक्षद्वयेऽपि परयुतैव
पक्षयोरुभयोरित्यभिधानात् ।

कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव शुक्लपक्षे चतुर्दशी ।

पूर्वविद्धा तु कर्त्तव्या परविद्धा न कस्यचित् ।

उपवासादिकार्येषु ह्येष धर्मः सनातनः ॥

इति वचनं रुद्रव्रतविषयं ।

रुद्रव्रतेषु सर्वेषु कर्त्तव्या सम्भूता तिथिः ।

अन्येषु व्रतकल्पेषु यथोद्दिष्टामुपावसेत् ॥

इति वचनात् । नवमी तु पूर्वयुतैव “द्वितीया पञ्चमी वेधादिति
वचनात् । दशम्यपि पूर्वयुतैव “तृतीयैकादशी षष्ठीति भविष्यत्पुराण-
वचनात् । एकादशी तु परयुता “द्वितीया पञ्चमी वेधादित्यादिना
दशमीविद्धायामुपवासनिषेधात् “एकादश्यष्टमीति भृगवादिवचनैः
परयुतायामुपवासविधानाच्च । शेषमेकादशीनिर्णयप्रस्तावे वक्ष्यते ।
द्वादशी तु पूर्वयुतैव “एकादशी तथा षष्ठीति गार्ग्यवचनात् ।

अत्र केचिदाहुः शुक्लत्रयोदशी पूर्वयुता कृष्णत्रयोदशी परयुतेति
सामान्यतिथिनिर्णयप्रस्तावे दर्शितं तथैवोपावसेऽपि ज्ञेयं । ननु “एका-

दश्यष्टमी षष्ठीति^(१) विष्णुधर्मोत्तर-शङ्करगीतावचनात् शुक्लत्रयोदश्यु-
पवासविषये द्वितीया कस्मान्न गृह्यते उच्यते, “द्वितीया पञ्चमी वेधा-
दिति चतुर्दशीयुक्तायां त्रयोदश्यां उपवासप्रतिषेधादवश्यम्भाविनि
द्वादशीयुक्तायां तस्यामुपवासे “षष्ठ्यष्टमी त्रयोदश्या कृष्णपक्षे त्रयो-
दशी । एताः परयुताः पूज्याः” इति निगमवचनात् कृष्णत्रयोदश्युप-
वासे परान्विता शुक्लत्रयोदशी तु पूर्वान्वितेति व्रतान्तरवदेषा
व्यवस्था स्वीक्रियते ।

अपरे त्वाङ्गः अत्र चतुर्दशीयुक्तायां त्रयोदश्यां उपवासनिषेधो-
ऽनङ्गत्रयोदशीविषयः, चतुर्दशीयुक्तायां त्रयोदश्यां उपवासविधान-
मनङ्गत्रयोदशीव्यतिरिक्तविषयं “कृष्णाष्टमी बृहत्तपेति निगमवच-
नात्, एतद्वचनपर्यालोचनया पूर्वव्यवस्था नाश्रयणीया त्रयोदशी-
युतचतुर्दशीनिषेधस्तु पक्षद्वयेऽपि । तदाह बृहद्वशिष्ठः ।

एकादश्यष्टमी षष्ठी उभे पक्षे चतुर्दशी ।

अमावास्या तृतीया च ता उपोष्याः परान्विताः ॥

निगम-ब्रह्मपुराणयोः ।

एकादश्यष्टमी षष्ठी अमावास्या चतुर्दशी ।

तृतीया पूर्वविद्धा च ता उपोष्याः परेऽहनौति ॥

एकादश्यादयः परयुता उपोष्याः, तृतीया पूर्वविद्धा च, तत्रापि
व्यवस्था रक्षातृतीया पूर्वविद्धा अन्या बृहत्तरविद्धेति । चतुर्दशीयुतयोः
पौर्णमास्यमावास्यायोरुपवासनिषेधः सावित्रीव्रतव्यतिरिक्तविषयः,
प्रतिपद्युतयोरुपवासविधिश्च “कृष्णाष्टमी बृहत्तपेति निगमवचनात् ।
यन्तु पद्मपुराणे ।

(१) “एकादशी तथा षष्ठीतीति ख० ।

षष्ठ्येकादश्यामावास्या पूर्वविद्धा तथाष्टमी ।

पूर्णिमा परविद्धा च नोपोष्यञ्चैव पञ्चकम् ॥

इति तत्सावित्रीव्रतविषयं ।

स्कन्दपुराणेऽपि ।

भूतविद्धा सिनीवाली न तु तत्र व्रतञ्चरेत् ।

वर्जयित्वा तु सावित्रीव्रतन्तु शिखिवाहन ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

एकादश्याष्टमी षष्ठी पौर्णमासी चतुर्दशी ।

अमावास्या तृतीया च ता उपोष्याः परान्विताः ।

अन्यास्य तिथयः सर्वा उपोष्याः पूर्वसंयुताः ॥

“अन्यास्य तिथयः कार्याः” इति वचनान्तरविहितपरविद्धोपोष्य-
तिथिव्यतिरिक्तविषयं अस्य सामान्यशास्त्रत्वेन विशेषशास्त्रावरुद्धे
विषये प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । न त्विदं युक्तं सर्वशब्दवैयर्थ्यप्रसङ्गात् “अन्यास्य
तिथयः सर्वाः” इत्यनेन वचनान्तरविहितपरविद्धोपोष्यतिथिव्यति-
रिक्ततिथ्यस्वाभात् । यदि तु वचनान्तरविहितपरविद्धोपोष्यतिथी-
नामपि विकल्पेन पूर्वविद्धानामुपोष्यत्वायं सर्वशब्दः तदा सप्रयोजनः,
तेनैतदपि विशेषशास्त्रमित्येकादश्यादितिथिसप्तकव्यतिरिक्तास्तिथयो-
विकल्पेन पूर्वयुताः परयुता उपोष्याः तथाच जाघन्याधिकरणसि-
द्धान्ते जाघन्याव्ययोर्विकल्पे वार्त्तिककृतोक्ते भवदेवेनाक्तं इदन्विष्ट-
वक्तव्यं कथं सामान्यविहितेनाज्येन विशेषविहितजाघन्यविकल्पः सर्वत्र
सामान्य-विशेषशास्त्रयोर्बाध्य-बाधकभावोच्छेदप्रसङ्गात्, नैतद्वयोरपि
विशेषशास्त्रत्वात् । तथा हि यदि खल्वन्याविधौ यज्ञायेत्येतावन्मात्रं

श्रूयते, अन्यत्र च पत्नीसंयाजरूपो विशेषस्तथा भवत्येव सामान्यवि-
 शेषन्यायः, किन्तु “सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते यद्गुवायामाज्यमिति,
 यज्ञायेति सामान्यमभिधायापि पुनस्तत्समानाधिकरणसर्वशब्दो-
 च्चारणं, तेनैतत् ज्ञायते यदुत्पत्तिशिष्टद्रव्यानवरुद्धप्रकृतसकलयाग-
 विषयत्वमेवाध्ययनविध्यभिमतं यज्ञशब्दस्येति तेन द्वयोरपि विशेष-
 विषयत्वादिकल्प इति तदयुक्तं । यदि हि वचनान्तरविहितपरो-
 पोष्यतिथिष्वेतद्वाक्यं प्रवर्तते तदैकत्र शास्त्रान्तरबाधसापेक्षोनिषेधः
 अन्यत्र निरपेक्ष इति विधिवैषम्यं प्रसज्येत । किञ्च पूर्वोपोष्यतिथिषु
 नित्यवद्विधिः परोपोष्यतिथिषु च विकल्पेनेत्यपि वैषम्यं स्यात् ।
 “सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते यद्गुवायामाज्यं” इत्यत्राप्यविहितद्रव्यके
 यागे आज्यविधानं उक्तादेव हेतोः । किञ्च यागोद्देशेनाज्यविधौ
 अविहितद्रव्यकयागलाभार्थं “सर्वस्मै” इति विशेषणे विशिष्टानुवादा-
 द्वाक्यभेदः प्रसज्येत । तस्मात् सर्वशब्दो यथाप्राप्तानुवाहार्थस्तस्य च
 सर्वयज्ञसम्बन्धप्रतिपादनद्वारा आज्यस्तुतिः प्रयोजनं । कथं तर्हि
 जाघन्याज्ययोर्विकल्प उक्तः, उच्यते “यदाज्येन प्रयाजा इज्यन्ते आज्येन
 पत्नीसंयाजा इति तैत्तिरीयवचनात् पत्नीसंयाजेष्वाज्यप्राप्तेः । अथोच्येत
 ऋगनुवचनविधिग्रेषोऽयमर्थवादः न तु पत्नीसंयाजेष्वाज्यविधिः, एवं
 हि श्रूयते “जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यदाज्येन प्रयाजा इज्यन्ते
 आज्येन पत्नीसंयाजा ऋचमनूच्या पत्नीसंयाजानामृचा यजत्यजा-
 मित्वायेति, तदयुक्तं सिद्धवदनुवादान्यथानुपपत्त्या च विधेराश्रयणात्
 उपरि हि दवेभ्यो धारयतीतिवत् । तन्त्ववार्त्तिकनिबन्धकारास्तु
 “आज्येन पत्नीसंयाजान् यजतीति श्रुत्यन्तरादाज्यप्राप्तिं मन्यन्ते तेन

युक्तं तत्र विकल्पाभिधानं । ननु भवतु तत्रैवं सर्वशब्दस्य स्तुत्यर्थत्वेन
 सप्रयोजनत्वात्, अत्र तु न तथेति कथमेतदिति चेत्, उच्यते
 सर्वशब्दो यथाप्राप्तानुवादः “यस्योभयं हविरार्त्तिमाश्नते” इत्यचो-
 भयपदवत् । अथ तत्र प्रथमं वा नियम्येतेत्याग्रेयहविरार्त्तिवद्भ्रमा-
 पनोदार्थमुभयग्रहणं तर्ह्यत्रापि वज्रवचनस्य त्रिवेव चरितार्थत्वात् ।
 प्रतिपदादितिथित्रयग्रहणमिति भ्रमापनोदार्थं सर्वं ग्रहणं भविष्यति ।
 अथात्र भ्रमापनोदनार्थस्य प्रकारान्तरेणापि सिद्धेर्न प्रयोजनता,
 तर्ह्युभयपदस्यापि न सेति तुल्यस्यार्थः । यद्वा किमनेन प्रयोजनगवेष-
 णेन उभयपदे या गतिः सैवेहापीत्यलमतिप्रसङ्गेन । यदपि वृद्ध-
 गार्ग्यवचनं तिथ्युपोषणे पूर्वापरपक्षयोः पूर्वा परेण परा पूर्वेणोपोष्या,
 तदपि वचनान्तरविरुद्धविषयं वेदितव्यं । अथेदं विचार्यते यदो-
 दयादारभेदयान्तरं व्यापानन्तरं तिथिर्वर्द्धते सा च परोपोष्या,
 अथोदश्यादिर्भवति तदा किं पूर्वापोष्या उत परेति तत्र केचिदाहुः
 परैवोपोष्या युग्मादिवचनात् ।

ननु

दिवारात्रौ प्रतं यच्च एकमेकतिथौ गतं ।

तस्यामुभययोगेऽन्यामाचरेत्तद्भ्रतं प्रती ॥

इति वचनात् युग्मतिथिपरित्यागेन पूर्वद्युरेव प्रतानुष्ठानं युक्तं ।
 मुख्यकालस्यासम्भवे ह्यहोरात्रादिसाध्यव्रतादेः खण्डतिथौ कर्तु-
 मशक्यत्वेन तत्प्रत्यासन्नानियततिथ्यन्तरग्रहणे प्राप्ते “युग्माग्नि-युग-
 भूतानामित्यादिवाक्यैस्तिथिविशेषा नियम्यन्ते तत्कथमुच्यते सम्पूर्ण-
 तिथिपरित्यागेन युग्मवाक्यबलात् खण्डतिथेरपि ग्रहणमिति । उच्यते ।

तिथ्यादिषु भवेद्यावान् ह्रासो वृद्धिः परेऽहनि ।

तावान् याज्ञस्तु पूर्वधुरदृष्टोऽपि स्वकर्मणि ॥

इति वचनपर्यालोचनयोत्तरेद्युर्वावती तिथिर्वर्द्धते तावती पूर्व-
धुरपीतरा तिथिर्विद्यत एव । ततश्च पूर्वतिथेरपि खण्डत्वात् परि-
त्यागेन युग्मवाक्यानुग्रहाय परेद्युरेवानुष्ठानं युक्तम् ।

तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे ।

तिथिः सग्राह्या परिवर्जनीया

धर्मार्थकामेषु बुधैर्मनुजैः ।

विहीनग्राह्यापि विवर्जनीया

यदाग्रतोवृद्धिसुपैति पच इति ॥

स्मृत्यन्तरमपि ।

यथा मलिचुचः पूर्वोमासो दैवस्तयोत्तरः ।

त्याज्या तिथिस्तथा पूर्वा वृद्धौ कार्या सदोत्तरा इति ॥

प्रद्युक्तं उपवासो ह्यहेराचसम्पाद्यस्तेन पूर्वस्थां स कार्यः तस्याः
नकलकर्मव्यापित्वात् । “यस्मिन् काले तु यत्कर्म तत्कालव्यापिनी
तिथिः” इति वचनात् । यत्तूक्तं पूर्वापि खण्डतिथिरेव “तिथ्यादौ
तु भवेद्यावानिति वचनाद्यावती परेऽह्नि वृद्धिः तावत्याः पूर्व-
तिथेरुदयादूर्ध्वप्राप्तेरिति, तदप्युक्तं तत्र हि स्वकर्मणैत्युक्तं यस्यां
च तिथौ यदिहितं कर्म तत्तस्याः स्वकर्म तेन त्रयोदशां विहित-
मुपवासव्रतं तस्या एव कर्म न द्वादश्यास्तेन स्वकर्मविहितह्रास-
वृद्धिग्रहणं त्रयोदशीव्रते द्वादशां निष्प्रमाणकं “दिवाराचौ व्रतं
यच्चेति वचनस्योपवासव्यतिरिक्तविषयत्वे सङ्कोचकारणाभावाच्च युग्मा-

दिवाक्यपर्यालोचनया सङ्कोचस्वरूपवासव्यतिरेकेऽपि भवेत् । अथोच्यते
 “प्रातःसङ्कल्पयेद्विद्वानुपवासव्रतादिकम् इति वचनात् सङ्कल्पः प्रात-
 रेव करणीयः । एवञ्च द्वितीयदिने सङ्कल्पयोग्याया अपि तिथेरलाभे
 पूर्वतिथिग्रहणं, लाभे तु सर्वस्मिन्नप्यहोरात्रव्यापके कर्मणि द्वितीयाया
 एवेति, तदप्ययुक्तं “दिवारात्राविति विशेषणानर्थक्यप्रसङ्गात् तथा
 सर्वव्रतानां पूर्वद्विरेवाचरणात् ।

कर्मणो यस्य यः कालस्तत्कालव्यापिनी तिथिः ।

तथा कर्माणि कुर्वति चय-वृद्धौ^(१) न कारणम् इति ॥

कर्मकालव्यापिन्यां लभ्यमानायां ऋास-वृद्धौः तिथेः पूर्वत्वपरत्वे
 प्रति कारणत्वनिराकरणाच्च अविद्यमानऋास-वृद्धिग्रहणप्रयोजनस्य
 सर्वतिथिसामान्यनिर्णयप्रस्तावे दर्शितस्यात्रासम्भवाच्च । “तिथिः
 सशब्देतिवचनं त्वेकादशीविषयं । ‘सशब्दा’ दशमीविद्धा, ‘विहीन-
 शब्दा’ सम्पूर्णेकादशी, सा द्विविधापि त्याज्या । यदोत्तरेद्युरेकादशी
 किञ्चिद्वर्द्धते तेन “सम्पूर्णेकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सेत्यादि-
 वचनेन समानविषयमिदमिति ज्ञेयं । एवञ्च वचनान्तरविरोधः
 परिहृतो भवति, मूलभूतश्रुत्यन्तरकल्पना च न भविष्यति, सर्वतिथि-
 विषयत्वे तु साप्यापद्यते, “यथा मलिस्तुचः पूर्वं इति वचनं “स्वर्व-दर्पौ
 परौ पूज्यावित्यनेन समानविषयं न सम्पूर्णतिथिबाधनाय प्रभवति,
 तस्मादेवंविधे विषये पूर्वैव ग्राह्येति सिद्धं । यदा तु परा उपोष्याः
 द्वितीयेऽहनि घटिकामात्राः विद्यन्ते तदा ता एवोपोष्या न तु
 स्वल्पतिथि-निषिद्धतिथिविद्धाः ।

(१) ऋास-वृद्धौ इति ग० ।

तथाच भविष्यत्पुराणे ।

व्रतोपवासनियमे घटिकैका यदा भवेत् ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया पितृर्थे चापराङ्मिकी ॥

षड्विंशन्मतेऽपि ।

घटिकाद्वै चिभागं वा स्वल्पं वा दूषयेत् तिथिम् ।

पञ्चगव्यघटं पूर्णं सुराया विन्दुको यथा इति ॥

यदा तु नोत्तरेद्युरुदयव्यापिनी किन्तु पूर्वद्युर्निषिद्धतिथिवि-
द्भैव तदाह ऋष्यशृङ्गः ।

अविद्धानि निषिद्धैश्चैव लभ्यन्ते दिनानि तु ।

मूहूर्त्तैः पञ्चभिर्विद्धा ग्राह्यैवैकादशी तिथिः ।

तदर्द्धविद्धान्यन्यानि दिनान्युपवसेन्नरः इति ॥

निषिद्धैर्दिनैरविद्धानि दिनानि यदि न लभ्यन्ते तदोक्तलक्षणानि
ग्राह्याणीत्यर्थः । “मूहूर्त्तैः पञ्चभिर्विद्धेति अरुणोदयघटिकाचतुष्टया-
न्तर्भावेण । अस्मादधिकवेधो यदा भवति दिनान्तरे च शुद्धतिथ्य-
भावः तदापि स एवाह ।

अविद्धानामलाभे तु पयो दधि फलानि च ।

सकृदेवाल्पमग्रीयात् उपवासस्ततो भवेत् इति ॥

केचिदाहुः अयमेकादशीवर्जमुपवासप्रत्याङ्गायो वेदितव्यः एका-
दश्यां त्वम्बुपानमेवोपवासप्रत्याङ्गायः भोजनस्य निषेधात् अम्बुपान-
मपि उपवासप्रत्याङ्गायत्वेन दर्शितम् ।

वायुप्रोक्ते ।

उपवासनिषेधेषु भक्ष्यं किञ्चित्प्रकल्पयेत् ।

न दुःखत्युपवासे तदुपवासफलं लभेत् ॥

मक्तं हविष्यान्नमनोदनं वा

तिष्ठाः फलं क्षीरमथाम्बुपानम् ।

यत्पञ्चगव्यं यदि वाय वायुः

प्रशस्तमचोत्तरमुत्तरं यत् इति ॥

तद्युक्तं रागप्राप्तलाभे विधिप्राप्ते निषेधाप्रवृत्तेः ।

इत्युपवासतिथिनिर्णयः ॥

अथ नक्षत्रोपवासादिकालनिर्णयः ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

राम उवाच ।

नक्षत्रं देवदेवेश तिथिर्वापि विनिर्गता ।

वृद्धा कथन्तु कर्त्तव्यमिति मे संशयं हर ॥

देवदेव उवाच ।

उपोषितव्यं नक्षत्रं येनास्तं याति भास्करः ।

यत्र वा युज्यते राम निशीथः शशिना सह ॥

कश्चित्कन्यथा पाठः ।

उपोषितव्यं नक्षत्रं यस्मिन्नस्तमित्याद्रविः ।

येन वा युज्यते राम निशीथः शशिना सहेति ॥

यत्र वा निशीथोऽर्द्धरात्रं शशिना नक्षत्रेण संयुज्यते तदा नक्षत्र-
मुपोषितव्यमित्यर्थः ।

तथाच सुमन्तुः

यच्चार्द्धरात्रादर्वाङ्गु नक्षत्रं प्राप्यते तिथौ ।

तच्चचव्रतं कुर्यादतीते पारणं भवेत् ॥

‘प्राप्यते’ प्रारभ्यते इत्यर्थः । अतीते तस्मिन्नचच्रे इति शेषः ।

वृहत्प्रचेताः ।

नक्षत्राणि समस्तानि पूरयित्वा तु पारणम् ।

अत्र केचिदाहुः पारणमत्र व्रतस्य समाप्तिर्न तु भोजनम् तस्य पुरुषधर्मत्वात्तथाच पार-तीर-कर्मसमाप्तावित्यस्य धातोः रूपं पारणमिति । तस्य च दान-होम-देवपूजात्मकत्वादेवाच्च राज-दर्शनादिना राजौ कर्त्तव्यतायाः प्रतिषिद्धत्वादतो नक्षत्रमुपोषितत्वमिति । एतच्च नक्षत्रोपोषण एव नक्षत्रपुरुषादौ द्रष्टव्यं । यदा नक्षत्रच्छेदो दिवा न कथञ्चनापि प्राप्यते तदा प्राङ्-नक्षत्रचतुर्देवपूजादिकं विधाय नक्षत्रविच्छेदे भोजनं कर्त्तव्यमित्येव युज्यते इति, तदयुक्तं, राजदर्शन-संक्रान्ति-विवाहात्यय-वृद्धिषु ।

स्नान-दानादिकं कुर्युर्निशि काम्यव्रतेषु च ॥

इत्यादिना वचनेन राजावपि काम्यव्रतेषु दानादिविधानान्नक्षत्र-पुरुषव्रतादीनाञ्च काम्यत्वात् । यदयुक्तं यदा नक्षत्रच्छेदो दिवा कथञ्चनापि प्राप्यते इत्यादि तदयुक्तं एवंविधे विषये भवन्मतेन द्वितीयदिनसम्बन्धिनक्षत्रग्रहणस्य युक्तत्वात् । तस्मादेवं व्यवस्था यदा पूर्वस्मिन्नेव दिने अस्तमयसम्बन्धिनक्षत्रं तदा तदेवोपोष्यं, यदा तु दिनद्वयेऽपि नास्तमयसम्बन्धि तदापि तथैव, यदा तु पूर्वद्यु-रर्द्धरात्रसम्बन्धि द्वितीयदिने चास्तमयसम्बन्धि तदा द्वितीयदिन-सम्बन्धि “यो यस्य विहितः काष्ठः कर्मणस्तदुपक्रमे । विद्यमानो भवेदङ्गं नोन्मिषतोपक्रमेण तु” इति वचनात् ।

यत्तु विष्णुधर्मेत्तरे वचनम् ।

सा तिथिस्तच्च नक्षत्रं यस्यामभ्युदितो रविः ।

तया कर्माणि कुर्वीत ह्रास-वृद्धौ न कारणम् ॥

तदुपवासव्यतिरिक्तव्रतविषयम् ।

यदपि बौधायनवचनम् ।

सा तिथिस्तच्च नक्षत्रं यस्यामभ्युदितो रविः ।

वर्द्धमानस्य पक्षस्य हानौ त्वस्तमयं प्रति ॥

तत्पितृकार्यविषयमिति ज्ञेयम् । विष्णुधर्मेत्तर-बौधायनवचनयो-
रेकविषयत्वे विरोधप्रसङ्गात् एकत्र ह्रास-वृद्धोः कारणत्वाभ्यनुज्ञानात्
अन्यत्र च तन्निषेधात् । न च वैपरीत्यं, तिथिसाहचर्येण तददेव
नक्षत्रनिर्णयस्य युक्तत्वात् । तिथिनिर्णयस्यैव पितृकृत्ये ह्रास-वृद्धिचोदना
नान्यत्रेति, नाप्युभयमुपवासविषयम् तस्य च विशेषशास्त्रावरुद्धत्वात् ।
तस्मादस्मदुक्तैव व्यवस्था युक्ता ।

इति नक्षत्रोपवासादिकालनिर्णयः ।

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवीय-समस्तकरणधीश्वर-
सकलविद्याविशारद-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परि-
शेषखण्डे कालनिर्णये चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथ जन्माष्टमीनिर्णयः ।

सा च या रोहिणीयुक्ता पूर्वापरा वा मैवोपोष्या ।
तथा च विष्णुरहस्ये ।

प्राजापत्यर्चसंयुक्ता कृष्णा नभसि चाष्टमी ।
सुहर्त्तमपि लभ्येत सोपोष्या सा महाफला ॥
सुहर्त्तमप्यहोरात्रे यस्मिन् युक्तं हि लभ्यते ।
अष्टम्यां रोहिणीचूचं तां सुपुण्यामुपावसेत् ॥

किञ्च या रोहिणीयुक्ता सा चोपवासादौ महाफला इति
सैव याज्ञा ।

तथाच विष्णुधर्मोत्तरे ।

रोहिण्यृचं यदा कृष्णे पक्षेऽष्टम्यां द्विजोत्तम ।
जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्वपापहरा तिथिः ॥
यद्वाक्ये यच्च कौमारे यौवने वार्द्धके तथा ।
बहुजन्मकृतं पापं हन्ति सोपोषिता तिथिः ॥

सनत्कुमारसंहितायाम् ।

शृणुष्ववहितो राजन् कथ्यमानं मया तव ।
आवण्य तु मासस्य कृष्णाष्टम्यां नराधिप ।
रोहिणी यदि लभ्येत जयन्ती नाम सा तिथिः ॥

स्कन्दपुराणे ।

प्राजापत्येन संयुक्ता अष्टमी तु यदा भवेत् ।

आवणे वज्रले सा तु सर्वपापप्रणाशिनी ।

जयं पुण्यञ्च कुरुते जयन्ती तेन तां विदुः ॥

विष्णुरहस्ये ।

अष्टमी कृष्णपक्षस्य रोहिणीश्चसंयुता ।

भवेत् प्रौष्ठपदे मासि जयन्ती नाम सा तिथिः ॥

‘प्रौष्ठपद इति कृष्णप्रतिपदादिमासविवक्षया, ‘आवणइति च
शुक्लप्रतिपदादिमासविवक्षया, एवं सत्यष्टमी एकैव प्रतिपादिता
भवति ।

भविष्यद्विष्णुधर्मयोः ।

जयन्त्यामुपवासञ्च महापातकनाशनः ।

सर्वैः काव्यो महाभक्त्या पूजनैयञ्च कैश्वरः ॥

वक्त्रिपुराणे ।

कृष्णाष्टम्यां भवेद्यत्र कलैका रोहिणी स्यता ।

जयन्ती नाम सा ज्ञेया उपोष्या सा प्रयत्नतः ॥

सप्तजन्मकृतं पापं राजन् यत् त्रिविधं नृणाम् ।

तत् चालयति गोविन्दस्थितौ तस्यां सुभावितः ॥

उपवासञ्च तत्रोक्तो महापातकनाशनः ।

जयन्त्यां जगतीपाल विधिनात्र न संशयः ॥

चेतायां द्वापरे चैव राजन् हतयुगे पुरा ।

रोहिणीसंयुता चेयं विद्वद्भिः समुपोषिता ॥

तथा ।

रोहिणी तु कलायुक्ता कृष्णाष्टम्यां अयनिका ।

यदोभयार्द्धरात्रं विहाय रोहिणीयोगः तदोत्तरैवोपोष्वा “स-
ष्ट्यापि न कर्त्तव्या सप्तमीसंयुताष्टमीति चवनात् । यदा तु पूर्वस्याम-
र्द्धरात्रे रोहिणीयोगः उत्तरस्यां तर्द्धरात्रं विहाय तदा पूर्वैवोपोष्वा ।

तथाच भविष्यद्विष्णुधर्मयोः ।

रोहिण्यामर्द्धरात्रे च^(१) यदा कृष्णाष्टमी भवेत् ।

तस्यामभ्यर्चनं शौरेर्हन्ति पापं त्रिजन्मजम् ॥

प्राजापत्यर्चसंयुक्ता कृष्णा नभसि चाष्टमी ।

सोपवासे हरेः पूजां तत्र कृत्वा न सौदति ॥

अर्द्धरात्रे तु योगोऽयं तारापत्युदये तथा ।

रोहिणीसहिता कृष्णा मासि भाद्रपदेऽष्टमी ॥

अर्द्धरात्रादधस्तोर्द्धं कलयापि यदा भवेत् ।

तत्र जातो जगन्नाथः कौस्तुभी हरिरीश्वरः ॥

वह्निपुराणे ।

सप्तमीसंयुताष्टम्यां निशीथे रोहिणी यदि ।

भविता साष्टमी पुण्या यावच्चन्द्र-दिवाकरौ ॥

तथा ।

समायोगे तु रोहिण्या निशीथे राजसत्तम ।

समजायत गोविन्दो बास्ररूपी चतुर्भुजः ।

तस्मात्तं पूजयेत्तत्र यथाविज्ञानुसारतः ॥

(१) अर्द्धरात्रे च रोहिण्यामिति ग० ।

भविष्यत्पुराणे ।

मासि भाद्रपदेऽष्टम्यां कृष्णपक्षेऽर्द्धरात्रके ।
 अश्लेषे वृषराशिस्थे च चै रोहिणीसंज्ञिते ॥
 योगेऽस्मिन् वसुदेवाद्भि देवकी मामजीजनत् ।
 तस्मान्मां पूजयेत्तत्र शुचिः सम्यगुपोषितः ॥

अग्निपुराणेऽपि ।

तस्मात् कृष्णाष्टमी पूज्या सप्तम्या नृपसत्तम ।
 रोहिणीसंयुतोपोष्या सर्वाघौघविनाशिनी ॥

तथा ।

अर्द्धरात्रादधसोर्द्धं कलया वा यदा भवेत् ।
 जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्वपापप्रणाशिनी ॥

पद्मपुराणेऽपि ।

कार्या विद्धा च सप्तम्या रोहिणीसहिताष्टमी ।
 तत्रोपवासं कुर्वीत तिथि-भान्ते च पारणम् ॥

विष्णुधर्म्यं च ।

जयन्ती शिवरात्रिश्च कार्यं भद्रा-जयान्विते ।
 कालोपवासं तिथ्यन्ते तदा कुर्यात्तु पारणम् ॥

भृगुरपि ।

अस्माष्टमी रोहिणी च शिवरात्रिस्तथैव च ।
 पूर्वविद्वैव कर्त्तव्या तिथि-भान्ते च पारणम् ॥

यदार्द्धरात्रादूर्द्धं कस्मानप्यतिक्रम्य अष्टमी प्रवृत्ता, रोहिणी च
 द्वितीयेऽस्ति मुहूर्त्तादूर्द्धं मुहूर्त्तं वा तदा द्वितीयेव याच्या ।

तथाच स्कन्दपुराणे ।

सप्तमीसंयुताष्टम्यां भूत्वा च्छचं द्विजोत्तम ।

प्राजापत्यं द्वितीयेऽङ्गि मुहूर्त्ताद्धं भवेद्यदि ।

तदाष्टयामिकं ज्ञेयं प्रोक्तं व्यासादिभिः पुरा ॥ इति ।

पाद्येऽपि ।

मुहूर्त्तेनापि संयुक्ता सम्पूर्णा साष्टमी भवेत् ।

किं पुनर्नवमीयुक्ता कुलकोव्यास्तु मुक्तिदा ॥

यदा तिथि-नक्षत्रद्वया दिनद्वयेऽर्द्धरात्रे रोहिण्यष्टमीयोगः
तदा परदिने जयन्तीव्रतम् ।

तथाच ब्रह्मवैवर्ते ।

वर्जनीया प्रयत्नेन सप्तमीसंयुताष्टमी ।

सच्छचापि न कर्त्तव्या सप्तमीसंयुताष्टमी ॥

यदा तु द्वितीयदिवस एव रोहिण्यष्टमीयोगः तदा तत्रैव
जयन्तीव्रतमित्युक्तं । तत्रैव बुधवारादियोगे प्राशस्त्यातिशयः ।

तथाच स्कन्दपुराणे ।

उदये चाष्टमी किञ्चिन्नवमी सकला यदि ।

भवेत्तु बुधसंयुक्ता प्राजापत्यर्चसंयुता ।

अपि वर्षशतेनापि लभ्यते वाय वा न वा ॥

पद्मपुराणेऽपि ।

प्रेतयोनिगतानान्तु प्रेतत्वं नाशितं नरैः ।

यैः कृता आवणे मासि अष्टमी रोहिणीयुता ॥

किं पुनर्बुधवारेण सोमेनापि विशेषतः ।

किं पुनर्नवमीयुक्ता कुलकोट्याः सुमुक्तिदा ॥

अन्ये त्वेवमाहुः, यदा पूर्वाह्णरात्रे रोहिणीयुक्ता नोत्तरा सा चेद् बुधवारे सोमवारे वा भवति तदोत्तरैवोपोया न पूर्वा “उदये चाष्टमी किञ्चिदिति स्कन्दपुराणवचनात् “प्रेतयोनिगतानामिति पद्मपुराणवचनाच्च । “सप्तमीसंयुताष्टम्यामिति “सुहृर्त्तेनापि संयुक्तेति वचनद्वयञ्च बुध-सोमवारव्यतिरिक्तविषयमिति । तदयुक्तं । यद्यपि “अर्द्धरात्रे तु रोहिण्यामित्यादिवाक्यं बुध-सोमवारयुक्ताष्टमीव्यतिरिक्तविषयत्वेन सावकाशं बुध-सोमवारवाक्यं च द्वितीय एव रोहिणीयोगे, तथापि बुध-सोमवारवाक्यसङ्कोचे कर्मकालव्यापितिथि-सम्भवादह्णरात्रवाक्यसङ्कोचे तद्बाधप्रसङ्गात् बुध-सोमवारवाक्यस्यैव सङ्कोचः नार्द्धरात्रवाक्यस्य उभयविषयत्वेन “सप्तमीसंयुताष्टम्यामिति “सुहृर्त्तेनापि संयुक्त्येतद्वचनद्वयस्योपपत्तेः । बुध-सोमवारविषयत्वेन सङ्कोचे प्रमाणाभावात् । यत्तु कैश्चिदुक्तं । एतद्वचनद्वयं नोपवास-विषयम् उपवासशब्दाश्रयणात् सम्पूर्णत्वमात्राभिधानात्, किन्तु “अर्द्धरात्रादधश्चोर्द्धमितिवाक्यपर्यालोचनया पूर्वस्मिन् दिने उपवासे कृते द्वितीये दिने यत्तु ब्राह्मणभोजन-दक्षिणादि विहितं तदतिक्रम्यापि क्रियमाणं सकलत्वाभिधानेन अष्टमी-रोहिण्योरेव कृतं भवति इति महाफलत्वमुपवासस्य ज्ञापयतीति । तदयुक्तं सम्पूर्ण-त्वाभिधानस्योपवासविषयत्वेनाप्युपपत्तेः, “अर्द्धरात्रादधश्चोर्द्धमिति वचनविरोधस्य परिहृतत्वात् । तस्मादुक्तैव विषयव्यवस्था युक्ता ।

अत्र केचिदाहुः, अश्वकालरोहिणीयोगे जयन्ती नामाष्टमी अर्द्धरात्रयोगे रोहिण्यष्टमीति । तदस्य जयन्तीशब्दस्यार्द्धरात्रयोगे-

ऽपि प्रवृत्ते: “अर्द्धरात्रादधसोर्द्धं” कस्यथा वा यदा भवेत् । जयन्ती
नाम सा प्रोक्त्युदाहृतवचनात् ।

यत्तु जयन्तीं प्रकृत्योक्तं “मुहूर्त्तमपि लभ्येतेति, तदर्द्धरात्र-
योगेऽप्युपपद्यते जयन्तीशब्दस्य चान्यकालरोहिणीयुक्ताष्टमीवचनत्वे
प्रमाणाभावात् प्रागुदाहृतसकलवाक्यपर्यालोचनया रोहिणीसहित-
कृष्णाष्टमीवचनत्वप्रतीतेः । यद्वा जनार्दन-जन्मोपलक्षित-रात्रिविशेष-
वचनो जयन्तीशब्दः ।

अभिजिज्ञाम नक्षत्रं जयन्तीनाम शर्वरी ।

मुहूर्त्तो विजयो नाम यत्र जातो जनार्दनः ॥

इति ब्रह्माण्डपुराणवचनात् । यदा तु न रोहिण्यष्टमीयुक्ता तदा ।

कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।

पूर्वविद्धा तु कर्त्तव्या परविद्धा न कस्यचित् ॥

इत्यादिवचनेभ्यः पूर्वविद्धैव ग्राह्या । अत्र केचित् सूक्ष्मानयनेन
वक्तव्याः, तासु स्थूलानयनेन सिद्धकृतिकोत्तरार्द्धमध्यवर्त्तिन्यस्तदा-
भिप्रेताः । न च तासां रोहिणीत्वं मुख्यं सम्भवति, न ह्यन्यदन्यद्-
भवति, विरोधात् । यथा दिनार्द्धं दिनमेव न रात्रिस्तस्मात् कृत्ति-
कार्द्धस्य सूक्ष्मानयनात् यद्रोहिणीत्वं तद्गौणरोहिणीफलसम्बन्धेन
रोहिणीतुल्यत्वाद्देवदत्तस्य सिंहत्वमिव । एवञ्च सति मुख्यतया
सम्भवन्त्या रोहिण्या रोहिणीसहितत्वमष्टम्या ग्राह्यं मुख्यसम्भवे गौणा-
अथणस्यान्याय्यत्वात् । किञ्च प्रथमप्रतीतत्वेन स्थूलमार्गसिद्धस्य तिथि-
नक्षत्रादेर्यहणं युक्तं । ज्योतिःशास्त्रमपि सूक्ष्मानयनेन मुख्यकालमे-
वानयति न मुख्यस्वरूपत्वम् ।

यदाह । स्थूलं कृतं भानयनं यदेत-
ज्ज्योतिर्विदां संव्यवहारहेतोः ।
सूक्ष्मं प्रवक्ष्येऽथ मुनिप्रणीतम्
विवाह-यात्रादि फलप्रसिद्धौ इति ॥

किञ्च स्थूलादन्येन प्रकारेणादृष्टार्थेषु विधि-निषेधेषु नक्षत्रादीनां
ग्रहणे व्यवस्था स्याद् वार-नक्षत्रादिविशेषविहितस्य प्रतिषिद्धस्य
सूक्ष्मानयनसिद्धेः, तदंगेषु प्रसङ्गात् अविगौतशिष्टाचारविरुद्धञ्चैतत् ।
तस्मात् स्थूलानयनमेवाश्रयणीयम् ॥

इति जन्माष्टमीनिर्णयः ।

अथ जयन्तीपारणकालनिर्णयः ।

तच्च तिथिभान्ते च कर्त्तव्यं प्रागुदाहृतवचनात् । यदा तु पारण-
दिने अर्द्धरात्रादपरि भान्तस्तिथ्यन्तो वा भवति तदार्ष्तरात्रे पारणं
कार्यम् ।

तिथ्यर्चयोर्यदा च्छेदो नक्षत्रान्तमवाप्य वा ।

अर्द्धरात्रेऽथ वा कुर्यात् पारणं त्वपरेऽहनि ॥

इति वचनात् ।

अत्र केचिदाहुः ।

“नक्षत्रान्तमवाप्य वेति पक्षो जयन्ती-श्रवणद्वादशीत्यतिरेकेण ।

याः काश्चिन्तिथयः प्रोक्ताः पुण्या नक्षत्रसंयुताः ।

च्छत्रान्ते पारणं कुर्याद्विना श्रवण-रोहिणीम् ॥

इति वचनात् ।

ब्रह्मवैवर्त्तेऽपि ।

अष्टम्यामथ रोहिण्यां न कुर्यात् पारणं कचित् ।

हन्यात् पुरा कृतं कर्म उपवासाज्जितं फलम् ॥

तिथिरष्टगुणं हन्ति नक्षत्रञ्च चतुर्गुणम् ।

तस्मात् प्रयत्नतः कार्यं तिथि-भान्ते च पारणमिति ॥

तद्युक्तं केवलतिथ्यन्ते भान्ते वा जयन्तीव्रतप्रकरण एव वक्षि
पुराणे पारणविधानात् ।

भान्ते कुर्यान्तिथेर्वापि शस्तं भारत पारणमिति ।

तथा ।

रोहिणीसंयुता चेयं विद्वद्भिः समुपोषिता ।

वियोगे पारणं चक्रुर्मनयो ब्रह्मवादिनः ॥

सांयोगिके व्रते प्राप्ते यत्रैकापि वियुज्यते ।

तत्र पारणकं कुर्यादेवं वेदविदो विदुः ॥

तस्मात् केवलतिथ्यन्ते भान्ते च पारणविधानमसमर्थविषयं इत
रन्तु समर्थविषयमिति ज्ञेयम् ।

इति जयन्तीपारणकालनिर्णयः ।

अथ प्रसङ्गाज्जयन्तीव्रतनित्यत्वनिर्णयः ।

प्राजापत्यर्चमंयुक्ता आवणस्यासिताष्टमी ।

वर्षे वर्षे तु कर्त्तव्या तुष्ट्यर्थं चक्रपाणिनः ॥

इत्येतद्वचनात् “वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेतेतिवत् वीष्मायुक्त-
त्वात् नित्यत्वमवगम्यते, तेन ज्योतिष्टोमादिवदेकस्य त्वभयत्वे मंयोग-

पृथक्कमिति न्यायेन नित्यत्वमपि स्वीक्रियते । यच्चोक्तं कैश्चित् नैतत्तेन तुल्यं । तत्र हि वाक्यान्तरेण फले विहिते ज्योतिष्टोमादिफलरहितमेव वीष्मया युक्तं वसन्तकाले विधीयते, तेन तस्य वाक्यस्य नित्यत्वावबोध एव फलं । इदन्तु “तुष्ट्यर्थं चक्रपाणिनः” इति तुष्टिलक्षणे फल एव व्रतं विधत्ते, तेन काम्यस्य सतो न शक्नोति नित्यतां बोधयितुं उभयपरत्वे वाक्यभेदप्रसङ्गात् । तस्मात् “वर्षे वर्षे” इति वीष्मा फलभूयस्त्वार्था न नित्यत्वार्था, अन्यथार्थसङ्गत्यभावात् प्राजापत्यर्चसंयुक्ताष्टमी वर्षे वर्षे यतो न सम्भवतीति, तदयुक्तं वीष्माश्रुतेरानर्थक्यप्रसङ्गात् । न च फलभूयस्त्वार्था सेति वाच्यं । फले तद्विधानं तद्भूयस्त्वे च तदावृत्तिविधानमिति भवन्मतेऽपि वाक्यभेदप्रसङ्गात् । अथ फले व्रतविधिरेव न व्रतावृत्तौ, फलभूयस्त्वसिद्धेर्न तत्परता वीष्माश्रुतेरिति मन्यसे । तथा सत्यानर्थक्यं दुष्यरिहरं फलभूयस्त्वार्थत्वे च प्रतिवर्षमवश्यकर्त्तव्यतारूपस्य मुख्यार्थस्य हानिप्रसङ्गात् । न च तद्भानौ कारणमस्ति, यतोऽस्य वाक्यस्यायमर्थः, यच्चावणस्यासिताष्टम्यां प्राजापत्यर्चसंयुक्तायां चक्रपाणिनस्तुष्ट्यर्थं व्रतं वाक्यान्तरेण विहितं तद्वर्षे वर्षे कर्त्तव्यमिति । न च मुख्यार्थपरित्यागेनाष्टमीशब्देन लक्षणया व्रताभिधानमयुक्तमिति वाच्यं । अनुवादस्य प्राप्त्यनुरूपत्वात् भवतोऽपि समानत्वाच्च फले व्रतविधानाङ्गीकारात् । इयांस्तु विशेषः तव विधौ लक्षणा ममानुवादे, उक्तञ्च भाष्यकारेण “विधौ हि न परः शब्दार्थः प्रतीयत इति । अतोऽन्यथार्थसङ्गत्यभावादित्याद्युक्तं तत्परिहृतं नित्यस्यापि तुष्टिफलत्वोपपत्तेश्च ।

वर्णाश्रमाचारवता पुरुषेण परः पुमान् ।

विष्णुराराध्यते पन्था नान्यस्तत्रोपकारकः ॥

इति विष्णुपुराणवचनात् । किञ्च किमुपात्तदुरितक्षयफलं नित्यमुता-
करणनिमित्तप्रत्यवायपरिहारार्थं, तत्राद्ये पक्षे नित्यत्वमस्याप्यवशिष्टम् ।

अर्द्धरात्रे तु रोहिण्यां यदा कृष्णाष्टमी भवेत् ।

तस्यामभ्यर्चनं शौरेर्हन्ति पापं त्रिजन्मजम् ॥

इति वचनात् । द्वितीये पक्षेऽपि नित्यत्वमविरुद्धं ।

तुल्यार्थं देवकीसुनोर्जयन्तीसम्भवं व्रतं ।

कर्त्तव्यं वित्तमानेन भक्त्या भक्तजनैरपि ।

अकुर्वन् याति निरयं यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥

इत्यकरणे महादोषश्रवणात् ।

यत्त्वचोक्तं कैश्चित् नैतन्नित्यत्वमवबोधयितुमलं अन्यथैवोपपत्तेः,
तथाहि ।

अर्द्धरात्रे तु रोहिण्यां यदा कृष्णाष्टमी भवेत् ।

तस्यामभ्यर्चनं शौरेर्हन्ति पापं त्रिजन्मजम् ॥

इत्यादि । अनेन त्रिजन्मसञ्चितपापक्षयफलत्वमुक्तं प्रायश्चित्तवत्
व्रतस्य तस्याकरणे पापक्षयाभावे तस्मादेव त्रिजन्मसञ्चितात्पापाक्षरकं
यातीत्यर्थः ।

यथा याज्ञवल्क्यवाक्ये ।

प्रायश्चित्तमकुर्वाणः पापेषु निरता नराः ।

अपश्चात्तापिनः कष्टाक्षरकान् यान्ति दारुणान् ॥

इत्यत्र प्रायश्चित्ताकरणजनितात् पापाक्षरकपातः, किन्तु तद-
करणे पापक्षयकरणाभावेन विद्यमानात्पापात्, एवमिहापीति । तद-

युक्तं वीक्षावाक्येन नित्यत्वावधारणात् । व्रतस्याकरणे प्रत्यवायसिद्धौ तदकरणे दोषविधायकवचनस्य मुख्यार्थत्वसम्भवात् । तत्परित्यागेनार्थान्तरकल्पनायां प्रमाणाभावात् । यदि चैतच्चयन्तीव्रतमेकमेव पापचयकरं स्यात्तदेवं भवेन्नाम, यदा त्वन्यान्यपि प्रायश्चित्तादीनि पापचयकारीणि सन्ति तदा तस्यैवाकरणे कथं निरयपातः । एवं प्रायश्चित्तेऽपि प्रायश्चित्तं चरितव्यमतो नित्यमिति, “कृते निःसंशये पापे न भुञ्जीतानुपस्थितः । भुञ्जानो वर्द्धयेत्पापं यावन्नाख्याति पर्षदि” ॥ इत्यादिवाक्यैरावश्यकत्वावगमादकरणे प्रत्यवायसिद्धौ तदकरणे दोषाभिधायकस्य “प्रायश्चित्तमकुर्वाणः” इत्यादिवाक्यस्य मुख्यार्थत्वसम्भावान्तरित्यागेनार्थान्तरकल्पने प्रमाणाभावात् । यदयुक्तं यदि व्रतस्य नित्यत्वेनाकरणे निरयपातः तर्हि तद्ब्रुदासायं प्रायश्चित्तमपि श्रूयते, यथा ब्राह्मणानाहिताग्निमतयोः । तथाच नित्यैकादशीव्रतस्याकरणे ।

अष्टम्याञ्च चतुर्दशां दिवा भुक्त्वा नन्दवञ्चरेत् ।

एकादशां दिवा रात्रौ नक्तं चैव तु पर्वणि ॥

इति तदयुक्तं सर्वत्रौपदेशिकप्रायश्चित्ताभावात्तथा सति ।

प्रायश्चित्तं प्रकल्प्यं स्यात् यत्र चोक्ता न निष्कृतिः ।

प्राणायामशतं कार्यं सर्वपापापनुत्तये ।

उपपातकजातानामनादिष्टस्य चैव हि ॥

इत्यादिवचनानर्थक्यप्रसङ्गात् । यच्चान्यदुक्तं कैश्चित् यदकरणे प्रत्यवायोऽभविष्यत् अनुकल्पोऽपि व्यधास्यत ।

यथा ।

एषामसम्भवे कुर्यादिष्टिं वैश्वानरीं दिजः ।

तथैकादशीव्रते नित्ये ।

एकभक्तेन नक्तेन चीण-वृद्धातुरः चिपेत् ।

इत्यसमर्थं प्रत्यनुकल्पो विधीयते न तथानास्तौत्युक्तं । तदप्युक्तं
अनुकल्पविधानाभावेऽपि नित्याकरणे प्रत्यवायस्यावश्यभावित्वात् ।
पुराणान्तरे साधारणोऽनुकल्पो दर्शितः ।

उपवासासमर्थश्चेदेकं विप्रं तु भोजयेत् ।

तावद्धनादि वा दद्याद्भुक्तश्चेद्विगुणं तथा ॥

सहस्रसन्नितां देवीं जपेद्वा प्राणसंयमात् ।

कुर्याद्वादशसंख्याकान् यथाशक्त्यातुरो नर इति ॥

तस्मान्निरयगमनवचनस्य नित्यतावबोधः फलमिति सिद्धं ।

स्कन्दपुराणे । अनाचरणे दोषबाहुल्यप्रतिपादनेन नित्यत्वमेव
स्थष्टीकृतं । तथाहि ।

शूद्रान्नेन तु यत्पापं शवहस्तस्यभोजने ।

तत्पापं लभ्यते पुंभिर्जयन्त्याभोजने कृते ॥

गृध्रमांसं खरं काकं श्वेनञ्च मुनिसत्तम ।

मांसं वा द्विपदां भुक्तं कृष्णजन्माष्टमीभवे ॥

कृष्णाष्टमीदिने प्राप्ते येन भुक्तं द्विजोत्तम ।

त्रैलोक्यसम्भवं पापं भुक्तं तेन न संशयः ॥

ब्रह्मघ्नश्च सुरापश्च गोबधः स्त्रीबधोऽपि वा ।

न लोको मुनिशार्दूल जयन्तीविमुखस्य च ॥

ये न कुर्वन्ति जानन्तः कृष्णजन्माष्टमीव्रतं ।

ते भवन्ति महाप्राज्ञ व्यालाः स्युस्ते हि कानने^(१) ॥

(१) व्याधाः स्युस्ते हि इति ग० ।

श्रावणे बज्जले पचे कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् ।
 न करोति नरो यस्तु भवति क्रूरराक्षसः ॥
 श्रावणे बज्जले पचे न करोति यदाष्टमीं ।
 क्रूरायुधाः क्रूरमुखा हिंसन्ति यमकिङ्कराः ॥
 न करोति यदा विष्णोर्जयन्तीसम्भवं व्रतम् ।
 यमस्य वशमापन्नः सहते नारकीं व्यथां ॥
 जयन्तीवासरे प्राप्ते करोत्युदरपूरणम् ।
 पीड्यते तिलमात्रन्तु यमदूतैः कलेवरम् ॥
 यो भुञ्जीत विमूढात्मा जयन्तीवासरे नृप ।
 नरकोत्तारो न तस्यास्ति द्वादशीन्तु प्रकुर्वतः ॥
 यदा सह जयन्त्या तु करोति द्वादशीव्रतम् ।
 तस्य शौरिपुरे वासो यावदाभूतसंज्ञवम् ॥
 रटन्तीह पुराणानि भूयो भूयो महामुने ।
 अतीतानागतं तेन कुलमेकोत्तरं शतम् ।
 पातितं नरके घोरे भुञ्जता कृष्णवासरे इति ॥

यत्पुनरुक्तं भोजनवाक्यं तत्चेतद्भोजनप्रतिषेधः “न हिंस्यात् सर्वा-
 भूतानीतिवत्, तेन जयन्त्यां कथं नित्यता तन्माहात्म्ये च कथं तस्य
 पाठः तयोरसम्बन्धात् । अथ जयन्तीप्रकरणपाठात्तदर्थत्वं प्रतिषेध-
 स्थेयते । तथापि तेन न जयन्त्या नित्यता शक्यते बोद्धुं, न हि खलु
 “नानृतं वदेदित्यनेन क्लृप्त्यप्रतिषेधेन क्रतोर्नित्यत्वं सिद्ध्यति । किञ्च
 उपवासो नाम सेतिकर्तव्यताकोऽभोजनसङ्कल्पः तन्निर्वाहार्थमेव भो-
 जननिवृत्तौ सिद्धायां कोऽर्थः प्रतिषेधेनेति, तत् प्रतिषेधानभ्युपगमे-

नैव परिहृतं, तस्मात् “न पृथिव्यामग्निश्चेतव्योनान्तरिक्षे न दिवीतिवत्
प्राप्यभावात् यथा नित्यानुवादत्वेनास्य हिरण्यनिधानस्तुत्यर्थता-
भूत् एवमिहापि भोजनप्रतिषेधस्य नित्यजन्माष्टमीव्रतस्तुत्यर्थता-
वेदितव्या अकरणे दोषाभिधायकत्वेन काम्यव्रतविधिसुत्यर्थतानुप-
पत्तेः, भोजननिन्दावाक्यानान्तु नित्यविधिव्रतशेषत्वं स्पष्टमेव, फल-
सम्बन्धवचनात् काम्यत्वमप्येतद्व्रतस्यावगम्यते ।

तद्यथा विष्णुरहस्ये ।

प्राजापत्यर्चसंयुक्ता कृष्णा नभसि चाष्टमी ।

सुहृत्तमपि लभ्येत सोपोय्या सा महाफला ॥

स्कन्दपुराणे ।

व्रतेनाराध्य तं देवं देवकीसहितं हरिं ।

त्यक्त्वा यमपथं घोरं याति विष्णोः परं पदम् ॥

जन्माष्टमीव्रतं ये वै प्रकुर्वन्ति नरोत्तमाः ।

कारयन्ति च विप्रेन्द्र लक्ष्मीस्तेषां सदा स्थिरा ॥

स्मरणं वासुदेवस्य मृत्युकाले भवेन्मुने ।

सिध्यन्ति सर्वकार्याणि कृते कृष्णाष्टमीव्रते ॥

धर्ममर्थञ्च कामञ्च मोक्षञ्च मुनिपुङ्गव ।

ददाति वाञ्छितान् कामान् ये चान्ये चातिदुर्लभाः ॥

तथा ।

ममाज्ञया कुरुष्व त्वं जयन्तीं मुक्तयेऽनघ ।

भविष्योत्तरे ।

प्रतिवर्षं विधानेन मङ्गलो धर्मनन्दन ।

नरो वा यदि वा नारी यथोक्तफलमाप्नुयात् ॥
 पुत्रसन्तानमारोग्यं सौभाग्यमतुलं भवेत् ।
 इति धर्मरतिर्भूत्वा मृतो वैकुण्ठमाप्नुयात् ॥
 तत्र दिव्येन मानेन वर्षलचं युधिष्ठिर ।
 भोगान्नानाविधान् भुक्त्वा पुण्यशेषादिहागतः ॥
 सर्वकामसमृद्धे तु सर्वसुखविवर्जिते ।
 सर्वधर्मयुते पार्थ सर्वगोकुलसङ्कुले ॥
 कुले नृपवरिष्ठानां जायते हृच्छयोपमः ।
 यस्मिन् सदैव देशे तु लिखितं वा घटार्पितम् ॥
 मम जन्मदिनं पुण्यं सर्वालङ्कारशोभितम् ।
 पूज्यते पाण्डवश्रेष्ठ जनैरुत्सवसंयुतैः ॥
 परचक्रभयं तत्र न कदाचिद्भवत्युत ।
 पर्जन्यः कामवर्षी स्यादितिभ्यो न भयं भवेत् ॥
 गृहे वा पूज्यते यस्मिन् देवक्याश्चरितं मम ।
 तत्र सर्वसमृद्धिः स्यान्नोपसर्गादिकं भयम् ॥
 पशुतो नकुलाद्वालात्पापरोगाच्च पातकात् ।
 राजतश्चोरतो वापि न कदाचिद्भयं भवेत् ॥
 तस्मादेतद्भ्रतं नित्यं काम्यं चेति सिद्धम् ।

इति जयन्तीव्रतनित्यत्वनिर्णयः ।

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवीय-समस्तकरणाधीश्वर-
 सकलविद्याविशारद-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परि-
 शेषखण्डे कालनिर्णये जन्माष्टमीनिर्णयो नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

अथैकादशीनिर्णयः ।

तत्रैकादशीमहिमा तत्त्वसागरे ।

मातेव सर्वबालानां श्रौषधं रोगिनामिव ।

रक्षार्थं सर्वलोकानां निर्मितैकादशी तिथिः ॥

तथा ।

एकादश्युपवासी यः स धन्यः स च बुद्धिमान् ।

तथा ।

एकादशीं परित्यज्य योऽन्यद्भ्रतमुपासते ।

स करस्थं महारत्नं त्यक्त्वा लोष्टं हि याचते ॥

तथा ।

एकामेकादशीं वापि समुपोष्य जनार्दनम् ।

कामेनापि समभ्यर्च्य संसारान्मुक्तिमाप्नुयात् ॥

पुराणान्तरे तु तोयेनापि समभ्यर्च्येति पाठः ।

प्रसङ्गाद्वाथ वा दम्भाल्लोभाद्वा त्रिदशाधिपम् ।

एकादश्यां नमस्कृत्य सर्वदुःखादिमुच्यते ॥

संसाराल्पमहाघोराद्दुःखिनां सर्वदेहिनां ।

एकादश्युपवासोऽयं निर्मितं परमौषधम् ॥

संसाररोगदृष्टानां नराणां पापकर्मणाम् ।

एकादशुपवासेन सद्य एव सुखं भवेत् ॥

नारदीयपुराणे वशिष्ठः ।

एकादशीसमुत्थेन वङ्गिना पातकेन्धनम् ।

भस्मतां याति राजेन्द्र अपि जन्मशतोद्भवम् ॥

नेदृशं पावनं किञ्चिन्नराणां भूप विद्यते ।

थादृशं पद्मनाभस्य दिनं पातकहानिदम् ॥

तावत् पापानि देहेऽस्मिंस्तिष्ठन्ति मनुजाधिप ।

थावन्नोपवसेच्चन्तुः पद्मनाभदिनं शुभम् ॥

अश्वमेधसहस्राणि वाजपेयशतानि च ।

एकादशुपवासस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥

एकादशेद्भिद्यैः पापं यत्कृतं भवति प्रभो ।

एकादशुपवासेन तत् सर्वं विलयं व्रजेत् ॥

एकादशीसमं किञ्चित्परिचाणं न विद्यते ।

स्वर्ग-मोक्षप्रदा स्त्रेष्वा राज्य-पुत्रप्रसाधिनी ।

सुकलत्रप्रदा स्त्रेष्वा शरीरारोग्यदायिनी ॥

न गङ्गा न गया भूप न काशी न च पुष्करम् ।

न चापि कौरवं चेन्नं न रेवा न च देविका ।

यमुना चन्द्रभागा च तुल्या भूप हरेर्दिनात् ॥

व्याजेनापि कृता राजस्य दर्शयति सान्तकम् ।

अनायासेन राजेन्द्र प्राप्यते वैष्णवं पदम् ॥

चिन्तामणिसमा स्त्रेष्वाथ वाचयनिधेः समा ।

सङ्कल्पपादपप्रस्था वेदवेदोपमा तथा ॥

ब्रह्मवैवर्त्ते ।

सर्वप्रायश्चित्तमिदं संसारोत्तारकारकम् ।
 एकादशीव्रतं विप्र कुर्वन्मुक्तिमवाप्नुयात् ॥
 नरो दिनैर्यद्दशभिस्तुर्भिश्च करोत्यघम् ।
 उपोष्य पञ्चदशमं दिनं विष्णोर्हि मुच्यते ॥
 इति सर्वपुराणेषु मुनीनां निश्चितं मतम् ।
 उपोष्यैकादशीं पापान्मुच्यते नात्र संशयः ॥
 कलावस्त्रिन्नग्नौनामहिंसापावितात्मनाम् ।
 एकादशीं विना विप्र न संसाराद्विमोक्षणम् ॥

पद्मपुराणात् ।

उपोष्यैकादशीमेकां प्रसङ्गेनापि मानवः ।
 न याति यातनां यामीमिति नो यमतः श्रुतम् ॥

तथा ।

एकादशेन्द्रियैः पापं यत्कृतं वैश्य मानवैः ।
 एकादश्युपवासेन तत् सर्वं विलयं व्रजेत् ॥
 एकादशीसमं किञ्चित् पुण्यं लोके न विद्यते ।
 व्याजेनापि कृता येस्ते वशं यान्ति न भास्करेः ॥

स्कन्दपुराणे ।

विना हि ऋक्षसंयोगात् सदैवैकादशी नृणाम् ।
 विनिहन्तीह एनांसि कुनृपो विषयं यथा ॥
 कुपुत्रस्तु कुलं यदत् कुनारी च पतिं यथा ।
 अधर्मेण यथा धर्मः कुधर्मेण यथा नपः ॥

कुञ्जानेन यथा ज्ञानं कुशौचे शुचिता यथा ।
 असद्वादे यथा वादः सत्यं चैवानृतेन हि ॥
 यथोष्णेन हिमं सुभ्रु अनर्थेनार्थसञ्चयः ।
 यथा प्रकीर्त्तनाद्दानं तपो विस्मयकारणात् ॥
 अग्निष्टो हि यथा पुत्रो गावो दूरगमाद्यथा ।
 सङ्केतेन यथा आर्द्धं यथा वित्तमवर्द्धनात् ॥
 यथा समीहनाज्ज्ञानं फलानां वरवर्णिनि ।
 तथा दुष्कृतसङ्गानां प्रोक्तेयं दादशी शुभे ॥
 ब्रह्महत्या रुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः ।
 अभावं समुपेयन्ति न तथा वै त्रिपुष्करम् ॥
 न चापि नैमिषं चेचं न च कौरवसंज्ञितम् ।
 प्रभासं न गया देवि न रेवा न सरस्वती ॥
 कालिन्दी यमुना चैव देविका न च काञ्चनी ।
 तथान्यस्तीर्यसङ्गतो नैव तुल्यो हरर्दिनात् ।
 न दानं न जपः स्नानं न चान्यत्सुष्ठुतं क्वचित् ।
 मुक्तये ह्यभवत्सुभ्रु मुक्तीकं हरिवासरं ।
 सङ्कचोपोषणे चास्या नश्यन्ते पापराशयः ।
 एकतः पृथिवीदानमेकतो हरिवासरः ।
 न समः कविभिः प्रोक्तो वासरो ह्यधिको मतः ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

उपवासी हरिं यस्तु भक्त्या ध्यायति मानवः ।
 तत्कृपयापी तत्कर्मरतस्तद्गतमानसः ।

निष्कामोऽद्वैतवद्ब्रह्म पदमाप्नोत्यसंशयम् ।

भविष्यत्पुराणे ।

एकादशी महापुण्या सर्वपापविनाशनी ।

भक्तेस्त्रद्वीपनी विष्णोः परमार्थगतिप्रदा ।

यामुपोय्य नरो भक्त्या न संसारे भविष्यति ॥

एकादशां निराहारो यो भुङ्क्ते द्वादशीदिने ।

न स दुर्गतिमाप्नोति नरकाणां न संशयः ॥

कृत्वा पापसहस्राणि एकादश्यामुपोषितः ।

द्वादश्यामर्चयेद्विष्णुं न स दुर्गतिमाप्नुयात् ॥

एषा तिथिः परा पुण्या विष्णोरीशस्य तुष्टिदा ।

तस्याञ्चैव जगन्नाथः अमूर्त्ता मूर्त्तिमान् स्थितः ।

तेन सा सर्वपापघ्नी सर्वदुःखविनाशनी ॥

या सा विष्णुमयी शक्तिरनन्ता ह्यक्षया स्थिता ।

सा तेन तिथिरूपेण द्रष्टव्यैकादशी सती ॥

सनत्कुमारप्रोक्ते ।

कृत्वा पापसहस्राणि ब्रह्महत्याशतानि वै ।

एकामेकादशीं भक्त्या समुपोय्य शुचिर्भवेत् ॥

एकादशीव्रतादन्यद्यद्भूतं क्रियते नरैः ।

निष्फलं तद्विजानीयादूषरोद्भूतमङ्कुरम् ॥

नारदीयपुराणे ।

सम्प्राप्य वासरं विष्णोर्यो नरः संयतेन्द्रियः ।

उपवासपरो भूत्वा पूजयेन्मधुसूदनम् ।

स हन्ति सर्वपापानि किं तपोभिः किमध्वरैः ॥

एकादशीं प्रपन्ना ये नरा नरवरोत्तमाः ।

तद्वच्च बहवो भूता नागारिक्तकेतनाः ।

अग्रेण पीतवस्त्रा हि प्रयान्ति हरिमन्दिरम् ॥

एष प्रभावो हि मया द्वादशाः परिकीर्तितः ।

पापेन्धनस्य घोरस्य पावकाख्यो महीपत इति ॥

देवीरहस्य-स्कन्दपुराणयोः ।

पापञ्च विविधं प्रोक्तं पातकञ्चातिपातकम् ।

उपपातकसंज्ञञ्च महापातकमेव च ॥

प्रकीर्णकञ्च तत्सर्वमेकादश्यामुपोषणात् ।

विलयं याति तोयस्थं यथा मृण्मयभाजनम् ॥

भविष्यत्पुराणे वैष्णवे महातन्त्रे ।

एकादश्युपवासी यः किं तस्यान्येन कर्मणा ।

नैकादश्युपवासी यः किं तस्यान्येन कर्मणा ॥

सौरधर्मेषु ।

एकतश्चाग्निहोत्रादि द्वादशीमेकतः प्रभुः ।

तुलयातोलयत्तत्र द्वादशी च विशिष्यते ॥

देवीरहस्ये ।

गायत्रीह यथा सर्वपापपञ्जरभेदिनी ।

एकादशी तथा सर्वपापपञ्जरभेदिनी ॥

स्कन्दपुराणेऽपि ।

अभोज्यभोजनाप्यातं अगम्यागमनाच्च यत् ।

अथाव्ययाजनाद्यञ्च अभक्ष्याणाञ्च भक्षणात् ॥
 अस्पृश्यस्पर्शनाद्यञ्च परेषां निन्दनाच्च यत् ।
 आत्मसंस्तवनाद्यञ्च पारदार्यात्क्षितञ्च यत् ॥
 विहिताकरणाद्यञ्च परवित्तापहारतः ।
 ज्ञानाज्ञानकृतं यच्च पातकञ्चोपपातकं ।
 तत्सर्वं विलयं याति एकादश्यामुपोषणात् ॥
 वैष्णवतन्त्रे ।

एकादशी महापुण्या विष्णोरीशस्य वल्लभा ।
 तस्यामुपोषितो यस्तु द्वादश्यां पूजयेद्भुरिं ॥
 तस्य पापानि नश्यन्ति विष्णोर्भक्तिश्च जायते ।
 ज्ञानञ्च शान्तं येन संसाराद्विन्दते नरः ॥

स्कन्द-भविष्यपुराणयोः ।

ये द्वादशीमुपवसन्त्यनिलाम्बुभक्षाः
 ये वा लवङ्गकुसुमैर्हरिमर्चयन्ति ।
 ते धौतपाण्डुरपयोनिधिराजहंसाः
 संसारसागरजलस्य तरन्ति पारम् ॥

वायुपुराणे ।

एकादशीव्रतं यस्तु भक्तिमान् कुरुते नरः ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः स विष्णोर्याति मन्दिरम् ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

एकादशुपवासं यः श्रद्धया कुरुते नरः ।
 स सर्वपातकादिभ्यस्त्वचेवाहिर्विमुच्यते ॥

न पश्यत्यापदं नापि नरकं न च यातनाम् ।

स नमस्यः स पूज्यश्च वासुदेवप्रियो हि सः ॥

गरुडपुराणे ।

एकादशीव्रतं भक्त्या यः करोति नरः सदा ।

स विष्णुलोकं व्रजति याति विष्णोः सरूपताम् ॥

आग्नेयपुराणे ।

एकादश्यामुपवासं यः सदा कुरुते नरः ।

स याति परमं स्थानं यत्र देवो हरिः स्थितः ॥

रुद्रपुराणे ।

यः करोति नरो भक्त्या एकादश्यामुपोषणम् ।

स याति विष्णुसालोक्यं याति विष्णोः सरूपतां ॥

विष्णुपुराणे ।

ॐकारः सर्ववेदानां यथैवाद्यः प्रपूजितः ।

तथा सर्वव्रतानान् द्वादशीव्रतमुत्तमम् ॥

इत्येकादशीमहिमा ।

अथैकादशीविषये व्रतवाक्यनिषेधनिर्णयः ।

तत्रैकादशां कानिचिदाक्यानि भोजननिषेधपराणि, कानिचिद्-
व्रतविधिपराणि । तत्र भोजननिषेधपराणि तावदुदाह्रियन्ते ।

तत्र देवलः ।

न शङ्खेन पिवेत्तोयं न खादेत् कूर्म-शूकरौ ।

एकादशां न भुञ्जीत पक्षयोः भयोरपि ॥

नारदीयपुराणे ।

यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यासमानि च ।
 अन्नमाश्रित्य तिष्ठन्ति संप्राप्ते हरिवासरे ॥
 तानि पापान्यवाप्नोति भुञ्जानो हरिवासरे ।
 रटन्तीह पुराणानि भूयो भूयो वरानने ॥
 न भोक्तव्यं न भोक्तव्यं संप्राप्ते हरिवासरे ।

स्कन्दपुराणे ।

मातृहा पितृहा चैव भ्रातृहा गुरुहा तथा ।
 एकादश्यान्तु भुञ्जानोविष्णुलोकाच्च्युतो भवेत् ॥

नारदीयपुराणात् ।

अष्टवर्षाधिकोमर्त्या अग्नीतिर्न हि पूर्यते ।
 यो भुङ्क्ते मामके राष्ट्रे विष्णोरहनि पापभाक् ।
 स मे दण्ड्यश्च बध्यश्च निर्वास्यो देशतः स मे ॥

विष्णुसूतावपि ।

एकादश्यां न भुञ्जीत कदाचिदपि मानवः ।

ब्रह्मवैवर्ते ।

स केवलमघं भुङ्क्ते योभुङ्क्ते हरिवासरे ।
 दिने तु सर्वपापानि भवन्त्यन्नस्थितानि तु ।
 तानि मोहेन योऽश्नाति न स पापैर्विमुच्यते ॥

विधवायास्त्वेकादश्यां दोषविशेषः प्रदर्शितः कात्यायनेन ।

विधवा या भवेन्नारी भुञ्जीतैकादशीदिने ।
 तस्यास्तु सुकृतं नश्येत् भ्रूणहत्या दिने दिने ॥

अथ च “न खादेत् कूर्म-शूकरावित्यादिनिश्चितनिषेधसमभिव्याहृततया “एकादशां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपीत्यादेर्निषेधपरतैवाधवसीयते । न चैतेषु वाक्येषु पर्युदासकारणं व्रतशब्दसामानाधिकरण्यादि श्रूयते, अतोभोजननिषेधा इमे ।

अत्र केचिदाहुः एतान्यपि वचनान्युपवासपराण्येव कचिदुपक्रमे कचिदुपसंहारे कचिदुपक्रमोपसंहारयोरुपवासस्य प्रतिपादनात् नञर्थविधौ तु मूलभूतवेदान्तरकल्पनाप्रसङ्गाच्च । एकमूलत्वाय लक्षणापि स्मृतितन्त्रप्रसिद्धैव । यच्च “एकादश्यामुपवसेदित्यभिधाय “एकादशां न भुञ्जीतेति वचनं देवलादिस्मृतिषु तदुपसंहारार्थं गुणविधानार्थं वा, तथा उपवासप्रकरणपठनमप्युचितं भवति । तेन स्वतन्त्रनञर्थविधिपरमेवमादिवचनमिति मतमपास्तमिति ।

अपरे त्वाहुः नैतद्युक्तं । मुख्यार्थसम्भवे लक्षणाश्रयणस्यानुचितत्वात् । न च मूलभूतवेदान्तरकल्पनाप्रसङ्गाल्लक्षणाश्रयणमुचितमिति वाच्यं । सर्वविधि-निषेधानामेकार्थत्वापत्तेः । न चेह व्रतादिशब्दसामानाधिकरण्यं पर्युदासाश्रयणकारणमस्ति ।

ननु ।

एकादशां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि ।

वनस्थ-यतिधर्माऽयं शुक्लामेव सदा गृह्ये ॥

इति पर्युदासोऽयमभोजनसङ्कल्पमुपवासाख्यं व्रतं विधत्ते “वनस्थ-यतिधर्माऽयमिति धर्मशब्दसामानाधिकरण्यात् । न हि निषिद्धानां ब्रह्महत्यादीनां परित्यागे कश्चिद्धर्माजायते । ब्रह्महत्याद्यनुष्ठानादधर्मा भवति अननुष्ठानादधर्मपरिहारमात्रं न पुनर्धर्मसम्भवः, यावत्कनि-

षेधो गृहीतो धर्मो भवेदपि न पुनः स्वतन्त्रो निषेधस्तथा भवति,
तस्माद्धर्मशब्दसामानाधिकरण्यादवगम्यते भावरूपं किञ्चिद्विधेय-
मस्तीति, प्रजापतिव्रतेष्विव नञर्थस्य व्रतशब्दसामानाधिकरण्यादतः
सर्वेष्वेकादशीभोजननिषेधवाक्येषु सर्वशास्त्रान्यायेन “वनस्थ-यतिधर्मो-
ऽयमिति स्थोपसंहाराद्धर्मशब्दसामानाधिकरण्यं पर्युदासाश्रयणकारणं
भविष्यतीत्युच्यते । सत्यं । यच्चैतद्वाक्यविहितं नित्यमेकादश्युपवास-
व्रतं स्मृत्यन्तरे मुख्यया वृत्त्या मुख्यासंभवाद्वा लक्षणाया विधीयते ।
यथा कात्यायन-देवलस्मृत्योः ।

एकादश्यामुपवसेत्युच्योरुभयोरपि ।

विष्णुरहस्य-स्कन्दपुराणयोः ।

उपोष्यैकादशीं नित्यं पचयोरुभयोरपि ।

इत्यादिषु ।

यथा च भविष्यत्पुराणे ।

एकादश्यां न भुञ्जीत पचयोरुभयोरपि ।

ब्रह्मचारी च नारी च शुक्लामेव सदा गृही ॥

अग्निपुराणे ।

गृहस्थो ब्रह्मचारी च आहिताग्निस्तथैव च ।

एकादश्यां न भुञ्जीत पचयोरुभयोरपि ॥

इत्यादिवचनं । तच्चैतत्स्मृतिगतस्य च “वनस्थ-यतिधर्मोऽयमिति
विशेषस्य तत्स्मृतिगतस्य च “ब्रह्मचारी च नारी चेति “गृहस्थो
ब्रह्मचारी च आहिताग्निस्तथैव चेति विशेषस्यात्र कर्मैक्यादुपसंहारो
युज्यते । यत्र तु मुख्यार्थसम्भवेन निषेधनिश्चयादुपवासव्रतविधानं नास्ति

तत्र कथं व्रतगतस्योपसंहारः, न ह्यग्निहोत्रगतोविशेषः । शास्त्रान्तरे-
 ऽन्यकर्मण्युपसंह्रियते, उपसंहारादेव व्रतविधानं भविष्यतीति चेत् । न ।
 उपसंहारे सति व्रतविधानं व्रतविधाने च सति कर्मैक्यादुपसंहार-
 इति दुरुत्तरेतरेतराश्रयप्रसङ्गात् । सर्वत्रोपसंहारे च देवलस्मृतौ
 व्रतविधायकवाक्यान्तरसङ्गावात् पौनरुक्तप्रसङ्गः । न चैकं व्रतविधानं
 द्वितीयं तदुपसंहारार्थं गुणविधानार्थं चेति वाच्यम् । “न शङ्खेन
 पिवेत्तोयमित्यादिनिषेधव्यवधानेनावुद्धिस्थस्योपसंहारानुपपत्तेर्भिन्ना-
 र्थत्वे सम्भवत्युपसंहारार्थत्वस्यानुचितत्वाच्च । नापि गुणविधिः, प्राप्तार्थ-
 विषयत्वेन विधित्वस्यैवानुपपत्तेः “न शङ्खेन पिवेत्तोयमित्यादिभिः
 सम्प्रतिपन्ननिषेधैः साहचर्येण पठितत्वाच्च । एतेन कचिदुपक्रमे
 कचिदुपसंहारे उपवासप्रतिपादनादित्यपि निरस्तं । एकतिथि-
 सम्बन्धाच्चोपवासप्रकरणपठनमप्युचितं, तस्मात् स्वतन्त्रनञर्थविधि-
 परमेवमादिवचनमिति मतं समीचीनं । कथं ब्रह्मचार्यादिवाक्येषु
 मुख्यार्थासम्भवात् लक्षणयोपवासव्रतविधानमिति चेत्, उच्यते मुख्या-
 र्थपरिग्रहे ह्येषां वाक्यानामयमर्थो भवेत् । गृहस्थ-ब्रह्मचार्याहि-
 ताग्नि-नारीणां पञ्चद्वयेऽप्येकादश्यां भोजननिषेधस्तर्ह्यतिरिक्तानां
 भोजने प्रत्यवायाभावः । गृहस्थस्य तु शुक्लायामेव भोजननिषेधः
 कृष्णायां भोजने प्रत्यवायाभावः इत्यापद्येत विशेषनिषेधस्य शेषाभ्य-
 नुज्ञाविषयत्वात् । तथा च सति “एकादश्यां न भुञ्जीत कदाचिदपि
 मानव इत्यादिवचनविरोधः । न च सामान्यस्य निषेधस्य विशेष-
 निषेधेनोपसंहारः यथा “पुरोडाशं चतुर्द्धा करोतीति सामान्यविधिः
 “आग्नेयं चतुर्द्धा करोतीति विशेषविधिना भविष्यतीति वाच्यम् ।

निषेधस्य निवृत्तिफलत्वेन विशेषानपेक्षत्वादुपसंहारानुपपत्तेः । एव-
मप्युपसंहारे “न हिंस्यात् सर्वा भूतानीति सामान्यनिषेधस्य “ब्राह्मणो
न हन्तव्य इति विशेषनिषेधेनोपसंहारोपपत्तौ चक्षित्यादिवधे प्राय-
श्चित्तोपदेशानर्थक्यप्रसङ्गात् । “ब्राह्मणो न हन्तव्य इति च पाप-
गौरवस्थापनार्थं विशेषनिषेध इति चेत् । न । तदभावात् । न हि
वनस्थ-यतौनामेकादश्यां भोजने न्यूनः प्रत्यवायो गृहस्थादीनामधिकः,
गृहस्थस्य च कृष्णायां भोजने न्यूनः शुक्लायामधिक इति सम्भवति,
प्रायश्चित्ताधिक्यानभिधानात् । प्रत्युत गृहस्थाद्यपेक्षया वनस्थादीनां
“शौचवच्छोधनं प्रोक्तमिति प्रायश्चित्ताधिक्यं चाभिहितं । प्राय-
श्चित्तोपदेशादेव नोपसंहार इति चेत् । न । अनुपदिष्टे प्रायश्चित्ते
प्रसङ्गात् । सामान्यतोविहितं प्रायश्चित्तं सर्वचास्तीति चेत् । न ।
भवन्मते प्रत्यचनिषेधसङ्गावेऽपि कल्पनाप्रसङ्गात् । श्रुतस्यैवोपसंहारा-
भावमात्रं तस्माद्भविष्यतीति चेत् । न । उपसंहारनिवारणार्थत्वाभावे
मानवपदवैयर्थ्यात् शास्त्रस्य मनुष्याधिकारत्वेनैव तत्सिद्धेः । यन्मूलं
पर्युदासपक्षे “गृहस्थो ब्रह्मचारी चेत्यत्र वाक्ये पक्षद्वयेऽप्युपवासप्रसङ्गे गृ-
हस्थपक्षमनुपपन्नं स्यात्, “शुक्लमेव सदा गृहीत्यादिविध्यमाणा-
विरोधादिति, तदयुक्तं अविरोधस्यानुपदमेवोपपादयित्वमाणात्वात् ।

अपरे त्वाहुः यानि व्रतादिशब्दसामानाधिकरण्यरहितानि
वाक्यानि तानि निषेधपराण्येव । ननु पर्युदासपक्षेऽपि लक्षणा नास्तीति
“नञ्भावे च सादृश्ये तद्विरुद्ध-तदन्यथोरपीति स्मरणादतस्तु वाक्या-
न्तरपर्यालोचनया भोजनविरुद्धमभोजनसङ्कल्पमभिदधदुपवासपरः
स्यात्, अन्यथा “नानुयाजेषु ये यजामहं करोतीत्यत्रापि लक्षणाभिधा

पर्युदासो न स्यात् । निषेधपक्षे अष्टदोषदुष्टविकल्पप्रसङ्गात् लक्षणापि स्थापिष्यत इति चेत् । न । एवं सति “यवैर्यजेतेत्यत्रापि ब्रीहिलक्षणाप्रसङ्गात् । न च “ब्रीहिभिर्यजेतेत्यत्र यवलक्षणा, ब्रीहिभिरित्यस्य बहुषु वाक्येषु पद्यमानत्वात् अष्टदोषदुष्टविकल्पाच्च, वरं वाक्यद्वयविहितमभ्युदयकारि भवतीति कल्पना । अनेकसंस्कारवाक्यगत-यवलक्षणातो वरमेकस्मिन् यववाक्ये ब्रीहिलक्षणा युक्ता, तस्माद्विकल्प-भयाल्लक्षणाङ्गीकारे अव्यवस्था प्रसङ्गात् न पर्युदासपक्षे नञो लक्षणा मुख्यतैव । तेन पर्युदास एव भवत्विति चेत्, उच्यते, पर्युदासपक्षे लक्षणाभावेऽपि निषेधा एवैते, सर्वं हि प्रधानेनैव सति सम्भवे सम्बध्यते, तेन प्रधानाख्यातयोगेन निषेधतेव, नाम-धात्वर्थयोगे च पर्युदासो भवति, न तु निषेधः । स ताख्यातयोगे, तदुक्तं “नाम-धात्वर्थयोगाच्च न नञ् प्रतिषेधक इति । तस्मान्निषेधोऽयमङ्गीक्रियते प्रतीयमानप्रधानाख्यातसम्बन्धे बाधकाभावात्, न तु लक्षणाप्रसङ्ग-भिया । यच्च विकल्पभयात् लक्षणास्वीकारे यववाक्ये सा प्रसज्यते इत्युक्तं, तदयुक्तं ब्रीहिवाक्ये यववाक्ये वा सा स्वीकार्येति विनिगमे हेतोरभावात् । न च ब्रीहिशब्दस्य बहुवाक्यपाठानियामकः, संस्कार-वाक्यगतब्रीहिशब्दस्य यवलक्षणत्वाभावात्, प्रदेयप्रकृतिमात्रलक्षणयो-पपत्तेः गृहस्थो ब्रह्मचारी चेति वचनमपि निषेधपरमेव, न तु “एका-दृशां न भुञ्जीत कदाचिदपि मानव इति वचनविरोधः उप-संहाराभावात् । न च विशेषग्रहणवैयर्थ्यं ।

आहिताग्निरनङ्गांश्च ब्रह्मचारी च ते त्रयः ।

अमन एव सिद्ध्यन्ति नैषां सिद्धिरनम्रतां ॥

यो गृहस्थो न भुञ्जीत आहिताग्निस्तथैव च ।

प्राणाग्निहोचलोपेन अवकीर्णी भवेत्तु सः ॥

इत्येवमादिवचनपर्यालोचनया मानवपदसंकोचपरिहारार्थत्वात् ।
न च “एकादशां न भुञ्जीतेतिवचनान्येकादशीत्यतिरिक्तविषयाणि,
गृहस्थादिविषयभोजननिषेधपर्यालोचनया “एकादशां न भुञ्जीते-
त्यस्यापि तद्व्यतिरिक्तविषयताप्रसङ्गात् । तेनैतद्व्युत्पन्नोदयः यं “गृहस्थो
ब्रह्मचारी चेति वचनमिति न दोषः । यानि पुनर्वाक्यानि व्रतशब्दव-
न्ति दृश्यन्ते तानि न निषेधपराणि “नोद्यन्तमादित्यमीचेतेतिवत् ।

मत्स्य-भविष्यपुराणयोः ।

एकादशां निराहारो यो भुङ्क्ते द्वादशीतिथौ ।

शुक्ले वा यदि वा कृष्णे तद्व्रतं वैष्णवं महत् ।

आग्नेयपुराणे ।

एकादशां न भुञ्जीत व्रतमेतद्धि वैष्णवं ।

एवमन्यान्यपि वाक्यानि व्रतविधिपराणि ज्ञेयानि । यान्युपवास-
शब्दवन्ति यानि च फलशब्दवन्ति वाक्यानि वक्ष्यमाणानि तान्यपि
व्रतविधिपराण्येव निषेधपरत्वे फलसम्बन्धानुपपत्तेः । व्रतविधिपरा-
ण्यपि वाक्यानि द्विविधानि नित्यव्रतविधिपराणि काम्यव्रतविधि-
पराणि च । नित्यव्रतविधिपराणि तावदुदाह्रियन्ते ।

तत्र नारदः ।

नित्यं भक्तिसमायुक्तैर्नरैर्विष्णुपरायणैः ।

पचे पचे तु कर्तव्यमेकादश्यामुपोषणं ॥

अत्रोपोषणं नित्यं कर्तव्यमित्यन्वयः ।

नारदपुराणेऽपि ।

उपोष्यैकादशीं नित्यं पचयोरुभयोरपि ।

बनत्कुमारप्रोक्तेऽपि ।

एकादशी सदोपोष्या पचयोः शुक्ल-कृष्णयोः ।

तथा ।

एकादश्यामुपवसेन्न कदाचिदतिक्रमेत् ।

तथा ।

न करोति हि यो मूढ एकादश्यामुपोषणं ।

स नरो नरकं याति रौरवं तमसावृतं ॥

एषु वाक्येषु सदा नित्यं नातिक्रमेदिति श्रवणात्पक्षे पक्षे इति
वीक्षाश्रवणादकरणे दोषसंकीर्तनाच्च एकादशीव्रतं नित्यमिति
गम्यते ।

तथा च विष्णुरहस्ये ।

द्वादशी न प्रभोक्तव्या यावदायुः सुवृत्तिभिः ।

आग्नेयपुराणे ।

उपोष्यैकादशी राजन् यावदायुः सुवृत्तिभिः । इति ॥

यति-विधवयोरेकादशुपवासातिक्रमे दोषविशेषः प्रदर्शितो-
नारदीयपुराणे ।

एकादश्यां विना रण्डा यतिश्च सुमहामुने ।

पच्यते ह्यन्धतामिस्त्रे यावदाभूतमंश्वरं ॥

एकादश्यां न भुञ्जीत पचयोरुभयोरपि ।

वगस्थ-यतिधर्मोऽयं शुक्लामेव सदा गृही ॥

इति गोभिलवचनादपि नित्यत्वमवगम्यते सदाशब्दान्वात्,
‘सदा’ सर्वकालम्, “एकादशीं न भुञ्जीतेति प्रतीतेः न तु गृह्यस्यैव
सदाशब्दान्वायः । एवमितरेष्वपि उपवासविषयत्वस्य नित्य-काम्य-
प्रकारविशेषः, न ह्यवसायपरिहारार्थं, सन्निहितसदाशब्देनान्वय-
त्वात् ।

चिकाण्डमण्डनस्त्वाह ।

स ब्रह्महा सुरापः सः स स्तेयी गुरुतत्पगः ।

विचारयति यो मोहादेकादशीं सिताक्षिते ॥

इति वचनं नित्यत्वप्रतिपादकं । इदञ्च यद्यप्यर्थवादमात्रं तथापि
स्वतन्त्रार्थवादत्वाद्विधिमन्तरेण तदनुपपत्तेर्विधिं कल्पयति “श्रौतु-
र्यूपोभवतीतिवत् । तथापि दोषश्रवणादोषस्य चावश्यकशास्त्रातिक्र-
मनिमित्तत्वादावश्यकविधिं कल्पयति, तदतिक्रमे दोषश्रवणमुपपद्यते,
न पुनः काम्यं कल्पयति । तच्चावश्यकत्वं किंविषयमित्यपेक्षायां
अन्यदस्तु कल्पयित्वा तस्यां चोत्पत्तिविधिं प्रकल्प्य तद्विषयावश्यकत्व-
विधानाद्वरं वाक्यान्तरावगतस्यैकादश्युपवासस्य नित्य-काम्यप्रकार-
विशेषाकाङ्क्षेहापि वाक्ये एकादशीशब्दश्रवणादुद्विग्नस्य शब्दापे-
क्षिण आवश्यकत्वविधानेन सम्बन्धः कल्पनालाघवात् । ननु निन्दाश्र-
वणान्निषेधः किमिति न कल्प्यते, उच्यते, निषेध-निषेधोभयकल्प-
नागौरवापत्तेः । ननु “विचारयति यो मोहादिति विचारो निषेधो-
ऽवगम्यते किंविषयो विचारः सन्निधानादेकादशीविषय इति ब्रूमः,
मैवं, अविचारितस्यानुष्ठातुमशक्यत्वेन विचार-निषेधासम्भवात्, तदुक्तं
“अविचार्यं किञ्चिदेवोपाददानो व्याहन्येतेति, तस्मादुपवासस्यार्थं

विचार-निष्ठा किमर्थं विचार्यते विचारितप्रायमेवेतत् तस्मान्नि-
र्विप्रारमेकादश्यामुपवसनीयं अन्यथा ब्रह्महत्यादिदोषापत्तिरिति
वाक्यार्थः ।

अथैकादशीव्रतविधिपराणि वाक्यानि ।

तत्र विष्णुरहस्ये ।

य इच्छेद्विष्णुना वासं श्रुतं सत्पदमात्मनः ।

कचित्तु श्रुतपदस्थाने पुत्रपदं पश्यते ।

कूर्मपुराणे ।

य इच्छेद्विष्णुसायुज्यं श्रियं सत्पत्तिमात्मनः ।

कात्यायनः ।

संसारसागरोत्तारमिच्छन् विष्णुपरायणः ।

ऐश्वर्यं सन्ततिं स्वर्गं मुक्तिं वा यद्यदिच्छति ॥

एतेषामुत्तरार्द्धं “एकादश्यां न भुञ्जीत पचयोरुभयोरपीति ।

स्कन्दपुराणे ।

यदीच्छेद्विष्णुना भोगान् मुक्तिं चात्यन्तदर्शनां ।

एकादश्यामुपवसेत्पचयोरुभयोरपि ॥

नारदीयपुराणे ।

आराधयति गोविन्दमेकादश्यामुपोषितः ।

यः स यास्यति निर्वाणं दाह-प्रलयवर्जितं ॥

विष्णुः ।

मार्गशीर्षे शुक्लैकादश्यामुपोषितो भगवन्तं वासुदेवमभ्यर्चयेत् ।

पूष्य-धूषासुतोपन-दीप-नैवद्यैर्वह्नि-ब्राह्मणतर्पणैश्च व्रतमेतत् सम्पूर्णं

कृत्वा पापेभ्यः पूतो भवति यावज्जीवं कृत्वा श्वेतद्वीपमेवाप्नोति
उभयतो द्वादशीत्येवं संवत्सरं स्वर्गं लोकं प्राप्नोति यावज्जीवं विष्णु-
लोकमित्यादि ।

नारदोऽथपुराणे ।

स्वर्ग-मोचप्रदा ह्येषा शरीरारोग्यदायिनी ।

सुकलत्रप्रदा ह्येषा राज्यपुत्रप्रदायिनी ॥

न ह्यपापस्योक्तश्रवणादिवत्परार्थत्वादियं फलश्रुतिरर्थवादोऽवसु-
च्यते, परार्थता नाम पापचयार्थता अभिप्रेता, सापि च न स्पष्टं विष्णु-
द्देशेऽवगम्यते किन्त्वर्यवादमात्रशरणैव, स चार्थवादः स्वर्गादिष्वप्य-
विशिष्ट इति तान्येव फलान्यङ्गीक्रियन्ते यथा जातेष्टेरवश्यकर्त्तव्याद्या-
अप्यार्थवादिकफलसम्बन्धोऽङ्गीकृतः । अत्र च “तमेतं वेदानुवचनेन
ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसा अनाशकेनेति तपसो
विद्याङ्गत्वावगमात् पारम्पर्येण मोक्षार्थत्वमस्तीति मन्यमानेनोक्तं
मोचप्रदेति । इत्येकादशीविषयनिषेधवाक्यनिर्णयः ।

अथास्मिन् व्रतेऽधिकारी निरूप्यते ।

तत्र काम्यत्वपक्षे तत्तत्फलकाम एव । नित्यत्वपक्षे चिकाण्डम-
ण्डनः प्राह । नित्यत्वानुकूलत्वाज्जीवनवानधिकारी कल्प्यते, तच्चापि
त्रैवर्णिकाधिकारत्वाद्धर्मशास्त्राणां अत्रैवर्णिकव्युदासः । ननु वनस्त्र-
यतिधर्मोऽयमिति स्मरणाद्गृहस्थादिव्युदासोऽपि कस्मात् भवति,
उच्यते, वनस्त्र-यत्योराख्यातपदान्वयासम्भवात् । न हि धर्मशब्दोपस-
र्जनीभूतयोरेकादशां न भुञ्जीतेत्यनेनान्वयः सम्भवति । एवमु-
क्तं सम्भवति वनस्त्र-यतिधर्मोऽयमेकादशां न भुञ्जीतेति, किन्त्वर्योऽसौ

नोपपद्यते धर्मस्याचेतनस्योपवासकर्तृत्वसम्भवात् । न हि वनस्थ-यति-
 धर्मोऽयमिति भुङ्क्ते येन तस्य निवार्यते, तस्माद्यादृशोऽन्वयस्तादृशो-
 ऽर्थो नास्ति यादृशोऽर्थः सम्भवति तादृशवाचकशब्दो नास्ति तस्मात्
 स्तुत्यर्थं वनस्थादिपदं यस्मादनस्थ-यत्योरुत्तमाश्रमिणोरयथन्धर्मः कि-
 मुतेतरेषामिति । यथा “देवा वै सचमासते किमुत नेतरे” इति । नन्वे-
 वमपि वाक्यशेषादनस्थ-यतिनिर्णयः कस्मान्न भवति सन्देहाभावात् यत्र
 हि दृढ-तैलयोरुपादाने सन्देहस्तत्र “तेजो वै दृढमिति वाक्यशेषान्नि-
 र्णय उक्तः, इह त्वपवासे जीवन्मात्राधिकारनिश्चयान्न वाक्यशेषापेक्षा,
 ननु जीवन्नुपवसेदिति न श्रूयते, सत्यं, तच्चापि कल्प्यते, नन्वधिकार-
 कल्पनातोवाक्यशेषात्तदाश्रयणं लघीयोरात्रिसचवः, उच्यते । कल्पना-
 गौरवभयादाक्यशेषगतयोर्वनस्थ-यत्योरधिकारिणोरऽत्रोच्यमाणयो-
 रस्ततोधिकतरो दोषो वाक्यभेदः प्राप्नोति, तथा हि वनस्थ-यत्यां रेकत्र
 पुरुषे युगपत्समावेशासम्भवात् न संहतयोरधिकारिविशेषणत्वं प्रत्येक-
 मधिकारिविशेषणे गृह्यमाणे वनस्थ उपवसेत् यतिरुपवसेदिति-
 वाक्यभेदः स्पष्ट एव । ननु प्रत्युद्देशं वाक्यपरिसमाप्तौ को वाक्यभेदः
 यथा “ग्रहं संमाष्टीति ऐन्द्र-वायवादिषु प्रत्येकं सम्मार्गविधानेनापि
 वाक्यभेदः, सत्यं, तत्रैकस्मिन् शब्दतात्पर्यं श्रौते पर्यवसिते सत्यार्थि-
 को व्यापारः प्रत्येकं ग्रहेषु भिद्यमानोऽपि न वाक्यं भिनत्ति, इह
 तु न कस्यचिदेकस्य शब्दस्य श्रौतो व्यापारो वनस्थ-यतिसाधारणः
 सम्भवति वनस्थशब्देन यतेरनभिधानाद्यतिशब्देन वनस्थस्य अतो-
 वाक्यभेदः । ननु राज-पुरोहितयोरिव वनस्थ-यत्योर्भिन्नशब्दोपात्त-
 योरप्यधिकारसम्बन्धः । मैवं । तत्र हि सायुष्यकामना नामैकमधिकार-

विशेषणं सम्भवति, इह तु वनस्थ-यतित्वभ्यामन्यदुभयानुस्यूतमेक-
मधिकारिविशेषणं न पश्यामः । किञ्च राज-पुरोहिततुल्यन्यायाश्र-
यणात्संहतयोरधिकारः प्राप्नोति, तत्र वनस्थ-यती एकादश्यां न
भुञ्जीयातामिति स्यान्न पुनरेकादश्यां न भुञ्जीतेति । नन्वनुषङ्गेणो-
भयत्र सम्बन्धान्न द्विर्वचने निर्देशाभावो दोषः । उच्यते यत्र भिन्नवाक्यत्वं
निश्चितं तत्र सम्पूर्णादाक्यात् किञ्चिदनुषज्यते न्यूनवाक्यं प्रति यथा
“वसन्ताय कपिञ्जलानालभत इति । इह च समासपदगतयोर्वनस्थ-
यत्योः प्रत्येकमाख्यातसम्बन्धायोग्यत्वेनानुषङ्गाभावः तस्मादनस्थ-यति-
शब्दस्य कथञ्चिदप्यधिकारिसमर्पकत्वाभावाद्गृहस्थादेरप्यधिकार इति
सिद्धं । नन्वेवं सतीदं वाक्यं विरुध्यते “गृहस्थो ब्रह्मचारी वा यो-
ऽनशंस तपस्वरन् । प्राणान्निहोत्रलोपेन अवकीर्णी भवेत्तु सः” ॥ इति ।
उच्यते । किमनेन वाक्येन तपः प्रतिषिध्यते किं वा प्राणान्निहोत्र-
स्यावश्यकत्वं विधीयत इति । न तावत् प्राणान्निहोत्रविधानं तस्य
हेतुवन्निगदाभिहितस्य विधित्वासम्भवात्तेन ह्यन्नं क्रियत इतिवत् ।
यद्यपि हेतुवन्निगदितार्था विधीयते, तथापि न प्राणान्निहोत्रवि-
धानलाभः किन्तु तदीयो लोप एव हेतुत्वेन निर्दिष्ट इति तद्भाना-
पत्त्या अग्निहोत्रलोप एव प्रसज्येतेत्यनिष्टापत्तिः । किञ्च अग्निहोत्रना-
मधेयश्रवणान्नैयमिकाग्निहोत्रविध्यन्तप्राप्या तदीयद्रव्येषु चौरादिषु
अतिदिष्टेषु तेषां मध्येवादिद्रव्येणोपवासापिरोधिनापि प्राणान्निहो-
त्रसिद्धेर्नैवोपवासबाधकत्वं प्राणान्निहोत्रनियमस्य । अथार्थवादगतस्य
नान्नोऽतिदेशकत्वाभावाच्चैयमिकाग्निहोत्रद्रव्येष्वप्राप्तेषु प्राणान्निहोत्रस्य
मुखे ह्ययमानतया बुद्धिस्थेन भोजनार्थेन द्रव्येण प्राणान्निहोत्रं

कर्त्तव्यमिति विधीयते,० ततश्च तत्सिद्ध्यर्थं भोजनाचेपादुपवास-
विरोधः । उच्यते । यदि भोजनार्थेन द्रव्येण प्राणाग्निहोत्रं कर्त्तव्यं
तर्हि तत्प्रयुक्तद्रव्योपजीवित्वान्न स्वयमाचेपकत्वं “पुरोडाशकपालेन
तुषानावपतीतिवत् । निरूपितश्चायमर्थः शारीरके “तद्यज्ञं प्रथममा-
गच्छेत्तद्धोमीयं स्वयं प्रथमामाहुतिं जुहुयात् प्राणाय स्वाहेत्यचो-
दाहरणात् । तस्मान्न प्राणाग्निहोत्रस्यावश्यकत्वविधायकमिदं वाक्यं
“गृहस्थो ब्रह्मचारौति । नापि गृहस्थादेरुपवासप्रतिषेधकं “पूर्वामु-
पवसेद्गृही”, “शुक्तामेव सदा गृहीत्यादिविरोधात् । तथादित्यवा-
रादिकालविशेषोपयुक्तोपवासपर्युदासादुपवासान्तराभ्यनुज्ञा गम्यते ।
अतश्च परेऽपि वाक्ये गृहस्थस्य तथानुवादोद्दिश्यते “प्रजापतिरकामयत्
प्रजाः सृजेयेति, “स तपोऽतप्यतेति प्राजापत्यादिनाधिष्ठितत्वाद्गृह-
स्थस्य सत्तपोऽनुवादाद्गृहस्थान्तरस्यापि तपोयुक्तमिति तु गम्यते ।
तथाच वशिष्ठादयः ऋषयो गृहस्था एव सन्तोऽप्युग्राणि तपांसि
चक्रिर इति पुराणेषु श्रूयते । तथा विष्णुधर्म-भविष्योत्तर-मत्स्यपुरा-
णादिषूपवासप्रचुराणि व्रतानि गृहस्थानां विधीयन्ते । तथा धर्मशा-
स्त्रेषु उपवासवज्रलानि प्रायश्चित्तानि गृहस्थानां स्मर्यन्ते । अद्यत्वेऽपि
केचन गृहस्था महात्मानस्त्वपवासपरायणा दृश्यन्ते सदाचारादपि
गृहस्थानां श्रेयोऽर्थिनां तत्राधिकारोगम्यते । एवं च सति यानि
साधारणानि तपोवचनानि तानि गृहस्थे सङ्कोचलक्षणं बाधं न प्रति-
पद्यन्ते इत्यपरोलाभः । तथा हि तप इति तपो नानश्रनात्परं, यद्धि
परन्तपस्तदुराधर्षं, तस्मात्तपसि रमन्त इति । इह हि प्रकरणे यथा-
श्रमविशेषविवक्षा तत्र तदाश्रमग्रहणं कृतं तस्मात्तत्साधारणं गम्यते ।

तथा “तपसा देवा देवतामयमायन् तपसर्षबः सुरत्वमविन्दन् तपसा
 सपत्नान् प्रणुदामरातीस्तपसि सर्वं प्रतिष्ठितं तस्मात्तपः परमं वदन्तीति,
 “तपसा ये अनाष्ट्यास्तपसा ये स्वर्गतास्तपो ये चक्रिरे महत्तांश्च देवो-
 ऽपि गच्छतादिति, “तपसैव च युक्तस्य ब्राह्मणस्य दिवौकसः । पूजान्तु
 प्रतिगृह्णन्ति कामान् संवर्द्धयन्ति चेति ॥ यानि तु मोहिनीवचनानि
 “अहोराजन् रुक्माङ्गदं भवतो गृहस्थस्य सतोनोपवासाधिकारोऽस्ति
 विशेषेण च त्रियस्य किन्तु यतीनां विधवानामेवायं धर्मोयदुपवा-
 सादि तदेकादश्यान्वया भोक्तव्यं भोक्तव्यमित्यर्थप्रतिपादकानि भूयो-
 भूयः कथितानि तानि विधिसरूपाणि परमार्थतो न विधायकानि,
 किन्तु स्वविपरीतार्थस्य विधेरुपवासानुष्ठानपरस्य रुक्माङ्गदकीर्तित-
 स्थार्थवादभूतानि, कुतः “मा मैवं वद कल्याणि किन्तु त्वय्युपपद्यते ।
 इत्यादिना तदुक्तार्थप्रतिषेधपूर्वकमुपवासविधानात् । यथा “जर्तिलय-
 वाग्वा वा जुहुयात् गवीधुकयवाग्वा वेति, “पयसाग्निहोत्रं जुहोतीत्य-
 स्थार्थवादः “अनाहुतिर्वै जर्तिलाश्च गवीधुकाश्चेति जर्तिल-गवीधुक-
 प्रतिषेधपूर्वकं पयोविधानात् । किञ्च यदि मोहिनीपक्ष एव सिद्धान्तः
 स्यात् किं तर्हि तदुक्तविपरीतकारिणं रुक्माङ्गदं हस्तेनाकृत्य भगवान्
 वासुदेव आत्मसायुज्येनैवेक्षितवान् । किञ्च यस्योपकारार्थं मनुष्यान्नरकं
 प्रापयितुमेव मोहिन्याः प्रवृत्तिरिति उपवासादपि नरकप्राप्तिफला-
 न्येव मोहिनीवचनानि नानुष्ठेयार्थानि । तस्माद्गृहस्थोऽप्युपवासादा-
 वधिहृत इति सिद्धं । एतेन ब्रह्मचारौ व्याख्यातः “तपोविशेषैर्विविधैर्ब्र-
 तेभ्य विधिचोदितैः । वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो दिजन्मना” ॥
 इत्यादिवचनेत्यापि तपःसम्बन्धावगमात् । नन्वेवं तर्हि “ब्रह्मचारौ

वेतिवचनस्य को विषयः; प्राणान्तिक्ततपोनिषेधपरत्वं ब्रूमः । तथाहि प्राणाग्निहोत्रलोपेनेति द्वन्द्वगर्भस्तत्पुरुषः, इत्थंभूतलक्षणा च तृतीया, विहितकर्मोपलक्षणार्थश्चाग्निहोत्रशब्दः, तथाचायमर्थो भवति यो गृहस्थो ब्रह्मचारौ प्राणवाधया विहितकर्मबाधया वा तपश्चरति सोऽवकीर्णो दोषं प्रतिपद्येतेति । एवं च योजना प्राणश्चाग्निहोत्रं च प्राणाग्निहोत्रे तयोर्लोपेनेति । एतदुक्तं भवति वानप्रस्थादेः प्राणाग्निहोत्राद्युपरोधेनापि तपः कुर्वाणस्य नातीव दोषः, गृहस्थादेस्तु यदि प्राणो वाग्निहोत्रादिकं वा उपरुध्येत तदा दोष इति “धर्मार्थ-काम-मोक्षाणां प्राणाः संस्थितिहेतवः । तान्निघ्नता किं न हतं रचता किञ्च रचितं” ॥ इति “कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः” इति वचनाभ्यां प्राणकर्मणामबाधनीयत्वप्रतिपादनात् । यद्यप्युच्यते “शरीरं पीड्यते येन शूभेनापि च कर्मणा । अत्यन्तं तन्न कर्त्तव्यमनायासः स उच्यते” ॥ इति तदत्यन्तपीडानिवारकं न तु पीडामात्रस्य, तस्माद्गृहस्थ-ब्रह्मचारिणोरुपवासाद्यधिकारोऽस्तीति सिद्धं । नन्वस्तु नामान्येषां गृहस्थानां, आहिताग्नेश्च नास्ति “आहिताग्निरनङ्गांश्च ब्रह्मचारौ च ते त्रयः । अश्रन्त एव सिद्ध्यन्ति नैषां सिद्धिरनश्रतां” इति स्मरणात् । उच्यते । किमनेन वचनेनाहिताग्नेरश्रनं विधीयते किं वोपवासः प्रतिषिध्यत इति यदाप्यश्रनं विधीयते तदापि किं सर्वदा भोक्तव्यमित्युच्यते, किं वा भोजनेच्छायां सत्यां प्रतिबन्धे चासति लभ्यमाने च भोजने भोक्तव्यं, आहोस्विच्छास्लान्तराननुज्ञातेऽपि भोजनप्रतिप्रसवो विधीयत इति, तत्र सर्वदाश्रनविधानमशक्यत्वादेव नेष्टं । नापि भोजनेच्छायां सत्यां प्रतिबन्धे चासति लभ्यमाने भोजने विधिर्युक्तः रागतः

प्राप्तत्वात् । तदुक्तं न्यायमञ्जरीकारेण “न हि बुभुक्षितोऽभूयात्
 मलिनः स्नायादिति विधानमुपयुज्यत इति । न च प्रतिबन्धेऽपि
 भोक्तव्यमिति वाच्यं । अशक्यत्वात् । नापि शास्त्रान्तराननुज्ञातदेश-
 कालावस्थादावशनं प्रतिप्रसूयते, तथाच सति सग्रहादावपि काले
 अशानादावपि देशे वा शुचिनायाहिताग्निना पर्युषितादिकमप्यन्नं
 भोक्तव्यमित्यापद्यते । भवत्विति चेत्, हा कष्टमिदं श्रुतं अहो महत्य-
 यशनलोलुपा येन समस्तशिष्टजनप्रसिद्धिविपरीतं सङ्ग्रहादिष्वपि
 भोजनमुच्यते, विरुध्यन्ते च बहूनि शास्त्राणि तत्तद्विषयनिषेधकानि
 “चन्द्र-सूर्यग्रहे नाद्यादित्यादीनि । ननु तानि सामान्यशास्त्रत्वाद्ना-
 हिताग्निविषयाणि, उच्यते, इदं वा निषिद्धव्यतिरिक्तविषयं कि-
 मिति नेष्यते, यथा निषेधशास्त्राणाहिताग्न्यनाहिताग्निसाधारणत्वात्
 सामान्यशास्त्राणीत्युच्यन्ते तथाशनशास्त्रमपि निषिद्धानिषिद्धविषय-
 साधारणत्वात् सामान्यशास्त्रं, एवं तर्हि विकल्पोऽस्त्विति चेत्, तन्न,
 विषमशिष्टत्वात् । तथा “अश्रन्त एव सिद्धान्तीति वर्त्तमानापदेशत्वात्
 कल्पो विधिः “चन्द्र-सूर्यग्रहे नाद्यादित्यादिषु प्रत्यक्षः, अतो न वि-
 कल्पः । नन्वस्थाने क्लिश्यते आयुष्मता यावता सङ्ग्रहादिष्वहिताग्नेरशनं
 नोच्यते किन्त्वेकादश्यादावशितव्यमिति, उच्यते, कस्तत्र पक्षपातः, यथा
 हि “चन्द्र-सूर्यग्रहे नाद्यादिति स्पष्टः शास्त्रविरोधः तथैव “रात्रावये-
 कादश्यां न भुञ्जीतेति शास्त्रं विद्यत एव । तस्मात् विरोधः, शास्त्रान्त-
 रावरुद्धे विषये नाशनविधानमेतत्, “अश्रन्त एव सिद्धान्तीति विषया-
 न्तरे विधायकत्वं पूर्वमेव निराकृतं, तस्मान्न कचिदनेनाशनं विधीयते ।

ननु च

सायं-प्रातर्द्विजातीनामभोजनं श्रुतिर्चोदितं ।

नान्तरा भोजनं कुर्यादग्निहोत्रसमोविधिः ॥

इत्येतदभजनविधानं, तर्हि पूर्ववद्विकल्प्य दूषयितुं शक्यते, को ब्रूते तदभजनविधानमिति रागतः प्राप्तस्य भोजनस्य सायं-प्रातःकालान्तरे प्रतिषेधमात्रमिह क्रियते सर्वमन्यदनूद्यते, एवमल्पविधिपरत्वे सम्भवति कालविशिष्टभोजनविधानस्यायुक्तत्वात् कालद्वयनियमे वाक्यभेदात् सायं-प्रातरेवाभजनं नान्तराले इत्येतावताग्निहोत्रसाम्यस्तुत्युपपत्तेर्नावश्यकतया समानत्वं कल्प्यं, धात्वर्थानुवादेनान्यपरा एवैवं विधयोऽङ्गीक्रियन्ते यथा “प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीतेत्येवमादयः । ननु दीक्षितव्रतस्य सायं-प्रातरावश्यकता कथं, उच्यते, तत्रापि शरीरधारणार्थमेव व्रतस्य परिग्रहो न पुनस्तन्निरपेक्षस्यावश्यकतया विधानं ।

अन्ये त्वाहुः आवश्यकमेव व्रतमिति, तथा हि “मध्यन्दिने मध्यरात्रे च व्रतं व्रतयतीति व्रतं विधाय पुनराह “न त्वेवं न व्रतयेदिति पूर्ववचनेनैव व्रतस्य मध्यन्दिन-मध्यरात्रकालसम्बन्धसिद्धेरयं व्रताभावप्रतिषेधोऽनर्थको भवतु, नूनं व्रतितत्वमेवेत्यवगमयति ।

यत्तूच्यते रागप्राप्तत्वाद्विधानमनर्थकमिति, तन्न, चुधाद्यभावेऽप्यवश्यं कियन्मात्रं प्राशननीयमिति विधानात् शेषभक्षोऽपि प्रतिपाद्यद्रव्यप्रयुक्तत्वाद्वागाद्यभावेऽप्यावश्यक एव, “सायं-प्रातर्द्विजातीनामिति वाक्यस्य तन्तरालप्रतिषेधमात्रविधानेनापि गतिरुक्ता आहिताग्निवाक्यस्यापि वक्ष्यते, तस्मात् नेदमभजनविधायकं ।

ननु माभूद्विधायकमभ्यनुजान्तु करोत्येव, उच्यते, तत्रापि पूर्ववद्विकल्पनीयं । न तावदुपवासादिशास्त्रावरुद्धे विषयेऽभ्यनुज्ञा

क्रियते तच्छास्त्रविरोधादेव । नापि शास्त्रानवरुद्धे विषये अभ्यनु-
 ज्ञानं, वैयर्थ्यात् । यदि भोक्तुमिच्छते लभ्यते च विधिविरोधश्च
 नास्ति तदाचमनमन्तरेणापि भुज्यत एव किमभ्यनुज्ञानवचनं
 करिष्यति, उपवासप्रतिषेधपक्षः पुनरपि पापिष्ठः, तथा हि यच्च
 शास्त्रीया ह्युपवासप्राप्तिरग्नविधानमाश्रित्यापि न निवारयितुं श-
 क्यते इत्युक्तं, तत्कथं नाम प्रतिषेधेन वार्यते प्राप्तिपरतन्त्रत्वात् प्रति-
 षेधस्य तच्च हि षोडशग्रहणायहणवत् विकल्पो वा स्यात् “आहिता-
 ग्निरुपवसेन्न वेति,” नानुयाजेषु ये यजामहं करोतीतिवद्वा पर्युदासः,
 “आहिताग्निवर्जिता उपवसेयुरिति उभयथा न सम्भवति विकल्प-
 स्याष्टदोषत्वात् पर्युदासे लक्षणाप्रसङ्गात् प्रधानाख्याते सम्बन्धाभाव-
 प्रसङ्गाच्च । ननु यान्यावश्यकान्युपवासादीनि तानि भवन्साहिताग्ने-
 रपीति यानि तु श्रेयोऽर्थितया क्रियन्ते तानि तस्य निवार्यन्ते इदं तु
 सुभाषितं, तथा हि नित्योऽप्युपवासो निवारयितुं न शक्यते अनेन
 कथं नाम काम्यो निवार्यते, किमेतच्च श्रुतवानसि “काम्यो हि नित्या-
 दल्लीयानिति, वाक्यस्य तर्हि का गतिर्यदा चीणशक्तेराहिताग्नेरुपवा-
 साद्यनुष्ठानेनाहिताग्निव्यतिरोधो भवति तथाविधस्याहिताग्नेस्ता-
 भिरिव चोदनाभिः स्मार्त्तमुपवासाद्यनुष्ठानं निवार्यते, तत्प्रतिपादनार्थ-
 मेतद्वाक्यं “आहिताग्निरनङ्गांश्चेति । नन्विदमनुवादकं वाक्यं प्राप्नोति,
 किमद्यापि न जानासि स्मृतिवाक्यान्नुवादकानीति, एवं धर्मान्त-
 रसामर्थ्यानुरोधेन व्याख्यायमाने प्रस्तुतानुसारो भविष्यति, तथा हि
 “तथा चात्मनोऽनुपरोधं कुर्याद्यथा कर्मसु समर्थः स्यादिति प्रस्तुत्या-
 पक्षमेनोक्तं “आहिताग्निरनङ्गांश्चेति । तस्मादाहिताग्निनाप्यग्निहोच-

स्यपवाधेनोपवसितुं शक्यते चेदेकादश्यामुपवसनीयमेवेति सिद्धं । तथा
चाग्निपुराणेऽपि गृहस्थादीनामुपवासो विहितः ।

गृहस्थो ब्रह्मचारौ च आहिताग्निस्तथैव च ।

एकादश्यां न भुञ्जीत पचयोरुभयोरपीति ॥

कात्यायनः ।

अष्टवर्षाधिको मर्त्यश्चापूर्णाग्नीतिवत्सरः ।

एकादश्यामुपवसेत् पचयोरुभयोरपीति ॥

“उपनयनादिनियमे” इति च सर्वनियमानामुपनयनोत्तरकाल-
त्वस्मरणादष्टवर्षपर्यन्तमुपनीतस्याप्यनधिकारोऽष्टवर्षाधिकशब्देनोक्तः ।

नारदीयपुराणे ।

अष्टवर्षाधिको मर्त्यश्चाग्नीतिर्न हि पूर्यते ।

यो भुङ्क्ते मामके रात्रे विष्णोरहनि पापभाक् ।

स मे बध्यश्च दण्ड्यश्च निर्वास्यो देशतः स मे ॥

एतस्मात् कारणादिप्र एकादश्यामुपोषणं ।

कुर्यान्नरो वा नारी वा पचयोरुभयोरपि ॥

इदमेकादशीव्रतं माहेश्वरैरप्यनुष्ठेयं ।

तथा च विष्णुधर्मोत्तरे ।

लिङ्गार्चनं रुद्रजपो व्रतं शिवदिनत्रये^(१) ।

वाराणस्यां च मरणं मुक्तिरेषा चतुर्विधा ॥

इत्युक्तोक्तं ।

एकादश्यष्टमी चैव पचयोश्च चतुर्दशी ।

शिवस्य तिथयः प्रोक्ता मुनिभिः शौनकादिभिः ।

(१) शिवदिनत्रयमिति ग० ।

तासामाद्यामुपवसेद्दिवा नाद्यान्तथान्ययोरिति ॥

तथा ।

वैष्णवो वाच वा श्रैवो^(१) कुर्यादेकादशीव्रतं ।

एकादश्यामुपोषणं सौरैरप्यनुष्ठेयं सौरपुराणे तथाभिधानात् ।

वैष्णवो वाच श्रैवोवा सौरोऽप्येतत् समाचरेदिति ।

तेन त्रैवर्णिकस्य गृहस्थादेरुपवास इति सिद्धमिति !

अपरे त्वाङ्गः नात्र त्रैवर्णिकव्युदासः, “वर्णाश्रमेतराणां नो ब्रूहि धर्मानशेषतः” इति वाक्यपर्यालोचनया सर्वेषामधिकाराद्विशेषतश्चात्र मर्त्यग्रहणात् सर्वेषामधिकारः । यत्तु प्रतिग्रासमिति वचनेन द्विज-ग्रहणं, तत्तेषां दोषविशेषस्य दर्शनार्थं^(२) ।

अन्ये तु ब्रह्मचार्यादेरप्यधिकारप्रतिपादनात्मन्युपलक्षणार्थ-मित्याहुः, तन्न, लक्षणाप्रसङ्गात्, अत्रानायासव्रत एवाधिकारो ज्ञातव्यः

तथाच ब्रह्मवैवर्त्त ।

एकादशीं विना विप्र न संसारादिमोक्षणम् ।

तचाप्ययं विशेषोऽस्ति कार्या गतिमताच सा ॥

न तु देहं विदुः प्राज्ञाः पौडनीयमिहायहात् ।

शरीरं पौड्यते येन सुशुभेनापि कर्मणा ॥

अत्यन्तं तन्न कुर्वीत अनायासः स उच्यते ।

धर्मसाधनमाद्यं यत् शरीरं बज्रपुण्ड्रकम् ॥

यथाकथञ्चिन्मौर्ख्यान्न तत् क्षयेदेकहेलया ।

मूलग्राहेणात्मनो यत् पौड्या कुरुते तपः ।

(१) वाच श्रैवो वा इति ख० । (२) दोषविशेषप्रदर्शनार्थमिति ग० ।

न स सुखमवाप्नोति न सिद्धिं न परां मतिं ॥
 अधिकारिणोऽसामर्थ्यं प्रतिनिधिरुक्तो वाराहपुराणे ।
 असामर्थ्यं शरीरस्य व्रते तु समुपस्थिते ।
 कारयेद्धर्मपत्नीं वा पुत्रं वा विनयान्वितं ।
 भगिनीं भ्रातरं वापि व्रतमस्य न क्षुण्यते ॥

कात्यायनः।

राज्ञश्च चत्रियार्थे च एकादश्यामुपोषितः ।
 पुरोधास्तु चत्रियो वा द्वयोः सममितीरितं ।
 उपवासफलं ताभ्यां समयं समवाप्यते ॥
 शूण्यं यश्चान्यमुद्दिश्य एकादश्यामुपोषितः ।
 यमुद्दिश्य कृतं विप्रास्तस्य पूर्णं फलं भवेत् ।
 कर्त्ता दशगुणं पुण्यं प्राप्नोत्यत्र न संशयः ॥
 अज्ञाभावे यदा विप्र एकादश्यामुपोषितः ।
 उपवासफलं तस्य समयं समवाप्यते ॥
 राजरोषाद्यदा विप्र एकादश्यामुपोषितः ।
 उपवासफलं तस्य सम्यक् भवति निश्चितं ॥
 एतस्मात् कारणाद्विप्र एकादश्यामुपोषणं ।
 कुर्यान्नरो वा नारी वा पक्षयोर्हभयोरपि ॥

वायुपुराणे ।

उपवासे तृशक्तस्तु आहिताग्निरथापि वा ।
 पुत्राद्या कारयेदाद्याद्ब्राह्मणाद्यापि कारयेत् ॥
 अथ वा विप्रमुखेभ्यो दानं दद्यात्स्वशक्तिः ।

उपवासफलं तस्य धर्मं धर्मवायते ।

तत्र भोजनदोषोऽपि तत्क्षणादेव नश्यति ॥

कात्यायनोऽपि ।

पितृ-भ्रातृ-मातुरर्थं आचार्यार्थं विशेषतः ।

उपवासं प्रकुर्वाणः पुण्यं शतगुणं लभेत् ॥

यमुद्दिश्य हतः सोऽपि सम्पूर्णं लभते फलं ।

नारौ स्वपतिमुद्दिश्य एकादश्यामुपोषिता ॥

पुण्यं शतगुणं प्राङ्मुनयः पारदर्शिनः ।

उपवासफलं तस्याः पतिः प्राप्नोत्यसंग्रहं ॥

तथा ।

स्वयं कर्तुमशक्तस्त्वेत्कारयौत पुरोधसा ।

द्विरक्षं दक्षिणं दद्यात् स्वशक्त्या चातुरूपतः ॥

कात्यायनः ।

एवं करोति यः कश्चित् एकादश्यामुपोषणं ।

पितृ-मातृ-भ्रातुरर्थं गुर्वर्थं च विशेषतः ॥

उपवासं प्रकुर्वाणः पुण्यं शतगुणं लभेत् ।

दक्षिणा नात्र दातव्याः शूद्रभूषा विहिता सदा ॥

द्रव्यसम्पत्तिपत्तौ वा एकादश्यामुपोषितः ।

द्रव्यदातोपवासस्य फलं प्राप्नोत्यसंग्रहं ।

कर्त्ता नक्तमवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥

मनुनोक्तं ।

दृष्ट्वा वान्मुद्दिश्य एकादश्यामुपोषितः ।

यमुद्दिश्य हतं विप्रास्तस्य पूर्णं हतं भवेत् ।

कर्त्ता दशगुणं पुण्यं प्राप्नोत्यत्र न संशयः ॥

यत्तु मनुनोक्तं ।

नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नायुपोषणं ।

विष्णुनापि ।

पत्यौ जीवति या नारी उपवासव्रतञ्चरेत्^(१) ।

आयुः संहरते भर्तुर्नरकञ्चैव गच्छति ॥

तद्गर्त्ताद्यननुमतोपवासविषयं कर्तस्त्रीविषयञ्च ।

यथा चाहतुः शङ्ख-लिखितौ ।

कामं भर्तुरनुज्ञया व्रतोपवासादीनारभेत ।

मार्कण्डेयपुराणे ।

नारी खल्वननुज्ञाता पित्रा भर्त्रा सुतेन च ।

निष्फलन्तु भवेत्तस्या यत्करोति व्रतादिकं ॥ इति ।

नित्यैकादश्युपवासासमर्थेन एकभक्तादिकं कर्त्तव्यं ।

तथाच मार्कण्डेयः ।

एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।

उपवासेन दानेन न निर्दादश्रिको भवेत् ॥

एकभक्तेन नक्तेन बाल-वृद्धातुरः क्षिपेत् ।

पयोमूल-फलैर्वापि न निर्दादश्रिको भवेत् ॥

बौधायनोऽपि ।

उपवासे त्वशक्तानामग्नीतेरुर्ध्वजौविनां ।

एकभक्तादिकं कार्यमाह बौधायनो मुनिः ॥

(१) उपोष्य व्रतमाचरेदिति ग० ।

भविष्यत्पुराणे द्वादशीकल्पे ।

एकादशां प्रभुं विष्णुं समभ्यर्च्य कदाचन ।
 उपोषितेन नक्तेन तथेवायाचितेन वा ॥
 एकभक्तेन वा तात न निर्द्वादशिको भवेत् ।
 तदेकनियमो नित्यं न सौदति भवार्णवे ॥
 कायशक्तिबलादेव न बलाद्धर्ममाचरेत् ।
 उपोषितो वा नक्तो वायाचित्येकाग्रनोऽपि वा ॥
 द्विदिनं पूजयेत्तात हरिं संसारपारदम् ।
 एकाहारप्रदानेन एकाग्रनफलं स्मृतम् ॥
 अयाचितफलं विद्धि दक्षिणाद्विगुणेन च ॥
 नक्तस्य च चतुर्गुणं चतुर्गुणमुपोषणात् ।
 सदक्षिणं फलं दानाद्ब्रतभङ्गेऽपि लभ्यते ॥
 एकादश्युपवासी यः पक्षयोरुभयोरपि ।
 दुराचारोऽपि च ज्ञेयः स्वातः स स्वयमच्युतः ॥
 नक्तं तृतीयमप्युक्तं व्रतं द्वापररूपिणम् ।
 नक्षत्रदर्शने पुण्यं प्राग्यमाभ्यन्तराग्रनम् ॥

व्यासः ।

हविष्यभोजनं स्नानं सत्यमाहारलाघवम् ।
 अग्निकार्यमधःशय्यां नक्तभोजी षडाचरेत् ॥
 भविष्यत्पुराणे द्वादशीकल्पे ।

सताम्बूलमताम्बूलं सभोजनमभोजनं ।
 साधारणं निराहारं चतुर्विधमुपोषणम् ॥

यावत् कृताङ्गिको न स्यादावस्यार्चयते हरिं ।

मृद्वी ताम्बूलहीनः स्यात् तत् सताम्बूलमुच्यते ॥

पूजयित्वाच्युतं पूर्वं पूर्णाभुक्त्वां भुनक्ति यः ।

भद्राभुक्त्वां पुनर्भुङ्क्ते तत्सभोजनमुच्यते ॥

दणधान्याग्रनं मूलं पयसाज्येन वा फलैः ।

हरेरग्न्युपवासश्च तत्साहारमुदाहृतम् ॥

यद्येतैरहितं शुद्धमुपायेः समुपोषणम् ।

अताम्बूलमनाहारमभोजनमतो हितम् ॥

बौधायनोऽपि ।

वाधिभिः परिभूतानां पित्ताधिकशरीरिणां ।

चिंशद्वर्षाधिकानाञ्च नक्तादिपरिकल्पना ॥

चिचिंशद्वर्षाणामित्यपि कचित्पाठः तत्र नवतिवर्षाणामित्यर्थः ।

कूर्मपुराणे ।

एकभक्तेन नक्तेन वास-वृद्धातुरः क्षिपेत् ।

नातिक्रमेत् द्वादशीञ्च उपवासव्रतेन च ॥

एतच्च व्रतं पञ्चयोरुभयोरप्यनुष्ठेयं ।

तथा विष्णुरहस्ये स्कन्द-कूर्म-नारदीयपुराणेषु च ।

यथा शुक्ला तथा कृष्णा विशेषो नास्ति कश्चनेति ॥

सनत्कुमारप्रोक्तेऽपि ।

यथा शुक्ला तथा कृष्णा यथा कृष्णा तथेतरेति ।

भविष्यत्पुराणे ।

शुक्ला वा यदि वा कृष्णा विशेषो नास्ति कश्चनेति ।

सौरधर्मेषु ।

एकादशी सदोपोष्या शुक्ला कृष्णा तथैव चेति ।

विष्णुरहस्य-सौरपुराणयोः ।

यथा सुपूजितो गौरः कृष्णो वा वेदविद्विजः ।

सन्तारयति दातारं द्वादश्यौ च तथा स्मृते ॥

विष्णुरहस्ये स्कन्दपुराणे च ।

तेलं शुक्रेतराणां वै तिलानां सदृशं यथा ।

कृष्णायाश्च सितायाश्च गोः क्षीरं सदृशं यथा ।

द्वादश्योः सदृशं तद्वत् पुण्यं शुक्लासितोभयोः ॥

दर्शश्च पूर्णमासी च पुण्यतस्तु यथा समे ।

तथा सितासिते पुण्ये द्वादश्यौ मुनिभिः स्मृते ॥ इति ।

स्कन्दपुराणे ।

यथोत्तरे दक्षिणे च अयने वै प्रकीर्त्तिते ।

तुल्यं पुण्यमवाप्नोति द्वादश्योस्तु तयोभयोः ॥

तथा ।

सोम-सूर्यग्रहौ पुण्यौ यथैव मुनिभिः स्मृतौ ।

तथा सितासिते पुण्ये द्वादश्यौ विष्णुतुष्टिदे ॥

सायं प्रातर्यथा सन्ध्या सायं प्रातर्यथाऽह्नी ।

तथा सितासिते पुण्ये द्वादश्यौ धर्मतः समे ॥

तथा ।

यथा विष्णुः शिवश्चैव सम्पूज्यौ मुनिभिः स्मृतौ ।

तथा पूज्यतमे प्रोक्ते द्वादश्यौ शुक्ल-कृष्णके ॥

वाराहपुराणे ।

एकादश्यामुपवसेत् पचयोरुभयोरपि ।

द्वादश्यां योऽर्चयेद्विष्णुं स मुक्तिफलभाग्भवेत् ॥

विष्णुरहस्येऽपि ।

दुष्टाराणि त्वयोक्तानि नरकाणि सहस्रशः ।

यमस्य सद्ने घोरे यातना यमकिङ्करैः ।

यत्किञ्चित्तिदिचातार्थं यममार्गस्य तदद ॥

ब्रह्मोवाच ।

मनसापि चिकीर्षन्ति द्वादशीं ये नरोत्तमाः ।

तेऽपि घोरां न पश्यन्ति संसारं दुःखसागरम् ॥

शुक्ले वा यदि वा कृष्णे विष्णुपूजनतत्परः ।

एकादश्यां न भुञ्जीत पचयोरुभयोरपि ॥

यथा सम्पूजितो गौरः कृष्णो वा वेदविद्विजः ।

सन्तारयति दातारं द्वादश्यौ फलतस्तथा ॥

सर्वपापप्रणाशाय विष्णोः सन्तोषणाय च ।

उपोष्या द्वादशीं पुण्या सेवेतोभयपचयोः ॥

शुक्ल-कृष्णविवेके पाप-दोषश्रवणाच्च^(१) ।

तथा च कूर्मपुराणे विष्णुधर्मात्तरे च ।

स ब्रह्महा सुरापः स्यात् क्षतघ्नो गुरुतत्पगः ।

स्कन्दपुराणे ।

स ब्रह्महा स गोघ्नश्च सुरापो गुरुतत्पगः ।

(१) पापश्रवणादोषाच्चेति ख० ।

कालिकापुराणे ।

सर्वेषामिह पापानामाश्रयः स तु कौर्त्तितः ।

द्वत्येतेषां उत्तराङ्गं ।

विवेचयति यो मोहादेकादश्यौ सितासिते ॥

भवित्पुराणे ।

एवं ज्ञात्वा सदोपोष्या द्वादशौ शुक्ल-कृष्णजा ।

तयोर्भेदं न कुर्वीत भेदनाश्रयकं व्रजेत् ॥

गरुडपुराणे ।

शुक्ला वा यदि वा कृष्णा विशेषो नास्ति कश्चन ।

विशेषं कुरुते यस्तु पितृहा स तु कौर्त्तितः ॥

तत्त्वसागरात् ।

यथा शुक्ला तथा कृष्णा यथा कृष्णा तथेतरा ।

तुल्ये ते मनुते यस्तु स वै वैष्णव उच्यते ॥

ब्राह्म-वृद्धेन्दुरश्मीनां शुक्लता कृष्णता तथा ।

एकादश्याः स्वरूपन्तु सङ्ख्यायाः सैव केवलम् ॥

अतः कृष्ण-सितत्वादि शशिनो गुण उच्यते ।

एकादश्यां न तेनास्ति दूषणं येन दृश्यते ॥

यदि वास्या गुणोऽपि स्यात्तत्तथापि न दूषणम् ।

तथाहि तिल-विप्रादौ कृष्णत्वं नैव दूषणम् ॥

सनत्कुमारप्रोक्ते ।

एकादश्योर्द्वयोर्यस्तु विशेषं कुरुते नृपः ।

तस्योद्धारं न पश्यामि यावदाभूतसंभवम् ॥

तेन शुक्ल-कृष्णपक्षयोर्उपवासः कार्य इति सिद्धं ।

अथादित्यवारादौ कृष्णैकादश्याञ्चोपवासनिषेधः ।

तत्र वृद्धवशिष्ठः ।

कृष्णपक्षे च सङ्क्रान्त्यां ग्रहणे चापि पुत्रवान् ।

उपवासं न कुर्वीत सुत-बन्धु-धनचयात् ॥

मत्स्यपुराणे ।

दिनचये तु सङ्क्रान्त्यां ग्रहणे चापि पुत्रवान् ।

उपवासं न कुर्वीत सुत-बन्धु-धनचयात् ॥

मत्स्यपुराणे ।

दिनचये तु सङ्क्रान्त्यां ग्रहणे चन्द्र-सूर्ययोः ।

उपवासो न कर्त्तव्यः पुत्र-पौत्रसमन्वितैः ॥

सङ्क्रान्त्यां कृष्णपक्षे च रवि-शुक्रदिने तथा ।

एकादश्यां न कुर्वीत उपवासञ्च पारणम् ॥

कूर्मपुराणे ।

द्वौ तिथ्यन्तावेकवारे यस्मिन् सः स्याद्दिनचयः ।

तस्मिन् स्नानं जपो होमो नोपवासो गृहाश्रमे ॥

सतिमीमांसायां जैमिनिः ।

आदित्येऽहनि सङ्क्रान्त्यां ग्रहणे चन्द्र-सूर्ययोः ।

उपवासो न कर्त्तव्यो गृहिणा पुत्रिणा तथा ॥

कात्यायनः ।

एकादशीषु कृष्णासु रविसङ्क्रमणे तथा ।

चन्द्र-सूर्योपरागे च न कुर्यात् पुत्रवान् गृही ॥

उपवासमिति शेषः ।

गौतमः ।

आदित्येऽहनि सङ्क्रान्त्यामसितैकादशीषु च ।

व्यतीपाते कृते आद्धे पुत्नी नोपवसेद्गृही ॥

आदित्यवारे सङ्क्रान्तौ व्यतीपाते दिनचये ।

पारणक्षोपवासञ्च न कुर्यात् पुत्रवान् गृही ॥

नारदोऽपि ।

संक्रान्त्यामुपवासन्तु कृष्णैकादशिवसरे ।

चन्द्र-सूर्यग्रहे चैव न कुर्यात् पुत्रवान् गृही ॥

एकादश्याञ्च कृष्णायां सङ्क्रान्त्याञ्च रवौ तथा ।

पारणक्षोपवासञ्च न कुर्यात् पुत्रवान् गृही ॥

वृद्धवसिष्ठोऽपि ।

आदित्यवारे सङ्क्रान्तावसितैकादशीदिने ।

व्यतीपाते कृते आद्धे पुत्नी नोपवसेद्गृही ॥

स्कन्दपुराणे ।

सङ्क्रान्त्यामुपवासेन पारणेन युधिष्ठिर ।

एकादश्याञ्च कृष्णायां ज्येष्ठः पुत्नो विनश्यति ॥

तत्रैतेषु वाक्येष्वआदित्यवारादावुपवासनिषेधास्तावदादित्यवारा-
दिप्रयुक्तोपवासनिषेधपराः । न त्रैकादशीप्रतप्रयुक्तोपवासनिषेधपराः ।

तथाच जैमिनिः ।

आदित्येऽहनि सङ्क्रान्तौ ग्रहणे चन्द्र-सूर्ययोः ।

पारणक्षोपवासञ्च न कुर्यात् पुत्रवान् गृही ॥

तन्निमित्तोपवासस्य निषेधोऽयमुदाहृतः ।

नानुषङ्गतो ग्राह्यो यतो नित्यमुपोषणं ॥

‘तन्निमित्तस्य’ आदित्यवारादिनिमित्तस्य, अयं प्रतिषेधः न पुनरेकादश्यामादित्यवाराद्यन्वयनिबन्धनोपवासप्रतिषेधः, यत एकादश्यां नित्यमुपोषणमित्यर्थः ।

कात्यायनोऽपि ।

तत्रयुक्तोपवासस्य निषेधोऽयमुदाहृतः ।

प्रयुक्त्यन्तरयुक्तस्य न विधिर्न निषेधनम् ॥

केचिदस्यैकादशीप्रकरणपाठात्तच्छब्दस्य प्रकरणसन्निहितैकादशीपरत्वादनुषङ्गतः प्राप्तोपवासपरत्वाभावात् पुत्रवतः सङ्क्रान्त्यादियुक्तायामेकादश्यां उपवासनिषेधपरमेतदिति वर्णयन्ति । तन्नन्दं, वाक्यसन्निधेः शीघ्रभावित्वात् । युक्तञ्चेतत्, एकादश्यां राज्ञदर्शनासंभवेन कथं तच्छब्दोपपत्तिः, तत्र राज्ञदर्शनपरत्वं तर्हि सन्नदुच्चरितस्यार्थद्वयपरत्वमिति वैरूप्यं स्यात् । अतः पूर्वोक्तेव व्याख्या ज्यायसी । न च सङ्क्रान्त्यादीनां एकादशीविशेषणत्वं चन्द्र-सूर्यग्रह-णसाहचर्याद्युक्तं, समानविभक्तिनिर्द्देशात् संक्रान्त्यादौ सत्यामेकादश्यामुपवासविधानाच्च ।

तथा सनत्कुमारप्रोक्ते ।

भानुवारेण संयुक्ता तथा संक्रान्तिसंयुता ॥

एकादशी सदोपोष्या सर्वसम्पत्करा तिथिः ॥

कात्यायनस्मृतौ ।

संक्रान्तीरविवारो वा एकादश्यां यदा भवेत् ।

उपोष्या सा महापुण्या सर्वपापहरा तिथिः ॥

तथा ।

व्यतीपातो वैधृतिर्वा एकादशां यदा भवेत् ।

उपोष्या सा महापुण्या पुत्तसम्पद्विबुद्धनी ॥

नारदः ।

भानुवारेण संयुक्ता^(१) तथा संक्रान्तिसंयुता ।

एकादशी सदोपोष्या पुत्तसंपद्विबुद्धनी ॥

स्कन्दपुराणेऽपि ।

एकादशां यदा वत्स आदित्यस्य दिनं भवेत् ।

तदोपोष्या प्रयत्नेन पुत्त-पौत्तप्रबुद्धनी ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

एकादशां यदा राम वारस्तु सवितुर्भवेत् ।

उपोष्या सा महापुण्या पुत्त-पौत्तविबुद्धनी ॥

न चैतानि पुत्तवद्गृहस्थव्यतिरिक्तविषयाणि, “पुत्त-पौत्त-प्रबुद्धनीत्यादिवाक्यशेषात् ।

यस्मात् संक्रान्त्यादिनिमित्तश्चोपवासः सम्बर्त्तनीतः ।

अमावास्या द्वादशी च संक्रान्तिश्च विशेषतः ।

एताः प्रशस्तास्थितयो भानुवारस्तथैव च ॥

अत्र स्नानं जपो होमो देवतानाञ्च पूजनम् ।

उपवासस्तथा दानमेकैकं पावनं स्मृतं ॥

कृष्णैकादश्युपवासनिषेधस्तु पुत्तवद्गृहिविषयः । तथाच कृष्णै-

(१) भानुवारसमोपेत्येति ख० ।

कादशुपवासनिषेधपरेषु वाक्येषु “पुत्रवान् गृही” “ज्येष्ठः पुत्रो वि-
नश्यतीत्यादिविशेषणं, निन्दा च श्रूयते “सुत-बन्धु-धनचयादिति वा ।
गोभिलः ।

एकादश्यां न भुञ्जीत पचयोद्भयोरपि ।

वनस्य-यतिधर्मोऽयं शुकामेव सदा गृही ॥ इति ।

एवं ब्रह्मचार्यादेरपि द्रष्टव्यं । अत एव सत्यन्तरं ।

एकादश्यां न भुञ्जीत पचयोद्भयोरपि ।

ब्रह्मचारौ च नारी च शुकामेव सदा गृही ॥ इति ॥

भविष्योत्तरे उभयद्वादशौप्रारम्भे युधिष्ठिरवचनं ।

कृष्ण कृष्णा न मे ख्याता दादशौ केन हेतुना ।

किं सा न ते प्रिया देव किं वा ख्यातुं न युज्यते ॥

कृष्ण उवाच ।

यथा शुकः तथा कृष्णः दादशौ मे सदा प्रिया ।

शुक्ला गृहस्थैः कर्त्तव्या भोग-सन्तानवर्द्धनी ।

मुमुचुभिक्षया कृष्णा तेन तेनोपदेशिता ॥

तस्मात् पुत्रवतो गृहस्थस्य शुक्लायामेवोपवासो न कृष्णायां,
क्वचित्पुनर्नैमित्तिकः कृष्णायामेकादश्यामुपवासोऽस्ति ।

तदुक्तं भविष्योत्तरे ।

नित्या शुक्ला तदा ख्याता कृष्णा नैमित्तिकी भवेत् ।

शुक्ला पार्थ सदा कार्या न त्याज्या सङ्कटेऽपि ।

शुक्लायां यस्तु वै भुङ्क्ते स भुङ्क्ते किल्बिषं नरः ॥

‘कृष्णा’, ‘नैमित्तिकी’ निमित्ते भवा नैमित्तिकी, निमित्तं
शयनी-बोधनीमध्यवर्त्तिव ।

शयनी-बोधनीमध्ये वा कृष्णैकादशी भवेत् ।

सैवोपोत्था गृहस्थेन नान्या कृष्णा कदाचन ॥

केचित्पुत्राभावो निमित्तमिति व्याचक्षते, तदेवं शास्त्रार्थः सम्पद्यते, सर्वेषां सर्वदा पक्षद्वयेऽपि भोजनमाचवर्जनं निषेधप्रतिपालनार्थं, पुत्रवद्गृहस्थव्यतिरिक्तानां पक्षद्वयेऽप्युपवासव्रतमनुष्ठेयं, गृहस्थस्य शुक्लायामेव व्रतं शयनी-बोधनीमध्ये कृष्णायामपि, तदपि पुत्र-रहितस्य । ननु पुत्रवतः किमिति न भवति पुत्रवद्गृहस्थस्य कृष्णै-कादश्युपवासनिषेधानां शयनी-बोधनीवाक्यविहितोपवासव्यतिरिक्त-विषयतोपपत्तेः । उच्यते । “शुक्लामेव सदा गृहीतिवचनपर्यालोच-नया सकलकृष्णैकादशीषूपवासाभावप्राप्तौ शयनी-बोधनीमध्यवर्त्तित्वं कृष्णैकादशीषूपवासनियमादन्यत्र तत्प्राप्त्यभावाद्यस्यां कृष्णैकादश्यां गृहस्थोपवासस्तस्यामेव विशेषनिषेधस्योपपद्यमानत्वात् । एतदेवाचेपपूर्-व्वकमन्यैरुक्तं । इमानि वचनानि पुत्रवतो गृहस्थस्य उपवासं प्रतिषेध-न्ति तत्कथमेतदुपपद्यते, न हि कृष्णैकादश्यां उपवासो वचनतो वा रागतो वा प्राप्तः प्राप्तिपूर्वकश्च प्रतिषेधः, अन्यविधिगेषत्वाभावे प्राप्य-भावेन नित्यानुवादात् प्रतिषेधवचनानामानर्थक्यं प्रसज्यते । उच्यते । “शयनी-बोधनीमध्ये” इत्यादिना गृहस्थमात्रसम्बन्धेन कृष्णैकादश्युप-वासप्राप्तिरस्ति, तामपेक्ष्य पुत्रवतो गृहस्थस्य कृष्णैकादश्युपवासप्रति-षेधाः प्रवृत्ताः, हन्त तर्हि विहितप्रतिषिद्धत्वाच्छोडशियग्रहणायग्रहणव-द्विकल्पः प्राप्नोति । मैवं । भिन्नविषयत्वाद्विधि-प्रतिषेधयोः सामान्यं विशेषविधिर्विशेषविषयो वा निषेधो बाधते । यौ पुनरेकविषयौ विधि-प्रतिषेधौ तावेव षोडशियग्रहणायग्रहणवद्विकल्पेते इति । तदुक्तं-

प्रतिषेधप्रदेशेनारभ्य विधानेन प्राप्तप्रतिषेधत्वादिकल्पः स्यादित्यधि-
करणविरोधात् । वयन्तु पर्युदासाश्रयणेन परिहारमुपरिष्ठात् वक्ष्या-
मः पुत्रवद्गृहस्थविषयकृष्णैकादश्यामुपवासनिषेधानां भूयसाम्भवन्मते
श्रयनीवाक्यविहितोपवासासु कृष्णैकादशीषु सङ्कोचः प्रसज्येत ।
अस्मन्मते तु श्रयनीवाक्यस्यैव पुत्रविषयतया सङ्कोचः ।

पितामहः ।

तेषामपीह पितरः पितृणां पितरस्तथा ।
तेषां मातामहानाञ्च येषां ये जनकास्तथा ॥
तेषामपि जनेतारो जनित्रीणाञ्च पूर्वजाः ।
प्रयान्ति वैष्णवं लोकमुपोथ्य हरिवासरं ॥
एवं दण्डपटोद्घेष तव पद्भ्यां नियोजितः ।
लोकपालत्वमतुलमर्जितं येन भूभुजा ॥
तमेकं वदतां श्रेष्ठं सम्प्राप्ते हरिवासरे ।
यदि चालयसे धैर्यान्ततोऽहं तव किङ्कर इति ॥

तत्रापि हरिवासरयहणं रुक्माङ्गदविहितैकादशीपरमित्यव-
गन्तव्यं । अतो गृहिणः पुत्रवतः शुक्लैकादश्यामुपवास इतरेषान्तू-
भयोरिति सिद्धं ।

अन्ये लाजः ।

कृष्णैकादश्यामुपवासनिषेधाः काम्यव्रतोपवासविषया न तु
नित्यव्रतविषयाः । न हि तद्विषया निषेधाः कल्प्यन्ते, विकल्पा-
पत्तेः । न च सामान्यशास्त्रविहितोपवासबाध इति वाच्यं ।
प्रतिषेधविधेः प्राप्तिसापेक्षत्वादित्यन्ततद्बाधकत्वानुपपत्तेः । तेना-

युक्तमेतत्पुत्रवद्गृहस्थव्यतिरिक्तस्योभयैकादशुपवास इति ।

अन्ये तु वैष्णवानामेव उपवासमित्याहुः । तथापि गृहिणः
पुत्रवतः शुक्लैकादशामुपवासो न कृष्णैकादशामित्याहुः ।

तथाच गौतमः ।

एकादशां न भुञ्जीत पचयोऽरुभयोरपि ।

वनस्थ-यतिधर्माऽयं शुक्लामेव सदा गृहीति ॥

तन्मन्दं वैष्णवानामेवोपवास इत्यत्र प्रमाणाभावात् । न च
तद्भ्रतं वैष्णवमिति प्रमाणं, तस्य विष्णुसम्बन्धकीर्तनमुखेनैकाद-
शुपवासप्रशंसार्थत्वात् “वैष्णवो वाय वा शैवो कुर्यादेकादशीव्रत-
मिति मत्स्यपुराणवचनविरोधात् वैष्णवस्य गृहिणः पुच्छिणोरुक्ताङ्ग-
दादेः कृष्णैकादशामुपवासश्रवणाच्च । “शुक्लामेव सदा गृहीति न
काम्यमित्यर्थः, अन्यथा विहितप्रतिषेधे विकल्पप्रसङ्गात्तेन सर्वेषामु-
भयैकादशां नित्यव्रतोपवासाधिकार इति युक्तमिति ।

तदयुक्तं ।

पुत्रवांसं सभार्यश्च बन्धुयुक्तस्तथैव च ।

उभयोः पचयोः काम्यं व्रतं कुर्यात्तु वैष्णवमिति ॥

पुत्रवतो गृहस्थस्य निषिद्धकृष्णैकादशुपवासस्य काम्यव्रतप्रति-
प्रसवस्मरणात् । भविष्योत्तरे कृष्णेन पुत्रवतो गृहस्थस्य युधिष्ठिरस्य
काम्योभयद्वादशीव्रतोपदेशाच्च काम्यत्वेऽपि विहितत्वेन विकल्पप्रस-
ङ्गस्य तदवस्थत्वाच्च । तस्माद्विकल्पभयात्पर्युदास एवायं “नानुयाजेषु
ये यजामहं करोतीतिवत् । न च पर्युदासे लक्षणेति निरूपितं, न च
निषेधोऽयमुदाहृत इति वचनस्य पर्युदासत्वनिराकरणार्थत्वं, तच्चि-
15-3

मित्तोपवासस्येत्यत्र तात्पर्यात् । तेनाद्यमनुवादः सन्नञ्जयत्वसाम्यात्
पर्युदासविषयः, गृहिणः पुत्रवतो रुक्माङ्गदस्योभयैकादशुपवासस-
रणमुक्तवाक्यपर्यालोचनया काम्यविषयमिति ज्ञेयं । तस्मात् पुत्र-
वतो गृहस्थस्य न काम्यरूपैकादशुपवासविषयो निषेधः किन्तु
नित्यैकादशुपवासविषय इति सिद्धं ।

अथैकादश्यां श्राद्धप्राप्तावुपवासकर्त्तव्यतोच्यते ।

तत्र ।

यतीपाते कृते श्राद्धे पुत्री नोपवसेत् गृहीति ।

तथा ।

श्राद्धं कृत्वा तु यो विप्रो न भुङ्क्ते पितृसेवितं ।

हविर्देवा न गृह्णन्ति कथानि पितरस्तथा ॥

इत्यादिना । यस्तु श्राद्धदिने उपवासनिषेधः स एकादशुपवास-
व्यतिरिक्तविषयः ।

तथाच वृद्धयाज्ञवल्क्यः ।

उपवासो यदा नित्यः श्राद्धं नेमित्तिकं भवेत् ।

उपवासं तदा कुर्यादाघ्राय पितृसेवितं ॥

मातापित्रोः चये प्राप्ते भवेदेकादशी यदि ।

अभ्यर्च्य पितृ-देवांश्च आजिघ्रेत् पितृसेवितं ॥

ब्रह्मवैवर्ते ।

उपवासद्धिनं प्राप्य यदा भवति नारद ।

पितृश्राद्धमथान्यदा तदा कार्यं च तच्छृणु ॥

व्रतभङ्गे महापापं भुक्तशेषन्तु भोजयेत् ।

शेषमन्नं कुलेष्टेभ्यो भोजयन्तु सहैव तु ॥
 तत्र यन्तु प्रकर्त्तव्यं तच्छृणुष्व मयेरितं ।
 सर्वमन्नं समुद्धृत्य दक्षिणेन करेण तु ।
 प्राणाप्राणन्तु कर्त्तव्यं व्रतभङ्गोऽन्यथा भवेत् ॥
 अकृतेन मुनिश्रेष्ठ प्राणाप्राणेन नारद ।
 आङ्गुलोपः कृतस्तेन मादृहा पितृहा भवेत् ।
 एवं ज्ञात्वा तु विद्वद्भिरुपायस्त्रिन्नितो दिजैः ॥

स्कन्दपुराणे ।

यस्मिन् दिने पितुः आङ्गं मातुर्वाच भवेद्गुह ।
 तस्मिन्नेव दिने तात भवेदेकादशीव्रतं ॥
 अन्यत्रापि व्रतं स्कन्द तदा कार्यञ्च तच्छृणु ।
 न क्षुप्यते तथा आङ्गं उपवासोऽयं वा गुह ॥
 इति विप्रतिपन्नेऽर्थे उपायः परमो मतः ।
 इष्टो हितार्थं सर्वेषां नराणां शिखिवाहन ॥
 आङ्गुदिनं समासाद्य उपवासो यदा भवेत् ।
 तदा कृत्वा तु वै आङ्गं भुक्तशेषन्तु यद्भवेत् ॥
 तत्सर्वं दक्षिणे पाणौ गृहीत्वाक्षं शिखिध्वज ।
 अवजिघ्रत्यनेनार्थः तेन आङ्गं शिखिध्वज ।
 पितृणां तस्मिन्मात व्रतभङ्गो न विद्यते ॥
 आङ्गे जन्मदिने चैव संक्रान्त्यां राजसूतके ।
 उपवासं न कुर्वीत यदीच्छेच्छेय आत्मनः ॥

तत्र आङ्गग्रहणं पूर्ववाक्यपर्यालोचनया एकादशीव्यक्तिरिक्तवि-

षयं द्रष्टव्यं । ‘संक्रान्त्यामिति तन्मयुक्तोपवासनिषेधः, ‘जन्मदिन इत्य-
पि साहचर्यात् एकादशीव्यतिरिक्तविषयः ।

अपरे तु रागप्राप्तोपवासविषयतामाहुः ।

“वृद्धिं कृत्वा तु षण्मासान्नोपवासो विधीयते” इत्येतद्गृहीत-
व्रतविषयमिति प्राञ्चः ।

अगृहीतमप्यावश्यकं कार्यमित्यपरे ।

अन्ये तु रागप्राप्तोपवासविषयमिति वदन्ति । तत्र “नोपवासो-
विधीयते” इति वाक्याननुगुणत्वात् ।

अथास्य व्रतस्य सूतकादावपि कर्त्तव्यतोच्यते ।

तत्र विष्णुरहस्ये ।

परमापदमापन्ने हर्षे वा समुपस्थिते ।

सूतके मृतके चैव न त्याज्यं द्वादशीव्रतमिति ॥

अथ वाराहपुराणोक्तविशेषः ।

सूतके तु नरः स्नात्वा प्रणम्य मनसा हरिं ।

एकादशां न भुञ्जीत व्रतमेवं न लुप्यते ॥

एकादशां ततो भुक्त्वा सूतकान्ते जनार्दनं ।

पूजयित्वा विधानेन पूजयेच्च द्विजोत्तमान् ॥

मृतके तु न भुञ्जीत एकादशां सदा नरः ।

द्वादश्यान्तु समश्नीयात् स्नात्वा विष्णुं प्रणम्य चेति ॥

पूर्वसङ्कल्पितं यत्तु व्रतं सुनियतव्रतैः ।

तत्कर्त्तव्यं नरैः श्राद्ध-दानार्चनविवर्जितं ॥

अथ दशमीनियमाः स्कन्दपुराणे ।

कांस्थं मांसं मसूरञ्च चौद्रं वानृतभाषणम् ।

पुनर्भोजनमभ्यासं दशम्यां परिवर्जयेत् ॥

कूर्मपुराणे ।

कांस्थं मांसं मसूरञ्च चणकान् कोरदूषकान् ।

शाकं मधु परान्नञ्च त्यजेदुपवसन् स्त्रियम् ॥

‘उपवसन्’ उपवासं करिष्यन्नित्यर्थः । ततश्च दशम्यामेष नियमः

कार्यः । तथा ।

कांस्थं मांसं मसूरञ्च पुनर्भोजन-मैथुने ।

द्यूतमत्यम्बुपानञ्च दशम्यां सप्तमन्यजेत् ॥

क्वचिद्द्यूतपदस्थाने दृतपदञ्च पथते ॥

देवलः ।

दशम्यामेकभक्तञ्च मांस-मैथुनवर्जितम् ।

एकादश्यामुपवशेत्यचयोरुभयोरपि ॥

मत्स्यपुराणे ।

कांस्थं मांसं सुरां चौद्रं तैलं वितथभाषणम् ।

व्यायामञ्च प्रवासञ्च दिवास्त्रापं तथार्जनम् ।

तिलपिष्टं मसूरञ्च दादग्नैतानि सन्यजेत् ॥

स्मृतावपि ।

दशम्यामेकभक्तं तु कुर्वीत नियतेन्द्रियः ।

आचम्य दन्तकाष्ठन्तु खादयेत्तदनन्तरम् ॥

ततश्चानन्तरं विप्रं ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।

रात्रिं नयेत्ततः पश्चात्प्रातःस्थायी समाहितः ।

उपवासन्तु सङ्कल्प्य मन्त्रपूतं जलं पिबेत् ॥

अथोपवासदिननियमाः ।

तत्रोपवासस्वरूपं वृद्धवसिष्ठ-कात्यायन-विष्णुधर्मोत्तरेषु ।

उपावृतस्य पापेभ्यो यस्तु वासोगुणैः सह ।

उपवासः स विज्ञेयः सर्वभोगविवर्जितः इति ॥

‘पापेभ्यः’ परिवर्जनीयेभ्यः । ‘उपावृतस्य’ निवृत्तस्येत्यर्थः ।

तत्र वर्जनीयान्याह सुमन्तुः ।

विहितस्थाननुष्ठानमिन्द्रियाणामनिग्रहः ।

निषिद्धसेवनं नित्यं वर्जनीयं प्रयत्नतः ॥

हारौतः । पतित-पाषण्ड-नास्तिकादिसम्भाषणानृतादिकमुपवा-
सदिने वर्जनीयमिति । आदिग्रहणेन हिंसेन्द्रियचापलादि गृह्यते ।

गुणाः विष्णुधर्मोत्तरे उक्ताः ।

तज्जप-तज्जप-ध्यान-तत्कथाश्रवणादिकम् ।

तदर्चनञ्च तन्नामकीर्तनश्रवणादयः ।

उपवासकृता ह्येते गुणाः प्रोक्ता मनोषिभिः ॥

विष्णुधर्मेषु ।

उपवासी हरिं यस्तु भक्त्या ध्यायति मानवः ।

तज्जाप्यजापौ तत्कर्मरतस्तद्गतमानसः ।

निष्कामोऽद्वैतवद्ब्रह्मपदमाप्नोत्यसंशयम् ॥

तत्रैकादश्यां प्रातर्दन्तधावनं कार्यम् ।

प्रातः सन्ध्यामुपासीत दन्तधावनपूर्वकमिति स्मृतेः ।

ननु उपवासदिने दन्तधावनं निषिद्धं वृद्धवसिष्ठेन ।

उपवासे तथा आद्धे न खादेद्दन्तधावनम् ।

दन्तानां काष्ठसंयोगो हन्ति सप्तकुलानि वै ॥ इति ।

मैवम् । काष्ठसंयोगे दोषश्रवणात् काष्ठेन दन्तधावनं न कार्यमित्ये-
तदर्थपरत्वादचनस्य एवञ्च पर्णादिना दन्तधावनमुपवासदिने कार्यम् ।

अत्र केचिदाहुः दन्तधावनमेवात्र प्रतिषिध्यते येन केनचित्
काष्ठग्रहणं निन्दार्थवादगतमविवक्षितं निषेधस्य निवृत्तिफलत्वेन
विशेषस्थानाकाङ्क्षितत्वात्, न हि विशेषमनुपादाय सामान्यमात्रा-
निवर्त्तयितुं न शक्यते लग्नादिभक्षनिषेधवत्, “अक्राः शर्करा-
उपदधातीति विध्युद्देशस्य पुनर्विशेषमनुपादाय सामान्यानुष्ठानानुप-
पत्तेराकाङ्क्षितोविशेषः “तेजो वै घृतमिति वाक्ये शेषगतोऽगृह्यते ।

तदयुक्तम् ।

अलाभे वा निषेधे वा काष्ठानां दन्तधावनम् ।

पर्णादिना विशुद्धेन जिह्वोत्सेखः सदैव च ॥

इत्यादिपैठीनसिवचनात् ।

यत्तु व्यासवचनं ।

प्रतिपद्गर्ग-षष्ठीषु नवम्यां दन्तधावनम् ।

पणैरन्यत्र काष्ठैस्तु जिह्वोत्सेखः सदैव चेति ॥

तत्र प्रतिपद्ग्रहणं निषिद्धदन्तकाष्ठदिनोपलक्षणाथं । पक्षान्तरमाह

स एव ।

अलाभे दन्तकाष्ठानां निषिद्धायां तथा तिथौ ।

अपां द्वादशगण्डुषैर्विदध्याह्नधावनम् ॥

तदनन्तरं प्रातःस्नानादिकर्म कृत्वोपवाससङ्कल्पः कार्यः ।

तत्र मन्त्रमाह देवलः ।

एकादश्यां निराहारो भुक्त्वाहमपरेऽहनि ।

भोक्ष्यामि पुण्डरीकाच्च गतिर्भव ममाच्युतेति ॥

कश्चित्तु स्थित्वाहमपरेहनीति पाठः । कात्यायनेन स्थित्वाहनि
ततःपर इति पठितं । मन्त्रोच्चारणानन्तरं स एवाह ।

इत्युच्चार्य ततो विद्वान् पुष्पाञ्जलिमथार्पयेदिति ।

एतत्पर्यालोचनया च पुष्पपूर्णमञ्जलिं कृत्वाऽऽन मन्त्रेणोपवासं
सङ्कल्प्य पुष्पाञ्जलिं विष्णवेऽर्पयेदिति गम्यते ।

स्कन्दपुराणे ।

रात्रिं नयेत्ततः पश्चात् प्रातःस्नानी समाहितः ।

उपवासन्तु सङ्कल्प्य मन्त्रपूतं जलं पिवेत् ॥

‘रात्रिं’ दशमीरात्रिं, मन्त्रेणाष्टाचरेणाभिमन्त्रितं जलं पिवे-
दित्यर्थः ।

तथा च मार्कण्डेयः ।

अष्टाचरेण मन्त्रेण त्रिजप्तेनाभिमन्त्रितम् ।

उपवासफलप्रेषुः पिवेत्तोयं समाहितः ॥

देवार्चनं तथा कृत्वा पुष्पाञ्जलिमथापि वा ।

सङ्कल्प्य मन्त्रमुच्चार्य देवाय विनिवेदयेत् ॥

स्कन्दपुराणे ।

“पुष्पाञ्जलिमथापि वेत्यस्थानन्तरं अयं श्लोकः पठितः ।

संपूज्य देवदेवेशं भक्त्या परमया युतः ।

अहोरात्रं चिपेद्धीमानुपवासफलाप्तये ॥

पाचस्यक्तत्नजलपानार्थं “पुनः पिवेदित्युक्तं । अथवा देवतार्चन-
यज्ञान्ते पुष्पाणां पूर्णमञ्जलिं कृत्वा ततः सङ्कल्पानन्तरं तेन पुष्पा-
ञ्जलिना संपूज्य देवदेवेशमिति । शैवानां तु सङ्कल्पमन्त्रः शिवधर्मेषु
दर्शितः “तत्पुरुषाय विद्महे महादेवाय धीमहि तन्नो रुद्रः प्रचोद-
यात्” । सौराणां तु सावित्र्या नाम्ना वा सङ्कल्पः ।

सावित्र्या त्वथवा नाम्ना सङ्कल्पं तु समाचरेत् ।

इति सौरपुराणेऽभिधानात् । यदा तु प्राचीनमथरात्रस्योपरि
किञ्चिद्दशम्या वर्त्तते तदैकादश्याः प्रथमं यामचतुष्टयं त्यक्त्वा पूजा-
सङ्कल्पावतुष्टेयौ ।

दशम्याः सङ्गदोषेण अर्द्धरात्रात्परेण तु ।

वर्जयेच्चतुरो यामान् सङ्कल्पार्चनयोस्तदा ॥

इति वचनात् । यदा तु दिनोदयेऽपि दशम्यनुवर्त्तते तदा रात्रौ ।

विद्धोपवाख्योऽनश्रंसु दिनं त्यक्त्वा समाहितः ।

रात्रौ संपूजयेद्विष्णुं सङ्कल्पञ्च तदा चरेत् ॥

इति वचनात् ।

नारदीयपुराणे ।

पूर्वायाः सङ्गदोषेण नोपोष्या स्नान-पूजने ।

वर्जयन्ति नरास्तज्ज्ञा यामांश्च चतुरो दिज ॥

तदूर्ध्वं स्नान-पूजादि कर्त्तव्यं तदुपोषितैः ।

न दिवा शुद्धिमाप्नोति तदा रात्रौ विधीयते ।

दिनकार्यमशेषञ्च कर्त्तव्यं शर्वरीमुखे ॥

अत्र देवलः ।

गृहीत्वोदुम्बरं पात्रं वारिपूर्णमुदङ्मुखः ।

उपवासन्तु गृहीत्याद्यदा सङ्कल्पयेद्विज इति ॥

‘त्रौदुम्बरं’ तास्रमयं । तज्जलपूर्णमुदङ्मुख आदाय उपवासं गृही-
यात्, ‘सङ्कल्पयेत्’ यदा सङ्कल्पमात्रं कुर्यादित्यर्थः ।

स्कन्दपुराणे ।

उपवासन्तु गृहीत्याद्यदा वार्यैव धारयन् ।

इति पठितं, तत्र जल-पुष्पाञ्जल्योर्विकल्पः, तेन यथोक्तविधिना
समन्त्रक उपवाससङ्कल्प इति सिद्धं । अथ यत्र नक्तविधिस्तत्र किं
समन्त्रक एव सङ्कल्पः अथवोपवास एवाधिकृतप्रयोज्यः, तत्राश्रुते-
र्मन्त्रस्थामन्त्रक इति केचित् । तदसत् ।

एकभक्तेन योमर्त्य उपवासव्रतं चरेत् ।

तथा ।

उपोष्य नक्तेन विभो चत्वारः कुजसंयुताः ।

इत्यादिना स्कन्दपुराणादिषु नक्तादिषूपवासप्रयोगोमासाग्नि-
होत्रन्यायेन उपवासधर्मनिर्द्देशार्थ इति स्थितं । तत्र धर्मातिदेशे सति
उपवाससम्बन्धिमन्त्रस्य यथाश्रुतस्थार्थाभावे सति प्रकृतार्थप्रकाशनापे-
क्षायां पकादृशां नक्ताहार इत्यादिषूहितपदपठितेन मन्त्रेण तत्का-
र्यमिति गम्यते, तेन नक्तादावपि समन्त्रक एव सङ्कल्प इति सिद्धम् ।

अथोपवासपरैरन्ये नियमा अनुष्ठेयाः कथ्यन्ते तत्र सङ्कल्पप्रभृति
पारणपर्यन्तं पाषण्डसम्भाषणादि न कार्यं ।

तदुक्तं विष्णुधर्मेषु ।

पाषण्डिभिरसंस्पर्शं समन्भाषणमेव च ।

विष्णोराराराधनपरैर्नैव कार्यमुपोषितैः ॥

विष्णुपुराणे च ।

तस्मात्पाषण्डिभिः पापैरालाप-स्पर्शने त्यजेत् ।

विशेषतः क्रियाकाले यज्ञादौ वापि दीक्षित इति ॥

वेदवाह्यागमविहितकारिणः पाषण्डिनः तेषां दर्शने प्राय-
श्चित्तमुक्तं ।

विष्णुपुराणे ।

तस्यावलोकनात्सूर्यं पश्येत मतिमान्नरः ।

संस्पर्शं प्रायश्चित्तमुक्तं विष्णुधर्मेषु ।

संस्पर्शं तु बुधः स्नात्वा शुचिरादित्यदर्शनात् ।

सम्भाषणे च प्रायश्चित्तमुक्तं तत्रैव ।

सम्भाष्य तान् शुचिपदं चिन्तयेद्युतं बुधः ।

इदञ्चोदाहरेत्सम्यक् कृत्वा तत्प्रवणं मनः ॥

शारीरमन्तःकरणोपघातं

वाचश्च विष्णुर्भगवानशेषं ।

शमन्नयत्वाशु ममेह सर्वं

यायादनन्ते हृदि सन्निविष्टे ॥

अन्तःशुद्धिं बहिःशुद्धिं शुद्धो धर्ममयोऽच्युतः ।

स करोत्वमले तस्मिन् शुचिरेवास्मि सर्वदा ॥

वाह्योपघाताननघो बोद्धा च भगवानजः ।

श्रमं नयत्वनन्तात्मा विष्णुश्चेतसि संस्थितः ॥

एतत्सम्भाव्य जप्तव्यं पार्षाण्डभिरुपोषितैः ।

नमः शुचिपदेत्युक्त्वा सूर्यं पश्येत दौचित इति ॥

केचित्कायिक-वाचिक--मानसिकनियमलोपे प्रायश्चित्तमिदं विदुः । तन्मन्दं प्रमाणाभावात् । न च मन्त्रलिङ्गं प्रमाणं, तस्य वाक्यादुर्बलत्वेन वाक्यविरोधे सत्यप्रमाणत्वात् विरुद्धञ्च वाक्यं “एतत्सम्भाव्य जप्तव्यमित्यादि । वाचिकलोपे प्रायश्चित्तमिदमाह याज्ञवल्क्यः ।

यदि वाक्यस्य लोपः स्यात् स्नान-दान-जपादिषु ।

व्याहरेद्वैष्णवं मन्त्रं स्मरेद्वा विष्णुमव्ययमिति ॥

मानसनियमलोपे तु स्नानादि प्रायश्चित्तं प्रसिद्धमेव ।

उपवासी च ब्रह्मचर्यं कुर्यात् ।

तथा च कात्यायनः ।

ब्रह्मचर्यसमायुक्तमुपवासश्चरेन्नरः ।

‘उपवासश्च व्रतं । व्रते ब्रह्मचर्यादिचतुष्टयं कार्यं ।

तथा च देवलः ।

ब्रह्मचर्यमहिंसा च सत्यमामिषवर्जनं ।

व्रतेष्वेतानि चत्वारि चरितव्यानि नित्यशः ॥

ब्रह्मचर्यविपत्तिहेतूनाह स एव ।

स्त्रीणान्तु प्रेक्षणात् स्पर्शान्ताभिः संकथनादपि ।

भिद्यते ब्रह्मचर्यन्तु न दारेष्वृतसङ्गमात् ॥

उपवासदूषकानि स एवाह ।

असक्तज्वलपानाच्च ताम्बूलस्य च भक्षणात् ।
 उपवासः प्रदुष्येत दिवास्वापाच्च मैथुनात् ॥
 अशक्तौ चासक्तज्वलपानं । यत्तु व्यासवचनम् ।
 पुष्पालङ्कार-वस्त्राणि गन्ध-धूपानुलेपनम् ।
 उपवासे न दुष्येत दन्तधावनमञ्जनमिति ॥
 तत्पुण्यके स्त्रीविषयमिति^(१) ।

अथ द्वादशीनियमाः ।

तत्राह कात्यायनः ।

प्रातः स्नात्वा हरिं पूज्य उपवासं समर्पयेत् ।
 अज्ञानतिमिरान्धस्य ब्रतेनानेन केनैव ।
 प्रसीद सुमुखो नाथ^(२) ज्ञानदृष्टिप्रदो भव ॥
 पारणन्तु ततः कुर्यात् यथासम्भवमार्गतः ।
 अत ऊर्ध्वं यथेष्टन्तु कारयेन्तु यथारुचि ॥
 यदा तु द्वादशी पारणमात्रपर्याप्ता तदा तु रात्रिशेषे स्नाना-
 दिकं सर्वं कर्म कृत्वा द्वादशीमध्ये पारणं कार्यं ।
 तथाच पद्मपुराणे ।
 यदा भवति खल्पा तु द्वादशी पारणे दिने ।
 उषःकाले द्वयं कुर्यात् प्रातर्माध्याह्निकं तदा ॥
 नारदीयपुराणेषु ।
 अल्पायामथ विप्रेन्द्र द्वादशामरणोदये ।

(१) 'पुण्यके' पुण्यजनकोपवासे स्त्रीविषयमित्यर्थः ।

(२) सुमुखो भूलेति ख० ।

स्नानार्चनक्रिया कार्या दान-होमादिसंयुता ॥

त्रयोदश्यान्तु शुद्धायां पारणे पृथिवीफलम् ।

सप्तयज्ञादिकं वापि नरः प्राप्नोत्यसंग्रहम् ॥

एतस्मात् कारणाद्विप्रः प्रत्यूषे स्नानमाचरेत् ।

पितृतर्पणसंयुक्तमल्पां दृष्ट्वैव द्वादशीं ॥

तथाच शारदापुराणे ।

दिनकर्म दिने सर्वं कर्त्तव्यं यदि तद्दिने ।

नैव सिद्धिमवाप्नोति तदा रात्रौ विधीयते ॥

नारदीयपुराणे ।

एतस्मात् कारणाद्विप्रः प्रत्यूषे स्नानमाचरेत् ।

पितृतर्पणसंयुक्तं दृष्ट्वाल्पां द्वादशीतिथिम् ॥

भविष्यत्पुराणे ।

अल्पायामथ भूपाल द्वादश्यामरणोदये ।

स्नानार्चनक्रिया कार्या दान-होमादिसंयुता ॥

कालिका-शारदापुराणयोः ।

स्वल्पैव द्वादशी यत्र स्नान-दानादिका क्रिया ।

रजन्यामेव कर्त्तव्या दान-होमादिसंयुता ॥

स्कन्दपुराणे ।

कलादयं त्रयं वापि द्वादशी यत्र दृश्यते ।

स्नानार्चनादिकं कर्म तदा रात्रौ विधीयते ॥

कात्यायनः ।

क्रमतस्तु च ह्येत्येषु यद्यल्पमपकृत्यते ।

तदा सर्वापकर्षः स्यादन्यथा क्रमबाधनात् ॥

जैमिनिः ।

तदा दिवाभिसम्बन्धात्तदन्तमपकर्षं स्यादिति ।

अथान्येऽपि द्वादशीनियमाः ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

कांक्षं मांसं सुरां चौरं लोभं वितथभाषणम् ।

व्यायामञ्च प्रवासञ्च दिवास्वापमथाञ्जनम् ॥

तिलपिष्टं मसूरञ्च द्वादशैतानि वैष्णवः ।

द्वादश्यां वर्जयेन्नित्यं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

पुनर्भोजनमध्यायो भारमायास-मैथुने ।

उपवासफलं हन्युर्दिवानिद्रा च पञ्चमी ॥

बृहस्पतिरपि ।

दिवानिद्रा परान्नञ्च पुनर्भोजन-मैथुने ।

चौरं कांक्षामिषन्तैलं द्वादश्यामष्ट वर्जयेत् ॥

कांक्षं मांसं सुरां द्यूतं व्यायामं क्रोध-मैथुने ।

दिवास्वापं पुनर्भक्षणाकान् कोरदूषकान् ।

कांक्षं मधु परान्नञ्च द्वादश्यामष्ट वर्जयेत् ॥

तथा ।

कांक्षं मांसं मसूराञ्च दूष्या व्यायाम-मैथुने ।

हिंसाऽसत्यञ्च तैलञ्च लोभं निर्मात्यलङ्घनं ॥

वर्जयेदिति शेषः ।

स्कन्दपुराणे ।

चौद्रं मांसं सुरां तैलं व्यायामं क्रोध-मैयुने ।

परान्नं कांस्य-ताम्बूले लोभं निर्मास्यलङ्घनम् ।

द्वादश्यां द्वादशैतानि वैष्णवः परिवर्जयेत् ॥

एषु वाक्येषु क्वचित् “कामितं सिध्यतीति, क्वचित् “उपवास-फलप्रेप्पुरिति, क्वचित् “उपवासफलं हन्युरिति फलसम्बन्धः श्रूयते तेनेति गम्यते कामाधिकारविषयाणीमानि वचनानीति, यत्र पुनर्दृशमीनियमवाक्येषु न श्रूयते फलसम्बन्धः तेष्वप्यवगम्यते काम्यविषयसाहचर्येण पाठात्, तस्मात् सर्वं काम्यविषयमवस्रीयते ।

सायमाद्यं तयोरङ्गोः सायं प्रातस्तु मध्यमे ।

उपवासफलप्रेप्पुर्जह्याङ्गकचतुष्टयमिति ॥

तत्र केचिदाहुः ।

अनेन वचनेन काम्योपवासाङ्गभक्तचतुष्टयहानिर्विधायते नित्याङ्गे प्रेषुग्रहणानुपपत्तेः, न हि नित्येषु फलसम्बन्धमनुष्ठानमिति, तदनुपपन्नं अङ्गत्वे प्रमाणाभावात् । इह हि वाक्य-प्रकरणे सम्भाव्येते, प्रमाणान्तरन्तु शङ्कास्पदमपि न भवति, न तावत् प्रकरणेनाङ्गत्वं, तथाहि फलवत्सन्निधावफलान्तदङ्गं भवति । न च भक्तचतुष्टयहानस्य फलेषुग्रहणेन फलकामशब्दपर्यायेण सम्बध्यमानस्याफलत्वं शक्यते वक्तुं, तस्मान्न प्रकरणेनाङ्गत्वं । नापि वाक्येन, वाक्यं ह्युपवासफलेन सम्बन्धमाह न पुनरुपवासेन काम्यमानार्थतयैव क्रियमाणं, स्वरसवृत्त्या सम्बन्धावगमात् । अतस्तस्योपवासफलेनैव सम्बन्धः । तदपि न, पुनरपश्चाद्यविशेषितस्य फलसामान्यस्यानपेक्षितत्वेन तत्सन्धायोगात् । अथोपवासफलप्रेप्पुरित्युपवासविशेषणसामर्थ्यादेवोपवासस्य यः फलविशे-

षस्तेन सम्भत्स्यत इत्युच्यते । तन्न । उपवासविशेषितेन चेत् फलविशेषेण सम्बन्धस्तर्हि तस्योपवासफलसम्बन्धविधायकवाक्यप्रमितिपूर्वकत्वात् तद्विरोधितयोपवाससाधनके फले साधनान्तरं विधातुं न शक्यते, स्वयं तदधीनत्वेन तेन सह विकल्प-समुच्चययोरसम्भवात् । अस्तु तर्हि गुणफलसंबन्धकल्पनमुपवासस्य, यादृशः फलविशेषस्तादृशफल-प्रेषुर्जह्याङ्गकचतुष्टयमिति, तदपि न फलशब्दस्य तादृशफललक्षणा-प्रसङ्गात्, तस्माद्गुणफलसंबन्ध एवेत्यं वक्तव्यः । उपवाससाध्यमेव फलं यदा प्रकृष्टतरमिष्यते तदा जह्याङ्गकचतुष्टयमिति । यथा ज्योति-ष्टोमसाध्यफलातिशयार्थिनामुद्गीथाद्युपासनं विधीयते तद्वदत्रापि । एवं सति फलप्रेषुरिति प्रशब्दोऽपि प्रकर्षवाचकतयार्थवान् भवति । ननु भक्तहानस्य स्वयं क्रियात्मकत्वात् क्रियान्तरमसाध्यतः कथं फलाय विधानं । यथा वारवन्तीयसाम्नो गीतिक्रियात्मकस्य प्रकृतं यागमसाध्यतः फलसंबन्धायोगात् विशिष्टविधानमाश्रितं, उच्यते, सिद्धरूपस्य कारकस्य क्रियामसाध्यतः फलप्रयोजकत्वायोगात् प्रकृतक्रियानिष्पत्तिर्दारभूतापेक्षेत यथा गोदोहनस्य, क्रियाणां तु स्वयमेव क्रियात्मकत्वात् न क्रियान्तरनिष्पादनापेक्षा, किन्तु तदुप-जीवनेन विना फलसाधकत्वायोगात् तदाश्रयव्यपदेशं लभते । ननु कामसंयोगमन्तरेणापि दशम्यामेकभक्तं प्रैषरूपेण वचनेन विधीयते, तद्यथा ।

प्रातर्हरिदिनं लोकास्तिष्ठध्वं वैकभोजना इति ।

उच्यते कार्तिकशुक्लैकादशीविषयं तत् नैकादशीमात्रविषयं तत्प्रकरणपाठात्, येन तच्चैवमाह ।

एषा सा कार्त्तिके शुक्ला हरेर्निद्रां व्यपोहति ।
प्रातरेकादशी प्राप्ता सा ह्यङ्गं युगभोजनमिति ॥

अथैकादशीनिर्णयः ।

सा च द्विधा संपूर्णा विद्धा च, केचिदुदयादुदयपर्यन्तमवस्थि-
तैकादशी संपूर्णेत्याहुः ।

तथाच ज्योतिःसिद्धान्ते ।

सर्वा ह्येताश्च संपूर्णा उदयादोदयस्थिताः ।

नारदीयपुराणे ।

आदित्योदयवेलायामारभ्य षष्टिनाडिका ।

या तिथिः सा तु संपूर्णा कथिता पूर्वसूरिभिरिति ॥

नैतत्साधीयः ।

प्रतिपत्प्रभृतयः सर्वा उदयादोदयाद्रवेः ।

संपूर्णा इति विख्याता हरिवासरवर्जिताः ॥

इति स्कन्दपुराणवचनविरोधात् ।

कौटुशस्तर्हि संपूर्णा हरिवासर इत्यपेक्षिते गारुडपुराणे
शिवरहस्ये चोक्तम् ।

उदयात्प्राग्यदा विप्रा मुहूर्त्तदयसंयुता ।

सम्पूर्णेकादशी नाम तत्रैवोपवसेद्गृही ॥

भविष्यत्पुराणे ।

आदित्योदयवेलायाः प्राक् मुहूर्त्तदयान्विता ।

एकादशी तु सम्पूर्णा विद्वान्वा परिकीर्त्तिता ॥

प्रकारान्तरेण सम्पूर्णतमुपरिष्ठादक्ष्यामः । सम्पूर्णैकादशी च द्विधा
द्वादश्यामसती सती च, तत्राद्या सर्वरूपोऽस्या त्रयोदश्यां द्वादशभावे
सतीति निर्विवादं । त्रयोदश्यां द्वादशीसङ्गावे केचिदाहुः एका-
दश्यामुपवासो न द्वादश्यां एकादशीलक्षणस्य मुख्यकालस्य द्वादशा-
मभावात्, एकादशीकार्यकरतया हि न द्वादशी याद्या मुख्य-
कालसम्भवे हि तत्कार्यकरत्वं कालान्तरस्य नोपपद्यते ।

यत्तु वचनम् ।

एकादशी त्वहोरात्रं द्वादशी च कलाधिका ।

त्रयोदश्यां यदा प्रातरूपोऽस्या द्वादशी तदेति ॥

तद्दशमीविद्वैकादशीविषयं, द्वादश्यां विद्यमानकियन्मात्रैकाद-
शीविषयञ्चेति । अपरे त्वाहुः परतो द्वादशीसङ्गावे शुद्धद्वादश्यामु-
पवासो त्रैकादश्यां ।

विद्धायविद्धा विज्ञेया परतो द्वादशी न चेत् ।

अविद्धापि तथा विद्धा परतो द्वादशी यदि ॥

इति पद्मपुराणवचनात् ।

तथाच विष्णुपुराणे ।

एका लिप्ता तु संयुक्ता यदि वद्धा यदा भवेत् ।

अथ वैकादशी नास्ति दशम्या वाथ संयुता ॥

कलाथ काष्ठा द्वादश्या यदि स्यादपरेऽहनि ।

द्वादश द्वादशी हन्ति पूर्वस्मिन् पारणे कृते ॥

अत्र पूर्वपारणनिन्दयोत्तरपारणं विधीयते पारणञ्चोपवासम-
न्तरेणानुपपन्नं पारणान्तत्वादुपवासस्य ।

तदुक्तं विष्णुरहस्ये “पारणान्तं व्रतं ज्ञेयम्” इति, तेन शुद्धदा-
दश्यामुपवासोऽवसीयते, न चोत्पत्तिश्चिष्टैकादश्यापरोधदोषः, मुखा-
न्तरेण तत्र द्वादशीप्रवेशाभिधानात् । ये उपरितनैकादशीविषयमे-
वेदं वचनमूचिरे ते प्रकरणानभिज्ञाः । “अथ वैकादशी नास्ती-
त्यपि ह्यत्र प्रकृतं । ये च दशमौविद्वैकादशीविषयमेवेति तेपि तथा,
“दशम्या चाथ संयुतेति तत्र प्रकृतत्वात् द्वितीयैकादश्यापवासे विद्वै-
कादश्यापवासेन शुद्धदादश्यापवासे च परतो द्वादशीसङ्गावस्थाप्रयोज-
कताया वक्ष्यमाणत्वाच्च । यथोक्तविषयमिदं वचनं ।

स्कन्दपुराणे ।

एकादशी भवेत्पूर्णा परतो द्वादशी यदा ।

तदा ह्येकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत् ॥

विष्णुरहस्ये ।

एकादशी तु सम्पूर्णा सदृशी चोत्तरा भवेत् ।

पूर्वा तु पूर्ववज्ज्ञेया तिथिवृद्धिः प्रशस्यते ॥

‘उत्तरा’ द्वादशी, ‘सदृशी’ सशेषा, त्रयोदश्यामपि स्यादित्यर्थः,

‘पूर्वा’ एकादशी, ‘पूर्ववत्’ दशमीवदनुपोष्येत्यर्थः ।

कालिकापुराणे ।

एकादशी तु सम्पूर्णा परतो द्वादशी भवेत् ।

उपोष्या द्वादशी तत्र तिथिवृद्धिः प्रशस्यते ॥

गारुडपुराणेऽपि ।

पूर्णा भवेद्यदा नन्दा भद्रा चैव विवर्द्धते ।

तदोपोष्या तु भद्रा स्यात् तिथिवृद्धिः प्रशस्यते ॥

भविष्यत्पुराणे ।

उपोष्या द्वादशी शुद्धा द्वादश्यामेव पारणम् ।
निर्गतायां त्रयोदशां कला वा द्विकलापि वा ॥
द्विकलायां तु द्वादशां पारणं यः करोति हि ।
तामुपोष्य महीपाल न गर्भे विप्रते नरः ॥

स्मृत्यन्तरे ।

सम्पूर्णैकादशी यत्र द्वादशी च परेऽहनि ।
तत्रोपोष्या द्वादशी स्यात् द्वादश्यामेव पारणम् ॥

भागवतादितन्त्रे ।

सम्पूर्णैकादशी त्याज्या परतो द्वादशी यदि ।
उपोष्या द्वादशी शुद्धा द्वादश्यामेव पारणम् ।
न गर्भे विप्रते जन्तुरित्याह भगवान् हरिः ॥
तस्मादेवंविधे विषये द्वादश्यामेवोपवास इति सिद्धमिति केचित् ।
अपरे त्वेवं व्यवस्थामाहुः । एकादश्याः सम्पूर्णत्वे द्वादश्याश्चासङ्गावे
द्वादश्याश्च त्रयोदशां सङ्गावे ।

उदयात् प्राग्यदा विप्र मुहूर्त्तद्वयसंयुता ।

सम्पूर्णैकादशी नाम तत्रैवोपवसेद्गृही ॥

इति स्मृतेः गृहिणामेकादश्यामुपवासः ।

अथ त्रैकादशी नास्ति दशम्या वाथ संयुतेति ।

एकादशी भवेत् पूर्णा परतो द्वादशी यदि ।

इत्यादिवचनानि ।

उपोष्या द्वादशी शुद्धा द्वादश्यामेव पारणम् ।

निर्गता चेत् त्रयोदशां कला वा द्विकलापि वा ॥

द्विकलायान्तु द्वादशां पारणं यः करोति हि ।

तासुपोष्य महीपाल न गर्भे विग्रते नरः ॥

सम्पूर्णैकादशी यत्र द्वादशी चापरेऽहनि ।

तत्रोपोष्या द्वादशी स्याद्द्वादश्यामेव पारणम् ।

न गर्भे विग्रते जन्तुरित्याह भगवान् हरिः ॥

इत्यादिवचनपर्यालोचनया मुमुक्षुविषयाणि । गृहि-मुमुक्षु-
व्यतिरिक्तानां कुत्रोपवास इति सन्देहे ।

वज्रवाक्यविरोधेन सन्देहो जायते यदा ।

द्वादशी तु तदा यास्या त्रयोदश्यान्तु पारणम् ॥

इति सृतेर्द्वादश्यामुपवासः । एकादश्यान्तु ेधाभावे सति द्वाद-
श्यां वा अभावे द्वादश्यास्त्रयोदश्यामभावे द्वादश्यामुपवासमिति ताभावे-
न सन्देहाभावात् ।

द्विकलायान्तु द्वादशां पारणं यः करोति हि ।

इति च कलाद्वयपर्याप्तद्वादशीसङ्गावे द्वादशीमध्यपारणविधा-
नादसम्पूर्णकलाद्वयद्वादशीसङ्गावे त्रयोदश्यान्तु पारणमित्युपपत्तेर-
विद्वैकादश्या द्वादश्यामभावे द्वादश्यास्तु त्रयोदशां सङ्गावे गृहि-
मुमुक्षुव्यतिरिक्तानां तत्रैवोपवासे गृहि-व्यतिवदेकादश्यामुपवासे नि-
श्चयहेत्वभावात् “न गर्भे विग्रते जन्तुरितिवच्च द्वादश्यामुपवासनिश्चयहे-
त्वभावात्सन्देहे सति एकादश्यामुपवासे “अथ वैकादशी नास्तीति
वज्रवाक्यविरोधापत्तेः^(१) द्वादशी याह्येत्यर्थः । वज्रवाक्यविरोधस्यापि

(१) विरोधोपपत्तेरिति ख० ।

विषयव्यवस्थया परिहारसम्भवे व्यवस्थानिश्चयेन सन्देहाभावादसम्भवे
त्वत्तुल्यबलवत्त्वे बलवदनुसारेण निश्चयोपपत्तेः सन्देहाभावात् तुल्य-
बलवत्त्वे विकल्पनिश्चयेन सन्देहाभावाद्विषयव्यवस्थाद्यनालोचनात्क-
यञ्चित्सन्देहोत्पत्तावस्थाप्यदृष्टार्थस्य तत्त्वाविशेषेणैकतरपक्षनिश्चयायो-
गाद्वज्रवाक्यकृतसन्देहापनयनार्थत्वेनैतद्वाक्यव्याख्या न युक्ता ।

वज्रवाक्यविरोधेन ब्राह्मणेषु विवादिषु ।

एकादशीं परित्यज्य द्वादशीं समुपोषयेत् ॥

इत्येषा स्यतिर्गृहि-समुच्यतिरिक्तविधवादीनां व्यवस्था, एक-
वाक्यत्वाभावेन विवादिषु विपरीतवादिष्वेकादश्यामुपवासवादिषु
ब्राह्मणेषु वज्रवाक्यविरोधापत्तेर्विधवादिरेकादशीं परित्यज्य द्वाद-
शीमुपवसेदित्यर्थः । वज्रवाक्यविरोधो येषां ते वज्रवाक्यविरोधा इति
वज्रब्रीहिः “सन्दिग्धेषु च वाक्येषु द्वादशीं समुपोषयेत्” । इत्यपि
वचनं यस्मिन् विधवादिविषये “अथवैकादशी नास्तीत्यादिवाक्यानि
सन्दिग्धानि स विधवादिद्वादशीं समुपोषयेदिति व्याख्येयं तदयुक्तं,
“उदयात्प्राग्यदा विप्रेतिवचनपर्यालोचनया गृह्यतिरिक्तानामुत्त-
रत्रोपवासप्रतीतेः । यदपि “वज्रवाक्यविरोधेनेत्यादिवचनव्याख्यानं
तदपि वचनानार्जवादयुक्तं तिथिप्रमाणे ज्योतिःशास्त्रविप्रतिपत्तेः
दशमीवेधसन्देहविषयत्वेनार्जवोपपत्तेस्तु । यदपि मार्कण्डेय-प्रद्युम्न-
संवादवचनम् ।

विवादिषु तु सर्वेषु द्वादशां समुपोषणम् ।

पारणं हि त्रयोदश्यामाज्ञेयं मामकी मुने ।

हेतुवादो न कर्त्तव्यो हेतुना पतते नरः ॥

इति, तदप्युक्तवेधविषयत्वेन व्याख्येयं । यद्वा यो विषयव्यवस्थां निश्चेतुं न शक्नोति तद्विषयाणि, तथा “सन्दिग्धेषु च वाक्येषु” इत्युक्तं, अवि-
द्वैकादशुपवासमात्रेण मोक्षासिद्धेः “न गर्भे विप्रते जन्तुरित्यस्यार्थ-
वादत्वात् । सत्त्वशुद्धिद्वारेणोपयोगिता गृहस्थादिष्वविशिष्टेति न
फलपरत्वेऽपि बाधः, तस्माद्यथोक्तमेव साधीयः । द्वितीयापि त्रयो-
दश्यामविद्यमानत्वादग्निका विद्यमानत्वादग्निका वा, तत्राद्यायां
व्यवस्था ।

तथाच कूर्मपुराणे ।

सम्पूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।

उत्तरान्तु यतिः कुर्यात् पूर्वामुपवसेद्गृही ॥

गार्हपत्यपुराणेऽपि ।

उदयात् प्राग्यदा विप्र मुहूर्त्तद्वयसंयुता ।

सम्पूर्णैकादशी नाम तत्रैवोपवसेद्गृही ॥

पुनः प्रभातसमये घटिकैका यदा भवेत् ।

अत्रोपवासो विहितश्चतुर्थाश्रमवासिनाम् ।

विधवापि च तत्रैव परतो द्वादशी न चेत् ॥

अत्र चशब्देन वनस्थादिग्रहणम् ।

प्रचेताः ।

एकादशी विवृद्धा चेच्छुक्लपत्रे विशेषतः ।

उत्तरां तु यतिः कुर्यात् पूर्वामुपवसेद्गृही ॥

वृद्धवशिष्ठोऽपि ।

संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।

लुप्यते द्वादशी तस्मिन्नुपवासः कथं भवेत् ।

उपोष्ये द्वे तिथौ तत्र विष्णुप्रीणनतत्परैः ॥

तस्मिंस्तयोदशे त्वङ्गि यदा द्वादशी नास्ति तदा पूर्वोक्तगृह-
स्थाश्रमि-चतुर्थाश्रम्यधिकारभेदेन द्वे तिथौ उपोष्ये न त्वेकैवेत्यर्थः ।

अपरे तु तिथिद्वयोपवासपरत्वेनैव व्याचक्षते । अन्यथाप्यधिकारि-
भेदकल्पनाप्रसङ्गात् इतरेतरयोगविहितद्वन्द्वापवादैकशेषदर्शनादि-
तरेतरयुक्ततिथिद्वयस्योपोष्यत्वप्रतीतेश्च विष्णुप्रीतिकामस्याधिका-
रिणोऽपि श्रुतेश्च । न च तिथिद्वययुक्तं दिनमेकमुपोष्यमिति व्याख्या
युक्ता, तिथिशब्दस्य तदेकदेशे लक्षणाप्रसङ्गात् ।

स्कन्दपुराणेऽपि ।

प्रथमेऽङ्गि तु संपूर्णा व्याप्याहोरात्रमास्थिता ।

द्वादश्यां च तथा तात दृश्यते पुनरेव च ॥

घटिका च प्रदृश्येत द्वादश्यां शिखिवाहन ।

पूर्वा कार्या गृहस्थैस्तु यतिभिश्च तथा विभो ।

द्वादशीसंयुता कार्या सदा वै मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥

एतद्वचनपर्यालोचनया “पुनः प्रभातसमये” इति वचने अहो-
रात्रव्यापिन्यां संपूर्णयां द्वितीयदिनविद्यमानैकघटिकायां इत्यादि-
व्यवस्थोक्तेति प्रतीयते, न चरुणोदयादारभ्यारुणोदयं यावदवस्थितो-
दयात् प्रागिति वाक्ये संपूर्णं विवक्षिता । “पुनः प्रभातसमय इति
चारुणोदये विद्यमानैकघटिकायामित्यादिव्यवस्थोक्ता । यदि सूर्या-
दय उत्तरावधिः तदा अरुणोदयवाची प्रभातशब्दो नोपपद्यते, तथा
हि “प्रत्यूषोहर्मुखं कल्पमुषःप्रत्यूषसौ अपि प्रभातं चेत्यादिना अमरसिं-

हादिभिः प्रभातशब्दोऽभिहितः, स चारुणोदयवाची प्रत्यूषपर्यायः, अल्पायामथेति द्वादशीनियमदर्शनावसरपठितनारदौयवाक्ये च अरुणोदयस्नानमित्यभिधाय प्रत्यूषे “स्नानमाचरेदित्युपसंहारात् । तथा यदा भवतीति तत्रैव पठिते पाद्मवचने उषःकाले स्नानादि कार्यमित्यभिहितं । “अल्पायामथेति भविष्यत्पुराणवाक्ये अरुणोदये, तेनारुणोदयवाच्युषःशब्दपर्यायः प्रभातशब्दस्तद्वचनस्तथा । “परतोद्वादशी न चेदिति नोपपद्यते परमवृद्धेरनन्तरदिने षष्ठघटिकान्तत्रयस्य ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धत्वादित्युच्यते यथा “पुनः प्रभातसमय इति वाक्यं “प्रथमेऽङ्गि तु संपूर्णेत्येतद्वचनसमानार्थं सम्भवेत् तदैतन्मूलभूतयेव श्रुत्योपपत्तेर्न मूलान्तरकल्पना । अन्यथा सा स्याद्भवत्पक्षे च समयशब्दवैयर्थ्यं, अस्मत्पक्षे च प्रभातसमय इति षष्ठीसमासाश्रयणात् कश्चिद्दोषः । अतएव “प्रभाते पुनरेव सेति वचनानि तत्समानानि, प्रभात इति च सप्तमौ, प्रभातसमय इति कर्मधारयपक्षे “सर्वा ह्येताश्च संपूर्णा इत्यादिवाक्ये उक्तोत्तरावधित्यागे कारणभावाच्च । न च हरिवासरवर्जिता इति कारणं वाच्यं, गौरवप्रसङ्गात् अन्यथाप्युपपत्तेश्च संपूर्णतिथिषु षष्ठिघटिकात्मकत्ववत् सूर्योदयरूपोत्तरावधेरपि दर्शनाच्च । न च “आदित्योदयवेलायामिति वचनं प्रतिपादितं षष्ठिघटिकात्मकत्वमेव बाधितमवस्थितं वाच्यम् । उभयावधिले संपूर्णशब्दस्थानेकार्थत्वापातात् षष्ठिघटिकात्मकत्वावबोधे च पूर्वोक्तदोषप्रसङ्गात् आकाङ्क्षितवाच्यविशेषनिर्णयार्थत्वेन “उदयात् प्रागिति “आदित्योदयवेलायामिति वचनद्वयस्य दिनद्वयेऽप्युदयात् प्राचीनमुहूर्त्तद्वये विद्यमाना संपूर्णेत्येतदर्थपरत्वेन व्याख्यानोपपत्तेश्च तेन द्विविधैकादशी

संपूर्णा अहोरात्रव्यापिनी अरुणोदयादारभ्य द्वितीयसूर्योदयपर्यन्तमवस्थिता च । तत्रापि सर्वतिथिसाधारणः पूर्वस्यां संपूर्णशब्दो मुख्यः न द्वितीयायां अनेकार्थत्वापातात् । उदयात् प्राग्घटिकाचतुष्टयेऽपि विद्यमानायाः संपूर्णेत्यभिधानञ्च अरुणोदयवेधनिराकरणार्थं, हरिवासरवर्जिता इति च ।

अपरे लाङ्गः पूर्वावधियुतैव संपूर्णेत्यभिधीयते न द्वितीयावधिनियमाग्रहः । अस्मिन्नपि पक्षे व्याख्या पूर्वैव पूर्वनयात् ।

अन्ये त्वेवं व्याचक्षते उदयात् प्राग्यदि मुहूर्त्तदयं सा चाहोरात्रव्यापिनौ च भवति तत्र “प्रतिपत्प्रभृतयः पूर्वा इत्यनेन सर्वतिथिसाधारणसंपूर्णत्वनिषेधे प्रकारान्तरेण संपूर्णत्वबुभुक्षायां आकाङ्क्षितप्रतिपादनेनैव वाक्यस्योपपत्तेः ।

तथाच मार्कण्डेयः ।

संपूर्णैकादशी यत्र परत्र पुनरेव सा ।

पूर्वामुपवसेत्कामी निष्कामस्त्रैतरां वसेत् ॥

गृहस्थमात्रवचनत्वे च गृहिणो निष्कामस्य द्वितीयेकादश्यामुपवासो न स्यात् ।

तथाच ।

निष्कामस्य गृही कुर्यादुत्तरैकादशीं सदा ।

प्रातर्भवतु वा मा वा द्वादशी च द्विजोत्तम ॥

इति स्कन्दपुराणवचनविरोधः स्यात् ।

अन्ये तु यति-गृहिपदयोरन्यथाश्रुतत्वे इदं कारणमाहुः ।

यदि गृह्येव पूर्वामुपवसेद्यतिरेवोत्तरां तदा वानप्रस्थादेः कोप-

वासः स्यात्, न हि पूर्वस्यामुपवासः, “पूर्वामुपवसेद्गृहीति विधानात् । नाप्युत्तरस्यां, “उत्तरान्तु यतिः कुर्यादिति विधानात् । ननु यतिपदं नियतिपदयोगेन वर्त्तमानं वनस्यादिकमपि वदत्येव, तथाचोत्तरस्यां अस्योपवास इति चेत् । न । गृहिणामपि नियतानां उत्तरत्रोपवासप्रसङ्गात् । तथाच “पूर्वामुपवसेद्गृहीति वचना-
नाञ्जस्यं स्यात् । ननु गृहिव्यतिरिक्तोपलक्षकं यतिपदमिति वनस्यादेरुत्तरत्रोपवास इति चेत्, मैवम्, अनुपसञ्जातविरोधितया यतिपदस्योपलक्षकत्वानुपपत्तेः, प्रत्युतोपसंहारगतत्वेन गृहपदस्य यतिव्यतिरिक्तोपलक्षकत्वं स्यात्, तथाच “पुनः प्रभातसमय-
इत्यादिवचनविरोधः स्यात् । अथ गृही पूर्वामेवोपवसेद्यतिरुत्त-
रामेवेति विधानं तथाच वनस्यादेरन्यत्रोपवास इति चेत्, मैवं,
“पूर्वामुपवसेद्गृहीतिवचनस्य विफलत्वापत्तेः, परतो द्वादशीसङ्गा-
वनिमित्तो हि परदिनोपवासः “परतोद्वादशी यदीति वचनात्,
परतोद्वादश्यभावात् पूर्वस्यामेकादश्यामुपवासः सर्वेषां प्राप्त इति
“पूर्वामुपवसेद्गृहीतिवचनं विफलमेव स्यात् । ननु वनस्यादेः
तिथिद्वयोपवासः किमिति न भवेत् सोऽप्यस्मिन्नेव विषये
विहितः ।

संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।

लुप्यते द्वादशी तस्मिन्नुपवासः कथं भवेत् ॥

इत्युपक्रम्य ।

उपोष्ये द्वे तिथौ तत्र विष्णुप्रीणनतत्परैः ।

इति वचनात् । तत्र सकामस्य वनस्यादेरुपवासोऽस्तु नाम

इत्युपक्रम्य ।

उपोथे द्वे तिथौ तत्र विष्णुप्रीणनतत्परैः ।

इति वचनात् तत्र सकामस्य वनस्यादेरुपवासोऽस्तु नाम निष्कामस्य पुनः कोपवास इति वाच्यमेव । किञ्च तिथिद्वयोपवासेऽपि द्वादशीदिनचये सत्येव ।

संपूर्णैकादशी यत्र परतः पुनरेव सा ।

त्रयोदशी उषःकाले उपोष्या तत्र का भवेत् ॥

इत्युपक्रम्य “उपोथे द्वे तिथौ तत्र विष्णुप्रीणनतत्परैरिति—
स्कन्दपुराणवचनात् । किञ्च निष्कामस्य त्रयोदशां पारणं
स्मर्यते ।

संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।

बौधायनः ।

कलायैकादशी यत्र परतो द्वादशी न चेत् ।

गारुडपुराणे ।

एकादशी कलायैका परतो द्वादशी न चेत् ।

एतेषामुत्तरार्द्धं ।

तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यान्तु पारणमिति ।

नारदीयपुराणे ।

त्रयोदशां तु श्रद्धायां पारणे पृथिवी पथं ।

शतयज्ञाधिकं वापि नरः प्राप्नोत्यसंशयं ॥

विष्णुरहस्ये ।

एकादशीकलाप्राप्ता येन द्वादशुपोषिता ।

तुल्या क्रतुशतेन स्यात् त्रयोदश्यान्तु पारणम् ॥

बौधायनः ।

एकादशीकलायुक्तामुपोष्य द्वादशीं नरः ।

त्रयोदश्यान्तु भुञ्जानो विष्णुसायुज्यमृच्छति ॥

स्मृत्यन्तरे ।

एकादशी तु सम्पूर्णा परतः पुनरेव सा ।

पुण्यं क्रतुशतेभ्योक्तं त्रयोदश्यान्तु पारणम् ॥

ननु त्रयोदशीपारणप्रतिषेधोऽपि दृश्यते ।

कूर्मपुराणे ।

एकादशीमुपोष्यैवं द्वादश्यां पारणं स्मृतं ।

त्रयोदश्यां न तत्कुर्यात् द्वादशद्वादशीचयात् ॥

स्कन्दपुराणे ।

उपोष्यैकादशीं यस्तु त्रयोदश्यान्तु पारणं ।

करोति तस्य नश्यन्ति द्वादश्यो द्वादशैव तु ॥

भविष्यत्पुराणे ।

पारणन्तु त्रयोदश्यां यः करोति नृपोत्तम ।

द्वादश द्वादशीं हन्ति नात्र कार्या विचारणेति ॥

मेवं सकामविषयत्वात् त्रयोदशीपारणनिषेधवचनानां, तथा-
च यस्यामेकादश्यामुपवासे त्रयोदशीपारणं प्रसज्यते तां सकामो-
नोपवसेदिति । उक्तनिषेधवचनानां निष्कामविषयत्वे त्रयोदशीपा-
रणविधानानां निर्विषयत्वापत्तेः तेन निष्कामविषयास्त्रयोदशी-
पारणविधयः ।

तथा गारुडपुराणे ।

पारणन्तु त्रयोदश्यां कर्त्तव्यमफलाधिभिः ।

स्कन्दपुराणेऽपि ।

पारणन्तु त्रयोदश्यां निष्कामाणां विमुक्तिदमिति ।

तस्माद्गृहि-यतिपदे न यथाश्रुते ।

ब्रह्मपुराणे ।

शुद्धा चैकादशी यत्र तथा विद्धा तु द्वादशी ।

स्वर्गदोषोषिता पूर्वा उत्तरा स्वर्ग-मोचदा ॥

त्रयोदश्यां विद्यमाना द्वादशी काचिदुत्तरैव सर्वैरुपोष्या ।

तथाच भृगुः ।

संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।

उत्तरान्तु यतिः कुर्यात् उत्तरा स्वर्ग-मोचदा ॥

त्रयोदश्यां विद्यमाना द्वादशी काचिदुत्तरैव सर्वैरुपोष्या ।

तथाच भृगुः ।

संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।

उत्तरान्तु यतिः कुर्यात् पूर्वमुपवसेत्^(१) गृही ॥

इत्येकं वाक्यं ।

संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।

तत्रोपोष्या द्वितीया तु परतो द्वादशी यदि ॥

इत्यपरं । तत्र केचिदेवं व्याचक्षते पूर्वसोके विधिद्वयं तत्रैवैकेन विधिना गृहस्थस्य विशेषेण पूर्वैकादशी नियम्यते, अपरेणोत्तरैका-

(१) पूर्वमेव सदेति ख० ।

दशी यतेर्नियम्यते । एवं गृहस्थस्य विशेषविहितां प्रथमैकादशीं उपोष्य
 तृतीयदिनद्वादशीसङ्गावविषयैकादशी विधीयत इति तदनुपपन्नं ।
 तथाहि द्वादशद्वादशीवाक्ये गृहस्थपदं तावन्न श्रूयते । तत्र केन विशेषेण
 तद्गृहस्थविषयं गृह्यते विषयान्तराभावादिति चेत् । यतिविषयं
 कस्मान्न भवति । अथ यतिविषयैकादश्या वचनान्तरविहितत्वेन
 पुनर्द्वादशीवाक्यमप्युत्तरैकादशीविधानार्थमेव सदनर्थकं प्राप्नोति
 ताद्रूपपरिच्छिन्नत्वेन प्रमितिप्रजननाशक्तेरिति । उच्यते गृहस्थेऽपि
 तर्हि पूर्वैकादश्यविरोधादुत्तरैकादशी विधातुं न शक्यते तद्विपर्यय-
 परिच्छिन्नत्वेन विरोधात् । प्रमितिजननानुपपत्तेरानर्थक्यस्य तद-
 वस्थत्वात् । अथ विरोधेऽपि द्वादशीवचनस्य विशेषविधित्वेन बाधक-
 त्वात् सार्थक्यमुच्यते, तत्र विशेषविधित्वमेव तावन्नास्तीति वक्ष्यामि,
 अस्तु वा विशेषविधित्वं, तथापि न तावत्पुनरुक्ततया गमयितुं
 शक्यत एव विशेषविधित्वेनैव सामान्यप्राप्तोत्तरैकादश्रुपसंहारतया
 सार्थकत्वसम्भवात् । तथाहि यत् यतेरुत्तरैकादशीविधानं तदुपरि-
 द्वादशीसङ्गावविषय एव नान्यचेति । ननूपसंहारे उपसंह्रियमा-
 णसङ्कोचापत्तेरसामञ्जस्यं हन्तापवादेऽप्यपवादमानस्यासामञ्जस्यमेव ।
 ननु “द्वादशी न चेदिति तस्य निर्विषयत्वापत्तेर्गृहिवाक्यस्यासाम-
 ञ्जस्येऽप्यपवादोऽङ्गीक्रियते । हन्त तत एव हेतोर्यतिशास्त्रोपसंहारः ।
 नन्वपवादपक्षे तत्सर्गापवादाभ्यां महान् विषयोव्याप्यते उपसंहारे त्वल्प-
 विषयता प्राप्नोति । सत्यमल्पविषयता नाम कोऽयं दोषः प्रत्युताक्षेप-
 लाघवाद्गुण एव । अस्तु सङ्कोचापत्त्या बाध इत्युच्यते स उपवासपक्षे-
 ष्यविशिष्ट इत्युक्तमेव । ननूपसंहारोनाम सामान्यप्रवृत्तस्य शास्त्रस्य

तदन्तर्वर्तना विशेषशास्त्रेण क्रियते, यथानारम्भाधीतं साप्तदशं सर्व-
 प्रकृतौष्टिसाधारणमध्वरकल्पादिविशेषविषयेण साप्तदशशास्त्रेणोप-
 संह्रियते । द्वादशीवाक्यन्तु न यतिशास्त्रावान्तरोविशेषः यत्ययतिसा-
 धारणत्वेन प्रतीतेः, तच्च कथमुपसंहारः, एवं तर्ह्यपवादोऽपि सामान्य-
 विशेषेण भवति । यथा यदाहवनीये जुहोतीत्यस्यापु जुहोति इत्य-
 नेन, द्वादशीवाक्यन्तु न गृह्यशास्त्रावान्तरोविशेषः गृह्यशास्त्र-
 साधारणत्वात्, विशेषोनाम स भवति यः सामान्यविषयादहिर्निवर्तते,
 तस्मात्पवादकत्वं । अथ गत्यभावाद्द्वादशीवाक्यस्य गृह्यशास्त्रावा-
 न्तरविषयत्वं कल्पयित्वापवादः क्रियते, हन्त यतिशास्त्रावान्तरविष-
 यतां कल्पयित्वोपसंहारः कथं नाम नेयते । नन्वपवादपक्षे उत्सर्गाप-
 वादयोर्विषयद्वयसङ्गावादाक्यद्वयं सार्थकं, उपसंहारपक्षे उपसंहृतैक-
 विषयत्वादाक्यद्वयमनर्थकं प्राप्नोति, सत्यं विषयद्वयाभावेऽपि विधि-
 द्वयसङ्गावात् सार्थकतेव । तथापि उपसंह्रियमाणं स्वरूपमेकेन विधी-
 यते तदुपसंहारस्वरूपेण । ननु “ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतामित्यस्य शा-
 स्त्रस्य “गर्गेभ्यो दीयतामित्युपसंहारकं, तच्च गर्गशास्त्रमात्रे सति आव-
 दनुष्ठानं तावदेव ब्राह्मणशास्त्रेऽपि सति तस्यापि गर्गविषय एवोप-
 निमज्जनात् गर्गदधिदानानुष्ठानानतिरेकात् तस्माद्ब्राह्मणशास्त्रं
 मन्दप्रयोजनं । अपवादपक्षे तु न विशेषशास्त्रेण ब्राह्मणेभ्यो दधि
 सिद्ध्यति । नापि सामान्यशास्त्रमात्रेण कौण्डिन्याय तत्रां प्राप्यते
 तस्माच्छास्त्रद्वयं सप्रयोजनमिति । उच्यते उपसंहारपक्षे शास्त्रद्वय-
 मर्थवत् एकेन दधि विधीयते गर्गसंबन्धोऽपरेण, साप्तदशादाववशा-
 नारम्भाधीतेन वाक्येन साप्तदशस्य द्वारभूतसामिधेनीसंबन्धः कथ्यते,

अतः शास्त्रद्वयमर्थवत् । यत्तु विशेषशास्त्रे सति यावदनुष्ठानं ताव-
 देवोभयस्मिन्नपि सतीत्यानर्थक्यमुच्यते, न दध्ना जुहोतीत्यादावपि
 ग्रन्थं वक्तुं । तथाहि अग्निहोत्रं जुहोतीत्युत्पत्तिविधिमङ्गीकृत्य दध्ना
 जुहोतीत्यस्मिन् विग्रिष्टविधावाश्रीयमाणे यावदनुष्ठानं तावदेवोत्प-
 न्तिः विनियोगभेदेनोभयस्मिन्नाश्रीयमाणेऽपीत्युत्पत्तिविधिरनर्थकः
 प्राप्नोति, तस्मादेकैकविधानेनानेकशास्त्रोपपत्तौ नैकमस्तके बहुभारः
 आरोपणीय इति, प्रत्युतानुष्ठानभेदमाचिपतोः शास्त्रयोर्वा
 सप्रयोजनत्वं लभ्यते, तदेव तर्हि साम्यं तस्मादपवादोपसंहारयोरन्य-
 तरानवधारणादुभयपरत्वे वाक्यभेदप्रसङ्गात् न द्वादशीवाक्यस्यैत-
 द्विषयत्वमिति सर्वदेव गृहस्थस्य पूर्वैकादशी यतेरुत्तरैवेति सिद्धं ।
 द्वादशीवाक्यस्य तर्हि कोविषयः अत्र ब्रूमः तथाहि वानप्रस्थादयः किं
 पूर्वामुपवसेयुः उत्तोरं अथोभयामिति सन्देहे व्यवस्थाप्यते परतो
 द्वादशीसङ्गावे उत्तरामुपवसेयुरन्यथा पूर्वामिति । एवमपेक्षितार्थ-
 विधानाद्वाक्यस्य कृतार्थता भवति इतरस्यापि वाक्यस्य सङ्कोचः परि-
 हृतो भवति । तदेतत् त्रिकाण्डमण्डनमतं ।

सन्पूर्वैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।

सर्वैरेवोत्तरा कार्या परतो द्वादशी यदि ॥

इति नारदवचनादर्शननिबन्धनमित्युपेक्षणीयं ।

एकादशी विष्णुना चेद्द्वादशी परतः स्थिता ।

उपोष्या द्वादशी तत्र यदीच्छेत् परमं पदम् ॥

‘विष्णुः’ द्वादशी, सहार्थं तृतीया द्वादशीयुक्त्यर्थः ।

ब्रह्मपुराणेषु ।

साद्यदैकादशी पूर्णा द्वादश्याय तथा सह ।

परेऽहनि तथा कुर्याद्द्वादश्यामर्चनादिकम् ॥

असम्पूर्णा दशमीविद्भेकादशी त्रिविधा रात्रिगेषे द्वादशीयुक्ता
परेद्युर्द्वादशां वर्त्तमाना च तत्राद्या सर्वैरुपोध्या ।

तथाच नारदः ।

दशमीगेषसंयुक्ता नोपोध्या द्वादशी तिथिः ।

एकादशां रात्रिगेषे द्वादशी चेन्न दृश्यते ॥

यदि दैवात्तु संसिद्धेदेकादशां तिथिचयं ।

तत्र क्रतुशतं पुष्टं द्वादशीपारणे भवेत् ॥

कूर्मपुराणेऽपि ।

द्विसृगेकादशी यत्र तत्र सन्निहितोहरिः ।

तामेवोपवसेत्काममकामोविष्णुतत्परः ॥

दशमीं द्वादशीञ्च या स्पृशति सैकादशी 'द्विसृक्' ।

पद्मपुराणेऽपि ।

एकादशी दशाविद्धा परतो न च वर्द्धते ।

यतिभिर्गृहिभिश्चैव सैवोपोध्या स्ये तिथिः ॥

दिनचयेऽपि शुद्धद्वादश्युपवासविधानं मुमुक्षुविषयं ।

तथाच सुमन्तु-सत्यव्रतौ ।

दिनचयेऽपि शुद्धैव द्वादशी मोक्षकाङ्क्षिभिः ।

उपोध्या दशमीविद्धा नोपोधैकादशी सदा ॥

भारदापुराणे ।

उपोध्या द्वादशी शुद्धा एकादशां दिनचये ।

मुमुक्षुभिर्द्वादशाविद्धा नोपोष्यैकादशी तिथिः ॥

यत्तु वचनं भविष्यत्पुराणे ।

दिनत्रयवती जाता तिथिरेकादशी यदि ।

प्रथमा तत्र नोपोष्या उपोष्या चोत्तरा भवेत् ॥

तत्पूर्ववाक्यपर्यालोचनया मुमुक्षुविषयम् ।

दिनत्रये तु सम्प्राप्ते सम्पूर्णा वासरद्वये

विशुद्धा द्वादशी राजन् समुपोष्या भवेत्सदा ॥

इति विष्णुपुराणे वचनमपि तद्विषयं ।

स्कन्दपुराणे ।

एकादश्यां प्रदृश्येत दशमी घटिका अपि ।

द्वितीयेऽङ्गि न चाग्नौति यदा चैकादशी तिथिः ॥

उदयेन सहस्रांशोस्तदा कार्या च सा तिथिः ।

तदा कार्या च विद्वद्भिर्द्वादशीसंयुता तिथिः ॥

तिथिचये तु सेनानि न वृद्धौ तु कथञ्चन ।

वृद्धौ परा तु कर्त्तव्या चये पूर्वान्तु कारयेत् ॥

पद्मपुराणेऽपि ।

दिनत्रये मृते देवि नोपोष्या दशमीयुता ।

सैवोपोष्या तदा पुण्या परतश्चेत् त्रयोदशीति ॥

द्वादश्यां यदि त्रयोदशीत्यर्थः ।

निगमेऽपि ।

पूर्वविद्धा न कर्त्तव्या पञ्चैकादश्याष्टमी ।

एकादशीन्तु कुर्वीत^(१) जीयते द्वादशी यदि ॥

(१) कुर्वन्तीति ख० ।

अपरे तु परेऽहनि चेच्छुद्धा त्रयोदशी न द्वादशी किञ्चिदस्ति
तदा दिनचयाभावाद्दिनचयेऽपि दशमीयुतोपोथ्येति सदाशब्दवतो
वचनस्यार्थ इत्याहुः । यदा लक्ष्मिन्नेव विषये द्वादशां त्रयोदशी
नास्ति किन्तु द्वादशुदयपर्यन्ता तदापि दशमीविद्वैकादशुपोथ्या ।

तथाच स्कन्दपुराणे ।

एकादशी यदा विद्धा सकला द्वादशी भवेत् ।

अथशृङ्गः ।

एकादशी न लभ्येत सकला द्वादशी भवेत् ।

अनयोत्तरार्द्धम् ।

उपोथ्या दशमीविद्धा अधिरहालकोऽप्रवीत् ।

अविद्धानि निषिद्धैश्चेन्न लभ्यन्ते दिनानि तु ।

सुहृत्तैः पञ्चभिर्विद्धा ग्राह्या वैकादशी तिथिः ।

तदर्द्धविद्धान्यन्यानि दिनान्युपवसेदुधः ॥

केचिदेवं व्याचक्षते । निषिद्धैर्मुहूर्तैरविद्धानि निानि यदि न
लभ्यन्ते तदैकादशी त्रिभिर्दाभ्यां वा सुहृत्ताभ्यां विद्धा ग्राह्यैव व्यस्तयो-
रपि संख्ययोर्लाघवार्थं पञ्चशब्देनाभिधानं, न त्वेतदुपपद्यते एवंविधे
विषये द्वादश्यामेकादशीलाभात् । न च तस्यां लभ्यमानायामपि
दशमीविद्धा ग्राह्येति क्वचित् स्मर्यते इति । तदयुक्तं दशम्यामरणोदय-
वेधान्तर्भावेन सुहृत्तपञ्चवेधषड्घटिकात्मके च चये द्वादश्यामेका-
दश्याभावेन त्रयोदशां च द्वादश्याभावेनोक्तवक्ष्यमाणवाक्यपर्यालोच-
नया दशमीयुताया अपि यदणोपपत्तेः । तस्मान्न क्लिष्टायास्याश्रय-
णीयेति ।

तथा ।

पारणाहे न लभ्येत द्वादशी कलयापि चेत् ।

तदानीं दशमीविद्वाण्युपोष्यैकादशी तिथिः ॥

हारौतोऽपि ।

त्रयोदश्यां यदा न स्याद्द्वादशी घटिकादयम् ।

दशम्यैकादशीविद्वा सैवोपोष्या सदा तिथिः ॥

विष्णुरहस्ये ।

दशमीशेषसंयुक्ता उपोष्यैकादशी तदा ।

यदा न स्यात् त्रयोदश्यां मुहूर्त्तं द्वादशी तिथिः ॥

स्मृत्यन्तरे ।

पूर्वविद्वा न कर्त्तव्या षष्ठी चैकादशी तथा ।

विद्वाण्यैकादशी कार्या परतो द्वादशी न चेत् ॥

भविष्यत्पुराणे ।

दशम्या सह संयुक्ता उपोष्यैकादशी तदा ।

यदा न स्यात् त्रयोदश्यां द्वादशी घटिकात्रयम् ॥

पुराणान्तरे ।

त्रयोदश्यां न लभ्येत द्वादशी यदि किञ्चन ।

उपोष्यैकादशी तत्र दशमीमिश्रितापि या ॥

स्मृत्यन्तरे ।

उपोष्या दशमी तत्र द्वादशीं न लभेद्यदि ।

दशम्यापि हि मिश्रैव एकादश्येव धर्मस्तत् ॥

द्वादशी स्वल्पमस्यापि यदि न स्यात्परेऽहनि ।

दशम्या मिश्रिता कार्या न दोषोऽस्तीति वेधः ॥

वचनमिति शेषः ।

विष्णुरहस्ये ।

मुहूर्त्तं द्वादशी न स्यात्तयोदशां यदा मुने ।

उपोष्या दशमीमिश्रा सदैवैकादशी तिथिः ॥

तथा ।

यदि न स्यात्तयोदशां मुहूर्त्तं द्वादशी तिथिः ।

दशम्येकादशीयुक्ता समुपोष्या भवेत्तदा ॥

वृद्धवर्गिष्ठोऽपि ।

द्वादशी स्वल्पमत्पापि यदि न स्यात्परेऽहनि ।

दशमीमिश्रिता कार्या महापातकनाशिनी ॥

यदार्कोदयमात्रापि द्वादशी स्यात्परेऽहनि ।

त्रयोदशां तदा कार्या दशमीशेषसंयुता ॥

एकादशी द्वादशी च क्षये यदि दिनचयम् ।

न द्वादशी परे चैव कर्त्तव्या दशमीयुता ॥

पुराणात् ।

मिश्रितापि न कर्त्तव्या दशम्येकादशी यदा ।

मिश्रितापि हि कर्त्तव्या न विन्देद्द्वादशीं यदि ॥

उपोष्या पारणे प्राप्ते न विन्देद्द्वादशीं यदि ।

दशम्यापि हि विद्धा स्यादेकादश्येव पुण्यभाक् ॥

विद्धायेकादशी यत्र द्वादशी चेन्न लभ्यते ।

द्वादशद्वादशीर्हन्ति त्रयोदशां तु पारणे ॥

अत्र च मुहूर्त्तद्वयघटिकाग्रहणमविवर्चितं “कलयापि चेत्”
 “स्वल्पमल्पापि चेदिति वचनान्तरेऽभिधानादिति केचित् । अपरे
 त्वाञ्ज “कलयापि चेदिति वाक्यं मुमुक्षुविषयं ।

द्विकलायां तु द्वादश्यां पारणं यः करोति हि ।

तामुपोथ्य महीपाल न गर्भं विप्रते नरः ॥

इति लिङ्गात् । सर्वविषयत्वे च ।

त्रयोदश्यां यदा राजन् द्वादश्यास्तु कला भवेत् ।

सा तिथिः सकला चेति वसिष्ठः प्राह धर्मवित् ॥

इति साकल्योक्त्यानर्थक्यापत्तिः, मुहूर्त्तादिग्रहणं च विवर्चितं स्यात् ।
 अन्ये तु ।

दिवाभागद्वयादूर्ध्वमा निग्रीथान्तु चेन्निशि ।

द्विजभोजनकालोऽयं बाल-वृद्धातुरं विना ॥

इति च मुहूर्त्तद्वयात् प्राग्दिवाभोजननिषेधस्य नित्यस्य द्वादशी-
 मध्यपारणनियमेन काम्यत्वं विना मोक्षकामैकादश्यापवासविषये साव-
 काशेन बाधायोगान्मुमुक्षुमात्रविषयमेतत्, न सर्वत्रयोदशीविषयत्व-
 मिति वर्णयन्ति । एतच्च पुत्रवद्गृह्णत्यतिरिक्तविषयं पुत्रवद्गृह्णि-
 णस्त्वेकादशीदिनचये प्रतिषिद्ध उपवासः । तथाच

एकादशीदिनचये उपवासं करोति यः ।

तस्य पुत्रा विनश्यन्ति मघायां पिण्डदो यथा ॥

न च दिनचयनिमित्तोपवासस्यायं निषेध इति वाच्यम् ।
 एकादशीशब्दवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । न चायं दोषाधिक्यप्रदर्शनार्थमिति
 वाच्यम् । दोषाधिक्यानभिधानात् दिनचयस्य जैमिनिवचनेन का-

त्यायनवचनेन वा प्राकृतत्वेन सर्वनाम्ना परामर्शानुपपत्तेः ।

तथा हि जैमिनिनोक्तम् ।

आदित्येऽहनि संक्रान्तौ ग्रहणे चन्द्र-सूर्ययोः ।

पारणं चोपवासञ्च न कुर्यात्पुत्रवान् गृहीति ॥

तन्निमित्तोपवासस्य निषेधोऽयमुदाहृतः ।

नानुषङ्गकतो ग्राह्यो यतो नित्यमुपोषणम् ॥

कात्यायनेनापि ।

एकादशीषु कृष्णासु रविसंक्रमणे तथा ।

चन्द्र-सूर्यापरागे च न कुर्यात्पुत्रवान् गृहीति ॥

तत्प्रयुक्तोपवासस्य निषेधोऽयमुदाहृतः ।

प्रयुक्तेतरयुक्तस्य^(१) न त्रिधिर्न निषेधनम् ॥

पितामहोऽपि ।

एकादशीदिनचये उपवासं करोति यः ।

तस्य पुत्रा विनश्यन्ति मघायां पिण्डदो यथा ॥

दिनचये तु सम्प्राप्ते नोपोष्या दशमीयुता ।

यदीच्छेत्पुत्र-पौत्राणां च्छद्धिसम्पदमात्मनः ॥

एवं पुत्रवद्गृहिणः पूर्वेषुः प्रतिषिद्धे सति उपवासे व्रतालोपायं
शुद्धदादश्यामेवोपवासः ।

व्यासोऽपि ।

एकादशीदिनचये उपवासी तु चेद्गृही ।

अन्नाभावेऽवरुद्धे वा सङ्कल्पाद्वा विशेषतः ॥

(१) प्रयुक्तान्तरयुक्तस्येति ख० ।

धर्महानिश्च भवति सन्ततिर्नश्यति ध्रुवम् ।
तस्यायुः क्षीयते नित्यं संवत्सरमिति श्रुतेः ॥

तथा ।

एकादशीषु कृष्णासु रविसंक्रमणे तथा ।
पारणञ्चोपवासञ्च न कुर्यात्पुत्रवान् गृही ॥

तथाच गोभिलः ।

एकादक्षां यदा ब्रह्मन् दिनचये तिथिर्भवेत् ।
तदा क्षेकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत् ।
तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदक्षां तु पारणम् ॥

पितामहोऽपि ।

एकादक्षां यदा वत्स दिनचये तिथिर्भवेत् ।
तत्रोपोष्या द्वादशी स्यात् त्रयोदक्षान्तु पारणम् ॥

नारदीयपुराणे ।

चये वायथ वा वृद्धौ सम्प्राप्ते च दिनचये ।
उपोष्या द्वादशी पुण्या त्रयोदक्षान्तु पारणम् ॥

कूर्मपुराणेऽपि ।

दिनचये तु सम्प्राप्ते उपोष्या द्वादशी भवेत् ।
दशमीशेषसंयुक्तां न कुर्वीत कदाचन ॥

तथा ।

तिथिवृद्धौ तथा ह्रासे सम्प्राप्ते वा दिनचये ।
सन्दिग्धेषु च वाक्येषु द्वादशीं समुपोषयेत् ॥ इति ।

भविष्यत्पुराणे ।

दिनचये तु संप्राप्ते नोपोष्या दशमीयुता ।

उपोष्या द्वादशी शुद्धा^(१) त्रयोदशान्तु पारणम् ॥

ब्रह्मपुराणे ।

तिथिच्छेदे तु संप्राप्ते द्वादशां समुपोषणम् ।

पारणन्तु त्रयोदशां यदीच्छेत् श्रेयमात्मनः ॥

एकादशी विनष्टा चेद्द्वादशामप्युपोषणम् ।

उपोष्य चार्चयेद्विष्णुमुभयोरपि पचयोः ॥

जपे होमे तथा दाने ब्राह्मणनाञ्च तर्पणे ।

पारणे चापि राजेन्द्र प्रशस्ता च त्रयोदशी ॥

कूर्म-नारदीय-मार्कण्डेयपुराणेषु च ।

कलार्द्धेनापि विद्धा स्याद्दशमेकादशी यदा ।

तदा द्वेकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत् ।

द्वादश्यामुपवासोऽत्र त्रयोदशां तु पारणम् ॥

स्कन्दपुराणेऽपि ।

जङ्घं हरिदिनं न स्यात् द्वादशीं ग्राहयेत्ततः ।

द्वादश्यामुपवासोऽत्र त्रयोदशान्तु पारणम् ॥

एवं कुर्वन्नरोभक्त्वा विष्णुमायुज्यमाप्नुयात् ।

अन्यथा कुरुते यस्तु स याति नरकं भुवम् ॥

एकादशी यदा विद्धा परतोऽपि न वर्त्तते ।

उपोष्या द्वादशी तत्र त्रयोदशां तु पारणम् ॥

तथा ।

एकादशी ऋषीणां तु द्वादशी चक्रपाणिनः ।

एकादशी यदा न स्यादुपोष्या द्वादशी तदा ॥

तथा ।

द्वादश्यामुपवासोऽत्र त्रयोदश्यां तु पारणम् ।

भवित्युपुराणे !

पूर्वविद्धामुपास्ते कोनन्दां वेदबलादपि ।

कोवेदवचनान्तात् गोसवे गां निहन्ति वै ॥

दशमीशेषसंयुक्तमाश्रयेत्को व्रतं व्रती ।

तस्मादेकादशी त्याज्या दशमीशेषसंयुता^(१) ।

उपोष्या द्वादशी शुद्धा त्रयोदश्यां तु पारणम् ॥

यदा तस्मिन्नेव विषये द्वादश्यां त्रयोदश्यस्ति तदा द्वादश्यामे-
वोपवासः ।

तथाच व्यासः ।

एकादशी यदा लुप्ता परतो द्वादशी भवेत् ।

उपोष्या द्वादशी तत्र यदीच्छेत्परमां गतिम् ॥

‘लुप्ता’ अयं गता । ‘परतः’ त्रयोदश्यामित्यर्थः । यदा दशमी-
विद्धेकादशी उदयमात्रं प्राप्ता द्वादश्यां नास्ति द्वादशी तु त्रयो-
दश्यां विद्यते तदा शुद्धद्वादश्यामेवोपवासः ।

तथाच नारदीयपुराणे ।

शुद्धा तु द्वादशी राजन् समुपोष्या सदा तिथिः ।

(१) दशमीपक्षमाश्रितेति ख० ।

दशम्येकादशीमिश्रा न कर्त्तव्या कदाचन ॥

पद्मपुराणेऽपि ।

दशमीगर्भिता पूर्वा लुप्येतैकादशी परा ।

उपोष्या द्वादशी तत्र न दशम्या कथञ्चन ॥

पलार्द्धेनापि विद्धा च दशम्येकादशी यदा ।

तदा ह्येकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत् ॥ इति ।

नारदीयपुराणेऽपि ।

यदा न प्राप्यते विद्धा द्वादश्यां पूर्वसम्भवा ।

तदोपवासो हि कथं कर्त्तव्यो मानवैर्वद ॥

उपवासदिनं विद्धं यदा भवति पूर्वया ।

द्वितीयेऽङ्गि यदा न स्यात् खल्पाप्येकादशी तिथिः ।

तत्रोपवासो विहितः कथं तद्वद सूतज ॥

सूत उवाच ।

यदा न प्राप्यते विप्रा द्वादश्यां पूर्ववासरः ।

रविचक्रार्द्धमात्रोऽपि तदोपोष्यं परं दिनम् ॥

उपोष्या द्वादशी शुद्धा द्वादश्यामेव पारयेत् ।

निर्गता चेत्तयोदश्यां कला वा द्विकलापि वा ॥

ब्रह्मवैवर्त्ते ।

एकादशी द्वादशी च तत्र सन्निहितो हरिः ।

तेन शुद्धापि कर्त्तव्या द्वादशीफलकाङ्क्षिभिः ॥

एकादशी यदा लुप्ता परतो द्वादशी भवेत् ।

उपोष्या द्वादशी तत्र यदीच्छेत्परमम्पदम् ॥

अत्र यदीत्यर्थवादमात्रमुदाहृतवचनविषयपर्यालोचनया सर्वेषां
द्वादशपवासावगमात् । यदा तु दशमीविद्धेकादशी उदयमात्र-
पर्यन्ता द्वादशी च समा न्यूना वा तदा गृहिणाम् पूर्वपवासः ।

स्कन्दपुराणे ।

पारणाहे न लभ्येत द्वादशी यदि किञ्चन ।

अथशुद्धः ।

पारणाहे न लभ्येत द्वादशी कलयापि चेत् ।

अनयोत्तराद्धं ।

तदानीं दशमीविद्धा उपोष्येकादशी तिथिः ।

पद्मपुराणे ।

विद्धाप्येकादशी ग्राह्या परतो द्वादशी न चेत् ।

द्वादश द्वादशीर्हन्ति त्रयोदशान्तु पारणम् ॥

विद्धाप्यविद्धा विज्ञेया परतो द्वादशी न चेत् ।

अविद्धापि तथा विद्धा परतो द्वादशी यदि ॥

हारीतोऽपि ।

त्रयोदशां यदा न स्यात् द्वादशी षटिकादयम् ।

दशम्येकादशीमिश्रा सैवोपोष्या तदा तिथिः ॥

तत्त्वसागरसंहितायामपि ।

दशम्येकादशी यत्र नोपोष्या सा कुलापहा ।

सैवोपोष्या कक्षाभावाद् द्वादशां चेन्न विद्यते ॥

भविष्ये ।

एकादशी कक्षाप्येका परतो न च वर्द्धते ।

गृहिभिः पुत्रवद्भिश्च मैवोपोऽथा तदा तिथिः ॥
 अस्मिन्नेव विषये यथादेर्मुमुक्षोरुत्तरमैवोपवासः ।
 तथाच विष्णुरहस्ये ।

दशमीमिश्रिता पूर्वा लुप्येतैकादशी परा ।
 एकादशां महाप्राज्ञ उपवासः कथं भवेत् ॥
 शुद्धैव द्वादशी राजन्नुपोऽथा मोक्षकाङ्क्षिभिः ।
 पारणञ्च त्रयोदशां तच्च क्रतुशतं भवेत् ॥
 यदैव दशमीविद्धं भवत्येकादशीदिनम् ।
 उपोऽथा तु तदा शुद्धा द्वादशी मोक्षकाङ्क्षिभिः ।
 पारणन्तु त्रयोदशां तच्चक्षयफलं भवेत् ॥
 यान्येतानि वचनानि कूर्म-पद्मपुराणयोः ।
 एकादशी दशाविद्धा परतो द्वादशी न हि ।
 उपोऽथा द्वादशी तच्च त्रयोदशान्तु पारणम् ॥
 स्कन्दपुराणे ।

एकादशी दशाविद्धा द्वादशी न च वर्द्धते ।
 तदोपोऽथा द्वादशी स्यात्त्रयोदशान्तु पारणमिति ॥
 तान्युदाहृतवाक्यपर्यालोचनया मुमुक्षुविषयाणि । यदा तु दश-
 मीविद्धैकादशी द्वादशां विद्यते द्वादशी चोदयपर्यन्ता विद्यते च
 तदा द्वितीयैवोपोऽथा नित्या काम्या च ।
 तथाच नारदः ।

द्वादशैकादशी यच्च सङ्गता त्रिदशाधिप ।
 तामुपोऽथ ततः कुर्यात्त्रयोदशान्तु पारणम् ॥

स्कन्दपुराणोऽपि ।

एकादशीकला यत्र परतो द्वादशी न चेत् ।

तत्र क्रतुग्रतं पुण्यं त्रयोदश्यान्तु पारणम् ॥

स्कन्दपुराणे च ।

एका लिप्या समायुक्ता याति वृद्धिं परा तिथिः ।

द्वादशी पारणार्था च नोपोष्यं पूर्ववासरम् ॥

बौधायनोऽपि ।

कलाथेकादशी यत्र परतो द्वादशी न चेत् ।

तत्र क्रतुग्रतं पुण्यं त्रयोदश्यान्तु पारणम् ॥

पद्मपुराणेऽपि ।

द्वादशीमिश्रिता कार्या सर्वत्रैकादशी तिथिः ।

द्वादशी च त्रयोदश्यां विद्यते यदि वा न वा ॥

तथा ।

सर्वत्रैकादशी कार्या द्वादशीमिश्रिता नरैः ।

प्रातर्भवतु वा मा वा यतो नित्यमुपोषणम् ॥

तत्त्वसागरसंहितायामपि ।

द्वादशैकादशी यत्र सङ्गता त्रिदशाधिप ।

तामुपोष्य ततः कुर्यात्त्रयोदश्यान्तु पारणम् ॥

नारदः ।

द्वादशैकादशी यत्र द्वादशी परतोऽपि च ।

द्वादश्यां पारणं कुर्यात् क्रतुकोटिफलं लभेत् ॥

ब्रह्मपुराणेऽपि ।

द्वादशैकादशी यत्र तत्र सन्निहितो हरिः ।

तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदशान्तु पारणम् ॥

पद्मपुराणेऽपि ।

एकादशीकलायुक्ता येन द्वादशुपोषिता ।

किं तस्य वज्रभिर्यज्ञैरश्वमेधादिभिर्नृप ॥

एकादशी द्वादशी च तत्र सन्निहितो हरिः ।

उपोष्य रजनीमेकां ब्रह्महत्यां व्यपोहति ।

तत्तत्सागरसंहितायाम् ।

द्वादशैकादशी यत्र सङ्गता चिदशाधिप ।

तामुपोष्य ततः कुर्यात् त्रयोदशान्तु पारणम् ॥

द्वादशैकादशी यत्र परतो न त्रयोदशी ।

उपोष्या द्वादशी भक्त्या द्वादशाश्चैव पारणम् ॥

किञ्चैवं विविधविषये द्वितीयैव ग्राह्या दशमीविद्धाया नि-
षेधात् ।

तथाच स्कन्दपुराणे ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन पूर्वविद्धां विवर्जयेत् ।

नारदीयपुराणे ।

पूर्वविद्धा न कर्त्तव्या तृतीया षष्ठ्यपि द्विज ।

अष्टम्यैकादशीभूता धर्म-कामार्थमोक्षिभिः ॥

अत्रैकादशादयः परविद्धा उपोष्याः प्रतीयन्ते विशेषनिषेधस्य
शेषाभ्यनुज्ञाविषयत्वात्, अन्यथा नोपोष्या इति वाच्यं, न तु पूर्व-
विद्धा नोपोष्येति परविद्धैकादशुपोष्येति वचनाच्च ।

तथाच सुमन्तु-सन्तकुमारौ ।

तृतीयैकादशी षष्ठी चतुर्थी च चतुर्दशी ।

अमावास्याष्टमी चैव ता उपोष्याः परान्विताः ॥

शारदापुराणे ।

एकादश्यष्टमी षष्ठी पूर्णमासी चतुर्दशी ।

तृतीया च चतुर्थी च अमावास्याष्टमी तथा ।

उपोष्याः परसंयुक्ता नोपोष्याः पूर्वसंयुताः ॥

पैठौनसिः ।

एकादशी तथा षष्ठी शुक्लपक्षे चतुर्दशी ।

तृतीया च चतुर्थी च ता उपोष्याः परान्विताः ॥

यदा च दशमीविद्वैकादशी द्वादश्यां च किञ्चन्मात्रा विद्यते
रात्रिशेषे च चतुर्दशी तदा गृहस्थव्यतिरिक्तानां तत्रोपवासः ।

तथाच पद्मपुराणे ।

द्वादशीसंयुता तत्र भवत्येकादशी कला ।

दिनचयेऽपि सा पुण्या दशम्या न कथञ्चन ॥

चिष्टृगेकादशी यत्र तत्र सञ्निहितो हरिः ।

पुण्यं क्रतुशतस्योक्तं त्रयोदश्यान्तु पारणम् ॥

नारदीयपुराणादौ ।

एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे^(१) त्रयोदशी ।

उपवासः प्रशस्तोऽसौ यद्येवं पूज्यते तिथिः ॥

एकादशी द्वादशी च विशेषेण त्रयोदशी ।

त्रिसृग्ना नाम सा प्रोक्ता ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥
 एकादशी द्वादशी च विशेषेण त्रयोदशी ।
 य उपास्ते सदा भक्त्या स नरो दिवि मोदते ॥
 एकादशीकलायुक्तामुपोष्य द्वादशीं नरः ।
 त्रयोदश्यान्तु यो भुङ्क्ते तस्य विष्णुः प्रसीदति ॥
 एकादशी द्वादशी च विशेषेण त्रयोदशी ।
 तत्र क्रतुशतं पुष्टं त्रयोदश्यान्तु पारणे ॥

कूर्मपुराणे ।

एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी ।
 त्रिभिर्मिश्रा तिथिः प्रोक्ता सर्वपापहरा स्मृता ॥
 उपवासः कृतस्तस्यां सर्वपातकनाशनः ।
 एकादशी द्वादशी च विशेषेण त्रयोदशी ॥

इति पुराणात् ।

एकादशी द्वादशी च तच्छेषे च त्रयोदशी ।
 दिनचयेऽपि सा पूजा दिवसस्यापरेऽहनि ॥
 स्कान्देऽपि ।

द्वादशीसंयुता च भवत्येकादशी तिथिः ।
 दिनचयेऽपि सा पूजा न दशम्या कथञ्चन ॥
 एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी ।
 सोपोष्या च प्रयत्नेन महापुण्यविवर्द्धनी ॥
 भविष्यपुराणे ।

एकादशी कलाप्येका द्वादशी सकलं दिनम् ।

त्रयोदशी उषःकाले वैष्णवन्तद्दिनत्रयम् ।

सर्वपापहरं प्रोक्तं तदुपोष्यमिति स्मृतिः ॥

स्कन्दपुराणे ।

एकादशी कलायुक्ता द्वादशी चौर्यते यदा ।

उपोष्या च महापुण्या सर्वपापहरा तिथिः ॥

सुमन्तुः ।

एकादशी कलायुक्ता द्वादशी लुप्यते यदा ।

एकादशी तदोपोष्या द्वितीया मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥

अस्मिन् विषये पुत्रवतो गृहस्थस्य उपवासो निषिद्धः ।

तथा पद्मपुराणे ।

एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी ।

तत्त्रयहस्यृगहोरात्रं नोपोष्यं तत्सुतार्थिभिः ॥

कूर्मपुराणे ।

एकादशी द्वादशी च विशेषेण त्रयोदशी ।

उपवासं प्रकुर्वीत पुत्र-पौत्रसमन्वितः ॥

एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी ।

द्वादश द्वादशीर्हन्ति त्रयोदश्यान्तु पारणम् ॥

इत्यपि तद्विषयं । तस्यैवोपवासनिषेधे सति तस्मिन्नेव दिने

उपवासप्रत्याज्ञायत्नेन नक्तं विहितं वृद्धग्रातातपेन ।

दशम्येकादशीविद्धा द्वादशी च क्षयं गता ।

क्षीणा सा द्वादशी ज्ञेया नक्तं तत्र विधीयते इति ॥

प्रचेताः ।

एकादशी द्वादशी च तच्छेषे च चतुर्दशी ।

तत्र स्नानं जपं होमं हत्वा ब्राह्मणवाचनम् ।

निर्वर्त्य द्वादशीकर्म ततो नक्त्रेण वर्त्तयेदिति ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

एकादशी यदा विद्धा द्वादशी च क्षयं गता ।

क्षीणा सा द्वादशी ज्ञेया नक्तं तत्र विधीयते ॥

स्कन्दपुराणे ।

एकादशीकला यत्र द्वादशी च क्षयं गता ।

तत्र नक्तं प्रकुर्वीत नोपवासो गृहश्रमे ॥

पद्मपुराणे ।

एकादशीकलायुक्ता द्वादशी क्षीयते यदा ।

क्षीणा सा द्वादशी ज्ञेया नक्तं तत्र विधीयते ॥

ननु “नोपोष्यं तत्सुतार्थिभिरिति सुतार्थिनां पुत्रकामानां
उपवासप्रतिषेधोऽयं न निष्कामाणां गृहस्थानां कामान्तरयुक्तानां
वा । तदसत् नायं पुत्रकामप्रतिषेधः किन्तु,—

त्रिसृगेकादशी यत्र तत्र सन्निहितो हरिः ।

इत्यादिवचनैरविशेषेण सर्वेषां तत्रोपवासे प्राप्ते “नोपोष्यं तत्सुता-
र्थिभिरित्यनेन निवार्यते पुरुषविशेषमात्रस्य, तत्रापि सुतार्थिशब्देन
गृहस्थमात्रमभिधीयते, तस्य सुतार्थित्वं संभवतीति न स्वरूपेण
सुतार्थिता यत्र विद्यते ।

दिनत्रयेऽपि सा पुण्या यतीनामुत्तमा तिथिः ।

इति यतेरेव तादृश्या उत्तमत्वाभिधानात् । तत्र प्रतिशब्दः

किं सुतार्थितारक्षितपरः सुतार्थिशब्दो वा सुतार्थित्वसम्भावनापर-
इति सन्देहे सुतार्थिशब्द एव सम्भावनापरो ग्राह्यः ।

उत्तरान्तु यतिः कुर्यात्पूर्वमुपवसेद्गृही ।

इति गृहस्थमात्रस्य ।

उपवासं न कुर्वीत पुन-पौनस्यसमन्वितः ।

इत्यनयोर्वाक्ययोरेकार्थत्वाय पुनसंबन्धिमात्रपरतैव युक्ता, पुन-
संबन्धित्वञ्च गृहस्थादिना न सम्भवतीति तदापेक्षः, एतावतैवाय
चरितार्थत्वे किमिति न विध्यनपेक्षितो वाक्यभेदापादकोविशेषोऽ-
ङ्गीकर्तव्यः !

द्वौ तिथ्यन्तावेकवारं यस्मिन् स स्थादिनचयः ।

तस्मिन् ज्ञानं जपो होमो नोपवासो गृहाग्नये ॥

इति गृहस्थमात्रस्य दिनचये निषेधदर्शनात् ।

अग्नये लाजः ।

एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे जयोदशी ।

उपवासं न कुर्वीत पुन-पौनस्यसमन्वितः ॥

इति वचनात् सुतार्थिभिरिति सामान्यसुतार्थित्वं पुन-पौन-
स्यसमन्वित इति विशेष उपसंह्रियते, पुनवतापि त्रिसृग्नाथां नक्तं वा
कार्थ्यं भक्षं वा किञ्चिद्भक्षयित्वोपवासः कर्तव्यः ।

उपवासनिषेधे तु भक्षं किञ्चित्प्रकल्पयेत् ।

न दुष्यत्युपवासे स उपवासफलं भवेत् ॥

इत्यादिवचनानुरोधात् ।

अपरे लाजः । अत्रोपसंहारमनुमन्यामहे न तु भक्षप्रकल्पनं

“उपवासनिषेधे तु भक्षमित्यस्य सामान्यशास्त्रस्यैकादशीदिनचयनक्त-
विधायकविशेषशास्त्रेण बाधात् । तेन भक्षप्रकल्पनमन्यत्र वेदितव्यं
तच्चानेकप्रकारं ।

नक्तं हविष्यान्नमनोदनं वा
फलं तिलाः क्षीरमथाम्बु चाज्यं ।
यत्पञ्चगव्यं यदि वापि वायुः
प्रशस्तमचोत्तरमुत्तरञ्चेति ॥

अन्ये त्वाहुः यदत्र नक्तविधानं तत्सकामविषयं “नोपवासो
गृहान्नम इति काम्युपवासः प्रतिषिध्यते ।

एकादशीकला यत्र द्वादश्यनुगता भवेत् ।

लुप्यते द्वादशी तत्र नोपवासः फलार्थिनाम् ॥

इति वचनात् नित्योपवासनिषेधादिकल्पप्रसङ्गाच्च । तथा पुन-
वद्गृहविषये निषेधमपेक्ष्य पाक्षिकविधानन्तदितरविषये नित्य-
वद्विधानमिति वैरूप्यं । काम्यं तु फलं रागादेव प्रवृत्तेर्निषेधो
घटत इति विकल्पो नास्ति त्रिधिव्यापारवैरूप्यं, पर्युदासे च सम्भवे
युक्ते सति उपवासे च निषिद्धे सकामः किं कुर्यादित्यपेक्षितेन नक्तं
विधातुं उचितं भवति ।

एवञ्च ।

एकादशीकलाप्येका द्वादशी यत्र लुप्यते ।

तचोपवासं कुर्वीत निष्कामो विष्णुतत्परः ॥

इति वचनमुपपन्नं भवतीति तदयुक्तं । पापपरिहारकाम
विष्णुसायुज्यकाम-सुसुषूणामप्युपवासविधानात् ।

एकादशी द्वादशी च रात्रिगेषे त्रयोदशी ।

त्रिभिर्मिश्रा तिथिः प्रोक्ता सर्वपापहरा स्मृता ।

उपवासः हतस्तस्यां महापातकनाशनः ॥

द्वादश्यान्तु यदा भूप दिनत्रयतिथिर्भवेत् ।

तदोपवासः कर्त्तव्यो विष्णुसायुज्यमाप्नुयादिति ॥

सायुज्यमिच्छतेति कचित्पाठः ।

एकादशी द्वादशी च रात्र्यन्ते च त्रयोदशी ।

उपवासः हतस्तत्र मोक्षमेव प्रयच्छतीति ॥

तथा ।

दिनत्रये तु कर्त्तव्य उपवासो मुमुक्षुभिः ।

इति काम्यस्यापि विहितत्वेन विकल्पस्य तदवस्थत्वात् तत्र हि विधेः प्रवृत्तिलक्षणा परिहृतेति, तस्माद्यथोक्तमेव ज्ञायः ।

अन्ये त्वाहुः । यदत्र नक्तविधानं तदसामर्थ्यविषयं । न च विद्धा-
विद्धयोरग्नौस्तुत्यत्वाद्यदेतद्विद्धाया नैमित्तिकविशेषविधानं तदस-
मर्थविषये असमञ्जसं स्यादिति वक्तव्यं । विद्धायां ह्येव भक्तादिरूपोप-
वासप्रत्यान्नायोदुर्घट एव प्रतीयते रात्रावुपवाससङ्कल्पविधानात् ।

विद्धोपवासेऽनशंसु दिनन्यत्वा समाहितः ।

रात्रौ संपूजयेद्देवं सङ्कल्पञ्च तदाचरेत् ॥

तत्रत्यान्नायनस्यापि स एव कालोयुक्तः एकभक्तकालश्चैव न भवति ।

दिनार्द्धसमयेऽतीते भुज्यते नियमेन यत् ।

एकभक्तमिति प्रोक्तमतस्तस्माद्वैव हि ॥

इति तस्य द्विवैव विहितत्वान्नक्तमेव तदानीं भवतीति सम्यगुक्त-
मसमर्थविषयमिदमिति युक्तं सामान्यतो दिनचयेऽस्मिन् दिनचय-
विशेषे च पुत्रवतो गृहस्थस्योपवासनिषेधादनियमेन भक्तकल्पनायां
प्राप्तायां नियमविधानार्थत्वेनाकाङ्क्षितसमर्पणेनार्जवेनैव वाक्यस्योप-
पत्तेः तेन यथोक्तमेव साधु । एतेनैतच्चिरस्तं ।

एकादशां तथा नक्तं द्विजः कुर्याद्यथाविधि ।

मार्गशीर्षशुक्लपक्षादारभ्याब्दं विधीयते ॥

इति वाराहपुराणोक्तविषयं द्वादशीचये नक्तविधानं एकादशी
चेत्युदाहृतवचने पूर्वापवासविधायकविरोधादिति सामान्यग्राह्यस्य
विशेषग्राह्येण बाधात् उपवासनिषेधे चाकाङ्क्षितसमर्पणेन वाक्यस्यो-
पपत्तेः उत्पत्तिमिष्टैकादशीबाधप्रसङ्गाच्च ।

कलाप्येकादशी यत्र द्वादश्यनुगता भवेत् ।

दिनचयेऽपि सा पुण्या यतीनामुत्तमा तिथिः ॥

अत्र च यतिग्रहणं नेतरव्यावृत्त्यर्थं । तथा सति पुत्रवतो-
गृहस्थस्य प्राप्त्यभावेन निषेधानुपपत्तेः । तेन यतीनां वैशिष्ट्यमात्र-
प्रतिपादनपरमेतत् तद्युक्तं 'उत्तमेति' दिनचयेऽपि प्रपिण्डेन
दिनचयमन्तरेणापि यतीनां द्वितीया चोत्तमेति दर्शितं ।

यन्तु चक्षुष्टृङ्गवचनं ।

पूर्वविद्धा न कर्त्तव्या षष्ठ्येकादश्याष्टमी ।

एकादशीन्तु कुर्वीत चीयते द्वादशी यदीति ॥

तच्छुद्धिकाम-विष्णुसायुज्यकाम-सुसुच्यतिरिक्तविषयं उदाहृत-
वाक्यानुरोधात् ।

अविद्वानि निषिद्धैस्त्रैल लभ्यन्ते दिनानि तु ।

सुहृत्तैः पञ्चभिर्विद्धा ग्राह्यैवैकादशी तिथिः ।

तद्विद्वान्यन्यानि दिनान्युपवसेद्बुधः ॥

‘निषिद्धैः’ दशम्यादिभिः, अविद्वान्येकादश्यादिदिनानि ।

एकादशी द्वादशी च रात्रिगेषे चयोदशी ।

उपवासं न कुर्वीत पुन-पौनसमन्वितः ॥

एकादशी द्वादशी च रात्रिगेषे चयोदशी ।

अहस्पृगहोरात्रं^(१) नोपोष्यं तत्सुतार्थिभिः ॥

इत्यादिवचनादुपोष्यत्वेन न लभ्यन्ते न स्वरूपेण चेत्यर्थः । यत्तु
कैश्चित् द्वादशीदिनचये दशमीविद्धां नित्यामेकादशीं गृह्यस्यः
कुर्वीतेति वचनव्याख्यानं कृतं तदेवंविधसङ्कोचे कारणाभावादयुक्तं ।
विद्धैकादश्युपवासप्रतिषेधवचनान्युदाहरिष्यन्ते ।

तत्र वासिष्ठसंहितायां ।

दशम्येकादशी यत्र तत्र नोपवसेद्बुधः ।

अपत्यानि विनश्यन्ति स्वर्गलोकं न गच्छति ॥

ब्रह्मपुराणे व्रतखण्डे ।

उपोष्यैकादशीं मोहाद्दशमीगेषसंयुतां ।

न नरः सुखमाधत्ते इह लोके परत्र च ॥

धृतराष्ट्रेण मैत्रेयः पृष्ट. प्राह नराधिपं ।

(१) ‘अहस्पृगहोरात्रं’ इति तृतीयचरणं हन्द्दोभङ्गदोषदुष्टं, परन्तु च
त्रिदिनस्पृगहोरात्रं इत्येव चरणं समीचीनं भाति ।

यदर्थन्ते वियोगोऽभूत् पुत्राणां भार्यया सह ॥
 पूर्वन्वया सभार्येण दशमीशेषसंयुता ।
 कृता वैकादशी राजस्वस्येदं कारणं मतं ॥
 तस्मादेकादशी युक्ता दशम्या नरसत्तम ।
 न कर्त्तव्या प्रयत्नेन निष्फला द्वादशी यदि ॥
 यथा चैकादशी राजन् द्वादशी च तथा नृणां ।
 समाना तत्फला प्रोक्ता व्रतेऽस्मिंश्चक्रपाणिनः ॥
 न चाहं स्त्रैरिणी भार्या न चाहमपतिव्रता ।
 न चेह कलुषं येन किं पापं त्वन्यजन्मनि ॥
 रामपत्न्या वचः श्रुत्वा वाल्मीकिर्मुनिपुङ्गवः ।
 चिरन्ध्यात्वा महाराज तामुवाचेदृशं वचः ॥
 दशम्येकादशीं पूर्वां समुपोष्य जनार्दनः ।
 अभ्यर्चितस्त्वया देवि तस्येदं कर्मणः फलं ॥
 उपोष्यैकादशीं शुद्धा नोपोष्या दशमीयुता ।
 तत्र क्रतुशतं पुण्यं चयोदश्यान्तु पारणं ॥
 वशिष्ठः समुवाचेदं पृष्टोमान्धातुभार्यया ।
 दशम्येकादशी देवि पुरा चोपोषिता त्वया ॥
 तेन ते कर्मणा चेह सभर्तृसुत-बान्धवैः ।
 वियोगं समनुप्राप्ता सत्यं विद्धि पतिव्रते ॥
 यानि कानीह पापानि त्रैलोक्ये सम्भवन्ति वै ।
 तेषां स्थानं दशम्या वै सहैवैकादशी मता ॥
 सप्तजन्मकृतं पुण्यं नश्यते नात्र संशयः ।

दशम्यनुगता यत्र तिथिरेकादशी भवेत् ।
 तत्रापत्यविनाशश्च परे तु नरकं व्रजेत् ॥
 नोपोष्या दशमीविद्धा सदा चैकादशी तिथिः ।
 तामुपोष्य नरो जह्यात् पुण्यं वर्षशतोद्भवं ॥

तथा ।

दशम्याच्चैव विद्धायामेकादश्यामुपोषितः ।
 तस्यायुः क्षीयते नित्यं नारदोऽहं ब्रवीम्यदः ॥
 सत्यं सत्यं विनश्येत् सन्ततिस्तु नचान्यथा ।
 दशम्यनुगता यत्र तिथिरेकादशी भवेत् ।
 तत्रापत्यविनाशः स्यात् परे तु नरकं व्रजेत् ॥

तथा ।

मुहूर्त्तनापि संयुक्ता दशम्येकादशी तथा ।
 तामुपोष्य नरो मोहात् सुखाद्धर्माच्च क्षीयते ॥
 कूर्म-नारदीयपुराणयोः विष्णुरहस्ये च ।
 दशमीशेषसंयुक्तामुपोष्यैकादशीं किल ।
 संवत्सरहतेनेह नरोधर्मेण मुच्यते ॥
 दशमीशेषसंयुक्ता गान्धार्या समुपोषिता ।
 तस्याः पुत्रशतं नष्टं तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥

ब्रह्मवैवर्त्तेऽपि ।

दशमीशेषसंयुक्तां यः करोति विमूढधीः ।
 एकादशीफलं तस्य नश्येद्वादशवार्षिकमिति ॥
 यैः कृता दशमीविद्धा विद्यामोहेन मानवैः ।

ते गता नरकं घोरं युगान्येकोनविंशति^(१) ॥

सौरधर्मात्तरे ।

एकादशीमुपोष्यैतद्द्वादशीमथवा पुनः ।

विमिश्रां वापि कूर्वीत न दशम्या युतां कश्चित् ॥

भविष्यत्पुराणे ।

पूर्वाविद्धां पलार्द्धेन नन्दां पूर्णमपि त्यजेत् ।

यदीच्छेदात्मसन्तानं चतुर्षु नियमेष्वपि ॥

नोपोषितञ्च नक्तञ्च नैकभक्तमयाचितं ।

नन्दायां पूर्वविद्धायां कुर्यादैश्वर्यमीहते ॥

ब्रह्मवैवर्त्तेऽपि ।

दशम्या यत्र शेषश्च एकादशां भवेद्यदि ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया दशमीकालमिश्रिता ॥

गङ्गोदकस्य सम्पूर्णं यथा लाज्यघटं भवेत् ।

सुराविन्दुसमायुक्तं तत्सर्वं मद्यतां व्रजेत् ॥

हलाहलं विषं रौद्रं कः पिबेन्मूढधीर्नरः ।

दशमीशेषसंयुक्तं क उपोष्यति सद्ब्रतौ ॥

एवं ज्ञात्वा मुनिश्रेष्ठ दशमीशेषसंयुता ।

वर्जिता मुनिभिः सर्वैर्वासुदेवमभीष्टुभिः ॥

नारदीयपुराणे ।

लववेधेऽपि विप्रेन्द्र दशम्येकादशी यदा ।

सुराया विन्दुना स्पृष्टं गङ्गाभ्य इव सन्धयेत् ॥

(१) युगान्येकोनसप्ततीति ख० ।

श्वदृतौ पञ्चगव्यञ्च दशम्या दूषितान्वजेत् ।

तथा ।

एकादशीमुपोष्य स्यादग्रजो दशमीयुतां ।

दशमीमिश्रिता हन्ति फलमेकादशीकृतं ॥

कौशिकः ।

दशम्येकादशीविद्धा सुरैश्चर्यविनाशिका ।

पैठीनसिः ।

नागविद्धा तु या षष्ठी शिवविद्धा तु सप्तमी ।

दशम्येकादशीविद्धा तत्र नोपवसेदुधः ॥

वार्धायणिः ।

भूतविद्धा त्वमावास्या दशम्येकादशीयुता ।

दशाविद्धा तु सामग्रं हन्ति पुष्टं पुराकृतं ॥

गारुडपुराणेऽपि ।

विद्धामेकादशीं विप्राख्यजन्धेतां मनीषिणः ।

तस्यामुपोषितोयाति दारिद्र्यं दुःखमेव च ॥

स्कन्दपुराणे ।

द्वापरान्ते तु गान्धारी कुरुवंशविवर्द्धिनौ ।

करिष्यति च सेनानीर्मूढभावाच्छिखिध्वज ।

तेन पुत्रशतं तस्या नाशमेयत्यसंग्रयम् ॥

एवं नन्दा न कर्त्तव्या दशमीसंयुता विभो ।

कला काष्ठापि या चैव दृश्यते दशमी विभो ।

एकादश्यां तु सेनानीः कर्त्तव्या न कथञ्चन ॥

एतानि वाक्यानि विद्वैकादस्तुष्ट्यावतिरिक्तविषयाणि ।
कौत्सोऽपि ।

अरुणोदयवेलायां विद्धा काचिदुपोषिता ।

तस्याः पुच्छग्रतं नष्टं तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥

भविष्यत्पुराणेऽपि ।

अरुणोदयकाले तु दशमी यदि दृश्यते ।

न तत्रैकादशी कार्या धर्म-कामार्थनाशिनी ॥

तथा ।

अरुणोदयकाले तु दशमी यदि दृश्यते ।

पापमूलं सदाख्येयमेकादश्यामुपोषणम् ॥

तथा ।

अरुणोदये दशमी गन्धमात्रं भवेद्यदि ।

द्रष्टव्यं तत्रयत्नेन वर्जनीयं नराधिप ॥

नारदीयपुराणे मोहिनीवाक्यं ।

मोहिन्युवाच ।

दशम्याः प्रान्तमादाय यदोदेति दिवाकरः ।

तेन स्पृष्टं हरिदिनं तद्वत्तमसुराय वै ॥

सूर्योदयविहीनं हि दृश्यं दृश्यञ्च लाघवं ।

दशम्यन्तं प्रयच्छन्ति स्पृष्टं हरिदिनेन हि ॥

अग्नेर्विहारकाले तु बध्मोपस्थानके तथा ।

प्रातः सन्दोहकरणे पचिसंवेदनै तथा ॥

विरामे सर्वदेवानां मार्जनौघहण तथा ।

द्वारोद्घाटनवेलायां स्नानकाल उपस्थिते ॥
 यन्तीनां दीक्षितानाञ्च वादित्रनिनदे हते ।
 यत्राक्रान्ता दशम्यत्र एकादशीसमन्विता ।
 प्रदीयतां निवासार्थं यद्यस्ति मयि चेद्दया ॥
 न याचे नोदयं देवा न याचे तद्दिनं हरेः ।
 वैनतेयोदयं मद्यं दीयतां सुरसत्तमाः ॥
 दग्धा या मुनिना देवाः क्षीणा या ह्यर्थसञ्चयेः ।
 विभ्रमार्थञ्च तुष्ट्यर्थं^(१) एतत्प्रान्तं प्रदीयतां ॥

वशिष्ठ उवाच ।

तन्मोहिन्या वचः श्रुत्वा सुराः सर्वे महीपते ।
 सुमन्त्र्य सुचिरं कालं दिगम्बरपुरोगमाः ॥
 यमसंस्थापनायैव वैकुण्ठध्वंसनाय च ।
 पाषण्डिनां हि वृद्ध्यर्थं पापसंजननाय वै ॥
 उदयात्प्राक् त्रिघटिकाव्यापिन्येकादशी यदा ।
 पुरस्कृत्य च तचेन्द्रं तथान्यांश्च सुरान्नृप ।
 ऊचुस्ते मोहिनीं देवा लोकसम्भावनाय वै ॥
 दत्तं मोहिनि ते स्थानं प्रत्यूषसमथान्तिकम् ।
 दुष्टं हरिदिनोपेतं दशम्यां प्रान्तमेव हि ॥
 तेन जम्भेन जुष्टन्तु नैतद्देवैर्न मानवैः ॥

अरुणोदयवेलायां परित्यजेदिति भावः । अरुणोदयोऽपि
 पुराणे दर्शितः ।

चतस्रोघटिका प्रातररुणोदय उच्यते ।

यतीनां स्नानकालस्तु गङ्गाम्भःसदृशः स्मृतः ॥ इति ॥

यतीनां स्नानकाल इत्यनेनोदयादर्वागपि घटिकाचतुष्टय-
मरुणोदय इत्युक्तं भवति । एतान्यरुणोदयनिषेधवाक्यान्पि यदा
द्वादश्यां कियन्मात्रायेकादशी दृश्यते त्रयोदश्याञ्च कियन्मात्रा
द्वादशी तदा परित्याज्येत्येवंपराणि द्रष्टव्यानि, कान्यैकादशीप्रत-
विषयाणि वा ।

गारुड़पुराणे ।

सन्दिग्धैकादशी नाम वर्जयेद्धर्मकाङ्क्षितः ।

पुत्त-राज्यसमृद्धयं द्वादश्यामुपवासयेत् ।

तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यान्तु पारणे ॥

उदयात्प्राक्पुङ्गवर्त्तनं व्यापिन्यैकादशी यदा ।

संयुक्तैकादशी नाम वर्जयेद्धर्मवृद्धये ॥

पुत्त-पौत्तप्रवृद्धयं द्वादश्यामुपवासयेत् ।

तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यान्तु पारणे ॥

आदित्योदयवेलायामारभ्य षष्टिनाडिका ।

सम्पूर्णैकादशी नाम त्याज्या धर्मफलेष्पुभिः ॥

पुत्त-पौत्तसमृद्धयं द्वादश्यामुपवासयेत् ।

तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यान्तु पारणे ॥

काण्डोऽपि ।

अरुणोदयवेलायां दशमी यदि सङ्गता ।

अचोपोऽस्या द्वादशी स्यात्त्रयोदश्यान्तु पारणम् ॥

पुराणेऽपि ।

अरुणोदयवेलायां दशमी यदि सङ्गता ।

रविचक्रार्द्धमात्रापि द्वादशीमुपवासयेत् ।

तत्र कृतग्रतं पुष्टं चयोदश्यान्तु पारणम् ॥

गोभिलाः ।

अरुणोदयवेलायां दशमी यदि सङ्गता ।

संयुक्तैकादशीं तां तु मोहिन्या दत्तवान् विभुः ॥

विष्णुः ।

उदयादुपरिविद्धा दशम्येकादशी यदा ।

दानवेभ्यः प्रीणनार्थं दत्तवान् पाकग्रासनः ॥

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन सन्पूर्णेकादशीं त्यजेत् ।

द्वादश्यामुपवासोऽत्र चयोदश्यान्तु पारणम् ॥

नारदीयपुराणेऽपि ।

वज्रवाक्यविरोधेन सन्देहो जायते यदा ।

द्वादशी तु तदा ग्राह्या चयोदश्यान्तु पारणम् ॥

दिनचये च सम्प्राप्ते उपोष्या द्वादशी भवेत् ।

दशमीशेषसंयुक्तां न कुर्वन्ति कदाचन ॥

एतानि काल्यैकादशीविषयाण्येव । तथाच तेषु तेषु वाक्येषु धर्मकाङ्क्षित-पुत्र-पौत्रसम्बद्ध्यर्थमित्येवमादीनि फलानि श्रूयन्ते । यदा अरुणोदयविद्धोपवासनिषेधवाक्यानि वैष्णवविषयाणि, शैवादीनाम्बेकादश्यामुपवासाधिकारे तत्रोपवासे नास्ति दोषः ।

तथाच भविष्यत्पुराणे ।

दशमीशेषसंयुक्तो यदि स्यादरणोदयः ।

वैष्णवेन न कर्त्तव्यं तद्दिनेकादशीव्रतम् ॥

काम्यैकादशीनिर्णयः ब्रह्मवैवर्त्ते एकादशीप्रकरणे अरणोदय-
वेधनिन्दायां शौनक उवाच ।

व्रतमेकादशीं सूत विशेषेण प्रकीर्त्तय ।

सर्वपापप्रशमनं कृते यस्मिन् भवेन्नृणाम् ॥

कीदृशेकादशी कार्या कथं कार्या कथं हरिः ।

पूजनीयः फलं किञ्च भवेत्तस्मूत कीर्त्तय ॥

उद्यापनविधानञ्च कार्यं व्रतफलाप्तये ।

तत्तथा सूत सर्वं हि वद संश्रुतिं शृणुतः ॥

सूत उवाच ।

इदमर्थं पुरा शूरो वसुदेवपिता मुनिम् ।

कृष्णवैपायनं व्यासं पप्रच्छ तव यन्मतम् ॥

शूर उवाच ।

कथिता वैष्णवा धर्मा व्यास मुक्तिकरा नृणाम् ।

प्रधानं तत्र सर्वेषां त्वयोक्तं द्वादशीव्रतं ॥

कीदृशी सा कथं कार्या किंफला कस्य पूजनं ।

विधेयमेतन्मो ब्रूहि सर्वज्ञस्त्वं हि मे मतिः^(१) ॥

सूत उवाच ।

इत्युक्तः प्रत्युवाचामुमुत्तरं वदुकुलोद्भवम् ।

व्यासो यथावत्तदहं वस्मि तच्छृणु शौनक ॥

व्यास उवाच ।

सुपुण्यैकादशी शूर यदि ग्रन्थविवर्जिता ।
कर्तुर्निरयपाताय सग्रन्था सायुषोषिता ॥
अरुणोदयवेलायां या स्तोकापि तिथिर्भवेत् ।
पूर्णा इत्येव मन्तव्या प्रभूता नोदयं विना ॥
तत्र चेद्दृश्यमीवेधोऽतिवेधो वापि जायते ।
महावेधाय वा योगो रक्षसां सफलं भवेत् ॥
तदेतद्दृश्यमीग्रन्थं सन्त्याज्यं द्वादशीदिने ।
षड्द्वयं शोधयित्वा तु सम्यक् चन्द्रार्ककोविदैः ॥

ततः सग्रन्था परिवर्जनीया
धर्मार्थ-कामैस्तु बुधैर्मनुजैः ।
विहीनग्रन्थापि विवर्जनीया
यदाग्रतो वृद्धिमुपैति पक्षः ॥

ग्रन्थं वेध इति प्रोक्तं पुराणार्थविचक्षणैः ।
तन्त्याज्यं दूरतो गङ्गां सुराविन्दुयुतं यथा ॥
सप्तस्तोत्रघटिकाः प्रातररुणोदय उच्यते ।
यतीनां स्नानकालोऽयं गङ्गाम्भःसदृशः स्मृतः ॥
त्रियामां रजनीं प्राञ्जल्यक्त्वाद्यन्तर्चतुष्टयम् ।
नाडीनां तदुभे सन्ध्ये दिनस्याद्यन्तसंज्ञिते ॥
तदादिवेधरहितामुपोष्यामाञ्जरासुरीम् ।
विपरीतं परित्याज्यमासुरञ्च दिनत्रयम् ॥
नन्दा प्रातर्भवेद्गङ्गा मध्ये प्रान्ते भवेज्जया ।

देवं दिने चयं पूर्णं नन्दा भद्रेति चाक्षुरं ।
 चयोदशीदिने प्राप्ते द्वादशी लभ्यते यदा ।
 द्वादशद्वादशीर्हन्ति चयोदश्यान्तु पारणे ॥
 चयोदश्या दिने प्राप्ते द्वादशी कलया भवेत् ।
 तत्र क्रतुशतं पुण्यं चयोदश्यान्तु पारणे ॥
 विनोपवासनियमेद्वादशी लक्षिता नृणां ।
 करोति धर्महरणमस्त्राते च सरस्वती ॥
 नन्दापूर्वां जयाप्राप्तां तस्माद्भद्रामुपावसेत् ।
 पूर्णादिने च भद्रान्तां नन्दां स्मर कथञ्चन ॥
 ये तु मिथ्याभिधानेन मोहयन्ति नरा भुवि ।
 विमूढा पापिनस्तेषां रौरवं शरणं चिरं ॥
 अध्यापयन्त्यविज्ञाय पण्डितस्तन्यबुद्धयः ।
 कारयन्त्यबुधा लोके द्वादशीं दशमीयुतां ॥
 ये कारयन्ति कुर्वन्ति द्वादशीं दशमीयुतां ।
 शूद्रद्वये तन्मुखं वीक्ष्य सूर्यदर्शनमाचरेत् ।
 नमो नारायणायेति जपेद्वा द्वादशाक्षरं ॥
 हते पापे तु तापो वै यस्य पुंसः प्रजायते ।
 प्रायश्चित्तन्तु तस्यैकं हरिसंस्मरणं परम् ॥
 वराका किमु जानन्ति प्राणिनां कार्यचिन्तनम् ।
 धिग्विमूढधियः पापान् धर्मविश्वकारिणः ॥
 हिंसितो भगवान् तेन द्वादशी दशमीयुता ।
 कृता येन द्विजश्रेष्ठ सम्यगुक्तं मया तत्र ॥

संस्थितो भगवान् कृष्णो द्वादशीरूपधृग्यतः ।
 तस्मादसंग्रहं त्याज्या द्वादशी दशमीयुता ॥
 नन्दा शरीरं देवस्य भद्रा ह्यात्मा ह्यजोऽव्ययः ।
 तस्मात्सरोरं त्यक्त्वाङ्गमात्मानन्तूपवासयेत् ॥
 द्वयोर्विवदतोः श्रुत्वा द्वादशीं समुपोषयेत् ।
 पारणन्तु चयोदश्यां एष ग्रास्त्रविनिर्णयः ॥
 द्वादशी दशमीयुक्ता यत्र ग्रास्त्रे प्रतिष्ठिता ।
 न तच्छ्रास्त्रमहं मन्ये यदि ब्रह्मा स्वयं वदेत् ॥
 कुर्वतामिह पापानि धार्ष्ट्यं पश्यत यादृशं ।
 कारयन्तीतरान्मूढान् वराकान् प्राणिनः कथं ॥
 द्वादशी दशमीविद्धा गान्धार्या समुपोषिता ।
 तस्याः पुत्रशतं नष्टं तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥
 अर्द्धरात्रेऽपि केषाञ्चिद्दृश्या वेध इव्यते ।
 अरुणोदयवेलायां नावकाग्रो विचारणे ॥
 कपालवेध इत्याङ्गराचार्या ये हरिप्रियाः ।
 न तन्मम मतं यस्मात् चियामा रात्रिरिव्यते ॥
 तन्नातरेव वदनं दैविकं धर्मसाधनं ।
 मुख्यमाङ्गरतस्यागस्तत्र वेधस्य निश्चितः ॥

ह्यर उवाच ।

कीदृशस्य भवेद्वेधो योगो विप्रेन्द्र कीदृशः ।

वेध-योगौ समाचक्ष्य तयोर्दुष्टमुपोषणं ॥

श्रीव्यास उवाच ।

चतस्रो घटिकाः सूर अरणोदयनिश्चयः ।
 चतुष्टयविभागोऽत्र वेधादीनां किलोदितः ॥
 अरणोदयवेधः स्यात् सार्द्धन्तु घटिकाचयं ।
 अतिवेधो द्विघटिकः प्रभासन्दशनाद्रवेः ॥
 महावेधोऽपि तत्रैव दृश्यतेऽर्को न दृश्यते ।
 तुरीयस्तत्र विहितो योगः सूर्योदये बुधेः ॥
 चातुर्धानव्रतं योगे महावेधन्तु वाष्कले ।
 जम्भासुरस्यातिवेधे मोहिनी वेधलेग्निनी ॥
 दशम्याः प्रान्तविद्धं हि यद्यद्दृष्टं हरेर्दिनं ।
 तत्पुरा विबुधैर्दत्तं मोहिन्यै तद्विपर्ययात् ॥
 वरमेकादशीत्यागो न कार्यः दशमीयुता ।
 सूर नै निश्चयः सोऽयं न कृता द्वादशी शुभा ।
 दशमीशेषसंयुक्ता किं पुनर्वज्रभाषितेः ॥

इत्थं विचार्य निपुणैः सह विद्वेकादश्या द्वादश्यामभावे द्वाद-
 श्याश्च चयोदश्यामभावेऽपि “एकादशीं दशाविद्धां पञ्चवृद्धौ विवर्ज-
 येत् । पञ्चहानौ स्थिते सोमे कुर्वीत दशमीयुतां” ॥ इति श्रुतेर-
 मावास्यायाः पौर्णमास्या वा प्रतिपदि सङ्गावेऽपि शुद्धा द्वादश्येव
 “तिथिहानौ प्रयोक्तव्या सप्तत्येकादशी यदि । उपोष्या द्वादशी
 शुद्धा चयोदश्यान्तु पारणं” ॥ इत्यनुसारादुपोष्या, विहीनशस्यापि
 विवर्जनीया, “यद्यग्रतो वृद्धिमुपैति पञ्चः” इति तु यद्यपि स्मार्त्तं
 तथापि एकादशीं दशाविद्धामित्यस्य “सप्तत्येकादशी यदीत्यस्य
 विशेषणस्यान्यथानुपपत्तेः विहीनशब्दस्य चात्याज्जाप्यवाचित्वेना-

पुपपत्तेः “अविद्भानि निषिद्धैस्त्रैश्च लभ्यन्ते दिनानि तु । मुहूर्तैः
पञ्चभिर्विद्भानां पाञ्चैवैकादशीतिथिः” ॥ इत्यविद्भानाभिमित्तवि-
द्भानुशास्त्रत्युक्तचटिकादशकापेक्षयाभ्यधिकविद्भापि तिथिर्वर्जनीये-
त्येवं व्याख्येयं ।

एषैव च ।

दर्शश्च पूर्णमासश्च सम्पूर्णा बर्द्धन्ते यदि ।

द्वितीयेऽङ्गि नृपश्रेष्ठ सा भवेत्पञ्चवर्द्धनी ॥

इत्याख्यायते ।

अथोन्मीलित्वाद्यष्टभेदनिरूपणं ।

ब्रह्मवैवर्ते ।

एकादशीव्रतं सर्वव्रतानां प्रवरं स्मृतं ।

तद्वहं संप्रवक्ष्यामि त्वमाकर्णय साम्प्रतं ॥

विशोधनमिदं पुंसां शुष्कार्द्रैर्याहसः परं ।

तत्सूक्ष्मं श्रुतं तीर्थक्षानादप्यधिकं विदुः ॥

एतत्सारमिदं तत्त्वमिदं सत्यमिदं व्रतं ।

प्रायश्चित्तमिदं सम्यग्यदेकादशुपोषणं ॥

विशेषस्तत्र विज्ञेयो द्वादशीषु दिजोत्तम ।

भवन्त्यष्टौ परिख्यातास्ताः शृणुष्व यथोदिताः ॥

उन्मीलनी वज्रुली च त्रिस्पृशा पञ्चवर्द्धनी ।

जया च विजया चैव जयन्ती पापनाशिनी ।

द्वादशोऽष्टौ महापुण्याः सर्वपापहरा दिज ॥

तिथियोगेन जायन्ते चतस्रश्चापरास्तथा ।

नचत्रयोगात्प्रबलं पापं प्रशमयन्ति ताः ॥
 एकादशी तु सम्पूर्णा वर्द्धते पुनरेव सा ।
 उन्मीलनी भृगुश्रेष्ठ कथिता पापनाशिनी ॥
 द्वादशामुपवासस्तु द्वादशामेव पारणम् ।
 वज्रुली नाम सा प्रोक्ता हत्यायुतविनाशिनी ॥
 अरुणोदय आद्या स्यात् द्वादशी सकलं दिनं ।
 अन्ते त्रयोदशी प्रातस्त्रिस्त्रिंशो सा हरेः प्रिया ॥
 कुङ्कराके यदा वृद्धिं प्रयाते पञ्चवर्द्धिनी ।
 विहायेकादशीं तत्र द्वादशीं समुपोषयेत् ॥
 पुष्य-श्रवण-पुष्याद्य-रोहिणीसंयुताः कृताः ।
 उपोषिताः समफला द्वादशोऽष्टौ पृथक् पृथक् ॥
 ब्रह्मघ्नमपि सा पूर्वा विगोधयति भार्गव ।
 वज्रुलीति द्वितीया सा हत्यायुतविनाशिनी ॥
 महापापानि चत्वारि शोषयेत् त्रिस्त्रिंशो कृता ।
 कुरुतेऽशेषकलुषविच्छेदं पञ्चवर्द्धिनी ॥
 जया जयन्तु विजया प्रेतमोचं तथापरा ।
 जयन्ती नरकच्छेदमपि दुष्कृतकारिणां ।
 अष्टमी तु भृगुश्रेष्ठ महापातकनाशिनी ॥
 तावत्पापानि देहेषु दुःसहा ज्ञेयान्तातनाः ।
 कुर्वन्ति प्राणिनां यावन्नेतदुन्मीलनीव्रतं ॥
 यदच दीयते दानं ह्रियते चात्र यद्भुविः ।
 सर्वं तदचयं प्राङ्मुखीलिन्यां महर्षयः ॥

वञ्जुली वासरे यत्र संप्राप्ते गरुडध्वजः ।
 स्वस्थानादसुधानेत्य कुरुते वाञ्छितं विद्यां ॥
 वञ्जुलीविमुखं मर्त्यमालोक्य रविनन्दनः ।
 कुरुते संविदं साकं चिचगुप्तेन हर्षितः ॥
 अयमेव्यति मन्दात्मा विष्णुव्रतवहिष्कृतः ।
 वशं ममेति तत् पुण्यं मार्जयाद्य पुराकृतं ॥
 शिरोर्त्तिर्नितरामेषां मासेऽनैव प्रधावते ।
 यान्ति विष्णुपराः स्वर्गमपि दुष्कृतकारिणः ॥
 दादशोऽष्टौ समाख्याता याः पुराणविचक्षणैः ।
 तासामेकापि विहिता हन्ति पापं पुराकृतं ।
 तदेव विपरीतेन हन्ति पुण्यं पुराकृतं ॥
 आयाति महता पुण्यप्रसारेण हरेर्हिनं ।
 शुकपत्रे कुरुश्रेष्ठ विग्रेश्वरतसंयुतं ॥
 तदायातमपि त्यक्तं यदि पुण्यवहिष्कृतैः ।
 तदेतदमृतं प्राप्तं करादिगलितं क्षणात् ॥
 एकादशीस्वरूपेण धर्मः साक्षाज्जनार्दनः ।
 तच्छरीरसमं प्राञ्जर्वञ्जुल्युन्मीलिनीव्रतं ॥
 विहाय वञ्जुलीं पापाः करिष्यन्ति परान्तिथिं ।
 न च राजन् विजानन्ति प्राणिनः सौरचक्षुषः ॥
 स्वयंविनिर्णयान् धिक्त्वान् नीचान् पण्डितमानिनः ।
 ये गन्तायतनं सर्वप्राणिनां कारयन्त्युत ॥
 ये कारयन्त्यविवुधाः शास्त्रमुलङ्घ्य हैतुकाः ।

प्राणिनस्तत्कृतं पापं तेषां गच्छत्यसंग्रहं ॥
 तेषां निरभिमानेषु भूत्वा शास्त्रानुगामिभिः ।
 यथावदुपदेष्टव्यं न भाव्यं कलुषाग्रयेः ॥
 सर्वव्रतानाञ्चरणं सर्वतीर्थाभिषेचनं ।
 सर्वदानप्रदानञ्च समं स्यादञ्जुलीव्रतं ॥
 तच्चाक्षदानं विप्राय विधाय अद्भ्युत्थितः ।
 प्राप्नोति वज्रगो विप्रोऽकल्मषः कृष्णसन्निधिं ॥
 लक्ष्मी-नारायणं देवं सौवर्णं तच्च पूजयेत् ।
 यथाग्रत्माक्षदानञ्च दत्त्वा वैकुण्ठमाप्नुयात् ॥
 हन्ति त्रिपौरुषं पापं वञ्जुली भक्तिः कृता ।
 स एव सर्वशास्त्रार्थः सर्वबुद्धिमतां सती ॥
 दत्तं सर्वं समीचीनं यदञ्जुल्यामुपोषणं ।
 उपवासं यथा ग्रत्मा दानं ब्राह्मणपूजनं ।
 विधाय वञ्जुलीञ्चैव पुरुषो याति सद्गतिं ॥

एवमुन्मीलिन्याद्यष्टैकाशीमाहात्म्यं विस्तरेण निरूप्योपसंहृतं ।

एवं समस्तवरधर्मगुणाश्रितं वै
 चेकादशीव्रतमिदं किल हेतुयुक्तं ।
 शास्त्रान्वितोद्हरितस्तु हरिप्रियं यः
 शृङ्खलं पुनः प्रकुरुते लभते स मुक्तिम् ॥

इत्युन्मीलिन्याद्यष्टनिरूपणं ।

अपरे त्वाङ्गः । परतोदादशीसङ्गावे सति सर्वेषां शृङ्खलादद्या-
 मुपवासस्तदभावे तु विद्वैकादश्यामिति ।

तथाच श्रुतिः ।

एकादशीं दशाविद्धां पञ्चवृद्धौ विवर्जयेत् ।

पञ्चहानौ स्थिते सोमे लङ्घयेद्दशमीयुतां ।

‘लङ्घयेत्’ उपवसेदित्यर्थः ।

वायुपुराणे ।

एकादशी दशाविद्धा द्वादशी च परेऽहनि ।

द्वादशी तु तदोपोथ्या धर्म-कामार्थसाधनौति ॥

तद्युक्तं परतो द्वादश्यभावेऽपि शुद्धद्वादश्यामुपवासविधानात् ।

तथाच कूर्म-पद्मपुराणयोः ।

एकादशी दशाविद्धा परतो द्वादशी न चेत् ।

तत्रोपोथ्या द्वादशी तु त्रयोदश्यान्तु पारणम् ॥

अन्यान्येष्वेवंविषयाणि वचनानि प्राग्दर्शितानि । न च परयु-
क्तैकादशीविषयमिदं वचनजातं, “तदोपोथ्या द्वादशीति वचनात् ।
तथा हि द्वितीयेकादशी याह्येति वक्तुमुचितं न तु द्वादशीति ।
केचित्तु सत्रासिविषयमिदं वचनजातमित्याहुः, तन्मन्दं प्रमाणा-
भावात् । न च “शुद्धैव द्वादशी राजन्नुपोथ्या मोक्षकाङ्क्षिभिः ।
पारणन्तु त्रयोदश्यामिति वचनं प्रमाणं । न ह्येतेन वचनेन शुद्ध-
द्वादश्युपवासः सत्रासिनां विधीयते, किन्तु मुमुक्षूणां । न च
सत्रासिनामेव मुमुक्षतेति नियमः । किञ्च चत्रियादेरपि शुद्ध-
द्वादश्युपवासो विधीयते “चत्रियैर्वैश्वेस्तथा शूद्रैः किमन्यच्छ्रोतुमर्ह-
सीति वचनेन, तत्र न शूद्रादेः सत्रासः सम्भवति । किञ्च यती-
नामपि विद्वैकादश्युपवासो विधीयते ।

एकादशी दशाविद्धा परतोऽपि न वर्द्धते ।

गृहिभिर्यतिभिश्चैव सैवोपोष्या सदा तिथिः ॥

इति मत्स्यपुराणवचनेन ।

अन्ये त्वरणोदयविद्धैकादश्युपवासविषयः, तदूर्ध्वविद्धविषयास्त-
निषेधाः, शुद्धद्वादश्युपवासविधयश्चेत्याहुः । तन्मन्दं । अरणोदय-
विद्धैकादश्युपवासनिषेधानां प्रागुदाहृतत्वात् ।

अन्ये तु यदा विद्धैकादशीद्वादश्याञ्च अवणमृच्छं भवति तदा
विद्धैकादश्युपवासनिषेधाः शुद्धद्वादश्युपवासविधयश्च । विद्धैकादश्युप-
वासविधयस्तु एकादश्यन्तरविषया इत्याहुः । एकादश्यामविद्धायां
अवणे प्राप्ते शुद्धद्वादश्युपवासविधानात् । तथाच नारदीयपुराणे ।

एकादश्यामविद्धायां सम्प्राप्ते अवणे तथा ।

उपोष्या द्वादशी पुण्या उभयोर्दैवतं हरिः ॥

स्कन्दपुराणे ।

शास्त्रवादेऽप्युपस्थिते इति चतुर्थःपादः पद्यते ।

कूर्मपुराणे ।

एकादशी दशाविद्धा अवणञ्च भवेत्तथा ।

उपोष्या द्वादशी तत्र त्रयोदश्यान्तु पारणम् ॥

किञ्चैवंविधैकादश्युपवासप्रकरणपाठोऽनर्थकः स्यात् ।

अपरे तु विद्धैकादश्युपवासोदिनचयविषयः अन्यत्र शुद्धद्वाद-
श्युपवासोदिनचयविषयः । अन्यत्र शुद्धद्वादश्यां दिनचयमृते देवेनो-
पोष्या “दशमीयुतैति वचनादित्याहुः । तदप्ययुक्तं एकादशीदिन
चयेऽपि शुद्धद्वादश्यामुपवासविधानस्य दर्शितत्वात् ।

अन्ये तु “विद्वाथेकादशीत्यादिवचनजातं परतो द्वादश्यभावे सति शुद्धैकादशीप्रशंसार्थं । परतोद्वादशी न चेद्विद्वापि ग्राह्या किमु-
ताविद्वापि । तथाच मूलान्तरकल्पनाभावेऽपि विद्वाकादश्युपवासनि-
षेधवचसामसङ्कोचश्च भवेत् विष्णुरहस्याद्युपक्रमोपसंहारपर्यालोचनया
चायमेवार्थः प्रतीयत इत्याहुः । तत्र “दिनचयमृते देवौतिवचनं
कथमिति चिन्तं ।

केचित्तु परतोद्वादशीसङ्गावे सति द्वितीयैकादश्युपवासः सर्वेषां
नान्यथेत्याहुः ।

तथाच भविष्यपुराणे ।

तृतीयेऽहनि सम्प्राप्ते द्वादशी यदि दृश्यते ।

द्वितीयैकादशीं कुर्यात् प्रथमान्तु विवर्जयेत् ॥

द्वादश्यैकादशी युक्ता द्वादशी परतो यदि ।

द्वादशीमिश्रितोपोध्या तिथिरेकादशी तदा ॥

द्वादश्यैकादशी यत्र द्वादशी परतो भवेत् ।

तत्रोपोध्या द्वितीया तु द्वादश्याच्चैव पारणमिति ॥

तदयुक्तं ।

परतो द्वादश्यभावे द्वितीयैकादश्युपवासविधानात् ।

तथाच ब्रह्म-वाराह-स्कन्दपुराणेषु ।

दशमीशेषसंयुक्ता यदि वृद्धिमती भवेत् ।

तदोपोध्या द्वितीया स्यात् त्रयोदश्यान्तु पारणम् ॥

स्कन्दपुराणे ।

द्वादश्यैकादशी यत्र संयुता^(१) मुनिसत्तम ।

तामुपोय नरः कुर्यान्नयोदश्यान्तु पारणम् ॥
कूर्मपुराणे ।

एकादशी कलाप्येका परतो द्वादशी न चेत् ।
तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यान्तु पारणमिति ॥

न च परतोद्वादशीसङ्गावविषयाप्येतानि वचनानि “त्रयोदश्यान्तु पारणमिति वचनात्, तदा द्वादशां पारणमिति वाच्यं न तु त्रयोदश्यामिति ।

केचित् सञ्ज्ञासिविषयमिदं वचनजातं ।

यदा तु दशमीविद्धा द्वादशीमपि संस्पृशेत् ।
एकादशी तदोपोया द्वितीया मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥
एकादशी दशाविद्धा परतोऽपि भवेद्यदि ।
तदोपोया द्वितीया तु विष्णुसायुज्यमिच्छता ॥

इति वचनादित्याहुः । तन्मन्दं, न हीदं वचनद्वयं सञ्ज्ञासिनां द्वितीयैकादश्युपवासमाह, किन्तु मुमुक्षूणां । न च सञ्ज्ञासिनामेव मुमुक्षा, गृहस्थादेरपि तत्सम्भवात् । ननु च यानि त्रयोदशीपारण-पराणि तेखेव “तत्र क्रतुशतं पुण्यं इत्यादिफलश्रवणं, तानि काम्योपवासाभिप्रायाणि, विद्धोपवासविधिपराणि तु नित्योप-वासविषयाणीति व्यवस्था किं न स्यान्मैवं ।

यदि दैवान्तु संसिद्धेदेकादशां तिथित्रयं ।
तत्र क्रतुशतं पुण्यं द्वादशीपारणं भवेत् ॥
द्वादश्येकादशी यत्र द्वादशी परतोऽपि वा ।
द्वादशीपारणं कुर्यात् क्रतुकोटिफलं लभेत् ॥

इति द्वादशीपारणेऽपि फलश्रवणाविशेषात् ।

किञ्च ।

सर्वत्रैकादशी कार्या द्वादशीमिश्रिता नरैः ।

प्रातर्भवतु वा मा वा यतो नित्यं हि परणम् ।

पारणन्तु त्रयोदशां निष्कामाणां विमुक्तिदम् ॥

इत्यादिषु त्रयोदशीपारणस्यापि नित्यताश्रवणाच्च । अतोनेयं फलश्रुतिः, अपि त्वर्थवाद इति मन्तव्यं ।

अपरे लाङ्गः ।

विद्वैकादशा निर्णयं वक्तुं कीदृग्वेध इति तावदक्तव्यम् ।

अर्द्धरात्रात्परा यत्र एकादशान्तु लभ्यते ।

तत्रोपवासनं कर्तुं न चेच्छेदशमीकला ॥

इति स्मृत्यालोचनयार्द्धरात्रादूर्ध्वं दशमीस्पर्शस्य वेधत्वावगमात् ।

आदित्योदयवेलायां प्राङ्मुखोत्तदयान्विता ।

एकादशी तु सम्पूर्णा विद्वान्या परिकीर्त्तिता ॥

इति स्मृतेः सूर्योदयात् प्राग्घटिकाचतुष्टये दशमीस्पर्शस्य वेधत्वावगमात् “सूर्योदयसृष्टा ह्येषा दशम्या गर्हिता सदेति स्मृत्यालोचनया च सूर्योदये दशमीस्पर्शस्य वेधत्वावगमात्, सूर्योदयात् प्राग्दशमीस्पर्शस्य वेधत्वे तदूर्ध्वकालीनस्य सुतरां वेधत्वसिद्धेः “सूर्योदयसृष्टा ह्येषेति वाक्यानर्थक्यप्रसङ्गादवेधकत्वे वा तद्वेधकत्वाभिधायकवाक्यविरोधप्रसङ्गात् ।

अरुणोदयवेधः स्यात्सार्द्धन्तु घटिकात्रयं ।

अतिवेधोद्विघटिकः प्रभासन्दर्शनाद्भवेः ।

महावेधोऽपि तत्रैव दृश्यतेऽर्कान् दृश्यते ॥

या तिथिः स्पृशते राजन् प्रातर्वक्त्रावलोकिनी ।

स वेध इति विज्ञेयो योगः सूर्यादये स्मृतः ॥

इति चातुर्विध्यस्मृत्यालोचनाच्च विषयतारतम्याद्दोषतारतम्य-
माभाति । तदयुक्तं कर्माङ्गकालदीपस्य पुरुषे दोषानापादकत्वात्
कर्मणश्च स्वसाध्यफलसाधकत्वातिरिक्तदोषाभावादल्पवेधेऽपि च कर्म-
वैगुण्यात् फलासिद्धेः कर्मदोषतारतम्यायोगात् ।

दशमीशेषसंयुक्तां न तु कुर्यात् कथञ्चन ।

जम्भस्येयं पुरा दत्ता दशम्याः शेषसंयुता ॥

उपोषिता प्रमादेन प्रायश्चित्तञ्चरेत् द्विजः ।

प्रायश्चित्तमकुर्वाणस्तत्फलेन विनाशितः ।

स गच्छत्यन्धतामिस्रं नरकं भृशदारुणम् ॥

अज्ञानात् यदि वा मोहात् कुर्वन्नेकादशीं नरः ।

दशमीशेषसंयुक्तां प्रायश्चित्तमिदं भवेत् ॥

तत्र ह्यर्क्षं नरस्त्रीर्त्वा गाञ्च दद्यात् सवत्सिकां ।

सुवर्णस्यार्द्धकं देयं तिलद्रोणसमन्वितम् ॥

इति विहितेन प्रायश्चित्तेन परिहृते वैगुण्ये वज्रविधेऽपि सम-
ग्रफलसिद्धेः ।

यातुधानव्रतं योगे महावेधन्तु वाष्कले ।

जम्भासुरस्यातिवेधे मोहिनी शिलवेधनी ॥

इति जम्भासुरभागितया निन्दितातिवेधमात्रविषयत्वेनास्य
प्रायश्चित्तस्य वेध-महावेधादौ तदनुसारेण प्रायश्चित्ताल्पत्व-महत्त्वस्या-

कल्प्यत्वात् प्रायश्चित्तवैषम्येण वैगुण्याख्यकर्मदोषवैषम्यावगतेस्तारतम्यं युक्तमिति चेत् । न ।

दशमीशेषसंयुक्ता न तु कार्या कथञ्चन ।

इति सामान्यविषयनिषेधानुसारात् “जन्मस्त्रेयं पुरा दत्तेति निन्दार्थवादस्यजन्मग्रहणस्योपलक्षणत्वावगमे प्रायश्चित्तविषयव्यवस्थापनाशक्तेः ।

प्रायश्चित्तन्तु, कर्त्तव्यं शुद्ध्यर्थन्तु, व्रतस्य वै ।

निम्बिद्रं जायते ह्येतद्धर्मसन्तानमेव च ॥

ब्राह्मणान् भोजयेत् चिंशद्भाञ्च दद्यात्सवत्सिकां ।

सूवर्णस्यार्द्धकं देयं तिलद्रोणमथापि वा ॥

इति स्मृत्यन्तरे च विषयविशेषाप्रतीतेः स्मृतस्य च प्रायश्चित्तस्य विशिष्टविषयकल्पनेऽपि विषयान्तरेऽपि तदेव प्रायश्चित्तमन्यदेति निश्चेतुमशक्यत्वात् वैगुण्यवैषम्यकल्पनया प्रायश्चित्तवैषम्यकल्पना प्रायश्चित्तवैषम्यकल्पनया च वैगुण्यवैषम्यकल्पनेत्यन्योन्याश्रयतापत्तेर्न प्रायश्चित्ततारतम्याद्दोषतारतम्यकल्पनं युक्तं । वेधातिवेधमहावेधयोगाख्यचातुर्विध्यस्मृतेश्च । “एतानि वै दश यज्ञायुधानीति यज्ञायुधव्यपदेशस्य “स एष यज्ञायुधीयं यजमानोऽञ्जसा स्वर्गलोकं यातीत्यर्थवादौपयिकत्ववत् “यातुधानव्रतं योग इत्यादिनिन्दार्थवादौपयिकत्वसम्भवान्न तद्वलादपि दोषतारतम्यकल्पना युक्ता, तस्मात्सर्ववाक्योपपत्त्यर्थमेवं वक्तव्यं, “सूर्यादयस्सृष्टा ह्येषेत्यत्र सदेति श्रवणात् सूर्यादये दशमीस्पर्शस्य नित्ये काम्ये वैकादशीव्रते गर्हितत्वप्रतीतेः “दशमीशेषसंयुक्तेत्यत्रापि संयुक्तशब्दश्रवणात् “योगः सूर्यादये स्मृत-

इति योग्यपदेशस्य सूर्योदये दशमीसर्गस्य निषेधप्रतीतिः ।

दशम्याः प्रान्तमादाय यदोदेति दिवाकरः ।

तेन स्पृष्टं हरिदिनन्दनं जम्भासुरस्य तु ॥

इतिस्मृत्यन्तरे च सूर्योदये दशमीसर्गस्य जम्भासुरभागित्वेन निन्दनात् “जम्भसेयं पुरा दत्तेति निन्दाया अपि तद्विषयत्वापत्तेः सूर्योदये दशमीसर्गस्यैव निषिद्धत्वाद्बोधोऽवसीयते । ततः प्राचीनान्तु सर्गानां मध्ये ।

अरुणोदयकाले तु दशमी यदि दृश्यते ।

पापमूलं सदा ज्ञेयं एकादश्युपवाधिनाम् ॥

इति निन्दाश्रवणेऽप्यरुणोदये तु दशमीसर्गस्य ।

अरुणोदये तु दशमीगन्धमात्रं भवेद्यदि ।

द्रष्टव्यं तत् प्रयत्नेन वर्जनीयं नराधिप ॥

इति निषेधश्रवणेऽपि च ।

दशमीशेषसंयुक्तो यदि स्यादरुणोदयः ।

वैष्णवेन तु कर्त्तव्यं तद्दिनैकादशीव्रतं ॥

इतिस्मृतेर्निषेधस्य विष्णुसायुज्यकामाख्यवैष्णवविषयत्वावगमात् ।

उदयात् प्राक्त्रिघटिकाव्यापिन्येकादशी यदा ।

सन्दिग्धैकादशी नाम वर्जयेद्धर्मकाङ्क्षिभिः ॥

इति च ।

वीरः शक्तिमतां श्रेष्ठो धर्मो धर्मविदुत्तमः ।

इति धर्मशब्दस्य “विष्णुनामसुपाठाद्यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्निति मन्त्रलिङ्गाद्धर्मशब्दवाच्यतयावगतेन यज्ञेन

“विष्णुर्वै यज्ञ इति विष्णोः संस्तवाद्धर्मशब्दवाच्यत्वावगतेः धर्मका-
 ङ्गिशब्दस्य विष्णुसायुज्यकामवाचित्वावगमेन सूर्योदयात् प्राक् घटि-
 कात्रयव्याप्येकादश्युपवासवर्जनं विष्णुसायुज्यकामविषयमेवावसीयते ।
 “चतस्रो घटिकाः प्रातररुणोदय उच्यत इति घटिकाचतुष्टयस्य
 “अरुणोदयवेधः स्यात्सार्द्धं च घटिकात्रयमिति च सार्द्धं घटिकात्र-
 यस्यारुणोदयकालत्वस्मरणेऽपि ।

निशिप्रान्ते तु यामार्द्धं देववादित्रवादने ।

सारस्वतानध्ययने चारुणोदय उच्यते ॥

इति रात्र्यन्त्याष्टमभागे चारुणोदयकालस्य स्युतेर्मकरसङ्क्रान्तौ
 सप्तविंशतिघटिकामात्रत्वाद्वात्रेस्तदष्टमभागेन सार्द्धं घटिकात्रयस्यापि
 व्याप्यग्रन्तेः किञ्चिदधिकघटिकात्रयव्यापिन्या अपि चैकादश्याः
 त्रिघटिकाव्यापिनीत्वपदेशाविरोधात् घटिकात्रयव्याप्युत्पारुणो-
 दयकालीनदशमीस्यर्गलक्षणोपपत्तिः, सार्द्धं घटिकात्रयोक्तिः अष्टा-
 विंशतिघटिकामात्ररात्रिविषया महत्तरास्तु रात्रीर्विषयौक्यं चत-
 स्रो घटिका इत्युक्तं । यद्वा चतसृष्वपि घटिकास्वारुणोदये सार्द्धं घटि-
 कात्रयात् प्राग्दशमीस्यर्गस्य वेधकत्वाभावोक्त्यर्थं सार्द्धं घटिकात्र-
 योक्तिः, । सूर्योदयात् प्राक् घटिकादये दशमीस्यर्गवर्जनन्तु ।

उदयात् प्राङ्मुहूर्त्तन व्यापिन्येकादशी यदा ।

संयुक्तैकादशी नाम वर्जयेद्धर्मवृद्धये ॥

इति धर्मवृद्धिशब्देन शुद्धौपयिक्याः सप्तशुद्धेः “यदीच्छेदिपु-
 लान् भोगान्मुक्तिञ्चात्यन्तदुर्लभां” । इतिशब्दलक्षिताया धर्मातिश-
 यात्मकतया विवक्षितत्वात्कामविषयम् ।

आदित्योदयवेलायामारम्भ षष्टिनाड़िकाः ।

सम्पूर्णैकादशी नाम त्याज्या धर्मफलेषुभिः ॥

इत्येतत् “महावेधोऽपि तत्रैव दृश्यतेऽर्को न दृश्यत इति स्मृत्य-
न्तरालोचनया,

रविचक्रार्द्धमात्रापि दशमी श्रूयते यदि ।

तदापि द्वादशी ग्राह्या त्रयोदशान्तु पारणं ॥

इति स्मृत्यन्तरालोचनया षड्वादित्योदये दशमीस्य गर्गर्जनोत्पत्तिं
“पञ्चादीनि च धर्मस्य फलानीति व्यवस्थितमिति मीमांसावार्त्तिक-
भिधानात् धर्मफलशब्दस्य “यदीच्छेद्विपुलान् भोगान् इत्येकादश्या-
वासाख्यधर्मफलतया स्मृतिभोगवाचित्वावगतेः तत्तत्कामविषयं, धर्म-
काङ्क्षि-धर्मवृद्धि-धर्मफलशब्दानां समुग्धलोकप्रसिद्धार्थत्वाभ्युपगमे
अरुणोदयवेधप्रारम्भधर्मासमाप्तिघटिकादयवेधे समाप्तस्यापि धर्मस्या-
तिशयसिद्धिरुद्धसूर्योदयवेधेऽतिशयितस्यापि धर्मस्य प्रतिबन्धादिव-
शात् फलानवाप्तिरित्यापत्तेर्विपरौतवेधतारतम्यप्रसङ्गात् प्रथमोवेधो
द्वितीयोऽतिवेधः तृतीयो महावेध इति व्यपदेशा निरालम्बनाः स्युः,
समाप्तस्यापि कर्मणः श्रेयस्करत्वाख्यधर्मत्वासिद्धावपि धर्मकाङ्क्षिशब्देन
विवक्षितायां धर्मफलावाप्तिशब्देनापि तस्या एव विवक्षाप्रतीतेर्महावे-
धव्यवस्था निरालम्बना स्यादतोऽस्मत्कृतैव धर्मकाङ्क्षि-धर्मवृद्धि-धर्म-
फलाप्तिशब्दव्याख्या युक्ता सूर्योदयोत्तरकालदशमीस्य गर्गनिषेधवत्तत्-
कालदशमीस्य गर्गनिषेधानामपि सर्वविषयत्वाभ्युपगमे तु धर्मकाङ्क्षा-
दिशब्दानर्थक्यापत्तिः । “सन्दिग्धैकादशी नाम वर्ज्या स्याद्धर्मकाङ्क्षि-
भिरित्येतदुत्तरस्य “पुत्तराज्यसमृद्धार्थं द्वादश्यामुपवासयेदित्यस्य “संयु-

नैकादशीं नाम वर्जयेद्धर्मवृद्धय इत्येतदुत्तरस्य च “पुत्त-पौत्तसमृद्धयं
 द्वादश्यामुपवासयेदित्यस्य “सङ्कीर्णैकादशी नाम त्याज्या धर्मफलेषु-
 भिरित्येतदुत्तरस्य च “पुत्तपौत्तसमृद्धयं द्वादश्यामुपवासयेदित्यस्या-
 रूणोदयादिविद्वैकादशीविषये फलान्तरकामस्य द्वादश्युपवासविधा-
 नार्थत्वात् न तदग्रेनारूणोदयादिविद्वैकादशीनिषेधानां फलान्तरका-
 मविषयत्वं ग्रहणीयं । “पापमूलं सदा ज्ञेयमित्यस्या निन्दामात्रत्वात्स-
 च्छब्दवाच्यस्य विष्णोरियमाज्ञेत्यपि च व्याख्यातुं शक्यत्वात्सदाश्रवण-
 मात्रेणारूणोदयकाले दशमीत्यर्गनिषेधस्य सर्वविषयत्वापत्तिः । “अरू-
 णोदयवेलायां विद्धा काचिदुपोषिता । तस्याः पुत्तग्रतं नष्टं तस्मात्तां
 परिवर्जयेदित्यपि निन्दामात्रं । “सूर्योदयस्यृणा क्षेपा दशमी गर्हिता
 सदेत्यस्य तु निषेधार्थत्वात् “अविद्वानि निषिद्धैश्चेत् न लभ्यन्ते दिनानि
 तु । मुहूर्तैः पञ्चभिर्विद्धा ग्राह्यैवैकादशी तिथिः” ॥ इत्यादिविरोधापत्ते-
 रेकादशां द्वादशां परतो वा सत्त्वे चेत्येवं सदाशब्दव्याख्यानयोगात्सर्व-
 नित्य-काम्यैकादश्युपवासविषयत्वव्याख्यानयोगात्सर्वनित्य-काम्यैकादशु-
 पवासविषयत्वव्याख्यैव युक्ता, “उदयादूर्ध्वविद्धा तु दशम्यैकादशी यदा ।
 दानवेभ्यः प्रौणनार्थं दत्तवान् पाकशासन इति स्मृत्यन्तरदर्शनात् सूर्यो-
 दयोत्तरकालस्यर्शनी सूर्योदयस्यृणाशब्देनोक्तेति गम्यते । तस्मात् सूर्यो-
 दयोत्तरकालदशमीत्यर्ग एव सर्वविषयोवेधः, अरूणोदयघटिकादया-
 र्द्धसूर्योदयकालास्तु दशमीत्यर्शा यथाक्रमं विष्णुसायुज्यमुक्तिकामैका-
 दश्युपवासविषया एवेति सिद्धं । अर्द्धरात्रात्परा दशमीकला लभ्यते
 तत्रोपवासं नारभेतेत्येवं प्रथमारम्भविषयतया व्याख्येयं तदेतदयुक्तं ।
 तच्च यत्तावदुक्तं कर्माङ्गकालदोषस्य पुरुषदोषानापादकत्वादिति तद-

युक्तं कर्माङ्गकालनिषिद्धकाले कर्मानुष्ठाने सर्ववाक्येष्वपि पुरुषदोष-
स्यैवाभिधानात् बाधकाभावाच्च तत्त्यागानुपपत्तेः । यदपि वैष्णवशब्देन
विष्णुसायुज्यकामोऽभिधीयत इत्युक्तं तदपि न विष्णुप्रीतिकाम-
विष्णुभक्तानामेकादश्युपवासिनामप्यभिधानात् । धर्मकाङ्क्षि-धर्मवृद्धि-
धर्मफलशब्दानां लोकप्रसिद्धार्थज्ञानमप्ययुक्तं, वेधतारतम्यं च पुरुषदो-
षतारतम्यादुपपद्यते, अरुणोदयविद्वैकादशीनिषेधानां फलान्तरका-
मविषयत्वमप्येकवाक्यतावशादवगम्यते, “पापमूलं सदा ज्ञेयमित्यत्र
सदाशब्दस्य “सूर्योदयस्यृषा ह्येषा दशमी गर्हिता सदेति च विद्वान्-
नुग्रहव्यतिरिक्तविषयत्वोपपत्तेः न सच्छब्दस्य विष्णुपरत्वेन क्लृप्तक-
ल्पनया व्याख्यानं युक्तं तस्माद्यथोक्तमेव साधीयः ।

अथैकादशीद्वादश्युपवासकालनिर्णयः ।

यदैकादशीमिश्रायां द्वादश्यामेकादशीव्रतं प्राप्नोति द्वादशी-
व्रतञ्च तदैकेनोपवासेनैकादश्युपवासो द्वादश्युपवासश्च सिद्ध्यति । यदा
त्वेकादश्यां पृथगुपवासः सम्पूर्णत्वेन प्राप्नोति द्वादश्यां च पृथक् तदोप-
वासद्वयं कर्त्तव्यं “एकादशीमुपोष्यैव द्वादशीमप्युपोषयेत् । न चात्र
विधिलोपः स्यादुभयोर्देवतं हरिः” ॥ इतिविधानात् । “असमाप्ते व्रते पूर्वं
नैव कुर्याद्भूतान्तरमिति समाप्तिश्च पारणेन । तदभावे उपवासद्वयेऽपि
क्रियमाणे पूर्वव्रतस्यासमाप्तेर्विधिलोपः प्राप्नोति । सोऽप्येकदेवतात्वेन
परिहृतोभवत्येव । “एवमेकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत् । पूर्ववा-
सरजं पुण्यं सर्वं प्राप्नोत्यसंग्रहं” ॥ एतदुपवासद्वयासमर्थं प्रत्युच्यते । यदै-
कस्मिन्नप्युपवासे असमर्थस्यैकभक्तादि विहितं तदोपवासद्वयासमर्थं
प्रति किमु वक्तव्यं । एकादश्यावासव्रतं नित्यं सर्वेषां सर्वदा हितं तथा

द्वादशपवासव्रतं काल्यमन्यदेव सर्वेषां सर्वदा विहितं, मार्कण्डेय-
प्रद्युम्नसंवादे मार्कण्डेयेन पूर्वमेकादश्यामुपवासो द्वादश्यां पारणमि-
त्युक्तानन्तरं द्वादश्यामुपवासः त्रयोदश्यां पारणमित्युक्तं । तद्विरुद्धं
वचनद्वयं श्रुत्वेन्द्रप्रद्युम्न उवाच ।

नोपोष्या द्वादशी राजन् पुराणे परिकीर्तिता ।

तथापि मुनिशार्दूल प्रागुक्तं तच्छृणुष्व मे ॥

पारणे व्याहता ब्रह्मन् द्वादशी केशवप्रिया ।

उपोष्या व्याहता ब्रह्मन् तथा ह्येकादशी शुभा ॥

द्वादश्यां पारणं कार्यमेकादश्यां हि लङ्घनम् ।

पुराणविहिते मार्गे निषिद्धञ्चरसे कथम् ॥

इति पृष्टो मार्कण्डेय उवाच ।

शृणु भूपाल सकलं यत् पृष्टं साधुना तया ।

जगद्दिनाश्रितं दुष्टैर्हर्तुवादकथान्वितैः ॥

द्वादश्या निर्णये^(१) भूप मूढमत्र जगत्त्रयम् ।

अत्र मूढा महीपाल प्रायशो ये नराः पुरा ॥

ते नष्टास्तेषु न स्थैर्यं रहस्यं याति भूमिप ।

समलेख्यत्र देहेषु पीतञ्चैवौषधं यथा ॥

ये शुद्धास्तेषु तद्याति स्थिरत्वं धर्मसंग्रहात् ।

त्रिफला रिक्तदेहानां औषधं स्थिरतां ब्रजेत् ॥

चतुर्दशीमुपोषन्ति शिवभक्त्या नराधिप ।

न तेषां गमनं भूप नरके दृश्यते क्वचित् ॥

अपरे गोपतौ केचिद्भक्तिं कुर्वन्ति ये नराः ।
 सप्तमीं समुपोषन्ति भक्तियुक्तास्तथैव च ।
 न चापि कुत्सितं तेषां मया दृष्टं नराधिप ॥
 पौर्णमास्यपवासेन ब्रह्मलोकं गता नृप ।
 अपरे त्वष्टमीं सन्तः शिवभक्तिसमाश्रयाः ॥
 कलिपङ्कः परित्यज्य नराश्चैव नरोत्तम ।
 एकादशीं चषीणान्तु द्वादशीं चक्रपाणिनः ।
 तत्कथं द्वादशीं भूप नोपोष्या क्रियते जनैः ॥
 एषा निःश्रेयसी भूप फलभोगविवर्जिता ।
 मोक्षात्मिका पुरा प्रोक्ता द्वादशी प्रवरा तिथिः ॥
 एकादशीं शरीरन्तु पुरुषो द्वादशीं स्मृता ।
 द्वादश्यामुपवासेन सिद्धा भूप सहस्रशः ॥
 चक्रवर्त्तिलमतुलं सम्प्राप्ता अवनीश्वराः ।
 चतुर्दशैते सञ्जाता बलिनश्चक्रवर्त्तिनः ॥
 विष्णुशाले महावीर्या दुष्टदैत्यनिवर्हणाः ।
 द्वादश्यामुपवासेन सिद्धा भूप सहस्रशः ।
 चक्रवर्त्तिलमतुलं सम्प्राप्ता अचलां श्रियं ॥
 उपोष्य द्वादशीं शुद्धां यावज्जीवव्रतान्विताः ।
 चक्रवर्त्तिलमापन्ना भुक्ता भोगान् सुखानि ते ॥
 कुवलाश्वो भवान् गाधिर्हरिश्चन्द्रोनलः पृथुः ।
 मरुतो भरतश्चैव कार्तवीर्यश्च हैहयः ॥
 मान्धाता सगरो रामः ककुत्स्थो नङ्गपुस्तया ।

उपोथ दादशीं पुण्यां अपराञ्च विवर्ज्य च ।
 भुक्त्वा खर्गसुखान्येते चक्रवर्त्तित्वमागताः ॥
 जनकानां महीपाल दादशां समुपोषणे ।
 सप्तभिः सप्तभिर्युक्ताः संसिद्धिं परमां गताः ॥
 पुरुकुत्सो महीपालो दादशां समुपोषणे ।
 सिद्धिं प्रतः परित्यज्य कर्मबन्धं दुरासदम् ॥
 मान्धाता यौवनाश्वस्य दादशां समुपोषणे ।
 संग्रामे निधनं प्राप्य संग्रामः परमं पदम् ॥
 शाकुन्तलो महीपाल दौत्यन्तिरपराजितः ।
 दादश्यामुपवासेन गतस्तद्वैष्णवं पदम् ॥
 वैद्यः पुरुरवा भूप पालयित्वा धरातलम् ।
 धरणीधरमभ्यर्च्य दादशीषु सदा पुनः ।
 गतस्तु वैष्णवं लोकं दाहप्रलयवर्जितम् ॥
 एते राजर्षयोभूप दादशां समुपोषणे ।
 सिद्धिं परमिकां प्राप्ता ये दिजास्तान् शृणुष्व मे ॥
 याज्ञवल्क्यस्तु रैभ्यस्तु माण्डव्यः कौशिकोमुनिः ।
 भरद्वाजस्तथा कण्वः कुम्भयोनिस्तपोनिधिः ॥
 अष्टाग्नीतिसहस्राणां ऋषीणामूर्ध्वरेतसाम् ।
 प्रयान्ति स्यन्दनाये तु तिमिरारेर्जनाधिप ॥
 ते सर्वे परमां सिद्धिं दादशां समुपोषणे ।
 मया सह गता भूप कथन्ते संग्रयोभवेत् ॥
 दादशीपारणं राजन् हरिगुह्यं प्रकीर्तितम् ।

निरापराधं लोकेऽस्मिन् शूभं वैष्णववत्तमम् ॥

तस्मात् भूप न सन्देहः कर्त्तव्यो द्वादशीं प्रति ।

विशेषफलदा प्रोक्ता द्वादशी पापनाशिनी ॥

इत्युपसंहारेऽभिहितं, अतोऽन्यदेवैकादशुपवासव्रतात् द्वादशु-
पवासव्रतमस्तीति सर्वमनवद्यं ।

अन्ये त्वाहुः ।

शूक्ते कृष्णे द्विजश्रेष्ठ द्वादशी-अवणान्विते ।

द्वादश्यामुपवासस्तु त्रयोदश्यान्तु पारणम् ॥

इत्यादिस्मृतिभिः अवणान्वितद्वादशुपवासविधानेऽपि तस्यैका-
दशुपवासकार्यपत्तिप्रमाणाभावात् ।

पूर्वमेव हि व्याख्याता द्वादशी अवणान्विता ।

उपोष्यैकादशीं पश्चात् द्वादश्यामुपवासयेत् ॥

इति स्मृतेरेकादश्यामप्युपवासः कार्यः । तेन अवणद्वादश्यामेवो-
भयत्रोपवास इति । तदसत् । अवणद्वादशीव्यतिरेकेणापि द्वादशां
यावज्जीविकाम्योपवासविधानात् तस्माद्यथोक्तमेवाश्रयणीयं ।

इत्येकादशी-द्वादशुपवासनिर्णयः ।

अथैकादशीव्रते नक्तादिकालनिर्णयः ।

भविष्यत्पुराणे द्वादशीकल्पे ।

पूर्णाविद्धां पलाङ्गुन नन्दां पूर्णामपि त्यजेत् ।

यदीच्छेदात्मसन्तानं चतुर्षु नियमेष्वपि ॥

नोपोषितञ्च नक्तञ्च नैकभक्तमयाचितं ।
 नन्दायां पूर्णविद्धायां क्रियेतैश्वर्यमीहता ॥
 एकादशीयुता शक्ता द्वादश्याः समुपोषणे ।
 नक्ते वायाचिते नित्यमेकभक्ते तथार्चने ॥
 नक्तं वायाचितं तात नैकभक्तमुपाहरेत् ।
 द्वादशीसहितं दानमनर्थं हरिवासरे ॥
 इत्येकादशीव्रते नक्तादिकालनिर्णयः ।

अथैकादशीव्रताङ्गपारणकालनिर्णयः ।

तत्र कूर्मपुराणे ।

एकादश्यामुपोष्येवं द्वादश्यां पारणं स्मृतम् ।
 त्रयोदश्यां न तत्कुर्यात् द्वादशद्वादशीक्षयात् ॥

विष्णुरहस्ये ।

पारणन्तु न कर्त्तव्यमुपोष्यैकादशीमिह ।
 त्रयोदश्यां नरैर्नित्यं धर्मवृद्धिमभीप्सुभिः ॥
 दशम्यनुगता हन्ति द्वादशद्वादशीफलम् ।
 धर्मापत्य-धनायूषि त्रयोदश्यान्तु पारणे ॥

स्कन्दपुराणेऽपि ।

एकादशी यदा दृश्या द्वादशीलवमात्रिका ।
 द्वादशद्वादशीर्हन्ति त्रयोदश्यान्तु पारणे ॥
 यदा भवति चाल्पातु द्वादशी पारणे दिने ।
 उषःकाले द्वयं कुर्यात् प्रातर्मध्याह्निकं तदा ॥

नारदीयपुराणे ।

अन्त्यायामथ राजेन्द्र द्वादश्यामरणोदये ।
 स्नानार्चनक्रिया कार्या दान-होमादिसंयुता ॥
 त्रयोदश्यान्तु शुद्धायां पारणे पृथिवीफलं ।
 सर्वयज्ञाधिकं वापि नरः प्राप्नोत्यसंग्रहं ॥
 एतस्मात् कारणादिप्राः प्रत्यूषे स्नानमाचरेत् ।
 पितृतर्पणसंयुक्तामत्यां दृष्ट्वैव द्वादशीं ॥
 महाहानिकरा ह्येषा द्वादशी लङ्घिता नृणां ।
 करोति धर्महरणं अस्नातेव सरस्वती ॥

कूर्मपुराणे ।

कलाद्वयं त्रयं वापि द्वादशीं न ततिक्रमेत् ।
 अतिक्रान्ता द्वादशी तु हन्ति पुण्यं पुराकृतम् ॥

भविष्यत्पुराणे ।

यो द्वादशीमतिक्रम्य पारणं कुहते नरः ।
 द्वादश्याब्दव्रतं तस्य तत्त्वणादेव नश्यति ॥

स्कन्दपुराणे ।

द्वादशीं यस्त्वतिक्रम्य त्रयोदश्यान्तु पारणम् ।
 करोति तस्य नश्यन्ति द्वादश्यो द्वादशैव तु ॥

देवीरहस्ये ।

द्वादशीं समतिक्रम्य पारणं यः करोति हि ।
 स्नान-दानादिकं सर्वं निष्फलं तस्य जायते ॥

न च ।

यां तिथिं समनुप्राप्य उदयं याति भास्करः ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया स्नान-दान-जपादिषु ॥

इति देवलवचनात् द्वादशतिक्रमे न दोष इति शङ्कनीयम् ।

यत आह नारदपुराणे वशिष्ठः ।

पारणे मरणे नृणां तिथिस्तात्कालिकी स्मृतेति ।

यस्मिन् काले पारणं मरणं वा तत्र तात्कालिक्येव तिथिः न पुनः सा तिथिः सकला ज्ञेयेत्येतद्भवतीत्यर्थः । यत्र पुनस्तयोदश्यां पारणकालपर्याप्ता कियन्मात्रेव द्वादशी तत्र पद्मपुराणोक्तम् ।

त्रयोदश्यां यदा राजन् द्वादश्यास्तु कला भवेत् ।

सा तिथिः सकला चेति वशिष्ठः प्राह धर्मवित् ॥

स्कन्दपुराणे ।

कलाद्वयं त्रयं वापि द्वादश्याः समतिक्रमेत् ।

एकादशीमुपोषित्वा तत्र धर्मफलं व्रजेत् ॥

तथा ।

द्वादशीतिथिशेषः स्यात् परतश्च त्रयोदशी ।

तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यान्तु पारणे ॥

एतदपि पारणपर्याप्तद्वादशीविषयं । एवं च यानि त्रयोदशी-पारणे निषेधपराणि द्वादशीपारणनियमविधिपराणि वा तानि सर्वाणि त्रयोदश्यां द्वादशीसम्भवविषयाणि ।

तथाच पद्मपुराणे ।

यदि किञ्चित् त्रयोदश्यां द्वादशी चोपलभ्यते ।

द्वादश्यां पारणे यत्र वर्ज्यत्वा त्रयोदशीम् ॥

महाहानिकरा ह्येषा द्वादशी लङ्घिता नरैः ।

करोति धर्महरणमस्त्रातेव सरस्वती ॥

अथवा द्वादशी न स्यात् स्वल्पापि रविसंयुता ।

पारितव्यं त्रयोदश्यां महापुण्यविट्कृते ॥

अन्यासु गङ्गाद्यासु सरित्सूक्तैर्य परस्मिन् तीरे स्नातव्यं
सरस्वत्यां तु प्रथमं स्नात्वा परं पारं गन्तव्यं, 'अस्नाता' कृतं स्नानं
यस्यां सा स्नाता ततोऽधिकरणे, न स्नाता 'अस्नाता' सरस्वती लङ्घ्य-
माना यथा धर्महरणं करोति एवं पारणलङ्घिता अतिक्रामिता
द्वादशी धर्महरणं करोति ।

पुराणात् ।

एकादशी द्वादशी च तत्रोपोष्या कृतं फलम् ।

मुहूर्त्तं द्वादशीं प्राप्य त्रयोदश्यां न पारणम् ॥

यानि पुनः ।

कलाकाष्ठामुहूर्त्तं तु यदि चेन्न परेऽहनि ।

द्वादश द्वादशीर्हन्ति त्रयोदश्यां तु पारणम् ॥

इति त्रयोदश्यां द्वादशसम्भवमनूद्य पारणनिषेधपराणि तानि ।

विद्वायेकादशी ग्राह्या परतो द्वादशी न चेत् ।

द्वादश द्वादशीर्हन्ति त्रयोदश्यान्तु पारणं ॥

इत्यादिभिः समानार्थानीत्यनवद्यं ।

अन्ये त्वेवं त्रयोदशीपारणनिन्दा-प्रशंसयोर्व्यवस्थामाहुः, गृह-
स्थानां त्रयोदशीपारणनिषेधः तस्यैव च द्वादशीफलहानिलक्षणो-
निन्दार्थवादः, त्रयोदशीपारणन्तु यतीनां, तथाहि द्वादशीचये-

गृहिणां फलार्थिनां युज्यते, यतयस्तु फलनिरपेक्षाः कर्त्तव्यमिति कर्माचरन्ति । क्रतुशतप्राप्तिपुण्यलक्षणप्रशंसा यतीनामेव, न हि नानाविधानि क्रतुशतफलानि त्रयोदशीपारणाद्भवन्तीत्यर्थः प्रमाणं, तस्मात्प्रशंसामाचमेतदिति । तदसत् तथाहि द्वादश द्वादशोन-
श्यन्ति गृहिणामित्यस्य कोऽर्थः, न खलु कृतं विना कर्मभोगेन चीयते, तेन द्वादशः स्वरूपेण फलतोवा नश्वन्तीति न सम्भवः किन्तु प्रत्यवायफलविभौषिकेयं । तथाहि न गिरा गिरेति ब्रूया-
त्तदात्मानमेव तदुद्गातोद्गिरेदिति, न खलूद्गात्मात्मगिरणं प्रत्यचा-
दिभिरूपलभ्यते, किन्तु गिरापदप्रयोगनिन्देयमिति स्थितं । तथा द्वादशीचयनिन्दा यति-गृहिणोर्यतेरपि हि नित्य-नैमित्तिक-
काम्यानुष्ठानोपात्तदुरितचयाकरणनिमित्तप्रत्यवायपरिहारप्रयोजनं तस्मात् द्वादशीचये सत्युपात्तदुरितचयाभावादकरणनिमित्तप्रत्यवा-
यापत्तेः त्रयोदशीपारणमनुचितमेव यतीनां ।

तथाचाह ।

नित्य-नैमित्तिकैरेव कुर्वाणोदुरितचयम् ।

ज्ञानञ्च विमलीकुर्वन्नभ्यासेन च पाचयेत् ।

वैराग्यचेपविज्ञानात् कैवल्यं लभते नर इति ॥

यदप्युक्तं “विष्णुसायुज्यमृच्छतीति यतीनामेवोचितं न गृहि-
णामिति । तदप्यसत् । गृहस्थस्यापि यथोचितकर्मानुष्ठानात् मोक्ष-
श्रुतेस्तत्र गृहस्थ-सुमुखोः कर्माण्युपदिश्यन्ते, श्रूयते च “स एवं
वर्त्तयन् यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते न स पुनरावर्त्तत इति ।

याज्ञवल्क्यश्च ।

न्यायागतधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियः ।

आद्भुतसत्यवादी च गृहस्थोऽपि विमुच्यते इति ॥

क्रतुशतपुण्यप्राप्तिलक्षणा च प्रशंसा यति-गृहिणोः साधारणैव,
तस्मात्तयोद्ग्रीपारणविधिनिषेधयोरुक्तैव व्यवस्थाश्रयणीया । अथै-
कादश्यादिधर्मसन्देहे सति येषां वचनमुपादेयं येषाञ्चानुपादेयं ते
प्रदृश्यन्ते विष्णुरहस्ये ।

ब्रह्मोवाच ।

अर्चयन्ति सदा विष्णुं मनोवाक्कायकर्मभिः ।

तेषां हि वचनं ग्राह्यं ते हि विष्णुसमा मताः ॥

कूर्मपुराणे भगवानुवाच ।

संसृष्टा वैष्णवान् विप्रान् विष्णुशास्त्रविशारदान् ।

चौर्णव्रतान् सदाचारान् तदुक्तं यन्नतश्चरेत् ॥

स्कन्दपुराणे महेश्वर उवाच ।

ये पुराणानि जानन्ति सेतिहासानि तत्त्वतः ।

सदाचारपराः शान्तास्तेषां वचनमौषधम् ॥

पुलस्त्य-सत्यव्रतौ ।

धर्मेषु नियता ये च धर्मशास्त्रार्थचिन्तकाः ।

वेदशास्त्रविदो ये वै तेषां वचनमौषधम् ॥

भगवान् वेदव्यासः ।

वेदवेदार्थतत्त्वज्ञा धर्मशास्त्रार्थचिन्तकाः ।

सदाचारपरा ये वै तेषां वचनमौषधम् ॥

देवीपुराणे ।

ये च न्यायविदः शान्ता धर्मशास्त्रार्थवेदिनः ।

स्वकमेनिरता दान्तास्तेषां वचनमौषधम् ॥

अौषधमिवोपादेयमित्यर्थः ।

आपस्तम्बः ।

यं शिष्टा ब्राह्मणा ब्रूयुः स धर्मेमानुषः स्मृतः ।

आर्षं धर्मेपदेशश्च वेदशास्त्राविरोधिना ।

यस्त्वेकैणानुसन्धत्ते स धर्मं वेत्ति तत्त्वतः ॥

तेन तदचनमुपादेयमित्यर्थः ।

शारदापुराणे ।

पुराण-न्याय-मीमांसा-धर्मशास्त्रार्थचिन्तकाः ।

सदाचारपरा ये वै तदुक्तं यन्नतश्चरेत् ॥

पद्मपुराणे ।

चेतिहासपुराणज्ञाः स्मृतिसिद्धान्तवेदिनः ।

वासुदेवप्रिया ये च तदुक्तं वैदिकं भवेत् ॥

उक्तेभ्यश्च येऽन्ये तेषां वचनं वर्जनीयमित्यर्थः । सिद्धमुक्तश्च

विष्णुरहस्ये कूर्मपुराणे ।

येषां न कारणं वेदा न विप्रा न जनार्दनः ।

तन्त्राणि धर्मशास्त्राणि प्रमाणं कारणं मुने ॥

स्कन्दपुराणे ।

वेदाधिगमहीना ये शौचाचारविवर्जिताः ।

नास्तिकाः पण्डितस्मन्यास्तेषां वाक्यं विवर्जयेत् ॥

वैश्वदेवविहीना ये जप-यज्ञविवर्जिताः ।

देवताविमुखा ये च तेषां वाक्यं विवर्जयेत् ॥
आदित्यपुराणे ।

देवताविमुखा ये च जप-होमविवर्जिताः ।
विष्णुभक्तिविहीनाश्च तेषां वाक्यं विवर्जयेत् ॥
येषामरण्यकं नास्ति रतिः स्वाध्याय एव च ।
परमे धाम्नि सूर्य्यं च तेषां वाक्यं विवर्जयेत् ॥
वैष्णवतन्त्रे ।

येषां गुरौ च जपे च विष्णौ च परमात्मनि ।
नास्ति क्तिः सदा तेषां वचनं परिवर्जयेत् ॥
वायुपुराणे ।

नग्नानग्नाः स्मृता ये वै हैतुका वकट्यतयः ।
देवतानिन्दका ये वै तेषां वाक्यं विवर्जयेत् ॥
कालिकापुराणे ।
वेदे च देवतायाश्च कर्मण्यपि च वैदिके ।
अद्धा नास्ति च येषां वै तेषां वाक्यं विवर्जयेत् ॥

पद्मपुराणे ।
वाचं व्याकुरुते नैव मीमांसां न तथाध्वरम् ।
शुष्कतर्करता ये वै तेषां वाक्यं विवर्जयेत् ॥
स्कन्दपुराणे ।

येषां विश्वेश्वरे विष्णौ शिवे भक्तिर्न विद्यते ।
न तेषां वचनं ग्राह्यं धर्मनिर्णयसिद्धये ॥
तथा ।

पञ्चाग्रन्तु पुराणानि चेतिहासानि मानवाः ।

ये विनिघ्नन्ति तेषां वै वचनं परिवर्जयेत् ॥

तथाच योगयाज्ञवल्क्यः ।

पुराणं पञ्चरात्रञ्च वेदाः पाशुपतं तथा ।

अतिप्रमाणान्येतानि न हन्तव्यानि हेतुभिः ॥

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवीय-समस्तकरणाधीश्वर-
सकलविद्याविशारद-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परि-
शेषखण्डे कालनिर्णये एकादशोऽध्यायः समाप्तः ।

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

द्वादशीनिर्णयप्रकरणम् ।

अथ श्रवणद्वादशीनिर्णयः ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

श्रीराम उवाच ।

उपवासासमर्थानां किं स्थादेकमुपोषितम् ।

महाफलं महादेव तन्ममाचक्ष्व वृच्छतः ।

शङ्कर उवाच ।

या राम श्रवणोपेता द्वादशी महती तु सा ।

तस्यामुपोषितः स्नातः पूजयित्वा जनार्दनम् ॥

प्राप्नोत्ययनाद्धर्मज्ञ द्वादशद्वादशीफलम् ।

भविष्योत्तरे युधिष्ठिर उवाच ।

उपवासासमर्थानां सदैव पुरुषोत्तम ।

एषा या द्वादशी पुण्या तां वदस्व ममानघ ॥

श्रीकृष्ण उवाच ।

मासि भाद्रपदे शुक्ला द्वादशी श्रवणान्विता ।

सर्वकामफला पुण्या उपवासे महाफला ॥

सङ्गमे सरितां स्नात्वा द्वादशां समुपोषितः ।

समयं समवाप्नोति द्वादशद्वादशीफलम् ॥

तथा ।

द्वादशी अवणोपेता यदा भवति भारत ।

सङ्गमे सरितां स्नात्वा गङ्गादिस्नानजं फलम् ।

सोपवासः समाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥

यमः ।

यदा च शुक्लद्वादश्यां नक्षत्रं अवणं भवेत् ।

नाम्ना तु सा महापुण्या द्वादशी विजया स्मृता ॥

विष्णुरहस्ये ।

अवणेन समायुक्ता मासि भाद्रपदे हि सा ।

द्वादशी सा महापुण्या नाम्ना तु विजया हि सा ॥

तस्यां स्नातो विधानेन सर्वतीर्थफलं लभेत् ।

अर्चयित्वाऽच्युतं भक्त्या लभेत्पुण्यं दशाब्दिकम् ॥

स्कन्दपुराणे ।

मासि भाद्रपदे शुक्ला द्वादशी अवणान्विता ।

महती द्वादशी ज्ञेया उपवासे महाफला ॥

सङ्गमे सरितां पुण्ये द्वादशीं तामुपोषितः ।

अज्ञवादेव चाप्नोति द्वादशद्वादशीफलम् ॥

बुध-अवणसंयुक्ता सैव चेद्द्वादशी भवेत् ।

अत्यन्तमहती तस्यां दत्तं भवति चाक्षयमिति ॥

अर्चयित्वाऽच्युतं भक्त्या लभेत्पुण्यं दशाब्दिकम् ।

फलं दत्तकृतानाञ्च तस्यां लक्षगुणं भवेत् ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

अवणद्वादशीयोगे बुधवारो भवेद्यदि ।
 अत्यन्तमहती नाम द्वादशी सा प्रकीर्तिता ॥
 स्नानं जप्यं तथा दानं होमश्राद्धं सुरार्चनम् ।
 सर्वमचयमाप्नोति तस्यां भृगुकुलोदधे ॥
 तस्मिन्दिने तथा स्नातो यत्र कचन सङ्गमे ।
 स गङ्गास्नानजं राम फलं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥
 अवणे सङ्गमाः सर्वे परिपुष्टिप्रदाः सदाः ।
 विशेषाद्द्वादशीयुक्ते व्रतयुक्ते विशेषतः ॥
 बुध-अवणसंयुक्ता सेव चेद्द्वादशी भवेत् ।
 अतीव महती तस्यां सर्वं दत्तमिहाचयम् ॥
 अवणद्वादशीयोगे पूजयित्वा जनार्दनम् ।
 दानं दत्त्वा च विप्रेभ्यः शोषवासो जितेन्द्रियः ॥
 महानदीसङ्गमेषु प्रतिवर्षं युधिष्ठिरः ।
 चकार विधिवद्दानं ततो दिष्टान्तमागतः ॥
 अव्ययं परमं स्थानं दुर्लभं सर्वमानवैः ।
 यत्र कामफला वृक्षाः नद्याः पायसकर्दमाः ।
 सदैवामलपानीयाः पुष्करिण्योमनोरमाः ॥
 तं देशमासाद्य वणिक्कात्मा
 सुमृष्टजाम्बूनदभूषिताङ्गः ।
 कल्पं समग्रं सुरसुन्दरीभिः
 साकं स रेमे मुदितः सदैव ॥
 बुध-अवणसंयुक्ता द्वादशी सङ्गमोदकम् ।

दानं दध्योदनं शस्तं उपवासपरोविधिः ॥

सगरेण ककुत्स्थेन धुन्धुमारेण गाधिना ।

एतैस्त्रान्यैश्च राजेन्द्र कामदा द्वादशी कृता ॥

या द्वादशी बुधयुतश्रवणेन साङ्गं

सा वै जयेति कथिता मुनिभिर्नमस्तैः ।

तामादरेण समुपोष्य नरोहि सम्यक्

प्राप्नोति सिद्धिमणिमादिगुणोपपन्नम् ॥

पौष्करे पञ्चरात्रे च ।

सर्वकामश्रवे विष्णुर्बुध-श्रवणवासरे ।

द्वादक्षां ग्रीष्मनीचः स्यान्नृगसङ्गमे कश्चित् ॥

तथाचश्रवणद्वादशीं प्रकृत्योक्तं नारदीयपुराणे विष्णुरहस्ये च ।

द्वादक्षामुपवासोऽच चयोदक्षां तु पारणम् ।

निषिद्धमपि कर्त्तव्यमित्याज्ञा पारमेश्वरी ॥

तथाच मार्कण्डेयः ।

श्रवणर्चसमायुक्ता द्वादशी यदि लभ्यते ।

उपोष्य द्वादशीं तत्र चयोदक्षान्तु पारणम् ॥ इति ॥

इत्यञ्च द्वादशीश्रवणयोगमात्रेण कृत्स्नापि पुण्या भवति यथा
रोहिणीयोगेनाष्टमी ।

तथाच मत्स्यपुराणे ।

द्वादशी श्रवणायुक्ता कृत्स्ना पुण्यतमा तिथिः ।

न तु सा तेन संयुक्ता तावत्येव प्रशस्यते ॥

केचिदेवं व्याचक्षते यदा कृत्स्ना श्रवणयुक्ता तदा पुण्या न तु तेन

युक्ता तावत्येव षष्टिनाद्यवस्थितैव पुण्या भवतीति । तद्युक्तं अवण-
युक्ता संतो ह्यत्र पुण्या न तु यावती अवणयुक्ता तावत्येवेत्यर्थप्रतीतेः ।

एवं शङ्करगीतायाम् ।

हस्तिकादिभरण्यन्ता तारावारविसप्तकम् ।

न ते संयोगमात्रेण पुनन्ति सकलां तिथिम् ॥ इति ॥

तेन यावत्काला तिथिर्नचचेण युज्यते तावत्येव पुण्येत्यवधार्यते,
तेन अवणद्वादश्यामपि तथैव प्राप्नोति, तदर्थमिदमुक्तं “युक्तमात्रा
नचचेण सकला पुण्यतमेति न तु यावती युक्ता तावत्येव प्रशस्यते”
इति । अवणस्यष्टेति पाठे तु स्यष्ट्यब्दपर्यालोचनयैव च सा तथ्येन
अवणयोगाच्चेः स इति प्रतीयते । तथाच अवणद्वादशीं प्रकृत्योक्तं
नारदीयपुराणे ।

तिथि-नचचयोर्योगो योगश्चैव नराधिप ।

द्विकलो यदि लभ्येत स द्वयोर्द्वादश्यामिकः ॥

तस्मादस्यदुक्तैव व्याख्या युक्ता ।

विष्णुपुराणे ।

थाः काश्चित्तिथयः प्रोक्ताः पुण्या नचचयोगतः ।

तास्त्रेव तद्भ्रतं कुर्यात् अवणद्वादशीं विना ॥

अस्यार्थः । थाः काश्चित्तिथयो येन केनचिन्नचचविशेषयोगेन पुण्याः
प्रोक्तास्तासु यद्विहितं तत्तास्त्रेव कुर्यात् न त्वित्यन्तरे तन्नचचयुक्ते यथा
फाल्गुनशुक्लपक्षद्वादशी पुष्यर्क्षेण युक्ता गोविन्दद्वादशी नाम तस्या-
मुपवासभ्रतं विहितं तत् तस्यामेव कुर्यान्न पुष्यान्वितायां एकादश्यां,
सोऽयं अवणद्वादशीं विना नियमः । अवणद्वादशीभ्रतन्तु अवणैका-
दश्यामपि भवतीत्यर्थः ।

उक्तञ्च भविष्यपुराणे ।

श्रीवृष्ण उवाच ।

द्वादश्यास्ते विधिः प्रोक्तः श्रवणेन युधिष्ठिर ।

सर्वपापप्रशमनः सर्वसौख्यप्रदायकः ॥

एकादशी यदा च स्याच्छ्रवणेन समन्विता ।

विजया सा तिथिः प्रोक्ता भक्तानां विजयप्रदा ॥

नारदीयपुराणेऽपि ।

यदा न प्राप्यते च्छ्रवणं द्वादश्यां वैष्णवं क्वचित् ।

एकादशी तदोपोथ्या पापघ्नी श्रवणान्विता ॥

उभयोर्देवता विष्णुः पुराणपुरुषोत्तमः ।

विभेदोऽपि न कर्त्तव्यो विभेदात्पतते नरः ॥

अन्ये त्वेवं व्याचक्षते यास्तिथयो नक्षत्रयोगात्पुण्याः कथितास्तासु तद्भ्रतं कुर्यादेव, श्रवणद्वादश्यान्तु न क्रियते व्रतमिति, नित्य-काम्ये-कादशीव्रता हि वैष्णवा भवन्ति, तत्रैकादश्यापवासानन्तरं द्वादश्यापवासः कर्त्तुमशक्यः पारणान्तत्वाद्भ्रतस्य, असमाप्ते व्रते चैककाले अन्यव्रतनिषेधात् ।

तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे ।

पारणान्तं व्रतं ज्ञेयं व्रतान्ते विप्रभोजनं ।

असमाप्ते व्रते पूर्वं कुर्यान्नैव व्रतान्तरमिति ॥

तेन वैष्णवाः केनापि कारणेन गृहीतैकादशीव्रतास्तेषां श्रवण-द्वादश्यां उपवासो न युज्यते “श्रवणद्वादशीं विनेति चोपलक्षणाथं, तथाच प्रारब्धषष्ठी-सप्तमी-चतुर्दशीव्रतानां नक्षत्रयुक्तसप्त-पौर्णमास्यादि-

तिथिलाभे तद्गतोपवासानुष्ठानं नाप्तमेव पारणान्तं व्रतं ज्ञेयमित्या-
देरुपपत्तिकलापस्यातुल्यत्वात् । यथा गृहीतोभयसप्तमीव्रतानां रोहि-
ण्यष्टमीप्राप्तौ कथमुपवाससिद्धिरिति । तदयुक्तं । एवकारानाञ्चस्यात्
उपलक्षणात्वर्येऽप्यर्थोपपत्तौ अन्याय्यत्वाच्च । तस्मात् पूर्वैव व्याख्या
युक्ता । एकादशीयुक्ता अवणद्वादशी महापुण्या मत्स्यपुराणे ।

द्वादशी अवणास्पृष्टा स्पृष्टेकादशीं यदा ।

स एव वैष्णवो योगो विष्णुशृङ्खलसंज्ञितः ।

तस्मिन्नुपोष्य विधिवन्नरः सङ्गीणकल्मषः ।

प्राप्नोत्यनुत्तमां सिद्धिं पुनरावृत्तिदुर्लभां ॥

‘अवणास्पृष्टा’ अवणेन युक्ता । अवणशब्दस्त्रिलिङ्गोऽस्ति ।
“अवणास्पृष्टेति वदन् स्वल्पश्रवणयोगेनापि द्वादशुपवासादियोग्या
भवतीति गमयति । विष्णुधर्मात्तरे ।

एकादशी द्वादशी च वैष्णव्यमपि तत्र चेत् ।

तद्विष्णुशृङ्खलं नाम विष्णुसायुज्यकृद्भवेत् ॥

तस्मिन्नुपोष्य विधिवद्भक्षेच्चेतपुरं भुवं ।

द्वादशामुपवासोऽत्र त्रयोदशान्तु पारणं ।

निषिद्धमपि कर्त्तव्यमाज्ञेयं पारमेश्वरी ॥

नारदीयपुराणे ।

संस्पृष्टैकादशीं राजन् द्वादशी यदि संस्पृष्टेत् ।

अवणं ज्योतिषां श्रेष्ठं ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥

यस्त्वपवासासमर्थः स्वीकृतैकादशीव्रतस्य तस्यैकादशमेवोपवासा
द्वादशान्तु पूजामात्रविधिः “असमाप्ते पूर्वमित्युदाहृतवचनात् ।

तथाच मत्स्यपुराणे ।

द्वादश्यां शुक्लपक्षे तु नक्षत्रं श्रवणं यदि ।

उपोष्यैकादशीं तत्र द्वादश्यां पूजयेद्भूरिं ॥

यमः ।

श्रवणेन सिता यत्र द्वादशी लभ्यते कश्चित् ।

उपोष्यैकादशीं तत्र द्वादश्यामर्चयेद्भूरिं ॥

यस्तूपवासद्वयसमर्थः अस्त्रीकृतैकादशीव्रतश्च स द्वादश्यामेवो-
पवसेत् ।

तथाच नारदीयपुराणे ।

उपोष्य द्वादशीं पुण्यां विष्णुच्छन्नेन संयुतां ।

एकादश्याद्भवं पुण्यं नरः प्राप्नोत्यसंशयं ॥

वाजपेये तथा यज्ञे कर्महीनोऽपि दीक्षितः ।

सर्वं तलमवाप्नोति अस्त्रातोऽप्यऽङ्गतोऽपि सन् ॥

अङ्गत इति ब्रह्मजीहिः ।

एवमेकादशीं सुक्ता द्वादश्यां समुपोषणात् ।

पूर्ववासरजं पुण्यं सर्वं प्राप्नोत्यसंशयं ॥

यस्तूपवासद्वयसमर्थस्तं प्रति भविष्योत्तरे दिनद्वयेऽप्युपोषणं
विहितं ।

एकादश्यामुपोष्यैवं द्वादश्यामप्युपोषयेत् ।

न चात्र विधिलोपः स्यादुभयोर्देवतं हरिरिति ॥

असमाप्ते व्रते पूर्वं नैव कुर्याद्भूतान्तरमिति ।

निषेधात्समाप्तिश्च पारणेन विना नास्ति, तदभावे उपवासद्वये

इतो वचनेनैव विष्णुशृङ्खलयोगे त्वेकस्मादेवोपवासाच्छ्रवणद्वादशी-
 व्रतकार्यमेकादशीव्रतकार्यं च प्रसङ्गात् सिध्यति । अत्र केचिदाहुः
 यदा तु भाविदिनगेषे रात्रौ वा श्रवणयोगस्तदा “प्रातः सङ्कल्पये-
 दिद्वानुपवासव्रतादिकमिति सङ्कल्पयोगाभावादनुषोध्यैव सा तिथि-
 रिति तदयुक्तं श्रवणयोगेन कृत्स्नतिथिपुण्यत्वाभिधानात् तेन
 यथातीतेनापि श्रवणयोगेन पुण्यता तथा भाविनापि श्रवणेन
 पुण्यता विद्यत एव, तथाच विष्णुशृङ्खलयोगेनास्यामेकादश्यान्तश्च-
 णमेव दिवसपुण्यत्वात् नानाद्वादशीव्रतग्रहणसङ्कल्पः क्रियते । तथाच
 नक्षत्रोपवासे अस्तमयसम्बन्धिनो नक्षत्रस्योपोष्यत्वात् तस्य च प्रातर-
 प्राप्तावपि व्रतग्रहणसङ्कल्पश्च पूर्णत्वात् प्रातरेव युक्तः । न च तत्रापि
 विप्रतिपत्तिः, सकलाहोरात्रपुण्यत्वाभिधानात् तस्मात् “मुहूर्त्तमय-
 होरात्रे यस्मिन् युक्तं हि लभ्यते । अष्टम्यां रोहिणीचतुर्थां तां सुपुण्या-
 सुपावसेदित्यनेन न्यायेन श्रवणयोगमात्रेण द्वादश्यपि सकला लब्ध-
 विजयाभिधाना पुण्यवतामनुष्ठेयकर्माहति ।

अथ पारणकालनियमः ।

स्कन्दपुराणे ।

तिथि-नक्षत्रनियमे तिथि-भान्ते च पारणम् ।

अतोऽन्यथा पारणायां व्रतभङ्गमवाप्नुयात् ॥

तथा ।

थाः काश्चित्तिथयः प्रोक्ताः पुण्या नक्षत्रसंयुताः ।

अन्तान्ते पारणं कुर्यात् विना श्रवणरोहिणीम् ॥

वज्रपुराणे ।

सांयोगिके व्रते प्राप्ते यच्चैकोऽपि वियुज्यते ।

तच्चैव पारणं कुर्यादेवं वेदविदो विदुः ॥

नारदीयपुराणे ।

तिथि-नचचसंयोगे उपवासो भवेद्यदा ।

पारणन्तु न कर्त्तव्यं यावन्नैकस्य सङ्गत्यः ॥

इति श्रवणद्वादशीनिर्णयः ।

अथ शिवरात्रिनिर्णयः ।

स्कन्दपुराणे ।

हृष्णाष्टमी स्कन्दषष्ठी शिवरात्रिश्चतुर्दशी ।

एताः पूर्वयुताः कार्यास्तिथ्यन्ते पारणं भवेत् ॥

जन्माष्टमी रोहिणी च शिवरात्रिस्तथैव च ।

पूर्वविद्वैव कर्त्तव्या तिथि-भान्ते च पारणम् ॥

आवणी दुर्गनवमी तथा दूर्वाष्टमी च या ।

पूर्वविद्धा तु कर्त्तव्या शिवरात्रिर्बलेर्दिनम् ।

जयन्ती शिवरात्रिश्च कार्यं भद्रा-जयान्विते ॥

तत्र वृहस्पतिस्मृतिटीकाकृतः केचिदाहुः ।

यदि तावन्निषिद्धायास्तयोदशीयुक्तायाश्चतुर्दश्याः प्रतिप्रसवोऽयं
ततः शुक्लपक्षचतुर्दशीविषयता स्यात्तस्या एव पूर्वविद्धाया निषिद्ध-
त्वादितरत्र तु “हृष्णापचेऽष्टमी चैव हृष्णापचे चतुर्दशीत्यादिना पूर्व-
विद्धाया एव ग्रहणात् । अथोपवासविषये अमावास्यायुक्तायाश्चतु-

दर्श्या अपवादोऽयं तदसत् उपवासाश्रवणात् । शिवरात्रिशब्देनोच्यते
इति चेत् । एवं तर्हि यत्र त्रयोदश्यामुपवासो विहितस्तुर्दश्यां
जागरणन्तद्विषयं स्यात् । अथ शिवरात्रिशब्देन जागरणमभि-
धीयते चेत्तर्हि नेदमपवादकमुपवासाविधानात् ।

भुक्त्वा जागरणे नक्ते चन्द्रार्थव्रते तथा ।

ततो व्रतेषु सर्वेषु रात्रियोगो विगृह्यते ॥

इति जागरणस्य पूर्वविद्धायामेव विधानादनर्थकमिदं वचनं
तत्पुनर्यार्थमिदमिति चेन्न, वचने शिवरात्रिपदस्याविवक्षितत्वप्रसङ्गात् ।
तस्माद्यत्र द्वितीयेऽहनि चतुर्दशी न विद्यते आदित्योदयसमये वा
विद्यते तत्र पूर्वविद्धाया निषिद्धत्वादमावास्याग्रहणे प्राप्ते ।

जयन्ती शिवरात्रिश्च कार्य्यं भद्रा-जयाम्विते ।

इत्युच्यते, यदा

मुहूर्तैः पञ्चभिर्विद्धा ग्राह्यैवैकादशी तिथिः ।

तदर्द्धविद्धान्यन्यानि दिनान्युपवसेद्बुधः ॥

अथ तदर्द्धविद्धाया एव तिथेरग्रहणे यत्र त्वधिकविद्धा भवति
तत्र “उपवासनिषेधे तु भक्ष्यं किञ्चित्प्रकल्पयेदिति भक्ष्यकल्पनायां
प्राप्तायामिदमुच्यते “जयन्ती शिवरात्रिश्चेति । यदा तु दिनद्वयेऽपि
चतुर्दशी विद्यते द्वितीयेऽहनि रात्रौ न विद्यते रात्रौ च जागरणं
विहितं तदा

एकादशीमुपोषित्वा द्वादशीमप्युपोषयेत् ।

नैवात्र विधिलोपः स्यादुभयोर्देवतं हरिः ॥

इति न्यायेन समानदेवताकलेनामावास्यायामेव जागरणं कार्य्यं

सदृशत्वाद्ययैव हि ।

अष्टम्यां वा चतुर्दश्यां यः शिवं शंसितव्रतः ।

सुसुचुः पूजयेन्नित्यं स लभेद्दीप्तितं फलम् ॥

इति शिवव्रतं चतुर्दश्यां दृश्यते ।

तथा ।

पर्वण्यपूज्य देवेशं गुरुमग्निञ्च भक्तितः ।

अदत्त्वा च बलिं तत्र शिवस्याष्टम्यतं जपेत् ॥

इत्यमावास्यायां दृश्यत एव । अपि च शिवरात्रिग्रन्थेन उप-
वास-शिवपूजा-जागरणान्यभिधीयन्ते, दे वा एकं वा आद्ये पक्षे उप-
वासस्य या विहिता सैवेतरयोरपि, द्वितीयपक्षे यद्युपवासव्यतिरिक्ते
दे अभिधीयेते तर्ह्येकममावास्यायां भविष्यतीति द्वितीयैव स्यात्,
द्वितीयः पक्षस्तावदुपपन्नः । यदि जागरणस्योत्पत्तौ शिवरात्रि-
शब्दवाच्यस्य कालविशिष्टस्य विधानं स्यात् ततोऽधिकारवाक्ये
शिवरात्रिव्रतस्य फलसम्बन्ध उच्यमाने जागरणफलसम्बन्ध उक्तो भवति
यथोत्पत्तिवाक्ये षण्णामपि यागानां कालसम्बन्धेऽवगते दर्श-पूर्ण-
मासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति दर्श-पूर्णमासवाच्याः षड्वेव फले
विधीयन्त इत्यवधारितं, एवमिहापि स्यात् । न च तथास्ति । यत्र
तावत् प्रथमं दुर्वाससा व्याधं प्रति ।

कृष्णपक्षे चतुर्दश्यां न किञ्चिन्मृगमण्यपि ।

प्राप्तवान् प्राणयात्रार्थं क्षुधासन्धीडितोऽवग्रः ॥

इत्युपक्रम्य ।

धनुः कोट्याहृतान्येष विज्वपत्राणि मानद ।

पतितानि महाराज शम्भोः शिरसि भूमिप ॥

तस्थौ स एव तत्रैव सर्वरात्रमतन्द्रितः ।

खोदरार्थं महाराज मृगलिप्पुरहङ्कृतः ।

रात्रिशेषं स्थितो व्याधः स्तब्धदृष्टिरनामिकः ॥

इत्युपवास-शिवपूजा-जागरणानि प्रासङ्गिकानि तव जातानी-
त्यभिधाय ।

प्रभाते विमले जाते दृष्ट्वा नलैव शङ्करम् ।

स्नात्वा सरसि राजेन्द्र पूजयित्वा महेश्वरम् ।

विल्वपत्रैर्नृपश्रेष्ठ कन्दमूलैश्च पारितम् ॥

इत्येतावति कथिते केन विशेषेण भगवान् जागरणमेकफल-
सम्बन्धं ब्रवीति । यदपीश्वरवचनं पार्वतीं प्रति व्रतनिरूपणे ।

माघे कृष्णचतुर्दश्यां कर्त्तव्यं व्रतमुत्तमम् ।

इत्युपक्रम्य ।

त्रयोदश्यां विशालाक्षि एकभक्तं समाचरेत् ।

उपोषितो वरारोहे चतुर्दश्यां वरानने ॥

इत्यादिग्रन्थसन्दर्भेण स्नापन-गन्ध-पुष्पादिभिरभ्यर्चनं पादादा-
रभ्य सर्वाङ्गपूजामभिधाय गोमयमण्डलं दीपमालाभिर्वेष्टयित्वा-
प्रदानान्तम् ।

स वै शुद्ध्यति पापेन त्रिविधेन वरानने ।

इति प्राशस्त्यसहितमभिधाय “जागरं तत्र कर्त्तव्यं गीतवादिच-
मङ्गलैरिति जागरणमभिधाय “कर्त्तव्या यामपूजा च स्नानं पञ्चा-
मृतेन लित्येवमन्तेन कृतं, यत्र प्राधान्येन कश्चिद्विशेषः, तस्मात्
22-3

प्राधान्यं सर्वेषां जयाणां दशैर्वा आद्यपञ्चदशे “मुख्यं वा पूर्वचोदना-
लोकवदिति न्यायेनोपवासदिन एव सर्वेषामनुष्ठानम् ।

तृतीयपक्षे तु “चतुर्दश्यां तु कीनाग्रसपर्या येन मे कृता । तथा
जागरणं रात्रावित्यत्र जागरणस्यैव रात्रौ श्रवणात् । इतरस्य
चतुर्दश्यामेव श्रवणात् । यदि परखण्डतिथौ चतुर्दशनुरोधेन
दिवैव पूजा आरभ्यते तथापि दोषो नास्ति, अस्ति च पुराणा-
न्तरे “यमपूजातो भिक्षा दिवापूजेति दिवैव सर्वस्याः पूजायाः
प्रारम्भः । वस्तुतस्तु जयाणामेव प्राधान्यं इत्ययमेव पक्षः ।

मम भक्तोजनो देवि शिवरात्रिमुपोषकः ।

गणत्वं मोक्षदं दिव्यमक्षयं दिव्यशासनम् ।

सकृत्कृत्वा तु बुभुजे भोगानमृतसम्भवानिति ॥

तथा ।

तुष्टोऽहं भवभक्तस्य शिवरात्रिमुपोषकः ।

वरं ददामि ते तुभ्यं देव-दानवदुर्लभम् ॥

इत्येवमादिवज्जवचनानुसारादुपवासस्यापि प्राधान्यमेव तस्मा-
च्चयाणामपि फलसम्बन्धित्वात् ।

माघे कृष्णचतुर्दश्यां कर्त्तव्यं व्रतमुत्तमम् ।

इतीह प्रधानानां व्रतशब्दवाच्यत्वात् व्रतस्य च चतुर्दश्यां विहित-
त्वात् खण्डचतुर्दश्याश्च पञ्चदशीयुक्ताया उपवासे ग्रहणादन्यत्र जया-
न्विताया एव कृष्णचतुर्दशा ग्रहणादिह च तदसम्भवादेकस्मिन्नेव
दिने उपवास-पूजा-जागरणानाञ्च कर्त्तव्यत्वादवश्यमन्यतरकाल-
बाधायामापतितायां पूजा-जागरणकालस्य पाश्चात्यस्य बाधा युक्ता ।

उपवासस्य च तयोः पूर्वमप्यनुष्ठेयत्वादनुपसंजातविरोधित्वात् स्व-
काल एवानुष्ठानं युक्तं । अपि चोपवासस्याहोरात्रव्यापकस्य तन्मध्य-
गतकालैकदेशेऽनुष्ठेयमानयोः पूजा-जागरणयोस्तिथिविषये अप्रयो-
जकयोः प्राधान्याविशेषेऽपि बाध्यत्वमेव युक्तं नोपवासकालस्यान्या-
नन्तर्भूतत्वाद्यच्च त्वपवासं विना जागरणं दृश्यते । यथा,

कश्चित् पुण्यविशेषेण विहीनोऽपि च यः पुमान् ।

जागरं कुरुते तच्च स रुद्रसमतां व्रजेत् ॥ इति ।

तच्च भवतु पूर्वविद्धाया ग्रहणं । उक्तञ्च “शुक्ला जागरणे नक्ते
इत्यादौ ।

अन्ये तु न्यायसिद्धेऽप्यर्थे पुराणमेवं पठन्ति ।

माघासिते भूतदिनं हि राजन्

उपैति योगं यदि पञ्चदश्याः ।

जयाप्रयुक्तां न तु जातु कुर्या-

च्छिवस्य रात्रिं प्रियङ्गुच्छिवस्य ॥ इति ।

तदेतदपेक्षज्ञं ।

एकादश्यष्टमी षष्ठी उभे पक्षे चतुर्दशी ।

अमावास्या तृतीया च ता उपोष्याः पराम्बिताः ॥

इत्यादिभिर्द्विवशिष्टादिवचनैरुपवासतिथिनिर्णयप्रस्तावदर्शितै-
रमावास्याविद्धायां चतुर्दश्यामुपवासो यथा विहितः तथा त्रयो-
दशीविद्धायामपि तस्यां ।

कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।

पूर्वविद्धा तु कर्त्तव्या परविद्धा न कस्यचित् ।

उपवासेषु कालेषु एष धर्मः सनातनः ॥

इति निगमवचनेऽभिहितः, एवमविशेषे सति ।

जयन्ती शिवरात्रिश्च कार्यं भद्रा-जयान्विते ।

इत्येवमादिप्रागुदाहृतवचनवशाच्छिवरात्रिचतुर्दशी पूर्वविद्धा
गृह्यते । अतएव शिवरात्रिब्रतस्य रात्रिप्राधान्यमुक्तं स्कन्दपुराणे ।

निशि भ्रमन्ति भूतानि शक्तयः शूलभृद्यतः ।

अतस्तस्यां चतुर्दश्यां सत्यां तत्पूजनं भवेत् ॥

‘निशि भ्रमन्ति’ ‘विचरन्ति’ । ‘शक्तयः’ देव्यः । ‘शूलभृत्’ शङ्करः,
यतोऽतस्तस्यां चतुर्दश्यां सत्यां तेषां भूत-शक्ति-शिवानां पूजनम् ।
नागरखण्डे ।

माघमासस्य कृष्णायां चतुर्दश्यां सुरेश्वर ।

अहं यास्यामि भूपृष्ठे रात्रौ नैव दिवा कलौ ॥

लिङ्गेषु च समस्तेषु चलेषु स्थावरेषु च ।

संक्रमिथ्याम्यसन्दिग्धं वर्षपापविशुद्धये ॥

तस्माद्रात्रौ हि ते पूजां यः करिष्यति मानवः ।

मन्त्रैरेतैः सुरश्रेष्ठ विपाप्मा स भविष्यति ॥

तथा ।

माघ-फाल्गुनयोर्मध्ये या श्याच्छिवचतुर्दशी ।

अनङ्गेन समायुक्ता कर्त्तव्या सा सदा तिथिः ॥

‘अनङ्गः’ त्रयोदशी । यत्तु वचनम् ।

माघाशिते भूतदिनश्च राज-

नुपैति योगं यदि पञ्चदश्याः ।

जयाप्रयुक्तां न तु जातु कुर्या-

च्छिवस्य रात्रिं प्रियकृच्छिवस्य ॥

‘जया’ चयोदशी, न तु यस्यां रात्रौ चयोदशीयुक्ता चतुर्दशी ।
तथा चास्मिन्नेव वचने जयायुक्तां रात्रिमिति प्रतीयते ।
तथाच पद्मपुराणे ।

चयोदशी यदा देवि दिनभुक्तिप्रमाणतः ।

जागरे शिवरात्रिः स्यान्निशि पूर्णा चतुर्दशी ॥

अनेन चयोदशीसम्भित्वा यदा चतुर्दशीरात्रिर्न भवति किन्तु
दिनभुक्तिप्रमाणतः दिनपर्याप्ता तदा जागरोपवासादि कर्त्तव्यमि-
त्युक्तं भवति । एवञ्च माघस्य कृष्णचतुर्दश्यां रात्रौ जयायोगस्य
निषिद्धत्वात् ।

अर्द्धरात्रात् पुरस्ताच्चेज्जयायोगो यदा भवेत् ।

पूर्वविद्वैव कर्त्तव्या शिवरात्रिः शिवप्रियैः ॥

इति वचनं माघव्यतिरिक्तविषयमिति केचित् । शिवरात्रित्रते
माघमासव्यतिरिक्ते कृष्णचतुर्दश्यामप्युपवासविधानात् ।

“आदौ मार्गशिरे मासि दीपोत्सवदिनेऽपि च ।

गृह्णीयात् माघमासे वा द्वादशैवमुपोषयेदित्यादिना ।

दीपोत्सवेऽथवा माघकृष्णायान्तु चतुर्दशी ।

द्वादशस्यपि मासेषु प्रकुर्यादिह जागरम् ॥

इति सङ्ख्याद्रिखण्डवचनेन जागरणस्यापि विधानादिति । तदयुक्तं
माघमासव्यतिरिक्तचतुर्दश्यामुपवासविधानेऽपि न सा शिवरात्रि-
शब्देनोच्यते शिवरात्रिशब्दस्य माघमासकृष्णचतुर्दश्यां रूढत्वात् ।

तथाच स्कन्दपुराणे ।

माघ-फाल्गुनयोर्मध्ये अक्षिता या चतुर्दशी ।

शिवरात्रिस्तु सा ख्याता सर्वयज्ञोत्तमोत्तमा ॥

तत्रैव सङ्गादिखण्डेऽपि ।

माघ-फाल्गुनयोर्मध्ये कृष्णा या च चतुर्दशी ।

दत्ते शिवफलं यस्मात् तेन सर्वसुरासुरैः ।

शिवरात्रिरिति ख्याता मत्कलैव पृथक्स्थिता ॥

तथा ।

माघमासस्य शेषे या प्रथमा फाल्गुनस्य च ।

कृष्णा चतुर्दशी सा तु शिवरात्रिः प्रकीर्तिता ॥

नागरखण्डेऽपि ।

माघस्य कृष्णपक्षे या तिथिश्चैव चतुर्दशी ।

तस्या रात्रिः समाख्याता शिवरात्रिसमुद्भवा ।

तस्यां सर्वेषु लिङ्गेषु सदा संक्रमते हरः ॥

तथाच तत्रैव साघमासे कृष्णचतुर्दशीं प्रकृत्योक्तं ।

यानि कान्यत्र लिङ्गानि चलानि स्थावराणि च ।

तेषु संक्रमते देवस्तस्यां रात्रौ यतो हरः ।

शिवरात्रिस्ततः प्रोक्ता तेन सा हरवल्लभा ॥

शिवरहस्ये ।

तत्प्रभृत्यथ देवर्षे माघकृष्णचतुर्दशी ।

शिवरात्रिरिति ख्याता प्रियेयं त्रिपुरदिषः ॥

• तस्मादत्रैवं विषयवस्था । यदा दिनद्वयेऽपि प्रदोषव्यापिनी

प्रथमदिन एव वा त्रयोदशी च दिनपर्याप्ता तदा पूर्वैव चतुदशी
 “त्रयोदशी यदा देवीति वचनात् । यदा प्रथमदिन एव प्रदोष-
 व्यापिनी त्रयोदशी च दिनपर्याप्ता तदा पूर्वैव ।

प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या शिवरात्रिचतुर्दशी ।

रात्रौ जागरणं यस्मात्तस्मात्तां समुपोषयेत् ॥

इति वचनात् ।

ननु यदा द्वितीयदिन एव प्रदोषव्यापिनी तदा किं “अर्द्ध-
 रात्रात् पुरस्ताच्चेदिति वचनात् पूर्वा ग्राह्या, उत “प्रदोषव्या-
 पिनीति वचनादुत्तरेति कथं निर्णयः । उच्यते यद्यपि “अर्द्धरात्रात्
 पुरस्ताच्चेदितिवाक्यं द्वितीयदिने प्रदोषव्यापित्वाभावेऽप्युपपद्यते
 “प्रदोषव्यापिनीति वाक्यञ्चार्द्धरात्रादुपरि जयायोगेऽपि तथाप्येवंविधे
 विषये द्वितीयचतुर्दशीग्रहणे प्रागुदाहृतपूर्वविद्धशिवरात्रि-प्रति-
 पादक-बहुवाक्यसङ्कोचप्रसङ्गः, पूर्वशिवरात्रिग्रहणे तु तदभाव इति
 सैव ग्राह्या । किञ्च पूर्वा बहुकर्मकालव्यापिनी उत्तरा तु न तथेति
 सैव ग्राह्या । यदा तु दिनद्वये प्रदोषकाले चतुर्दश्यभावस्तदापि
 “अर्द्धरात्रात् पुरस्ताच्चेदिति वचनात् पूर्वैव । यत्तु माघासितवचनं
 तदेतद्वाक्यपर्यालोचनयार्द्धरात्रादुपरिजयायोगनिषेधकं । शिवरा-
 त्रिप्रतान्तर्भूतमाघमास्यतिरिक्तकृष्णचतुर्दशीनिर्णयस्त्वेवं । “एका-
 दश्यष्टमी षष्ठीतिवचनादमावास्याविद्धा सा प्राप्ता “कृष्णपक्षेष्टमीति
 वचनात् त्रयोदशीविद्धा । एवं विरोधे सति रात्रौ यामचतुष्टये
 पूजाविधानाज्जागरणविधानाच्च तदनुसारेण बहुकर्मकालव्यापिनी
 ग्राह्या । यदा तु तत्कर्मकालव्याप्तिस्ततोविशेषस्तदा ।

रुद्रव्रतेषु सर्वेषु कर्त्तव्या संमुखी तिथिः ।

अन्येषु व्रतकल्पेषु पूर्वादिष्टासुपावसेत् ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्तवचनाभिर्णयः ।

अथ केचिदाहुः ।

यदा पारणपथ्याप्तमावास्या तदा पूर्वा नोचेत् परा ।

भूताष्टम्योर्दिवा भुक्त्वा रात्रौ भुक्त्वा तु पर्वणि ।

एकादशां दिवारात्रौ भुक्त्वा चान्द्रायणञ्चरेत् ॥

इति भोजननिषेधात् ।

त्रयोदशी यदा देवि दिनभुक्तिप्रमाणतः ।

जागरे शिवरात्रिः स्यान्निशि पूर्णा चतुर्दशी ॥

‘दिनभुक्तिप्रमाणतः’ दिवसभोजनानुरोधेन, यस्यां त्रयोदशां उपोषितायां तिथ्यन्ते विहितं पारणं रात्रौ नोपपद्यते सात्र त्रयो-
दशी दिनभुक्तिप्रमाणत इत्युच्यत इति । तदयुक्तं भुक्तिशब्दस्य भो-
जनवत्कालप्राप्तावपि तिथि-नक्षत्र-वारभुक्तिरित्यादिषु ज्योतिःशास्त्रे
निरूढत्वात् । एवञ्च भुक्तिशब्देन भोजनग्रहणे “अर्द्धरात्रात् पुर-
स्ताच्चेदिति सङ्कोचप्रसङ्गः, कालव्याप्तिग्रहणे तु न सङ्कोच इति
सैवात्र भुक्तिशब्देनोच्यते । किञ्च “त्रयोदशी यदा देवीतिवाक्यात्
तिथ्यन्ते विहितं पारणं यदा दिन एव सम्भवति तदा पूर्वा ग्राह्ये-
त्ययमर्थेन लक्षणादिक्लेशं विना लभ्यते । दिनशब्देन च सन्निहित-
त्रयोदशीसम्बद्धदिनपरित्यागेन भवत्येव दिनान्तरं ग्राह्यं द्वितीय-
दिनभोजनप्रमाणत्रयोदशी यदा पूर्वदिने तदा निशि सम्पूर्णा
चतुर्दशी ग्राह्येत्युक्ते च यदा त्रयोदशी घटिकादिपरिमितभो-

जनप्रमाणा तदैव चतुर्दशी पूर्वविद्धा कार्य्येति प्रसज्येत । ततश्च प्रागुदाहृतवाक्यविरोधः । अथैवमुच्यते यस्यां त्रयोदश्यां उपोषितायां दिवा भोजनं सम्भवति सा ग्राह्येति तदपि न सर्वस्यामपि त्रयोदश्यामुपोषितायान्दिवाभोजनसम्भवात् । अथ तिथ्यन्तविहितं भोजनं यदा दिवा सम्भवति तदा पूर्वा ग्राह्येति, तन्न लक्षणाप्रसङ्गात् रात्रिभोजनेऽपि बाधकाभावाच्च । निषेधस्य रागप्राप्तभोजनविषयत्वात् रागप्राप्तलाभे विधिस्पृष्टे निषेधाप्रवृत्तेर्विधिवैषम्यविकल्पादिप्रसङ्गात् अग्नीषोमीयहिंसादिवत् । उपपादितञ्चैतत्तैलाभ्यङ्गादिकालनिर्णयप्रस्तावे । तस्मात् सकलदोषपरिहारार्थं भुक्तिशब्देन कालव्याप्तिरेवोच्यते न भोजनमिति सिद्धं । एवञ्च शिवरात्रौ सकलवचनपर्यालोचनया व्यवस्थायां काल्पनिकी बृहस्पतिसृष्टितिटीकाकृतोक्ता व्यवस्था हेया । शिवपूजाजागरणकालबाधश्च विना कारणं प्रसज्येत । उपवासस्यापि पूर्वविद्धायामुपपादितत्वात् वज्रतरवाक्यसङ्कोचप्रसङ्गाच्च । शिवरात्रिशब्देन चोपवास-पूजा-जागरणान्यभिधीयन्ते । त्रयाणामपि प्राधान्यप्रतीतेः ।

तथाच स्कन्दपुराणे ।

एवं द्वादश वर्षाणि शिवरात्रिमुपोषकः ।

यो मां जागरते रात्रिं मनुजः स्वर्गमारुहेत् ॥

शिवञ्च पूजयित्वा यो जागर्त्ति च चतुर्दशीं ।

मातुः पयोधररसं न पिवेत् स कदाचन ॥

नागरखण्डे ।

उपवासप्रभावेन बलादपि च जागरात् ।

शिवरात्रिं तथा तस्य लिङ्गस्यापि प्रपूजयेत् ।

ततो राज्यं समासाद्य पितृ-पैतामहं महत् ॥

नागरखण्डे ।

स्वयम्भूलिङ्गमभ्यर्च्य सोपवासः सजागरः ।

अजानन्नपि निष्पापो निषादोगणताङ्गतः ॥

अन्यान्यपि त्रयाणां प्राधान्यप्रतिपादकानि वचनानि प्रागुदा-
हृतानि ।

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवीयसकलश्रीकरणाधीश्वर-

सकलविद्याविष्णारद-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्ग-

चिन्तामणौ परिशेषखण्डे कालनिर्णये

शिवरात्रिनिर्णयः समाप्तः ॥

अथ पर्वसन्धिकालनिर्णयः ।

तत्र पर्व द्विधा पौर्णमासी अमावास्या चेति । तयोश्च स्वरूपं गोभिलेन दर्शितं ।

यः परमो विप्रकर्षः सूर्याचन्द्रमसोः सा पौर्णमासी यः परमः सन्निकर्षः सामावास्येति ।

स्त्यन्तरञ्च ।

यदा अस्तं गते सूर्यं चन्द्रमा अभ्युदियात् सा पौर्णमासीति ।

तत्र पूर्णिमानामनिर्वचनं ब्रह्माण्ड-मत्स्यपुराणयोः ।

यदीक्षेते व्यतीपाते दिवापूर्णं परस्परम् ।

चन्द्रादित्यौ परास्ते तु पूर्णत्वात् पूर्णिमा स्मृता ॥

अमावास्यानिर्वचनं शतपथश्रुतौ ।

ते देवा अश्रुवक्षमा वै नोद्य वसुर्वसति यो नः प्रावात्सीदित्यु-
पक्रम्यते देवा अश्रुवक्ष वा इमसन्त्यत्सोमादितुयात् सोममेवासौ संभ-
रामेति । तस्मै सोमं समभरणेष वै सोमो राजा देवानः यच्च-
न्द्रमाः स यत्रैष एतां रात्रिं न पुरस्तात् पश्चाद्दृष्टे तमिमं लोक-
मागच्छति स य इहापञ्चौषधीश्च प्रविशति स वै देवानां च स्वर्ग-
ह्येषां तद्यदेष एतां रात्रिमिहामा वसति तस्मादमावास्या नामेति ।

अत्र प्रथमवाक्ये वृत्रबधानन्तरप्रोषितेन्द्रसमागमाद्देवानामुक्तौ
वसुनेन्द्रेण अमासहनिवसादमावास्येति, द्वितीयवाक्ये तु वसोश्चन्द्र-

मसोऽस्यां राचावस्मिँल्लोके निवासादमावासेति दिधा निर्वचनं ।
पद्मपुराणे ।

अग्निध्वान्ता इति ख्याता यज्वानो यज्ञसंस्थिताः ।

अच्छोदा नाम तेषान्तु मानसी कन्यका नदी ॥

तमथामावसुन्नाम पितरं वीक्ष्य सङ्गता ।

वज्रे वरार्थिनी सङ्गः कुसुमायुधपीडनात् ॥

योगाङ्गुष्ठा तु तेनासौ व्यभिचारेण भामिनी ।

धरां न स्पृशते पूर्वं पपाताथ भुवस्तले ॥

तिथावमावसुर्यस्यामिच्छाञ्चक्रे न तां प्रति ।

वीर्येण तस्य सा लोके अमावासेति विभ्रुता ।

पितृणां वल्लभा यस्माद्वत्तस्याचयकारिणी ॥

परमसंयमिपितृगणाभिमतब्रह्मचर्याप्रच्युतिहेतुभूतामावसुर्धैर्य-
निर्वहणप्रतीतमहिमलादमावासेत्युच्यते इत्येतदितिहासतात्पर्यं ।

स्कान्दे नागरखण्डे ।

अमानाम रवेरग्निः सहस्रप्रमुखः स्थितः ।

यस्यास्य तेजसा सूर्यः प्रोक्तस्त्रैलोक्यदीपकः ।

तस्मिन् विभ्रति येनेन्दुरमावास्या ततः स्मृता ॥

मत्स्य-वायु-ब्रह्माण्डपुराणेषु ।

अमा वसेतां ऋक्षेषु यदा चन्द्र-दिवाकरौ ।

एषा पञ्चदशीरात्रिरमावास्या ततस्तु सा ॥

अमासह एकत्रैत्यर्थः ।

स्कन्द-ब्रह्माण्डपुराणयोः ।

अमा नाम रवेरग्निश्चन्द्रलोके प्रतिष्ठितः ।

तस्मात्सोमो वसत्यस्याममावास्या ततः स्मृता ॥

मत्स्य-वायुपुराणयोः ।

आश्रित्य ताममावास्यां पश्यतस्तु समागमौ ।

अन्योन्यं चन्द्र-सूर्यौ तौ तदा ते दर्शं उच्यते ॥

भगवतीपुराणे ।

कलाः षोडश सोमस्य शुक्ले वर्द्धयते रविः ।

अमृतेनामृतं कृष्णे प्रीयते विबुधेः क्रमात् ॥

कलामाद्यां पिवेदङ्गिर्दितीयां तपनः कलां ।

विश्वे देवास्तृतीयाञ्च चतुर्थीञ्च प्रजापतिः ॥

पञ्चमीं वरुणश्चापि षष्ठीं पिवति वासवः ।

सप्तमीमृषयो दिव्या वसवोऽष्टौ तथाष्टमीं ॥

नवमीं कृष्णपक्षस्य पिवतीन्दुः कलामपि ।

दशमीं मरुतश्चापि रुद्र एकादशीं कलां ॥

द्वादशीं पिवते कालः धनाध्यक्षः त्रयोदशीं ।

चतुर्दशीं पशुपतिः कलां पिवति नित्यम् ॥

ततः पञ्चदशीं चैव पिवन्ति पितरः कलां ।

कलावग्निष्टोनिष्पीतः प्रविष्टः सूर्यमण्डलं ॥

अमायां विप्रते यस्मादमावास्या ततः स्मृता ।

पूर्वाह्णे प्रविशत्यर्कं मध्याह्णे च वनस्पतिं ॥

अपराह्णे विशत्यप्सु खां योनिं वारिसम्भवः ।

अमां प्रविष्टः सोमस्तु शेषया कलयैकया ॥

दण-गुल्म-क्षता-वृक्षान् निष्पादयति चौषधीः ।

तमोषधिस्थितं गावश्चरन्त्यापः पिवन्ति च ॥

तदङ्गानुगतं गोभ्यः क्षीरत्वमुपगच्छति ।

तत्क्षीरममृतीभूत्वा मन्त्रपूतं दिजातयः ।

स्वाहाकार-वषट्कारैर्जुह्वत्याहुतयः क्रमात् ॥

हुतमग्निषु सोमाय पुनः सोमं विवर्द्धयेत् ।

एवं संचयीते सोमः क्षीणश्चाप्यायते पुनः ॥

ते च पूर्णमास्यमावाख्ये द्विविधे पुराणात् ।

राका चानुमतिश्चैव पौर्णमासी दिधा स्मृता ।

सिनीवाली कुहूश्चैव अमावास्या दिधा त्विति ॥

अत्रानुमतिः सिनीवाली च चतुर्दशीमिश्रे, राका कुहूश्च प्रति-
पन्मिश्रे ।

तथाच काठकश्रुतिः ।

या पौर्णमासी सानुमतिः, योत्तरा सा राका, या पूर्वामावास्या
सा सिनीवाली, योत्तरा सा कुहूरिति ॥

वृद्धवशिष्ठः ।

राका चानुमतिश्चैव पौर्णमासीद्वयं विदुः ।

राका सम्पूर्णचन्द्रा स्यात्कलोनानुमतिः स्मृता ।

रात्रिदृष्टे पुनस्तस्मिन् सैव राकेति कीर्तिता ॥

भगवतीपुराणे ।

यदा त्वस्तमियात्सूर्यः पूर्णश्चेन्दुरुपागमत् ।

युगपत्सोत्तरा राका तदा भवति पूर्णिमा ॥

मत्स्य-ब्रह्माण्डपुराणयोः ।

यस्मात्तामनुमन्यन्ते पितरो दैवतैः सह ।

तस्मादनुमतिर्नाम पूर्णिमा प्रथमा स्मृता ॥

अत्यर्थं राजते यस्मात्पूर्णमास्यां निशाकरः ।

रज्जनाच्चैव चन्द्रस्य राकेति कवयो विदुः ॥

वृद्धवशिष्ठः ।

दृष्टचन्द्राममावास्यां सिनीवालीं प्रचक्षते ।

तामेव च कुङ्कमाङ्गर्नष्टचन्द्रां महर्षयः ॥

मत्स्य-ब्रह्माण्डपुराणयोः ।

सिनीवालीप्रमाणस्तु क्षीणशेषो निशाकरः ।

अमावास्यां विश्रत्यकं सिनीवाली ततः स्मृता ॥

‘सिनी’ सिता अवसितेति यावत्, अल्पो बालः ‘बाली’, सिनी चासौ बाली चेति सिनीवाली । ‘सिनीवालीप्रमाणः’ बालायमात्र-
इत्यर्थः ।

कुङ्किति कोकिलेनोक्ते यावात्कालः समाप्यते ।

तत्कालसंज्ञिता ह्येषा अमावास्या कुङ्कः स्मृता ॥

तथान्यौ यावनुमत्या द्वौ लवौ काल उच्यते ।

लवौ द्वावेव राकाया ज्ञेयः कालोऽपराह्निकः ॥

तथा ।

द्वौ लवौ अमावास्यायाः स कालः पर्वसन्धिषु ।

झाचरस्तु कुङ्कमात्रः पर्वकालश्च स स्मृतः ॥

तथा ।

अनुमती च राका च सिनीवाली कुहस्तथा ।

एतासां द्विलवः कालः कुहमात्रा कुहः स्मृता ।

इत्येष पर्वसन्धीनां कालो वै द्विलवः स्मृतः ॥

भगवतीपुराणे ।

अनुमत्याश्च राकायाः सिनीवाल्याः कुहं विना ।

एतासां द्विलवः कालः कुहमात्रा कुहः स्मृता ॥

तत्र सन्धौ यजेतेति सन्धौ यागः कर्त्तव्य इति ।

तस्य चातिसूक्ष्मत्वेन कर्मानुष्ठानायोग्यत्वात् सन्धिग्रन्थः स्वार्थ-
सन्निहितकर्मानुष्ठानयोग्यं पूर्वापरं कालं लक्षयति ।

ननु सन्धिमभियजेतेत्यभिग्रन्थोपरौत्यर्थः प्रतिपदि कर्त्तव्य-
त्वात् सन्धेरपरि यागकर्त्तव्यताप्रतीतिः सन्धिपूर्वकाले यागो न प्रा-
प्नोति । नैष दोषः निपातानामनेकार्थत्वात् प्रत्यासन्नं सन्धिमभि-
लक्ष्य यजेतेति वाक्यार्थः, अन्यथा प्रतिपदमभियजेतेत्याप्युपर्य-
र्थग्रहापत्तेः, प्रतिपदि व्यतीतायां तत उपरि द्वितीयायां यष्ट्य-
मिति प्रसज्येत । तस्मात् पूर्वापरभाविनि काले सन्धौ यजेतेति
श्रुतिर्यागं विधत्ते, अतएव श्रुत्यन्तरं “सन्धिमभितो यजेतेति ।

तथाह बौधायनः ।

सूक्ष्मत्वात् सन्धिकालस्य सन्धेर्विषय उच्यते ।

सामीप्यं विषयं प्राहुः पूर्वेणाय परेण वा ॥

ततश्च सन्धिसन्निहित एव काले साङ्गस्य कर्मणोऽनुष्ठाने प्राप्ते व्यवस्थ-
याहर्द्वये नियममाह श्रुतिः । “पूर्वेद्युरिधावर्हिः करोति अग्निमे वारभ्य
गृहीलोपवसति । तथा “पूर्वेद्युरग्निं गृह्णाति उत्तरमहर्ह्यजतीति ।

तदयहर्दयं प्रतिपत्पर्वसंधीत्याह गोभिलः ।

पचान्ता उपवस्तव्याः पचादयोऽभियष्टव्या इति ॥

‘पचान्ताः’ पञ्चदशः, तास्वग्न्यन्वाधानादि कर्त्तव्यं, ‘पचादयः’

प्रतिपदः ।

निगमः ।

उपेक्ष्यान्तं यजेदादिं पचयोः पचचिन्तक इति ।

प्राङ्गः लौगाक्षीयाः ।

आदिश्वान्तश्च पचाणां यज्ञिया इति ।

कात्यायनः ।

पचादौ यदाच इति^(१) ।

भरद्वाजः ।

पचाद्या यष्टव्या भवन्तीति ।

आपस्तम्बेनापि ।

अमावास्यायां दीक्षा यजनीये वा पौर्णमास्यां यजनीये वा
स्तौत्यमहः ।

इति पौर्णमास्यमावास्योपरितनदिनस्य प्रतिपद्रूपस्य यजनीय-
त्वमुक्तं ।

लौगाक्षिणाच विशेषो दर्शितः ।

चीनंग्रानौपवस्तस्य यागस्य चतुरो विदुः ।

द्वावंग्रावुत्सृजेदन्यौ यागे च व्रतकर्मणीति ॥

(१) पचादौ यदिचरतीति क० ।

‘अपवस्तस्य’ उपवासस्यान्यन्वाधानादेस्त्रीनंग्रान् विदुः । यागस्य चतुरेऽंग्रान् विदुः । ‘अन्यावंग्रौ’ पञ्चदशी-प्रतिपत्सन्धी, तौ ‘उत्सृजेत्’ परित्यजेत् । अन्यमंग्रं पञ्चदश्या व्रतकर्मणि, यागे च प्रतिपदस्यतुर्थमंग्रं । अपरे तु “द्वावंग्रावुत्सृजेदन्याविति पाठमुदाहृत्य व्याचक्षते । आद्यः पादः पञ्चदश्या उपवस्ते अन्वाधानादौ परिहर्तव्यः, पचादेऽन्यः पादो यागे परिहरणीय इति । एतच्च सम्पूर्णपञ्चदशीत्यतिरिक्तविषयं, तस्याः प्रथमपादएवान्वाधानानुष्ठानात् । अन्ये त्वस्मिन्नेव पाठे प्रथमातिक्रमे कारणाभावादन्यः पादः पञ्चदश्याः व्रतकर्मणि परिहरणीय इति व्याचक्षते । एतच्च सद्यस्काल-पौर्णमासीत्यतिरिक्तविषयं, तस्याः पर्वचतुर्थ्यां एव तदनुष्ठानात् । कथं तर्हि यागे चतुर इत्यपेक्षिते यज्ञपार्श्वः ।

पञ्चदश्याः परः पादः पचादेः प्रथमास्तयः ।

कालः पर्वणि यागे स्यादन्यथा तु न विद्यते ॥

कात्यायनः ।

न यष्ट्यं चतुर्थेऽंग्रे यागैः प्रतिपदः क्वचित् ।

रक्षांसि तद्विलुप्यन्ति श्रुतिरेषा सनातनौ ॥

तथा ।

प्रतिपदंग्रास्त्रयोभूतः पादश्चैकश्च तिष्ठति ।

यातयामः स विज्ञेयो न हि भस्मनि ह्यते ॥

न च पर्वचतुर्थ्यां ग्रादिके स्मार्त्तं यागकाले गृह्यमाणे सन्धौ यजेतेति श्रुतिविरोधः, सन्धेरतिसूक्ष्मत्वेन तच्च साङ्गप्रयोगानुपपत्तेः सन्धिश्रुत्यपेक्षितसन्धिसमीपावधिविषयत्वात् स्मृतेः । न च यावति

काले यद्यु ग्रन्थते तावान्कालः सन्धिविधिसामर्थ्यादेव सिद्ध इति किमवधिविधानान्तरेणेति वाच्यं । सामर्थ्यानुसारेण व्यवस्थायां काल-
 सिद्धव्याघभावात् पञ्चमीपर्यन्तप्रयोगं समापयितुं अग्रजुवतः पञ्चमी-
 पर्यन्तं कालावधिर्जात इति कालातिक्रमानेमित्तपथिद्वैश्वानरादी-
 नामप्राप्तिः स्यात् । नच यः शीघ्रं समापयितुं शक्तस्तदीयसामर्थ्यं
 सामीप्यावधिपरिच्छेदकं अतोऽन्यैरपि तत्र यष्ट्यमिति अत ऊर्ध्व-
 मुत्कर्षं प्रागुक्तं कर्मेति वाच्यं । कस्मिन्मुहूर्त्तचयेण समापयितुं
 शक्त इति मुहूर्त्तचतुष्टयेन समापयतः कालातिक्रमो जात इति
 पथिद्वैश्वानरादिप्राप्तिप्रसङ्गात्तस्मात्सामर्थ्याव्यवस्थितपरिमाणत्वाच्च सा-
 मीप्यावधिपरिच्छेदकत्वमिति स्मार्त्तमेव वचनमवधिपरिच्छेदकं ।
 अतएव बौधायनेनोक्तं “न खलु सन्धिः सूत्रपादयतीति । किञ्च
 स्वयं विशेषाच्चेपसमर्थोऽपि विधिर्दुर्बलप्रमाणप्रापितं विशेषं स्वीक-
 रोति यथा “अक्ताः शर्करा उपदधातीति वाक्यशेषोपस्थापितं द्रुतं
 यथा च “पशुना यजेतेति मन्त्रवर्णप्रापितं ऋगं तथा “सन्धौ यजे-
 तेति श्रुति-स्मृतिवाक्यप्रापितं पर्वचतुर्थ्यांशत्वादिकं सन्धिपरिच्छेदकं
 स्वीकरोति । तस्मात्पर्वचतुर्थ्यांशदिकाले यष्ट्यं तेन “पौर्णमास्यां
 पौर्णमास्या यजेत” “अमावास्यायामावास्या यजेतेति श्रुतिद्वय-
 युक्तसन्धिपरमिति केचित् । अपरे तु पर्वचतुर्थ्यांशत्वेन व्याचक्षते ।
 तत्रायहनि यागः कर्त्तव्यः “पूर्वेद्युरग्निं गृह्णाति उत्तरमहर्दिवतां
 यजेत्यहर्विधानात् । तथाच संकर्षणसूत्रं “अहनि वा तद्वास्यात-
 मिति । तत्रापि पूर्वाह्न एव “पूर्वाह्नो वै देवानामिति श्रुतेः ।
 तत्रापि प्रातरेव “पर्वण्येष्वतुर्थ्यांश आद्याः प्रतिपदस्तथः । याग-

कालः स विज्ञेयः प्रातरुक्तोमनीषिभिः” ॥ इति दृष्ट्वा प्रातातपवचनात्
 “प्रातर्यजध्वमग्निनाविति मन्त्रलिङ्गाच्च । तथा “अङ्गिरसोमास्य यज्ञस्य
 प्रातरनुवाकैरवन्त्विति च । “न तस्य सायमग्नीयाद्येन प्रातर्यज्ञ-
 माणः स्यादिति प्रातःकालस्य यागसम्बन्धावगमाच्च । तथा कात्या-
 यनेनापि “सद्यो वा प्रातरिति सद्यस्कालः कथितः । तथाच
 श्रुत्यन्तरेणापि “तच्च यजेत यज्ञेनं पश्चादस्तमितं पुरस्तादादित्यो-
 ऽभ्युदेतौत्यादित्योदयकाले यजेतेत्यवगम्यते । “उदित आदित्ये
 पौर्णमास्यास्तन्मं प्रक्रमतीत्युदयानन्तरमेव यागानुष्ठानमापस्तम्बेनोक्तं ।
 यन्तु प्रागुदयादमावस्यायास्तन्मकरणमुक्तं “प्रागुदयादमावास्याया-
 मिति, तदुदयात्प्रागुपक्रममात्रमेव न लिष्टिरेव, “प्रागुदयादनुष्ठा-
 नेष्वित्यहर्विधानविरोधात् ।

अथ गोभिलः ।

अथः पौर्णमासीकाला भवन्ति सन्ध्या वास्तमितोदिता वोच्चैर्वा
 सन्ध्योदिते चन्द्रे सन्ध्यास्तमिते रवौ चन्द्रोदये उत्तरा प्राग्व्यस्तमया-
 दुच्चैरुदेति तामुपवसेत् ।

तथा ।

सन्ध्यापौर्णमासीमुपवसेदा उत्तरानित्येके ।

स्त्यन्तरं च ।

पूर्वादिते कलाहीने चन्द्रे पूर्वां विचक्षणः ।

उपावसेदिति शेषः ।

कात्यायनः ।

पूर्वां पौर्णमासीमुत्तरां चोपवसेत् ।

तत्र दिवा पर्वसन्धौ पूर्वद्युरपवासस्तदहर्भागः । रात्रिपर्वसन्धौ तदह्रपवासः परेद्युर्भागः ।

तथाच बौधायनः ।

अत्रोदाहरत्यूर्ध्वमर्द्धरात्रात्पौर्णमास्यां चन्द्रमाः पूर्यते स एतं चापररात्रं पूर्णा भवति सर्वं साहस्रतरस्या रात्रेरा मध्यरात्रादमावास्याया औपवसथ्येहन्यूर्ध्वं मध्यन्दिनाच्चन्द्रमसादित्यो रभते स एतं वापरात्रमथो भवति सर्वां चैतामुत्तरस्याह्ना आ मध्यन्दिनादेतं सन्धिमभियजेतेति ।

अस्यार्थः । ‘अत्रोदाहरति’ श्रुतिमिति शेषः । ‘पौर्णमास्यामिति विषयनिर्देशः, ‘ऊर्ध्वमर्द्धरात्राच्चन्द्रमाः पूर्यते’ पौर्णमासी प्रवर्त्तत-इत्युक्तं भवति । ‘स एतमपररात्रं’, अनन्तरञ्च ‘सर्वमहः’, ‘उत्तरस्या-रात्रेरा मध्यरात्रात्’, अनुवर्त्तते, ततो विच्छिद्यते, सोऽयं रात्रिसन्धि-रुक्तः, अयामावास्याविषये ‘औपवसथीयेहनि यागदिनात्पूर्वद्युः’, ‘ऊर्ध्वं मध्यन्दिनाच्चन्द्रमसादित्यो रभते’ अमावास्या प्रवर्त्तते, ‘स एतमपरात्रं’, अनन्तरं सर्वां रात्रिं, ‘उत्तरस्याह्नाः’, ‘आ मध्यन्दिनात्’, अनुवर्त्तते, ततः प्रतिपद्भवति, स एष दिवासन्धिरुक्तः । एतं सन्धिमभिव्याप्य सन्धेः पूर्वद्युरग्नीनन्वाधायोत्तरेद्युर्यजेत । तथा एवं दिवासन्धिमभिलक्ष्य तदहः प्रातर्यजेतेति ।

एवं श्रुतिमुदाहृत्य तद्गतौ मध्यरात्र-मध्यन्दिनशब्दौ व्याख्यातुमाह,
रात्रिर्ह पौर्णमास्यां सन्धे या भवत्यहरमावास्यायामिति ।

तेन श्रुतिगतौ मध्यरात्र-मध्यन्दिनशब्दौ रात्रिसन्धि-दिवा-सन्ध्योरुपलक्षकौ विवक्षिताविति प्रतिपादितं भवति ।

अन्योच्च पौर्णमास्यामावास्याविषयश्रुत्योः प्रदर्शनार्थत्वं वक्तुं
उत्तरसूत्रं ।

हे पौर्णमास्यौ हे अमावास्या पूर्वा पूर्वा पौर्णमासीमुत्तरामुत्तरा-
ममावास्यामिति ।

अथमर्थः रात्रिसन्धि-दिवासन्धिमत्यौ हे पौर्णमास्यौ, दिवा-
सन्धि-रात्रिसन्धिमत्यौ च हे अमावास्या, तच्च दिवासन्धिः पूर्वामा-
वास्या पौर्णमासी वा, रात्रिसन्धिस्तत्तरा । अत्र पूर्वामावास्याक्ता
न तु पौर्णमासी तामुपमायाजेनाह, 'पूर्वा पूर्वा पौर्णमासीमिति ।
अथमर्थः पूर्वाममावास्यामिव पूर्वा पौर्णमासीं जानीयादिति । ततश्च
दिवासन्धिमत्यां पौर्णमास्यां यागः पूर्वद्युत्पवास इति सिद्धं । तथा
उत्तरा पौर्णमास्याक्ता न त्वमावास्या । तां पौर्णमासीं निरूपयन्नाह,
'उत्तरामुत्तराममावास्यामिति उत्तरां पौर्णमासीयुक्तामिदोत्तरा-
ममावास्यां जानीयादिति । ततश्च रात्रिगतममावास्या-प्रतिपत्स-
न्धिसुपवास-यागयोर्मध्ये कुत्रोदित्यर्थः ।

आप्तस्तम्बस्त्वाह,

यदहः पुरस्ताच्चन्द्रमाः पूर्ण उत्सर्पेत्तां पौर्णमासीमुपदसेत् श्वः
पूरितेति वा, खर्विकां तृतीयां वाजसनेयिनः समामनन्ति । यदहर्न
दृश्येत तदहर्मावास्या श्वो न द्रष्टार इति वेति ।

तच्च खर्विकासूत्रार्थं उपरिष्ठाद्वक्ष्यते । 'यदहः पुरस्ताच्चन्द्रमाः
पूर्ण उत्सर्पेत्', 'यदहर्न दृश्येत' इति सूत्रद्वयस्यायमर्थः । सर्वदा तावत्
राका-कुङ्कोरेव चन्द्रमसः पूर्णत्वमदर्शनं चेति ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धं ।
यस्मिन् पुरस्ताच्चन्द्रमाः पूर्णः 'उत्सर्पेत्' उद्दिष्टात्, 'न दृश्येत वा',

तत्र यद्यपराहे रात्रौ वा पर्वसन्धिस्तदा तां पौर्णमासीं अमावास्यां
चोपवसेदिति, यदा तु पूर्वाहे मध्यन्दिने वा पर्वसन्धिस्तदा यस्मि-
न्नहनि चन्द्रमाः 'पूरिता' पूर्णाभवति, यस्य वा तद्द्रष्टारोनेचितारो-
भवेयुः तामनुमतीं सिनीवालीं चोपवसेदिति । “श्वःपूरिता” “श्वो
न द्रष्टार इति वेति सूत्रद्वयस्यायमर्थः । उक्तञ्च भाष्यार्थसंग्रहकारेण ।

अपराहेऽथ वा रात्रौ यदि पर्व समाप्यते ।

उपोष्या तत्र राका स्यात्सा पूर्णात्सर्पिलक्षणा ॥

पूर्वाहे वाय मध्याह्ने यदि पर्व समाप्यते ।

उपोष्यानुमतिस्तत्र सा श्वःपूरितलक्षणा ॥

अपराहे क्षपायां वा पर्वसन्धिर्भवेत् यदि ।

उपोष्या तु कुहस्तत्र यदहर्निति लक्षणा ॥

पूर्वाहे वाय मध्याह्ने पर्वसन्धिर्भवेद्यदा ।

तचोपोष्या सिनीवाली श्वो न द्रष्टारलक्षणेति ॥

तदुक्तं निबन्धिभिः ।

अपराहेऽथ वा रात्रौ यदि पर्व समाप्यते ।

तदहस्तत्र चोपोष्या पूर्ण उत्सर्पिलक्षणा ॥

पूर्वाहे वाय मध्याह्ने यदि पर्व समाप्यते ।

पूर्वेद्युस्तत्र चोपोष्या सा श्वःपूरितलक्षणा ॥

अपराहेऽथ वा रात्रौ यदि पर्व समाप्यते ।

तदहस्तत्र चोपोष्या यदहर्नितिलक्षणा ॥

पूर्वाहे वाय मध्याह्ने यदि पर्व समाप्यते ।

तचोपोष्या सिनीवाली श्वो न द्रष्टारलक्षणा ॥

शुक्लपक्षे तिथिर्ज्ञेया यस्यामभ्युदयाद्रविः ।

हृणपक्षे तिथिर्ज्ञेया यस्यामस्तमियाद्रविः ॥

इत्यादीनि पञ्चव्यवस्थया यानि वचनानि तानि तिथ्यन्तरविष-
याणि । यत्तु “पूर्वः पूर्वा यजमानोऽवतीथानिति वाक्यं तच्छास्त्रो-
दिते काले प्राप्ते यावद्यावत् पूर्वं यजते तावदग्रस्तमिति प्रतिपाद-
यत्तत्रैव काले विलम्बं निवारयति न पुनश्चोदितकालानादरेण
पूर्वदिनं प्रग्रस्तमिति । तथाच सति चतुर्दशादिष्वपि तिथिषु याव-
द्यावदधस्तनतिथौ यागः क्रियते तावत्तावत्सुतरां प्रग्रस्तमित्यापद्यते ।
तस्मात्पूर्वाह्णादिपर्वसन्धिभेदेन व्यवस्था युक्ता ।

अत्र केचिदाहुः पूर्वापराह-मध्याह्नास्तेधाविभागश्रयणेन पञ्च
पञ्च सुहृत्तात्मिका अत्र वेदितव्या इति । ननु त्रेधा विभागपक्षे
मध्यन्दिनान्यघटिकायां पर्वसन्धौ प्रातःकाले पर्वचतुर्थ्यांशाभावात्तृ-
तीये भागे यागः प्राप्नोति । तत्र “पर्वणो यश्चतुर्थ्यांश आद्याः
प्रतिपदस्तयः । यागकालः स विज्ञेयः प्रातरुक्तोमनीषिभिः” इत्येत-
दिरुध्यते । तदसत् । कथं प्रातःकाले पर्वचतुर्थ्यांशाभावः, प्रातः-
कालस्य त्रिसुहृत्तमात्रत्वादिति चेत् कुतः, “रेखाप्रभृत्ययादित्या-
न्मुहूर्त्तास्तय एव तु । प्रातस्तु स स्मृतः कालोभागश्चाहुः स पञ्चमः” ॥
इति वचनादिति चेत् । न । तस्य पञ्चधा विभागपञ्चाश्रयत्वात् । अत्र
तु पूर्वाह्णपरिमित एव प्रातःकालः यतो मीमांसाभाष्यकारोदाह-
तायां श्रुतौ “अग्निः प्रातर्दिवि देव ईयते यजुर्वेदेन तिष्ठति
मध्ये अहः सामवेदेनास्तमयो महीयते वेदैरशून्यस्त्रिभिरेति सूर्यः”
इति मध्याह्नप्राक्तनः सर्वोऽपि प्रातःकालः प्रतीयते । यदि मध्या-

ज्ञात् प्राक् प्रातःकालादूर्ध्वं कालान्तरं स्यात् ततः प्रातर्मध्याह्ना-
स्तमयकालेषु ऋग्यजुःसामवेदैरागमने सूर्यस्य कालान्तरे वेदशून्य-
स्यागमनं स्यात् । तत्र च “वेदैरशून्यस्त्रिभिरेति सूर्य इति विरुध्यते ।
शाखान्तरे “ऋग्भिः पूर्वाह्ण इति पाठान्तरात् प्रातःपूर्वाह्नयोरैक्याव-
गमः, अतएव प्रथमं प्रहरमभिधायाहुः स्मार्त्ताः । “स एवाध्यर्द्धसंयुक्तः
प्रातरित्यभिधीयते” इत्येवमपि पूर्वाह्णाद्विचक्षेत्प्रातःकालः तर्हि
तत्रोपक्रम्य पूर्वाह्णे यागः । यदप्याहुः । “प्रातर्देवमिति प्रोक्तं तत्रो-
पपद्यत इति च ।

तदप्युपक्रमाभिप्रायेणैव । पूर्वाह्णैकदेशेत्प्रातःकालः तर्हि पूर्वाह्नविव-
क्षया वचनद्वयेऽपि प्रातर्यहणं, अन्यथा “पूर्वाह्नो वै देवानां मध्यन्दिनं
मनुष्याणां अपराह्णः पितृणामिति श्रुतिविरोधः ।

पश्चादावेव कुर्वन्ति सदा पश्चादिकं चरुं ।

पूर्वाह्ण एव कुर्वन्ति विद्धेऽप्यन्ये मनीषिणः ॥

इति कात्यायनादिवचनात् । अथ यत् प्रातरनुदिते जुहोती-
त्यत्रापि दर्शनात् ।

षष्ठेऽध्याये जैमिनिना “उदगयनपूर्वपक्षपुण्याहेषु देवानि स्मृतिरूपा-
ष्यन्यार्थदर्शनादित्युक्ते भाव्यकारेणान्यार्थसन्दर्शनं “पूर्वाह्नो वै देवा-
नामिति दर्शितं ।

आह च कर्कोपाध्यायः, “पूर्वाह्णे दर्शयाग इति । अनेन “प्रातरु-
क्तोमनीषिभिरित्यादि व्याख्यातं । तेनेष्टिविषये चेष्टा विभाग इति
सिद्धमिति । तदयुक्तं । अत्र हि पूर्वाह्णापराह्णौ द्विधा विभक्तस्याहुः
पूर्वापरभागौ विवक्षितौ । “आवर्त्तनान्तु पूर्वाह्नोऽप्यपराह्णस्ततः परः ।

मध्याह्नेस्तु तयोः सन्धिर्यदावर्त्तनमुच्यते” । इति वचनात् । न तु पूर्वा-
ह्णादिशब्दानां चेधा विभक्तस्याहः क्रमेण भागत्रयपरत्वं । “आवर्त्तने
यदा सन्धिस्ततः पूर्वमथापि वा । तदहर्भाग इत्येत परतश्चेत्यरेऽहनि”
इत्यादिवचनात् वक्ष्यमाणवज्रवचनविरोधप्रसङ्गाच्च । किञ्चान्यस्मिन्
पक्षे मध्याह्नस्यावर्त्तनादुपरि घटिकापञ्चकपय्यन्तत्वात् तत्र सन्धौ
तदहरेव यागः प्रसज्येत । न च प्रसज्यतामिति वाच्यं । तत्र प्रातः
पर्वचतुर्थ्यांशादिविहितकालासम्भवेन “पर्वण्येष्वतुर्थ्यांश्च इत्यादिवच-
नविरोधात् प्रातःकालस्य त्रिमुहूर्त्तत्वात् ।

तथाच व्यासः ।

मुहूर्त्तचितयं प्रातस्तावानेव तु सङ्गव इति ।

पराशरोऽपि ।

लेखाप्रभृत्यथादित्ये त्रिमुहूर्त्तं गते रवौ ।

प्रातः स्मृतस्त्वसौ कालोभागश्चाहः स पञ्चमः इति ॥

पद्मपुराणेऽपि ।

लेखाप्रभृत्यथादित्यान्मुहूर्त्तास्त्रय एव तु ।

प्रातस्तु स स्मृतः कालोभागश्चाहः स पञ्चमः ॥

स्कन्दपुराणे प्रभासखण्डे ।

लेखाप्रभृत्यथादित्ये त्रिमुहूर्त्तस्थिते रवौ ।

प्रातःकाल इति प्रोक्तो भागश्चाहः स पञ्चमः ॥

एवमन्येध्वपि प्रातःशब्दार्थप्रतिपादकेषु वाक्येषु त्रिमुहूर्त्तात्मकः
प्रातःकालः कथितः, न तु चेधा विभक्तस्याहः पूर्वा भागः प्रातःकाल-
इति कचिदपि श्रूयते । यस्तु श्रुतौ प्रयोगः स न मुख्यः अनेकार्थत्वस्यान्या-

व्यत्नात् । सनाडिकाः प्रातःकाल इति प्रोक्तं स्थापनारोपणादिव्यति
 सोऽप्येवमेव । ननु सार्द्धप्रहरः प्रातःकालः “स एवाध्यर्द्धसंयुक्तः प्रात-
 रित्यभिधीयते” इति वचनात् । ‘सः’ प्रहरः, अधिक उपरि अर्द्धसंयुक्तः
 सार्द्धप्रहरः । ततश्च मध्यन्दिनान्यघटिकायां पर्वसन्धौ पञ्चसु घटि-
 कास्वतीतासु प्रातःकालः पर्वचतुर्थ्यांश्च सम्भवतीति तदानीं साङ्गो-
 यागः करिष्यते । तदयुक्तं । “उदित आदित्ये पौर्णमास्यास्तन्त्रं प्रक्रम-
 यति प्रागुदयादमावास्यायाः” इति आपस्तम्बवचनात् । त्रिमुहूर्त्तात्मकः
 प्रातःकालो यदा पर्वचतुर्थ्यां सम्भवस्तदेतद्वचनं भविष्यतीति चेत् । न ।
 सङ्कोचे कारणाभावात् । न चादित्ये उदिते पौर्णमास्यास्तन्त्रप्रक्रमः
 आदित्योदयात् प्रागमावास्यायास्तन्त्रप्रक्रम इत्यसु पञ्चघटिकास्वती-
 तासु करिष्यत इति वाच्यं । अङ्गप्रधानवत्यां भावनायां युगपत्पुरुषं
 प्रवर्त्तयता प्रयोगवचनेन मध्ये विलम्बनिषेधात् । तस्माद्वचनद्वयपर्या-
 लोचनया त्रिमुहूर्त्तात्मके सार्द्धप्रहरात्मके च प्रातःकालेऽवगम्यमाने-
 ष्यापस्तम्बवचनानुरोधात् त्रिमुहूर्त्तात्मक एव ग्राह्यः, तस्मादस्मिन्
 काले यागसिद्ध्यर्थं अस्मदुक्त एव विभाग आश्रयणीयः । ननु देधा-
 विभागे यत्रावर्त्तनादुपरि घटिकामात्र एव सन्धिस्तत्रोत्तरेद्युरेव
 यागइति तत्रापि कालासम्भवाद्वचनविरोधस्तुल्य एव । मैवं । पर्वणो-
 यश्चतुर्थ्यांश्च इत्यादिकालस्य यागान्वयावगतेर्भवितव्यं, तदेतद्यागस्य
 कालान्वयेनेत्यभ्युपगन्तव्यं, पर्वमात्रोत्तरेद्युर्यागे क्रियमाणे न यागस्य
 कालान्वय इति पूर्वद्युरेव याग इत्यविरोधः । नन्वेवं तर्ह्यपराह-
 सन्धावुत्तरेद्युर्यागविधानं विरुध्यते । मैवं । यत्रापराह पर्वसन्धावुत्तरेद्युः
 प्रतिपञ्चतुर्थ्यांश्च यागो न भवति तथाभूतस्यैवापराहस्यात्र यदण-

मित्यविरोधः, युक्तञ्चेतत्, अन्यथा हेमन्तकाले अतिखर्वं तदहस्तच
 किञ्चिद्दूने चतुर्दशघटिकामात्रे आवर्त्तनं भवति तदा तत्रैव तिथि-
 वृद्धौ कदाचिच्छोडशनाडिकोऽपि चतुर्थांगो भवति तत्रावर्त्तनादु-
 परि घटिकामात्रसन्धावुत्तरेद्युरेव यागः प्रसज्येत । न च तद्युक्तं, तत्र
 विहितकालसम्भवात् “न यष्ट्यमिति निषेधात् पूर्वद्युःसम्भवाच्च ।
 अतोऽत्रापराह्णशब्दसङ्कोच एव ज्यायान्, “आ सप्तमान्मुहूर्त्ताद्वै देवं
 कार्यं प्रशस्यत इति वचनं प्रातःकालविधानान्तद्वातिरिक्तविषयं
 भवताप्येतदङ्गीकार्यं अन्यथा त्रिधा विभक्तस्याहस्तृतीये भागे प्रातरा-
 त्मके भवता यागाङ्गत्वेन स्वीकृतेऽतीतेऽपि यागप्रसङ्गात् । तस्मात्
 द्वेधा विभक्तस्याहः पूर्वापरभागावेव पूर्वाह्णपराह्णवच गृहीतव्यौ,
 तत्रापराह्णादिगते पर्वसन्धौ परेद्युर्यागः पूर्वाह्णगते पर्वसन्धौ तदह-
 र्यागः । यदा तु पूर्वापराह्णयोः सन्धौ पर्वसन्धिस्तदा तदहरेव याग-
 इति प्रतिपादनार्थं मध्याह्नग्रहणं । मध्याह्नशब्दो हि पारिभाषिकं
 मध्याह्नमुत्सृज्याह्नौ मध्यमं क्षणमेवात्र प्रतिपादयति । अत एव शाता-
 तपोऽपि मध्यमशब्दमेव पठति ।

पूर्वाह्णे मध्यमे वापि यदि पर्व समाप्यते ।

तदोपवासः पुर्वेद्युस्तदहर्द्याग इष्यते ॥

यत्तु “पूर्वाह्णः प्रहरं सार्द्धं मध्याह्नः प्रहरन्तथा । आ तृतीयादप-
 राह्णः सायाह्नश्च ततः परं” ॥ इति गोभिलवचनाच्चतुर्थी विभागः, यश्च
 “मुहूर्त्तचितयं प्रातस्तावानेव तु सङ्गवः । मध्याह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्यादप-
 राह्णोऽपि तादृशः । सायाह्नः त्रिमुहूर्त्तस्तु सर्वधर्मवहिष्कृतः” ॥ इति
 व्यासवचनात्पञ्चधाविभागः सोप्युक्तरीत्या त्रिधाविभागवत् कर्मान्तर-

विषयः, आश्रितश्चायं द्विधा विभागः सकलसूत्रभाष्यकृद्भिर्वर्जितभिरपि निबन्धकृद्भिः, युक्तश्चेति स एव स्वीकार्यः । तत्र रात्रिसन्धौ परेद्युरेव यागः “अपराह्णेऽथवा रात्राविति लौगाक्षिवचनात् “पक्षान्ता उपवस-
त्याः पक्षादयोऽभियष्ट्या इति गोभिलवचनाच्च । नन्वस्तमयादूर्ध्वं पर्व-
सन्धौ चतुर्दश्यामस्तमयात् प्रागूर्ध्वं वा समाप्तायां अमावास्यायाः कृत्स्न-
रात्रियोगिते तत्रैव दोहादि युक्तं “तद्यदेश एतां रात्रिमिहामा-
वसति तस्मादमावास्या नाम तं गोभिरनुष्ठाय समभरन्निति श्रुत्या
रात्रियुक्तायाममावास्यायां दध्यादिरूपस्य सोमस्य सम्भृतिर्देवैः कृतेत्यु-
क्तत्वात् । न च “पक्षादयोऽभियष्ट्या इति वचनविरोधः, अहोरात्र्या-
पिन्यामपि तस्य सम्भवात् । न च “अपराह्णेऽथवा रात्रावित्येतद्विरोधः,
तस्य पौर्णमास्यामपि सम्भवात् स्थितित्वेन दुर्बलत्वाच्च । उच्यते । रात्रिग-
ब्दस्य तिथेरुपचलनकत्वात् “तदहरेवैष पुरस्तात् दृश्येत तदहरूपवसे-
दिति कचिदहःशब्दस्यापि दर्शनात्, “स यच्चैष एतां रात्रिं न पुरस्तात्
पश्चाद्दृश्येत तदहरूपवसेदिति कचिदहःशब्दस्यापि दर्शनात्, “स यच्चैष
एतां रात्रिं पुरस्तात् पश्चाद्दृश्ये” इत्यत्र पूर्वस्मिन् रात्रिगेषे पुरस्ता-
द्दर्शनं उत्तररात्र्यादौ पश्चादेकस्यामेव वा पुरस्तात्पश्चाच्चादर्शनं
वक्तव्यं । आद्ये पक्षे या दिवामावास्या सैव स्यात् । द्वितीये पक्षे उत्त-
ररात्रावपि तद्रूपं विद्यते इति सैव भवेत् । अथोच्येत उत्तररात्रौ
प्रतिपदो विद्यमानत्वाच्चास्त्वतो दर्शनं प्रतिपद्यपि भवतीति ।

आह कर्कोपाध्यायः ।

दर्शनं शास्त्रतः प्रतिपद्येव भवतीति ।

कात्यायनस्तमावास्यागेषे त्वह ।

अष्टमेऽग्रे चतुर्दशाः क्षीणो भवति चन्द्रमाः ।

अमावास्याष्टमेऽग्रे च ततः किल भवेदणुः ॥ इति ।

तदसत् यदि रात्रिसम्बन्धादपि शास्त्रतो निषिद्धं सिद्धं तत उद-
यात्प्राक् प्रतिपत्प्रवेशः तत्रोपवासो न कर्त्तव्यः पूर्वदिने चतुर्दशी
रात्रावपि विद्यत इति तत्रापि चन्द्रसङ्गावान्न कर्त्तव्य एव ।

उक्तञ्च स्मृतौ ।

भूतदिने चतुर्दशां अमां कुर्वन्ति ये द्विजाः ।

विहारं पितृयज्ञञ्च तत्सर्वं निष्फलं भवेदिति ॥

‘विहारः’ विहरणमिच्छार्थं आहवनीयादेः इत्यर्थः ।

तत्र तत्सोपः प्रसज्येत तस्मात् “पचान्ता उपवस्तव्याः पचादयोऽभि-
यष्टव्या इत्येतदेव युक्तं तस्माद्रात्रिसन्धौ परेद्युर्यागः । ननु रात्रि-
योगिन्यामपि पञ्चदशां प्रतिपदि त्रिमुहूर्त्तायां द्वितीयायां “त्रिमु-
हूर्त्ता द्वितीया चेदिति वचनात् पञ्चदशां यागः कस्मान्न कियते
विशेषावगमादिति ब्रूमः । यद्यपि रात्रिसन्धिशास्त्रं कृत्वाहर्थापिन्यां
प्रतिपदि सावकाशं, त्रिमुहूर्त्तद्वितीयाशास्त्रं दिवासन्धौ सावकाशं,
यद्यपि च “पचादयो यष्टव्या इत्येतदुपमर्द्देनैव वृत्तेरेतद्बाधकाश्रित-
दोषाभावस्तथापि रात्रिसन्धिशास्त्रस्यानन्यथासिद्धत्वात् “पचादयो
यष्टव्या इत्यत एवोत्तरदिने यागे प्राप्ते पर्वचतुर्थ्यांशस्य प्रातः पूर्वदिने
प्राप्त्यभावाद् यागप्राप्त्यभावे त्रिमुहूर्त्तशास्त्रे यावत् पूर्वस्मिन्नहनि प्राप-
पितुमशक्यमपेक्षते तावद्रात्रिसन्धिशास्त्रं दृष्ट्वा विषयान्तरमेव चिन्त-
यति, तत्रोपरिष्टादक्ष्यामः । तस्मात् रात्रिसन्धौ परेद्युर्याग इति सिद्धं,
अपराहसन्धावपि परेद्युर्यागः ।

ननु ।

चतुर्दशां चतुर्यामे अमा यत्र न दृश्यते ।

श्वोभूते प्रतिपद्यत्र भूते कव्यादिकौ क्रिया ॥

इति वचनात् पूर्वैव कस्मान्न गृह्यते । तथाच वचनान्तरं ।

चतुर्दशी चतुर्यामममावास्या न लभ्यते ।

श्वोभूते प्रतिपच्चेत् स्यात् पूर्वान्तत्रैव कारयेत् ॥ इति ॥

यद्यपि चतुर्दशा यामचतुष्टयव्यापिन्यमावास्या न लभ्यते किन्तु तदेकदेशव्यापिन्येव तथापि श्वोभूते प्रतिपदस्ति चेत् पूर्वद्युरेवोपवास-
इत्यर्थः । कात्यायनवचनेन पश्चादभ्युदय अमावास्यानेष्टेति, यत्रोप-
वासदिने प्रतिपत्सम्भवः तत्र त्रिहविष्कोष्टिः प्रायश्चित्तत्वेनोक्ता ।
उच्यते । तस्याः प्रतिपदि सङ्गावे द्वितीयासङ्गावेऽप्युपपत्तिरन्यथासिद्धा-
पराह्णशब्दस्यात्र बौधायन उक्ता, तस्माद्वितीयेऽहनि यागः । ननु यदा
पूर्वद्युः प्रातः पर्वचतुर्थांशाभावः परेद्युश्च प्रातः पर्वचतुर्थांशः तदा
कस्मिन्नहनि यागः क्रियते । न तावत् पूर्वद्युः तत्र प्रातःकाले पर्व-
चतुर्थांशादिसमावेशाभावेन यागकालाभावादपराह्णपर्वसन्धित्वाच्च ।
नापि परेद्युर्यागः तत्रापि विहितकालाभावात् ।

अत्र केचिदाहुः अपरेद्युर्यागः कर्त्तव्यः पूर्वद्युः पर्वचतुर्थांशादि-
विहितकालासम्भवात् प्रतिपच्चतुर्थांशे यागनिवर्त्तकाभावाच्च । यस्त्व-
यमस्ति निषेधो निवर्त्तकः ।

न यष्टयं चतुर्थांशे यागैः प्रतिपदः कश्चित् ।

रक्षांसि तद्विलुप्यन्ति श्रुतिरेषा सनातनीति ॥

उच्यते मध्याह्नसन्धिविषयोऽयं प्रतिषेधो नापराह्णसन्धिविषयः, तत्र

परेद्युर्गागविधानात् । ननु अपराहसम्भावेव परेद्युर्गागप्राप्तेस्तत्र च प्रतिपञ्चतुर्यांशसम्भवात् प्राप्तिपूर्वकत्वाच्च निषेधस्य तत्रैव सामञ्जस्यं मध्याह्नसम्भौ तु पूर्वद्युर्गागविधानात् प्रतिपञ्चतुर्यांशगन्धोऽपि नास्तीति निषेधानुपपत्तिः । अत्रोच्यते । “पचादयोऽभियष्ट्या इत्यस्य सम्पूर्णायां तिथौ खण्डतिथौ वा साधारणत्वं, तत्र द्वितीयेऽहनि प्रतिपञ्चतुर्यांशस्य प्रातःकाले सम्भवात् प्राप्तिपूर्वकत्वं प्रतिषेधस्य घटत एव । न चैतावता प्रतिपञ्चतुर्यांशे यागानुष्ठाने प्रत्यवायभाक्तां । “पचादयोऽभियष्ट्या इति तत्र यागस्य विहितत्वाद्विहितप्रतिषेधे च विकल्प एव स्यात् ।

उक्तञ्च वृहदार्त्तिके ।

यद्यपि प्राप्य यत्किञ्चिद्विधिना तुल्यगोचरः ।

प्रत्यवायमतिं कुर्यादिकल्पाश्रयणाच्च तत् ॥

दृष्टौ विधि-निषेधौ हि तुल्यवीथैकगोचरौ ।

विकल्पेन तयोरेकः प्रामाण्यमनुतिष्ठतां ॥

अङ्गीकृतनिषेधानां नैष दोषोऽस्य कुर्वतां ।

चोदनालक्षणत्वन्तु न प्रामाण्यं विधेस्तदा ॥

विधेः प्रामाण्यपचे तु प्रतिषेधनिराकृतेः ।

चोदनालक्षणं धर्मं न दोषोऽस्यनुतिष्ठतामिति ॥

न च “पचादयोऽभियष्ट्या इत्यस्याः प्रतिपद्भागचतुष्टयेऽपि साधारणत्वेन सावकाशत्वात् “नयष्ट्यं चतुर्थांश इत्यस्य प्रतिपञ्चतुर्यांशविषयत्वेन निरवकाशत्वात् विकल्पो न युक्त इति वक्तव्यं । यतः सामान्यविषयस्यापि विधेर्विशेषनिषेधेन नात्यन्तबाधः क्रियते तदधीन-
लाभत्वात् ।

तदुक्तं वार्त्तिककारैस्तत्र टीकायां ।

अन्तर्दुर्वलोऽपि विधिस्तदधीनात्मलाभेन प्रतिषेधेन तुल्यबलो
भवति प्रतिषेधः प्रदेशेनारभ्यविधाने चेत्यत्र वक्ष्यत इति ।

तस्माच्छास्त्रप्राप्तार्थस्यात्यन्तप्रतिषेधासम्भवात् “नानुयाजेषु ये
यजामहं करोतीतिवद्विकल्पः, न तु तद्देव, तर्हि पर्युदासाग्रयणा-
द्विकल्पः परिहर्तुं शक्यते । तथाहि साचाच्चोदितकालस्य पर्वचतुर्थ्यां-
शप्रतिपदाद्यभागत्रयात्मकस्य प्रातःकाले दिनद्वयेऽप्यविद्यमानत्वेन
यागानुपपत्तेर्नैत्यचोदितकर्मणः परित्यक्तुमशक्यत्वात् प्रयोगवचनसा-
मर्थ्येन किञ्चिद्विगुणेऽपि काले यष्ट्यमित्यापतिते पूर्वद्युः प्रातःकाले
पर्वचतुर्थ्यांशाभावेऽपि पर्वमात्रसङ्गावाद्यष्ट्यं, अथ वा परेद्युः प्रतिप-
दाद्यभागत्रयाभावेऽपि प्रतिपन्मात्रसङ्गावाद्यष्ट्यमिति प्रतिपच्चतुर्थ्यां-
शेऽपि पाचिकौ प्राप्तिर्न द्वैरपि वारपितुं शक्यते । तस्मात्प्रवक्ष्यया
पर्युदासप्रतिपादने विकल्पस्यापरिहार्यत्वादरं सुख्यार्थत्वात् विकल्प-
प्रसक्तावपि प्रतिषेधवाचक एव नञस्तु । किञ्च पर्युदासासम्भवा-
दपि प्रतिषेधः । तथाहि यदि तावत् प्रतिपच्चतुर्थ्यांशस्य वर्जितत्वा-
विशेषात् । अथ चतुर्थ्यांशवर्जितायां प्रतिपदि यजेतेति तर्हि
पर्वचतुर्थ्यांशे यागो न प्राप्नोति । अथ प्रतिपच्चतुर्थ्यांशवर्जिते चोदिते
काले यजेतेत्युच्यते तर्ह्यपराहपर्वसम्भावुत्तरमहश्चोदितकालस्तत्रापि
प्रतिपच्चतुर्थ्यांशमात्रमेवावशिष्टमिति तत्पर्युदासत्वेन कुत्रान्यत्र विधी-
यते । अथ नोद्यन्तमादित्यमौचेतेति धात्वर्थेन नञः सम्बन्धादनौच-
णसङ्कल्पवदयागसंकल्पो विधीयते । उच्यते । युक्तं तत्र रागप्राप्तमौचणं
पर्युदस्यत इति । इह त्वपराहपर्वसम्भावौ परेद्युर्यागः शास्त्रप्राप्त इति न

पर्युदसितुं शक्यते । न चात्र यथा चोदकप्राप्तस्यार्थवरणस्य “नार्थं वृणीते” इति प्रत्यक्षोपदेशनं बलीयसा पर्युदासः तथा न शक्यते वक्तुं । उभयोरपि प्रतिपक्षतुर्यांगप्रापकपर्युदासयोरुपदेशग्राह्यत्वात् । न च यथा यागमात्रे प्राप्तस्य ये यजामह इत्यस्य यागविशेषानुयाजेषु पर्युदासस्तथात्र सम्भवति । न हि पर्युदासग्राह्यस्य पूर्वाह्णापराह्णादिपर्वसन्धिसाधारणस्यापराह्णादिपर्वसन्धिग्राह्यं प्रति विशेषग्राह्यता सम्भवति । न च पर्युदासग्राह्यस्य श्रुतित्वेन बलीयस्त्वं, श्रुतित्वासिद्धेः । तथाहि भाष्यकारेण चतुर्यांगनिषेधः कात्यायनवचनादित्युक्त्वा “न यष्ट्यं चतुर्यंश इति श्लोकः पठितः । तस्माच्छ्रुतिमूलत्वाभिप्रायेण “श्रुतिरेषा सनातनीत्युच्यते । ननु पर्युदासवचने त्वप्रत्ययश्रवणेन विधेः स्पष्टत्वादपराह्णादिपर्वसन्धिवचने वर्त्तमानापदेशत्वेन कल्पविधित्वादिलम्बग्राप्तौ वैषम्यं, नैतद्वत्, प्रतिपक्षा पर्युदस्यते चतुर्यांगो वा यागी वेति सन्देहो यावता विलम्बेनापनीयते तावतेतरत्रापि वर्त्तमानापदेशो वा पञ्चमणकारोवेति सन्देहोऽप्यपनीयत एव । पर्युदासे नञोपलक्षणार्थत्वं इत्यधिको दोषः । तस्मात् पर्युदासासम्भवात् प्रतिषेधोऽवश्यभावी । एवं विकल्पे स्थिते मध्याह्नसन्धिविषयत्वं निषेधस्यापराह्नसन्धिविषयत्वं विधेरिति । यतो लौगाक्षिणा पूर्वाह्णापराह्नसन्धिविषयभेदेन पूर्वात्तरदिनयोर्यागव्यवस्था कृता “पूर्वाह्णे वाथ मध्याह्ने इत्यादिना । यत्तु “पर्वण्येष्वतुर्यांग इति वाक्यन्तदपि न प्रतिपक्षतुर्यांगे यागं निवारयति । तथाहि न तावच्चतुर्यमंशं निषेधति, अविहितत्वाच्चिषेधत्वेनाप्रतीतेः । नापि पूर्वेषामन्येषामंशानां विधायकत्वेनार्थादितरमंशं निवारयति, विधिविभक्तिशून्यत्वेन विधिवत्त्वस्याप्यप्रतीतेः ।

नाप्यपरि हि देवेभ्यो धारयतीतिवद्विधिः कल्प्यते, सिद्धवदनुवादात् प्रमाणान्तराविरोधाच्च विधयः कल्प्यन्ते। इह तु “पर्वण्यस्तुर्थांश इत्यत्र प्रतिपद्भागत्रयविधाने चतुर्थांशनिवृत्तिप्रयोजने कल्प्यमाने “न यष्ट्यं चतुर्थांशे” इति चतुर्थांशस्य पाक्षिकाभ्यनुज्ञाशास्त्रं विरु-
ध्यते। न च वाच्यं विज्ञेय इति विधिप्रत्ययः, “अर्हे कृत्यत्तचस्ये-
त्यर्हार्थत्वेनापि घटमानत्वात्, भवतु वा विधिप्रत्ययः, तथाप्यन-
पेक्षिते ज्ञाने न तु यजतौ। अथ निर्वपत्यालभतिवदनपेक्षितधा-
तुगतोऽपि विधिरिष्टमर्थं विधत्त इति। उच्यते। सापि क्लिष्ट-
कल्पनैवेति न विसृष्टचतुर्थांशाभ्यनुज्ञाशास्त्रबाधने सामर्थ्यं। तथाहि
धात्वर्थः श्रुत्या विधीयते तदसम्भवे धात्वर्थोऽन्यत्र विधीयते धात्वर्थं
वान्यत् विधीयते। यत्र त्वन्यदेवान्यत्र विधीयते तदतिक्लिष्टं। अथ
तद्दोषपरिहाराय धात्वर्थो ज्ञानमेव विधीयते कथं तर्हि कालस्य
प्राप्तिः। अथ ज्ञानं विधीयमानं ज्ञेयसंस्काररूपमिति ज्ञानसंस्कार्यस्य
कालस्य यागे विनियोगमन्तरेणानुपपद्यमानं विनियोगविधिं कल्प-
यतीत्युच्यते। तन्न संस्कारानुपपत्त्या संस्कार्यविनियोगकल्पनायाः
सक्ताधिकरणे निराकृतत्वात्। ननु “सोमाभावे पूतीकानभिषुणु-
यादिति तमस्मै भक्षं प्रयच्छेदिति च भक्षाभिषवसंस्कारान्यथानुप-
पत्त्या फलचमसस्य पूतीकानाञ्च यागविनियोगो यथा कल्पितस्तथे-
हापि ज्ञानसंस्कार्यस्य कालस्य विनियोगविधिः कस्माच्च कल्प्यते।
उच्यते। युक्तं तत्र सोमेन यजेतेति कृत्तविनियोगस्य सोमस्य
सोममभिषुणोतीति सोमचमस इति च समाख्यया भक्षाभिषव-
संस्कारविधिर्न विरुध्यते इति, सिद्धे भक्ष्याभिषवयोः सोमसंस्कारत्वे

निरुद्धसंस्कारस्य द्रव्यान्तरसंस्कारविधानेन सुश्रक्तं द्रव्यस्य पूर्वद्रव्य-
समानकार्यत्वकल्पनं, इह त्वनिरुद्धोद्भोजनसंस्कारः संस्कार्यस्य कालस्य
कृत्तमानान्तरलभ्यविनियोगादृते न निर्वहति सक्ताधिकरणन्याया-
दिति युक्तमेव ।

किञ्च सोमद्रव्यस्यैव विनियुक्तस्य कदाचिदलभ्यमानस्य प्रतिनि-
धुपादाने प्राप्ते नियममात्रं क्रियते “पूतौकानभिषुणुयादिति,
न त्वपूर्वा विनियोगः क्रियते । न त्विह विनियोजकान्तरेण
विना सिद्ध्यति, तस्मात् “समुद्रं मनसा ध्यायति पृथिवीञ्च मनसा
ध्यायति देव्यञ्च मनसा ध्यायतीतिवदारादुपकारकत्वमेव कालज्ञा-
नविधानस्येति न काले प्रापकत्वं । भवतु वा ज्ञानसामग्रीसामिधे
ज्ञानस्यार्थसिद्धत्वेनाविधेयत्वात् कालविधित्वमेव कालज्ञानविधा-
नस्येति । तथापि यागकाल इत्येकस्मिन् पदे किञ्चिदुद्दिश्य
किञ्चिदुपादीयत इत्येतदनुपपन्नमेव, यथेतत् अङ्गैः खिद्यतं
यजतीतिवद्वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष इतिवच्च, यथा हि वषट्कर्तृविशेषि-
तभक्षणे प्राथम्यसम्बन्धो विधातुं न शक्यते तथा पदान्तरोपात्तपर्व-
चतुर्थीणादिविशेषितस्य कालशब्दार्थस्य यागकाल इति समासपदै-
कदेशप्रतिपादितस्यैकदेशान्तरार्थेन सह पश्चात्सम्बन्धोविधीयत इति
नोपपद्यते समस्यमानपदयोः परस्परसम्बन्धात् प्राक्पदान्तरसम्बन्धा-
नुपपत्तेः “परिपूर्णं पदं पदान्तरमाकाङ्क्षतीति न्यायात् । अथ
“पर्वण्येष्वतुर्थीणां आद्याः प्रतिपदस्तथ इति पदान्तरोपात्तस्य
कालस्य यागेन सम्बन्धो विधीयत इति । उच्यते । तथापि यागकाल-
इति समासपदगतेनोपसर्जनीभूतेन यागेन सह सम्बन्धः प्राप्नोति ।

क्लिञ्च फलेन वा कारकेण वा क्रियाणां सम्बन्धो भवति । न च कालो यागस्य फलं, असाध्यत्वात् । नापि कारकं, कारकविभक्तिनिर्देशाभावात् । न हि “प्रतिपदि यजेतेत्त्रिवत् पर्वचतुर्थ्यांशादे-
रधिकरणविभक्तिनिर्देशो दृश्यते । तस्मान्नक्षण्याधिकरणार्थः कल्प-
नीय इत्यपरः क्लेशः ।

अस्तु वा कालविधित्वं, तथापि प्रतिपदाद्यभागत्रयविधानं नोपपद्यते । तथाहि इह कालद्वयमुपात्तं पर्वचतुर्थ्यांशः प्रतिपदा-
द्यभागत्रयश्च । न चोभयमेकेन वाक्येन विधातुं शक्यते, यागानु-
वादेन कालद्वये विधीयमाने वाक्यभेदप्रसङ्गात् । अथ कालस्य
निमित्तस्वरूपकत्वात् कालयोर्योगोविधीयते न तु यागे कालावि-
त्युच्यते, तर्हि सुतरामेव वाक्यभेदः । तत्र कालभेदेन यागसम्ब-
न्धभेदप्रतीतिः । अथ प्रतिग्रहं संमार्गेषु विधीयमानेष्वपि यथा न
वाक्यभेदस्तद्वदिहापि प्रतिकालं यागे विधीयमानेऽपि न वाक्यभेद-
इत्युच्यते । तच्च युक्तं । तत्र ग्रहत्व-संमार्गयोरेकेन यत्नेन सम्बन्धं
विधाय औते विधितात्पर्यं पर्यवसिते सत्यार्थिका व्यापारभेदाः
प्रतिग्रहमुपजायमाना अपि न वाक्यं भिन्दन्तीति । इह तु पर्वचतु-
र्थांशस्य प्रतिपदाद्यभागत्रयस्य चैकेनेव औतविधितात्पर्येण यागस-
म्बन्धो येन शब्देन विधीयते तथाविधः शब्दोनास्त्युभयोः पृथगुपात्त-
त्वात्तस्मात्प्राप्तस्य यागस्थानेकस्मिन् सम्बन्धे विधीयमाने रेवती-
वारवन्तीयाधिकरणपौर्णमास्यधिकरणादिपूर्वपक्षवद्वाक्यभेदः । ननु
तद्वदेव तर्हि विशिष्टविधानेन वाक्यभेदपरिहारः कस्मान्नेष्यते ।
उच्यते । विशिष्टविधानेऽभ्युपगम्यमाने यागान्तरापत्तेर्न दर्श-पूर्णमा-

सयोरयं कालविधिः सिद्ध्यति । दर्श-पूर्णमासयोः शास्त्रान्तरप्राप्त-
योरेकेन वाक्येन कालद्वयसम्बन्धे वाक्यभेद उक्त एव । अथ “अर्द्ध-
मन्तर्वेदि मिनोत्यर्द्धं बहिर्वेदीत्यत्र लक्षणया सन्धौ मिनोतीति
विधाय यथा वाक्यभेदः परिहृतः तद्वत् पर्व-प्रतिपद्भागाभ्यां सन्धि-
लक्षणया वाक्यभेदपरिहार इत्युच्यते । तत्र युक्तं । तत्र सन्धिदेशे
लक्षितेऽर्थप्राप्तत्वेनान्तर्वेदि-बहिर्वेदिशब्दार्थयोरनुवादसम्भवात् । इह
तु सन्धिकाले लक्षितेऽपि न पर्वचतुर्थ्यां प्रतिपद्भागत्रयस्यानुवादः
सिद्ध्यति । पूर्वापरयोरंशयोर्नियतयोर्विषमयोरर्थप्राप्त्यभावात् ।

किञ्च सम्बन्धविधानस्य किं लक्षणाक्षेपेन “सन्धौ यजेतेति श्रुत्या
सन्धिकाले विहितोऽपि प्रयोगायोग्य इति तत्समीपलक्षणायां प्राप्तायां
किं पर्यन्तः काल इत्यवध्यपेक्षायां पूर्वापरसमीप्यावधिविधानार्थं
वाक्यमागतमिति वक्तव्यम् । यदि पर्वचतुर्थ्यां प्रतिपदविधायकमेतदाक्य
भवेत् “पर्वण्येष्वतुर्थ्यां आद्याः प्रतिपदस्तथ इति, तदपीदानौम-
नुपपद्यमानं । यदि पुनरपि तमेव सन्धिं लक्षयितुं गच्छति तदा
किं तेन कृतं भवति, तस्माद्यागस्य कालद्वयसम्बन्धविधाने वाक्यभे-
दोऽपरिहार्यः । अथ यो यागकाल इति यागकालमनूद्य स पर्वण-
्येष्वतुर्थ्यां आद्याः प्रतिपदस्तथेति विधीयते । तर्हि याग-
काल इति विशिष्टानुवादे एकस्तावदाक्यभेदः, पर्वचतुर्थ्यां प्रति-
पद्भागत्रयस्य चोभयोर्विधानादपरोवाक्यभेदः । यत्तदोर्थत्यासेनाव्य-
हत्यपरोदोषः । अथ पर्वचतुर्थ्यां प्रतिपद्भागत्रयं वानूद्य तयोर्ह-
योर्यागकालत्वं विधीयते । एवं तर्हि पर्वण्येष्वतुर्थ्यां इति विशि-
ष्टानुवादादेकोवाक्यभेदः, आद्याः प्रतिपदस्तथेति इत्यपि विशि-

शानुवादाद्द्वितीयोवाक्यभेदः, तथोक्तमर्थार्थकालत्वविधानान्तृती-
वाचोक्त्यभेदः, पर्वचतुर्थ्यांशस्य प्रतिपद्भागत्रयस्य च विधायकान्तरा-
भावाद्नुवादोऽपि न शक्यते कर्तुमित्यपरोदोषः ।

किञ्च कालस्यानुपादेयत्वात् कालविधिपरेषु वाक्येषु कालमु-
द्दिश्य कर्मैवोपादीयते, तदिह यदि पर्वचतुर्थ्यांशमुद्दिश्य स याग-
काल इति विधीयते तर्हि विधेयस्य यागकालस्यापि कालरूपत्वेना-
नुपादेयत्वादुद्देश्यत्वमेव प्राप्नोति । न चोद्देश्यद्वयस्य मिथः सम्बन्धः
सम्भवति । न चानयोः समुदायीकरणार्थः एकः शब्दोऽस्ति, येन
समुदायस्य यागसम्बन्धविधानादाक्यभेदः परिह्रियेत । ननु याग-
काल इति कालशब्देनोभयमेकरूपतया परामृश्य यागसंबन्धोविधी-
यते । तत्र । याग-कालशब्देन याग-कालयोः सम्बन्धविधानमश-
क्यमित्युक्तत्वात् ।

किञ्च याग-कालशब्देन पर्वचतुर्थ्यांशादिकालोऽनूद्यते पुनस्तेनैव
शब्देन यागस्य कालसम्बन्धो विधीयते, तदा वाजपेयोक्तं वैरूप्य-
मापद्यते । न ह्येकस्मिन्नेव वाक्ये एकमेव वस्तु तदाक्यगतमेव किञ्चि-
दपेक्ष्यानूद्यते किञ्चिदपेक्ष्य विधीयते इति सम्भवति । यदि तु
वैरूप्यपरिहारार्थं पर्वचतुर्थ्यांशपक्षादिपरामर्शमन्तरेण शुद्धस्यैव का-
लस्य यागसंबन्धो विधीयते । तदयुक्तं । कालसम्बन्धविधानमन्त-
रेणापि सिद्धेः । अथ “यागकालः स विज्ञेय इति तच्छब्देन पर्व-
प्रतिपद्भागान् परामृश्य यागसंबन्धोविधीयते, तत्रापि पूर्वोक्तं वैरूप्यं
तदवस्थमेव ।

किञ्च स इत्ययन्तच्छब्द एकवचनान्तश्चतुरः कालभागान् परा-

मर्तुं न शक्नोति । अथानुषङ्गन्यायेन पृथगेकैकं परामृशतीत्युच्यते ।
मैवम् । एकस्मिन्वाक्ये प्रतिपदमनुषङ्गेऽकस्यानेकेषु सम्बन्धेषु गृह्य-
माणेषु वाक्यभेदप्रसङ्गात् ।

किञ्च एकवचनान्तस्य स इत्यस्य तच्छब्दस्य “आद्याः प्रतिपद-
स्तस्य इत्यत्र बहुवचनप्रतिनिर्देशात् अनुषङ्गोऽपि नोपपद्यते । यथा
गच्छतामित्यस्य संयजत्रैरङ्गानीत्यत्र नानुषङ्गः ।

किञ्च यत्तदोर्नित्याभिसम्बन्धात्पर्वणोद्यस्वतृथांश्च इति पर्वचतुर्थांशे
यच्छब्दश्रवणात् स एव तच्छब्देन परामर्तुं युज्यते न प्रतिपद्भागाः ।
अथ तत्रापि यच्छब्दोद्धाद्विद्यते श्रुत्युद्धाद्वतयोः श्रुतेः शीघ्रं सम्प्रत्ययात्
पुनरपि न तस्य परामर्शः । भवतु बाध्याहारः तथापि प्रतिपद्भागा-
इति बहुवचनान्तस्यैव यच्छब्दस्याध्याहारादेकवचनान्तेन तच्छब्देन
पुनरपि कथं सम्बन्धः । अथ पर्वप्रतिपद्भागसमुदाय एकवचनान्ते-
तच्छब्देन परामर्तुं शक्यते इत्युच्यते । तन्न । एकावच्छेदमन्तरेण समुदा-
यानुपपत्तेः । अथैकेन तच्छब्देनोपादानात् समुदायत्वमित्युच्यते । यथा
विद्वद्वाक्ये पौर्णमास्यादिशब्दोपादानादाग्नेयादीनां समुदायत्वसिद्धिः,
यथा वा राजसूयशब्देनोपादानादनुमत्यादीनां मत्तादीनां^(१) पवि-
त्रादीनाञ्च यागादीनां समुदायत्वसिद्धिः । तन्न । तच्छब्दोपादा-
नात् समुदायत्वं समुदायत्वादेकवचनान्ततच्छब्दोपादानमिति तरे-
तराश्रयापत्तेः । आग्नेयादीनान्त्वेकशब्दोपादानव्यतिरेकेणाप्येको-
पाधिसम्बन्धो विद्यत एव । यदुत्पत्तौ कालविशेषयोगित्वं नाम
तदुक्तम् । “एककालाभिसंयोगाद्विज्ञानामपि कर्मणां । समुदायार्पणं

(१) अनुमत्यादीनामम्हादीनामिति क० ।

प्रकृतमेकदेशस्यवृत्तवत्” ॥ इति । राजसूयेऽपि प्रकृतत्वविशिष्टयागलो-
पाधिसङ्गावात् समुदायत्वं भविष्यत्येकफलसाधनत्वाद्वा । नन्वत्रापि
प्रकृतत्वविशिष्टकाललोपाधिसङ्गावात् पर्वचतुर्थ्यांशस्य प्रतिपङ्गागत्रयस्य
च समुदायत्वं भविष्यति । मैवं । किं पदार्थरूपेण कालयोः प्रकृतत्वं,
किं वा वाक्यार्थरूपेण, न तावद्वाक्यार्थरूपेण, महावाक्येऽवान्तरवा-
क्यार्थविवक्षाभावादिविद्यमानेऽवान्तरवाक्यभेदप्रसङ्गात् । नापि पदा-
र्थरूपेण, न हि पर्वणोयश्चतुर्थ्यांश इत्यत्र कस्यचिदेकस्य पदस्यार्थः पर्व-
चतुर्थ्यांशः प्रतिपङ्गागत्रयं वा, तस्मान्न प्रकृतत्वावच्छेदात् समुदायत्वं
पर्व-प्रतिपङ्गागानाम् ।

ननु यागसाधनत्वैकोपाधिसङ्गावात् समुदायत्वं भविष्यति ।
नैतदेवम् । यागसाधनत्वात् समुदायत्वं, समुदायत्वादेकवचनान्तेन
तच्छब्देन परामर्शः, तच्छब्दपरामर्शाद्यागविधानं, यागविधानाद्याग-
साधनत्वं, यागसाधनत्वात् समुदायत्वमिति चक्रकापत्तिः । अत-
एवैकावच्छेदमन्तरेण समुदायत्वानुपपत्तेः कालद्वयप्रतिपादकावेव
शब्दैः कालद्वयसमुदायं लक्षयत इत्येतदपास्तम् । अथ “पर्वणेऽंशे
तुरौये तु कर्त्तव्येष्टिर्दिजातिभिः” इति पर्वचतुर्थ्यांशस्य याग-
साधनत्वावगमात् “पश्चादथोऽभियष्टव्याः,” “न यष्टव्यं चतुर्थ्यांशे” इति
वाक्याभ्यां चतुर्थ्यांशवर्जितप्रतिपङ्गागत्रयस्य यागसाधनत्वावगमात्
“पर्वणोयश्चतुर्थ्यांश इति वाक्यप्रमितेः प्रागेव कालावयवानां याग-
साधनत्वलक्षणस्योपाधेः सिद्धत्वात् “पर्वणोयश्चतुर्थ्यांश इति वाक्ये
तेषां समुदायापादनत्वानुपपन्नमिति न चक्रकापत्तिरित्युच्यते ।
तदयुक्तं । एकेनानेकेषु कालभागेषु यागसाधनतयाभिधीयमानेषु

वाक्यभेदापत्तेस्तत्परिहारार्थं समुदायरूपतयाथेकत्वापत्तेर्विधेयानां कालभागानामपेक्ष्यते यागसाधनत्वमेव विधातुं । तत्र यदि पर-
मिदानीं समुदायरूपतयापत्तेः प्रागेव वाक्यान्तरैः कालभागानां याग-
साधनत्वं सिद्धं किमिदानीं समुदायरूपतया क्रियते ।

किञ्च कालद्वयमिदं विधीयमानं किं समुच्चयेन विधीयते, किं वा विकल्पेन । न तावत् समुच्चयेन कालद्वयसम्बन्धः, तथा सत्युभयोरपि कालयोर्भागानुष्ठानप्रसङ्गात् । नापि विकल्पेन, विकल्पो हि विरुद्धार्थयोः शास्त्रयोः परस्परतो विधानसामर्थ्याविर्भाव-तिरोभावादिना विरुद्ध-
व्यापारचतुष्टयद्वयेन क्लेशेन सन्पाद्यमानोऽपि गत्यन्तराभावात् खेदे-
नैवाभ्युपेयते । तत्रैकेनैव विधानात् तावत्क्लेशोऽनुभूयत इति किमे-
तद्वाजपेयोक्तवैरूप्यापत्तेः, एवं कालद्वयाभ्युपगमेन सर्वमेतदुक्तं ।

किञ्च प्रातरात्मकस्तृतीयोऽपि कालोऽत्रैवोपात्त इति तस्मिन्नपि विवक्ष्यमाणे पूर्वोक्तेषु पक्षभेदेषु सुतरां वाक्यभेदादयः सम्भवन्ति, तस्मादतिमन्दशक्तित्वादस्य वचनस्य न प्रतिपद्वागत्रयविधानमुखेन चतुर्थ्यांशव्युदासकत्वं, किं तर्ह्यनेन वचनेन क्रियते, न किञ्चित् क्रियते । किन्तु “पर्वणोऽंशे तुरीये तु कर्त्तव्येष्टिरिति पर्वचतुर्थ्यांशे प्राप्ते “पचा-
दयोऽभियष्टव्या इति प्रतिपदि प्राप्तायां “प्रातर्यजध्वमिति प्रातःकाले प्राप्ते “न चष्टव्यं चतुर्थ्यंश इति पूर्वोक्तप्रकारेण प्रतिपच्चतुर्थ्यांशे विकल्पेन निषिद्धे वैकल्पिकनिषेधेन लक्षितो यावत्कालराशिरवशिष्यते, नाना-
शास्त्रप्राप्तः स सर्वः पिण्डीकृत्यैकेन याज्ञिककारिकावाक्येन कथ्यते, स्मरणसौकर्यार्थं “पर्वणोयश्चतुर्थ्यांश इति । यथा स्पष्टेन वेदिसुद्धन्ती-
त्यादिनानाशास्त्रप्राप्तोऽर्थः पिण्डीकृत्यानुसृत्य “एतानि वै दृश्यन्त्यायु-

धानीति । यथाह वार्त्तिककारः, “स्फादेरुत्पत्तिसम्बन्धः कार्यैरुद्धन-
नादिभिः । तत्र यज्ञायुधानीति प्राप्तमेवानुकीर्यते” ॥ तथा “पर्वणो-
यश्चतुर्थ्यांऽग्न इत्यपि नानाशास्त्रपिण्डीकृतानुवादः न पुनः कस्यचि-
त्कालस्य विधायकमेतत् येनार्थात् प्रतिपच्चतुर्थ्यांश्च व्युदस्येत् ।

किञ्च “उक्तोमनीषिभिरित्युक्तशब्देन वाक्यान्तरैरुक्त एवार्थः स्मरणे
सौकर्यार्थमेकत्र पिण्डीकृत्यानुद्यते न त्वपूर्वाऽर्थोऽग्नेन वचनेन विधी-
यत इति दर्शयति । तस्मात्प्रतिपदाद्यभागत्रयस्यैव यागकालत्वमिति
विधानाभावात् “न यद्युच्यं चतुर्थ्येऽग्न इत्यग्नेन निषेधेनापि चतुर्थ्यांश्च
पाक्षिकप्राप्त्याभ्यनुज्ञानपायान्नात्यन्तमयागकालत्वं प्रतिपच्चतुर्थ्यांश्च
यद्यवश्यमग्नेन वचनेन विधायकेन भवितव्यं तर्हि प्रातर्विधान-
मस्तु सर्वमन्यदाक्यान्तरप्राप्तमनूद्यते । ननु प्रातःकालोऽपि प्रात-
र्यजध्वमिति शास्त्रप्राप्त एव । नैष दोषः । न हि पौरुषेयवाक्यानां
वेदमूलत्वापराधेन विधातृत्वं विहन्यते, सर्वस्यतीनामप्रामाण्यप्रसङ्गात् ।
येषामपि वक्तृज्ञानानुमापकानि पौरुषेयवचनानि तेऽपि कथञ्चित्
पौरुषेयेषु वचनेषु विध्यनुवादविरोध्यनुवादविवेकं कुर्वन्त्येव न पुनः
सर्वानुवादकत्वमन्यते । येनैवमाहुः यज्ञोदनालक्षण इत्यनूद्य स
धर्म इति विधीयत इति । ननु यदि वाक्यान्तरप्राप्तोऽप्यर्थो-
विधातुं शक्यते तर्हि पर्वचतुर्थ्यांशादिरपि कस्माच्च विधीयते ।
उच्यते । न पर्वचतुर्थ्यांशादिर्वाक्यान्तरप्राप्त इति न विधीयते किन्त्व-
नेकविधाने वाक्यभेदभयाद्वाक्यान्तरप्राप्तत्वेन कथञ्चिदनुवादितुमपि
शक्यत्वाच्च विधीयत । ननु यदि एक एव विधातव्य इति पर्व-
चतुर्थ्यांशादिकालस्य वाक्यान्तरविहितत्वात् प्रातःकालो विधी-

यते तर्हि विपरीतं कस्मान्न भवति । उच्यते । “पर्वण्यश्चतुर्थांश-
इति चतुर्थांशस्य यच्छब्दोपबन्धादविधेयत्वं, प्रातःकालस्तु तद-
भावाद्विधीयते ।

किञ्च पर्वचतुर्थांशस्य “आद्याः प्रतिपदस्त्रय इत्येतद्विहितस्य
यागकालः स इति तच्छब्देन परामर्श इत्यपरः क्लेशः ।

किञ्च येनैव हेतुना वाक्यभेदभयादिना कालत्रितयमेतेन न वि-
धीयते तेनैव पर्वचतुर्थांशादिरेकोऽपि कालो न विधीयते, तथाहि
पर्वण्यश्चतुर्थांश इति, त्रय एते अर्थाः किं तेषां अरुणैकहायनीन्यायेन
प्रथमं क्रियया सह संबन्धमनुभूय पश्चात्पार्ष्णिकः परस्परसम्बन्धः,
आहोस्त्रितयमं परस्परसम्बन्धः पश्चात्क्रियया सह सम्बन्धः इति
यदापि प्रथमं क्रियया सम्बन्धः तदापि किं विशिष्टविधानन्यायेन
क्रियया सम्बन्धः, अहोस्त्रित्रियानुवादेन तेषां सम्बन्धः इति । यदि
तावद्विशिष्टविधानं तथा सति कर्मान्तरापत्तेर्न दर्श-पूर्णमासयोरयं
कालविधिः सिध्यति । अथ क्रियानुवादेन पर्वण्यश्चतुर्थांशस्य च
सम्बन्धो विधीयते, तदा प्राप्तक्रियानुवादेनानेकगुणविधानादेकस्ता-
वद्वाक्यभेदः पुनस्तेषां परस्परसम्बन्धविधानेऽपि स एव दोषः । अथ
वाक्यभेदपरिहारार्थं चतुर्थांशादिविशेषणमनादृत्य पर्वमात्रस्य याग-
सम्बन्धो विधीयते, तर्हि पर्वणि यदा कदाचिद्यागः प्राप्नोति ।
चतुर्थांशग्रहणञ्च विधित्वेनानुवादत्वेन वानुपपद्यमानं व्याहन्यते ।

ननु पर्वणि यदा कदाचिदौजानः कदाचिच्चतुर्थांशेऽपि यजत-
इत्यनुवादः सम्भवति । नैतदेवं । पाचिकानुवादस्य न्यायविदाम-
सम्मतत्वात् ।

अथ चतुर्थ्यांशयागयोः सम्बन्धो विधीयते, तदपि यस्य कस्यचिद्-
द्रव्यस्य चतुर्थ्यांशो यागार्थं इत्युक्तं स्यात् न त्वभिलषितोऽर्थः सिद्ध्यति ।

नन्वग्नविधानस्यांशिना विनानुपपत्तेरंशिनि कस्मिंश्चिदाचेतस्ये
बुद्धिस्थः पर्वरूपोऽग्निविशेषः किमिति त्यज्यते । उच्यते । बुद्धिस्थोऽग्नि-
विध्यसंसृष्टो न सिद्ध्यति । अथ यदि विधिना स्पृश्यते तर्हि तदे-
वानेकविधानमापद्यते । ननु विधिना स्पृश्यमानोऽप्यर्थात् स्पृश्यते न
श्रुत्या न तत्रानेकविधानं दोषः । मैवं । न ह्यनेनांशिविशेषेण विनां-
शविधेरनुपपत्तिर्येनार्थादिममेवांशिविशेषं स्पृशेत् । न हि साधार-
णस्यानुपपत्तिरभिधानमात्रेण बुद्धिस्थे विशेषे पर्यवस्यति, तथा सति
सर्वत्र गुणविधेरुत्सादः “सोमेन यजेतेति यागमात्रं विधाय विधौ
पर्यवसिते या साधारणी द्रव्याकाङ्क्षा सा विधानमन्तरेणैव
बुद्धिस्थे द्रव्यविशेषे सोमे पर्यवस्यतीति कथं विशेषविधानं स्यात् ।
यत्रापि प्राप्ते कर्मण्यनेकगुणविधानाद्वाक्यभेदः प्रसज्यते तत्राप्येकगु-
णविधानमेवास्तु, इतरस्तु गुणविशेषः, सामान्यानुपपत्त्याप्याचिष्यत-
इति वक्तुं शक्यत्वात् ।

नन्वेवं तर्हि “पर्वणेऽग्रे तुरीये तु कर्त्तव्येष्टिर्द्विजातिभिः” ।
इति वाक्येन कथं पर्वचतुर्थ्यांशो यागाय विधीयते तत्रापि पूर्वा-
क्तानां दोषाणां अविशिष्टत्वात् । उच्यते । “पर्वणेऽग्रे तुरीय इति
पर्वींशरूपं पदार्थद्वयं परस्परसम्बन्धविशिष्टमेकीभूतं यागाय वि-
धीयत इति विधेयभेदाभावान्न वाक्यभेदः । ननु “पर्वणेऽग्रे
तुरीय इति पर्वींशयोः परस्परसम्बन्धो विधिव्यापारमन्तरेण न
सिद्ध्यति । सत्यं न सिद्ध्यति । किन्तु विध्यन्तरमेवानयोः परस्परसम्ब-
न्धविधायकमस्ति तद्यथा ।

पञ्चदशाः परः पादः पञ्चादेः प्रथमास्तयः ।

कालः पार्वण्यागस्य अन्यथा तु न विद्यते ॥

इति पञ्चदशाः पादः इत्यनयोः सम्बन्धो विधीयते । नन्वेवं पञ्चदशा आद्येऽपि पादे यागः प्राप्नोति अथ परः पादः इति विशिष्यते तर्हि वाक्यभेदः । नैष दोषः । “सन्धौ यजेतेति सन्धिकालस्य यागार्थस्य विहितस्यायोग्यत्वात् सन्धिसमीपवर्तिनि काले लक्षयितव्ये क्रियासमीपकालो लक्षितः किं नाडिका किं वा प्रहरस्तिथ्यङ्गं तिथिर्वैत्यपेक्षायां पञ्चदशीपादः सामीप्यविशेषाकाङ्क्षापरिपूरणाय विधीयमानः सामीप्यावष्टम्भेन सन्धिप्रत्यासन्नतर एव सिद्ध्यति न दूरवर्ती । नन्वत्र वाक्ये न केवलं पञ्चदशीपादयोः सम्बन्धः प्रतीयते किन्तु यागसम्बन्धोऽपरः प्रतीयते । सत्यमेवं । किन्तु “पर्वणेऽग्रे तुरीये तु कर्त्तव्येष्टिरिति विधीयमानोऽनूद्यते आगामिन्या अपि प्राप्तेरनुवादसम्भवात् । तस्मात् पञ्चदशीवाक्ये पञ्चदशीपादमात्रं विधीयते । तस्य सम्बन्धस्य यागसम्बन्धमात्रं “पर्वणेऽग्रे तुरीये त्वित्यनेन विधीयते । तस्य पर्वण्यस्य तुरीयत्वमविहितमपि सन्धिशास्त्राच्चिन्नमनूद्यत इति पूर्वमेवोक्तं । “पर्वण्यस्य तुरीयांश इत्यनेन प्रातःकालसम्बन्धमात्रं विधीयते सर्वमनूद्यते । तस्मात् कचिदप्यनेकार्थविधानाभावाच्च वाक्यभेदः । ननु पञ्चदशाः पादस्य सम्बन्धो वाक्यान्तरविहितो यागसम्बन्धविधानपरे वाक्ये वाक्यभेदं न करोतीति यद्युच्यते तर्हि “पर्वण्यस्य तुरीयांश इति वाक्येनापि पञ्चदशीपादस्य यागसम्बन्धो विधातुं शक्यत एव । सत्यं शक्यत एव । किन्त्वसौ विशिष्टकालो यागाय विधातव्यः स चाविशिष्टस्य प्रातरात्मकस्य कालस्य विधानेनापि

वाक्योपपत्तौ न युक्तः विशिष्टस्य वाक्यान्तरसम्पादितत्वेन विशिष्ट-
विधाने वाक्यभेदे परिहृतेऽपि स्वरूपमात्रविधानापेक्षया किञ्चिदि-
धिगौरवस्यापरिहार्यत्वाद्विशिष्टापादकवाक्यान्तरसापेक्षत्वाच्च । यत्र
तु स्वरूपमात्रविधानयोग्यं किञ्चिदुपात्तं नास्ति तत्र गत्यभावा-
द्विशिष्टमपि यागाय विधीयत एव यथा “पर्वणोऽग्रे तुरीये त्विति ।

ननु यदि काल-भागयोः विशिष्टत्वमेकेन वाक्येन क्रियते तस्य
विशिष्टस्य यागसम्बन्धोऽपरेण वाक्येन तर्ह्यनेनैव प्रकारेण प्रतिपदाद्य-
भागत्रयस्य यागसम्बन्धः कस्मान्नेष्यते । तथा हि “पञ्चदश्याः परः
पादः पचादेः प्रथमास्तयः” । इति पचादेः पादा अपि सन्धिसामी-
प्याच्चेपबलात् सन्धिप्रत्यासन्नाः पादाः प्रथमा एव सिद्ध्यन्तीति ।
नैतदेवं । इह कालावयवद्वयसम्बन्धः प्रतीयमान आस्ते । न चैक-
स्मिन्नेव सम्बन्धे विधेये इतरस्मिन् हातव्ये प्रथमप्रतीतं पञ्चदश्याः
पादस्य च सम्बन्धं हित्वा पञ्चादवगतः पचादेः पादानाञ्च सम्बन्धो
विधीयत इति कोऽयं नयः । किञ्च पञ्चदश्याः पादस्य च सम्बन्धः
पाठसिद्धः पचादेः पादानाञ्च सम्बन्धोऽध्याहार्य इत्यपि तस्य
दौर्बल्यं । किञ्च विधीयतां नाम कामं पचादेः पादानाञ्च सम्बन्ध-
स्तथापि केन वाक्येन संयोगो विधीयते, न तावत्तेनैव, वाक्यभेद-
प्रसङ्गात् । नापि “पर्वणो यच्चतुर्थोऽग्रे आद्याः प्रतिपदस्तय इत्यनेन,
तस्य प्रातःकालसम्बन्धविधानेनैव चरितार्थत्वमित्युक्तं । न चान्यदा-
क्यमस्ति येन प्रतिपद्भागत्रयस्य यावान् सम्बन्धो विधीयते । तस्मान्ना-
गत्रयविधानासम्भवात् “न यष्ट्वं चतुर्थोऽग्रे” इत्येतदेव चतुर्थांशनि-
षेधकमवशिष्यते । तच्च प्रतिपच्चतुर्थांशस्यापि विकल्पेन प्राप्तिसमु-

जानातीत्युक्तं । तस्मात् पूर्वोक्तव्यवस्थयापराह्णादिपर्वसन्धौ प्रतिपच्च-
तुर्थांशो न निषिध्यते पूर्वाह्नपर्वसन्धौ तु निषिध्यत इति सिद्धं ।
तथाच त्रिकाण्डमण्डनेनोक्तं ।

सन्धिर्यद्यपराह्णे स्याद्यागं प्रातः परेऽहनि ।

कुर्वाणः प्रतिपद्भागे चतुर्थेऽपि न दृश्यति ॥

तदेतत्त्रिकाण्डमण्डनादिमतमन्ये नानुमन्यन्ते । कस्मात् पूर्वाह्णाप-
राह्नसन्ध्ययोर्भयोरप्युपवासे द्वितीयेऽहनि च यागेऽनुष्ठायमाने पचा-
देः प्रतिपच्चतुर्थांशस्य च सम्भवात् “पचादयोऽभियष्टव्याः” । “न यष्टव्यं
चतुर्थेऽंशे” इति शास्त्रद्वयस्याप्यनुग्राह्यत्वान्मध्याह्नसन्धावेकमपराह्न-
सन्धावपरमिति व्यवस्थायां प्रमाणाभावात् । न च लौगाक्षिवा द्वयं
प्रमाणं, तस्य पूर्वोत्तरदिनद्वययागव्यवस्थापरत्वेन विधि-निषेधव्यव-
स्थायां तात्पर्याभावादसम्भवाच्च । तथाहि आदित्योदयसमनन्तरं
पर्वसन्धौ तदहर्भागं क्रियमाणे पचादिशास्त्रस्य निषेधानुग्रहदर्शनात् ।
अपराह्नसन्धावप्यर्वागस्तमयात्पर्वसन्धौ द्वितीयेऽहनि यागानुष्ठानेऽप्यु-
भयोरनुग्रहदर्शनात् । एवं रात्रिसन्धावप्युभयोरनुग्रहः ।

अथ प्रतिपच्चतुर्थांशे यागाभावात् पूर्वाह्नसन्धौ पचादिशास्त्र-
स्यानुग्रहो नास्तीत्युच्यते, तर्ह्यपराह्नसन्धावपि प्रतिपदाद्यभागे यागो
नास्तीति पचादिशास्त्रमनुग्रहान्तमुच्यते । तथा शास्त्रान्तरवशादाद्ये
भागत्रये यागेऽनुष्ठिते “पचादयोऽभियष्टव्या इत्यस्यार्थाऽपि क्रियत-
एव । तथा कृष्णपचादिदर्शपूर्णमासयागो न व्याप्नोतीत्येकदेशे एव-
मनुष्ठानं । यदपि “न यष्टव्यं चतुर्थेऽंशे” इति निषेधान्धयानुपपत्त्या
प्रतिपच्चतुर्थांशे यागकल्पनं तदप्यत्रार्थस्य हानं स्यादित्येतदधि-

करणविरुद्धम् । अत्र ह्यार्षेयं वृणीते इत्यस्य चीन् वृणीते इत्यस्मिन् विद्यमाने न चतुरो वृणीत इति निषेधकल्पविधिपरत्वं न सम्भवतीत्युक्तं । तदिहापि “पचादयोऽभियष्टव्या इत्यस्य “पचादेः प्रथमास्त्रय इत्यस्मिन् विद्यमाने “न यष्टव्यं चतुर्थेऽंश इति निषेधाद्विध्यन्तरकल्पना न सम्भवतीति । तस्मात् “न यष्टव्यं चतुर्थेऽंश इति नित्यानुवादोऽयं न चतुरो वृणीते इतिवत् । अथ वा पर्युदासोऽयं, “पचादयोऽभियष्टव्या इति प्रतिपदि यागकाल उच्यमाने “न यष्टव्यं चतुर्थेऽंश इत्यनेन चतुर्थांशवर्जिते प्रतिपदि यष्टव्यमित्युच्यते, एतदेव स्पष्टीकृतं सत्यन्तरे “पचादेः प्रथमास्त्रय इति, “आद्याः प्रतिपदस्त्रय इति च । एवञ्च सति “पचादयोऽभियष्टव्या इत्यस्य “न यष्टव्यं चतुर्थेऽंश इत्यस्य च प्रतिपद्भागत्रयस्यैकश्रुतिमूलत्वं भविष्यति । यत्तु पर्युदासपक्षे दूषणमभिहितं अपराह्णपर्वसन्धौ षड्घटिकात्मके च तिथिद्वये पूर्वद्युः पर्वचतुर्थांशाभावेऽपि पर्वतृतीयंशे यष्टव्यम्, परेद्युः प्रतिपदाद्यभागत्रयाभावेऽपि चतुर्थभागे यष्टव्यमिति प्रयोगवचनसामर्थ्यादापतितो विकल्पो न देवैरपि वारयितुं शक्यते, पर्युदासश्च न नञो मुखोऽर्थः किन्तु लक्षणयेति । तदसत् । यदि हि पर्वतृतीयभागवत् प्रतिपच्चतुर्थांशो न पर्युदस्तः स्यात् तदैवमपि भवेत्, इह तु “न यष्टव्यं चतुर्थेऽंश इति पर्युदाससङ्गावात् पर्वतृतीयभाग एव यागः प्राप्नोति । न च पर्युदासे लक्षणेऽप्येकादशीनिर्णये दर्शितं, अनेनैव न्यायेन निषेधपक्षेऽपि पूर्वद्युरेव यागः प्राप्नोति । अनुपपत्त्या हि पर्वतृतीयप्रतिपच्चतुर्थभागयोर्विकल्पेन यागे प्राप्ते “न यष्टव्यं चतुर्थेऽंश इति प्रतिपच्चतुर्थांशे यागस्य निवारितत्वात् ।

अन्यथा मुद्रप्रतिनिधित्वेन माषाणां ग्रहणे प्राप्तौ षष्ठेऽध्याये
जैमिनिनाभिहितं “प्रतिषिद्धं वा विशेषेण विहितं तु श्रुतिरिति,
कात्यायनेन च “प्रतिषिद्धं प्रत्ययादिति, तत्रापि वक्तुं शक्यते
प्रतिषिद्धानामपि माषाणामस्तु ग्रहणमिति । यस्तत्र परिहारो-
ऽर्थप्राप्ते निषेधो बाधक एवेति स इह समान इति । यत् किञ्चि-
देतत्पर्वचतुर्थ्यांशस्य श्रुतत्वमसिद्धमित्युक्तं । तच्च । कात्यायनेन
“श्रुतिरेषा सनातनीत्यभिधानात् । यत्तु भाव्यकारेण कात्यायनव-
चनादित्युक्तं तच्छ्रुतित्वेऽप्यविरुद्धं “श्रुतिरेषा सनातनीत्यस्य कात्याय-
नवचनत्वात् । दिङ्मात्रमत्र दर्शितं ग्रन्थविस्तरभयादिति । तस्मात्
यथोक्त एव काले याग इति सिद्धं ।

अन्ये त्वेवमाहुः “न यष्टयं चतुर्थ्येऽग्रइति यद्वचनं तत्पूर्वा-
हसन्धिविषयमिति व्याख्येयं । न च पूर्वाह-मधाहसन्धिश्रास्त्रं
हि पर्वचतुर्थ्यांशे यागविधायकं न ततः प्रतिपञ्चतुर्थ्यांशे यागस्य
प्राप्तिरस्ति अतः प्राप्यभावेन प्रतिषेधानर्थक्यं प्राप्तिपूर्वकत्वात् प्रति-
षेधस्येति वाच्यं । ततः प्राप्यभावेऽपि “पञ्चादयोऽभियष्ट्यादित्यनेन
प्राप्तिसम्भवात् । न च “आद्याः प्रतिपदस्तथ इत्यनेनास्योपसंहार-
इति वाच्यम् । अस्य कालान्तरोपलक्षकत्वेनाविरोधादुपसंहारपर-
त्वानुपपत्तेर्दिनद्वयेऽप्युक्तयागकालचतुष्टयालाभे त्ववश्यं यागकालान्त-
रमभ्युपगन्तव्यम् । न च तस्यान्यत्रापकं शास्त्रमस्ति । व्यवस्थाशा-
स्त्राणां व्यवस्थापरत्वेनापूर्वकालविधायकत्वानुपपत्तेः उभयपरत्वे वा-
क्यभेदप्रसङ्गात् केवलकालविधिपरत्वे च व्यवस्था निष्प्रामाणिकी
स्यात् तस्मात्कालान्तरोपलक्षकमेवैतदिति सिद्धं । तदयुक्तं । विना

कारणं लक्षणाप्रसङ्गात् यागकालसम्बन्धस्य त्रिमुहूर्त्तां द्वितीया चेत्यादिशास्त्रेणार्थसिद्धेः, अतो न वाक्यभेदोऽपीति यत्किञ्चिदेतत् तस्माच्च प्रतिपच्चतुर्थांशे याग इति सिद्धम् ।

ननु हेमन्तकालेऽह्नामतिवृत्तत्वात् किञ्चित्त्र्युने चतुर्दशघटिका-
मात्रं आवर्त्तनं भवति, तत्र तिथिवृद्धौ सत्यां षोडशनाडिकोऽपि
पर्वचतुर्थांशो भवति, तत्र तन्तोपक्रमकालादारभ्य प्रातः पर्वचतु-
र्थांशोऽस्ति द्वितीयदिने च प्रातः प्रतिपत्तृतीयांशस्तत्र कुत्र यागः ।
अत्र केचिदाहुः अपराह्णपर्वसन्धित्वात्परेद्युर्याग इति । तदयुक्तं ।
“पर्वणोऽग्रे तुरीये तु कर्त्तव्येष्टिर्दिजातिभिः । द्वितीयासहितं यस्मा-
दूषयन्त्याम्रलायनाः” ॥ इति हारीतवचनात् “त्रिमुहूर्त्तां द्वितीया
चेत्यादिवाक्यविरोधाच्च । अपराह्णसन्धिशास्त्रं तु त्रिमुहूर्त्तशास्त्रा-
विरुद्धे विषये व्यवतिष्ठते । नन्वपराह्णसन्धिशास्त्राविरुद्धे विषये पूर्वा-
ह्णपर्वसन्धौ त्रिमुहूर्त्तशास्त्रं किमिति न व्यवतिष्ठते । उच्यते । पूर्वा-
ह्णसन्धौ त्रिमुहूर्त्तानद्वितीयाप्रसक्त्यभावात् त्रिमुहूर्त्तग्रहणमविवक्षितं
स्यात् । त्रिमुहूर्त्तद्वितीयाशब्देन व्यवहिततरनिष्प्रयोजनपूर्वाह्णपर्वस-
न्धिलक्षणाप्रसङ्गाच्च चन्द्रदर्शनदिने यागनिषेधकवज्रवाक्यविरोधाच्च ।
अपराह्णपर्वसन्धिविषयत्वे तृक्तदोषाभावात् तद्विषयतैव युक्ता ।

किञ्च मत्पक्षे सन्धिसामीप्यं त्वत्पक्षे तन्नास्तीत्येतावान् विशेषः ।
तस्मात्प्रातर्विहितकालसम्भवात् तत्रैव याग इति । यदा तु सार्द्धं
ग्रहरद्वयं किञ्चिदधिकं चतुर्दशी पञ्चदश्यां मुहूर्त्तत्रयं प्रतिपत्प्रतिपदि
मुहूर्त्तत्रयं द्वितीया तदा पूर्वस्यां यागः “यस्यां तिथावस्तमियात्
सूर्यश्च त्रिमुहूर्त्तकः । याग-दान-जपादिभ्यस्तामेवोपक्रमेत् तिथिं” ॥

इति वचनात् । ननु,—

पञ्चदशाः परः पादः पचादेः प्रथमास्तयः ।

कालः पार्वण्यागस्य अन्यथा तु न वेद्यते ॥

इत्येतत्प्रतिपादितयागकालव्यतिरिक्ते काले यागो न युक्तः, तन्न, यथा पचादयोऽभियष्टव्या इत्येतत्प्रतिपादितयागकालव्यतिरिक्ते काले पर्वचतुर्थांशे वचनान्तराद्याग इत्यत एवमिहापि भविष्यति । यदा तु सम्पूर्णा चतुर्दशी पञ्चदशी प्रतिपद्यादित्यास्तमयादर्वागेव समाप्यते, द्वितीयाप्रभृतेर्वात्यन्तिकः चयः तदा पूर्वद्युरेव यागः ।

चतुर्दशी च सम्पूर्णा द्वितीया चयगमिनी ।

चररिष्टिरमायां स्यात् भूते कथादिकौ क्रिया ॥

इति वचनात् । यदा चतुर्दशी सम्पूर्णा पञ्चदशां नूनचिमुहूर्त्ता प्रतिपत् प्रतिपदि चिमुहूर्त्ता द्वितीया तदा पूर्वद्युरेव यागः ।

चिमुहूर्त्ता द्वितीया चेत्प्रतिपद्यापराह्निकौ ।

अन्वाधानं चतुर्दशां परतः सोमदर्शनात् ॥ इति वचनात् ।

तथा ।

आदित्येऽस्तमिते चन्द्रः प्रचीण उदयाद्यदा ।

प्रतिपद्यतिपत्तिः स्यात् पञ्चदशां यजेत च ॥ इति ।

यदा पञ्चदशां मुहूर्त्तत्रयाधिका प्रतिपत् प्रतिपदि च तावन्तौ द्वितीया ततोऽधिका वा तदा पूर्वानुष्ठानमिति तन्मुहूर्त्तचयस्य-
धिनेषु मुहूर्त्तेषु विद्यमानत्वात् पूर्वस्यामेव यागः ।

उक्तञ्च ।

प्रतिपदि समुदिता चेदग्नीनन्वाद्धीत भूतदिने ।

विरमति पर्वदिवा चेत् सद्यःकालं तु पौर्णमास्यां ॥

अन्यापि ।

अपूर्णेऽनस्तगे चैव औपवस्थासनं मतं ।

प्रतिपत्तु यदा पश्येद्धौनो वाभ्युदितः शशी ॥ इति ।

ननु यदेतत् “चरिष्ठिरमावास्यां भूते कथादिकी क्रिया” इति, तथा “प्रतिपद्यतिपत्तिः स्यात् पञ्चदश्यां यजेत च” इति, तथा “अ-
न्वाधानं चतुर्दश्यां परतः सोमदर्शनात्” इत्येवमादिभिः पञ्चदश्यां
यागविधानं कृतं तत्पर्वचतुर्थ्यांशे प्रातर्विद्यमाने तु भवतु । “पर्वणीय-
चतुर्थ्यांश इति पर्वचतुर्थ्यांशस्यैव यागकालत्वेन विधानात्पर्वतृतीय-
चतुर्थ्यांशे यागो न युक्त इत्युच्यते ।

अर्वागस्तमयाद्यत्र द्वितीया तु ग्रहृष्यते ।

तत्र यागं न कुर्वीत विषेदेवाः परामुखाः ॥

इत्येतावन्मात्रं ।

यदि तु श्रूयते तर्हि पर्वचतुर्थ्यांश एव पूर्वस्मिन्नहनि याग इत्युक्तं
स्यादिह तु “त्रिमुहूर्त्ता द्वितीया चेदित्यादिनिमित्तविशेषे पञ्चदश्यां
यागविधानात् न पर्वचतुर्थ्यांशानुरोधेन बाधो युक्तः । तस्माद्यथोक्त-
एव काले याग इति सिद्धं । यदा तु ग्रीष्मदिनान्यघटिकायां
पर्वसन्धिर्मुहूर्त्तचयद्वासाच्च प्रातः पर्वद्वितीयांशः परेद्युस्त्रिमुहूर्त्ता
द्वितीया तदा पर्वद्वितीयांशे यागः ।

तथाचाम्बलायनः ।

पर्वणोऽग्रे ततोये तु कर्त्तव्येष्टिर्दिजातिभिः ।

द्वितीयासहितं यस्माद्दूषयन्त्याम्बलायनाः ॥

यदा तु मूर्धन्तयादूर्ध्वं पूर्वद्युः पर्वचतुर्थांशस्य प्रवेशः परेद्युस्य
मुर्धन्तषट्कादूर्ध्वं प्रतिपच्चतुर्थांशः स्यात् तदा परेद्युर्यागः, मुर्धन्त-
षट्कात्माक् प्रवेशे तु पूर्वद्युः ।

यदाह गार्ग्यः ।

यज्ञकालस्त्रिपिदैधे षट्कालो यदि लक्ष्यते ।

पर्व तचोत्तरं कार्यं हीने पूर्वमुपक्रमेत् ॥

कलाच मुर्धन्तं न तु घटिका “चिमुर्धन्ता द्वितीया चेदिति
शास्त्रविरोधात् । स्मृतिप्रदीपकताप्यत्र कलाशब्दस्य मुर्धन्तार्थतोक्ता ।
पराशरवाक्ये तु षण्मुर्धन्तस्तु विद्यत इति पाठः ॥

अत्र वाक्ये केचिद्विदन्ते । तथाहि चन्द्रदर्शने यागः सर्वथैव
न कर्त्तव्यः किन्तु तत्पूर्वदिने यागः पूर्वतरदिने तन्वाधानमिति
तस्य वाक्यस्यार्थः प्रतिभाति, स चायुक्तः आपस्तम्बोक्तान्वाधान-याग-
दिनयोरन्यतरत्र विकल्पेन चन्द्रदर्शनं परिहरणीयमित्याह न
पुनर्नियमेन यागदिने चन्द्रदर्शनं परिहरणीयमिति । यथाह—

यदहर्न दृश्यते तदहरमावास्यां शो न द्रष्टार इति वेति ।

वाजसनेयिनोऽप्युभयोरन्यतरत्रैव चन्द्रदर्शनं नियच्छन्ति न पुन-
रुभयत्रापि ।

यथाहुः ।

तदैके दृष्टोपवसन्ति तस्माद्यदैवेनं न पुरस्ताच्च च पश्चात् पश्येत
तर्ह्यवोपवसेदिति च ।

कात्यायनोऽप्याह ।

चन्द्रादर्शनेनामावास्यामुपवसेत् सम्पूर्णं पौर्णमासीमिति केचित् ।

लौगाचिरप्याह ।

यदहस्तेव चन्द्रमा न दृश्येत ताममावास्यां कुर्वीत दृश्यमाने-
ऽप्यनागतादा भवन्तीति ।

तथा सोमदर्शनदिने यागविधायिका निषेधाधिकारश्रुतिर्दृश्यते ।

यदहः पश्चाच्चन्द्रमा अभ्युदेति तदहर्चजन्त इमान् लोकानभ्यु-
देयतीति एषा वै सुमना नामेष्टिर्वमद्येजानं पश्चाच्चन्द्रमा अभ्युदे-
यस्मिन् काले वासौ लोकेर्द्धकं भवतीति यस्मिन्नहनि पुरस्तात्परतश्च
सोमो न दृश्यते तदहर्चजन्त इति ।

तदेतेषां विरुद्धशास्त्राणां व्यवस्था पर्वविचारे प्रतिपादिता वक्ता-
चरित्रमतानुसारार्धपराक्षादिपर्वसम्बधौ सोमदर्शनदिने यष्ट्यमन्यथा
वेति ।

किञ्चैवं श्रूयते उत्तरामुपवषेदनिर्वायेति ।

तस्मात्तः किं पूर्वामुपवषेदुत्तरां वेत्यनिर्वाय यच्च एतादृशं
निश्चितं ज्ञानं नास्ति तत्रोत्तरामेवोपवषेदिति । एवं सन्देहेऽपि
चेदुत्तरमेव पर्वोपवसनीयं किं पुनर्वदा पर्वविचारोक्तया व्यवस्थयोत्त-
रमेव पर्व निश्चितं प्रतीयत इति, तदनुसारेणैव “त्रिमुहूर्ता द्वितीया
चेदिति वाक्यं व्याख्यातव्यं न स्वातन्त्र्येण । यदि तु स्वमहिमार्थं
कथ्यते तावदध्याहारक्षेत्रेण प्रथमतो विधिसहितमाख्यातार्थपद-
सम्बन्धं तस्मिन्क्षेत्रेऽपि पुनरनायासेन किञ्चिदपि न शक्यते । तथाहि
यदि चतुर्दश्यामन्वाधानाय कर्षो विधीयते तदैवं जोजना, चतुर्दश्या-
मन्वाधानं कर्त्तव्यं परतः सोमदर्शनादिति । तत्रेदमुच्यते । अन्वाधा-
नोत्कर्षः कस्मान्न विधीयत इति । तथाहि प्रतिपद्यापराक्षिकी

अद्यपि द्वितीया तथापि चतुर्दशां सोमदर्शनात्परतोऽन्वाधानं परच
दिनेऽन्वाधानं कर्त्तव्यमिति चन्द्रदर्शने यागनिषेधवदन्वाधानस्यापि
निषिद्धत्वात् । तद्यथा “यदैवैनं न पुरस्तात् पश्चात्पश्येत्तर्ह्यवोप-
वसेदिति चन्द्रदर्शनेनामावास्यामुपवसेदिति, “यदहर्न दृश्येत तद-
हरमावास्यामिति च, तस्माच्चतुर्दशां सोमदर्शनात्तत्परित्यागेनान्वा-
धानोत्कर्षविधानमेव युक्तं । नन्वेवं चतुर्दशां सोमदर्शनाच्चतुर्दशीतः
परच दिनेऽन्वाधानं कर्त्तव्यमिति चतुर्दशीग्रहणस्योभयत्र सम्बन्धा-
द्वाक्यभेदश्चतुर्दशीत इति विपरिणामकल्पना च स्यात् । उच्यते,
न तावद्विपरिणामकल्पना चतुर्दशां सोमदर्शनादिति व्यवहितान्वय-
स्यादुष्टत्वाद्वाक्यभेदोऽपि नास्ति श्रुत्यर्थाभ्यां सम्बन्धद्वयाभ्युपगमात् ।

यथाह ।

श्रुत्यर्थाभ्यामनेकार्थविधानं न विरुध्यत इति ।

श्रौतान्वयनानाले हि वाक्यभेदो भवति ।

यथाह ।

कुमारिलः श्रौतव्यापारनानाले शब्दानामतिगौरवमिति ।

अतएवार्थिकत्वाद्वितीयसम्बन्धस्य शब्दविपरिणामकल्पनादोषो-
ऽपि न प्राप्नोति । यथा रात्रिसन्नार्थवादत्वेनोपचीणापि प्रतिष्ठार्थात्
प्रतिष्ठाकाम इत्यधिकारेण विशेषणं भवन्ती न वाक्यं भिनत्ति, न च
विपरिणामदोषं जनयति । ननु व्यवहितकल्पनादयो दोषाः गत्यन्त-
रासम्भवेऽभ्युपगम्यन्ते । अस्ति त्विह गत्यन्तरं चतुर्दशामन्वाधानापकर्ष-
विधानं नाम । उच्यते । यदि व्यवहितकल्पनादिभयादन्वाधानापकर्ष-
विधानमाश्रीयते तर्हि तवापि कियन्तो दोषाः प्रसज्यन्ते तदाकर्ण्यतां ।

तथाहि तत्र हि पक्षे सोमदर्शनादिति क सम्बध्यते, किं चतुर्दश्यां सोमदर्शनादिति, किंवा चतुर्दशीतः परच दिन इति, किं वामावास्यायाः परतः प्रतिपदि, किं वा परतः परस्यां दिशि सोमदर्शनादिति, न तावच्चतुर्दश्यां सोमदर्शनादिति, सर्वतोऽसम्बन्धतत्वादेवंविधान्मथस्य सोमदर्शनस्य दोषत्वेनेष्टत्वाच्च । कथं तद्वत्येव दिनेऽन्वाधानं विधीयते । नापि चतुर्दश्याः परच दिने सोमदर्शनादिति, अन्वाधानयोग्यचतुर्दशीतः परच दिने कदाचित्सोमदर्शनाभावात् । नापि प्रतिपदि सोमदर्शनादिति, तथा सति परात्परतः सोमदर्शनादित्युच्येत न पुनः परतः सोमदर्शनादिति । अथ लक्षणाया स एवार्थः परत इत्यनेनोच्यते, तर्हि लक्षणेव दोषः । अथ प्रतिपदपि चतुर्दशीतः परा भवतीति परत इत्यनेन मुख्यैव वृत्त्या प्रतिपदुच्यते, तर्हि पञ्चम्यां सोमदर्शनादपि चतुर्दश्यामन्वाधानं विधीयेत । अथ प्रतिपद्यापराह्निकीत्यत्र साक्षादुपात्तेन प्रतिपदीत्यनेन सम्बन्धं कृत्वा प्रतिपदि सोमदर्शनादित्युच्यते, तथा सति प्रतिपद्वद्द्वय द्वितीयाशब्देन सोमदर्शनेन च सम्बन्धादाक्यभेदो व्यवहितकल्पना च परतःशब्दोऽप्यनर्थकः प्राप्नोति । प्रतिपदि च कदाचिदपि सोमदर्शनाभावादसंभाव्यमानार्थत्वं प्राप्नोति । अथ “तद्वैके दृष्टोपवसन्तीत्युपवासदिने सोमदर्शनस्य ज्ञातत्वेन गुणत्वमेव न दोषत्वमिति चतुर्दश्यामन्वाधानं कर्त्तव्यं चतुर्दश्यां सोमदर्शनादिति यद्युच्येत, तर्हि चतुर्दशीग्रहणस्यान्वाधानं सोमदर्शनादिति यदि व्याख्येयं ततः कस्मिन्नहनीति वक्तव्यं । न तावच्चतुर्दश्यां, परतः सोमो दृश्यते येन तच्चान्वाधानं विधीयेत । नाप्यमावास्यायां, परतः सोम-

दर्शनादिति, तस्याचानुपात्तत्वाद्वाधानयोग्यचतुर्दश्यनन्तरायाम-
मावास्यायां सोमदर्शनासम्भवाच्च । नापि प्रतिपदि परस्यां दिशि
सोमदर्शनादिति, तत्र पूर्ववाक्यभेद-व्यवहितकल्पनयोः प्रसङ्गात् ।
तत्र नियमेन परस्यामेव दिशि सोमदर्शनं भवतीति परत इत्येत-
दपि अनुवादमात्रत्वेनाप्रवृत्तिविशेषकरं प्राप्नोति । अथ पौर्णमासी-
प्रतिपक्षिवृत्त्यर्थं परतः परस्यां दिशि सोमदर्शनादिति यद्युच्येत, तद-
युक्तं पौर्णमासीप्रतिपक्ष्यहोरात्रे परस्यां दिशि सोमदर्शनस्य विद्यमा-
नत्वात् । अथ प्रतिपदि परस्यां दिशि पूर्वरात्रे सोमदर्शनादिति वा,
प्रतिपदि रेखामात्रस्य दर्शनात् प्रथमदर्शनादिति वा, शुक्लप्रतिपदि
सोमदर्शनादिति वा कृष्णप्रतिपक्षिवृत्त्यर्थं व्याख्यायते । नैतदेवं । पूर्व-
रात्रादियहणानामथाहारप्रसङ्गात् अतैरेव पदैस्तत्र द्रव्यलक्षणाप्रस-
ङ्गाद्वा पूर्वाक्तानामपि दोषाणां तदवस्थत्वाच्च उत्तरयोः पक्षयोः
परतः शब्दानर्थक्यप्रसङ्गाच्च शुक्लप्रतिपदि कदाचिदपि सोमदर्शना-
भावेनासन्नानर्थत्वप्रसङ्गाच्च । अथ शुक्लद्वितीयायां सोमदर्शनादि-
त्युच्यते । तत्र । द्वितीयाशब्देन शुक्लद्वितीयालक्षणाप्रसङ्गात् प्रथमा-
न्तद्वितीयाशब्दस्य सप्तम्यन्ततया विपरिणामप्रसङ्गाच्च । किञ्चैवं
सत्यनपेक्षितेऽपि विषये कदाचिदन्वाधानापकर्षः प्रसज्येत । च
स्पष्टार्थं यं कश्चिदेव वारमधिकृत्य तिथिकृत्तिरुदाह्रियते, आदित्य-
वारे उदयास्तमयव्यापिन्याममावास्यायां, सोमवारे उदयास्तमयव्या-
पिन्यां प्रतिपदि, मङ्गलवारे उदयास्तमयव्यापिन्यां द्वितीयायां सोम-
दर्शनाच्चतुर्दश्यामन्वाधानापकर्षः प्रसज्येत द्वितीयासोमदर्शनत्वावि-
शेषात् । अथ प्रतिपदि वा शुक्लद्वितीया तस्यां सोमदर्शनादित्युच्यते ।

तन्न । अनन्तरैकदोषवर्जं पूर्वाक्तसर्वदोषाणां तदवस्थत्वात् प्रपिपदि कदाचिदपि द्वितीयाऽसम्भवाद्सम्भाव्यमानार्थत्वमप्युक्तं स्यात् । अथ प्रतिपत्संयुक्तायां द्वितीयायां सोमदर्शनादित्युच्यते । तन्न । सर्वस्या अपि द्वितीयायाः प्रतिपत्संयुक्ताविशेषेणाविशेषणत्वप्रसङ्गात् पूर्वा-
क्तानामपि दोषाणां तदवस्थत्वात् । अथ दिवैव प्रतिपद्युक्तायां शुक्ल-
द्वितीयायां सोमदर्शनादित्युच्यते । तन्न । अनन्तरैकदोषवर्जं पूर्वा-
क्तदोषाणामन्यत्राप्यपरिहारात् ।

किञ्च आदित्यवारे षष्टिनाडिकायाममावास्यायां सत्यां प्रति-
पदि षटिकादयविवृद्ध्याथ सोमवारं व्याप्य मङ्गलवारे षटिकादय-
मात्रायां प्रतिपदि सत्यां दिवैव प्रतिपत्संयुक्ता द्वितीया जातेति तत्र
सोमदर्शनाच्चतुर्दश्यामन्वाधानमपकृष्येत । अथ त्रिमुहूर्त्तायां द्विती-
यायां सोमदर्शनादित्युच्यते । तन्न नहि कदाचिदपि त्रिमुहूर्त्तैव
द्वितीया भवति । यद्यप्यत्यन्तह्रासो भवति तथापि त्रिमुहूर्त्ता-
धिकह्रासाभावात् सप्तविंशतिमुहूर्त्तन्यूनद्वितीया न कदाचित् सम्भ-
वति । अथ यस्मिन्नहनि त्रिमुहूर्त्तैव द्वितीया तत्र सोमदर्शनादि-
त्युच्यते । तन्न । द्वितीयायुक्ता द्वितीया यस्मिन्दिने तत्र सोमदर्शना-
दपि हि चतुर्दश्यां अन्वाधानापकर्षः प्रसज्यते । अथ प्रतिपद्दिन-
वर्त्तिन्यां त्रिमुहूर्त्तायां सोमदर्शनादित्युच्यते, तर्हि षण्मुहूर्त्तायां
वा प्रतिपदि द्वितीयायामपि चतुर्दश्यामन्वाधानापकर्षो न विधी-
येत । अथ न्यूनतद्गुदासार्थं त्रिमुहूर्त्तगृहणं नाधिकव्युदासार्थ-
मित्युच्यते, तर्हिष तावदेको दोषः संख्याग्रन्धानां न्यूनाधिकनिव-
र्त्तकस्वभावानां न्यूनमात्रनिवर्त्तकत्वमिति चयमात्रन्यूनत्रिमुहूर्त्तायां

सोमदर्शनाविशेषेऽपि अन्वाधानानपकर्षः प्रसज्येत । अथापराह्णिक्यां द्वितीयायां सोमदर्शनादित्युच्यते । नैतदेवं । न हि कदाचिदपि तिथिः केवलपूर्वाह्नसम्बन्धिनौ विद्यत इति, सर्वस्या अपराह्नसम्बन्धित्वाविशेषेण व्यावृत्त्यभावेन व्यर्थविशेषणत्वप्रसङ्गात् । अथापराह्णमात्रेण या द्वितीया सैवापराह्णिकी तस्यां सोमदर्शनादित्युच्यते । नैवं । अपराह्णमात्रवर्त्तिन्यां द्वितीयायां कदाचिदपि सोमदर्शनाभावेनार्थसम्भवादर्थत्वमुक्तं स्यात् । आपराह्णिक्यां द्वितीयायां सन्ध्यादिवर्त्तिन्यामेव सोमस्य दृश्यमानत्वात् । अथापराह्णिकी द्वितीया यस्मिन्दिने विद्यते तदीयसन्ध्यादिकाले सोमदर्शनादित्युच्यते, तर्हि तदीयसन्ध्यादिवह्णनां पदानां अध्याहारः प्रसज्येत । पूर्वोक्तवाक्यान्तरव्यवहितकल्पनादयो दोषा अपि तदवस्था एव । तस्मात् सोमदर्शनदिने यागनिषेधश्रुतीनान्तदिने यागविधायकश्रुतीनाञ्च वक्त्राचार्यमतानुसारेण व्यवस्थितविकल्पः पर्वविचारे प्रतिपादितस्तथैवैतदपि वचनं नेतव्यं न स्वातन्त्र्येण । तस्मान्नियमेन चतुर्दश्यामन्वाधानापकर्षविधायकमेतदिति युक्तं । तद्युक्तं । “यस्मिन्नहनि पुरस्तात्परतः सोमो न दृश्यते तदहर्यजत इति श्रुत्या यागस्य चन्द्रादर्शनदिने विधानात् ।

तथाच स्मृतिः ।

यदहश्च न दृश्येत सम्पूर्णश्च यदा भवेत् ।

स एव कालो यागस्य एतेन हविषा यजेत् ॥ इति ॥

उपवासोऽपि तस्मात् “यदैवैतन्न पुरस्तान्न पश्चात्पश्येत्तर्ह्यवोषवसेदिति वचनेन चन्द्रादर्शनदिने विहितस्तयोरेकत्रावश्यम्भाविनि चन्द्रदर्शनेऽङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यादिति न्यायेनाङ्गकाल एव

परित्याज्यः, प्रधानविरोधेनाङ्गमपि परित्याज्यं किमङ्गगुणमपि ।

अतएवोपवसेदित्यनुवदत्यापस्तम्बः ।

यदहर्न दृश्यते तदहरमावास्यायां श्वो न द्रष्टार इति वेति ।

सम्पूर्णायाममावास्यायां तत्रोपवासः, अन्यस्यां तु पूर्वदिने उपवासः, चन्द्रदर्शनदिने याग इत्यर्थः, अन्यथाङ्गकालानुरोधेन प्रधानकालबाधप्रसङ्गात् ।

ननु “यदहः पश्चाच्चन्द्रमा अभ्युदेति तदहर्नजन्त इति चन्द्रदर्शनेऽपि यागं दर्शयति । उच्यते । इयं श्रुतिः चन्द्रोदयदिने यागमाह, न चन्द्रदर्शनदिने । तथापि चन्द्रोदयात् प्रागेव याग इत्याह श्रुतिः, “तदेनमद्भ्यः औषधीभ्यः सम्भृत्याहुतिभ्योऽधिजनं जनयतीति । उदितश्च जना न तस्मिन्नहनि पश्यन्ति किन्तु द्वितीय एवेति । अतः खण्डतिथावपि तथैव यष्टव्यं अन्यथा श्रुतिविरोधः । यदपि “स एष आहुतिभ्यो जातः पश्चाद्दृष्टो” इत्यादिशास्त्राभिप्रायेणैव । अथ वा प्रतिपद्याहुतिभ्योजातः पश्चाद्वितीयदिने ददृश इत्यर्थः, अत एव स्मृतिकाराश्च श्वश्चन्द्रदर्शनदिने यागकरणादित्यत आहुः ।

अन्वाधानं चतुर्दश्यां परतः सोमदर्शनादिति ।

तथा ।

यजनीयेऽङ्गि सोमश्चेद्वारुण्यां दिशि दृश्यते ।

तत्र व्याहृतिभिर्ज्जत्वा दण्डं दद्याद्विजातय इति ॥

तस्माच्चन्द्रदर्शनदिने सर्वथा यागो न कर्त्तव्यः, चन्द्रदर्शने यागनिषेधेनैव प्रतिपच्चतुर्थांशे निवृत्ते तस्मिन्निषेधो गुह्यख्यापनार्थः । एतेन “चिसुहृतां द्वितीया चेति वाक्यमन्वाधानोत्कर्षविधायकमिति निरस्तं ।

किञ्च अन्वाधानोत्कर्षविधाने चतुर्दश्यां सोमदर्शनाच्चतुर्दशीतः परत्र दिने अन्वाधानमिति व्यवहितसम्बन्धद्वयं प्रसज्यते भवदुक्तदोष-प्रसङ्गाच्च । यदि प्रतिपद्यापराह्निकी त्रिमुहूर्त्ता द्वितीया तदा चतुर्दश्यामन्वाधानं कर्त्तव्यं परतः प्रतिपदि त्रिमुहूर्त्तद्वितीयायां सोमदर्शनादित्यर्थं स्वीक्रियमाणे अन्वाधानापकर्षविधानेऽपि दोषाभावात् । न ह्यत्र प्रतिपच्छब्दस्य वा द्वितीयाशब्दस्य वा सोमदर्शनादित्यनेन सम्बन्धः येन वाक्यभेद-विपरिणाम-व्यवहितकल्पनाः भवेयुः परत-इत्यनेनैव तस्माभाभावात् चतुर्दश्यामन्वाधानं परतः सोमदर्शनादित्युक्ते चतुर्दशीपरतः तिथिग्रहणे प्राप्ते अमावास्यायाः प्रतिपदि चन्द्रदर्शना-सम्भवात्तु द्वितीया गृह्यते तस्या अपि चतुर्दशीपरत्वात् तदतिक्रमेण तिथ्यन्तरग्रहणे प्रमाणाभावाच्च । न द्वितीयामात्रे सोमदर्शनं चतुर्दश्यामन्वाधाने हेतुस्त्रिमुहूर्त्तग्रहणविरोधात् तस्माच्चतुर्दश्यामन्वाधानं, परतस्त्रिमुहूर्त्तद्वितीयायां सोमदर्शनादित्यर्थं स्वीक्रियमाणे दोषाभावात् प्रतीयमानान्वयनिर्वाहादङ्गकालानुरोधेन प्रधान-कालबाधाभावाच्चान्वाधानापकर्षविधानमेव युक्तं ।

किञ्च चन्द्रदर्शनदिने यागे स्वीक्रियमाणे वज्रवाक्यविरोधोऽपि प्रसज्येत चारायणीयगृह्यपरिशिष्टात् ।

यावत्पूर्वस्य हीनत्वं यावच्चास्तमितोदयः ।

अथैवमस्तच्च यागश्च तावद्विदुरिति श्रुतेः ॥

यावत्पूर्वस्य पौर्णमासीचन्द्रमसो हीनत्वं न भवति तावदथैवमस्तच्च कार्यमित्यर्थः । यावच्चास्तायां चन्द्रमसोऽस्तंगतस्य प्रतिपद्युदयो न भवति तावद्यागकाल इत्यर्थः ।

पूर्णं अग्निन्यौपवस्तं यागञ्च समसप्तके ।

पर्वण्यस्तङ्गते कुर्यात् यागञ्चन्द्रार्कसंज्ञिते ॥

इति पूर्वाक्तएवार्थोऽनेन वाक्येन स्पष्टीक्रियते, पौर्णमास्यां पूर्णं चन्द्र-
मसि औपवस्ताख्यं व्रतं कार्यं तदन्तरं चन्द्रार्कयोः समसप्तके प्रति-
पदि यागः कार्यः इत्यर्थः ।

उदितो यदि वा हीनो दृश्यते यदि चन्द्रमाः ।

प्रतिपत्सु न कार्यः स्यात् विश्वेदेवाः पराङ्मुखाः ॥

उदितोदग्रप्रतिपदि हीनः पौर्णमासीप्रतिपदि चन्द्रमा दृश्यते
तदा यागो न कर्तव्यः यतः सर्वे देवास्तत्र पराङ्मुखा भवन्ति ।

तथा ।

पुरा तु सूर्यास्तमया द्वितीया यदि दृश्यते ।

यागस्तत्र न दृश्येत विश्वेदेवाः पराङ्मुखाः ॥

अस्यापवादः ।

निशायां प्रथमे भागे दृश्यते पूर्णता तथा ।

तद्भृत्ययो दिवा नास्ति तत्र यागः परेऽहनि ॥

रात्रेस्तु प्रथमे भागे न दृश्येत्पूर्णता तथा ।

हीनोदितो दिवा यत्र तत्रेष्ट्या यागमादिशेत् ॥

अत्र केचिदाहुः प्रतिपदि सोमदर्शने सतीष्टेरकरणं वैकल्पिकं
द्रष्टव्यं, यदि हि प्रातः प्रतिपत्तृतीयांशे लभ्यमानेऽपि सोमदर्शनेनैव
दर्शयागः प्रतिषिध्यते तदा ।

यजनीयेऽङ्गि सोमश्चेद्वारुण्यां यदि दृश्यते ।

तत्र व्याहृतिभिर्जला दण्डं दद्याद्विजातये ॥

इति कात्यायनवचनमसङ्गतार्थमेव स्यात् । “त्रिमुहूर्तां द्वितीया
 चेदित्यनेन चतुर्दशामन्वाधानं विधाय पञ्चदशामर्थाद्विहिते यागे
 कृते द्वितीयेऽहनि प्रतिपदि यजनीयेऽहनि सोमस्येदित्युत्थमानमसङ्ग-
 तं स्यात् । तस्याङ्गो यजनीयत्वाभावात्तत्पूर्वाहस्य तदा यजनीयत्वात्
 “तत्र व्याहृतिभिर्ज्जत्वा दण्डं दद्याद्विजातये” इति यागाभावे व्याहृति-
 होमो दण्डदक्षिणादानं विधीयमानमपि आकस्मिकत्वादसङ्गतं, सोम-
 दर्शनेन तु पाचिके यागप्रतिषेधेऽभ्युपगम्यमाने चन्द्रदर्शनेऽपि सति
 यद्यनेनैव वचनेन व्याहृतिहोम-दण्डदक्षिणादानसहितो यागो विधी-
 यते तदैवमर्थवच्चान्यथा । तदयुक्तं । तथाहि किमयं प्रायश्चित्तविधि-
 निमित्तविधिर्वा, आद्येऽपि किं यजनीयदिने चन्द्रदर्शने प्रायश्चित्तं, उत
 चन्द्रदर्शने प्रायश्चित्तं, उत चन्द्रदर्शनदिने यागे न तावत् प्रथमः कल्पः,
 यो ह्यज्ञानाच्चन्द्रदर्शनदिने यागं अनुतिष्ठति तस्य पश्चाच्चन्द्रदर्शने प्राय-
 श्चित्तविधायकत्वेनास्योपपत्तेः श्रौत-स्मार्त्तनिषेधपाचिकत्वापादनसा-
 मर्थ्याभावात् । किञ्च प्रायश्चित्तं विहितनिषिद्धातिक्रमे भवति, तत्र यदि
 यजनीयदिने चन्द्रदर्शने प्रायश्चित्तमिदं भवेत् तर्हि तन्निषेधकल्पना
 प्रसज्येत यदि चन्द्रदर्शनदिने यागे इदं विधीयेत । उत चन्द्रदर्शन-
 दिने यागे निमित्ते प्रायश्चित्तं भवेत्तदा तन्निषेधस्य श्रुतत्वाच्च
 काचित्कल्पनेति तत्रैवेदं प्रायश्चित्तं । नापि द्वितीयः निषेधपाचिक-
 त्वाभावप्रसङ्गात् । निमित्तविधित्वेन किं यजनीयदिने चन्द्रदर्शन-
 निमित्तमिदं विधीयते उत चन्द्रदर्शनदिने यागे निमित्ते इति । नो-
 भौ पूर्वाक्तदोषात् । द्वितीयपक्षे यजनीयदिने चन्द्रदर्शननिमित्तत्व-
 प्रतीतिरपि बाध्यते । तस्माच्चन्द्रदर्शनदिनयागनिषेधो न पाचिक-

इति । अत्र केचिदाहुः सर्वदा प्रतिपद्येव यागो न द्वितीयाविद्ध-
प्रतिपदि यागः, नापि पर्वचतुर्थ्यां याग इति ।

यदाह कात्यायनः ।

पश्चादावेव कुर्वीत सदा पश्चादिकर्म यत् ।

पूर्वाह एव कुर्वन्ति विद्धेऽयान्ये मनीषिणः । इति ॥

अन्ये ग्रहणं विकल्पसूचनार्थं अन्ये न कुर्वन्तीत्यर्थः, यथा वषडि-
त्येके समामनन्ति वौषडित्येके इति । तदप्ययुक्तं । पूर्वाहसन्धि-
निमित्तपूर्वदिनयागविधायकपर्वचतुर्थ्यां यागविधायकद्वितीयाविद्ध-
प्रतिपन्निषेधचन्द्रदर्शनदिनयागनिबन्धननिन्दावचनवज्रतरश्रौतस्मार्त्त-
वचनसंकोचप्रसङ्गात् अनेकदोषदुष्टविकल्पप्रसङ्गाच्च । न चात्र विधि-
विभक्तिरस्ति, आचारमात्रोपदेशात् । न चेदृशस्य स्पष्टविधिविभक्ते-
र्युक्तं वज्रतरवाक्यार्थविकल्पापादने सामर्थ्यं, तस्मादेतदाक्यममनीषिण-
इत्यकारप्रसङ्गेण व्याख्येयं । तस्मादुक्तैव व्यवस्था युक्ता । अत्र बौधा-
यनसूत्रनिबन्धकाराः केचिदपराह्मणतेऽपि पर्वसन्धौ पूर्वद्युरपोष्य तद-
हर्त्यागानुष्ठानं वदन्ति तत्राप्यपराह एव सन्धिसमीपे यागमिच्छन्ति ।
तदनुपपन्नं । प्रातर्यजध्वमिति मन्त्रलिङ्गविरोधात् ।

ननु प्रातर्यजमानेऽपि सन्धौ यजेतेति विरुध्यते । नैष दोषः । सन्धि-
शास्त्रस्य सामीप्यपरत्वात् सामीप्यस्य चापेक्षिकत्वात्प्रातःकालोऽन्यापे-
क्षया समीप इति वक्तुं शक्यत इति न सन्धिशास्त्रविरोधः, अपराहस्तु
न कथञ्चित् प्रातरिति वक्तुं शक्यत इति अपराह्मणायानुष्ठाने
भवति प्रातःकालविरोध इति न तत्र यद्युं युज्यते । ननु यावत्स-
न्धिरतिसामीप्यं भवति तावत्सन्धिशास्त्रमनुगृह्णातीत्यपराह्मणतसन्धौ

तत्समीप एव यागोपेक्षा । हन्त रात्रिगतेऽपि पर्वसन्धौ तत्रैवानुष्ठानं प्राप्यते । अथ पूर्वद्युरग्निं गृह्णात्युत्तरमहर्देवता यजत इत्यहर्विधानाद्रात्रेस्तु साक्षाद्विधानाभावात् सन्धिसमीपस्य कथञ्चिदहन्यप्युपपत्तेर्न रात्रौ यागानुष्ठानमिति । हन्तापराह्नगतेऽपि सन्धौ तत्र यागेऽनुष्ठीयमाने प्रातर्विधिविरोधादपराह्नस्य साक्षाद्विधानाभावात् सन्धिसमीपस्य प्रातरप्युपपत्तेर्नापराह्णे यागानुष्ठानं । अथ सन्धौ यजेतेति प्रत्यक्षविधित्वात् प्रातर्यजध्वमिति मान्त्रवर्णिकोऽस्यष्टविधिर्दुर्बलः । अत्रोत्तरमहर्देवता यजत इत्यपि वर्त्तमानापदेशत्वेनास्यष्टविधित्वात् दुर्बलत्वमविशिष्टं । अथोच्यते । विरोधे सति बलाबलञ्चिन्व्यते रात्रिगतस्य सन्धेरहरपि समीपं भवति इति सन्धिशास्त्रस्य सामीप्यपरस्याहःशास्त्रेणाविरोधः, हन्त तत एव हेतोः प्रातःशास्त्रेणायविरोधः ।

किञ्च सन्धिशास्त्रस्य सामीप्यं न मुख्योऽर्थः, किन्तु लाक्षणिक-इति, तत्राप्यविशिष्टमस्यष्टत्वं । न च प्रातर्विधेरप्रकरणाधीनत्वं दोषः, अप्रकरणाधीनमपि स्मार्त्तदक्षिणाचारादिकं प्रकरणाधीनाच्छ्रौतात् प्रत्यासत्त्यपेक्षकात्प्रयोगशास्त्राद्बलीय इत्युक्तं श्रिष्टाकोपाधिकरणे । तस्माच्चोदितदेश-कालाद्यबाधेन यावत्सामीप्यं सम्भवति तावदेव गृह्णाति । अन्यथा सामीप्यलोभेन प्रातःकालबाधे क्रियमाणे सर्वाङ्गान्तरबाधोऽपि प्रसज्यते । तस्मात् सन्धिसमीपवर्त्तिनि पर्वचतुर्थांशादिचोदितकालानुरोधिनि प्रातःकाले यष्टव्यं । ननु “न सायमस्ति देवयागाय जुष्टमिति सायंकाले यागनिषेधादवशिष्टोऽपराह्नादिरभ्यनुज्ञातो गम्यते विशेषनिषेधस्य ग्रेषाभ्यनुज्ञापरत्वात् यथा वामेन

चक्षुषा पश्यतीत्युक्ते दक्षिणेन न पश्यतीति गम्यते । भवेदेवं यद्ययं निषेधः स्यान्न त्वयं निषेधः एकस्मिन्नेव वाक्ये प्रातःकालविधिः सायंकालनिषेध इत्युभयपरत्वे वाक्यभेदप्रसङ्गादवश्यमेको विधिरितरो नित्यानुवाद इत्यभ्युपगन्तव्यं । तत्र यदि सायंकालनिषेधोऽभ्युपगम्यते तदा पारिशेष्यात् प्रातरपराह्णादिकालः सर्वोऽपि यागार्थः पाचिकः प्राप्नोति इति न प्रातःकालस्य नित्यवद्यागसम्बन्धानुवाद उपपद्यते । अथवा यदि प्रातःकालविधिरभ्युपगम्यते तदा तद्व्यतिरिक्तानां सर्वकालानां नित्यमेव निवृत्तत्वात् सायंकालनिवृत्तिरपि नित्यानुवादः ।

किञ्च प्रातर्यजध्वमिति प्रैषरूपत्वात् प्रैषस्य च प्रवर्त्तनात्मकत्वादिधिकल्पनमेव सुग्रहं, न सायमस्तीति तु वर्त्तमानापदेशत्वेन प्रवर्त्तनालेशः प्रतीतिरपि नास्तीति नेदन्निषेधविधानं निषेधस्य स्पष्टमनवगतेः प्रागुदाहृतप्रातःपूर्वाह्णे यागप्रतिपादकबहुवचनविरोधप्रसङ्गात् । ननु यदा प्रातः पर्वचतुर्थ्यांगोऽस्ति तदैवं भवतु, यदा तु तस्याभावः तदा किं प्रातःकालो बाध्येत उत पर्वचतुर्थ्यांग इति कथं निर्णयः । उच्यते । अपराह्णे यागे क्रियमाणे पूवाह्नप्रातःकालतन्त्रप्रक्रमकाला बाधेरन्, प्रातस्तु क्रियमाणे पर्वचतुर्थ्यांगमात्रबाधः इति बाधलाघवाय स एव युक्तः । तस्मादपराह्नगतेऽपि पर्वसन्धौ परेद्युरेव याग इति सिद्धं । मध्याह्नसन्धौ तु तदहरेव यागः प्रागुदाहृतलौगाद्यादिवचनात् ।

अत्र केचिदाहुः ।

प्रतिपद्यप्रविष्टायां यदि त्विष्टिः समाप्यते ।

पुनः प्रणीय हस्तलेष्टिं ततः कुर्याच्च नान्यथा ।

इति गर्गवचनेन पञ्चदश्यामिष्टिसमाप्तौ पुनर्यागविधानात्
द्वितीयेऽह्नयेव यागो युक्तः । मध्याह्नसन्धिशास्त्रं तु ययगामिन्यां तिथौ
उत्तरदिने यागकालाभावे “प्रतिपद्यप्रविष्टायामित्यनेन सह विकल्प-
नादुपपद्यते, वृद्धिगामिन्यां तु परतो यागकालस्य सम्भवे मध्याह्न-
शास्त्रं न प्रवर्तत एव “पचादयोऽभियष्ट्या इति नियमस्य बाध्यते^(१) ।
तदयुक्तं । “त्रिमुहूर्त्ता द्वितीया चेदित्यादिवज्जवाक्यविरोधात् । वि-
कल्पस्याप्यन्याय्यत्वाच्च । तस्मादेतदाक्यपर्यालोचनया प्रातःकाले समा-
प्तिवर्जं सर्वं कृत्वा विरम्य प्रतिपदि प्रविष्टायां ब्राह्मणभोजनमन्त्र-
पदार्थसमाप्तिश्च कर्त्तव्या । अत्र केचिद्विवदन्ते । साङ्गस्य प्रधानस्य
पूर्वाह्णे एव कर्त्तव्यत्वाद्वाह्णतर्पणस्य चाङ्गत्वादिरम्य व्यापारे चाङ्ग-
प्रधानवत्यां भावनायां विधिना प्रवर्त्तितत्वात्तद्विरोधः । वार्त्तिक-
कारैश्च यावज्जीवाधिकरणे पौर्णमास्यतिरिक्ताहर्त्यच्छेदपरा श्रुतिः ।
“अव्याप्तावपि तद्वत् स्यान्न त्विहैवं प्रतीयत इत्येतत्सोकव्याख्याने
उक्तं, यदि तत्रान्यत्वात्कर्मणः पूर्वाह्णचोदनावशेन पौर्णमासी न
व्याप्यते न किञ्चिदुच्यतीति वदन्निरिष्टिसमाप्तिरपि पूर्वाह्णे दर्शिता ।
तस्मात्पौर्णमास्यां सद्यस्काललपचाङ्गीकारे “पूर्वां पौर्णमासीं उत्तरां
वोपवसेदिति पूर्वोपवासपक्षे सद्यस्कालता नास्तीत्येतदर्थमिदं वचनं,
यावता द्वितीयदिने प्रतिपदः पूर्वाह्णस्य च विद्यमानत्वात्पुनःकरणं
युक्तमिति । तदयुक्तं । “प्रतिपद्यप्रविष्टायामितिवाक्यसंकोचप्रसङ्गात्
प्रयोगवचनाच्चिन्नाङ्गप्रधानैककालस्य वचनवशेन हेयत्वात् न तदशेन

(१) भाव्यत इति ख० ।

सङ्कोचो युक्तः “सन्धिमभितो यजेतेति श्रुतिविरोधाच्च । सा हि सन्धेरुभयतो यागप्रयोगो यथा भवति तथा यजेतेति प्रतिपादयति । तथापराङ्मादिपर्वसन्धौ तदहःप्रातरन्वाधाय परेद्युर्यागेऽनुष्ठीयमाने सन्धिगर्भता भवत्येवेत्यविरोधः । पूर्वाह्नपर्वसन्धौ तु पूर्वद्युरन्वाधाय तदहःसन्धेः प्रत्यक् समाप्तौ सन्धिगर्भत्वं हीयते तेनोत्तमः पदार्थः समाप्तिशब्दवाच्यो ब्राह्मणतर्पणात्मकः केवलं सन्धेरुद्धं उत्काष्टव्यः, तावता प्रयोगे सन्धिगर्भता सेत्स्यति न तु मध्ये विरामः कस्मात्सन्धिगर्भशास्त्रवशादिति ब्रूमः । ननु सन्धिगर्भत्वमुक्तव्यमाणमपि सर्वमुक्तव्यते प्रयोगनैरन्तर्यायं, तच्च प्रातःकालबाधप्रसङ्गाच्चैरन्तर्यायं हि प्रयोगवचनेनार्थादाक्षिप्यमाणं स्पष्टोदितकालादिपदार्थविरोधे दुर्बलं तदेवंविधोदाहरणे प्रातःकाले समाप्तिवर्जं निर्वर्त्य विरम्य सन्धिपर्यन्तं प्रतीक्ष्य सन्धेरपरि प्रतिपत्काले समाप्तिपदार्थ एव केवलः कर्त्तव्यः तस्मान्मध्याह्नसन्धौ परेद्युर्याग इति । पूर्वाह्नपर्वसन्धावपि तदहरेव यागः चाराणीयगृह्यपरिशिष्टात् ।

विप्रकर्षे परे यागः सन्निकर्षे परे तथा ।

शोकद्वयः समाख्यातो मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥

षष्ठाष्टेऽपि च यागः स्यात् तथा द्विर्दादग्रेऽपि च ।

सूर्याचन्द्रमसोः पूर्वं पूर्वाह्ने सन्निकर्षतः ॥

षष्ठाष्टे पौर्णमास्यां, द्विर्दादग्रे त्रिमासायां, सूर्याचन्द्रमसोः परस्परं पूर्वाह्ने यदा सन्निकर्षः तदा यागः कर्त्तव्य इति वाक्यार्थः ।

तथा ।

आगतां तिथिमुत्ताप्य तिथिशेषन्तु योजयेत् ।

वृथा यज्ञमुपासीत न हि भस्मनि ह्यते ॥

“प्रतिपद्यप्रविष्टायामित्युक्तपरिहारं ।

अत्र केचिदाहुः ।

ग्रीष्मकालेऽङ्गामतिदीर्घत्वात् किञ्चिदधिके षोडशघटिके आवर्त्तनं भवति तत्र तिथिह्रासे सति कदाचिच्चतुर्दशघटिकः पर्वचतुर्थ्यांशः तत्रावर्त्तनसमीपे पूर्वाह्ने पर्वसन्धिक्यदि भवति तदा सूर्योदयसमीपे तन्त्रोपक्रमकाले पर्वचतुर्थ्यांशाभावेऽपि प्रधानयागावसरे प्रातःकाले विद्यमानत्वात्तत्रैव यागः न परेद्युः प्रातः प्रतिपच्चतुर्थ्यांशे “न यष्टव्यं चतुर्थ्यांश इति निषेधात् । यत्र हि प्रधानयागाङ्गभूतविशिष्टकालविरोधो भवति तत्राङ्गगुणविरोधन्यायेनाङ्गकालपरित्यागस्यैव युक्तत्वादतोऽत्र न परेद्युर्यागः । यदा तस्मिन्नेव विषये परेद्युः प्रातः प्रतिपत्तृतीयांशः तदापि न तत्र यागः “त्रिमुहूर्त्ता द्वितीया चेदित्यादिशास्त्राच्चन्द्रदर्शनदिने यागनिषेधकवज्रवचनविरोधाच्च, तस्मादुक्तविषये पूर्वदिन एव याग इति । यदपि वचनान्तरं ।

षोडशेऽह्न्यभीष्टेष्टिर्मध्या पञ्चदशेऽहनि ।

चतुर्दशी जघन्येष्टिः पापा सप्तदशेऽहनि ॥ इति ।

तेन सप्तदशेऽहनि दृष्टिं न कुर्यान्न त्वादधीतेति । नन्वाधानमेव निषिध्यते न यागः, । याले तिथिवृद्धाविष्टेरननुष्ठानमेव स्यात् । अतो यजनोपादारभ्य सप्तदशेऽहनि औपवसथं कर्म न कार्यमित्यवगन्तव्यं ।

अतएव बौधायनः ।

अतएव स्वस्वस्थानानि चतुर्दशी षोडशी न तु त्रयोदशी सप्तदशीति ।

तथाच वचनान्तरे ।

यत्रौपवसथं कर्म यजनीयात् त्रयोदशे ।

भवेत्सप्तदशे वापि तत्प्रयत्नेन वर्जयेत् ॥ इति ।

अनु च दिनद्वयस्य त्रय-वृद्धोरसम्भवात् त्रयोदशेऽहनि सप्तदशे वा कदाचिदौपवसथं कर्म न कार्यमिति कथं निषेधः, उच्यते यद्यप्रा-
प्तिर्हर्हि नान्तरिक्षे न दिव्यीतिवञ्चित्यानुवाद इति ।

अनु षोडशाभ्युपवसथे क्रियमाणे “पचान्ते उपवस्यत्या इति वचनं
चिन्त्यते पञ्चदशदिनात्मको हि पचः तत्र प्राक्तनयजनीयदिनादा-
रभ्य पञ्चदशभिः पचे गते षोडशीयमतिरिच्यते । अथ वा प्राक्तनयज-
नीयोपरितनदिनादारभ्य पचः क्रियते तर्हि प्राक्तनयजनीयात्पचा-
दित्थं हीयते । उच्यते । पञ्चदशभिस्तिथिभिः पचो भवति, न तु
पञ्चदशभिर्दिनैर्न्यीतिर्बिदां स्मरणान्तथांच तिथयः कदाचिच्चतुर्दशसु
दिनेषु समाप्यन्ते पञ्चदशसु षोडशसु वा तावत्स्वयं पञ्चदशेव तत्र
पचादिशब्देन प्रतिपद्यते पचान्तशब्देन पञ्चदशी तिथिः तस्मा-
च्छोडशादिदिनगतायामपि तस्यामेवोपवसथः क्रियत इति । यदास्य
वचनस्य पूर्वार्द्धममावास्यायामुत्तरार्द्धं पौर्णमास्यां वेदितव्यं पौर्ण-
मास्यादिसद्यस्कालपक्षस्यापि विद्यमानत्वात् । प्रतिपद्यौपवसथं कर्म
थागस्य तत्राथं सप्तदशीति निषेध उच्यते ।

उक्तं ।

अमे पञ्चदशी याज्या मासे याज्या तु षोडशी ।

ऊने वायुधिके वापि नेज्या सप्तदशी कश्चित् ॥

अथ काचमाचस्य विशेषवचनैरेव बाध्यत्वात् त्रय-वृद्धिवचनमन्यविषयं ।

चय-वृद्धौ न जानीते तिथीनां चन्द्रमण्डले ।

यातुधानः स विज्ञेयो यथा भस्मानि ह्रयते ॥

इत्यस्य चय-वृद्धिज्ञानविधेरयमुपयोग उत्तरदिनचय-वृद्धो-
रङ्गयोः पूर्वदिग्प्रवेशनमिति ।

तथाच स्मृत्यन्तरे ।

तिथेः परस्था घटिकास्तु याः स्थ-

न्यूनास्तथैवाभधिकास्तु तासां ।

अङ्गं वियोज्यं च तथा प्रयोज्यं

ह्रासे च वृद्धौ प्रथमे दिने तत् ॥ इति ।

‘परस्थास्तियेः’ प्रतिपदः, या घटिकाः पूर्वस्थास्तियेन्यूना अधिका
वा समानादूङ्गं पूर्वस्मिन्दिने ह्रासेऽस्य वियोज्यं वृद्धौ च संयोज्यमि-
त्यर्थः । तदनेन पर्वसन्धिज्ञानं कार्यमित्युक्तं भवति । पौर्णमास्यां त्वाप-
स्मिन्नोक्तो विशेषः ।

८. पौर्णमास्यां त्वान्वाधानपरिस्तरणोपवासाः सद्यो वा सद्यस्का-
लायां सर्वं क्रियते इति ।

अस्यार्थः सद्यस्कालायां पौर्णमास्यां अन्यन्वाधानादीनि सद्यः
तपःसमानेऽहनि क्रियन्ते पूर्वद्युर्वा तत्र सर्वं ब्राह्मणतर्पणान् क्रियते
तेन तदेकमिति । उक्तञ्च भाष्यार्थसंग्रहकारेण ।

अन्वाहितिव्यास्तरणोपवाधौ

पूर्वद्युरेतत् खलु पौर्णमास्यां ।

आवर्तनात्माक् यदि पर्वसन्धिः

सद्यस्तदा वा क्रियते समस्तं ॥

‘आवर्त्तनात् प्राक्’ सङ्गवादूर्द्धमिति शेषः ।

सन्धिस्येत् सङ्गवादूर्द्धं प्राक् पर्यावर्त्तनाद्भवेः ।

सा पौर्णमासौ विज्ञेया सद्यस्कालविधौ तिथिः ॥

इति कात्यायनस्मरणात् ।

एतच्च सद्यस्कालत्वं वैकल्पिकं “सद्यस्तदा वा क्रियते समस्तमिति वचनात् ।

तथाचापस्तम्बः ।

खर्विकां तृतीयां वाजसनेयिनः समामनन्ति ।

‘खर्विकां’ अल्पिकामिति यावत् । अल्पत्वञ्च दिनादूर्द्ध्वव्यापित्वाभावात् ।

उक्तञ्च गृह्यार्थसंग्रहकारेण ।

मध्यन्दिनात् स्यादह्नौह यस्मिन्

प्राक् पर्वणः सन्धिरियं तृतीया ।

सा खर्विका वाजसनेयिमन्या

तस्यामुपोष्याथ परेद्युरिष्टिः ॥ इति ।

केचित् “पौर्णमास्यामित्यादि “सद्योवेत्येतदन्तं एकं सूत्रं । अपरन्तु “सद्यस्कालायां सर्वं क्रियत इति वदन्ति, तत्रा सर्वेषां पौर्णमास्यां अग्न्यन्वाधानादीनि सद्यः पूर्वेष्वर्वा क्रियन्त इति पूर्वा सूत्रस्थार्थः, द्वितीयस्य तु सद्यस्काला विवृतिस्तस्यां सर्वं ब्राह्मण-तर्पणान्तं क्रियते नेडान्तादिकमिति । नैतद्युक्तं । अपरान्तसन्धौ सद्यस्कालपत्रे “सन्धिमभितो यजेतेतिश्रुतिविरोधात् ।

विधिरत्नकृताप्युक्तं ।

प्रकृतेषु न कदाचित्सद्यस्कालत्वमिति ।

यथाह ।

प्रकृतेरन्यथाभावं न प्रशंसन्ति पण्डिताः ।

सद्योवा सर्वमित्येतद्विद्यत्यर्थमुदाहृतम् ॥ इति ।

तद्युक्तं प्रकरणबाधप्रसङ्गात् ।

एवं प्रकृतावुक्तं, विद्यतौ तु यद्यपि 'दर्श-पूर्णमासाविष्टौनां प्रकृतिरित्यनेन दर्श-पौर्णमासिकविध्यन्तातिदेशात्तत्रापि स एव चतुर्थांशादिलक्षणः काल इति प्रतिभाति, तथापि "यदीष्ट्या यदि पशुना यदि सोमेन यजेत, अमावास्यायां पौर्णमास्यां वा यजेतेत्यापस्तम्बेन विद्यतौ पुनः कालविधानात्पञ्चदश्यामेव यागसमाप्तिरतो यत्र संपूर्णैव पञ्चदशी प्रतिपच्च तत्र पञ्चदश्यामेव विद्यति समाप्यानन्तरं प्रकृतेरन्यन्वाधानादि । खण्डतिथौ तु यदा पूर्वाह्णे पर्वसन्धिस्तदा पूर्वद्युरूपदिष्टकालासम्भवात्सम्भवेऽपि कर्मोपक्रमदशायामसम्भवेन साङ्गप्रधानव्यापित्वासम्भवात् "सहाङ्गैः प्रधानं देशे काले कर्त्तरि निर्दिश्यत इत्यापस्तम्बेन साङ्गस्यैव विहितकालसम्बन्धविधानादुत्तरेद्युरपि प्रकृतेः पूर्वोक्तत्वात् "अपूर्वमन्त्रे स्यादित्यापस्तम्बेनैव विद्यतेः पूर्वं प्रकृतिविधानात् तदनन्तरमेवातिदेशिके प्रतिपदाद्यभागचयेऽङ्गप्रधानपर्याप्ते विद्यत्यनुष्ठानमित्यवगन्तव्यम् । यदा त्वपराह्णे रात्रौ वा पर्वसन्धिस्तदा तदहरेव यागः तत्रैवोपदिष्टकालसम्भवात् । एतत् सर्वमभिसन्धायोक्तं ।

आवर्त्तनात्प्राग्यदि पर्वसन्धिः

कृत्वा तु तस्मिन् प्रकृतिं विद्यत्याः ।

तदैव यागः परतो यदि स्यात्
तस्मिन् विहत्याः प्रकृतेः परेद्युरिति ॥

अत्र केचिदाहुः ।

अग्राह्याः षण्मुहूर्ताः सूर्यस्थां वृद्धिः परेऽहनि ।
त्रिमुहूर्तमपि ग्राह्यं यस्यां ह्रासः परेऽहनि ।
त्रिमुहूर्तं न कर्त्तव्यं हीनं तत्रापि निर्दिशेत् ॥ इति ।
सन्धिष्वेत् सङ्गवादूर्द्धं प्राक् पर्यावर्तनाद्भवेः ।
सा पौर्णमासी विज्ञेया सद्यस्कालविधौ तिथिः ॥

इत्यनेनैव स्मृतिवचनेनाग्रयणादिविहृतितिथिषु सद्यस्कालत्वेन
विहितासु द्वितीयदिने प्रतिपद्वृद्धौ पूर्वदिने सद्यस्कालत्वं नास्तीति ।
तथा ।

त्रिमुहूर्ता द्वितीया चेत् प्रतिपद्यापराह्निकी ।

अन्वाधानं चतुर्दश्यां परतः सोमदर्शनात् ॥

इत्यस्मिन् वचने प्रदर्शितो यागनिषेधः प्रतिपदि तिथिवृद्धौ
नास्तीत्यल्पत्वे “अपराह्णे त्रिमुहूर्तं ग्राह्यमेवेति वचनद्वयस्याभिप्राय-
इति । अत्रोच्यते यत्तावदुक्तं “सन्धिष्वेत् सङ्गवादूर्द्धमिति वचनं
विहृतिविषयमिति । तद्युक्तं । इदं हि वचनं दर्श-पूर्णमासप्रकरण-
पाठतं वा अनारभ्याधीतं वा उभयथापि विहृतिनिवेगो न सम्भ-
वति । न च विहृतिविशेषप्रकरणपाठः सर्वविहृतिविषयत्वमङ्गी-
कुर्वता स्वीक्रियते विद्यते वा । न च सर्वविहृतिपाठः सम्भवति, तेन
प्रकृतिविषयमेतत् । न च तत्रापि सद्यस्कालत्वापवादः सम्भवति, तद-
भावे किं प्रतिपदि यागस्तस्मिन् पर्वणि वा, न प्रथमः एवंविध-

विषये द्वितीयदिने प्रतिपदद्वयावपि त्रिमुहूर्त्ताधिकद्वितीयासङ्गावेन
 “त्रिमुहूर्त्ता द्वितीया चेदित्यादिवचनविरोधात्, न वाजसनेयि-
 मताभिप्रायमिदं “त्रिमुहूर्त्तं न कर्त्तव्यमिति वचनस्य मध्याह्नात्
 प्राक्पर्वसन्धौ प्रतिपदद्वयौ तत्र यागो न कर्त्तव्यः किन्त्वाधानमे-
 वेत्येतदर्थप्रतिपादकत्वाभावात् । अथ प्रतिपदि त्रिमुहूर्त्ता द्वितीया
 चेत्यस्यैतद्वयेन ह्रासविषयेत्यनेन संकोच इति निरस्तः । “अग्राह्याः
 षण्मुहूर्त्ताः स्युरित्यपि वचनं नैतदर्थप्रतिपादकं, तस्मादेवमिदं
 वचनद्वयं व्याख्येयं षण्मुहूर्त्तमपि यदा चतुर्दशीदिनसम्बन्धि
 अन्वाधानेन ग्राह्यं यदि द्वितीयदिने वर्द्धते ह्रासे तदपि ग्राह्यं ।
 अन्यथा “त्रिमुहूर्त्ता द्वितीया चेति वाक्ये चन्द्रदर्शनसाङ्गनिषेध-
 वाक्यविरोधः । एवं “त्रिमुहूर्त्तं न कर्त्तव्यमिति वचनान्तराविरो-
 धेनान्वाधानविषयमेव व्याख्येयं ।

अपरे त्वाद्यं वचनं पर्वव्यतिरिक्तविषयमित्याहुः । किं बद्धना
 बद्धवाक्यविरोधान्न तदीया व्याख्या युज्यत इति ।

एवं पश्चादपि द्रष्टव्यं, अतएव तत्राप्युक्तं “अर्द्धादङ्गो भवति
 नियतः पर्वसन्धिः परस्तात् कृत्वा तस्मिन्नहनि च पशुं सद्य एव द्यूहं वा
 आरभ्याथ प्रकृतिरथ चेत् पर्वसन्धिः पुरस्तात् कृत्वा तस्मिन् प्रकृति-
 मथ तु स्यात्पशुः सद्य एव” इति, पूर्वाह्नसन्ध्यावुत्तरेद्युर्विहितकालास-
 न्भवात् सद्य एवेत्युक्तं । अयं च अविहितविशेषकालासु विहृतिषु
 पशुषु च निर्णयः, यत्र कालविशेषो द्यूहकालत्वं वा श्रूयते तत्र
 तथैवानुष्ठानमित्यवगन्तव्यं ।

आययणेऽन्यान्तु श्रुतौ विशेषो दर्शितः ।

यस्मिन् काले अमावास्या सम्पद्येत तयेष्ट्याथैतथा यजेत यदि पौर्णमासी स्यात्तयेष्ट्याथ पूर्णमासेन यजेतेति ।

यस्मिन् काल इत्यावर्त्तनात् पूर्वं, 'तयेत्यमावास्या, 'एतये-
त्याग्रयणेष्ट्या, यदि पौर्णमास्यावर्त्तनात्पूर्वं सद्यस्काला च स्यात्तदा
तथाग्रयणेष्ट्याथ पूर्णमासेन यजेतेत्यर्थः ।

तदुक्तं वार्त्तिककृता ।

पौर्णमास्यां तु पूर्णः स्यात् द्वितीयेऽङ्कि अग्निचये ।

यजेत् पूर्वं पूर्णमासादूर्द्ध्वं दर्शेन चेद्यजेत् ॥ इति ।

अचेज्याशब्देनाग्रयणेष्टिः ।

उपवस्तदिनवर्ज्यानि परिशिष्टे दर्शितानि ।

शाकं मांसं मसूरांश्च चणकान् कोरदूषकान् ।

माषान्मधुपराक्नानि वर्जयेदौपवस्तके ॥

पर्वज्ञानोपायो गौभिलः ।

अधीयीत तद्विज्ञो वा पवांगमयेत् ।

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवीयसमस्तश्रीकरणाधीश्वर-

सकूलविद्याविशारद-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्ग-

चिन्तामणौ परिशेषखण्डे कालनिर्णये

पर्वसन्धिनिर्णयः ।

अथ नवमोऽध्यायः ।

अथ ग्रहणकालनिर्णयः ।

तत्र मत्स्यपुराणे ।

चन्द्र-सूर्यग्रहे नाद्यादद्यात् स्नात्वा तु मुक्तयोः ।

अविमुक्तास्तंगतयोर्दृष्ट्वा स्नात्वा परेऽहनि ॥

अत्र केचिदाहुः ।

चन्द्र-सूर्यग्रहशब्देन तद्युक्तमहोरात्रं लक्ष्यते ग्रातातपादिवचनै-
श्चन्द्र-सूर्यग्रहे अहोरात्रं भोजननिषेधादिति । तद्युक्तं चन्द्र-सूर्यग्रह-
शब्देन स्वसम्बन्धकाललक्षणाया एवोचितत्वात् । वाक्यान्तरस्याप्यर्थो-
ऽनेनैव प्रतिपाद्यत इति च निष्प्रामाणिकं मार्कण्डेयादिवाक्येऽपि
ग्रहणकाले यामचतुष्टयादिषु भोजननिषेधात् तदुपलक्षणाया
अपि प्रसङ्गात् ।

विष्णुरपि ।

चन्द्रार्कोपरागे नाश्रीयादविमुक्तयोरस्तंगतयोर्दृष्ट्वा स्नात्वा परे-
ऽहनि ।

ब्रह्मपुराणे ।

नाश्रीयादय तत्काले यस्तयोश्चन्द्र-सूर्ययोः ।

मुक्तयोस्तु हतस्नानः पश्चाद्भुञ्जीत् स्ववेश्मनि ॥

यत्र तु “पश्चात्कुर्व्यादिति पाठः तत्राग्रनमिति विपरिणतमनु-
षज्यते ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

चन्द्रस्य यदि वा भानोर्यस्मिन्नहनि भार्गव ।

ग्रहणन्तु भवेत्तत्र न पूर्वं भोजनक्रिया ॥ इति ।

नाचरेत्सग्रहे चैव तथैवास्तमुपागते ।

यावत्स्यान्नोदयस्तस्य नाश्रीयान्तावदेव तु ।

मुक्तं दृष्ट्वा तु भुञ्जीत स्नात्वा चैव यथाविधि ॥

‘तत्र’ तस्मिन्नहोरात्रे ।

शङ्ख-लिखितौ ।

तस्मिन्नहनि नाश्रीयात् ग्रस्तास्तं यावदेव तु ।

मुक्तं दृष्ट्वा तु भुञ्जीत स्नात्वा चैव यथाविधि ॥

विष्णु-शातातपौ ।

अहोरात्रन्तु नाश्रीयात् चन्द्र-सूर्यग्रहे सदा ।

मुक्तं दृष्ट्वा तु भुञ्जीत स्नानं कृत्वा विधानतः ॥

सूर्याचन्द्रमसोर्लोकानक्षयान् याति मानवः ।

धौतपापो विशुद्धात्मा मोदते तत्र देववत् ॥

नाद्यात्सूर्यग्रहात्पूर्वं अङ्गि सायं अग्निचयात् ।

ग्रहकाले च नाश्रीयात्स्नात्वाश्रीयान्तु मुक्तयोः ॥

मुक्ते अग्निनि भुञ्जीत यदि न स्थान्महानिशा ।

स्नात्वा दृष्ट्वा परेऽह्नाद्याद्ग्रस्तास्तमितयोस्तयोः ॥

ब्रह्मवैवर्त्ते ।

अर्द्धरात्रादधश्चन्द्रं राज्जग्यसति नारद ।

तदा मुक्तौ प्रकर्त्तव्यं सङ्गिरेव च भोजनम् ॥

पद्मपुराणे ।

अर्द्धरात्रादधश्चोर्द्धं यदा चन्द्रग्रहो भवेत् ।

पूर्वं पूर्वच भोक्तव्यमुत्तरे चोत्तरेऽपि च ॥
 'पूर्वच' पूर्वाह्णे, 'उत्तरे' उत्तराह्णेऽपि ।
 स्कन्दपुराणे ।

यदा चन्द्रग्रहस्तात निग्रीयात्परतो भवेत् ।
 भोक्तव्यं तात पूर्वाह्णे नापराह्णे कथञ्चन ॥
 पूर्वं निग्रीयाद्यहणं यदा चन्द्रस्य वै भवेत् ।
 तदा दिवा न कर्त्तव्यं भोजनं शिखिवाहन ॥
 मार्कण्डेयः ।

ग्रहणन्तु भवेदिन्द्रोः प्रथमादधियामतः ।
 भुञ्जीतावर्त्तनात् पूर्वं प्रथमे प्रथमादधः ॥
 'आवर्त्तनं' दिनमध्यं । अनेन यस्मिन् यामे ग्रहणं ततः पूर्वं
 यामचयं त्यक्त्वा भुञ्जीतेत्युक्तं भवति ।
 सत्यन्तरे ।

सन्ध्याकाले यदा राज्ज्यसते शशि-भास्करौ ।
 तदा दिवा न भोक्तव्यं आतुर-स्त्री-शिशून् विना ॥
 ब्रह्मवैवर्त्ते ।

चन्द्र-सूर्यग्रहे नाद्यादाद्यं यामचतुष्टयं ।
 केचित्तितथमित्याहुर्मुनयो भृगुनन्दन ॥
 वृद्धगौतमः ।

सूर्यग्रहे तु नाग्रीयादाद्यं यामचतुष्टयं ।
 चन्द्रग्रहे तु यामांस्त्रीन् बाल-वृद्धातुरैर्विना ॥

मार्कण्डेयः ।

सायाह्ने ग्रहणं चेत्यादपराह्णे न भोजनं ।

अपराह्णे न मध्याह्ने मध्याह्ने न तु सङ्गवे ।

भुञ्जीत सङ्गवे चेत् स्यान्न पूर्वं भोजनक्रिया ॥

एतद्वासादिविषयं असमर्थविषयं वा समर्थस्य तु भोजने
प्रायश्चित्तमुक्तं कात्यायनस्मृतौ षड्विंशन्मते च ।

चन्द्र-सूर्यग्रहे भुक्त्वा प्राजापत्येन शुध्यति ।

तस्मिन्नेव दिने भुक्त्वा चिराच्चेणैव शुध्यति ॥

स्मृत्यन्तरे ।

सायाह्ने सङ्गवेऽग्नीयाच्छारदे सङ्गवादधः ।

मध्याह्ने परतोऽग्नीयाच्चोपवासो रविग्रहे ॥

‘शारदे’ अपराह्णे इत्यर्थः, यदपराह्णे शरदिति श्रुतेः, ‘रविग्रह
इति शशिशुक्रहस्याप्युपलक्षणं, एतच्च पुन्रवद्गृहस्यविषयं ।

तथाच जैमिनिः ।

आदित्येऽहनि संक्रान्तौ ग्रहणे चन्द्र-सूर्ययोः ।

पारणं चोपवासञ्च न कुर्यात् पुन्रवान् गृही ॥ इति ।

स्मृत्यन्तरे ।

आदित्येऽहनि संक्रान्तौ ग्रहणे चन्द्र-सूर्ययोः ।

उपवासो न कर्त्तव्यो गृहिणा पुत्रिणा तथा ॥

ननु यदा सन्ध्याकाले सूर्यग्रहस्तदा दिवा तावदुक्तवाक्यान्
भोजनं नापि रात्रौ, “अमुक्तयोरस्तङ्गतयोर्दृष्ट्वा स्नात्वा परेऽहनीति
वचनात् । नास्तुपवासः पुन्रवतो गृहस्यस्य तन्निषेधात् अतः
सन्ध्याकाले ग्रहणे यस्मात्समये पुन्रवता गृहिणा किं कार्यं,

उच्यते । तदा मार्कण्डेयाद्युक्तः “सायाङ्गे ग्रहणं चेत् स्यादिति पञ्च-
आश्रयणीयः ।

द्वयः ।

उपस्युषसि यत्स्नानं सन्ध्यायामुदिते रवौ ।

चन्द्र-सूर्योपरागे च प्राजापत्येन तत्समम् ॥

विष्णुः ।

अयने विषुवे चैव चन्द्र-सूर्यग्रहे तथा ।

अहोरात्रोषितः स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

अत्र केचिदहोरात्रोषोषितः पूर्वस्मिन्दिने कृतोपवास इति
व्याचक्षते, तद्युक्तं चन्द्र-सूर्यग्रहसम्बद्धाहोरात्रपरित्यागेनाहोरात्रा-
न्तरग्रहणे प्रमाणाभावात् ।

ब्रह्मपुराणे ।

नित्यन्दयोरयनयोस्तथा विषुवतोर्दयोः ।

चन्द्रार्कयोर्ग्रहणयोर्यत्तीपातेषु पर्वसु ॥

अहोरात्रोषितः स्नानं आर्द्रं दानं तथा जपं ।

यः करोति प्रसन्नात्मा तस्य तस्याचयं च तत् ॥

यमः ।

अयने विषुवे चैव चन्द्र-सूर्यग्रहे तथा ।

कृतोपवासो यः स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

लिङ्गपुराणे ।

एकरात्रमुपोष्यैवं स्नात्वा दद्याच्च शक्तिः ।

कशुकादिव कोशस्य निवृत्तिः पापकोशतः ॥

चिराचं समुपोयैवं ग्रहणे चन्द्र-सूर्ययोः ।

स्नात्वा दद्याच्च विधिवन्मोदते ब्रह्मणा सह ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

चन्द्रे वा यदि वा सूर्ये दृष्टे राक्षौ महाग्रहे ।

अत्रयं कथितं पुण्यं तच्चाक्षौ तु विशेषतः ॥

‘दृष्टे’ दर्शनयोग्य इत्यर्थः ।

व्यासः ।

सूर्यवारे रविग्रहः सोमे सोमग्रहस्तथा ।

चूडामणिरिति स्नातस्तत्रानन्तफलं लभेत् ॥

वारेष्वन्येषु यत्पुण्यं ग्रहणे चन्द्र-सूर्ययोः ।

तत्पुण्यं कोटिगुणितं ग्रहे चूडामणौ स्मृतम् ॥

कात्यायनः ।

स्वर्धन्यन्तःसमानि स्तुः सर्वाण्यन्तांसि भूतले ।

कूपस्थान्यपि सोमार्कग्रहणे नात्र संग्रहः ॥

‘स्वर्धनौ’ गङ्गा ।

व्यासः ।

सर्वं भूमिसमं दानं सर्वे ब्रह्मसमा दिजाः ।

सर्वं गङ्गासमं तोयं राज्ञ्यस्ते दिवाकरे ॥

इन्दोर्लक्षगुणं पुण्यं रवेर्दशगुणं ततः ।

गङ्गातोये तु संप्राप्ते इन्दोः कोटीरवेर्दश ॥

गङ्गाकोटिसहस्रस्य यत्फलं लभते नरः ।

तत्फलं आह्वीक्षाने राज्ञ्यस्ते दिवाकरे ॥

दिवाकरेण शुद्धस्य दशसंख्यमुदाहृतम् ॥
 चन्द्र-सूर्य्ययहे चैव योऽवगाहेत जाह्नवीम् ।
 स स्वातः सर्व्वतीर्थेषु किमर्थमटते महीम् ॥
 देवीपुराणे ।

कार्तिके ग्रहणं श्रेष्ठं गङ्गा-यमुनसङ्गमे ।
 गङ्गा-यमुनमित्यत्र “सर्व्वो दन्दो विभाषयेकवद्भवतीत्येकवद्भावः ।
 मार्गे तु ग्रहणं प्रोक्तं देविकायां महामुने ।
 पौषे तु नर्मदा पुण्या माघे सन्निहिता शुभा ॥
 फाल्गुने वरुणा पुण्या चैत्रे चैव सरस्वती ।
 वैशाखे तु महापुण्या चन्द्रभागा सरिद्धरा ॥
 ज्येष्ठे तु कौशिकी पुण्या आषाढे तापिका नदी ।
 श्रावणे सिन्धुनामा तु तथा भाद्रे तु गण्डकी ॥
 आश्विने शरयूः श्रेष्ठा भूयःपुण्या तु नर्मदा ।
 गोदावरौ महापुण्या चन्द्रे राऊसमन्विते ॥
 सूर्य्ये च राऊणा यस्ते तमोभूते महामुने ।
 नर्मदातोयसंस्पर्शात्कृतकृत्या भवन्ति ते ॥
 ये सूर्य्ये सैहिकेयेन यस्ते रेवाजलं जनाः ।
 स्पृशन्ति चावगाहन्ति न सा प्रकृतिमानवी ॥
 स्यत्वा शतक्रतुफलं दृष्ट्वा गोदानजं फलम् ।
 स्पृष्ट्वा गोमेधतुल्यन्तु पीत्वा सौचामणिं लभेत् ॥
 स्नात्वा वाजिमखं पुष्पं प्राप्नुयादविचारतः ।
 रवि-चन्द्रोपरागे तु जघने चोत्तरे तथा ।

एवं गङ्गापि द्रष्टव्या तददेव सरस्वती ॥
 शिवादित्यकचं यच्च मण्डले समुदाहृतं ।
 यद्यपि मण्डले याते तदपि प्राप्नुयाच्चरः ॥
 ऊपरारण्यचेष्वु पुण्यं यत्समुदाहृतं ।
 तदच काशमाश्रम्यादुपरागेऽधिकं भवेत् ॥

मत्स्यपुराणे ।

गङ्गा कनखले पुण्या प्रयागं पुष्करं गया ।
 कुरुचेचं तथा पुण्यं राजगृहे दिवाकरे ॥

ब्रह्मवैवर्ते ।

मकरे वर्त्तमाने तु ग्रहणं चन्द्र-सूर्ययोः ।
 दुर्लभं चिषु लोकेषु गयायां पिण्डपातनम् ॥

शातातपः ।

सैहिकेयो यदा सूर्यं यसते पर्वसन्धिषु ।
 गजच्छाया तु सा ज्ञेया पितृणां दत्तमचयम् ॥

आह चण्डिकाः ।

राजगृहे यदा सूर्यं यस्तु आहं प्रकल्पयेत् ।
 तेनैव सकला पृथ्वी दत्ता विप्रस्य वै करे ॥

विष्णुः ।

राजदर्शनदत्तं हि आहूमाचन्द्र-तारकम् ।
 पुण्यं च सर्वकामीयं पितृणांमुपतिष्ठते ॥
 सर्वस्वेनापि कर्त्तव्यं आहं वै राजदर्शने ।
 अनुवाणस्तु तच्छ्राद्धं पदे गौरिव सीदति ॥

ग्रातातपः ।

स्नानं दानं तपः आहुमनन्तं राष्ट्रदर्शने ।

आसुरी रात्रिरन्यत्र तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥

देवस्यः ।

यथा स्नानञ्च दानञ्च सूर्यस्य ग्रहणे दिवा ।

सोमस्यापि तथा रात्रौ स्नानं दानं विधीयते ॥

आहुं प्रकृत्य कूर्मपुराणे ।

नैमि, तैकन्तु कर्त्तव्यं ग्रहणे चन्द्र-सूर्ययोः ।

बान्धवानाञ्च मरणे नारकी स्यादतोऽन्यथा ।

काम्यानि चैव आहुनि शस्यन्ते ग्रहणादिषु ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

विशिष्टे ब्राह्मणे प्राप्ते सूर्येन्दुग्रहणेऽयने ।

जन्मार्चग्रहणौडासु आहुं कुर्वीत चेच्छया ॥

अत्र सूर्यग्रहणादिकालेषु तथा इच्छया आहुं प्रति सर्वआहुं
कुर्यादथवा पूर्वोक्तेष्वेव कालेषु इच्छया स्वर्गादिफलकामनया आहुं
कुर्यादिति चेत्त्यर्थः, न पुनर्यदीच्छति कर्त्तुं तर्हि कुर्यात् न
चेन्न कुर्यादिति ।

ग्रातातपः ।

आपद्यन्तौ तीर्थे च चन्द्र-सूर्यग्रहे तथा ।

आमआहुं द्विजो दद्याच्छूद्रो दद्यात् षडैव हि ॥ इति ।

कश्चित्तूत्तराहुमेवं पश्यते ।

आमआहुं प्रकुर्वीत हेमआहुमयापि वा । इति ।

भविष्यरेत्तरे ।

अज्ञाभावे द्विजाभावे प्रवामे पुत्रजन्मनि ।

हेमम्राद्धं संगहे च तथा स्त्री-शूद्रयोरपि ॥

जाबालिः ।

संक्रान्तौ पुण्यकालस्तु षोडशोभयतः कलाः ।

चन्द्र-सूर्य्यापरागे तु यावद्दर्शनगोचरः ॥

तत्र केचिदाहुः ।

चन्द्र-सूर्य्यापरागे तु निमित्तत्वप्रतिपादनात् ज्ञानस्यैव च निमित्तत्वात् ज्ञानमात्रे प्राप्ते “यावद्दर्शनगोचरः” इति “राहुदर्शने” इत्यादिवचनाच्चाक्षुषज्ञानविषयस्यैव निमित्तत्वाच्चाक्षुष एव ज्ञाने दर्शनपदस्य मुख्यत्वात्तेन न मेघादिच्छन्ने स्नानादि कर्त्तव्यमिति, तदयुक्तं चतुर्जनितज्ञानविषयविवक्षायां ।

नेचेतोद्यन्तमादित्यं नास्तगन्तु^(१) कदाचन ।

नोपसृष्टं न वारिस्थं न मध्यं नभसोगतम् ॥

इति मनुना गृहस्थस्य ग्रस्तादित्यदर्शननिषेधात् स्नानाद्यभाव-प्रसङ्गात् तद्वाधे तु स एव दोषः । न च ग्रास्त्रीयज्ञानविवक्षायां देशान्तरग्रहणेऽपि स्नानादिप्रसङ्ग इति वाच्यं ।

सूर्य्यग्रहो यदा रात्रौ दिवा चन्द्रग्रहस्तथा ।

तत्र स्नानं न कुर्वीत दद्याद्दानं न च कश्चित् ॥

इति षट्त्रिंशन्मतनिगमवचनेन तत्र स्नानादिनिषेधात् ग्रस्तं चन्द्रं सूर्य्यं वानवेचमाणैरेव शिष्टैः स्नानाद्याचरणाच्च ।

(१) नास्तं यान्तमिति ख० ।

किञ्च यदा चक्षुर्जनितज्ञानविषयता न तदा स्नानादि सम्भवति, यदा च स्नानादि न तदा सेत्यनुपपन्नार्थं वाक्यं स्यात्, योग्यता-विवचायां अभ्रादिच्छन्नेऽपि स्नानादिकं कर्त्तव्यं स्वरूपयोग्यताया-स्तत्रापि भावात् । व्यवहितस्य तु अयोग्यतया न स्नानादिनियमो यदि तर्हि य ऊर्द्धं न निरौचते तस्यापि स्नानादि न स्यात् । अभ्रादिच्छन्नेऽपि शिष्टैः स्नानाद्याचरणाच्च । तस्माद्यावति काले चन्द्र-सूर्योपरागः शास्त्रात्प्रतीतः तावान् पुण्यकाल इत्यर्थः । यदारभ्य चाक्षुषज्ञानविषयत्वयोग्यता विवचितेति केचित् ।

अपरे तु ग्रस्तास्तमयाभिप्रायेण व्याचक्षते यावद्दर्शनगोचरः तावत्पुण्यकालः यदा त्वस्तंगतौ न दृश्यते तत्र तदा पुण्यकाल इति । तथाच ग्रस्तास्तमये च शिष्टाः पूर्वमेव स्नानाद्यनुतिष्ठन्ति नोर्द्धं ।

शिवरहस्ये ।

सूर्य्यन्दोर्ग्रहणं यावन्तावत्कुर्याज्जपादिकम् ।

न स्नायान्न च भुञ्जीत स्नात्वा भुञ्जीत मुक्तयोः ॥

शङ्ख-लिखितस्मृतौ तु चन्द्र-सूर्य्यग्रहो यावदिति प्रथमः पादः ।

वृद्धवशिष्ठः ।

त्रिदशाः स्पर्शसमये तप्यन्ति पितरस्तथा ।

मनुष्या मध्यकाले तु मोक्षकाले तु राक्षसाः ॥

अत्र केचिदाहुः ।

स्पर्शसमये देवपितृदृष्ट्यभिधानात्तत्साधनमविशेषात् सर्वं देव-पितृदेवत्यं कर्म कार्यमिति तदयुक्तं ।

स्नानं स्नादुपरागादौ मध्ये होमः सुरार्चनम् ।

इति ब्रह्मवैवर्त्तवचनेन होम-देवार्चनयोर्मध्ये विधानात् ।

ग्रह्यमाने भवेत् स्नानं ग्रस्ते होमो विधीयते ।

मुच्यमान भवेद्दानं मुक्ते स्नानं विधीयते ॥

इति वचनाच्च ।

तस्माद्धोम-देवपूजाव्यतिरिक्तविषयमेतत् ।

पद्मपुराणे ।

उपमर्द्दं लक्षगुणं ग्रहणे चन्द्र-सूर्ययोः ।

पुष्टं कोटिगुणं मध्ये मुक्तिकाले त्वनन्तकम् ॥

शातातपः ।

अयनादौ सदा देयं द्रव्यमिष्टं गृहे तु यत् ।

षड्भूतिमुखे चैव विमोचे चन्द्र-सूर्ययोः ॥

विमोचे वर्त्तमाने न तु विमुक्तयोरित्यर्थः, “उपरागे तु तत्कालमिति वशिष्ठवचनात् ।

षट्चिन्मते ।

सर्वेषामेव वर्णानां सूतकं राजसूतके ।

सचेलं तु भवेत् स्नानं सूतकाक्षञ्च वर्जयेत् ॥

‘सूतकाक्षं’ राजसूतकाक्षं, न व्रतिनां व्रते न सचिणां सचे न राज्ञां राजकर्मणि कुर्वति शूद्रतमञ्चं विवर्जयेत् ।

लिङ्गपुराणे ।

चन्द्र-सूर्यग्रहे स्नायात्सूतके मृतकेऽपि च ।

अस्नायी मृत्युमाप्नोति स्नायी पापं न विन्दति ॥

सूतके मृतके चैव न दोषो राजदर्शने ।

तावदेव भवेच्छ्रद्धिर्यावन्मुक्तिर्न दृश्यते ॥

दान-श्राद्धादिविषयमेतत् न तु स्नानमात्रविषयम् ।

ग्रहणे श्रावमाशौचं विमुक्ते सूतकं सूतम् ।

तयोः सम्पातमात्रेण उपस्पृश्य क्रियाक्रमः ॥

इति ब्रह्माण्डपुराणवचनविरोधात् स्नान-होम-देवपूजा-दानक्रि-
यानुष्ठाने हि क्रम उपपद्यते । स्नानमात्रानुष्ठाने स्नानस्य पूर्ववाक्येनैव
सिद्धेर्द्वितीयवाक्यवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च । भवत्येव द्वितीयवाक्येनैव स्नानसिद्धेः
पूर्ववाक्यवैयर्थ्यप्रसङ्ग इति चेत् । न । अस्नातस्यानिष्टविशेषसम्बन्धप्रति-
पादनार्थत्वात् यावत्तावच्छब्दानुपपत्तिप्रसङ्गाच्च स्नानस्योदाहृतवाक्यै-
रुपरागादावेव विधानाच्च राजसूतके मृत-सूतकयोरभावाच्च ।

तथाच सूत्यन्तरे ।

सूतके मृतके चैव यदि स्याद्राजदर्शनं ।

तावत्तत्सूतकं नास्ति यावद्राजर्न मुञ्चति ॥

स्कन्दपुराणे ।

सूतके मृतके चैव सूतकं राजदर्शने ।

तावदेव भवेत्तच्च यावन्मुक्तिर्न दृश्यते ॥

षट्चिंशन्नाते ।

स्मार्त्तकर्मपरित्यागो राहोरन्यच्च सूतके ।

राजसूतकं विना अन्यस्मिन् सूतक इत्यर्थः । अपरे त्वेवं व्याचक्षते
सूतके यः स्मार्त्तकर्मपरित्यागः स राजसूतकं विनेति । कश्चित्तु
“राहोरन्यच्च दर्शनादिति पाठः, वज्रवाक्यसंकोचप्रसङ्गाच्च, तस्माच्च
स्नानमात्रविषयमेतत् ।

मत्स्यपुराणे ।

चन्द्र-सूर्य्यग्रहे चैव मरणे पुत्तजन्मनि ।

मलमासेऽपि देयं स्यात् दत्तमचयकारकम् ।

कच्चित्तु दत्तमित्यत्र आङ्गमिति पद्यते । अत्र गर्गः ।

पुष्यमाजपदञ्चैव याम्यं भाग्यञ्च पैतृकं ।

ऐन्द्राग्रमग्निदेवत्यं सप्तैतान्यनला गणाः ॥

‘आजपदं’ पूर्वा भाद्रपदा । ‘याम्यं’ भरणी । ‘भाग्यं’ पूर्वफल्गुनी ।

पैतृकं मघा । ‘ऐन्द्राग्रं’ विशाखा । ‘अग्निदेवत्यं’ ज्येष्ठा ।

आनले मण्डले दृष्टं ग्रहणं रवि-सोमयोः ।

राज्ञां भयङ्करं विद्यात्रजानां बज्रदोषहृत् ॥

अहिर्बुध्नं तथा पौष्णं मूलमाप्यञ्च शाङ्करं ।

वारुणं सर्पदेवत्यं वारुणं मण्डलं स्मृतं ॥

‘अहिर्बुध्नं’ उत्तरा भाद्रपदा । ‘पौष्णं’ रेवती । ‘आप्यं’ पूर्वाषाढा ।

‘शाङ्करम्’ आर्द्रा । ‘वारुणं’ शततारकाः । ‘सर्पदेवत्यमस्तेषां’ ।

एतस्मिन्नुपरागे स्थान्मण्डले सोम-सूर्य्ययोः ।

दुर्भिक्षामयनाग्रस्तु प्रजानामिति निश्चयः ॥

अचानामार्यमादीनां चतुर्णाञ्च पुनर्वसुः ।

सौम्यञ्चैवाग्निदेवत्यं वायव्यं मण्डलं भवेत् ॥

‘आर्यमादीनि’ उत्तराफाल्गुन्यादीनि । ‘सौम्यं’ मृगशीर्षः ।

‘अग्निदेवत्यं’ अश्विनी ।

समरं सभयञ्चैव दुर्भिक्षं कुरुते चिरात् ।

व्याधिग्रस्ताधिकोपस्य मण्डलेऽस्मिन्नुपप्लुते ॥

ज्येष्ठा ब्राह्मं तथा मैत्रं प्राग्देशं वासवं तथा ।

वैष्णवं वैश्वदेवञ्च पुरुहूतस्य मण्डलम् ॥

‘ब्राह्मं’ रोहिणी । ‘मैत्रम्’ अनुराधा । ‘प्राग्देशम्’ अभिजित् । ‘वासवम्’
धनिष्ठा । ‘वैष्णवम्’ अवणं । ‘वैश्वदेवम्’ उत्तराषाढा ।

मण्डलेऽस्मिन् समुत्पन्ने ग्रहणे जगतां शुभम् ।

आनन्दं सर्वभूतानां विदधाति विशेषतः ॥

काश्यपस्त्वेतान्येव मण्डलान्युक्ता ।

आग्नेयीं कारयेच्छान्तिं शान्तिं कुर्याच्च वारुणीं ।

वायव्या शान्तिरिथ्येत माहेन्द्रीं तत्र कारयेत् ॥

इति तत्तद्देवतायाग-होम-जपादिकमुक्तवान्, तस्माद्राजभिर्लोकहि-
तार्थं तथा कार्यं । एवं जगतोग्रहणदोषस्य शमनञ्च ।

प्रतिपुरुषन्तु यथा ।

एषां तु भास्करस्थाने राज्ञश्चन्द्रमुपक्रमेत् ।

कर्मचयपरिक्रेशान् प्राप्नुवन्ति च ते जनाः ॥

पितृपक्षविनाशाय सूर्यस्थाने भवेद्गृहः ।

मातृपक्षविनाशाय चन्द्रस्थाने भवेद्गृहः ॥

होरायां गृह्यते यत्र नक्षत्रे वा निशाकरः ।

प्राणसन्देहमाप्नोति स वा मरणमृच्छति ॥

अभिभवति हि सैहिकेयसुन्दार्कौ यस्य यस्य जन्मनक्षत्रे ।

तस्यान्तकादिभयं विद्यादुयं मनस्तापं ॥

यस्येति जन्मनक्षत्रे ग्रसेते शशि भास्करौ ।

तज्जातीनां भवेत्पीडा नराः शान्तिविवर्जिताः ॥

सङ्गममनसा येषां जन्मचितये च वाहिसंस्पर्शः ।

वज्जरोग-मृत्युजननो दानाज्जतयो जपस्य कर्त्तव्यः ॥

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवीयसमस्तश्रीकरणाधीश्वर-

सकलविद्याविशारद-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्ग-

चिन्तामणौ परिशेषखण्डे कालनिर्णये

ग्रहणकालनिर्णयः ।

अथ दशमोऽध्यायः ।

अथोपाकर्मकालनिर्णयः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

अध्यायानामुपाकर्म आवर्णां अवर्णेन तु ।

हस्तेनौषधिभावे वा पञ्चम्यां आवर्णस्य तु ॥

‘अध्यायानां’ वेदानां, ‘आवर्णां’ आवर्णस्य पौर्णमास्यां अवर्णेन युक्तेऽहनि वा । पञ्चम्यां हस्तेन युक्तायां उपाकर्म कार्यं । अपरे तु हस्तेन युक्तेऽहनि वा पञ्चम्यां वेति व्याचक्षते, ‘ओषधिभावे’ प्रादुर्भावे, ‘आवर्णस्येति च सर्वैः सम्बध्यते ।

आश्वलायनः ।

अथातोऽध्यायोपाकरणमोषधीनां प्रादुर्भावे अवर्णेन वा आवर्णस्य पञ्चम्यां हस्तेन वेति ।

निगमः ।

आवर्णां आवर्णौकर्म यथाविधि समाचरेत् ।

उपाकर्म तु कर्त्तव्यं कर्कटस्य दिवाकरे ।

हस्तेन शुक्लपञ्चम्यां आवर्णां अवर्णेन वा ॥

कात्यायनः ।

अथातोपाकर्म^(१) अवर्णेन आवर्णां पौर्णमास्यां ।

बौधायनः ।

---

(१) अर्थात् उपाकर्म इत्येव पाठो भवितुं युक्तः ।

आवण्यां पौर्णमास्यामाषाढ्यां चोपाकृत्य कृन्दांस्तधीयीत एतेषां
पक्षाणां खगट्टानुसारेण व्यवस्था । यदा तत्र आवणे मासि
ओषधयो न प्रादुर्भवन्ति ग्रहसंक्रान्तिदोषा वा कथञ्चिदा आवण-
मासातिक्रमः तदा प्रोष्ठपद्यां कार्यं ।

अत एव ग्रौनकः तद्वार्षिकमित्येतदाचक्षत इति ।

वर्षाकाले भवं 'वार्षिकं' ।

वग्निष्ठोऽपि ।

अथातः स्वाध्यायोपाकर्म आवण्यां प्रोष्ठपद्यां वेति ।

'प्रोष्ठपदी' भाद्रपदस्य पौर्णमासी ।

गोभिलः ।

प्रोष्ठपदीं हस्तेनोपाकरणमिति ।

प्रोष्ठपदीं प्राप्येत्यर्थः ।

मनुरपि ।

आवण्यां प्रोष्ठपद्यां वायुपाकृत्य यथाविधि ।

युक्तकृन्दांस्तधीयीत मासान् विप्रोद्ध्वपञ्चमान् ॥

'अपिशब्देन भाद्रपदश्रावण-हस्त-पञ्चमीनामुपादानं । तथाच
गृह्यपरिशिष्टकारिका ।

अवृष्ट्यौषधयस्तस्मिन्मासे तु न भवन्ति चेत् ।

तदा भाद्रपदे मासि श्रावणेन तदिष्यते ॥ इति ।

उपाकर्मप्रभृति साङ्गं चतुरो मासान् शुक्लपक्षेषु निरन्तरं
स्वाध्यायमधीयीतेत्यर्थः ।

वग्निष्ठः ।

अर्द्धपञ्चमान्मासानधीत्योत्सृजति, पञ्चार्द्धमासान् षष्ठार्द्धमासान् वा ।

गौतमः ।

आवणादिवार्षिकं प्रोष्ठपदीं सोपाकृत्याधीयीत क्कन्दांष्ट्रपञ्च-
मान्मासान् पञ्च दक्षिणायनान् वा ।

हारीतः ।

अर्द्धपञ्चमान्मासानधीत्योत्सृजति पञ्चार्द्धषष्ठान् वा ।

कात्यायनः ।

उपाकृत्योदगयने ततोऽधीयीत धर्मवित् ।

एतच्च ग्रहणाध्ययनं गृहस्थस्यापि । यदाह श्रौतकः ।

समावृत्तो ब्रह्मचारिकल्पेन यथान्यायमितरे जातीयो येऽपीत्येके ।

‘इतरे’ ब्रह्मचारिणः । अतएव गृहस्थस्यापि ग्रहणाध्ययनेऽधिकारं
ज्ञापयितुं तत्प्रकरणेऽध्ययनविधिः ।

कालवृद्धावुपाकर्मात्कर्षः कात्यायनेन दर्शितः ।

उत्कर्षः कालवृद्धौ स्यादुपाकर्मादिकर्मणि ।

अभिषेकादिवृद्धौनां न तत्कर्षो युगादिषु ॥

यत्तनुत्कर्षप्रतिपादकं च्यव्यष्टवचनं ।

दशहरासु नोत्कर्षश्चतुर्विंशति युगादिषु ।

उपाकर्म महाषष्ठ्या ह्येतदिष्टं वृषादितः ॥ इति ।

तच्छ्रन्दोगविषयं । तेषां हि कालवृद्धावपि सिंहेऽर्क एवोपाकर्म ।

यदाह गार्ग्यः ।

सिंहे रवौ तु पुष्यर्क्षे मध्याह्ने विचरेदहिः ।

क्कन्दोगा मिलिताः कुर्युरत्सवं सर्वक्कन्दां ।

शुक्लपत्रे तु हस्तेन उपाकर्मापराहिकम् ॥

एतच्च ग्रहणाद्यदुष्टश्रावणादौ कार्यम् ।

तथाच सूरतिः ।

उपाकर्म प्रकुर्वन्ति क्रमात्सामर्ग्यजुर्विदः ।

ग्रहसंक्रान्त्ययुक्तेषु हस्त-श्रावण-पर्वसु ॥

तथा ।

संक्रान्तौ ग्रहणे चैव सूतके मृतके तथा ।

गणस्नानं न कुर्वीत नारदस्य वचो यथा ॥

अथ चेद्दोषसंयुक्ते पर्वणि स्यादुपक्रिया ।

दुःख-शोकामयग्रस्ता रात्रे तस्मिन् द्विजातयः ॥

तथा ।

यदि स्याच्छ्रावणं पर्वं ग्रहसंक्रान्तिदूषितम् ।

स्यादुपाकरणं शुक्लपञ्चम्यां श्रावणस्य तु ॥

सूरतिमहार्णवे ।

संक्रान्तिर्यहणं वापि यदि पर्वणि जायते ।

तन्मासे हस्तयुक्तायां पञ्चम्यां वा तदिष्यते ॥

अत्र केचिदाहुः । हस्तयुक्तायां पञ्चम्यां केवलायां वेति विकल्पः, न तत्र संक्रान्तियुक्तपर्वणो विकल्पः तत्र दोषश्रावणात् । न च हस्तयुक्तायामन्यस्यां त्रिथौ पञ्चम्यां वेति विकल्पः । हस्तयुक्तायामित्यस्य विशेषाकाङ्क्षायां उपात्तपञ्चम्यैवान्वयात् । “यदि स्याच्छ्रावणं पर्वत्यादिवाक्यस्य पर्वणो ग्रहसंक्रान्तिदोषे पञ्चमीमात्रे उपाकर्म-विधायकस्यास्मिन् पत्रे सङ्कोचप्रसङ्गात् । नन्वेवं पञ्चमीपदस्यावृत्तिः

प्रसज्यते सा च सङ्कोचाद्दृष्टा । नैवं । हस्तयुक्तायामित्यस्य विशिष्टाका-
ङ्क्षयामवश्यभाविनि पक्षद्वयेऽप्यध्याहारे बुद्धिस्थस्यैवाध्याहार इत्य-
भिधानात् तत्रापि हस्तयुक्तत्वासम्भवे केवलेति । तदयुक्तं । पञ्चम्यां
वेति पञ्चम्यास्तिथ्यन्तरविकल्पप्रतीतेस्तद्विशेषापेक्षायां हस्तयुक्ताया-
मित्यस्य तद्विषयताया एव युक्तत्वात् । एवं च पक्षद्वयेऽपि बुद्धि-
स्थस्यैवाध्याहारे सत्यस्मिन् पक्षे पञ्चमीपर्व यथाश्रुतन्तु भवत्यप्येव तु
हस्तयुक्तत्वाभावविशिष्टपञ्चमीपरं इति विशेषः । ननु हस्तयुक्त-
पञ्चम्यां प्रोष्ठपद्या विकल्पः कस्माच्च भवति । उच्यते । स्ववाक्योपात्त-
स्त्राभे वाक्यान्तरीयानाश्रयणात्, एवञ्च विकल्पे स्थिते सङ्कोचोऽपि
बलादापतितः स्वीक्रियते । तस्मात्पञ्चम्या हस्तयुक्तीतिथ्यन्तरेण
विकल्पः । तत्रापि हस्तयुक्ताया असम्भवे केवलेति, एतच्च वाजस-
नेयिविषयं । तथाच स्मृतिमहार्णवे वचनान्तरं ।

संक्रान्तिर्यहणं वापि पौर्णमास्यां यदा भवेत् ।

उपाह्वानिस्तु पञ्चम्यां कार्या वाजसनेयिभिः ॥

अत्र केचित् पूर्ववाक्यसाधारण्याद्वाजसनेयिपदस्योपलक्षणतां
मन्वानाः तैत्तिरीयाणामपि पञ्चम्यामुपाकर्मच्छन्ति । तदयुक्तं । लक्षणा-
प्रसङ्गात् लक्षणातश्चोपहारस्य युक्तत्वात् । यदि च पूर्ववाक्यस्य साधार-
ण्यादत्र लक्षणा तर्हि “पुरोडाशश्चतुर्धा करोतीत्यस्य साधारण्यादाग्नेयं
चतुर्धा करोतीत्यत्र लक्षणाप्रसङ्गः । अत्र च पञ्चमी तन्मासगतैव गृह्यते
नान्यमासगता अप्रकृतत्वात्, तस्माद्वाजसनेयिविषयमेतत् । तिष्ठतु वाज-
सनेयिवाक्यं तथापि न पूर्वस्मादाक्यात् ग्रहसंक्रान्तिदोषे तैत्तिरीया-
णामुपाकर्म प्राप्नोति । तथाहि अत्रोपाकर्मणि स्मृतिषु नानाकाला-

विहिताः तेषां च तत्तद्गृह्यानुसारेण व्यवस्थितविकल्पाश्रयणं युज्यते । न च तैत्तिरीयगृह्ये पञ्चम्यामुपाकर्म श्रूयते । येषां तु गृह्ये पञ्चम्यामपि श्रूयते तेषामव्यवस्थितविकल्पप्राप्तौ यदा प्राथम्यात्पञ्चमीसम्भवे न कालान्तरमिति व्यवस्थाप्राप्ताविदं वचनमुपतिष्ठते, एवं चापेक्षितं समर्पयिष्यते न तु तैत्तिरीयाणां उपाकर्मणि अप्राप्तकालविधौ, तस्माद्गृहसंक्रान्तिदुष्टायां श्रावणस्य पौर्णमास्यां तैत्तिरीयकैः प्रोष्ठपद्यां उपाकर्म कार्यमिति सिद्धं ।

अत्र केचिदाहुः ।

पर्वणि ग्रहणेऽपि चतुर्दशीस्थेऽपि श्रावणेनोपाकर्म कार्यं ।

त्रयोदश्यादितो वर्ज्यं दिनानां नवकं ध्रुवं ।

माङ्गल्येषु समस्तेषु ग्रहणे चन्द्र-सूर्ययोः ॥

इति वचनात् । प्रकारान्तरेणापि वेधः स्मृत्यन्तरे दर्शितः ।

द्वादश्यादिस्तृतीयान्तो वेध इन्दुग्रहे स्मृतः ।

एकादश्यादिकः सौरे चतुर्थ्यन्तः प्रकीर्तितः ।

खण्डग्रहे तयोः प्रोक्तमुभयत्र दिनद्वयम् ॥

दिनद्वयमत्र पूर्वोक्तं “व्यहं खण्डग्रहे तयोरिति वचनात् तदयुक्तं ।

नित्य-नैमित्तिके जपे होमे यज्ञक्रियासु च ।

उपाकर्मणि चोत्सर्गे ग्रहवेधो न विद्यते ॥

इति वचनात् । हस्त-श्रावण-पर्वाण्यौदयिकानि ग्राह्याणि । तथाच परिशिष्टे ।

धनिष्ठा-प्रतिपद्युक्तं त्वाष्ट्रच्छसमन्वितं ।

आवणं कर्म कुर्वीरन् ऋग्यजुःसामपाठकाः ॥

व्यासः ।

अवणेन तु यत्कर्म उत्तराषाढसंयुतम् ।

संवत्सरकृतोऽध्यायस्तत्क्षणादेव नश्यति ॥

धनिष्ठासंयुतं कुर्याच्छ्रावणं कर्म यद्भवेत् ।

तत्कर्म सफलं विद्यादुपाकरणसंज्ञितम् ॥

निगमः ।

ग्रहयोगो गुरुं हन्ति संक्रान्तिः शिष्यघातिनी ।

तपोहन्युत्तराषाढा उपाकर्मणि वैष्णवे ।

धनिष्ठामिश्रिते कार्यमुपाकरणसंज्ञितम् ॥

कालिकापुराणे ।

चतुर्दश्यां समुत्पन्नावसुरौ मधु-कैटभौ ।

वेदान्स्त्रौकुर्वतः पद्मयोनेस्तौ जहृतुः श्रुतौः ॥

हत्वा तावसुरौ देवः पातालतलवासिनौ ।

आहत्य ताः श्रुतौस्तस्मै ददौ लोकगुरुः स्वयम् ॥

अभूत्तन्मश्रुतिर्ब्रह्मा पर्वण्यौदयिके पुनः ।

अतो भूतयुते तस्मिन्नोपाकरणमिष्यते ।

आसुरं वर्जयेत्कालं वेदाहरणशङ्कया ॥

वृहत्प्रचेताः ।

भवेदुपाकृतिः पौर्णमास्यां पूर्वाह्णे एव तु ।

ब्राह्मणान् भोजयेत् तत्र पिबेदुद्दिश्य देवताः ॥

भविष्योत्तरे ।

संप्राप्ते आवणस्यान्ते पौर्णमास्यां दिनचये ।

स्नानं कुर्वीत मतिमान् श्रुति-स्मृतिविधानतः ॥

ततो देवान् पितृंश्चैव तर्पयेत्परमात्मसा ।

उपाकर्म दिवैवोक्तमृषीणां चैव तर्पणम् ।

कुर्वीत ब्राह्मणः आङ्गं वेदानुद्दिश्य शक्तितः ॥

अत्र चौदयिके पर्वण्युपाकर्म तैत्तिरीयकैः कार्यं । एतदुक्तं बह्वृच-
परिशिष्टकारिकासु ।

पर्वण्यौदयिके कुर्युः आवणं तैत्तिरीयकाः ।

बह्वृचाः अवणे कुर्युर्यहसंक्रान्तिवर्जिते ॥ इति ।

अन्यैस्तु पूर्वविद्धा एव ।

आवणी दुर्गनवमी तथा दूर्वाष्टमी च या ।

पूर्वविद्धा तु कर्त्तव्या शिवरात्रिर्वलेर्द्दिनम् ॥

इति वचनात् ।

अत्र केचिदाहुः । नैतत् युज्यते तथाहि अत्र तैत्तिरीयका एव
पर्वणीति न नियन्तुं शक्यन्ते अन्येषामपि चरणानां पर्वण्युपाकर्म-
विधानात् । न च पर्वण्यौदयिके यदुपाकर्म तैत्तिरीयका एव
कुर्युरिति वाक्यार्थयुज्यते, विशिष्टानुवादे वाक्यभेदप्रसङ्गात् विशे-
षणानामप्राप्तेरनुवदितुमशक्यत्वात् एतावति च विशिष्टे कर्मणि
तैत्तिरीयकाणां विधानानुपपत्तेः कर्त्तुर्हि कर्म विधीयते न कर्मणि
कर्त्ता ।

किञ्च उपाकर्म तत्कालश्च पौर्णमासी तयोर्गृह्यग्रन्थेव विहित-
त्वात् नात्र कारिकायां तद्विधानं । अत्र तु पौर्णमासीकालस्याङ्ग-

औदयिककालेन सम्बन्ध उद्दिश्यते । तत्र यदि तैत्तिरीयकैरौदयिकत्वस्यापरः सम्बन्ध उद्दिश्यते तदा सम्बन्धद्वयाभिधानात् भिद्यते वाक्यं ।

किञ्च तैत्तिरीयकाः कर्त्तारोऽप्यङ्गमेव, न चाङ्गानां मिथः सम्बन्धोऽस्ति । न चारुणैकहायनीन्यायेन पञ्चात्ततो गुणानां सम्बन्ध इति वाच्यं । तत्र हि अरुणगुणैकहायनीद्रव्यविशिष्टः क्रयो विधीयते अनन्तरं द्रव्य-गुणयोः परस्परकाङ्क्षत्वात्समानाधिकरणत्वात् अन्यथो भवति । अत्र पुनः कारिकायां नोपाकर्मविधानं । न च पर्वौदयिक-तैत्तिरीयकयोः द्रव्य-गुणत्वेनापि सामानाधिकरण्यं अन्योन्यद्रव्याकाङ्क्षा च अतोऽहविरुभयत्ववदविवचितार्थं तैत्तिरीयपदमुपलक्षणार्थं भूत्वा-नुवादः, शाखान्तराधिकरणन्यायेन च सर्वगृह्येषु उपाकर्मव्यवस्था, तैत्तिरीयाणामुक्तं पर्वौदयिकत्वमविरोधादन्यैरपि ग्राह्यं ।

तथाच परिशिष्टे विहितं ।

यन्नाम्नातं स्वशाखायां पारक्यमविरोधि यत् ।

विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्मवत् ॥

“आवणी दुर्गनवमीत्यादिवचनस्य कर्मविशेषानुपादानात् हिरण्यगर्भस्य पवित्रारोपणं विषयः, उपाकर्माङ्गभूतमाभ्युदयिकञ्च आवणीकर्म चेति । तस्मात्तैत्तिरीयाणामेवौदयिके पर्वण्युपाकर्मैत्युक्तमिति । तदयुक्तं । यत्र त्वनन्यगतिपदं तत्र पदवैयर्थ्यभिया विशिष्टस्योद्देश्यत्वं यथा “अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीतेत्यादिषु, उभयपदस्य तु प्राथम्येनाग्नेयहविरार्त्तिनिमित्तत्वमिति भ्रमापनोदनार्थत्वाच्चानन्यगतिकता । न च वाक्यभेदः, उद्देश्यविशेषणविवक्षायां हि स

न तु विशिष्टोद्देशे । प्रपञ्चितं चैतद्भवदेवेन । “योऽत्र विप्रतिपद्यते तं प्रति विशिष्टविध्याश्रयणेन परिहारो वक्तव्यः ग्राह्यत्वात्” । अपि च पूर्वादाहृतवचनैरौदयिके पर्वण्युपाकर्मप्राप्तेरनुवादोपपत्तेः, कर्मण्यपि च कर्तृविधिरूपपक्षः अप्राप्तविषयत्वात् विधेः । न च सम्बन्धद्वयविधानाद्वाक्यभेदः, विशिष्टविध्याश्रयणात्, अन्यकर्तृभेदेन पौनरुक्त्यपरिहारात् अन्यथा सर्वस्य तुच्छेदापत्तेः । एवमनभ्युपगमे च लक्षणा-निष्प्रयोजनानुवादौ स्यातां । ननु यथा वैश्वदेवेन यजेतेत्यत्र विशिष्टविधौ गौरवप्रसङ्गात् वैश्वदेवशब्दो लक्षणाया कृत्रिन्यायेन प्रकृतयागेषु प्रवर्तत इति स्वीकृतं, तथा विशिष्टविधिगौरवाल्लक्षणापि स्वीक्रियत इति चेत् । न । तत्रापि लक्षणाया अभावात् । न हि विश्वेदेवदेवतायोगाद्वैश्वदेवशब्दप्रवृत्तिः, किन्तु विश्वदेवकर्तृयोगात् । तथाच तैत्तिरीयके श्रूयते “यद्विश्वेदेवाः समयजन्त तद्विश्वेदेवस्य वैश्वदेवत्वमिति, अर्थवादगतशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वं सर्वत्र स्वीकृतं “यदाजिमीयुस्तदाज्यानामाज्यत्वमित्येवमादिषु, यत्तु लक्षणाभिधानं तदभ्युपगमादपवादेन विशिष्टविधेयतया लक्षणास्वीकारे अव्यवस्थाप्रसङ्गात् । किञ्च तत्र विशिष्टविधौ गौरवं कर्मान्तरातिदेशकल्पना च अनुवादश्च सप्रयोजनः । अत्र विशिष्टविधौ गौरवमात्रं तदभावे तु लक्षणा निष्प्रयोजनस्यानुवाद इति वैषम्यं । विशिष्टविधौ च गुणानां पार्ष्णिकसम्बन्ध उपपद्यते । कर्तुंश्च कर्मानुष्ठानार्थं कालविशेषाकाङ्क्षा विद्यत एव । न चात्र शाखान्तराधिकरणन्यायः, “पर्वण्यौदयिके कुर्युः आवाणमित्यनेनैवान्येषामपि प्राप्तौ तैत्तिरीयकपदवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । न च तैत्तिरीयगृह्ये पूर्वौदयिकत्वं विहितं । यदि च कालिकापुराणे गताख्यानसाधारण्यात् तैत्तिरीयव्यतिरिक्तानामप्यौ-

दधिके पर्वण्युपाकर्म तदा वङ्कृचानामपि तत्रैवोपाकर्म स्यात् वाक्यान्तरपर्यालोचनया तु तेषां कालान्तराश्रयणमित्यत्र समानं । किञ्चैवं वङ्कृचपदमप्यविवक्षितं स्यात् तैत्तिरीयपदविवचायामुक्तदूषणस्य तत्रापि समानत्वात् । तस्मादेवं व्यवस्था यदैकस्मिन्नेव दिने कर्मकालव्यापि पर्व तदा सर्वेषां तत्रोपाकर्म यदा तु दिनद्वयेऽपि कर्मकालव्यापि न वा तदा तैत्तिरीयाणां औदधिके पर्वण्युपाकर्म अन्येषां त्वन्यत्रेति ।

अथोत्सर्जनकालः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायामथापि वा ।

जलान्ते कन्दसां कुर्यादुत्सर्गं विधिवदहिः ॥

पौषमासस्य रोहिण्यां कृष्णाष्टम्यां वा जलसन्निधौ ग्रामादहिर्वेदाना-मुत्सर्जनं कुर्यात् येन प्रकारेणोपाकर्मप्रभृत्यध्ययनं कृतं तं प्रकारमिदानीं परित्यजेत् न तु सर्वात्मनेत्यर्थः, अतएवोत्सर्जनानन्तरमाह मनुः ।

पुष्ये तु कन्दसां कुर्यादहिरुत्सर्जनं द्विजः ।

माघशुक्लस्य वा प्राप्ते पूर्वाह्ने प्रथमेऽहनि ॥

आवण्यां यद्युपाकर्मकरणं तदोत्सर्जनं, पुष्यस्य शुक्लप्रतिपदि पूर्वाह्ने यदा प्रोष्ठपद्यां तदा माघस्येत्यर्थः, “अर्द्धपञ्चमान् मासानधी-चीतेति तेनैवोक्तत्वात् ।

बौधायनः ।

आवण्यां पौर्णमास्यां आषाढ्यां वोपाकृत्य तैथ्यां माथ्यां वोत्सृजेत् ।

आपस्तम्बः ।

तैव्यां पौर्णमास्यां रोहिण्यां वा विरमेत ।

अत्र रोहिणी याज्ञवल्क्यवचनानुसारेण पौषमासस्य ग्राह्या ।

कात्यायनः ।

उपाहृत्योदगयने ततोऽधीयीत धर्मवित् ।

उत्सर्गश्चैक एवैषां तैव्यां प्रोष्ठपदेऽपि वा ॥

कन्दोगानामुत्सर्जनकालमाह गार्ग्यः ।

सिंहे रवौ तु पुष्यर्चे पूर्वाह्णे विचरेदद्भिः ।

कन्दोगा मिलिताः कुर्युत्सर्गं सर्वकन्दसाम् ॥

परिशिष्टे ।

मासे प्रोष्ठपदे हस्तात्पुष्यपूर्वो भवेद्यदि ।

तदा च श्रवणे कुर्यादुत्सर्गं कन्दसां द्विजः ॥

खादिरः०४६ ।

पुष्येषूत्सर्जनं कुर्यादुपाकर्मदिनेऽथ वा ।

एतच्च कर्मद्वयं प्रत्यब्दं कार्यम् ।

यथाह कात्यायनः ।

प्रत्यब्दं यदुपाकर्म सोत्सर्गं विधिवद्द्विजैः ।

क्रियते कन्दसां तेन पुनराप्यायनं भवेत् ॥

अथातयामैः कन्दोभिर्यत्कर्म क्रियते द्विजैः ।

क्रीडमानेरपि सदा तत्तेषां सिद्धिकारकम् ॥

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवीय-समस्तकरणाधीश्वर-
सकलविद्याविशारद-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परि-
शेषखण्डे कालनिर्णये दशमोऽध्यायः ।

अथ एकादशोऽध्यायः ।

अथ संक्रान्तिनिर्णयः ।

तत्र संक्रान्तिभेदाः देवौपुराणे ।

द्वादशैव समाख्याताः समाः संक्रान्तिकल्पनाः ।

‘संक्रान्तिकल्पनाः’ संक्रान्तिभेदाः, द्वादशैव मेषादयो मीनान्ताः
समाख्याताः, ते च संक्रान्तिसामान्यसम्बन्धेन विहितानां प्रतिषिद्धानां
कर्मणां समाः साधारणा इत्यर्थः ।

ब्रह्मवैवर्ते ।

द्वादशैव भवन्त्येषां द्विज नामानि मे शृणु ।

एकं विष्णुपदं नाम षडंशैतिमुखं तथा ।

विषुवच्च तृतीयञ्च अन्ये द्वे दक्षिणोत्तरे ॥

कुम्भालि-गो-हरिषु विष्णुपदं वदन्ति

स्त्री-चाप-मीन-मिथुने षडंशैतिवक्त्रम् ।

अर्कस्य सौम्यमयनं शशिधानि याम्यं

श्चक्षे श्लेषे विषुवति त्वज-तौलिनोः स्यात् ॥

‘अलिः’ वृश्चिकः । ‘गौः’ वृषभः । ‘हरिः’ सिंहः । ‘स्त्री’ कन्या ।

‘चापं’ धनुः । ‘शशिधानि’ कर्कटके । ‘याम्यं’ दक्षिणायनं । ‘सौम्यं’

उत्तरायणं । ‘श्लेषः’ मकरः । ‘अजः’ मेषः । ‘तौली’ तुला ॥

वशिष्टोऽपि ।

अथने द्वे विषुवे द्वे चतस्रः षडशीतयः ।

चतस्रो विष्णुपादाश्च संक्रान्त्यो द्वादश स्मृताः ॥

झष-कर्कटसङ्क्रान्ती द्वे तद्गदचिणायने ।

विषुवती तुला-मेषौ तयोर्मध्ये ततोऽपराः ॥

वृष-वृश्चिक-कुम्भेषु सिंहे चैव यदा रविः ।

एतद्विष्णुपदं नाम विषुवादधिकं फलम् ॥

कन्यायां मिथुने मीने धनुष्यपि रवेर्गतिः ।

षडशीतिमुखो प्रोक्ता षडशीतिफला गुणैः ॥

‘तयोर्मध्ये’ मकर-कर्कटयोर्मध्ये, ‘विषुवती’, क्वचित् “गोलमध्ये
ततोऽपरा इति पाठः, ‘गोलः’ राशिचक्रं ।

धनुर्मिथुन-कन्यासु मीने तु षडशीतयः ।

ज्योतिःशास्त्रे ।

वृष-वृश्चिक-सिंहेषु कुम्भे विष्णुपदी स्मृता ।

तथा ।

विषुवे तुला-मेषौ मत्स्य-स्त्री-मिथुन-धनूंषि षडशीतिः ।

झष-कर्कटयोरयनं राशिषु शेषेषु विष्णुपदी ॥

नचचविशेषयोगेनैकैकस्याः सप्त संज्ञाः कथिताः देवीपुराणे ।

सप्तधा सा तु बोद्धव्या एकैकैव यथा शृणु ।

येन प्रकारेणैकैकैव मेषादिसंक्रान्तिः सप्तधा सप्तप्रकारा शृणु ।

मन्दा मन्दाकिनी ध्वाङ्गी घोरा चैव महोदरी ।

राचसी मिश्रिता प्रोक्ता संक्रान्तिः सप्तधा नृप ॥

सूर्य्ये घोरा विधौ ध्वाङ्गी भौमवारे महोदरी ।

बुधे मन्दाकिनी नाम मन्दा सुरपुरोहिते ॥

मिश्रिता शुक्रवारे स्याद्राक्षसी च शनैश्चरे ।

एताः संक्रान्तयः सप्त फलमासां तथोच्यते ॥

मन्दा ध्रुवेषु विज्ञेया मृदौ मन्दाकिनी तथा ।

क्षिप्रैर्ध्वाङ्गीं विजानीयादुर्ध्वैर्घारा प्रकीर्तिता ॥

चरैर्महोदरी ज्ञेया क्रूरैश्चैस्तु राक्षसी ।

मिश्रिता चैव निर्दिष्टा मिश्रितैस्तु संक्रमे ॥

‘ध्रुवाणि’ स्थिराणि चीष्णुत्तराणि रोहिणी च । ‘मृदूनि’ अनु-
राधा-चित्रा-रेवती-मृगशीर्षाणि । ‘लघूनि’ अभिजित्हस्ताश्विनी-
पुष्याणि । ‘उग्राणि’ पूर्वात्रयं भरणी मघा च । ‘चराणि’ पुनर्वसु-
श्रवण-धनिष्ठा-स्वाती-शतभिषाः । ‘क्रूराणि’ तीक्ष्णानि तानि च मूल-
ज्येष्ठाद्राक्षेष्वाः । ‘मिश्रं’ हस्तिका विशाखा च

त्रिचतुःपञ्चसप्ताष्टनवदादश्च एव च ।

क्रमेण घटिका ह्येतास्तत्पुण्यं पारमार्थिकम् ॥

यथासंख्येन सर्वासु संक्रान्तिषु सप्त कालाः द्रष्टव्याः, पारमार्थिकं
च वसोर्धारादिलभ्यं सूक्ष्मतमसंक्रान्तिकाले धर्मानुष्ठाने यत्नभ्यते
तदेव फलमेतास्त्रपि घटिकासु लभ्यत इत्यर्थः । तस्मिन् पुण्यं
तत्पुण्यं । तथा ।

मन्दा विप्रजनैः शस्ता मन्दाकिन्यस्तु राजनि ।

ध्वाङ्गी वैशेषु विज्ञेया घोरा शूद्रे शुभप्रदा ॥

महोदरी तु चोराणां शौण्डिकानां जयावहा ।

चण्डाल-पुष्कसानाञ्च ये चान्ये क्रूरकर्मिणः ।

सर्वेषां कारकाणाञ्च मिश्रिता वृत्तिवर्द्धिनी ॥

‘मन्दाकिन्यस्तु राजनीति चत्रियस्य प्रशस्ता भवन्तीत्यर्थः ।
‘शौण्डिकानां जयावहेत्यत्र राक्षसीति द्रष्टव्यं । एवञ्च या यस्य
जयावद्वा स तस्यां भूतायां अभ्युदयसाधनानि कर्माणि कुर्यात् ।
यस्य या जयावद्वा तस्यां दोषनिवृत्त्यर्थं शान्तिकानि कुर्यात् ।
अन्यमपि शान्तिकानुष्ठानार्थं विशेषमाह ।

नृपाः पौद्यन्ति पूर्वाह्णे मध्याह्णे तु दिजोत्तमाः ।

अपराह्णे तथा वैश्याः शूद्राश्चास्तमये रवेः ॥

पिश्याचास्तमये वापि अर्द्धरात्रे तु राक्षसाः ।

अर्द्धरात्रे व्यतीपाते पौद्यन्ते नट-नर्तकाः ॥

उषःकाले तु संक्रान्तौ हन्ति गोस्वामिनो जनान् ।

हन्ति प्रव्रजितान् सर्वान् सन्ध्याकाले विशेषतः ॥

संक्रान्तिर्जायते यत्र भास्करे भ्रूसुते शनौ ।

विदुर्मांसि भयं तत्र दुर्भिक्षावृष्टि-चोरजम् ॥

स्यादुत्थितस्य किन्तुघ्ने शकुनौ कौलवे रवेः ।

संक्रान्तिसैतिले नागे प्रसुप्तस्य चतुष्पदे ॥

विनष्टस्य गरे विद्यां ववे वणिजि बालवे ।

विद्याद्यादेः क्रमादिष्टं निर्दिष्टं मध्यमं फलम् ॥

प्रद्योतनस्य संक्रान्तिर्यादृशेनेन्दुना भवेत् ।

तन्मासि तादृशं प्राहुः शुभाशुभफलं नृणाम् ॥

नागरखण्डे ।

रवेः संक्रमणं राशौ संक्रान्तिरिति कथ्यते ।

स्नान-दान-तपः-आहु-होमादिषु महाफला ॥

रवेः राशौ संक्रमणं या संक्रान्तिः सा ग्रहान्तरसंक्रान्तिभ्यो
महाफलेति कथ्यत इत्यर्थः ।

ज्ञातातपः ।

रविसंक्रमणे प्राप्ते न स्नायाद्यस्तु मानवः ।

सप्तजन्मनि रोगी स्यान्निर्धनश्चैव जायते ॥

कचित्तूत्तरार्द्धमन्यथा पथते ।

सप्तजन्मान्तरे रोगी दुःखभागी सदा भवेत् ॥

संक्रान्तौ यानि दत्तानि हव्य-कव्यानि दातृभिः ।

तानि नित्यं ददात्यर्कः पुनर्जन्मनि जन्मनि ॥

अथनादौ सदा देयं द्रव्यमिष्टं ग्रहेषु यत् ।

षड्शीतिमुखे चैव विमोचे चन्द्र-सूर्ययोः ॥

स्कान्दे नागरखण्डे ।

य एते तनवः प्रोक्ताः कालाः संक्रान्तिपूर्वकाः ।

नैतेषु विद्यते विघ्नं यतस्त्राक्षयसंज्ञिताः ॥

अश्रद्धयापि यद्दत्तं कुपाचेभ्योऽपि मानवैः ।

अकालेऽपि च तत्सर्वं सत्यमक्षयतां व्रजेत् ॥

देवीपुराणे ।

विषुवेषु च यज्जप्तं दत्तं भवति चाक्षयम् ।

एवं विष्णुपदे चैव षड्शीतिमुखेषु च ॥

भारद्वाजः ।

षड्शीत्यान्तु यद्दत्तं यद्दानं विषुवद्वये ।

दृश्यते सागरस्यान्तस्तस्यान्तो नैव दृश्यते ॥

वशिष्ठः ।

अयनेषु च यद्दत्तं षड्ग्रीतिमुखेषु च ।

चन्द्र-सूर्योपरागे च दत्तं भवति चाचयम् ॥

अयने कोटिगुणञ्च लघं विष्णुपदीफलम् ।

षड्ग्रीतिसहस्रन्तु षड्ग्रीत्यां स्मृतं बुधैः ॥

शतमिन्दुचये दानं सहस्रन्तु दिनचये ।

विषुवे शतसाहस्रं व्यतीपाते खनन्तकं ॥

वृद्धवशिष्ठः ।

अयने विषुवे चैव चिरात्रोपोषितः पुमान् ।

स्नात्वा योऽर्चयते भानुं सर्वकामफलं लभेत् ॥

आपस्तम्बः ।

अयने विषुवे चैव ग्रहणे चन्द्र-सूर्ययोः ।

अहोरात्रोषितः स्नातः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

एतच्च पुत्रवद्गृहस्थव्यतिरिक्तविषयं ।

आदित्येऽहनि संक्रान्तौ ग्रहणे चन्द्र-सूर्ययोः ।

उपवासे न कर्त्तव्यो गृहिणा पुत्रिणा तथा ॥

इति त्रिणो गृहस्थस्य तत्रोपवासनिषेधात् ।

ब्रह्मपुराणे ।

तुलां प्रत्यागमत्सूर्यं विषुवे दिवसे सति ।

ब्राह्मणेभ्यः प्रदेयानि सस्यान्यभिनवानि वा ॥

तथा ।

मेषस्त्रिगमिषौ सूर्ये ग्रैश्विरं दृत-कम्बलम् ।

अपास्य देवादेवेभ्यः पूजा कार्या प्रयत्नतः ॥

कालिकापुराणे ।

कनकं कुलिशं नीलं पद्मरागञ्च मौक्तिकम् ।

एतानि पद्मरत्नानि न्यसेदेवस्य मूर्द्धनि ॥

रत्नानां चाप्यभावे तु कर्षं कर्षार्द्धमेव च ।

सुवर्णं योजयित्वा तु तस्मिन्नेवोत्तरायणे ॥

विधिवच्च तत्राभ्यर्च्य गच्छेनाज्येन भूरिणा ।

प्रचाप्य मर्दयित्वा तु प्रदद्यात् घृतकम्बलम् ॥

दत्त्वा चोपस्करं भूयो ब्राह्मणान् यतिभिः सह ।

सम्भोज्य दक्षयित्वा तु कल्पयेदनिवारितम् ॥

‘कुलिशं’ हीरकं । ‘दक्षयित्वा’ दक्षिणया सम्भूज्य । ‘कल्पयेद्भो-
जनमिति शेषः ।

उपोष्य सर्वमेवेतत् कुर्याद्भक्तिपुरःसरम् ।

पञ्चगव्यं तिलैर्युक्तं पीत्वा वै पारयेत्स्वयम् ॥

तिलैः स्नानं प्रकुर्वीत तैरेवोद्धर्तनं बुधः ।

देवतानां पितृणाञ्च उभाभ्यां तर्पणं तथा ॥

‘पारयेत्’ पारणं कुर्यात् । तिलस्नान-पारणयोर्नाम क्रमो
विवक्षितः । उभाभ्यामिति तादर्थ्यं चतुर्थी ।

होमं तैश्च प्रकुर्वीत सर्वदेवोत्तरायणे ।

तान् वै देवाय विप्रेभ्यो ह्यष्टकेन समं ददेत् ॥

यन्नादेव करोत्येवं चित्तं शम्भौ निवेश्य यः ।

उत्तरायणमासाद्य नरः कस्मात् स शोचते ॥
ब्रह्मपुराणे ।

शुक्लपक्षे तु सप्तम्यां यदा संक्रमते रविः ।
महाजया तदा सा वै सप्तमी भास्करप्रिया ॥
स्नानं दानं तपो होमः पितृ-देवादिपूजनम् ।
सर्वं कोटिगुणं प्रोक्तं तपनेन महोजया ॥
यस्त्वस्यां मानवो भक्त्या दृतेन स्नापयेद्भविम् ।
सोऽश्वमेधफलं प्राप्य ततः सूर्यपुरं व्रजेत् ॥
पयसा स्नापयेद्यस्तु भास्करं भक्तिमाक्षरः ।
विमुक्तः सर्वपापेभ्यो याति सूर्यसलोकताम् ॥
कर्बुरेण विमानेन किङ्किणीजालमालिना ।
तेजसा रविसङ्काशः कान्ध्याचेयसमो भवेत् ।
स्थित्वा तत्र चिरं कालं राजा भवति किञ्चयः ॥
मयैषा कथिता पुण्या सप्तमी त्रिपुरान्तक ।
यामुपोष्य नरोभक्त्या अचलान् मङ्गलान् लभेत् ।
ततो याति परं ब्रह्म यत्र गत्वा न शोचति ॥

संक्रान्तिविशेषेण देयविशेषमाह विश्वामित्रः ।

मेषसंक्रमणे भानौ मेषदानं महाफलम् ।
वृषसंक्रमणे दानं गवां प्रोक्तं तथैव च ॥
वस्त्राक्ष-पान-दानानि मिथुने विहितानि तु ।
दृतेन प्रदानन्तु कर्कटे परिग्रह्यते ॥
ससुवर्णं पत्रदानं सिंहं च विहितं सदा ।

कन्याप्रवेशे वस्त्राणां सुरभीणां तथैव च ॥
 तुलाप्रवेशे धान्यानां वीजानामेव चोत्तमम् ।
 कीटप्रवेशे वस्त्राणां वेश्मनां दानमेव च ॥
 अत्र 'कीटः' वृश्चिकः ।
 धनुःप्रवेशे वस्त्राणां यानानाञ्च महाफलम् ।
 श्लेषप्रवेशे दारूणां दानमग्रेस्तथैव च ॥
 कुम्भप्रवेशे दानं तु गवामम्बु-दण्डस्य च ।
 मीनप्रवेशे ह्यस्नानमाख्यानमपि चोत्तमम् ॥
 दानान्यथैतानि मया द्विजेन्द्राः
 प्रोक्तानि काले तु नरः प्रदत्त्वा ।
 प्राप्नोति कामं मनसस्त्वभीष्टम्
 तस्मात्प्रशंसन्ति हि कालदानम् ॥

स्कान्दे ।

धेनुं तिलमयीं राजन्दद्याद् यश्चोत्तरायणे ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति विन्दते परमं सुखम् ॥
 विष्णुधर्मोत्तरे ।
 उत्तरे त्वयने विप्रा वस्त्रदानं महाफलम् ।
 तिलपूर्वमनङ्गाहं दत्त्वा रोगैः प्रमुच्यते ॥
 शिवरहस्ये ।

पुरा मकरसंक्रान्तौ शङ्करो गोसवे कृते ।
 तिलानुत्पादयामास तप्तये सर्वदेहिनां ॥
 तस्मात्तस्यां तिलैः स्नानं कार्यं चोद्धर्तनं बुधैः ।

देवतानां पितृणाञ्च सोदकैस्तर्पणं तिलैः ॥

तिला देयाश्च विप्रेभ्यः सर्वदैवोत्तरायणे ।

तिलाञ्च भक्षयेत्पुण्यान् होतव्याश्च तथा तिलाः ॥

तस्यां तिर्यौ तिलैर्जुत्वा येऽर्चयन्ति दिजोत्तमान् ।

चिदिवे ते विराजन्ते गोमहस्रप्रदायिनः ॥

तिलतैलेन दीपाश्च देयाः शिवमृहे शुभाः ।

सतिलैस्तण्डुलैर्देवं पूजयेदधिबहुभिः ॥

घृताभिषेकं वा कुर्यान्महापुष्पफलेष्वपि ।

घृतपूर्णं भाण्डेन सावित्रेण त्वहर्निशम् ॥

गव्येनाज्येन वा शम्भोः प्रदद्यात् घृतकम्बलम् ।

सर्पिषा रूपकं रम्यं कृत्वा श्रेयोऽभिवृद्धये ॥

इयं च संक्रान्तिरतिसूक्ष्मकालाः ।

तथाच देवीपुराणे ।

एतत्सूत्रविभागस्तु मुक्तिकामस्य कौर्त्तितम् ।

परमार्थेन या संख्या कथयामि नृपोत्तम ॥

स्रष्टे नरे सुखासीने यावत् स्रन्दति लोचनम् ।

तस्यां चिंशत्तमो भागस्तत्परः परिकौर्त्तितः ॥

तत्पराष्टतभागस्तु चुटिरित्यभिधीयते ।

चुटेः सहस्रभागार्द्धं तत्कालं रविमंग्रहे ॥

तत्काले तु द्रवीभूतं त्रैलोक्यं सचराचरम् ।

अत्र ब्रह्मापि सन्दिग्धं उवाच सुरसत्तमः ॥

दानाद्ययन-जप्यादि विषयं वक्तिहोमतः ।

वसोर्द्धारासु लभेत अन्यथा तत्कथञ्चन ॥

अतश्चास्यामतिसूक्ष्मायां कर्मानुष्ठानं न शक्यत इति सन्निहित-
कालो ग्राह्यः, स च कियान् ग्राह्य इत्यपेक्षायामाह वसिष्ठः ।

संक्रान्तिसमयः सूक्ष्मो दुर्ज्ञेयः पिशितेक्षणैः ।

तद्योगाच्चाप्यधस्योर्ध्वं चिंशन्नाद्यः पवित्रिताः ॥

अधश्च चिंशन्नाद्यः उर्ध्वञ्च चिंशन्नाद्यः पुण्यकालः । यदा चिंश-
न्नाद्यः पूर्वं पञ्चदश पश्चात् पञ्चदशेति ज्ञेयं । एवं हि सति वक्ष्य-
माणदेवीपुराणवचनेन सह मंवादो भवति ।

जावालः ।

संक्रान्तौ पुण्यकालस्तु षोडशोभयतः कलाः ।

अत्र 'कलाः' नाद्यः बहुवाक्यानुरोधात् ।

मरीचिः ।

नाद्यः षोडश पूर्वेण संक्रान्तेरपरेण याः ।

राहोर्दग्धनमात्रेण पुण्यकालः प्रकीर्तितः ॥

शातातपः ।

अर्वाक्षोडश विज्ञेया नाद्यः पश्चाच्च षोडश ।

कालः पुण्योऽर्कसंक्रान्तेर्विदग्धिः परिकीर्तितः ॥

अत्र केचिदाहुः उभयतः षोडशघटिकापुण्यत्ववचनं विष्णुपदी-
विषयम् "पुण्यकालो विष्णुपद्याः प्राक् पश्चादपि षोडश" । इति
स्कन्दपुराणवचनात्, तदयुक्तं ।

अयनादौ सदा देयं द्रव्यमिष्टं ग्रहेषु यत् ।

षडशीतिमुखे चैव विमोचे चन्द्र-सूर्ययोः ॥

इतिवचनादौ षड्ग्रीत्याश्च दानं विधाय परमसूक्ष्मत्वात्,
दानाधिकरणत्वानुपपत्तेः कालविशेषाकाङ्क्षायां ज्ञातातपेनोक्तम् ।
अर्वाक् षोडश विज्ञेया इति ।

तस्मादस्य वचनस्य तदनुगुणं सर्वसंक्रान्तिविषयत्वमेव युज्यते
न पुनरनुपात्तविष्णुपदौमात्रविषयत्वमिति । “पुण्यकालो विष्णु-
पद्या इति वाक्यस्य गतिर्विच्यते ।

अन्ये लाङ्गः “अर्वाक् षोडश विज्ञेया इति वचनं विष्णुपदी-
षड्ग्रीति-विषयं । तदुक्तं वशिष्ठेन ।

षड्ग्रीत्यां व्यतीतायां षष्टिरुक्तास्तु नाङ्किः ।

पुण्याख्या विष्णुपद्याश्च प्राक्पश्चादपि षोडश ॥

अत्र चशब्दात् षड्ग्रीत्यामपि प्राक् पश्चादपि षोडशेति गम्यते
इति । एतदपि पूर्वमेव निराकृतं देवीपुराणे ।

अतीतानागतो भोगो नाद्यः पञ्चदश स्मृताः ॥

संक्रातौ निमित्ते विहितस्य स्नान-दानादेर्निषिद्धस्य बाध्ययनादेः
पालनं भोगः “भुज् पालनाभ्यवहारयोरिति स्मरणात् ।

सान्निध्यन्तु भवेत्तत्र ग्रहाणां संक्रमे रवेः ।

व्यवहारो भवेत्तोके चन्द्र-सूर्योपलक्षितः ।

कालो विकलते सर्वं ब्रह्माद्यं सचराचरम् ॥

कालशब्द-संख्यानयोः काले संक्रान्तिप्राप्ते ‘विकलते’ विगत-
शब्दं भवतीत्यर्थः ।

पुण्य-पापविभागेन फलं देवी प्रयच्छति ।

‘देवी’ संक्रान्तिकालस्वरूपा दुर्गा, एतदेव संक्रान्त्युपक्रमेऽभिहितं ।

समायन-चतु-मास-पचाहादिक्रमेण तु ।

स्थूल-सूक्ष्मविभागेन देवी सर्वगता विभो ॥

संक्रान्त्यध्यायसमाप्तावयुक्तं ।

देवी कालगता वत्स यथा सूक्ष्मा प्रकीर्तिता ।

साधकी सर्वकामानां महाभयविनाशिनी ॥ इति ।

एकधापि कृतं तस्मिन् कोटि-कोटिगुणं भवेत् ।

धर्मादिवर्द्धते ज्ञापूराख्यं पुन-सुखादयः ।

अधर्माद्याधिगोकादि विषुवायनसन्निधौ ॥

सन्निधावपि वचनेनायने विषुवे च सन्निधौ फलविशेषो दर्शितः ।

तथा ।

अयनेषु विकल्पोयस्तन्मे निगदतः शृणु ।

यावद्विंशत्कला भुक्ताः तत्पुण्यं तत्तरायणे ।

निरंशे भास्करे दुष्टे दिनान्ते दक्षिणायने ॥

‘अयनेषु विकल्प इत्यस्यायमर्थः या अयने दिवा संक्रान्तौ पूर्वापरविभागेन सामान्यतः प्राप्ताः पञ्चदश नाद्यः यत्तु रात्रिसंक्रान्तौ प्रहरद्वयं तच्च विंशतिनाद्योऽधिकाः सम्बन्धनीयाः, तेनार्द्धरात्रात् प्राक्पञ्चादा संक्रमे दिनद्वयं पुण्यमिति । यदा या अयने पूर्वापरविभागेन पञ्चदश ताखेता विंशन्नाद्यो विभज्य योज्याः, तथाशोभयतः पञ्चविंशतिनाद्यः पुण्या इत्युक्तं भवति । अथवा पूर्वाखेव पञ्चदशसु उभयतो दशदशाधिका पुण्या इत्यर्थः ।

अन्ये त्वेवं व्याचक्षते विंशतितमा कला संक्रान्तिचणादूर्ध्वं यावद्भवति तावत्पुण्यं । अन्ये त्वेवं व्याचक्षते यावदित्यवयवं साकल्य-

विधि-परिणामेषु वर्तन्ते, यावद्यो विंशतिघटिकाः पुण्यकाल-
स्थाययने भुक्ता घटिकास्तावदधिकं तत्पुण्यमुत्तरायण इति विकल्पो
विशेषः, निरंग्रे अंगकशून्ये संक्रान्तिकाले भास्करोऽंगकरहितो
भवति, दिनान्ते दक्षिणायने उदगयनं देवानां दिवसः, ततश्च
दक्षिणायनमिति स्वरूपानुवादः ।

ब्रह्मवैवर्ते ।

विषुवे षण्मुहूर्तं स्याच्छुद्धशीतिमुखे त्रयं ।

तथा विष्णुपदे चौणि पुण्यानि कवयो विदुः ॥

इति मरीच्यादिवाक्येषु यदल्पकालप्रतिपादनं तत्पुण्यातिशय-
प्रतिपादनार्थं न तु नियमार्थमिति द्रष्टव्यं ।

अतएव ज्ञातातपः ।

या याः सञ्चिता नाशस्ताप्ताः पुण्यतमाः स्रुताः ।

ज्योतिःशास्त्रे ।

मध्ये विषुवति दानं विष्णुपदे दक्षिणायने चादौ ।

षडशीतिमुखेऽतीते तथोदगयने च भूरिफलं ॥

अत्र मध्यग्रहेन संक्रान्तिप्रत्यासन्नपूर्वापरकालग्रहणं संक्रान्ति-
मध्यमकालस्यातिसूक्ष्मत्वात् ।

बौधायनः ।

भविष्यत्ययने विष्णौ वर्त्तमाने तथा विषौ ।

षडशीतिमुखेऽतीते अतीते चोत्तरायणे ॥

वशिष्ठः ।

मथन्तु विषुवे पुण्यं प्राक् विष्णोर्दक्षिणायने ।

षड्ग्रीतिमुखेऽतीते अतीते चोत्तरायणे ॥

लौगाक्षिः ।

याम्यायने विष्णुपदे तथादौ

दानाद्यनन्तं विषुवे तु मध्यं ।

वदन्यतीते षड्ग्रीतिवक्त्रे

महर्षयः खल्वयने च सौम्ये ॥

“षड्ग्रीतिमुखेऽतीते वृत्ते च विषुवदये । कचित्पाठः “अतीते विषुवदय इति ।

“भविष्यत्ययने पुण्यमतीते चोत्तरायणे” । अत्र चण्डाङ्गविष्य-
त्यपि पुण्यं विज्ञेयम् ।

ब्रह्मवैवर्ते ।

चिंशत्कर्कटके नाक्षो मकरे तु दशाधिकाः ।

भविष्यत्ययने पुण्या अतीते चोत्तरायणे ॥

अत्र चण्डादुत्तरायणे पञ्चादपि चत्वारिंशद्घटिकाः पुण्या-
इति दर्शितं ।

मध्ये दानं विषुवति दक्षिणे वैष्णवे पुरा ।

षड्ग्रीतिमुखेऽतीते व्यतीते चोत्तरायणे ।

इत्येष निर्णयो दाने संक्रान्तौ हवनेषु च ॥

वशिष्टः ।

अतीतानागते पुण्ये द्वे त्वद्गदचिणायने ।

उपरागे तु तत्कालमतीते चोत्तरायणे ॥

अनागतेऽपि पुण्यत्वप्राप्त्यर्थं “अतीते चोत्तरायणे” इत्युक्तं,

उदग्दक्षिणायनयोरतीतानागतयोः पुण्यमित्युक्तं तत्क्रियति काल-
इत्यपेक्षायामाह ।

त्रिंशत्कर्कटके नाड्यो मकरे विंशतिः स्मृताः ।

वर्त्तमाने तुला-मेषे नाड्यस्त्रयभ्यतो दश ॥

स्कन्दपुराणे ।

युगान्तेषु तु षड्विप्र षड्ग्रीतिमुखे तथा ।

कुलीरे विंशदेवाद्या मकरे त्रिंशदुत्तराः ॥

वसिष्ठः ।

षड्ग्रीत्यां व्यतीतायां षष्टिरुक्तास्तु नाडिकाः ।

पुण्याख्या विष्णुपद्याश्च पञ्चादपि च षोडश ॥

अचिन्तु “षष्टिभुक्तास्तु नाडिका इति पाठः । तत्र षड्ग्रीति-
मुखीनां संक्रान्तीनां चतसृणामेकैकस्याः पञ्चदश पञ्चदशेति ।
तेन पुण्याख्याः षष्टिनाड्यो भवन्ति । एतद्वाक्यपर्यालोचनया
केचिद्वदन्ति “अतीतानागतो भोगो नाड्यः पञ्चदश स्मृता इति
देवीपुराणवचनं षड्ग्रीतिविषयमिति । तदयुक्तं, देवीपुराणवचनं
अतीतानागतभोगप्रतिपादकं इदन्वतीतपुण्यशेषप्रतिपादनार्थमित्यु-
पसंहारानुपपत्तेः । तथाच ज्योतिःशास्त्रे उक्तं “षड्ग्रीतिमुखेऽतीते
तयोदगयने च भूरिफलमिति । अपि च देवीपुराणे संक्रान्तिमा-
त्रधर्मप्रकरणमेकं अपरञ्च विशेषसंक्रान्तिधर्मप्रकरणं । तत्र सामान्य-
धर्मप्रकरणे इदं वाक्यं पठ्यते “अतीतानागतो भोगो नाड्यः पञ्चदश
स्मृता इति । तत्रोपसंहारपक्षे प्रकरणबाधोऽपि प्रसज्यते । तस्माच्छड्-
ग्रीतिमुखीषु प्रत्येकमतीतपञ्चदशघटिकासु पुण्यविशेषप्रतिपाद-

नार्थमेतदिति नोपसंहारः । यदि लेकस्याः षष्टिनाड्यः पुण्या इत्यर्थः
 स्यात् तदेतन्मूलश्रुत्यन्तरकल्पनाप्रसङ्गः । यदा तु प्रत्येकं पञ्चदशघटि-
 कासु पुण्यविशेषप्रतिपादनार्थमेतद्वाक्यं तदा न मूलश्रुत्यन्तरकल्पनं ।
 “अतीतांनागतौ भोगौ नाड्यः पञ्चदश स्यताः” । इति वचनेनातीता-
 स्वपि पञ्चदशघटिकासु पुण्यप्रतिपादनार्थं “षड्ग्रीतिमुखेऽतीते
 तयोद्गयने च भूरिफलमिति वचनेनातीते फलविशेषप्रतिपादनात्
 तन्मूलश्रुत्यैवोपपत्तौ “षड्ग्रीतिमुखेऽतीते नाड्यः पञ्चदश स्यताः” ।
 इति स्कन्दपुराणवचनात् । तस्मात्पूर्वैव व्याख्या ज्यायसी ।

बौधायनः ।

पुण्यं विषुवति प्रोक्तं दशपूर्वा दशापराः ।

पुण्यकालोऽर्कसंक्रान्तौ स्नान-दान-जपादिषु ॥

बृहस्पतिः ।

भविष्यत्ययने पुण्यास्त्रिंशदेव तु दक्षिणे ।

अतीत उत्तरे नाड्य इति प्राहुः पुराविदः ॥

गौतमः ।

अर्वाक् षोडश नाड्यस्तु पराः शोडश एव तु ।

तावेव दक्षिणे पूर्वमतीते चोत्तरायणे ॥

सर्वसंक्रान्तिषु पूर्वं षोडश नाड्यः परतश्च षोडश नाड्यः पुण्याः तावेव
 समूहौ षोडशद्वयलक्षणौ दक्षिणायने पुण्यतमौ । “अतीते चोत्तरा-
 यणे” चकारात् पूर्वमपीत्यर्थः । क्वचित्तु “ता एव दक्षिणे पूर्वमिति
 पाठः सुगम एव । यदेषु वाक्येषु पूर्वापरविभागेन संक्रान्तिविशेषे
 पुण्यकालप्रतिपादनं तदपि पुण्यातिशयप्रतिपादनार्थं न नियमार्थ-

मित्यवगन्तव्यं । “मध्ये विषुवति दानं विष्णुपदे दक्षिणायने चादा-
वित्यादेर्नियमपरत्वे “पुण्याख्या विष्णुपद्याच्च प्राक् पश्चादपि षोडशेति
“तद्योगश्चाप्यधश्चोर्ध्वं त्रिंशच्चाद्यः पवित्रिता इत्याद्यसङ्गतं स्यात् ।

गोभिलः ।

रात्रौ संक्रमणे भानोर्द्दिवा कुर्यात्तु तत्क्रियाम् ।

पूर्वस्मात्परतो वापि प्रत्यासत्तेषु तत्फलम् ॥

केचिदेतद्वाक्यं अर्द्धरात्रजातविषुवद्विष्णुपदीविषयतया व्याचक्षते
तथोरेवार्द्धरात्रजातयोः व्यवस्थया दिनद्वयस्य पुण्यत्वादिति । तदयुक्तं ।
अर्द्धरात्रिसंक्रान्तौ पूर्वापरदिनद्वययोः प्रत्यासत्तौ विशेषाभावाद्विषु-
वद्विष्णुपदीव्यतिरिक्तार्द्धरात्रिसंक्रान्तौ दिनद्वयपुण्यत्वस्य यत्प्रमाणत्वं
तत्प्रमाणत्वाच्च । तस्मात् पूर्वापरकालभाविसर्वसंक्रान्तिविषयमेतत्
“प्रत्यासत्तेषु तत्फलमिति वचनात् ।

गार्ग्यः ।

काले न्यूनैर्द्धरात्रौ तु यदा संक्रमणं भवेत् ।

तदहः पुण्यमिच्छन्ति गार्ग्य-गालव-गोतमाः ॥

देवीपुराणे ।

अर्द्धरात्रे असम्पूर्णे दिवा पुण्यमनागतम् ।

सम्पूर्णे अर्द्धरात्रे तु उदयेऽस्तमयेऽपि च ॥

मानार्द्धं भास्करे पुण्यं अपूर्णं सर्वरौदले ।

सम्पूर्णे उभयोर्द्वयमतिरेके परेऽहनि ॥

न आगतम् ‘अनागतं’, संक्रान्तिकालेन नपुंसके भावे क्तः, अप्राप्ते
संक्रान्तिकाल इति यावत् । ‘उदयः’ प्रातःसन्ध्या । ‘अस्तमयः’ सायंसन्ध्या ।

‘मानाङ्गं’ प्रहरद्वयं, ‘भास्करः’ दिवसः, भास्करोपलक्षितत्वात् भासं करोतीति व्युत्पत्तेश्च, स अपूर्णं श्रवरीदले दलमङ्गं असंपूर्णं अर्द्धरात्र-
इत्यर्थः । सन्ध्याकाले रात्रौ च संक्रमणे दिवसगतं प्रहरद्वयं पुण्यमि-
त्यर्थः । असंपूर्णं अर्द्धरात्रे उभयोः पूर्वोत्तरदिवसयोः प्रहरद्वये देय-
मित्यर्थः । अतिरेके अर्द्धरात्रात्परतः संक्रमणे परेऽहनि प्रहरद्वये
देयमित्यर्थः । अस्तमये पूर्वदिनप्रहरद्वयं ग्राह्यं, उदये तत्तरदिन-
प्रहरद्वयं प्रत्यासत्तेः, क्वचित्तु “अतीते श्रवरीदले इति पद्यते ।

अन्ये त्वेवं पठन्ति ।

असंपूर्णंऽर्द्धरात्रे तु उदयेऽस्तमयेऽपि च ।

मानाङ्गं भास्करो पुण्यं संपूर्णं श्रवरीदले ॥ इति ।

अत्रासंपूर्णंऽर्द्धरात्र इत्यनेनैव असंपूर्णं श्रवरीदले इत्युक्तं । अथापि
यत्पुनरुच्यते तत्पुण्यसम्बन्धार्थं यथा दिवापुण्यं तथा असंपूर्णंऽपि
श्रवरीदले पुण्यमित्यर्थः ।

अत्र केचिदाहुः । अर्द्धरात्रिसंक्रमणे उभयोरङ्गोरेव संक्रान्ति-
निमित्तस्य खानादेर्नैमित्तिकस्य स्रष्टुदनुष्ठानान्तत्समुच्चयः, न तुल्यव-
द्विकल्पो दिनद्वये तस्याष्टदोषदुष्टत्वात् तस्माद्भवत्यया पूर्वाह्ने परेऽह्नि
वा खानादिपुण्यविकल्पो वेदितव्यः । अत्र व्यवस्थाकारणमेतद्वाक्यं ।

षड्ग्रहीतिमुखेऽतीते वृत्ते च विषुवद्वये ।

भविष्यत्ययने पुण्यमतीते चोत्तरायणे ॥

न तावदेतद्वाक्यं उदयास्तमयन्यूनाङ्गं रात्रिसंक्रान्तिविशेषविषयं
तच्च प्रहरद्वयपुण्यत्वस्योक्तत्वात् । नापि दिवससंक्रान्तिविषयं “संक्रान्तेः
पुण्यकालस्तु षोडशोभयतः कला इति वचनविरोधात् । यदि च

दिवसे संक्रान्तौ “षड्ग्रहीतिमुखेऽतीत इत्यन्वयः तदा “षड्ग्रहीतिमुखे-
तीत इत्येतावदेव वक्तव्यं किं “षोडशग्रोभयतः कक्षा इत्यनेन, अस्मिन्
सति षोडशग्रकक्षातिरिक्तस्यापि कक्षास्य पुण्यताप्रसक्तिरिति चेत्, न,
रात्रिसंक्रान्तेस्तु प्रहरद्वयस्य पुण्यत्वादर्यादन्यत्रापि विशेषापेक्षायां
तस्यैवोचितत्वात् तस्याः षोडशग्रनाडीतुल्यत्वादिति, तस्मादूर्द्धरात्रे
षड्ग्रहीतिमुखां अतीतायां परदिने पुण्यं विषुवदये च वृत्ते सत्य-
परदिने पुण्यमित्येवं दक्षिणायने अर्द्धरात्रे भविष्यति पूर्वदिनं पुण्यं,
उत्तरायणे अर्द्धरात्रे अतीते सति परदिनं पुण्यमिति व्यवस्था । एवं
पूर्णे अर्द्धरात्रे यान्ययनादीनि तानि “षड्ग्रहीतिमुखेऽतीते इति
वाक्येन पूर्वदिनार्द्ध उत्तरदिनार्द्धं च व्यवस्थापितानि, विष्णुपदौ तु
व्यवस्थावचनाभावाद्भवत्वां प्रति साकाङ्क्षा सती अनन्तरवाक्येन
व्यवस्थाप्यते ।

आदावपुण्यं विजानीयाद्यद्यभिन्ना तिथिर्भवेत् ।

अर्द्धरात्रे व्यतीपाते विज्ञेयमपरेऽहनि ॥

आदावहनि पुण्यं विजानीयाद्यद्यर्द्धरात्रेऽभिन्ना पूर्वदिनतिथ्या
एकैव तिथिर्भवति यदि संक्रान्तिकाले तिथिरन्या स्यात्तदा आदा-
वहनि न पुण्यमित्यर्थमिदं किन्तु परदिन एवेति । अर्द्धरात्रे व्यतीते
पुनर्भिन्नायामभिन्नायां वा तिथौ संक्रमणे परेऽहन्येव पुण्यं ज्ञेयमिति
तदयुक्तं, षड्ग्रहीतिमुखे विष्णौ विषुवे चोत्तरायणे पूर्वमपि पुण्यकालस्य
प्रतिपादितत्वात् । न च विष्णुपद्यपि व्यवस्थां प्रति साकाङ्क्षा, तस्या अपि
प्राक् पुण्यत्वप्रतिपादकवचनस्योदाहृतत्वात् । न च देवीपुराणीयेनैव
साकाङ्क्षत्वरिहार इति नियमे प्रमाणमस्ति । न च तानि वचनानि

दिवासंक्रान्तिविषयाणि “षड्ग्रीतिमुखेऽतीत इति देवीपुराणवचनं
 अर्द्धरात्रिसंक्रान्तिविषयमिति व्यवस्थायां प्रमाणमस्ति । तस्मात् आदौ
 पुण्यं विजानीयादिति सर्वसंक्रान्तिसाधारणं । अतश्च परिशेषात् दिवा-
 संक्रान्तिविषयमेतत् । न च तद्विषयत्वे “संक्रान्तेः पुण्यकालस्तु षोड-
 शोभयतः कला इति वचनविरोधः । पुण्यविशेषप्रतिपादनपरत्वात्, न च
 दिवासंक्रान्तिविषयत्वे “षोडशोभयतः कला इत्यस्य वैयर्थ्यं, घटिका-
 विश्लेषलाभार्थत्वात् । न च रात्रिसंक्रान्तिषु प्रहरद्वयस्य पुण्यत्वादर्याद-
 न्यत्रापि विशेषापेक्षायां तस्यैव ग्रहणं, अर्थात्लाभेऽपि शब्दतः प्रतिपाद-
 नस्य युक्तत्वात् । न च तस्मादपि लाभः, षोडशद्वय-प्रहरद्वययोर्भेदात् ।
 एतेन यत् कैश्चिदुक्तं “आदौ पुण्यं विजानीयादिति वाक्यमर्द्धरात्रजा-
 तविषुवद्वयविषयं तद्धि मध्ये सम्पादनीयत्वाद्भवस्यामपेक्षते, विष्णुपदी
 तु प्राक्पुण्याभिधानाच्चिराकाङ्क्षेति न तद्विषयमिति तदपि निराकृतं ।

अन्ये त्वाहुः “आदौ पुण्यं विजानीयादित्यर्द्धरात्रभवत्सर्वसंक्रान्ति-
 विषयं भवतु “षड्ग्रीतिमुखेऽतीते इत्यपि भवतु बाधकाभावादिति
 तदयुक्तं । यदोत्तरभागा संक्रान्तिः अर्द्धरात्रे भवति पूर्वदिनतिथौ कि-
 ञ्चित्तदा तद्वचनद्वयविरोधप्रसङ्गात् । एकेनैव वचनेन व्यवस्थानसिद्धेर्न वच-
 नद्वयाद् व्यवस्थेति तस्मात् “आदौ पुण्यं विजानीयादिति वचनमर्द्धरात्र-
 भवत्सर्वसंक्रान्तिविषयं “षड्ग्रीतिमुखेऽतीत इति तु दिवासंक्रान्ति-
 विषयमित्यन्ये, तदयुक्तं, अर्द्धरात्रजातयोर्मकर-कर्कटयोर्द्दिनद्वयपु-
 ण्यत्वाभावस्य वक्ष्यमाणत्वात् तदभावे व्यवस्थानपेक्षणात् न तद्विषय-
 मेतदाक्यं किन्तु मकर-कर्कटसंक्रान्त्यतिरिक्तार्द्धरात्रभवत्संक्रान्ति-
 विषयमिति सिद्धं ।

वसिष्ठः ।

अङ्गि संक्रमणे पुण्यमहः कृत्स्नं प्रकीर्तितं ।

रात्रौ संक्रमणे पुण्यं दिनाङ्गं स्नान-दानयोः ॥

अर्द्धरात्रादधस्तस्मिन्मध्याह्नस्योपरिक्रिया ।

ऊर्ध्वं संक्रमणे चोर्ध्वं उदयात्प्रहरदयं ॥

पूर्णे चेदर्द्धरात्रे तु यदा संक्रमते रविः ।

प्राङ्निर्दिनदयं पुण्यं सुक्ता मकर-कर्कटौ ॥

अर्द्धरात्रात्पूर्वं परतश्च संक्रमणे पूर्वोत्तरदिनप्रहरदयपुण्यत्ववचनं
विषुवत्मात्रविषयं न तु विष्णुपदी-षड्भौतिविषयं ।

विष्णुपद्यां धनुर्मीन-नृयुक्कन्यासु वै यदा ।

पूर्वोत्तरगते रात्रौ भानोः संक्रमणं भवेत् ॥

पूर्वाह्णे पञ्चनाङ्गस्य पुण्याः प्रोक्ता मनोषिभिः ।

अपराह्णे तु पञ्चैव श्रौते स्मार्त्ते च कर्मणि ॥

इति निगमवचनविरोधात् । नाप्ययनविषयं तत्र समग्रदिनस्य
पुण्यत्वात् ।

तथाच यज्ञपार्ष्यः ।

आसन्नसंक्रमं पुण्यं दिनाङ्गं स्नान-दानयोः ।

रात्रौ संक्रमणे भानोर्विषुवत्ययने दिनम् ॥

यत्र तु “विषुवत्ययने दिन इति पाठः तत्रायमर्थः दिने रात्रौ वा
संक्रमणे विषुवदयनयोर्दिनाङ्गं पुण्यमिति, अस्मिन् पाठे त्वयनविषय-
तापि स्वीक्रियते । यत्तु केषाञ्चिद्वाख्यानं दक्षिणोत्तरायणयोर्दिन एव
संक्रमे सति दिन एव पुण्यकाल इति तत् क्लृप्तत्वादुपेक्षणीयं ।

अपरे तु निगमवाक्यं पुण्यातिशयप्रतिपादनार्थमिति मन्य-
मानाः सर्वसंक्रान्तिवर्द्धराचात्मागूर्द्धं वा जातासु दिनार्द्धे पुण्य-
मिच्छन्ति ।

स्कन्दपुराणे ।

धनुर्मीनावतिक्रम्य कन्याञ्च मियुनं तथा ।

पूर्वापरविभागेन राचौ संक्रमते यदा ॥

दिनान्ते पञ्च नाक्षसु तदा पुण्यतमाः स्युताः ।

उदये च तथा पञ्च दैवे पित्र्ये च कर्मणि ॥

“उदये पुण्यतमा इति वचनात् परदिनं पुण्यतममिति गम्यते ।
“पूर्णे चेद्वर्द्धराचे त्विति वचनं केचिदेवं व्याचक्षते, अर्द्धराचे पूर्णे यदि
संक्रान्तिर्भवति तदा दिनद्वयं पुण्यं प्राहुः, पूर्वदिनं आवर्त्तनादुपरितनं,
उत्तरमावर्तनात् पूर्वं, “संपूर्णे त्वर्द्धराचे त्विति देवीपुराणवचनानु-
रोधात् । पूर्णे अर्द्धराचे जातौ मकर-कर्कटौ शुक्ला विहाय तयो-
र्दिनद्वयं पुण्यं न भवति किन्तु रात्रिः पुण्या, ततस्तत्रैव तयोर्भोग-
इत्यर्थः । यत्तत्रोक्तं किञ्चित् “शुक्ला मकर-कर्कटाविति वचनेन मकर-
कर्कटयोर्दिनद्वयस्य पुण्यत्वं पर्युदश्यते न तु राचौ पुण्यत्वमुच्यते
एकपदस्यार्थद्वयासम्भवात्, न हि भवति देवदत्तं शुक्ला भोजनार्थं
विप्रा आकारयितव्या इत्युक्ते देवदत्तसु तत्रैव भोजयितव्य इत्यप-
रोऽर्थ इति, तदयुक्तं, “शुक्ला मकर-कर्कटावित्यस्य तयोर्दिनद्वयम-
पुण्यमित्यत्र न तात्पर्यं किन्तु रात्रिः पुण्या इत्यत्रान्यथा तयोः
पुण्यकालप्रतिपादनं न कृतं स्यात् सर्वसंक्रान्तीनां पुण्यकालप्रतिपाद-
नस्य च प्रकृतत्वात् । एवं दृष्टान्तेऽपि देवदत्तं शुक्लैत्यस्य देवदत्तोना-

कारयितव्य इत्यत्र न तात्पर्यं किन्तु असौ तत्रैव भोजयितव्य इत्यत्र अन्यथा तस्य निमन्त्रितस्यापि भोजनदानप्रतिपादनं न कृतं स्यात् निमन्त्रितानां सर्वेषां भोजनदानप्रतिपादनस्य च प्रकृतत्वात् । तस्मादेकस्य पदार्थद्वये तात्पर्याभावाच्च कश्चिद्दोषः । यन्तूनां प्राप्तमेव पर्युदस्यते न च दिनद्वयस्य पुण्यत्वं प्राप्तं दिनाद्धस्यैव पुण्यलोके, तेन दिनशब्देन दिनाद्धं लक्षयितव्यमित्यन्योऽपि दोष इति, तदप्युक्तं, मुख्यासम्भवे लाक्षणाकार्थपरिग्रहस्यादोषत्वात् । न हि प्रत्यासन्ने संक्रमणे सत्येकस्यैव दिनस्याद्धमेव पुण्यं तस्मिन्नेव व्यवहिते तु दिनद्वयं समग्रं इति सम्भवति । तेनायनद्वये रात्रौ पुण्यमिति तद्युक्तं, “मुक्त्वा मकर-कर्कटावित्यस्य मकर-कर्कटयोः रात्रौ पुण्यमित्येवंपरत्वे प्रमाणाभावान्मकर-कर्कटव्यतिरेकेण हि दिनद्वयं पुण्यमित्युक्ते, तयोर्दिनद्वयपुण्यत्वाभावमात्रं सिद्ध्यति न तु रात्रौ पुण्यत्वं । ततश्च वचनान्तरपर्यालोचनया मकरे त्वत्तरं दिनं पुण्यं दिनान्तरमिति कर्कटे च पूर्वदिनमिति एकैकदिनपुण्यत्वप्रतिपादकवचनवत्केवलमकर-कर्कटसंक्रान्तिपुण्यत्वप्रतिपादकवचनान्तराभावाच्च । तेनायनद्वये अर्द्धरात्रसंक्रान्तावेकस्मिन्नेव दिने पुण्यं न त्वयनद्वय एव रात्रौ पुण्यमिति ।

तथाच बोधायनः ।

अस्य गते यदा सूर्यं पृच्छं याति दिवाकरः ।

प्रदोषे वार्द्धरात्रे वा तदा पुण्यं दिनान्तरम् ॥ इति ।

अत्र केचिदाहुः ।

अस्मिन् वचने “प्रदोषे वेत्यनेन वचनेन यदि प्रदोषजाताया-मकरसंक्रान्तेः परदिने भोगः प्रतिपाद्येत तदा आसन्नसंक्रमपुण्यं

“दिनार्द्धमित्यादिना यज्ञपार्श्व-वसिष्ठवचनेन “धनुर्मीनावतिक्रम्येत्या-
दिना स्कन्दपुराणवचनेन “असंपूर्णं अर्द्धरात्रे उदयेऽस्तमयेऽपि चेत्या-
दिना देवीपुराणवाक्येन च विरोधः प्रसज्येत । “अस्तं गते यदा
सूर्ये इत्यादिवचने च अस्तं गते इत्यनेनैव प्रदोषार्द्धरात्रयोर्लभत्वात्
पृथक्ग्रहणमनर्थकमित्यपरो दोषः । तस्मादेतद्वचनमेवं व्याख्येयं
प्रदोषे वेत्यथं वाग्नब्धो यथार्थं “वोपमान विकल्पयोरिति निघण्टु-
स्मरणात् । तदयं दृष्टान्त-दार्ष्टान्तिकयोरर्थः यथा प्रदोषे पूर्वदि-
नार्द्धं पुण्यं तथा अर्द्धरात्रे परदिनं पुण्यं । द्वितीयोऽयं वा शब्दस्तथार्थं
अव्ययानामनेकार्थत्वात् ।

अन्ये त्वस्तं गत इत्यस्य वैयर्थ्यभियान्यथा व्याचक्षते, अस्तं गते
प्रदोषे च यथा पूर्वदिनं पुण्यं एवमर्द्धरात्रे परतस्त मकरसंक्रमे परं
दिनं पुण्यमिति ।

अपरे तु वचनानामार्जवपरिहारार्थं प्रदोषे मकरसंक्रान्तौ दिन-
द्वयेऽपि विकल्पे न पुण्यमिच्छन्ति ।

अन्ये त्वाहुः प्रदोषे मकरसंक्रान्तौ परदिनपुण्यत्वाभिधानात्
“धनुर्मीनावतिक्रम्येतिवचनं प्रदोषव्यतिरिक्तार्द्धरात्रपूर्वकालविषय-
मिति, तदयुक्तं, “धनुर्मीनावतिक्रम्येतिवाक्यगतस्य पूर्वशब्दस्य मक-
रसंक्रान्तौ प्रदोषव्यतिरिक्तार्द्धरात्रपूर्वकालपरत्वे संक्रान्त्यन्तरे तर्द्ध-
रात्रपूर्वसमस्तकालपरत्वे वैरूप्यापत्तेः ।

अन्ये त्वाहुः अर्द्धरात्र इत्यत्र अतीत इति पूरणीयं “संपूर्णं
उभयोर्द्वयमतिरेके परेऽहनीतिवचनात्. तदयुक्तं, अस्य संक्रान्त्यन्तर-
विषयत्वात् “प्राहुर्दिनद्वयं पुण्यं मुक्ता मकर-कर्कटाविति वचनात् ।

स्मृत्यन्तरे ।

कार्मुकन्तु परित्यज्य झषं संक्रमते रविः ।

प्रदोषे वार्द्धरात्रे वा तदा भोगः परेऽहनि ॥

मिथुनात्कर्कसंक्रान्तिर्यदि स्यादंशुमालिनः ।

प्रभाते वा निग्रीथे वा कुर्यादहनि पूर्वतः ॥

तेनार्द्धरात्रजातयोर्मकर-कर्कटयोर्दिनद्वये न पुण्यं किन्तु मकर-संक्रान्तौ परदिने कर्कटे च पूर्वदिने पुण्यमिति ।

केचित्संपूर्णे अर्द्धरात्र इति वाक्यमर्द्धरात्रजातविष्णुपदौ विषयत्वेन व्याचक्षते । तन्मते हि विष्णुपद्यामेव व्यवस्थया दिनद्वये पुण्यमिति ।

अन्ये लर्द्धरात्रजातविषुवद्विषयत्वेन व्याचक्षते । तन्मते हि विषुव एव व्यवस्थया दिनद्वये पुण्यं । अतएव मकर-कर्कटयोः पर-पूर्व-भोगसंक्रान्त्युपलक्षणत्वमिति तदुभयमप्युक्तं विषुवद्विष्णुपदौ व्यतिरिक्तसंक्रान्तावपि व्यवस्थया दिनद्वयपुण्यत्वस्य प्रतिपादितत्वात्कारणं विना संकोचप्रसंगाच्च मकरकर्कटपदयोर्विना कारणमुपलक्षणत्वप्रसंगाच्च दर्शितमार्गेण वचनस्यार्जवेनैवोपपत्तेः ।

अन्ये त्वेवं व्याचक्षते अर्द्धरात्रे पूर्णे यदि संक्रान्तिर्भवति तदा दिनद्वयं पुण्यं अध्यापनाध्ययनयोग्यं प्राहुः, 'सुक्ता' वर्जयित्वा, पूर्णेऽर्द्धरात्रे जातौ मकर-कर्कटौ तयोर्दिनद्वयं पुण्यं न भवति किन्त्वपुण्यं अध्यापनाध्ययनायोग्यमित्यर्थः, मकर-कर्कटयोर्दिनद्वयेऽनध्याय इति यावदिति ।

तथाच स्मृतिः ।

अग्नि चेद्रात्रियुगं स्याद्रात्रौ चेदाश्वरद्वयं ।

संक्रान्तिः पक्षिणी ज्ञेया दानाध्ययनकर्मसु ॥

अनेन वाक्येन मकर-कर्कटयोर्द्दिनद्वयस्यापुण्यत्वमुक्तं, तत् दाना-
ध्ययनकर्मविषयं द्रष्टव्यं, 'दानं' अध्यापनं वेदस्य, अध्ययनमपि तस्यैव,
यानि कर्माणि तेषु च दानाध्ययनकर्मसु दिनद्वयं पुण्यं वेदितव्यं ।
तथाचाध्यापकानामध्येष्टृणां च समाचारः । ते हि रात्रौ मकर-कर्क-
टयोर्द्दिनद्वयं नाध्यापयन्ति नाधीयन्ते च । तद्युक्तं, प्रकरणसमा-
वेशसम्भवे तदुत्कर्षस्यानुचितत्वात् । निशाद्वयं दिवा रात्रौ वा
संक्रान्तौ दिवापुण्यप्रतिपादकानि वाक्यानि दर्शितानि, अधुना
रात्रिपुण्यप्रतिपादकानि वाक्यानि प्रदर्शयन्ते ।

भविष्यत्पुराणे सुमन्तुवाक्यं ।

रात्रौ स्नानं न कुर्वीत दानं चैव विशेषतः ।

नैमित्तिकञ्च कुर्वीत स्नानं दानं च रात्रिषु ॥

ग्रहणोद्गाह-संक्रान्ति-यात्रार्त्तिप्रसवेषु च ।

श्रवणे चेतिहासस्य रात्रौ दानं प्रशस्यते ॥

विष्णुः ।

विवाह-व्रत-संक्रान्ति-प्रतिष्ठा-चतु-जन्मसु ।

तथोपराग-पातादौ स्नाने दाने निशा शुभा ॥

'चतुः' गर्भाधानं । 'पातः' व्यतीपातः ।

गोभिलः ।

राजदर्शन-संक्रान्ति-विवाहात्यय-वृद्धिषु ।

स्नान-दानादिकं कुर्यान्निशि काम्यव्रतेषु च ॥

अत्र केचिदाहुः ।

एतानि वाक्यान्यर्केतरसंक्रान्तिविषयाणीति । अतएव गोमि-
लेनोक्तं ।

रात्रौ संक्रमणे भानोर्दिवा कुर्यान्तु तत्क्रियाम् ॥ इति ।

आसन्नसंक्रमं पुण्यं दिनाद्धं स्नान-दानयोः ।

रात्रौ संक्रमणे भानोर्विषवत्ययने दिनं ॥ इति च ।

रात्रिवाक्येषु तु ग्रहविशेषनामरहितं संक्रान्तिमात्रं श्रूयते तेना-
र्केतरसंक्रान्तिविषयमेतदिति । तदयुक्तं ।

पुत्तजन्मनि यज्ञे च तथा संक्रमणे रवेः ।

राहोश्च दर्शने स्नानं प्रशस्तं नान्यथा निशि ॥

इति वशिष्ठवचनविरोधात् । यच्चात्र जितामित्रादिमतं रात्रेः
सर्वकर्मानङ्गत्वात्कथंचिद्दिवा स्नानाद्यसम्भवे रात्रावपि प्रत्यवायपरि-
हारार्थं संक्रान्तिनिमित्तकमवश्यं स्नानाद्यनुष्ठेयमित्येवंपराणि रात्रि-
वाक्यानि ।

रात्रौ संक्रमणे भानोर्दिवा कुर्यान्तु तत्क्रियाम् ।

इति दिवाग्रहणेन रात्रिव्युदासात् रात्रिसंक्रमणे दिनाद्धपुण्य-
त्वाभिधानाच्चेति ।

यच्चान्येषां मतं परमसूक्ष्मतमसंक्रान्तिकालान्तर्भावेन स्नान-दाना-
दिकं येन रात्रावपि कर्तुं शक्यते तस्यातिशयफलं, अनन्तर्भूत-
संक्रान्तिरात्रिस्तु कालः कर्मानङ्गमेवान्यथा हि रात्रौ संक्रमणे सञ्चि-
हितगाड़ीपरित्यागेन व्यवस्था दिनद्वयस्नानादिविधानमनुपपन्नं ग्रह-
रद्वयपुण्यत्ववचनाच्च । एतच्च कुतोऽवगतमिति चेत्, पौराणिकादा-
क्यादेवं । तथाह्युक्तं ।

धर्माद्धि वर्द्धते ह्यायूराज्य-पुत्र-सुखादयः ।

अधर्माद्वाधि-श्रीकादि विषुवायनसन्निधौ ॥ इति ॥

न च परमसूक्ष्मेण संक्रान्तिकालेन सह कश्चित्कस्यचित्पदार्थस्य सन्निधानं सन्पादयितुं समर्थः, तदन्तर्भावेन तु क्रियमाणे कर्मणि सिद्धस्तस्य सन्निधिः । अतः स्नान-दानादौ प्रयोगस्थान्तर्भूतसंक्रान्तिकालस्यैकस्य रात्रावनुष्ठानमिति । तदप्युक्तं । संक्रान्तिनिषेधस्योभयतः षोडशनाड़िकापुण्यत्वस्य रात्रिसंक्रान्तावप्यनपायात् ।

रात्रौ संक्रमणे भानोर्दिवा कुर्यात्तु तत्क्रियां ।

पूर्वस्नात्परतो वापि प्रत्यासत्तेश्च तत्फलम् ॥

इति वचनस्य रात्रिसंक्रान्तौ प्रत्यासन्नदिनपुण्यप्रतिपादकस्य रात्रियुदासकत्वाभावात् दिनार्द्धवचनस्यासन्नदिनार्द्धपुण्यत्वप्रतिपादकस्य रात्रिनिवर्त्तकत्वाभावाच्च ।

संक्रान्तेः पुण्यकालस्तु षोडशोभयतः कलाः ।

अतीतोऽनागतो भोगो नाद्यः पञ्चदश स्मृताः ।

या याः सन्निहिता नाद्यस्ताः पुण्यतमाः स्मृताः ॥

इत्येवमादीनां वाक्यानां संकोचप्रसङ्गात् । रात्रौ स्नानादिप्रतिपादकानां भविष्यत्पुराणादिवाक्यानां विना कारणेन संकोचप्रसङ्गात् । तस्माद्रात्रिसंक्रान्तौ रात्रौ दिवा च पुण्यं प्रत्यासत्तिविशेषात्तु फलविशेष इति सिद्धं ।

अपरे त्वाहुः अयने विषुवे च दिनद्वये पञ्चनाद्यः ।

धनुर्मीनावतिक्रम्य कन्यां च मिथुनं तथा ।

पूर्वापरविभागेन रात्रौ संक्रमते यदा ॥

दिनान्ते पञ्चनाद्यस्तु तदा पुण्यतमाः स्मृताः ।

उदये च तथा पञ्च दैवे पित्रे च कर्मणि ॥

इति स्कन्दपुराणवचनात् ।

विष्णुपद्यां षड्शीतिमुखे सर्वस्मिन्नपि औते स्मार्त्तं च कर्मणि रात्रौ
प्रत्यासन्नत्वात्पुण्यविशेषदिनद्वयपञ्चघटिकासु पुण्यमात्रमिति ।

विष्णुपद्यां धनुर्मीन-नृयुक्कन्यासु वै यदा ।

पूर्वात्तरगते रात्रौ भानोः संक्रमणं भवेत् ॥

पूर्वाह्णे पञ्च नाद्यस्तु पुण्याः प्रोक्ता मनीषिभिः ।

अपराह्णे तु पञ्चैव औते स्मार्त्तं च कर्मणि ॥

इति निगमवचनात् । यत्रानिषेधेऽपि पूर्वापरनाङ्गीग्रहणम-
विशिष्टं संक्रान्तिकालस्यातिसूक्ष्मत्वात् ।

विषुवादिसूक्ष्मतमं पुण्यमाह गालवः ।

स्थिरमे विष्णुपदं षड्शीतिमुखं दितनुमे तुला-मेधे विषुवे
तुर्ये दक्षिणायनं सौम्यकं सूर्ये ।

पूर्वसोक्तैर्याख्यातमेतत् ।

अथ ।

अयनांशकतुल्येन कालेनैव स्फुटं भवेत् ।

मृगकर्कादिगे सूर्ये याम्योदगयने मति ।

तदा संक्रान्तिकात्माः स्युः क्ता विषुवदादयः ॥

अयमर्थः । राशिं प्रति चिंशदंशका भवन्ति सूर्योऽत्र प्रतिदिन-
मेकैकमंशं भुङ्क्ते । तत्र यावद्भिरशैरयनच्युतिर्भवति तावता सूर्यस्य
भोग्यकालेन भाविना विष्णुपदादिकानां च्युतिर्भवति ततश्च दाद-

अभिरंशैरयनच्युतिर्भवति तच्च भाविन्याः संक्रान्तेर्द्वादशभिर्दिनैरर्वाक्
पुण्यकालो भवति तस्मिन् संक्रान्तिनिमित्तं दानादि कर्त्तव्यमिति ।
एवं न्यूनातिरिक्तेऽपि बोद्धव्यम् ।

तथाच लौगाक्षिः ।

याचानिषेधा अपि सूक्ष्मकले
पदं स्थिरीकर्त्तुमशक्नुवन्तः ।
आलोच्य तत्तस्य तथोपदिष्टं
भवन्ति नित्यं परिपूर्णकामाः ॥

ग्रहान्तरसंक्रमसमयस्यापि पुण्यात्माह जैमिनिः ।

नक्षत्रराशौ रविसंक्रमे स्यु-
रर्वाक्परत्रापि रसेन्दुनाड्यः ।
पुण्यास्त्वयेन्दोस्त्रिधरापलैर्यु-
गेकैव नाडी मुनिभिः शुभोक्ता ॥
नाड्यश्चतस्रः सपलाः कुजस्य
बुधस्य तिस्रोमनवः पलानि ।
सार्द्धाश्चतस्रः पलसप्तयुक्ता-
गुरोश्च शुके सपलाश्चतस्रः ॥
द्विनागनाड्यः पलसप्तयुक्ताः
शनैश्चरस्याभिहिताः सपुण्याः ।
आद्यन्त-मध्ये जप-दान-होमं
कुर्वन्वाप्नोति नरेन्द्रधाम ॥

नक्षत्रे राशौ वा सूर्यस्य संक्रमणे सति पूर्वतः परतोऽपि 'रसेन्दु-

नाद्यः' षोडशघटिकास्तु, पुण्यकालः । इन्दोस्तु 'त्रिधरापलैर्युक्'
 त्रयोदशभिः पलैर्युक्ता, एकैव घटिका । 'कुजस्य' मङ्गलस्य, तु एक-
 पलयुक्ताश्चतस्रो घटिकाः । बुधस्य चतुर्दशपलयुक्ताः तिस्रः । 'गुरोः'
 वृहस्पतेः, सप्तत्रिंशत्पलयुक्ताश्चतस्रः । शनैश्चरस्य पलसप्तकयुक्ताः
 'दिनागनाद्यः' नागा अष्टौ द्विरावृत्ता नागाः 'दिनागाः' ।

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवीयसमस्तश्रीकरणाधीश्वर-
 सकलविद्याविशारद-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्ग-
 चिन्तामणौ परिशेषखण्डे कालनिर्णये
 संक्रान्तिनिर्णयः ।

अथ द्वादशोऽध्यायः ।

अथ आङ्गकालनिर्णयः प्रारभ्यते ।

आदौ नित्यआङ्गकालनिर्णयः ।

तत्र अमावास्यानिर्णयस्तावत्क्रियते । तथा अमावास्यायास्त्रयो-
भेदा आदिपर्वनिर्णये दर्शिताः । तत्र सम्पूर्णचाममावास्यायां अप-
राह्णे आङ्गं कर्त्तव्यम् “अपराह्णः पितृणामिति श्रुतेः ।

तथाच शातातपः ।

दर्शआङ्गं तु यत्प्रोक्तं पार्वणं तत्प्रकीर्तितं ।

अपराह्णे पितृणां तु तत्प्रदानं प्रशस्यते ॥

यमः ।

यच्चान्ते निर्वपेत्तेभ्यो ह्यपराह्णे तु पैतृकम् ।

यदा तु दिनद्वयसम्बन्धिनी तदापि यस्मिन्दिने अपराह्णव्या-
पिनी तत्रैव आङ्गमनुष्ठेयम् ।

तथाच क्खान्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः ।

पिण्डान्वाहार्यकं आङ्गं क्षीणे राजनि शस्यते ।

वासरस्य तृतीयेऽंशे नातिसन्ध्यासमीपतः ॥

“पिण्डान्वाहार्यकं आङ्गं पिण्डपितृयज्ञानन्तरं क्रियमाणं, ‘क्षीणे
राजनि’ क्षीणे चन्द्रे अमावास्यायामित्यर्थः । ‘वासरस्य तृतीयेऽंशे’
त्रिधाविभक्तस्य दिवसस्य तृतीयभागे अपराह्ण इत्यर्थः । यदा च

दिनद्वयेऽथपराह्व्यापिनी न भवति तदापि पूर्वदिनसंवन्धिनी
सिनीबाल्येव ग्राह्या । तथाच स एवाह ।

यदा चतुर्दशीयामन्तरीयमनुपूरयेत् ।

अमावास्या क्षीयमाणा तदैव आह्नमिष्यते ॥

‘क्षीयमाणा’ अपरस्मिन्दिवसे सर्वापराह्व्यापिनी न भवतीत्यर्थः ।

तथाच यज्ञपार्श्वोऽपि ।

अर्द्धे चतुर्दशी यत्र अर्द्धे पञ्चदशी भवेत् ।

चतुर्दश्यवसाने तु पितृयज्ञन्तु कारयेत् ॥

‘अर्द्धे’ दिवसस्योत्तरार्द्धे ।

दृढबोधायनः ।

चतुर्दश्याः चतुर्यामे अमावास्या च दृश्यते ।

शोभते प्रतिपद्यत्र भूते कथादिका क्रिया ॥

तथाच गोभिलः ।

यः परमोविप्रकर्षः सूर्याचन्द्रमसोः सा पौर्णमासी यः परः
सन्निकर्षः सामावास्या यदहः खे चन्द्रमा न दृश्यते ताममावास्यां
कुर्वीत दृश्यमानेऽप्येके अमावास्यायां भवतीति ।

व्यासोऽपि ।

दृष्टचन्द्रा सिनीबाली नष्टचन्द्रा कुजः स्मृताः ।

सिनीबाली सदा पित्र्ये कुहर्दैवे तु कर्मणि ॥

अतश्चतुर्दश्यन्तेऽपि पिण्डान्वाहार्यकार्या निर्वापः कर्त्तव्य इति
स्थिते केचिदाहुः । नैतदस्ति चतुर्दश्यां तन्निर्वाप इति पिण्ड-
पितृयज्ञानन्तरं हि तद्विहितं पिण्डपितृयज्ञश्चामावास्यायामपराह्णे

विहितः, “अमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्तीति कल्प-
सूत्रकारवचनात् ।

यत्तु मतं औपवसथ्यदिवसोपलक्षणार्थोऽमावास्याशब्द इति, तन्न,
लक्षणायां प्रमाणाभावात् विधावन्याय्यत्वाच्चास्याः । या च श्रुतिः ।
“तस्मात्पूर्वेद्युः पितृभ्यः क्रियते उत्तरमहर्देवान् यजन्ते पितृभ्य एवं
तद्यज्ञं निष्क्रियं यजमानः प्रतनुत इति । तथा अग्न्यन्वाधानं
प्रकृत्य “अपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्तीति कल्पसूत्रकारवचनं, तदे-
तद्यस्मिन्नौपवसथ्येऽहनि अपराह्णे अमावास्यास्ति तदिष्यमिति कृत्वा
न पूर्वदिनमात्रपरं, न तु लक्षणायां प्रमाणं भवितुमर्हति ।

अन्ये त्वाङ्गः चन्द्रचयोपलक्षितदिनान्तर्गतायाममावास्यायामपि
पिण्डान्वाहार्यकं न कर्त्तव्यं तस्य पिण्डपितृयज्ञानन्तरं विहितत्वात् ।
पिण्डपितृयज्ञश्च चन्द्रादर्शनवत्याममावास्यायां विहितः । तथाच
श्रुतिः “यदैवैष न पुरस्तान्न पश्चाद्दृष्टेऽथ तेभ्यो ददातीति । सूत्र-
कारवचनं “यदहश्चन्द्रमसं न पश्यन्ति तदहः पिण्डपितृयज्ञं कुरुते
इति । न चात्रादर्शनं चयोपलक्षणपरं, “क्षीणे राजनीत्यस्यादर्शने-
ऽप्यनतिक्रमात् । न च क्रमोऽविवक्षितः प्रमाणाभावात् । अथ मतं
यदैकस्मिन् दिने द्वयं तदायं क्रमो नान्यदेति, यदा औपवसथ्य एव
चन्द्रादर्शनं तदैकस्मिन् दिने द्वयमन्यदा पिण्डपितृयज्ञो यजनीय-
दिनं प्रत्युत्क्षयतइति । तन्न । तदाद्युत्कर्षन्यायेनान्वाहार्यकस्याप्युत्क-
र्षात् । यत्तु लौगाक्षिवचनं ।

सिनीबाली द्विजैः कार्या साग्निकैः पितृकर्मणि ।

स्त्रीभिः शूद्रैः कुल्लः कार्या तथा चानग्निकैर्द्विजैः ॥ इति ।

तत् पिण्डपितृयज्ञपिण्डान्वाहार्थकान्यपितृकार्यविषयमस्तु । तदे-
तदयुक्तं पूर्वादाहृतवचनविरोधात् । यथोक्तं चतुर्दश्यन्ते न निर्वाप इति,
तदयुक्तं यतः कृन्दोगपरिशिष्टे पिण्डपितृयज्ञं प्रकृत्याह कात्यायनः ।

यथोक्तं दृश्यमानेऽपि न चतुर्दश्यपेक्षया ।

अमावास्यां प्रतीचेत तदन्ते वापि निर्वपेत् ॥ इति ।

यत्तु दृश्यमानेऽपि चन्द्रे पिण्डपितृयज्ञः, तदयुक्तं दृश्यमाने-
त्येके इत्यादिभिर्वाक्यैर्वा न चतुर्दशीविवक्षया, 'तदन्ते' चतुर्दश्यन्ते ।
यदा त्वपरदिने अपराह्ण्यापिनी तदा अमावास्यां प्रतीचेतेति
दृश्यमानेऽपि चन्द्रे निर्वापः, तथा "यदहश्चन्द्रमसं न पश्यन्ति तदहः
पिण्डपितृयज्ञं कुरुत इत्यादिश्रुतिविरोधः स्यादित्याशङ्क्य अदर्शन-
श्रुतिः, त्रयोपलक्षणं मत्वाह स एव, यदुक्तं "यदहःस्त्रेव दर्शनं नेति
चन्द्रमाः तत्क्रियोपलक्षणं ज्ञेयं चीणे राजनीत्यपीति, यच्चान्य-
त्पूर्वपक्षितं चन्द्रोदयोपलक्षितदिनान्तर्गतायां अमावास्यायामपि न
पिण्डपितृयज्ञान्वाहार्थक इति तदपि यथोक्तदृश्यमानेऽपीत्यादि-
कात्यायनवचनेन निराकृतमेव, दृश्यमानेष्वेकदेत्यनेन गोभिलीय-
वचनेन च हारीतेनापि निराकृतं ।

यस्यां सन्ध्याङ्गतः सोमो मृणाल इव दृश्यते ।

अपराह्णे त्रयोपलक्षणां पिण्डानां करणं ध्रुवम् ॥

इत्यत्र पिण्डानामिति निर्देशः पिण्डपितृयज्ञं नातिवर्त्तितु-
मीहते ।

पुनः कात्यायनः ।

यदा चतुर्दशीयामं तुरीयमनुपूरयेत् ।

अमावास्या चीयमाणा तदैव आद्रमिथ्यते ॥ इति ।

किञ्च यजनीयदिनात् पूर्वदिने हि पिण्डपितृयज्ञ-आद्धे विहिते
“तस्मात् पितृभ्यः पूर्वद्युः क्रियते” इति । यदा च प्रतिपद्दिने
पूर्वाह्णेऽप्यंथ मध्याह्नेऽमावास्या समाप्यते तदा तदहरेव याग इति
पूर्वस्यां चन्द्रोदयवत्यां पिण्डपितृयज्ञादि, “शिनीवाली द्विजैः कार्या
साग्निकैः पितृकर्मणीत्यस्य पिण्डान्वाहार्यकथतिरिक्तविषयत्वे प्रमा-
णाभावाच्चेति । इन्दुचयस्तु कदा भवतीत्यपेक्षायां स एवाह ।

अष्टमेऽग्रे चतुर्दशां चीणे भवति चन्द्रमाः ।

अमावास्याष्टमेऽग्रे तु पुनः किल भवेदणुः ॥ इति ॥

इह खलु ग्रहचारविदो राशिचक्रांशैः द्वादशभिर्द्वादश-
भिस्चन्द्रमसः चयः तदा चन्द्रापकर्षे चैकैका तिथिर्भवतीति वर्ण-
यन्ति, अतश्चतुर्दशी वा अमावास्या वा द्वादशांशो भवति । तच्च
चतुर्दश्यामष्टमांशान्ते चन्द्रः चीयते अमावास्याष्टमेऽग्रे पुनरणुर्भूत्वा
जायते । किलशब्दोऽत्र ज्यौतिषिकैः किल तदाख्यायतइत्येतदर्थमाह ।

अत्र शतपथश्रुतिः ।

स एष संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलस्तस्य सन्धय एव पञ्च-
दशकला ध्रुवैवास्याः षोडशी कला स रात्रिभिरेवापूर्यते यत्र चीयते
सोऽमावास्यां रात्रिमेतया षोडशा कलया सर्वमिदं प्राणभृदनुप्रविश्य
ततः प्रातर्जायते तस्मादेतां रात्रिं प्राणमृतः प्राणं न विच्छिन्द्यादपि
कलामस्यैतस्या एव देवताया अपचित्या इति ।

अत्रायमाश्रयः षोडशकलस्य चन्द्ररूपस्य प्रजापतेः कृष्णपक्षप्रतिप-
दमारभ्य चतुर्दश्यन्तासु तिथिषु क्रमादेकैककलाचयेऽपि चतुर्दश-

कलाः क्षीणा भवन्ति चतुर्दशीतृतीयांशे तु पञ्चदश्यपि कला क्षीयते
ततोऽमावास्यायां ध्रुवया अविनश्यरया षोडश्या कलया भूलोक-
मागत्य सर्वं प्राणिजातं प्रविशति अमावास्यातृतीयांशे तु तथैव
षोडश्या कलया दिवसमपेक्ष्य पुनः प्रादुर्भवतीति ।

अमावास्याविशेषे चन्द्रचयस्य कालमाह कात्यायनः ।

आग्रहायणमावास्या तथा ज्यैष्ठ्यस्य या भवेत् ।

विशेषमस्या ब्रुवते चन्द्रचारविदो दिजाः ॥

अत्राद्य एव प्रहरेऽवतिष्ठते

चतुर्थभागो न कलावशिष्टः ।

तदन्त एव चयमेति चन्द्रः

एवं ज्योतिश्चक्रविदो वदन्ति ॥

अस्यार्थः वृषस्थे चन्द्रे ज्यैष्ठ्यामावास्या वृश्चिकस्थे आग्रहायण-
मावास्या इति, ते च चन्द्रस्य परमोच्च-नीचस्थाने, तदग्राचन्द्रस्य
गतिवैलक्षण्यं, यदन्यास्वमावास्यास्वष्टमे प्रहरे स्वरूपं तदनयोरमा-
वास्यायोः प्रथम एव भवतीति । ये तु चन्द्रादर्शन एव पिण्डपितृय-
ज्ञादिकं मन्यन्ते न तस्य चयेऽपि तान्निराकर्तुं कदाचिद्वितीयाया-
मपि चन्द्रादर्शनं दर्शयति ।

यस्मिन्नब्दे द्वादशैकस्य मध्ये

तस्मिन् तृतीयापरतो न दृश्यते ।

एवञ्चारं चन्द्रमसो विदित्वा

क्षीणे तस्मिन्नपराह्णे च दद्यात् ॥

अस्यार्थः । मध्ये मासो यस्मिन्नब्दे द्वादशाधिको भवति तस्मि-

चन्द्रे मलमासानन्तरं तृतीयाया अपरस्यां द्वितीयायां तिथौ चन्द्रो न दृश्यते न चैतावता चन्द्रदर्शनविहितः पिण्डपितृयज्ञस्तत्र क्रियते । अतश्चन्द्रचारं विदित्वा तस्मिन् चौणेऽपि चतुर्दशीमिश्रा-
याममावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञादिकं कुर्यादिति ।

एवञ्च यापि ज्ञातपथौ श्रुतिः ।

तदा एकतन्मासि मास्यन्नं पितृभ्यो ददाति यदैवैष न पुरस्ताच्च पश्चाद्दृष्टोऽथ तेभ्यो ददाति एष वै सोमो राजा देवानामन्नं यश्चन्द्रमाः स एतां रात्रिं चौषते तस्मिन् चौणे ददाति तथैतेभ्योऽसमदं करोति अथ यदा चौणे ददातीति ।

यानि तु सिनीवालीनिषेधकानि तानि निरग्निकआहुविषयाणि ।

अन्ये त्वाहुः तानि वचनान्यपराह्णप्रविष्टचतुर्दशीविद्धसिनीवाली-
विषयाणीति ।

अनेनाभिप्रायेणाह वृद्धमनुः ।

यस्यामस्तं रविर्याति पितरस्तामुपासते ।

तिथिस्तेभ्यो यतो दत्ता ह्यपराह्णे स्वयम्भुवा ॥ इति ॥

अपराह्णव्यापिनी चेत् सिनीवाली तदैव सा ग्राह्या अन्यदा कुहरेव ग्राह्येत्युक्तं भवति ।

तदाह हारीतः ।

अपराह्णे पितृणान् यापराह्णानुयायिनी ।

सा ग्राह्या पितृकार्येषु न पूर्वाह्णानुयायिनी ॥

यदाप्युभयदिनेऽपराह्णसम्बन्धस्तदापि संग्रयरूपं निर्णयमाह

स एव ।

समिन्ना या चतुर्दशा अमावास्या भवेत् क्वचित् ।

खर्विकान्तां विदुः केचिदुपेन्दुमिति चापरे ॥

यस्मिन्दिने चतुर्दशां सत्यामल्पीयस्यमावास्या भवति सा खर्वि-
केत्युच्यते खर्वशब्दस्याल्पवाचितात् । अनेनैव चशब्देन अनुपयुक्ता
दर्शिता । अतः केचिदग्राह्येत्येवं विदुः, अपरे तु उपेन्दुमनुष्ठानाय
प्रयुक्तां कुरुधमित्येवं विदुरित्यर्थः । एवं सन्देहे निर्णयमाह ।

वर्द्धमानाममावास्यां लक्षयेदपरेऽहनि ।

यामांस्त्रीनाधिकान् वापि पितृयज्ञस्तदा भवेत् ॥

अमावास्याष्टद्वौ खर्विका नान्यथेत्यर्थः । अथ द्विपक्षे तु वर्द्धि-
तापि सिनीवाल्मीकेति । पैठीनसिरपि ।

आदित्यस्योदये या वा अमावास्या विवर्द्धते ।

अपरेति च विज्ञेया पितृणां दत्तमक्षयं ॥

या चतुर्दशी भवत्यपराह्ण्यापिनी अमावास्या वर्द्धते तस्यां
पितृणान्दत्तमक्षयमित्यर्थः ।

तथा हारीतः ।

त्रिमुहूर्ता तु कर्त्तव्या पूर्वा खर्वा च वङ्कचैः ।

कुह्वरधूर्युभिः कार्या यथेष्टं सामगीतिभिः ॥

पर्वणोऽग्रे द्वितीये तु कार्या दृष्टिर्दिजातिभिः ।

द्वितीयासहितं यस्माद्दूषयन्त्याश्वलायनाः ॥

बौधायनः ।

सिनीवाल्मीक्युपोष्याथ ह्यलेष्टिञ्च परेऽहनि ।

पितृवञ्च तदा कुर्युः स्वकाले तैत्तिरीयकाः ॥

पूर्वाह्णे चेदमावास्या अपराह्णे न चेद्यदि ।

अत्र च हारौतवचनं ।

प्रतिपद्यपि कर्त्तव्यं आहुं आहुविदो विदुः ॥ इति ॥

अत्र च हरिहरेणोक्तं, अनिर्ज्ञातस्थलमिदं वचनं परस्परव्याहत-
पदोपबद्धं चेति । तथा हि “पूर्वाह्णे चेदित्येतावत् प्रतिपद्दिनविषयं,
पूर्वाह्णशब्देन च दिवसस्य तृतीयभागो वा पूर्वाह्णं वा, एवञ्च सति
सर्वथा कस्मिंश्चिदपराह्णे न भवेदित्येतन्न युज्यते यस्मात् प्रतिपद्दिने
पूर्वाह्णमात्रावस्थितायाश्चतुर्दशीदिने अपराह्णसम्बन्धस्यावश्यकत्वात्
षड्घटिकाधिकतिथिह्रासस्याभावात् । अथ यदि प्रतिपद्दिनापरा-
ह्णस्यैव भवेदित्युच्यते तर्हि “पूर्वाह्णे चेदित्यनर्थकं स्यादिति । तेनैवं
व्याख्येयं तिथिवृद्धौ प्रतिपद्युक्तायां अमावास्यायामेव आहुविधानं,
तथा पितृयज्ञानन्तरं मनुना विहितं, पिण्डपितृयज्ञज्ञानकाले अत्या-
पराह्णे विहितो नान्यथा कर्त्तुं शक्यः तस्य चिरकालत्वात् तेनैव
सकलापराह्णव्याप्तावमावास्याआहुस्य का गतिरित्यत उक्तं पूर्वाह्ण इति
नापराह्णे कृत्स्ने इत्यर्थः । एवं चापराह्णव्यापिन्यां सिनीवाल्या-
ममावास्यायां आहुविधानमग्निमदिषयं, अग्निकानान्तु कुतपकाल-
व्यापिन्यां कुक्काममावास्यायां आहुविधानं ।

तथाच लौगाक्षिस्तौ सौरपुराणे च ।

सिनीवाली द्विजैः कार्या साग्निकैः पितृकर्मणि ।

स्त्रीभिः शूद्रैः कुहः कार्या तथा चानग्निकैर्द्विजैः ॥

व्यासोऽपि ।

दृष्टचन्द्रा सिनीवाली कार्या विप्रैस्तु साग्निकैः ।

नष्टचन्द्रा कुहः कार्या शूद्रैर्विप्रैरनग्निकैः ॥

बौधायनोऽपि ।

सिनीवाली कुहश्चैव श्रुत्युक्ते आह्नकर्मणि ।

साग्निकैस्तु सिनीवाली कुहः कार्याप्यनग्निकैः ॥ इति ॥

कुहरिति कुतपकालव्यापिनी ।

तथाच हारीतः ।

भूतविद्धाप्यमावास्या प्रतिपन्मिश्रितापि वा ।

पिञ्चे कर्मणि विदद्भिः कार्या कुतपकालिकी ॥

कुतपलक्षणन्तु मत्स्यपुराणे ।

अह्नोमुहूर्त्ता विख्याता दश पञ्च च सर्वदा ।

अत्राष्टमो मुहूर्त्तीयः स कालः कुतपः स्यतः ॥

एवं सति दिनद्वयसम्बन्धिन्यां अमावास्यायां सत्यां या कुतप-
कालव्यापिनी सैवानग्निकैर्याहोत्युक्तं भवति ।

अत एव बौधायनः ।

मध्याह्नात् परतो यत्र चतुर्दश्यनुवर्त्तते ।

सिनीवाली तु सा ज्ञेया पितृकार्ये तु निष्कला ॥

वृहस्पतिरपि ।

मध्याह्नाद् या त्वमावास्या परस्तात्संप्रवर्त्तते ।

भूतविद्धा तु सा ज्ञेया न च पञ्चदशी भवेत् ॥

कार्ष्णाजिनिरपि ।

भूतविद्धाममावास्यां मोहादज्ञानतोऽपि वा ।

आह्नकर्मणि ये कुर्युस्तेषामायुः प्रहीयते ॥

यदा तु दिनद्वयेऽपि कुतपकालव्यापिनी न भवति तदा
भूतविद्वैव ग्राह्या ।

तथाच बौधायनः ।

घटिकैकाप्यमावास्या प्रतिपत्सु न चेत्तदा ।

भूतविदापि कर्त्तव्या दैवे पित्र्ये च कर्मणि ॥

प्रतिपत्सु घटिकैकापि कर्मकालसम्बन्धिनी यदि न स्यादित्यर्थः ।

जावालिरपि ।

प्रतिपत्स्त्वप्यमावास्या पूर्वाह्नव्यापिनी यदि ।

भूतविद्वैव सा कार्या पित्र्ये कर्मणि सर्वदा ॥

यदा तु दिनद्वयेऽपि कुतपकालव्यापिनी अमावास्या पूर्वाह्ने
तदा वृद्धौ साम्ये वा परा ग्राह्या, चये पूर्वा ।

तथाच प्रचेताः ।

सिनीवाली कुहूश्चैव श्रुत्युक्ते आद्धकर्मणि ।

स्यातान्ते चेत्तु मध्याह्ने आद्धादि स्यात् कथं तदा ॥

तिथिचये सिनीवाली तिथिवृद्धौ कुहूः स्यता ।

साम्येऽपि च कुहूर्ज्ञेया वेदवेदाङ्गवेदिभिः ॥ इति ।

कात्यायनोऽपि ।

क्षीयमाणाममावास्यां प्रथमेऽहनि लक्षयेत् ।

वर्द्धमानाममावास्यां द्वितीयेऽहनि लक्षयेत् ॥

यत्तु वृद्धवसिष्ठवचनम् ।

अरूणोदयवेलायाममावास्या यदा भवेत् ।

स कालः परमो ज्ञेयः पितृणान्दत्तमन्त्रयम् ॥ इति ।

तत्पितृतर्पणादिविषयम् ।

यदपि निगमवचनम् ।

मुहूर्त्तमप्यमावास्या प्रतिपद्यपि चेद्भवेत् ।

तदानीमुत्तमं ज्ञेयं पर्वण्येषु पर्ववत् ॥ इति ।

तत्तुलापुरुषादिविषयम् ।

अतएव च पद्मपुराणे ।

अमा वा प्रतिपद्युक्ता सर्वपापहरा तिथिः ।

चन्द्र-सूर्यग्रहेस्तुत्या स्नान-दान-जपादिषु ॥

अन्यत्र तु “तद्दानमुत्तममिति निगमवचनपाठः ।

यदपि प्रचेतसोक्तम् ।

घटिकैकाप्यमावास्या भवेद्यदि चतुर्दशी ।

तदा व्यर्थं मतं दैवे पित्र्ये कर्मणि चोदितम् ॥ इति ।

तदपि देव-पितृप्रधानोपवासादिविषयं । ननु पितृकार्यविषय-
मेव किमिति न भवति । उच्यते । यदा पूर्वदिन एवापराह्णव्यापिनी
तदा तावत्पूर्वैवेति निरूपितम् ।

मिनीवाली तदा पित्र्ये दैवे च सततङ्गुहः ॥

इति जावालिस्मृतेश्च, भूतविद्धा पितृकृत्ये शस्यते तत्र तुलादिषु
भूतविद्धापि पूज्येति परिसङ्ख्यानमुपपन्नं । नापि दिनद्वयेऽपराह्णव्या-
पित्वाभावविषयमिदं, उक्तादेव हेतोः । न च पूर्वोत्तरदिनयोरपराह्ण-
व्यापित्वे अमावास्या भूतविद्धापि पूज्येति व्यवस्था घटते तत्र हि
तिथिसाम्यवृद्धौ परा ग्राह्या, तिथिचये च पूर्वैवेति तुलादिपरि-
सङ्ख्यानमनर्थकम् । तस्माद्देवकार्यपरमेतत्,

तथा स्कन्दपुराणे दर्शितम् ।

षष्ठ्यैकादशमावास्या पूर्वविद्धा तथाष्टमी ।

सप्तमी परविद्धा च नोपोष्यं तिथिपञ्चकम् ॥ इति ।

तदाह प्रचेताः ।

नागविद्धा च या षष्ठी सप्तम्या च तथाष्टमी ।

दशम्यैकादशी विद्धा त्रयोदश्यां चतुर्दशी ।

भूतविद्धा अमावास्या न ग्राह्या मुनिपुङ्गवैः ॥ इति ।

तेनोपवासादिदेवकार्यं भूतविद्धाया अमावास्याया अपूज्यलो-
पदेशात् तुलादियोगे भूतविद्धा पूज्येति ।

हारीतः स्मरति,

“प्रतिपन्मिश्रा भवेद्देवकार्यं पूज्यैव, तुलामकरयोगे भूतविद्धापि पूज्येति” ।

ननु देवकार्यविषयत्वेऽपि बाधेनैव निवेश इति पितृकालविष-
यताकिन्नाश्रीयते । उच्यते । बाधगौरवमिथा तावदेकस्मिन्नेव कार्यं
निवेशः । न च विनिगमे कारणाभावः,

यतः कात्यायनेन ।

नागविद्धा तु या षष्ठी दशम्यैकादशी तथा ।

भूतविद्धाप्यमावास्या वर्जनीया विचक्षणैः ॥

इत्युक्तोक्तं ।

तुला-मकर-मौनेषु कन्यायां मिथुने तथा ।

भूतविद्धाप्यमावास्या पूज्या भवति यत्नतः ॥

नैतत्साहचर्यादेतदपि देवकार्यविषयमिति तस्य च प्रतोपवा-
सादिदेवकार्यविषयत्वं सामान्यतिथिप्रस्तावे दर्शितम् ।

इति अमावास्यानिर्णयः ।

अथाष्टकाः ।

अष्टकाशब्देन मार्गशीर्षादिमासचतुष्टयापरपचाष्टम्यः “हेमन्त-
शिशिरयोश्चतुर्णामपरपचाणामष्टमौष्वष्टका इति श्रौनकस्मरणात्।
केषाञ्चिन्मते तिस्र एवाष्टकाः तिस्रश्चान्वष्टकाः ।

तथाच विष्णुः ।

अमावास्यास्तिस्रोऽष्टकास्तिस्रोऽन्वष्टका इति ।

अष्टकानामनु पञ्चाङ्गवन्तोत्यन्वष्टका अष्टकानामुपरितना नवम्यः ।

कूर्मपुराणे ।

अमावास्याष्टकास्तिस्रः पौषमासादिषु त्रिषु ।

तिस्रश्चान्वष्टकाः पुण्याः माघौ पञ्चदशौ तथा ॥ इति ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

आयहायण्यतिक्रान्तौ कृष्णास्तिस्रोऽष्टकास्तथेति ।

अथ पूर्वाक्ताष्टकाचतुष्टयव्यतिरिक्तापि भाद्रपदापरपक्षेऽष्टका
तस्याश्चेतिहासपूर्वकमुत्पत्तिः प्रशंसा चोच्यते पद्मपुराणे ।

अग्निव्यान्ता इति ख्याता यज्विनां यज्ञसंस्थिताः ।

अच्छोदा नाम तेषान्तु मानसौ कन्यका नदी ॥

तमथामावसुन्नाम पितरं वीक्ष्य सङ्गता ।

वव्रे वरार्थिनी सङ्गं कुसुमायुधपीडनात् ॥

योगं दृष्ट्वा तु तेनाथ व्यभिचारेण भामिनी ।

धरान्न स्पृशते पूर्वं पपाताथ भुवस्तले ॥

अथो अधोमुखी दीना लज्जिता तपसः क्षयात् ।

सापि तं प्रार्थयामास पुनरात्मसमृद्धये ॥

विलयमाना पितृभिरिदमुक्ता तपस्विनी ।
 इदमूचुर्महाभागाः प्रसादशुभया गिरा ॥
 अष्टाविंशे भाविनी त्वं^(१) द्वापरे मर्त्ययोनिजा ।
 नाम्ना सत्यवती ख्याता व्यासस्य जननी शुभा ॥
 व्यतिक्रमात् पितृणान्वं कष्टङ्गुलमवाप्स्यसि ।
 तस्माद्राज्ञो वसोः कन्या त्वमवश्यं भविष्यसि ॥
 प्रौष्टपद्यष्टका भूयः पितृलोके भविष्यसि ।
 आयुरारोग्यदा नित्यं सर्वकामफलप्रदा ॥

ब्रह्मवैवर्त-वायुपुराणयोः ।

अथ कालं प्रवक्ष्यामि आड्कर्मणि पूजितम् ।
 काम्य-नैमित्तिकाजस्रं आड्धर्मविधायिभिः ॥
 पुत्रदा धनमूलाः स्युरष्टकास्तिष्ठ एव च ।
 कृष्णपक्षे धनिष्ठादिपूर्वा चैन्द्री उदाहृता ।
 याजापत्या द्वितीया स्यात् तृतीया वैश्वदेविकी ॥
 आद्या पूषेः सदा कार्या मांसैरन्या भवेत् सदा ।
 शाकैरन्या तृतीया स्यादेवं द्रव्यगतो विधिः ॥
 अन्वष्टका पितृणां वै नित्यमेव विधीयते ।
 या वान्या तु चतुर्थी स्यात्ताञ्च कुर्याद्विशेषतः ॥
 तासु आड्धं बुधाः कुर्युः सर्वस्वेनापि नित्यशः ।
 परत्रेह च सर्वेषु नित्यमेव सुखी भवेत् ॥

पूजकानां सदोत्कर्षा नास्तिकानामधोगतिः ।

पितरः सर्वकालेषु तिथिकालेषु देवताः ॥

सर्वे पुरुषमायान्ति निपातमिव धेनवः ।

यस्य ते प्रतिगच्छेद्युरष्टकाभिरपूजिताः ॥

मोघस्तस्य भवेन्नोको लब्धञ्चास्य विनश्यति ।

देवांसु दायिनो यान्ति तिर्यगच्छन्त्यदायिनः ॥

अत्र चतुर्थी फाल्गुनकृष्णपक्षाष्टमी “हेमन्त-शिशिरयोश्चतुर्णा-
मपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टका इति श्रौतकस्मरणात् । पौषमासकृष्णाष्ट-
मीमारभ्येति तिस्रोऽष्टका इत्येतन्मतपरिग्रहे चतुर्थी भाद्रपदमासाप-
रपक्षाष्टमी सन्निहितदर्शितपक्षपुराणेतिहासानुसारात् । ब्रह्मपुराणे
च चतसृष्वष्टकासु क्रमेण देवतानिरूपणे पितृतर्पकद्रव्यनिरूपणे
च भाद्रपदापरपक्षाष्टमा ग्रहणात् ।

ऐन्द्रान्तु प्रथमायाञ्च शाकैः सन्तर्पयेत् पितृन् ।

प्राजापत्या दितृया स्यात् मांसैः शुद्धैश्च तर्पयेत् ॥

वेश्वदेव्यां तृतीयायामूपैश्च यथाक्रमम् ।

वर्षासु मध्ये शाकैश्च चतुर्थ्यामेव सर्वदा ॥ इति ।

अत्र शाक-मांसापूपशब्दाः आद्वार्हस्य सर्वस्यापि भोज्यस्य
तत्तद्रव्यप्रधानकत्वप्रतिपादनपराः, न तु द्रव्यान्तरनिवृत्तिपराः, यतो
विधेरेकविध्यन्तराबाधेनैव तावद्गतिन्यायं मन्यन्ते किमुत बज्र-
तरविध्यन्तराबाधेनेति । दृष्टं हि शाकप्रधानस्य भोज्यस्य तर्पकत्वं
न तु केवलशाकस्येति ।

आह वशिष्ठः ।

आवण्याग्रहायण्योश्चान्वष्टकासु पितृभ्यो दद्यात् । अष्टकान्वष्टका-
स्वपि चावश्यकमेव आङ्गम् ।

यदाह पितामहः ।

अमावास्या-व्यतीपात-पौर्णमास्यष्टकासु च ।

विद्वान् आङ्गमकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥ इति ।

वायुपुराणे ।

“तिर्यग्गच्छन्त्यदायिन इत्यष्टकाऽङ्गमकुर्वाणस्य तिर्यग्गोनि-
प्राप्तिरूपानिष्ठाभिधानाच्च ।

विष्णुना च “अमावास्याः तिस्रोऽष्टकाः तिस्रोऽन्वष्टका माघी-
प्रौष्ठपदूर्ध्वं कृष्णत्रयोदशी ब्रौहि-यवपाकौ वा इत्यनुक्रम्योक्तम् ।

एतांसु आङ्गकालान्वे नित्यानाह प्रजापतिः ।

विष्णुधर्मोत्तरेऽप्युक्तं ।

आङ्गकालममावास्या नित्यं पार्थिवसत्तम ।

पौर्णमासी तथा माघी आवणी च नृपोत्तम ॥

प्रौष्ठपद्यामततीतायां तथा कृष्णत्रयोदशी ।

आग्रहायण्यतिक्रान्तौ कृष्णास्तिस्रोऽष्टकास्तथा ॥

शक्रैश्च प्रथमा कार्या मासैश्च तदनन्तरम् ।

तृतीया च तथापूर्वैर्नित्यमेव विजानता ॥

एतानि आङ्गकालानि नित्यान्याह प्रजापतिः

आङ्गमेतेष्वकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥ इति ।

देवलस्मृतौ ।

मानवः आङ्गकल्पोऽयं मनुना समुदाहृतः ।

वज्रपिण्डाष्टका च स्यादेकपिण्डा तु नाष्टका ॥ इति ।
 अत्र वज्रपिण्डैकपिण्डशब्दौ पार्वणैकोद्दिष्टविधिनिषेधपरौ ।
 ब्रह्मपुराणे ।

अष्टकासु च कर्त्तव्यं आहुं हैमन्तिकासु वै ।

अन्वष्टकासु क्रमग्नौ मातृपूर्वन्तदिष्यते ॥ इति ।

अत्र स्मृतिः ।

अन्वष्टकासु वृद्धौ च प्रतिसंवत्सरं तथा ।

अत्र मातुः पृथक् आहुमन्यत्र पतिना सह ॥ इति ।

शङ्खस्मृतिः ।

अन्वष्टकां तथा मातुः आहुं चैव मृतेऽहनि ।

एकोद्दिष्टं तथा सुक्ता स्त्रीषु नान्यत् पृथक् भवेत् ॥ इति ।

विष्णुधर्मोत्तरे चास्मिन् मातृश्राद्धे पृथग्विधिरुक्तः ।

अन्वष्टकासु च स्त्रीणां आहुं कार्यं तथैव च ।

अष्टकाविधिना ऊत्वा क्रमेणैतासु पञ्चकम् ॥

मात्रे राजन् पितामह्यै आहुं कार्यं यथाविधि ।

तथैव प्रपितामह्यै वैश्वदेवपुरःसरम् ॥

पिण्डनिर्वपणं कार्यं तस्यैव पितृवन्नृप ।

भुक्तवत्सु च विप्रेषु तत्र कर्म निबोध मे ॥

ग्रादेशमात्रा राजेन्द्र चतुरङ्गुलमायताः ।

तावदेव समुत्सेधाः षट्कर्षूस्तत्र कारयेत् ॥

प्रत्येकं कर्षूमूले तु परिस्तीर्णऊताशनः ।

अग्नीषोमयमानाञ्च यागङ्गुला यथा पुरा ॥

कर्षूदतीयमूलेषु पुरुषाणान्तु कारयेत् ।
 पिण्डनिर्वपणं प्राग्वदेकैकस्मिन् यथाविधि ॥
 कर्षूणां त्रितयं तच्च चौरान्नाभ्यां प्रपूरयेत् ।
 कर्षूत्रितयमूले च स्त्रीणां निर्वपणं भवेत् ॥
 दध्ना मांसेन पयसा कर्षूणाञ्चैव पूरयेत् ।
 अत्रोदकविमिश्रेण कार्यं मनुजपुङ्गव ।
 भवतीभ्यो भवत्वेतदक्षय्यमिति तत् त्यजेत् ॥
 इत्यष्टकानिरूपणम् ।

अथ वृद्धिश्राद्धकालनिर्णयः ।

वृद्धिर्नाम पुत्रजन्मादिनिमित्तोपलक्षितः कालः ।

तथाच वृद्धवसिष्ठः ।

पुत्रजन्म-विवाहादौ वृद्धिश्राद्धमुदाहृतम् ।

जावालिनः ।

यज्ञोद्वाह-प्रतिष्ठासु मेखलाबन्ध-मोक्षयोः ।

पुत्रजन्म-वृषोत्सर्गे वृद्धिश्राद्धं समाचरेत् ॥

विष्णुपुराणे ।

जातस्य जातकर्मादिक्रियाकाण्डमशेषतः ।

पुत्रस्य कुर्वीत पिता श्राद्धञ्चाभ्युदयात्मकम् ॥

कात्यायनोऽप्याह ।

स्वपितृभ्यः पिता दद्यात् सुतसंस्कारकर्मसु ।

पिण्डानोदहनात्तेषां तस्याभावे तु तत्कामात् ॥ इति ।

अथ संस्काराः ।

गर्भाधान-पुंसवन-सौमन्तोन्नयन-जातकर्म-नामकरण-निक्रमणा-
न्नप्राशन-चूड़ोपनयन-व्रतचर्याध्ययन-समावर्त्तन-विवाह-गोदानानि,
तत्रैतेषु विवाहान्तेषु सुतसंस्कारेषु पिता स्वपितृभ्यो दद्यात् । शेषे
संस्कार्य एवेत्येतद्विस्तरेणोक्तमेवाधिकारिनिरूपणे आह्वकल्पे ।

विष्णुपुराणे ।

कन्या-पुत्रविवाहेषु प्रवेशे नववेश्मनः ।

नामकर्मणि बालानां चूडाकर्मादिके तथा ॥

सौमन्तोन्नयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने ।

नान्दीमुखं पितृगणं पूजयेत् प्रयतो गृह्णी ॥

पुत्रस्याद्ये मुखदर्शने पुत्रजन्मनौत्यर्थः ।

ब्रह्मपुराणे ।

कर्मण्यथाभ्युदयिके माङ्गल्ये चातिशोभने ।

जन्मन्यथोपनयने विवाहे पुत्रकस्य च ।

पितृन्नान्दीमुखान्नाम तर्पयेद्विधिपूर्वकम् ॥

वशिष्टः ।

पूर्वेद्युर्मातृकं आहुं कर्माहे पैतृकं तथा ।

उत्तरेद्युः प्रकुर्वीत मातामहगणस्य तु ॥

अस्थानुकल्पमाह ।

वृद्धश्रातातपः ।

पृथग्दिनेष्वशक्तश्चेदेकस्मिन् पूर्ववासरे ।

आहुञ्चयन्तु कुर्वीत वैश्वदेवञ्च तान्तिकम् ॥

एकस्मिन्नपि दिने क्रियमाणानां कालभेदेनानुष्ठानमाह ।

पूर्वाह्णे मातृकं आहुं मध्याह्णे पैतृकं तथा ।

ततो मातामहानान्तु वृद्धौ आहुत्रयं स्मृतम् ॥

एवंविधस्यापि कालभेदस्यासम्भवे त्वाह ।

वृहन्मनुः ।

अलाभे भिन्नकालानां नान्दीआहुत्रये बुधः ।

पूर्वद्युर्वै प्रकुर्वीत पूर्वाह्णे मातृपूर्वकम् ॥

बौधायनसूत्रे ।

वेदकर्मणि प्रयोगात् पूर्वद्युरेव युग्मान् ब्राह्मणान् भोजयेदिति ।

“नान्दीमुखा एवमुक्ता भवन्ति, नैकाहेन पितृयं दैवं कुर्वन्ति यस्यै-
काह्णा पितृयं दैवञ्च कुर्वन्त प्रजा अस्य प्रमायुक्ता भवन्ति, तस्मात्
पूर्वद्युः पितृभ्यः क्रियते यत्पितृभ्यः पूर्वद्युः करोति पितृभ्य एव
तद्यज्ञं निष्क्रीय यजमानः प्रतनुते” इति ब्राह्मणं ।

अत्र वक्ष्यमाणसकलआहुकालोद्देशस्थानीये याज्ञवल्क्यवाक्ये
वृद्धिशब्दस्याग्रेषनान्दीमुखआहुकालोपलक्षणपरत्वात् कर्माङ्गआहु-
काला अपि गृहीताः ।

तानाह पारस्करः ।

निषेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा ।

ज्ञेयं पुंसवने आहुं कर्माङ्गं वृद्धिवत्ततम् ॥

निषेककालः षोडशरात्रात्मको भार्याया ऋतुकालः । तत्र
पुण्यनक्षत्रान्वितदिने गर्भाधानस्य कर्माङ्गं आहुं कार्यम् । सोम-
यहणमाधानाग्निहोत्रादिकर्मणामुपलक्षणार्थम् ।

इति वृद्धिआहुकालनिरूपणम् ।

अथ कृष्णपक्षश्राद्धनिर्णयः ।

तत्र वाजसनेयस्तत्रैव कात्यायनः ।

अपरपक्षे श्राद्धं कुर्वीतोऽङ्गं वा चतुर्थ्या यदहः सम्पद्येतेति ।
अपरपक्षे प्रतिपत्प्रभृत्यमावास्यान्ते कृष्णपक्षे ऊर्द्धं वा चतुर्थ्याः तस्मिन्-
नहनि श्राद्धसाधनसम्पत्तिः तस्मिन्नहनि श्राद्धं कुर्वीतेति ।

गौतमोऽपि ।

अमावास्यायां पितृभ्यो दद्यात् पञ्चमीप्रभृति वापरपक्षस्य यथा-
श्राद्धं सर्वस्मिन् वा द्रव्य-देश-ब्राह्मणसम्भवे कालनियमः शक्तिरिति ।
अपरपक्षे एकस्मिन्नहनि श्राद्धमित्येकः पक्षः प्रत्यहमित्यपरः ।
'कालनियमः शक्तिरिति' यथासामर्थ्यं कालव्यवस्थेत्यर्थः । अत्र च नित्यं
श्राद्धम् ।

तथाच कात्यायनः ।

शाकेनापि नापरपक्षमतिक्रामेदिति ।

यत्तु मार्कण्डेयपुराणादिषु ।

“प्रतिपद्भूतलाभाय द्वितीया द्विपदप्रदेत्यादिभिर्वचनैरपरपक्षा-
न्तर्गतासु सर्वास्तपि तिथिषु प्रत्येकं फलसम्बन्ध उक्तो न तेनापरपक्ष-
श्राद्धस्य नित्यता हीयते दर्श-पौर्णमासादिवन्नित्यत्व-काम्यत्वयोरुप-
पत्तेः । यदापि चैतदेकस्मिन्नेवाहनि क्रियते तदामावास्याश्राद्धात्
पृथगेव कार्यम् ।

अमावास्याष्टका वृद्धिः कृष्णपक्षोऽयनद्वयम् ।

इत्यत्र याज्ञवल्क्यवचने अमावास्यायाः कृष्णपक्षस्य पृथगुपन्यासात् ।

अतो यत्कैश्चिदुक्तम् । “अमावास्याश्राद्धेन सह आपरपचिकं
श्राद्धं विकल्पत इति, तदपास्तं । यन्निगमस्मरणं “अपरपचे यदहः
सम्पद्येतामावास्यायां विशेषेणेति, तत्पृथक्केश्युभयपक्षाविरोधीति न
विकल्पे प्रमाणमिति स्मृतिचन्द्रिकाकारः । केचित्तु विकल्पमेव
मन्यन्ते ।

आहापस्तम्बः ।

मासि मासि कार्यमपरपक्षापराहः श्रेयांस्तथापरपक्षस्य जघ-
न्यान्यहानि इति ।

‘जघन्यानि’ दशम्यादीनि, नैतत्पूर्वेषां नवम्यादीनामन्यतमाश्रे-
यस्त्वाभिधानार्थं, किन्तु पूर्वैर्भ्यः परेषां श्रेष्ठतमत्वप्रतिपादनार्थं ।
तदेतच्चतुर्दशीं वर्जयित्वाह मनुः ।

कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।

श्राद्धे प्रशस्तास्तिथयो यथैता न तथेतरा इति ॥

अत्र चतुर्दशी नित्यं न वर्जनीया किन्तु शस्त्रादिहतव्यतिरिक्त-
त्रिदेवत्यश्राद्धे एवेति ।

आह याज्ञवल्क्यः ।

प्रतिपत्प्रभृति ह्येकां वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।

शस्त्रेण तु हता ये वै तेभ्यस्तत्र प्रदीयते ॥ इति ।

शस्त्रग्रहणमन्येषामपि केषाञ्चिन्मरणकारणानामुपलक्षणार्थमिति
वक्ष्यते ।

अथ भाद्रपदापरपक्षः ।

अथ यद्यपि “अपरपक्षे आहुं कुर्वीत शाकेनापि नापरपक्षम-
तिक्रामेदित्यादिभिर्द्वादशापरपक्षग्राहकैः सामान्यवचनैर्भाद्रपदापर-
पक्षोऽपि गृहीत एव तथापि तस्य पुण्यतमत्वप्रतिपादनार्थं तदतिक्रमे
प्रत्यवायातिशयप्रतिपादनार्थं च स्मृति-पुराणादौ विशेषतस्तस्या-
भिधानं कृतम् ।

तद्यथा विष्णुधर्मोत्तरे ।

उत्तरादथनाद्राजन् श्रेष्ठं स्याद्विष्णुयनम् ।

याम्यायनाच्चतुर्मासं तत्र सुप्ते तु केशवे ॥

प्रौष्ठपदापरपक्षस्तत्रापि च विशेषतः ।

पञ्चमूर्द्धन्तु तत्रापि दशमूर्द्धं ततोऽप्यति ।

मघायुक्ता तु तत्रापि श्रेष्ठा राजन् त्रयोदशी ॥ इति ।

उत्तरायणाद्विष्णुयनं आहुकरणे श्रेष्ठम् । तस्माद्विष्णुयना-
दपि तन्मध्यवर्त्यपेन्द्रनिद्रादिनादाषाढ्याः पौर्णमास्याः प्रभृति-
मासचतुष्टयं श्रेष्ठम् । तस्मादपि सर्वस्मात् प्रौष्ठपदमासापरपक्षः ।
तत्रापि पञ्चम्या ऊर्द्धं दशदिवसाः । तत्रापि दशम्या ऊर्द्धं ५ च ।
तत्रापि मघायुक्ता त्रयोदशीति ।

ब्रह्मपुराणे ।

अश्वयुक्कृष्णपक्षे तु आहुं कार्यं दिने दिने ।

त्रिभागहीनं पक्षं वा त्रिभागं त्वर्द्धमेव वा ।

श्यामाकैस्तु विशेषेण प्रसिद्धैस्तु पितृप्रियैः ॥

अथ विष्णुधर्मोत्तरपुराणे ।

प्रौष्ठपदसंबन्धिनि कृष्णपक्षे आङ्गमित्युक्तम् ।

ब्रह्मपुराणे तु “अश्वयुक्संबन्धिनौति, सोऽयमनयोर्विसंवादः
परिह्रियते । तथा हि इह खलु शुक्लपक्षप्रतिपद्युपक्रम्य मासना-
मप्रवर्त्तिकां पौर्णमासीं मध्यावयवीकृत्यामावास्यान्तं चान्द्रमासं
दाक्षिणात्याः परिकल्पयन्ति । औत्तरास्तु कृष्णपक्षप्रतिपद्युपक्रम्य
मासनामप्रवर्त्तकपौर्णमास्यन्तम् । एवञ्च सति दाक्षिणात्यव्यवहारेण
प्रौष्ठपदयुक्तायां पौर्णमास्यां प्रौष्ठपदमासस्याद्यपक्षसमाप्तौ तदुत्तरः
पक्षः अश्वयुङ्मासमध्ये भवति । एक एवायं पक्षो व्यवहारद्वयेन
व्यपदेशद्वयं लभते ।

आदित्यपुराणे ।

प्रावृथृतौ यमः प्रेतान् पितृंश्चाथ यमाज्जघात् ।

विशर्जयति मानुष्ये कृत्वा शून्यं स्वकं पुरम् ॥

चुधान्ताः कीर्त्तयन्तश्च दुष्कृतश्च स्वयं कृतम् ।

काङ्क्षन्ति पुत्र-पौत्रेभ्यः पायमं मधुसंयुतम् ॥

तस्मात्तांस्तत्र विधिना तर्पयेत् पायसेन तु ।

मध्वाज्य-तिलमिश्रेण तथा ग्रीतेन चाभ्रसा ॥

यासमात्रं परं याह्यं दत्तं यः प्राप्नुयात्ततः ।

भिक्षामात्रेण यः प्राणान् सन्धारयति वा स्वयम् ॥

यावत् सन्धारयेद्देहं प्रत्यहं स्वात्मविक्रयात् ।

आङ्गन्तेनापि कर्तव्यं तैस्तैर्द्रव्यैः सुसञ्चितैः ॥ इति ।

अत्र नागरखण्डे पितृन् प्रति ब्रह्मवचनम् ।

आषाढ्याः पञ्चमे पक्षे कन्यासंख्ये दिवाकरे ।

यो वै आङ्गं नरः कुर्यादेकस्मिन्नपि वासरे ।

तस्य संवत्सरं यावत् दत्ताः स्युः पितरो ध्रुवम् ॥

ग्रन्थाद्यनिराह ।

नभस्यस्थापरे पक्षे तिथिषोडशकस्तु यः ।

कन्यागताच्चित्तस्येत् स्यात् स कालः आङ्गकर्मणि ॥

ब्रह्मपुराण-मार्कण्डेयपुराणयोः ।

द्विष्य-भौमान्तरीक्षाणि स्यावराणि चराणि च ।

पिण्डमिच्छन्ति पितरः कन्याराशिगते रवौ ॥

कन्यागते सवितरि यान्यहानि तु षोडश ।

ऋतुभिस्तानि तुल्यानि देवो नारायणोऽब्रवीत् ॥

राजसूयाश्वमेधाभ्यां य इच्छेत् दुर्लभं फलम् ।

अयन्तु, शाकमूलान्नैः पितृन् कन्यागतेऽर्चयेत् ॥

यद्यपि कन्यागमनं मासमात्रे भवति तथाप्यपरपक्षस्यैव पंचत्वा-

द्वचनान्तरसंवादाच्च तत्रैव आङ्गमित्यनुसन्धेयम् ।

आदित्यपुराणेऽपि ।

कन्यागते सवितरि यान्यहानि तु षोडश ।

ऋतुभिस्तानि तुल्यानि पितृणां दत्तमक्षयम् ॥ इति ।

अत्र यद्यपि वचनेषु पक्षस्यैव आङ्गकालत्वमुक्तं, पक्षश्चायं पञ्च-
दशतिथ्यात्मकोऽपि कदाचित्तिथिवृद्धौ षोडशदिनात्मको भवति ।
तत्रैकदिनहानिर्माभूत् इत्यनेनाभिप्रायेणात्र तिथिषोडशकमित्युक्तं
आमावास्यात्तरप्रतिपदमपि वा संगृहीतुं पूर्वा पौर्णमासीं वा, तस्यां
हि नान्दीमुखानां आङ्गं वक्ष्यते । अत्र पक्षमध्ये यस्मिन् कस्मिंश्चि-

दप्यहनि कन्यासंक्रमणे सति प्रतिपदादिषोडशाहान्युपादेयानि
इत्येवं वेदितव्यं । न तु संक्रमणात् पूर्वाणि हेयानीत्येवम् ।

अतएवाह वृहन्मनुः ।

मध्ये वा यदि वाप्यन्ते यत्र कन्यां रविर्ब्रजेत् ।

स पक्षः सकलः पूर्णः आङ्गं तत्र विधीयते ॥ इति ।

अत्र कन्यागतत्वस्योक्तिः प्रशस्ततरत्वप्रतिपादनार्था न तु कन्या-
गतराहित्येऽप्येतत्परित्यागार्था ।

आदित्यपुराणे ।

पचान्तरेऽपि कन्यास्ये रवौ आङ्गं विधीयते ।

कन्यागते पञ्चमे तु विशेषेणैव कारयेत् ॥

इत्यादित्यपुराणेऽप्येतदेवोक्तम् ।

आषाढौमवधिं कृत्वा यः स्यात्पक्षस्तु पञ्चमः ।

तत्र आङ्गं प्रकुर्वीत कन्यां गच्छतु वा न वा ॥ इति ।

कार्ष्णाजिनिः ।

पुत्तानायुस्तथारोग्यमैश्वर्यमतुलं तथा ।

प्राप्नोति पञ्चमे दत्त्वा आङ्गं कामांस्तु पुष्कलान् ॥

एवं भाद्रपदापरपक्षे आङ्गे कृते विशिष्टेष्टान्तिरुक्ता । तस्मिन्नकृते
वनिष्टप्राप्तिमाह कार्ष्णाजिनिः ।

प्रेतास्तच्चैव हिंसन्ति पञ्चमं यो व्यतिक्रमेत् ।

तस्मात्प्रातिक्रमेद्दिद्वान् पञ्चमे पैतृकं विधिम् ॥

नागरखण्डे ।

आषाढ्याः पञ्चमे पक्षे यः आङ्गं न करिष्यति ।

श्राक्तेनापि दरिद्रोऽपि सोऽन्यजलमुपेयति ॥

आसनं ग्रयनं भोज्यं स्यर्गं सभाषणं तथा ।

तेन सार्द्धं करिष्यन्ति ये ते पापतमा नराः ॥

भविष्यन्ति न सन्देहः सन्तत्या च विवर्जिताः ।

न सुखं धन-धान्यञ्च तेषाम्भावि कदाचन ॥ इति ।

ब्रह्मपुराणे ।

सूर्ये कन्यागते कुर्यात् आर्द्धं यो न गृह्यान्मयी ।

धनं पुत्राः कुतस्तस्य पितृनिश्वासपीडया ॥

न सन्ति पितरश्चेति कृत्वा मनसि यो नरः ।

आर्द्धं न कुरुते तच्च तस्य रक्तं पिवन्ति ते ॥

अथ केनचित्प्रकारेण आर्द्धमन्तरेणोक्तस्य पचस्यातिक्रमे तच्चि-
मित्तस्य आर्द्धस्य तदुत्तरदिनेष्ववधिविशेषावच्छिन्नेषु कर्त्तव्यतोच्यते ।

यमस्ततौ ।

हंसे वर्षासु कन्यास्ये श्राक्तेनापि गृहे वसन् ।

पञ्चम्योरन्तरे दद्यादुभयोरपि पचयोः ॥

‘हंसः’ सूर्यः । ‘उभयपचपञ्चम्योरन्तर इति भाद्रपदकृष्णपञ्चम्याः
परस्तादाश्विनशुक्लपञ्चम्याः पूर्वमन्तरालकाल इत्यर्थः । अनेनाश्विन-
शुक्लपचपञ्चमीपर्यन्तं आर्द्धमभ्यनुज्ञातं भवति ।

ब्रह्मपुराणे ।

यावच्च कन्या-तुल्ययोः क्रमादास्ते दिवाकरः ।

तावत् आर्द्धस्य कालः स्यात् शून्यं प्रेतपुरं तदा ॥

तथा ।

कन्यागते सवितरि पितरो यान्ति वै सुतान् ।

शून्या प्रेतपुरी सर्वा यावत् वृश्चिकदर्शनम् ॥

ततो वृश्चिकसंप्राप्तौ निराशाः पितरो गताः ।

पुनः स्वभवनं यान्ति शापं दत्त्वा सुदारुणम् ॥

नागरखण्डे ।

न ददाति नरः आङ्गं पितृणां चन्द्रसङ्घे ।

चुत्पिपासापरीताङ्गाः पितरस्तस्य दूषिताः ॥

प्रेतपञ्चं प्रतीचन्ते गुरुवाङ्कासमन्विताः ।

कर्षका जलदं यद्दृष्ट्वा-नक्तमतन्द्रिताः ॥

प्रेतपञ्चेऽप्यतिक्रान्ते यावत्कन्यागतो रविः ।

तावत् आङ्गं प्रवाञ्कन्ति दत्तं खैः पितरः सुतैः ॥

ततस्तुलागतेऽप्येके सूर्यं वाञ्कन्ति पार्थिव ।

आङ्गं स्वर्गजैर्दत्तं चुत्पिपासासमाकुलाः ॥

तस्मिन्नपि व्यतिक्रान्ते काले वृश्चिकगे रवौ ।

निराशाः पितरो हीनास्ततो यान्ति निजालयम् ॥

मासद्वयं प्रतीचन्ते गृहद्वारसमाश्रिताः ।

वायुभृताः पिपासात्ताः चुत्चामाः पितरो नृणाम् ।

यावत्कन्यागतः सूर्यः तुलास्थश्च महीपते ॥

सुमन्तुराह ।

कन्याराशौ महाराज यावत्तिष्ठेत् विभावसुः ।

तस्मात्कालात् भवेद्देयं वृश्चिकं यावदागतः ॥

येयं दीपान्विता राजन् ख्याता पञ्चदशी भुवि ।

तस्यां दद्यान्न चेद्दत्तं पितृणां वै महालये ॥

अत्र महालयो भाद्रपदापरपक्षः ।

यत्तु जातृकर्णेनोक्तम् ।

आकाङ्क्षन्ति स्म पितरः पञ्चमं पक्षमाश्रिताः ।

तस्मात्तत्रैव दातव्यं दत्तमन्यत्र निष्फलम् ॥ इति ।

तत्फलातिशयहानिपरं न सर्वथा फलहानिप्रतिपादकम् । एत-
च्चापरपक्षश्राद्धं मलमासे न कर्त्तव्यम् इति मलमासनिर्णये निरू-
पितम् । अत्र चेदं विचार्यते । किमयमापरपक्षिकस्य एकस्यैव
श्राद्धस्यावृत्तस्य प्रयोगः, किं वा भिन्नानां श्राद्धानां एते प्रयोगा-
इति, उक्तं पक्षद्वयमपीति । अत्र केचित्तावदाहुः । एकस्यैव
श्राद्धस्यायं प्रयोगः यदाह ग्राह्यायनिः ।

नभस्यस्यापरे पक्षे तिथिषोडशकस्तु यः ।

कन्यागताञ्चितश्चेत् स्यात् कालः स श्राद्धकर्मणि ॥

अत्र सङ्ख्यायुक्तेषु समुच्चय इति न्यायात् तिथीनां श्राद्धे समुच्च-
योऽवगम्यते । न चानावृत्ते श्राद्धे तदुपपद्यत इति, तदेव श्राद्धमा-
वर्त्तते । तेन सोमयागे विहिताङ्गसम्पत्त्यर्थमावृत्तिरभ्युपगता यथा
एवमिहापीति । “अपरपक्षे श्राद्धं कुर्वीतोऽङ्गं वा चतुर्थ्या यदहः
सम्पद्येतेति वाजसनेयसूत्रकात्यायनवचनात्पक्षस्यवाङ्मत्वमवगम्यते, पक्षश्च
पञ्चदशतिथ्यात्मकः, एवं समुच्चय एव ।

तथा गौतमोऽपि ।

अमावास्यायां पितृभ्यो दद्यात् पञ्चमीप्रभृति वापरपक्षस्य यथा
श्राद्धं सर्वस्मिन् वा द्रव्य-देश-ब्राह्मणसम्भवे कालनियमः शक्तिरिति ।

अत्र चापरपक्षपञ्चमीप्रभृतिपञ्चमावास्यानां विकल्पः प्रतीयते ।
तेनामावास्यावदेकस्मिन्नेव आहुते समयः कृष्णपक्षोऽप्यङ्गमेव । ततश्च
तत्सिद्ध्यर्थमावृत्तिरेव युक्ता ।

अथयुक्कृष्णपक्षे तु आहुतं कार्यं दिने दिने ।

त्रिभागहीनं पक्षं वा त्रिभागं तद्वदेव वा ॥

इति ब्रह्मपुराणवचने द्वितीयाश्रवणादत्यन्तसंयोगावगमादेकमेव
आहुत्मावर्त्तनीयमिति प्रतीयते । नन्वेवं सति “यदाग्नेयोऽष्टाकपालो-
ऽमावास्यायां पौर्णमास्याञ्चाच्युतो भवति” इत्यत्राप्येकस्मिन्नेव यागे
कालसमुच्चयः स्यात् ततश्च षड्भागप्रसिद्धिस्तन्त्रविदां व्याहृते ।
उच्यते । तत्रापि समुच्चय एव चण्डश्रवणात्, न त्वाग्नेयद्वयं,
षड्भागप्रसिद्धिस्त्वावृत्त्यभिप्रायेणेति । न तु वृत्ति-वार्त्तिक-निबन्ध-
कृद्भिरेवं केसिदुक्तं, तेनैक एवायं प्रयोग इति ।

अन्ये त्वाहुः । भिन्नानां आहुतानामेते प्रयोगाः आहुभेदात् ।

अन्ते वा यदि वा मध्ये यत्र कन्यां रविर्ब्रजेत् ।

स यत्रः पञ्चमः पूज्यः आहुषोडशकं प्रति ॥ इति ।

अत्र च सङ्ख्यायां कर्मभेदः प्रतीयते । न चेयं “एकादश प्रयाजान्
यजतीतिवदभ्यासाश्रया, तत्र प्रकृतौ सङ्ख्यान्तरश्रवणादेवमाश्रितम्,
न तत्राप्युदाहृतवाक्यैरेकत्वावगमादभ्यासाश्रया भविष्यति । भवेदेवं
यदि तान्युत्पत्तिवाक्यानि इदं चोत्पत्ते कर्मणि गुणविधायकं भवेत्,
न त्वेतदस्ति, अनेकगुणश्रवणेनोत्पत्तिवाक्यत्वावगमात् । अतएव “प्रति-
पङ्कनलाभाय द्वितीया द्विपदप्रदेत्यादिभिर्वचनैरपरपक्षान्तर्गतासु
सर्वास्वपि तिथिषु प्रत्येकं फलसम्बन्ध उक्तः । तेन भिन्नानां आहुता-

नामेते प्रयोगा इति । वयं तु ब्रूमः । उदाहृतानन्यथासिद्धदिविध-
वाक्यदर्शनात् पक्षद्वयमपि युक्तमिति । तेन प्रयोगैक्यपक्षे समाप्ति-
दिन एव दक्षिणा देया प्रयोगाङ्गत्वाद्दक्षिणायाः, प्रयोगभेदे तु
प्रतिदिनमेवेति ।

अथ त्रयोदशीश्राद्धनिर्णयः ।

मनुस्मृतौ ।

यत्किञ्चिन्मधुना मिश्रं प्रदद्यात् तु त्रयोदशीम् ।

तदप्यक्षयमेव स्यादर्षासु च मघासु च ॥

यमस्मृतौ ।

गाथाञ्च पितृभिर्गीताः कीर्तयन्ति पुराविदः ।

अपि नः स कुले भूयाद्यो नो दद्यात्त्रयोदशीम् ॥

पायसं मधु-सर्पिर्भ्यां प्राक्छाये कुञ्जरस्य च ।

आजेन सर्वलोहेन वर्षासु च मघासु च ॥

अथ पितृगाथा भवतीत्युक्त्वाह विष्णुः ।

अपि जायेत सोऽस्माकं कुले कश्चिन्नरोत्तमः ।

प्रावृद्धाले सिते पक्षे त्रयोदश्यां समाहितः ॥

मधूत्तरेण यः श्राद्धं पायसेन समाचरेत् ।

कार्तिकं सकलं वापि प्राक्छाये कुञ्जरस्य च ॥

तत्र पैठौनसिरप्याह ।

छागेन सर्वलोहेन वर्षासु च मघासु च ।

पुत्नो वा यदि वा पौत्नो यो नो दद्यात्त्रयोदशीम् ॥

जायते किमसौ कश्चिद्भार्मिको वंशवर्द्धनः ॥

महाभारते ।

अपि नः स कुले भूयाद्यो नो दद्यात्तथोदग्रीम् ।

मघासु सर्पिषा युक्तं पायसं दक्षिणामुखः ॥

ग्रह-लिखित-यमाश्चाजः ।

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

जातं पुत्रं प्रगंसन्ति पिप्पलं शकुना इव ॥

मधु-मांसेन खड्गेन पयसा पायसेन वा ।

एष दास्यति नः आहुं वर्षासु च मघासु च ॥

याज्ञवल्क्योऽपि ।

यद्दाति गयास्यश्च सर्वमानन्यमश्रुते ।

तथा वर्षाचयोदक्षां मघासु च विशेषतः ॥

ग्राह्यपद्यामतीतायां मघायुक्तां चयोदग्रीम् ।

प्राप्य आहुं प्रकर्त्तव्यं मधुना पायसेन वा ॥

प्रगस्ततरा चैषा तिथिर्भाद्रपदपरपक्षेभ्यः तिथ्यन्तरेभ्यः ।

तथाच ब्रह्मपुराणे ।

यो वा संवर्द्धयेद्देहं प्रत्यहं स्वात्मविक्रयात् ।

आहुं तेनापि कर्त्तव्यं तैस्तैर्द्रव्यैः सुसञ्चितैः ।

चयोदक्षां विशेषेण वर्षासु च मघासु च ॥

नास्मात्परतरः कालः आहुष्वन्यत्र विद्यते ।

यदत्र साक्षात्पितरो गृह्णन्त्यमृतमचयम् ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

उत्तरादयनाद्राजन् श्रेष्ठं स्याद्दृष्टिणायनम् ।

चातुर्मास्यं तु तत्रापि प्रसुप्ते केशवेऽधिकम् ॥

प्रौष्ठपद्याः परः पञ्चस्तत्रापि च विशेषतः ।

पञ्चपूर्वञ्च तत्रापि दशपूर्वं ततोऽप्यति ।

मघायुक्ता च तत्रापि शस्ता राजन् त्रयोदशी ॥ इति ।

अत्र 'पञ्चपूर्वं' पञ्चमीमारभ्य, 'दशपूर्वं' दशमीमारभ्येत्यर्थः ।

आवश्यकञ्च तच्छाङ्गं ।

उक्तं हि विष्णुधर्मोत्तरे ।

आङ्गकालममावास्या नित्यं पार्थिवसत्तम ।

पौर्णमासी तथा माघी आवणी च नृपोत्तम ॥

प्रौष्ठपद्यामतीतायां तथा कृष्णा त्रयोदशी ।

अष्टकान्वष्टकास्तिस्त्रस्तथैव च नृपोत्तम ॥

एतांस्तु आङ्गकालान् वै नित्यानाह प्रजापतिः ।

आङ्गमेतेष्वकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥ इति ।

विष्णुः ।

अमावास्यास्तिस्त्रोऽष्टकास्तिस्त्रोऽन्वष्टका माघी-प्रौष्ठपद्यूङ्गं कृष्णा
त्रयोदशीत्युपन्यस्य एतांस्तु आङ्गकालानित्यमुमेव श्लोकमुक्तवान् ।

अथात्र निषेधवचनानि ।

ज्योतिर्वृहस्पतिः ।

कृष्णपक्षे त्रयोदश्यां आङ्गं यः कुरुते नरः ।

पञ्चतलं तस्य जानीयात् ज्येष्ठपुत्रस्य निश्चितम् ॥

षट्त्रिंशन्मते ।

गृही त्रयोदशीआद्धं न कुर्यात्पुत्रवानपि ।

उपवासश्च संक्रान्तौ ग्रहणे चन्द्र-सूर्ययोः ॥

वामनपुराणे ।

त्रयोदशान्तु वै आद्धं न कुर्यात् पुत्रवान् गृही ।

नेष्यतेऽचोपवासश्च कैश्चिदप्ययनद्वये ॥

आपस्तम्बः ।

त्रयोदक्षां वज्रपुत्रो वज्रमित्रो दर्शनौयापत्यो युवमारिणस्तु
भवन्तीति ।

कात्यायनश्चाह ।

युवानस्तत्र धिघन्ते इति ।

स्कान्दे नागरखण्डे ।

यो वाञ्छति नरो मुक्तिं पितृभिः सह चात्मनः ।

असन्तानश्च यस्तस्य आद्धे प्रोक्ता त्रयोदशी ।

सन्तानयुक्तो यः कुर्यात् तस्य वंशचयो भवेत् ॥

आनर्त्त उवाच ।

त्रयोदक्षां कृते आद्धे कस्माद्वंशचयो भवेत् ।

एतन्मे सर्वमाचक्ष्व विस्तरेण महामुने ॥

भर्तृयज्ञ उवाच ।

आसीद्रथान्तरे कल्पे पूर्वं पार्थिवसत्तम ।

सिताश्वो नाम पाञ्चालदेशीयः पितृभक्तिमान् ॥

मधुना कालशाकेन खड्गमांसेन केवलम् ।

स हि आद्धं त्रयोदक्षां कुरुते पायसेन च ॥

कदाचिद्वाह्मणैर्भूयः संपृष्टः कौतुकान्वितैः ।
 अज्ञेषु विद्यमानेषु विचित्रेषु कुतो नृप ॥
 अस्मादु खड्गमांसं नः कालशाकं प्रयच्छति ।
 अपत्याख्येयमित्याहुः आद्वे दत्तं हविर्दिजेः ॥
 इति तद्बुध्यतेऽस्माभिरुद्धाने कारणं वद ।
 एतच्छ्रुत्वा वचस्तेषां ब्राह्मणानां नृपोऽब्रवीत् ॥
 अवाचमपि वक्ष्यामि शृणुध्वं सुसमाहिताः ।
 ग्रहमांसं पुरा हिंस्रो लुब्धकः पितृभक्तिमान् ॥
 भ्रमन् कदाचित्प्राप्तोऽहमग्निवेशाश्रमं निशि ।
 स शिथ्यानादिशन् विप्रो दूरस्थेन मया श्रुतः ॥

अग्निवेश उवाच ।

चक्षे पैत्रे यदा चन्द्रो हंसश्चैव करे स्थितः ।
 त्रयोदशान्तु सा काया विज्ञेया कुञ्जराकृत्या ॥
 आद्वेऽप्यतिप्रशस्ता सा पितृणां तृप्तिकारिणी ।
 तत्प्रातः आद्वसम्भाराः संस्क्रियन्तामतः शुभाः ॥
 'पैत्र्यमृचं' मघा । 'हंसः' सूर्यः । 'करः' हस्तः ।

सिताश्व उवाच ।

इति तस्य मुनेर्वाक्यमाकर्ण्यहमचिन्तयम् ।
 अहञ्चापि करिष्यामि प्रातः आद्वक्रियामिति ॥
 ततः प्रभाते आद्वीयद्रव्यार्थं पर्यटन् वने ।
 खड्गमांसं कालशाकं मधु च प्राप्तवानहम् ॥
 यथोपपन्नैस्तेर्द्रव्यैस्त्रयोदशं समाहितः ।

निजान् पितृन् समुद्दिश्य स्वजातीयानभोजयम् ॥
 आङ्गेन तादृशेनापि पितरो द्वादशाब्दिकौम् ।
 तस्मिन्मापुरहञ्चापि नृपो जातिस्मरोऽभवम् ॥
 अतो मघात्रयोदश्यामेतैरेव हि साधनैः ।
 करोमि अङ्गया आङ्गं तत्प्रभावमनुस्मरन् ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा ये चान्ये च जना भुवि ।
 अग्रपन्त त्रयोदश्यां आङ्गकर्तृन् चुधान्विताः ॥
 ईर्ष्यालवस्तस्तेषु वसु-रुद्रादयः सुराः ।
 नभस्यस्य त्रयोदश्यां आङ्गं कर्तुमुद्वान्विताः ।
 प्रापुश्च परमां सिद्धिं स्यर्द्धमानाः सुरोत्तमैः ॥
 अद्यप्रभृति यः आङ्गं त्रयोदश्यां करिष्यति ।
 कन्यागते सहस्रांशौ तस्य आङ्गस्य सङ्गयः ॥
 इति शापेन देवानां निर्दग्धेयं महातिथिः ।
 ततः प्रभृति नैतस्यां क्रियते आङ्गमुत्तमम् ॥
 यः प्रमादाच्च कुरुते तस्य आङ्गस्य सङ्गयः ।
 एतत्त्रयोदशीआङ्गं वंशोच्छेदस्य कारणम् ॥
 अतः आङ्गं विना देयं तद्दिने मधुपायसम् ।
 खङ्गमांसं कालशाकं मांसं वार्ध्नीणसस्य च ॥

‘वार्ध्नीणसः’ वृहच्छागः ।

तस्याभावेऽपि दातव्यं चैरोदनमनुत्तमम् ।
 तस्मिन्नहनि विप्रेभ्यः पितृणां तुष्टये नृप ।
 तस्याभावेऽपि दातव्यं जलं तिलविमिश्रितम् ॥ इति ।

अत्र केचिदाहुः । चयोदशीआहुनिषेधवाक्यानामप्रामाण्यमेव
 “यत्किञ्चिन्मधुना मिश्रमित्यादिमनुवचनविरोधात् । मनुस्मृतिर्हि
 स्वाध्यायवत्प्रसिद्धतरत्वात् वज्रभिः सम्प्रदायेन पथमानत्वाच्चापभ्रष्ट-
 पाठासम्भवान्मूलान्तराच्च चुद्रतरेभ्यो नाममात्रेणाप्यप्रसिद्धेभ्यः केन-
 चिदप्यपथमानेभ्योऽनवस्थितपाठेभ्यः सम्भावितभ्रान्त्यादिमूलैर्भ्यः स्व-
 विरोधे प्रत्यक्षश्रुतिवद्बलीयसीति ।

अतएव वृहस्पतिः ।

वेदार्थप्रतिबद्धत्वात् प्रामाण्यं तु मनोः स्मृतं ।

मन्वर्थविपरीता तु या स्मृतिः सा न ग्रस्यते ॥ इति ।

मनुरप्याह ।

यः कश्चित् कस्यचित् धर्मो मनुना परिकीर्तितः ।

स सर्वोऽभिहितो वेदे सर्वज्ञानमयो हि सः ॥ इति ।

उच्यते । यत्तावदुक्तं मनुस्मृतेः श्रुतितुल्यत्वेन विरुद्धस्मृत्यन्तरेभ्यो
 बलीयस्त्वमिति तत्कल्पनामात्रं । वृहस्पतिवचनन्तु मन्वर्थविपरीतानां
 बुद्धादिस्मृतौनामप्रामाण्यमाह, न तु श्रिष्टत्रैवर्णिकस्त्रीकृतकात्या-
 यनादिस्मृतौनां वेदार्थप्रतिबद्धत्वादित्यस्य प्रामाण्यहेतोस्तास्वपि
 विद्यमानत्वात् । अतो मनुशब्देनात्र वेदार्थस्मर्त्तारः कात्यायनादयो-
 प्युपलक्ष्यन्ते । अथवा मनुज्ञाने इति धातुपाठात् वेदार्थज्ञानवान्मु-
 निर्मनुरुच्यते । तस्मान्मनुस्मृतिविरोधेऽपि कात्यायनादिस्मृतौनां
 नाप्रामाण्यं भवितुमर्हति ।

अन्ये त्वाहुः । कस्यचिदपि आहुस्य निषेधानुपपत्तेर्विषेधवाक्या-
 नामप्रामाण्यमिति । तथाहि न तावन्नित्यस्य आहुस्य निषेधोऽयं ।

अत आह मनुः ।

दद्यादहरहः आद्धमन्नाद्येनोदकेन वा ।

पयोमूल-फलैर्वापि पितृभ्यः प्रीतिमावहन् ॥

दक्षोऽप्याह ।

अन्नात्वा चाप्युक्त्वा च अदत्त्वा यः समश्नुते ।

देवादीनामृणीभूत्वा सप्रजः स व्रजत्यधः ॥ इति ।

पण्डितपरितोषे तु “नरकं स व्रजत्यधः” इति चतुर्थः पादः पठितः ।

मार्कण्डेयपुराणे ।

तस्मात्पुत्रेण तुष्टेन देवर्षि-पितृ-देवताः ।

भूतानि चानुदिवसं पोष्याणि स्वतनुर्यथा ॥

तथा “अहरहः स्वधाकुर्यादोदपाचान्तथैव च पितृयज्ञं समाप्नो-
तीत्येवमेतैर्वचनैर्नित्यस्य आद्धस्याहरहर्विधानादकरणे चाधोगमना-
भिधानात् चयोदक्षां तदनुष्ठानं न प्रतिषेधः प्रतिषेद्धुमर्हति ।
नापि नैमित्तिकस्य निषेधः । न तावन्मृताहनिमित्तकस्य ।

यत आह याज्ञवल्क्यः ।

मृताहनि तु दातव्यं प्रतिमासं तु वत्सरम् ।

प्रतिसंवत्सरं चैवमाद्यमेकादशेऽहनि ॥ इति ।

कात्यायनोऽप्याह ।

ततः संवत्सरं प्रेतायान्नं दद्याद्यस्मिन्नहनि प्रेतः स्यादिति ।

आद्धानां चैव सर्वेषां श्रेष्ठं सांवत्सरं स्मृतम् ।

तत्प्रयत्नेन वै कुर्यादकुर्वन्नरकं व्रजेत् ॥

एवमन्यास्वपि स्मृतिषु च पुराणेषु च मृताहादिविहितस्य

मृताहादिष्वपेक्षितत्वात्तदनुष्ठानं न प्रतिषेधः प्रतिषेद्धुमर्हति । नापि
वृद्ध्यादिनैमित्तिकस्य ।

अहत्वा मातयागन्तु वैदिकं यः समाचरेत् ।

तस्य क्रोधसमाविष्टा हन्तुमिच्छन्ति मातरः ॥

वृद्धिआद्धन्तु कर्त्तव्यं जातकर्मादिकेषु वै ।

तत्र युग्मान् द्विजानाङ्गमातृपूर्वांश्च मातवत् ॥ इति ।

पुत्रजन्मनि कर्त्तव्यं जातकर्मसमं नरैः ॥

इत्यादिभिर्वाक्यैः पुत्रजन्मादिकालेषु जातकर्मवदावश्यकत्वेन
विहितत्वात्तदनुष्ठानमिति न प्रतिषेधः प्रतिषेद्धुमर्हति । नापि
त्रयोदशीनिमित्तकस्य पार्वणस्यैव । यतः ।

नेच्छेत्त्रयोदशीआद्धं पुत्रवान् यः सुतायुषे ।

एकैकस्य न कुर्यात्स पार्वणन्तु समाचरेत् ॥

इति तस्याप्यावश्यकत्वेन विधानात् । एकस्यैव तु वर्गस्य न कुर्यात्
पार्वणन्तु समाचरेत् पितृवर्गस्य मातामहवर्गस्य चैवं वर्गद्वयस्य तु
कुर्यादित्यर्थः । न चैकवर्गाय दीयमानस्य आद्धस्य निषेधः, तथा-
विधस्य तन्निमित्तकस्य आद्धस्य प्राप्तेरभावात् ।

पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा ध्रुवम् ।

इति धौमवचनेन वर्गद्वयस्यैव आद्धविधिदर्शनात् । नापि
काम्यस्य, तस्यापि त्रयोदशीसम्बन्धेनैव विहितत्वात् । तदेवं विषया-
सम्भवात् प्रतिषेधवाक्यानामप्रामाण्यमिति । उच्यते । नित्यनैमित्तिक-
कस्य च कदाचित् प्रतिषेधो भवति यथा सूतकादौ । विशेषवि-
हितस्यापि त्रयोदशीनिमित्तकस्य विशेषवचनेन तन्मात्रविशेषकेण

प्रतिषेधः सम्भवति । यथा “नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीत्यत्र
ग्रहणप्रतिषेधः । त्रयोदशीआद्धस्य च नित्यत्वाद्यथाकथञ्चिदनुष्ठान-
प्राप्तौ सत्यामपि धौम्यस्तौ व्यामोहादेकवर्गीयआद्धस्यानुष्ठाने
प्रसक्ते प्रतिषेधसम्भवात् । तस्माद्विषयासम्भवात् प्रतिषेधवाक्यानां
प्रामाण्यं मतम् । तस्माच्च व्यवस्था वक्तव्या ।

तत्र तावच्छङ्खधरः ।

मघात्रयोदशीआद्धविधिवाक्यानि वर्गद्वयोद्देशेनानुष्ठीयमानं
आद्धमाश्रयन्ते निषेधस्त्वेकवर्गीद्देशेनानुष्ठीयमानम् ।

अतएव कार्णाजिनिः ।

आद्धं नैवैकवर्गस्य त्रयोदश्यामुपक्रमेत् ।

न तद्भास्ते त्रयो यस्य प्रजां हिंसन्ति तस्य ते ॥ इति ।

एकवर्गस्य पित्रादिमात्रस्य नोपक्रमेत् किन्तु मातामहादि-
सहितस्य कुर्यात् षष्ठां पुरुषाणां आद्धकरणे न त्रयोदशीप्रतिषेध-
दोष इत्यर्थः ।

अन्ये लाङ्गः । सन्ति प्रमीतानां पितृभावङ्गतानां वर्गाः पितृ-
वर्गो मातृवर्गो मातुलवर्ग इत्येवमादयः । अथवा पितृपत्नीयाणां
सपिण्डानां वर्गो मातृपत्नीयाणां सपिण्डानाञ्च वर्ग इत्येवं वर्गद्वयम् ।
एषां वर्गाणां मध्ये कस्यचिदेकस्यैव वर्गस्य सर्वेषां वर्गाणां आद्धे
लब्धाधिकारेण पुरुषेण दिनान्तरे कस्यचिद्वर्गस्य आद्धं कृतं
करिष्यते च कस्यचिदित्येवमादि किञ्चित्कारणमनुसन्धाय मघा-
त्रयोदश्यां न कर्त्तव्यं किन्तु सर्वेषां वर्गाणां कर्त्तव्यम् । यतो मघा-
त्रयोदश्याः पितृवृत्तिकारणभूतानां तिथीनां मध्ये श्रेष्ठतमत्वात्

सर्वेषां पितृणां मधुमित्रपायसादिद्रव्येण दीयमानस्य आङ्गस्या-
पेक्षितत्वात् येभ्य एव न दीयते त एव कुपिताः आङ्गकर्तुः प्रजां
नाशयन्तीति वर्गद्वयस्य विषयत्वेन सङ्कोचश्रुतिः प्रामाणिकी । तदेवं
निषेधवाक्यानामेकस्यैव वर्गस्य क्रियमाणं आङ्गं विषय इति सिद्धम् ।
अन्ये त्वाङ्गः पुत्रवतापि गृहिणा क्रियमाणं त्रयोदशौआङ्गं विषय-
इति । यथाह ज्योतिर्वृहस्पतिः ।

कृष्णपक्षे त्रयोदश्यां यः आङ्गं कुरुते नरः ।

पञ्चत्वं तस्य जानीयात् ज्येष्ठपुत्रस्य निश्चितम् ॥

षड्चिंशन्मते ।

गृही त्रयोदशौआङ्गं न कुर्यात्पुत्रवानपि ।

उपवासं च सङ्गान्तौ ग्रहणे चन्द्र-सूर्ययोः ॥

स्मरन्ति च ।

त्रयोदश्यान्तु वै आङ्गं न कुर्यात्पुत्रवान् गृही ।

नेत्यते चोपवासश्च कश्चिदप्ययनद्वये ॥

आपस्तम्बः

त्रयोदश्यां वज्रपुत्रोदर्शनौयापत्योयुवमारिणस्तु भवन्तीति ।

कात्यायनश्चाह ।

युवानस्तत्र म्रियन्ते इति ।

गोविन्दराजस्तु पुत्रमरणरूपेण दोषेण त्रयोदशौआङ्गनिवृत्तिं
मन्यते । स ह्येवमाह, नियोगिकत्वादस्य फलस्य काम्यमानमेवैतद्भवति,
न त्वेवमेव । तदुक्तम् ।

काम्यमानं फलं ज्ञानं नानिच्छोस्तद्भवति । इति ।

तस्मात् क्रियमाणेऽपि श्राद्धे न पुत्तमरणरूपमकाम्यमानं कर्मफलं
भविष्यति, इति गृहिणा पुत्तवतापि कार्यं त्रयोदशीश्राद्धमिति ।
तदयुक्तम् ।

त्रयोदश्यान्तु वै श्राद्धं न कुर्यात्पुत्तवान् गृही ।

इत्यादि निषेधवाक्येऽपेक्षितानर्थरूपफलविशेषप्रापणं “पञ्चत्वं तस्य
जानीयाज्येष्ठपुत्तस्य निश्चितमित्यादिवाक्यैः क्रियते न पुनः कस्य-
चिन्मरणे अभिचाररूपं त्रयोदशीश्राद्धं विधीयते, निषिध्यमान-
क्रियाफलज्ञानार्थरूपत्वान्न कश्चिदिच्छति । न च सङ्गदुच्चरितं वाक्यं
कश्चित्पुरुषं प्रतीष्टार्थत्वेन कश्चिच्च प्रत्यनर्थत्वेन पुत्तमरणं बोधयितुं
शक्तं, वाक्यभेदप्रसङ्गात् । पण्डितपरितोषकारस्त्वेवं गोविन्दराजमतं
प्रतिचिन्तेप । न तावदत्र स्वर्गकामो यजेतेतिवत् कामपदं श्रूयते । न
चाभिचरन् यजेतेतिवत् फलसम्बन्धबोधकं वचनमस्ति । न च
विश्वजिद्रात्रिसत्रवदध्याहार-विपरिणामौ सम्भवतः, अन्यथायुपपत्तेः ।

मघायां पिण्डदानेन ज्येष्ठः पुत्तो विनश्यति ।

इत्यादिश्रुतीनां वर्त्तमानापदेऽन्यथायेन पर्वश्राद्धनिषेधभूतानां
निन्दार्थवादतथोपपत्तेस्तत्र कुतोऽत्र फलपदप्राप्तिर्दूरे च काम्यमा-
नता । तदाह ।

न ह्येवं काम्यशब्देन विना युक्ता फलश्रुतिः ।

वर्त्तमानापदिष्टेन करणत्वं न गम्यते ॥

इति । तस्मात् ।

दृष्ट्वापचे त्रयोदश्यां यः श्राद्धं कुरुते नरः ।

पञ्चत्वं तस्य जानीयाज्येष्ठपुत्तस्य निश्चितम् ॥

इत्यादिश्रुतीनामर्थवादतयोपपत्तिः, यथा “वर्हिषि रजतं न देय-
मिति श्रुतेः “पुरा हास्यं संवत्सराद्गृहे रोदनं भवति यो वर्हिषि रजतं
ददातीति। किञ्चैवंवादिना “नेच्छेत्तयोदशीआद्धं पुत्रवान् यः सुतायुषे।
एकस्यैव न कुर्यात् स पार्वणन्तु समाचरेदिति कथं समर्थनीयम्। तस्मा-
दविचारितमनोहरे गोविन्दराजव्याख्याने नातीवादरः करणीयः।

यत्तु कैश्चिदुक्तं मघात्रेयोदशां आद्धाचरणस्य धर्मरूपत्वात्
तदनुष्ठाने पुत्रमरणान्ननिष्ठं फलं भवतीति न युक्तमिति। तथा
द्विष्ठाः सन्तः पितरोऽनिष्ठं फलं प्रयच्छन्तीत्यपि न युक्तमिति। तन्न
वक्तव्यं। यतः शास्त्रबोधितोऽर्थो न युक्तिमात्रेण निवर्तयितुं शक्यते
शास्त्रैकगम्यस्यार्थ-युक्त्यविषयत्वात्।

यत्तु महाभारते दानधर्मेषु।

ज्ञातीनान्तु भवेच्छ्रेष्ठः कुर्वन् आद्धं त्रयोदशीम्।

नावश्यन्तु युवानोऽस्य प्रमोद्यन्ते नरा गृहे ॥

इति पुत्रमरणरूपस्य दोषस्यापस्तम्बाद्युक्तस्य निराकरणं कृतं, त-
दपि नात्यन्तकृतं। नावश्यमित्यभिधाने दोषस्य पाक्षिकत्वाभ्यनुज्ञानात्।

यत्त्ववश्यं न क्षियन्त एवेति स्मृतिचन्द्रिकाकारस्य व्याख्यानं
तदयुक्तम्। उदाहृतवाक्यविरोधात्। तस्मात् पुत्रवता गृहिणा
त्रयोदशीआद्धं न कर्त्तव्यमिति। तदयुक्तं। पुत्रवतोऽपि गृहिणो-
ऽनेकवर्गआद्धानुष्ठाने दोषाभावस्य पूर्ववाक्यावगतत्वात्।

केचित्तु तत्पायसादिद्रव्यव्यतिरिक्तद्रव्येण आद्धाचरणं निषिद्ध-
मित्येवंविधं विषयमाहुः। तदयुक्तं। पायसादिद्रव्येणापि आद्धकरणे
नागरखण्डे दोषस्थोक्तत्वात्। पुत्रवतोऽपि गृहिणोऽनेकवर्गआद्धा-

लुष्ठाने दोषाभावस्य पूर्ववाक्यावगतत्वात् । हरिहरस्त्वचैवं दूषणमु-
क्तवान् । अयुक्तमेतत् अपदार्थवाक्यापत्तेः । पुत्नी गृही आङ्गं न
कुर्यादित्येते पदार्थाः पायसव्यतिरिक्तद्रव्येण आङ्गं न कर्त्तव्यमिति
च वाक्यार्थ इति ।

स्वयञ्चेदृशीं व्यवस्थामाह । भाद्रपदापरपञ्चान्तर्गतमघान्वित-
चयोदशां नित्यं महाफलञ्च आङ्गं । तदर्थमेव च पितृणां पौरा-
णिकीगाथासु पुत्तप्रार्थनं महता प्रबन्धेन श्रूयते । अत्र चयोदशी-
आङ्गसंबन्धीनि निषेधवाक्यानि सामान्यशास्त्ररूपलाङ्घ्याद्भाद्रपदापरपञ्च-
चयोदशीं परित्यज्य शेषास्तेकादशसु चयोदशीषु कृतार्थयन्यात्मान-
मिति । एतत्तु विशेषतो भाद्रपदापरपञ्चचयोदशमेव आङ्गनिषे-
धस्य नागरखण्डेतिहासे स्पष्टमेव दर्शितत्वात् अनतिज्ञाघनीयं । तदेवं
निषेधवाक्यं एकस्यैव वर्गस्य क्रियमाणआङ्गविषयमिति सिद्धं ।

तथाच वचनान्तरम् ।

नेच्छेन्नयोदशीआङ्गं पुत्तवान् यः सुतायुषे ।

एकस्यैव न कुर्यात्स पार्वणन्तु समाचरेत् ॥

अत्र केचिदाहुः किमयं निषेधः बर्हिषि रजतं न देयमिति वत्,
उतोक्तानुवादः न गिरा गिरेति ब्रूयादिति वत् । पूर्वस्मिन् कल्पे
अभागिप्रतिषेधः, न खलु पार्वणं कुर्यादित्युक्ते कथमप्येकवर्गप्राप्ति-
रस्ति । पर्वणि अमावास्यायां क्रियमाणत्वात् पार्वणम् । तत्र च
चिपौरुषेयत्वविधिः ।

यदाह याज्ञवल्क्यः ।

द्वौ दैवे प्राक् त्रयः पित्र्ये एकैकमुभयत्र वा ।

मातामहानामप्येवं तन्नं वा वैश्वदेविकम् ॥ इति ।

अवश्यकर्तव्यतया श्रुतेरेकवर्गस्यापि यथाकथञ्चित्प्राप्तिरिति चेत् ।

न । तत्र सर्वथा वर्गद्वयप्राप्तेः ।

तदाह धौम्यः ।

पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा भुवम् ।

अविशेषेण कर्तव्यमन्यथा नरकं व्रजेत् ॥ इति ।

किञ्चैवादिना निषेधो विधिश्चेत्युभयमप्यभ्युपगन्तव्यम् । निषेधे सति तावत्पार्वणानुवादो न युज्यते । वज्रवर्गस्य वृद्धिआङ्गस्यापि प्राप्तेः पार्वणं कुर्यादिति विधिरभ्युपगन्तव्यः । न चैकसम्भवे द्वितीयाभ्युपगमो युज्यते । तस्मादैरङ्गचोदनेयं गिरा गिरेति ब्रूयादितिवदनुवाद एवास्त्विति चेत् । न । अनर्थकानुवादानुपपत्तेः । गत्यन्तराभावे हि पिण्डपितृयज्ञेन होतारं वृणीत इति नित्यानुवादोऽभ्युपगतः । इह तु न सत्याङ्गतौ भवितुमर्हति । तथापि पार्वणं कुर्यादित्युक्ते त्रयोदशीकालस्यापि प्रशस्तत्वात् ।

सपिण्डीकरणे विप्रान् भोजयेत्पार्वणे यथा ।

इति स्मृतेः पार्वणेतिकर्तव्यताकं आङ्गं प्राप्नोति तदर्थोऽयं निषेधः ।

यत्तूक्तमनियतकालत्वात् सपिण्डीकरणस्याप्राप्तिः । तदसत् । यदि हि नियतदिवसमेतत्त्रयोदश्यां प्राप्नुयादेतद्वर्गमेव निषेधो गत्यन्तराभावादवतिष्ठेत यतस्वनियमेनात्रापि प्राप्नोति तदा निषेधो युज्यते । तस्मादेकवर्गसपिण्डीकरणप्रतिषेध एवायं ।

एकवर्गस्य न आङ्गं त्रयोदश्यामुपक्रमेत् । इति ।

न तस्मास्तत्र ये यस्य प्रजां हिंसन्ति तस्य ते । इति ।

तर्हि कथं बौद्ध्यं सपिण्डिते इतरदत्तेरसम्भवात् नैतत्कालस्यापि
पितृवत्सम्भवात् तत्काले सर्वेव मातामहादयस्तत्र दत्तिमाकाङ्क्षन्ति
तत्र तत्परिहारेण नान्यदिवसेऽपि शक्यकरणं आङ्गमिति त्रयोद-
श्यामेव क्रियत इत्यभिप्रेत्याह “न दत्तास्तत्र ये यस्य प्रजां हिंसन्ति
तस्य ते” इति ।

अतएवाह ।

एकस्यैव न कुर्यात्स पार्वणन्तु समाचरेत् ।

एकस्यैव वर्गस्य यच्छ्राद्धं तत्र कुर्यात् । नचैकस्य आहुं सपि-
ण्डनमन्तरेण कचिद्विहितमस्ति । तस्मात्तस्यैवायं विशेषतः प्रतिषेधः
पुत्रमरणनिन्दार्थवादोऽपि तस्यैव करणे सम्भवतीति ज्ञेयं न तु
पार्वणश्राद्धकरणे ।

यत्तु कात्यायनवचनं “युवानस्तत्र म्रियन्ते” इति तस्यार्थः ।
अक्षयदत्तिफलत्वात्तथोदग्नीश्राद्धस्य तस्य युवानोऽपि मर्तुमिच्छन्ति
न तु म्रियन्ते इति ।

तथाचापस्तम्भः ।

त्रयोदश्यां बज्रपुत्रो बज्रमित्रः सन्दर्शनीयापत्योऽपुत्रमरणश्च
भवतीति ।

अपुत्रमरण इत्यर्थः । अन्यथा बज्रपुत्रादिश्रुतिर्निरुध्येत ।
यथोक्तम् ।

युचु कुर्वन् दिनर्चेषु सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।

अयुचु तु पितृश्राद्धं प्रजामाप्नोति पुष्कलम् ॥

‘युचु’ द्वितीयादिषु । ‘अयुचु’ त्रयोदशीप्रतिपदादिषु । ‘च्छेपु’

भरणादिषु । किञ्च याज्ञवल्क्येन ज्ञातिश्रेष्ठ्यं त्रयोदशीश्राद्धफलमुक्तं
न तु ज्येष्ठपुत्रमरणम् ।

वृद्धमनुश्चाह ।

द्वादश्यां मूर्त्तिसम्पन्नः त्रयोदश्यां वज्रप्रजः ।

आयुष्मन्तीं प्रजाञ्चैव धनं वश्यञ्च विन्दति ॥

तथाच मघात्रयोदशीश्राद्धं विधायाहतुः शङ्ख-लिखितौ ।

प्रजां पुष्टिं यशः स्वर्ग्यमारोग्यं भूतिमेव च ।

नृणां श्राद्धे तथा प्रीताः प्रयान्ति च पितामहाः ॥

ज्ञातीनाञ्च भवेच्छ्रेष्ठः कुर्वन् श्राद्धं त्रयोदशीम् ।

नावश्यञ्च युवानोऽस्य प्रस्रियन्ते नरा गृहे ॥ इति ।

तदेतदयुक्तम् । तथाहि तत्र यत्तावदुक्तं नैकवर्गश्राद्धं सपिण्ड-
नमन्तरेण कचिदिहितमस्तीति । तदयुक्तं । चयाहश्राद्धस्याप्येक-
वर्गीयस्य विधानात् ।

यत आह सङ्ग्रहकारः ।

याज्ञवल्क्येन कालस्तु अमावास्यादिनादितः ।

अविशेषेण पित्र्यस्य तथा मातामहस्य च ॥

युगपच्च स विज्ञेयो वचनादक्ष्यमाणकात् ।

कालभेदेन तन्त्रं स्याद्देशभेदेन चैव हि ।

तस्मात्तत्र विधानान्तु यौगपद्यं प्रतीयते ॥

अमावास्यादिकालेषु कालैकत्वात् सहक्रिया ।

मृताहनि तदाभावान्न युज्येत सहक्रिया ॥

अस्यायमर्थः । “अमावास्याष्टकाष्टद्विरित्यादिना याज्ञवल्क्य-

वचनेन पितृश्राद्धस्य सामान्येनामावास्यादिकाल उक्तः । स च युग-
पदनुष्ठेयमानयोः पितृश्राद्ध-मातामहश्राद्धयोरङ्गत्वेनावगन्तव्यः ।
“मातामहानामप्येवं तन्त्रं वा वैश्वदेविकमिति तस्मिन्नेव प्रकरणे
वैश्वदेविकतन्त्रत्वाभिधानस्य युगपदनुष्ठान एवोपपद्यमानत्वात् । अत-
एककाल एवानुष्ठेयमानत्वेनावगतयोः पैतृक-मातामहश्राद्धयोः स-
मानतन्त्रता युज्यते । मृताहे तु प्रतिपुरुषमायुःप्रमाणभेदात् पितृ-
मातामहचयाहभेदेन मातामहश्राद्धस्य पितृचयाहो न काल इति
तन्निबन्धनात् समानतन्त्रता न युज्यते । नन्वेतेनैव न्यायेन पितृ-
पितामहादिचयाहभेदात् पितृचयाहे पितामहादीनां श्राद्धं न
कर्त्तव्यं स्यात् ।

मेवम् । “कुर्वीत दर्शवश्श्राद्धमित्यतिदेशवचनात् पितामह-
प्रपितामहयोरपि पितृचयाहे देवतात्वात् । न च वाच्यं दर्शव-
दित्यतिदेशवचनादेव ।

पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा भुवम् ।

इति वचनात् मातामहादीनामपि देवतात्वमिति ।

यत आह व्यासः ।

दर्शवत्स्यात्तयोद्देशः सपिण्डीकरणे कृते ।

आह पारस्करः ।

पितुर्गतस्य देवत्वमौरसस्य त्रिपौरुषम् ।

सर्वचानेकगोत्राणामेकस्यैव मृतेऽहनि ॥

देवत्वं गतस्य सपिण्डीकरणेन पितृत्वं प्राप्तस्य पितुः चयाहनि
चौरसस्य पुत्रस्य त्रिपौरुषं त्रिदेवत्वं श्राद्धं कर्त्तव्यं अनेकगोत्राणां

भिन्नगोत्राणां दौहित्रादीनामनपत्यमातामहचयाद्यादिश्राद्धमेको-
द्विष्टमेवेत्यर्थः । तेन दर्शवदित्यतिदेशप्राप्ते षड्देवत्ये त्रिपौरुष-
मिति पुनरभिधानात् पितृचयाहे पितामहादीनां परिसङ्ख्या
भवति । ननु यत्त्रिपुरुषं तदौरसस्येति त्रिपौरुषोद्देशेनौरसस्य नि-
यमात्तिलस्यैवचोद्देशविशेषणत्वेनाविवक्षितत्वात् न मातामहादि-
परिसङ्ख्या ।

मैवम् । चयाहनि त्रिदेवत्यश्राद्धप्राप्त्यभावात् । “दर्शवत्याक्षयोद्देश-
इति वचनात् सपिण्डीकरणोत्तरकालं मृताहेऽपि सामान्येन त्रिदेव-
त्यप्राप्तिरिति चेत्, एवं तर्ह्यनेनैव मातामहादीनां परिसङ्ख्या भवि-
ष्यति । किञ्चौरसस्य त्रिपौरुषमिति अत्र त्रिग्रहणस्याविवक्षितत्वे
वाक्यमेवानर्थकं स्यात् । न हि त्रिपौरुषमत्रिपौरुषञ्च श्राद्धमस्ति येन
त्रिपौरुषमौरसस्य अत्रिपौरुषमन्येषामित्येवं व्यवस्थानान्नानर्थकं वाक्यं
भवेत् । एकवर्गीयसकलविहितश्राद्धनिषेध एवायं भवत्विति चेत् ।
न । व्यामोहादेकवर्गीयश्राद्धप्राप्तेरपि प्रागभिहितत्वात् तत्रापि
निषेधप्रतिपत्तेर्दुर्निवारकत्वात् । अस्तु उभयत्रापि निषेधप्रवृत्ति-
रिति चेत् । न । विधिवैषम्यप्रसङ्गात् विधिप्राप्तप्रतिषेधे शास्त्रा-
न्तरबाधसापेक्षत्वात् व्यामोहप्राप्तप्रतिषेधे च तन्निरपेक्षत्वात् । वैष-
म्यपरिहारार्थं विधिप्राप्तस्यैव निषेधोऽस्त्विति चेत्, शास्त्रबाधं विना
निषेधसम्भवे तद्बाधस्यानुपपत्तेः । तेन यथा रागप्राप्तलाभे विधि-
सृष्टे निषेधो न प्रवर्तते एवं व्यामोहप्राप्तलाभेऽपीति न किञ्चिद-
नुपपन्नं । “पितरो यत्र पूज्यन्ते” इति धौम्यवचनेनैव त्रयोदश्यामण्ये-
कवर्गश्राद्धनिषेधसिद्धिः, विशेषनिषेधोऽयं दोषविशेषप्रदर्शनार्थः ।

स च दोषविशेषः “आहुं नैवैकवर्गस्येति कार्ष्णाजिनिवचनेन दर्शितः ।

यत्तु पुनरुक्तमरण इत्यकारप्रक्षेपेण व्याख्यानं कृतं तदयुक्तं । उदा-
हृतनागरखण्डेऽपि इतिहास-कात्यायनादिवचनविरोधात् । यत्तु
म्रियन्त इत्यस्येच्छार्थत्वेन व्याख्यानं तदपि, लक्षणाप्रसङ्गादयुक्तं ।
यत्तु त्रयोदश्यां बज्रपुत्तादिफलश्रवणं तदनेकवर्गआहुविषयं । यथो-
क्तम् निषेधे सति पार्वणानुवादानुपपत्तेर्निषेधो विधिश्चेति द्वयमभ्युप-
गन्तव्यं, नचैकसम्भवे तद्युक्तमिति, तदप्ययुक्तं । विधि-निषेधयो-
रुभयोरपि प्रतीतेर्बाधकाभावात् । एकवर्गआहुनिषेधेन बज्रवर्गस्य
वृद्धिआहुस्य प्राप्तेस्तद्बाधनाय “पार्वणन्तु समाचरेदिति विधिरभ्युप-
गन्तव्यः । अन्यथा भवत्यच्चेष्टास्यैव वैयर्थ्यं स्यात् । स्यादेतत् एवं सति
चयाहआहुमपि व्यावर्त्तते तस्य षाट्पौरुषत्वाभावात् । अथोच्यते
षाट्पौरुषत्वाभावेऽपि पार्वणविधिना क्रियमाणत्वात् पार्वणं । तर्हि
वृद्धिआहुमपि न व्यावर्त्तते तस्यापि पार्वणविधिनानुष्ठेयमानत्वात् ।
उच्यते । त्रयोदश्यां क्रियमाणस्य मुख्यपार्वणविधिना क्रियमाणस्य
मुख्यपार्वणत्वाभावात् पार्वणसदृशं पार्वणमित्यभ्युपगन्तव्यं । चयाह-
आहुश्च सदृशं वृद्धिआहुन्तु न तथेति तदेव व्यावर्त्तते न चयाह-
आहुमिति केचित् । तदयुक्तं । षाट्पौरुषस्य आहुस्थातिसुसदृशस्या-
लाभे चयाहादिआहुव्यावृत्तेरपि युक्तत्वात् । एतेनैव सिद्धं एकवर्ग-
आहुं सर्वमपि न कर्त्तव्यमित्यपरे । तदप्ययुक्तं । निषेधो हि व्यामो-
हप्राप्तआहुविषय इत्युक्तं । तेन तत्पर्यालोचनया तावत्सपिण्डनञ्च-
याहआहुदि न व्यावर्त्तते । नापि “पार्वणन्तु समाचरेत् इत्यस्माद्बज्र-

वर्गवृद्धिआद्धस्य चयाहादिआद्धानाञ्च व्यावृत्तिः त्रयोदशामावश-
कविहितआद्धविशेषविधितयोपपत्तेः । तथाहि “आद्धकालममावा-
स्यामिति, “अमावास्यास्त्रिंशोऽष्टका इति विष्णुधर्मोत्तर-विष्णु-
सूतिवचनाभ्यामुदाहृतत्रयोदशामावश्यकं आद्धं विहितं तच्च पार्व-
णमेवेत्यनेनोच्यते । एवं चास्मिन्नुपपद्यमाने वाक्ये न आद्धान्तर-
निवृत्तिपरत्वे प्रमाणमस्ति । तेनैतत्सिद्धं व्यामोहप्राप्त्यैकवर्गआद्ध-
निषेधोऽयमेकस्यैव न कुर्यादिति । पार्वणं समाचरेदिति तु त्रयो-
दशीविहितावश्यकआद्धविशेषविधिरिति । ननु तत्राप्यतिदेशादेव
पार्वणसिद्धिरिति किं विधिना । उच्यते । पितृव्यादीनामेकोद्दिष्टं
प्राप्तं तद्वाधनार्थमयं पार्वणविधिः ।

तत्र कात्यायनः ।

सपिण्डीकरणादूर्द्धं पित्रोरेव हि पार्वणं ।

पितृव्य-भ्रातृ-मातृणामेकोद्दिष्टं सदैव तु ॥ इति ।

एतत्पितृव्यादिसमभिव्याहारात् मातृसपत्नीपरं वेदितव्यं ।

अपुत्राणां सांवत्सरिकआद्धमाहापस्तम्बः ।

अपुत्रा ये मृताः केचित् स्त्रियो वा पुरुषाश्च ये ।

तेषामपि तु देयं स्यादेकोद्दिष्टं न पार्वणं ॥

मित्र-बन्धुसपिण्डेभ्यः स्त्री-कुमारौभ्य एव च ।

दद्याद्दे मासिकं आद्धं सांवत्सरमतोऽन्यथा ॥

प्रचेताः ।

सपिण्डीकरणादूर्द्धमेकोद्दिष्टं विधीयते ।

अपुत्राणान्तु सर्वेषामपत्नीनां तथैव च ॥

‘अपत्नीनां’ अहृतविवाहानां ।

अत्रिः ।

भ्रात्रे भगिन्यै पुत्राय श्वशुरे मातुलाय च ।

पितृव्यगुरवे आङ्गमेकोद्दिष्टं न पार्वणं ॥

एवमेभिर्वाक्यैः पितृव्यादीनामेकोद्दिष्टं प्राप्तमिति तद्वाधनार्थं पार्वणविधिः । तेन “पितृव्य-भ्रातृ-मातृणामपुत्राणां तथैव च । मातामहस्यापुत्रस्य आङ्गं तत्पितृवद्भवेत्” इति जातृकर्णवचनं त्रयोदशीविषयं ज्ञेयं । ‘पितृवदिति पार्वणविधिनेत्यर्थः । यत्तु “पितृवद्भवेदित्यवश्यकर्तव्यताद्योतनार्थमिति व्याख्यातं तदयुक्तं । पितृवद्भवेदित्यस्यावश्यकत्वमात्रविषयत्वेन संकोचे कारणाभावात् पितृव्यादिआङ्गैकोद्दिष्टविधौनान्तु त्रयोदशीव्यतिरिक्तविषयत्वेन संकोचः जातृकर्णवचनस्य च त्रयोदशीविषयत्वेन संकोचश्च, पार्वणं समाचरेदित्यनन्यथासिद्धत्वाद्युक्तमाश्रितुं । तेन निषेधवाक्यान्तैकवर्गआङ्गविषयाणीति सिद्धं ।

अन्ये तु ।

अथनद्वितये आङ्गं विषुवद्वितये तथा ।

युगादिषु च सर्वासु पिण्डनिर्वपणादृते ॥

इति पुलस्त्यवचनाद्भाद्रपदापरपक्षत्रयोदश्याश्च युगादित्वात्पिण्डनिर्वपणं विना आङ्गं कर्तव्यमिति, निषेधवाक्यानां पिण्डदानसहितं आङ्गं विषय इत्याहुः ।

काम्यआङ्गविषयत्वेन वा प्रतिषेधवचनानि व्यवस्थापनीयानि । यतः कामसम्बन्ध एव आङ्गे दोषः स्मर्यते । तथाहि त्रयोदशीआङ्ग-

कर्तुः ज्ञातिश्रेष्ठ्य-वज्रपुत्रत्वादिफलं कीर्त्तयद्वां व्यासापस्तम्बाभ्यां
पुत्रमरणे दोषोऽपि तत्रैवोद्भावितः ।

इति अपरपञ्चयोदशीश्राद्धनिर्णयः ।

अथापरपक्ष एव चतुर्दशीश्राद्धनिर्णयः ॥

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

प्रतिपत्प्रभृतिष्वेकां वर्जयित्वा चतुर्दशीं ।

शस्त्रेण तु हता ये वै तेभ्यस्तत्र प्रदीयते ॥ इति ॥

मार्कण्डेय-ब्रह्मपुराणयोः ।

युवानः पितरो यस्य मृताः शस्त्रेण वा हताः ।

तेन कार्यं चतुर्दश्यां तेषां तस्मिन्महीप्सता ॥

ब्रह्मवैवर्त्त-वायुपुराणयोः ।

युवानस्तु गृहे यस्य मृतास्तेषां प्रदापयेत् ।

शस्त्रेण च हता ये वै तेषां दद्याच्चतुर्दशीम् ॥

वृद्धमनुः ।

चतुर्दशीं वर्जयित्वा श्राद्धं श्राद्धविशारदाः ।

प्रीयन्ते पितरस्तस्य ये च शस्त्रहता रणे ॥

काम्योपक्रमे च मनुः ।

ज्ञातिश्रेष्ठ्यं त्रयोदश्यां चतुर्दश्यान्तु सुप्रजाः ।

प्रीयन्ते पितरस्तस्य ये च शस्त्रहता रणे ॥ इति ।

शस्त्रग्रहणमुपलक्षणं ।

अतएव ब्रह्मपुराणे ।

प्रायोऽनशन-शस्त्राग्नि-विषोदन्धनिनान्तथा ।

चतुर्दश्यां भवेत् आङ्गं दृष्ट्यर्थमिति निश्चयः ॥ इति ।

नागरखण्डेऽपि ।

अपमृत्युर्भवेद्येषां शस्त्रमृत्युरथापि वा ।

उपसर्गमृतानाञ्च विषमृत्युमुपेयुषाम् ॥

वक्त्रिणा च प्रदग्धानां जलमृत्युमुपेयुषां ।

सर्प-व्याघ्रहतानाञ्च शृङ्गैरुदन्धनैरपि ॥

आङ्गन्तेषां प्रकर्त्तव्यं चतुर्दश्यां नराधिप ।

तेषां तस्मिन् कृते दम्निस्ततस्तत्पञ्चजा भवेत् ॥

‘अपमृत्युः’ अकालमृत्युः अप्राप्तजरसामेव मृत्युरित्यर्थः । यच्च भूत-ग्रहाद्युपसृष्टानान्तु यन्मरणं तदुपसर्गान्मरणं । ‘तत्पञ्चजा’ सर्व-स्मिन्नपरपचे आङ्गकरणाद्यावती दम्निस्तावतीत्यर्थः ।

मरौचिरपि ।

विष-सर्प-श्वापदादितिर्यग्ब्राह्मणघातिनां ।

चतुर्दश्यां क्रियाः कार्या अन्येषान्तु विगर्हिताः ॥

विषादिभिर्घातो येषां ते तथोक्ताः । अनेन शस्त्रादिहतानामेव चतुर्दशीकालमात्रं नियम्यते, न तु चतुर्दश्यामेव शस्त्रादिहतानां, किन्तु तेषामन्यस्मिन्नपि काले भवत्येव आङ्गमिति ।

प्रचेतापि ।

वृक्षारोहण-लोहाद्यैर्विद्युज्जाला-विषादिभिः ।

नख-दंष्ट्रिविपन्नानां तेषां शस्त्रा चतुर्दशी ॥ इति ।

आदिशब्देन गिरिशिखरादिविषमस्थानारोहण-लगुडकुटाद्य-

भिषातोद्धन्वनोपलपातादयः प्रोक्तसधर्माणो मरणोपायाः संगृह्यन्ते ।
यत्तूक्तविरुद्धार्थं शाकटायनवचनं ।

जलाग्निभ्यां विपन्नानां संन्यासे वा गृहे पथि ।

आहुं कुर्वीत तेषां वै वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ॥ इति ।

तत्रायश्चित्तार्थविहितजलाग्न्यादिमरणप्रयुक्तप्राणिविषयम्, ये
तु पापमृत्यवस्तेषामेव चतुर्दशां आहुं कर्त्तव्यं । “वृक्षारोहणेत्यादौ
प्रचेतोवचने पापमृत्युप्रायपाठात् । अतएव प्रमीते पत्यौ विहि-
ताग्निप्रवेशविधिनानुमरणकृतां योषितामपि न चतुर्दशीआहुं ।
तदेवमविहितैर्जल-ज्वलनादिभिर्मृतानां मनु-ब्रह्मपुराणवचनप्रामा-
ण्यात् संग्राम-प्रायोपवेशनमृतानाञ्च कृष्णचतुर्दशीआहुमिति सिद्धं ।
तत्कृतसपिण्डीकरणस्याप्येकोद्दिष्टमेव कर्त्तव्यं ।

यदाह गार्ग्यः ।

चतुर्दशान्तु यत् आहुं सपिण्डीकरणात्परं ।

एकोद्दिष्टविधानेन तत्कार्यं शस्त्रघातिनः ॥ इति ।

मनुः ।

एकपिण्डीकृतानान्तु पृथक्त्वं नोपपद्यते ।

सपिण्डीकरणादूर्द्धं मृते कृष्णचतुर्दशीम् ॥ इति ।

भविष्यत्पुराणे ।

समत्वमागतस्यापि पितुः शस्त्रहतस्य तु ।

एकोद्दिष्टं सुतैः कार्यं चतुर्दशां महालये ॥

प्रेतत्वपरित्यागेन पितृत्वं प्राप्तैः पितामहादिभिः सह सपिण्डी-
करणे प्रेतत्वपरित्यागेन पितृत्वप्राप्त्या सारूप्यमागतस्थापीत्यर्थः । शस्त्र-

हतस्य पितुर्महालये चतुर्दशामेकोद्दिष्टआहुतेऽपि दिनान्तरे
पार्वणआहुतं कार्यं एकोद्दिष्टआहुतेन पितामहादिदत्तपितृ-
नन्वेवं मृताहेऽप्येकोद्दिष्टे हते पार्वणआहुतमपि पितामहादिदत्तपितृ-
हृत्यं कर्त्तव्यं स्यात् । मैवं । पितुर्मृताहे पितामहादेस्तर्पणीयत्वा-
स्मरणान्तर्गत्यर्थं आहुतस्थानुधानं स्यात् । महालये तु ।

काङ्क्षन्ति पुत्र-पौत्रेभ्यः पाथसं सधुसंयुतं ।

तस्मात्तांस्तत्र विधिना तपयेत्पाथसेन तु ॥

मध्वाज्यतिलमिश्रेणेति पितामहादेरपि तर्पणीयत्वस्मरणात्
तत्तृप्तये दिनान्तरे पार्वणआहुतं कार्यमेव । यस्य तु पितामहोऽपि
शस्त्रादिहतस्तस्य महालये पितामहआहुतमपि चतुर्दशामेकोद्दिष्टं
कार्यं । तथाच स्मृत्यन्तरे । “एकस्मिन् द्वयोर्वैकोद्दिष्टविधिरिति ।
एकस्मिन् पितरि पितामहे वा शस्त्रादिना हते पित्रादिचयमथे
द्वयोर्वा शस्त्रादिना हतयोश्चतुर्दशामेकोद्दिष्टविधिना प्रत्येकं आहुतं
कार्यमित्यर्थः । द्वयोरेकोद्दिष्टविधानेन प्रत्येकं आहुतेऽपि प्रपि-
तामहादिदत्तपितृहृत्यं दिनान्तरेऽपि आहुतं कार्यं । पित्रादिषु चिन्त्यपि
शस्त्रादिना हतेषु पृथगेकोद्दिष्टान्येव कार्याणि ।

अत्र कश्चिदाह ।

“एकस्मिन् द्वयोर्वैत्यभिधानात्त्रिषु पितृ-पितामह-प्रपितामहेषु
नैकोद्दिष्टविधिरिति गम्यते, तेन त्रिषु शस्त्रादिहतेषु चतुर्दश्यां
पार्वणविधिरेव । युक्तं चैतत् । सपिण्डौहृतानां त्रयाणामपि चतुर्दशी-
विहितरूपकालसम्भवे सत्यपि शस्त्रहतादिप्राप्तिजनैककालासम्भव-
निवन्धनस्यैकोद्दिष्टविधेरनवतारात् । अनेनैवाभिप्रायेणापरार्कणाप्युक्तं

“तत्र चैकस्य शस्त्रहतत्वे एकोद्दिष्टविधानं न तु त्रयाणां, तथात्वे तत्र तु पार्वणमेवेति । त्रयाणां ‘तथात्वे’ शस्त्रहतत्वे, नैकोद्दिष्टविधानं किन्तु तत्र पार्वणमेवेति तस्यार्थः ।

अन्ये लाङ्गः । अयुक्तमेतत् । “एकस्मिन् द्वयोर्वैत्यस्योपलक्षणत्वात् एकोद्दिष्टविधेस्तु शस्त्रादिहतत्वनिमित्तत्वाच्च कालासम्भवनिवन्धनत्वं कालासम्भवस्याश्रुतत्वात् । एकोद्दिष्टविधेस्तन्निवन्धनत्वे कल्पनामात्रमूलत्वापत्तेः । अतएव देवस्वामिनाभिहितं, “त्रिव्यपि शस्त्रादिहतेषु पृथगेकोद्दिष्टत्रयमेव कार्यं न तु पार्वणं आहतवचनाभावादिति । तदयुक्तं । उपलक्षणत्वे लक्षणाप्रसङ्गात् ।

अत्र शस्त्रादिहतानां चतुर्दशमेव एकोद्दिष्टमिति वाक्यार्थावगमात् मृताह्लादौ पार्वणं कर्त्तव्यं । ये तु चतुर्दशमेव शस्त्रादिभिर्मृतास्तेषां मृताहे किं पार्वणमेकोद्दिष्टं वेति संशयेऽभिधीयते । चतुर्दशीनिमित्तिकस्य मृताहनिमित्तकस्य च आङ्गकल्पीयकालसमवायप्रकरणोक्तन्यायेन भेदेऽपि युगपदनेकनिमित्तोपनिपाते एकेनैव नैमित्तिकेन कुतपादिकालविरोधे द्वितीयस्यानवकाशे देशकाल-कर्त्तृ-देवतैक्ये विशेषाग्रहणान्तन्त्रेण नैमित्तिकानुष्ठाने सति खकुलवृद्धपरम्परानुसारान्मृताहेऽपि यैरेकोद्दिष्टपक्षपरिग्रहः कृतः तेषां मृताहनिमित्तकमपि चतुर्दशमेकोद्दिष्टमेव । यैस्तु पार्वणपरिग्रहः कृतः स तैरुदितहोमवद्यावज्जीवपरिगृहीत एवेति चतुर्दशामपि न तैरसौ परित्याज्यः । यस्तु चतुर्दशां पार्वणनिषेधः आङ्गस्य स चतुर्दशीनिमित्तस्य न मृताहनिमित्तकस्यापि । ननु चतुर्दशां न पार्वणमित्यत्र चतुर्दशीनिमित्तकं यच्चतुर्दशामिति विशेषणा-

ध्याहार-वाक्यभेदौ स्यातां । मैवं । प्रकृतत्वादिना विशेषलाभ-
 स्थोपन्यस्तदोषानास्पदत्वात् । अन्यथावघातादिनियमोऽपूर्वीयेण न
 सम्बध्यते । यच्च नागरखण्डे चतुर्दश्यां क्रियमाणस्य पार्वणस्य वैफल्य-
 मुक्तं । तदपि चतुर्दशीनिमित्तकस्येति । अथ स किं चतुर्दशीनि-
 मित्तमेकोद्दिष्टं मृताहनिमित्तं च पार्वणमिति आङ्गद्वयं कुर्यात्
 एकमेव वा आङ्गवैधर्म्याद्गृह्यमाणविशेषत्वेन तन्नानुष्ठानासम्भवात्
 संशयः । तत्र समानेऽहनि नैकः आङ्गद्वयं कुर्यादित्यस्य निषेधस्य
 भिन्ननिमित्तकआङ्गगोचरत्वाभावात् आङ्गद्वयं कुर्यात् । मैवं । देव-
 तैक्यात्प्रधानद्वयसहानुष्ठाने भूयसां आङ्गधर्माणामनुग्रहाय पार्वण-
 धर्मैरेकोद्दिष्टधर्मबाधे पार्वणेनैव नैमित्तिकद्वयसिद्धौ न भेदेन आङ्ग-
 द्वयानुष्ठानमिति । ननु काम्यमपि चतुर्दशीआङ्गमस्ति कामप्रवण-
 प्रवृत्तित्वाच्च नराणां काम्यप्रवृत्तेरुत्कटत्वाच्चतुर्दशीनिमित्तके आङ्गे-
 ऽनुष्ठेये सत्येकोद्दिष्टधर्मा एव प्राप्नुवन्ति, भवेदेवं यदि भूयसामनुग्र-
 होऽत्र विशेषो नावगम्येत । अस्तु वास्यान्तिथौ निमित्तभेदात् नैमि-
 त्तिकभेदे आङ्गद्वयमिति । महालयपक्षे च कथञ्चित्तुर्दश्यां आङ्गा-
 सम्भवे तत्पक्षमध्ये कस्मिंश्चिदपि दिने आङ्गं कर्त्तव्यं प्रशस्ततर-
 मुख्यकालासम्भवेऽपि तत्पक्षकर्त्तव्यस्य आङ्गस्यावश्यकत्वात् दिनान्तरे
 च शस्त्रहतानामपि पार्वणमेव चतुर्दश्यामेवैकोद्दिष्टविधानात् ।
 चतुर्दश्यां शस्त्रादिहतानामेकोद्दिष्टं कर्त्तव्यमित्यत्र कारणमुक्तं
 नागरखण्डे ।

आनर्त्त उवाच ।

कस्माच्छस्त्रहतानाञ्च प्रोक्ता आङ्गे चतुर्दशी ।

एकोद्दिष्टं कुतश्चात्र कारणं प्रब्रवीहि मे ॥

भर्तृयज्ञ उवाच ।

वृहत्कल्पे पुरा राजन् हिरण्याक्षो महासुरः ।

बभूव बलवान् शूरः सर्वदेवभयङ्करः ॥

ब्रह्मा प्रतोषितस्तेन विधाय विविधं तपः ।

कृष्णपत्रे चतुर्दश्यां नभस्ये मासि संस्थिते ॥

ब्रह्मोवाच ।

परितुष्टोऽस्मि ते वत्स प्रार्थयस्व यथेक्षितं ।

अदेयमपि दास्यामि दुर्लभं यत्पुरासुरैः ॥

हिरण्याक्ष उवाच ।

भूताः प्रेताः पिशाचाश्च राक्षसा दैत्य-दानवाः ।

बुभुक्षिताः प्रधावन्ति मां नित्यं पद्मसम्भव ॥

पितृपत्रे हते आद्धे कन्यासंस्थे दिवाकरे ।

एतस्मिन्नहनि प्रायस्तृप्तिः स्यादर्षसम्भवा ।

तदेषामत्र दिवसे तृप्त्युपायं कुरु प्रभो ॥

ब्रह्मोवाच ।

यः कश्चिन्मानवः आद्धं स्वपितृभ्यः प्रदास्यति ।

पितृपत्रे चतुर्दश्यां नभस्ये मासि संस्थिते ॥

प्रेतानां राक्षसानाञ्च भूतानां तद्भविष्यति ।

मम वाक्यादसन्दिग्धं ये चान्ये कीर्त्तितास्त्वया ॥

दुर्मृत्युना मृता ये च संगामेषु हताश्च ये ।

एकोद्दिष्टे सुतेर्दत्ते तेषां तृप्तिर्भविष्यति ॥

एवमुक्त्वा ततो ब्रह्मा गतश्चादर्शनं नृप ।
 हिरण्याचोऽपि संहृष्टः स्वमेव भवनं ययौ ॥
 यच्च शस्त्रहतानाञ्च तस्मिन्नहनि दीयते ।
 एकोद्दिष्टं नरैः आङ्गं तत्ते वक्ष्यामि कारणं ॥
 सङ्क्षेपे शस्त्रहता ये च निर्विकल्पेन चेतसा ।
 युध्यमाना न ते मर्त्या जायन्ते मनुजाः पुनः ॥
 पराङ्मुखे ये हन्यन्ते पलायनपरायणाः ।
 ते भवन्ति नराः प्रेता एतदाह पितामहः ॥
 संमुखे अपि वै दैन्यं हन्यमाना वदन्ति च ।
 पश्चात्तापं च वा कुर्युः प्रहारैर्जर्जरौकताः ।
 तेऽपि प्रेता भवन्तीह मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ।
 कदाचिच्चित्तचलनं शूराणामपि जायते ।
 तेषामपि दिने तच्च देयं प्रेतत्वशङ्कया ॥
 अपमृत्युमृतानाञ्च सर्वेषामेव देहिनां ।
 प्रेतत्वं जायते यस्मात् तस्मात् तेषां हि तद्दिनं ॥
 आङ्गार्हं पार्थिवश्रेष्ठ विशेषेण प्रकीर्तितं ।
 एकोद्दिष्टं प्रकर्त्तव्यं तस्मात्तच्च^(१) दिने नरैः ।
 सपिण्डीकरणादूङ्गं तत्ते वक्ष्यामि कारणं ॥
 यदि प्रेतत्वमापन्नः कदाचित्तत्पिता भवेत् ।
 तत्पुत्रं तच्च कर्त्तव्यं आङ्गं तच्च दिने नृप ॥
 पितामहाद्यास्तु चान्नि आङ्गं नार्हन्ति कर्हिचित् ।

अथ चेद्भ्रान्तितो दद्यात्तृयते राक्षसैस्तु तत् ॥

ब्रह्मणो वचनाद्राजन् भूत-प्रेतैश्च दानवैः ।

तेनैकोद्दिष्टमेवात्र कर्त्तव्यं न तु पार्वणं ॥

पितृपत्ने चतुर्दश्यां कन्यासंस्थे दिवाकरे ।

एतस्मात्कारणात् आर्द्धं पार्वणं नैव कारयेत् ।

एतस्मिन्नहनि प्राप्ते व्यर्थं आर्द्धं भवेद्यतः ॥

इत्यपरपक्षचतुर्दशीकालनिर्णयः ।

अथायनादयः आर्द्धकालाः ।

तत्र विष्णुपुराणे ।

उपप्लवे चन्द्रमसो रवेश्च

त्रिष्वष्टकास्त्रययनद्वये च ।

पानीयमप्यत्र तिलैर्विभिन्नां

दद्यात्पितृभ्यः प्रयतो मनुष्यः ॥

आर्द्धं कृतं तेन समासहस्रं

रहस्यमेतत्पितरो वदन्ति ।

अत्र किल “पानीयमपीति वचनादावश्यकता आर्द्धस्थोच्यते इति मन्यन्ते । यत्तु “आदित्यसंक्रमं विषुवद्वयं व्यतीपातो जन्मर्क्षं चन्द्र-सूर्यग्रहस्तथा । एतांस्तु आर्द्धकालान् वै काम्यानाह प्रजापतिः” इति विष्णुवचने ग्रहणादेः काम्यआर्द्धकालत्वमुक्तं, तत्र नित्यत्वनिराकरणञ्चमं वाक्यद्वयबलेनाग्निहोत्रादिवन्नित्यत्व-काम्यत्व-योरविरोधात् ।

आह्न शङ्खः ।

हस्तिच्छायासु यद्दत्तं यद्दत्तं राजदग्धने ।

विषुवत्ययने चैव सर्वमानन्त्यमुच्यते ॥

अत्रायनद्वयं ।

“विषुवत्सूर्यसंक्रम इत्यस्मिन् याज्ञवल्क्यवचने अयनयोर्विषुव-
तोश्च संक्रान्तिपदेनैव मंगहसिद्धावपि यत्पृथगभिधानं तत्संक्रान्त्यन्त-
रेभ्यो विषुवत्, विषुवादयनमिति यथा पूर्वं प्राश्नस्त्यातिशयप्रति-
पादनार्थमिति मन्तव्यं ।

तथाच विष्णुधर्मात्तरे ।

आह्ने संक्रमणं भानोः प्रशस्तं पृथिवीपते ।

विषुवद्वितयं तत्र अयने द्वे विशेषतः ॥

विषुवतोरयनयोश्च लक्षणं नागरखण्डे ।

यदा स्यान्मेषगो भानुसुलां वाथ यदा ब्रजेत् ।

तदा स्याद्विषुवाख्यस्तु कालश्चाक्षयकारकः ॥

मकरे कर्कटे चैव यदा भानुर्ब्रजेन्नृप ।

तदायनाभिधानश्च विषुवाच्च विशिष्यते ॥

अस्मिंश्च काले पिण्डनिर्वपणं विनैव आह्नं कर्त्तव्यं ।

यदाह पुलस्त्यः ।

अयनद्वितये आह्नं विषुवद्वितये तथा ।

संक्रान्तिषु च कर्त्तव्यं^(१) पिण्डनिर्वपणादृते—इति ॥

एतेषु कालेषु पिण्डनिर्वपणं विना आह्नं कर्त्तव्यं । एतत्काल-

(१) युगादिषु च सर्वासु इति ख० ।

निमित्त एव आद्धे पिण्डनिर्वपणप्रतिषेधोऽयं, न मृताहादिनिमित्तकप्रसङ्गादयनादिध्वापतिते, यस्मात् “अयनद्वितये आद्धमित्यनेनायनादिभिर्नित्यान्वितं आद्धमवगम्यते । तन्निमित्तकमेव च तैर्नित्यान्वितं नान्यत् नित्यान्वयश्चानित्यान्वयाद्बलीयान् भवति ।

किञ्च ।

अत्र हि विधीयमानस्य आद्धस्य पिण्डनिर्वपणादृते इति विशेषणं न प्रसङ्गात् तत्कालपतितमृताहादिआद्धमाश्रयितुमर्हति यद्येवंविधं आद्धमेतेषु कालेषु विधीयते, तथाहि भावार्थविधिरित्येष गुणो भवति ।

शातातपस्यतौ लिङ्गपुराणे च ।

सर्वस्वेनापि कर्त्तव्यं आद्धं वै राज्ञदर्शनै ।

अकुर्वाणस्तु यच्छ्राद्धं पङ्के गौरिव सौदति ॥

इतिवचनं आद्धस्यावश्यकतां गमयति ।

कूर्मपुराणे चास्य आद्धस्य नैमित्तिकत्वेनावश्यकत्वं प्रतिपाद्य काम्यत्वं प्रतिपादितं ।

अमावास्याष्टकास्तिष्ठः पौषमासादिषु त्रिषु ।

तिष्ठश्चान्वष्टकाः पुण्या माघी पञ्चदशी तथा ॥

त्रयोदशी मघायुक्ता वर्षासु च विशेषतः ।

तस्य पाकश्राद्धकाला नित्याः प्रोक्ता दिने दिने ॥

नैमित्तिकं तु कर्त्तव्यं ग्रहणे चन्द्र-सूर्ययोः ।

बान्धवानाञ्च मरणे नारकी स्यादतोऽन्यथा ॥

काम्यानि चैव श्राद्धानि ग्रस्यन्ते ग्रहणादिषु ।

अयने विषुवे चैव व्यतीपातेऽप्यनन्तकं ॥

संक्रान्त्यामचयं आङ्गं यथा जन्मदिनेष्वपि ।

नचत्रेषु च सर्वेषु कार्यं काम्यं विप्रेषतः—इत्यादि ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

विशिष्टब्राह्मणप्राप्तौ सूर्येन्दुग्रहणेऽयने ।

विषुवे रविसंक्रान्तौ व्यतीपाते च पुच्छक ॥

आङ्गार्हद्रव्यसम्पत्तौ तथा दुःखप्रदर्शने ।

जन्मर्चग्रहपीडासु आङ्गं कुर्वीत चेच्छया ॥ इति ॥

अत्र सूर्यग्रहणादिकालेषु तथा इच्छया आङ्गं प्रति रुचा वा आङ्गं कुर्यात् । अथवा पूर्वोक्तेष्वेव कालेषु इच्छया स्वर्गादिफलका मनया आङ्गं कुर्यादिति चेत्त्यस्यार्थः । न पुनर्यदीच्छति कर्तुं तर्हि कुर्यादिति ।

इत्ययनादयः आङ्गकालाः ।

अथ द्रव्य-ब्राह्मणसम्पत्त्युपलक्षितः कालः ।

तत्र हारीतः ।

तीर्थं द्रव्योपपत्तौ च न कालमवधारयेत् ।

पात्रञ्च ब्राह्मणं प्राप्य सद्यः आङ्गं विधीयते ॥

‘तीर्थं’ गयादि । ‘द्रव्यं’ अन्नादि । ओत्रियत्वादिविशेषण-विशिष्टञ्च ब्राह्मणं प्राप्य न कालान्तरं प्रतीयेत । किन्तु तस्मिन्नेव काले आङ्गं कुर्यात् । अत्र च सद्य इति वचनादावश्यकत्वं प्रतीयते ।

यत्तु मार्कण्डेयपुराणे ।

विशिष्टब्राह्मणप्राप्तौ सूर्यन्दुग्रहणेऽयने ।

आङ्गार्हद्रव्यसम्पत्तौ तथा दुःस्वप्नदर्शने ॥

जन्मर्चग्रहपीडासु आङ्गं कुर्वीत चेच्छया ॥ इति ।

अत्र चेच्छापदं नित्यत्वेन विरुध्यते, तथा व्याख्यातमेवायना-
दिआङ्गकालनिरूपणे ।

ब्रह्मपुराणे ।

यदा च ओत्रियोऽभ्येति गृहं वेदविदग्निवत् ।

तेनैकेनापि कर्त्तव्यं आङ्गं विषुववच्छुभं ॥

आङ्गीयद्रव्यसम्पत्तिर्यदा स्यात्साधुसम्पत्ता ।

पार्वणेन विधानेन आङ्गं कार्यं द्विजोत्तमैः ॥

विष्णुपुराणे ।

द्रव्य-ब्राह्मणसम्पत्त्युपलक्षिते काले काम्यमपि आङ्गमुक्तं ।

तथाहि ।

तत्र काम्यान् गृहणुष्वेत्यनन्तरं भवति वचनं ।

अङ्गार्हमागतं द्रव्यं विशिष्टमथवा द्विजं ।

आङ्गं कुर्वीत विज्ञाय व्यतीपातेऽयने तथा ॥

इति ब्राह्मणसम्पत्त्युपलक्षितकालनिरूपणं ।

अथ गजच्छाया ।

स्कन्दपुराणादौ ।

यदेन्दुः पितृदैवत्ये हंसश्चैव करे स्थितः ।

तिथिर्वैश्रवणी या च गजच्छायेति सा स्मृता ॥ इति ।

‘द्वन्दुः’ चन्द्रमाः, ‘पितृदेवत्ये नक्षत्रे’ मघायां, ‘हंसः’ सूर्यः, ‘करे’
हस्तनक्षत्रे । ‘तिथिर्वैश्वण्वीया’ त्रयोदशी ।

नरसिंहपुराणे ।

हंसे हंसस्थिते या तु मघायुक्ता त्रयोदशी ।

तिथिर्वैवस्वती नाम सा च्छाया कुञ्जरस्य तु ॥

ब्रह्मपुराणे ।

योगो मघात्रयोदशां कुञ्जरच्छायासञ्ज्ञकः ।

भवेन्मघायां संस्थे च शशिन्यर्के करस्थिते ॥ इति ।

अयमर्थः सूर्ये हस्तस्थिते चन्द्राधिष्ठिताभिर्मघाभिः त्रयोदशां
योगो गजच्छायासंज्ञकः स च भाद्रपदापरपक्षे सम्भवति । “विभाषा
सेनासुराच्छायेति छायाशब्दस्य नपुंसकत्वं ।

हंसे हंसस्थिते या तु अमावास्या करान्विता ।

सा ज्ञेया कुञ्जरच्छाया इति बौधायनोऽब्रवीत् ॥

‘हंसः’ सूर्यः, हंसदेवत्वात् हस्तनक्षत्रमपि ‘हंसः’ । ‘करान्विता’
चन्द्रयुक्तहस्तान्विता ।

सैहिकेयो यदा सूर्यं ग्रसते पर्वसन्धिषु ।

गजच्छाया तु सा प्रोक्ता तस्यां आह्नं प्रकल्पयेत् ॥ इति ।

‘सैहिकेयः’ राज्ञः । ‘पर्वसन्धिषु’ अमावास्या-प्रदिपदोः सन्धिषु ।

अथ प्रकीर्णकालः ।

मत्स्यपुराणे ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि विष्णुना यदुदीरितं ।

आङ्गं साधारणं नाम भुक्ति-मुक्तिफलप्रदं ॥
 अयने विषुवे युग्मे सामान्ये वार्कसंक्रमे ।
 अमावास्याष्टकायाञ्च कृष्णपक्षे विशेषतः ॥
 आर्द्रा-मघा-रोहिणीषु द्रव्य-ब्राह्मणसङ्गमे ।
 गजच्छायाव्यतीपाते विष्टि-वैधृतिवासरे ॥

तथा ।

वैशाख्यामुपरागेषु तथोत्सवमहालये ।

ब्रह्मपुराणे ।

आङ्गं देयमुशन्तीह मासि मास्युडुपचके ।
 पूर्णमासेऽपि च आङ्गं कर्त्तव्यमृचगोचरे ॥
 नित्यं आङ्गं विधेयञ्च मनुष्यैरिह गीयते ।
 वृद्धिआङ्गञ्च कर्त्तव्यं जातकर्मादिके बुधैः ॥
 कन्यागते सवितरि दिनानि दश पञ्च च ।
 पार्वणेनेह विधिना आङ्गं तत्तु विधीयते ॥

आह जातृकर्णः ।

ग्रहोपरागे च सुते च जाते
 पित्र्ये मघायामयनद्वये च ।
 नित्यञ्च शङ्खे च तथैव पद्मे
 दत्तं भवेन्निष्कसहस्रतुल्यं ॥

अत्र च नित्यं दत्तमित्यन्वयावगमात् ग्रहोपरागादिषु आङ्गादेर्नि-
 त्यतां ब्रुवते । अथवा “नित्यमहरहर्यावज्जीवं पित्र्ये मघायामिति
 भाद्रपदापरपक्षस्थितमघास्वित्यर्थः ।

शङ्ख-पद्मयोर्लक्षणमपि स एवाह ।

शङ्ख-माज्जरमावास्यां क्षीणचन्द्रां^(१) द्विजोत्तमाः ।

अष्टकासु भवेत्पद्मं तत्र दत्तं तथाचयम् ॥ इति ।

शङ्खःस्त्वाह ।

यदा विष्टिर्यतीपातो भानुवारस्तथैव च ।

पद्मकं नाम तत्प्रोक्तमयनाच्च चतुर्गुणम् ॥ इति ।

विष्णुधर्मात्तरे ।

आश्विनस्यापरं पक्षं प्रथमं कार्तिकस्य तु ।

यस्य आर्द्धं सदा कुर्यात्सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥

निद्रान्यजति सर्वात्मा यस्मिन् काले जनार्दनः ।

तत्र आर्द्धमथानन्तं नात्र कार्या विचारणा ॥

तथा ।

अचयञ्च ततः आर्द्धं विज्ञेयं राजदर्शने ।

ब्रीहिपाकेन कर्त्तव्यं यवपाकेन पार्थिव ।

न तौ वर्ज्यौ महाराज विना आर्द्धं कथञ्चन ॥

आतातपः ।

नवोदके नवान्ने च गृहप्रस्थापने तथा ।

पितरः सृष्टयन्त्यन्नं वर्षासु च मघासु च ।

तस्माद्द्यात्सदोद्युक्तो विद्वत्सु ब्राह्मणेषु च ॥

आह पितामहः ।

अमावास्या-व्यतीपात-पौर्णमास्यष्टकासु च ।

विद्वान् आद्धमकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥

इति प्रकीर्णकालः ।

इति नित्यश्राद्धकालः ।

अथ काम्यश्राद्धकालः ।

तत्र तावन्तिथयः ।

आह कात्यायनः ।

अथ काम्यानि भवन्ति, स्त्रियोऽप्रतिरूपाः प्रतिपदि । द्वितीयायाञ्च तृतीयायाञ्च सर्वान् कामान् । चतुर्थ्यां कुड्मपञ्चवः । पुक्षाः पञ्चम्यां । षष्ठ्यां आद्धभागी । ऋषिः सप्तम्यां । वालिञ्चमष्टम्यां । एकग्रफं नवम्यां । दशम्यां गावः । परिचारका एकादश्यां । द्वादश्यां धन-धान्य-कुलं । ज्ञातिश्रेष्ठ्यं हिरण्यानि त्रयोदश्यां युवानस्तत्र म्रियन्ते । शस्त्रहतस्य चतुर्दश्यां । अमावास्यायां सर्वमिति ।

आपस्तम्बः ।

सर्वेध्वेवापरपचस्याहःसु क्रियमाणे पितृन् प्रीणयन्ति । कर्तुः कालाभिनिधयमात् फलविशेषः । प्रथमेऽहनि क्रियमाणे स्त्रीप्रायमपत्यं जायते । द्वितीये स्तेनाः । तृतीये ब्रह्मवर्चस्विनः । चतुर्थे कुड्मपञ्चमान् । पञ्चमे मधुमांसो बह्वपत्यो न चानपत्यः प्रमीयेते । षष्ठे दुःशीलश्च । सप्तमे ऋषिः । अष्टमे पुष्टिः । नवमे एकसुराः । दशमे व्यवहारर्द्धिः । एकादशे कृष्णायमन्तपुष्पीसं । द्वादशे पञ्चमान् । त्रयोदशे च बह्वपत्यो दर्शनीयापत्यो युवमारिणस्तु भवन्ति । चतुर्दशे तु आयुर्द्धिः । पञ्चदशेषु पुष्टिः सततं आद्धं कुर्वन्नाप्नोतीति ।

अधिकारे विष्णुः ।

गृहे सुरूपाः स्त्रियः प्रतिपदि । कन्यां वरां द्वितीयायां । सर्वान् कामान् तृतीयायां । चतुर्थ्यां श्रियं । पञ्चम्यां द्यूतविजयं । षष्ठ्यां कृषिं । सप्तम्यां वाणिज्यं । अष्टम्यां वाजिनः । पशुन् नवम्यां । दशम्यां गावः । पुत्ताः ब्रह्मवर्चस्विनस्त्वेकादश्यां । कनक-रजते द्वादश्यां । सौभाग्यं त्रयोदश्यां । सर्वान् कामान् पञ्चदश्यां । शस्त्रहतानां आहुकर्मणि चतुर्दशी शस्ता ।

आहुं कुर्यादित्यधिकारे हारीतः ।

पञ्चमीं पुत्रकामः । षष्ठीं धनकामः । सप्तमीं पशुकामः । अष्टमीं शस्त्रहतानामारोग्यकामः । नवमीं सेनाकामः । दशमीमन्नाद्यकामः । एकादशीमृद्धिकामः । द्वादशीं स्त्रीकामः । त्रयोदशीं यशस्कामः । चतुर्दशीं भृतिकामः । खस्तिकामोऽमावास्यायां सर्वकामः ।

पैठौनसिः ।

पञ्चम्यां पुत्रकामोयजेत । षष्ठ्यां पशुकामः । सप्तम्यामृद्धिकामः । अष्टम्यामन्नाद्यकामः । नवम्यां ब्रह्मवर्चसकामः । दशम्यां सर्वकामः । एकादश्यां धनकामः । द्वादश्यां चेचकामः । त्रयोदश्यां स्त्रीवशित्वं । चतुर्दश्यां शस्त्रेण हतानां । सर्वकामोऽमावास्यायां ।

मनुः ।

कुर्वन् प्रतिपदि आहुं सुरूपान् लभते सुतान् ।

कन्यकान्तु द्वितीयायां तृतीयायान्तु बन्दिनः ॥

पशून् चतुर्दश्यान्तु पञ्चम्यां शोभनान् सुतान् ।

षष्ठ्यां द्यूतं कृषिं वापि सप्तम्यां लभते नरः ॥

अष्टम्यामपि वाणिज्यं लभते आङ्गदः सदा ।
 स्थानवम्यामेकसुरं दशम्यान्तु सुरं वज्र ॥
 एकादश्यां तथारोग्यं ब्रह्मवर्चस्विनः सुतान् ।
 द्वादश्यां जातरूपञ्च रजतं कुप्यमेव च ॥
 जातिश्रेष्ठ्यं त्रयोदश्यां चतुर्दश्यान्तु सुप्रजाः ।
 प्रीयन्ते पितरश्चात्र ये शस्त्रेण हता रणे ॥
 इत्यादींश्च विनिर्दिष्टान् विपुलान् मनसः प्रियान् ।
 आङ्गदः पञ्चदश्यान्तु सर्वान् कामान् समप्नुते ॥

‘बन्दिनः’ स्तावकान् ।

ब्रह्मपुराण-मार्कण्डेयपुराणयोः ।

कन्यागते सवितरि दिनानि दश पञ्च च ।
 पार्वणेनेह विधिना आङ्गं तत्र विधीयते ॥
 प्रतिपद्भुनलाभाय द्वितीया द्विपदप्रदा ।
 वरार्थिनी तृतीया तु चतुर्थी शत्रुनाशिनी ॥
 अत्र्यं प्राप्नोति पञ्चम्यां षष्ठ्यां पुष्टो भवेन्नरः ।
 गणाधिपत्यं सप्तम्यामष्टम्यां बुद्धिसुत्तमाम् ॥
 स्त्रियो नवम्यां प्राप्नोति दशम्यां पूर्णकामताम् ।
 वेदांस्तथाभ्यात्मवानेकादश्यां क्रियापरः ॥
 द्वादश्याञ्च प्रजालाभं प्राप्नोति पितृपूजकः ।
 प्रजां मेधां पशुं वृद्धिं स्वातन्त्र्यं पुष्टिसुत्तमां ॥
 दीर्घमायुरयैश्वर्यं कुर्वाणस्तु त्रयोदशीं ।
 अवाप्नोति न सन्देहः आङ्गं आङ्गपरो नरः ॥

युवानः पितरो यस्य मृताः शस्त्रेण वा हताः ।
 तेन कार्यं त्रयोदश्यां तेषां दत्तिमभीष्टता ॥
 आङ्गं कुर्वन्नमायां तु यत्नेन पुरुषः शुचिः ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति स्वर्गं चानन्यमश्नुते ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

स्त्रियः स्वरूपाश्च गृहे कन्याजन्म तथा धनम् ।
 सर्वान् कामान् यशस्यैव श्रियं द्यूतजयं कृषिं ॥
 वाणिज्यं पशवस्यैव वाजिनश्च तथा सुतान् ।
 सुवर्णं रूप-सौभाग्यं प्राप्नोति आङ्गदः क्रमात् ॥
 प्रतिपत्प्रभृतिष्वेतद्यावद्वाजंस्त्रयोदशीं ।
 चतुर्दशान्तु कर्त्तव्यं ये नराः शस्त्रघातिताः ॥

आङ्गं सदा पञ्चदशीषु कुर्वन्
 कामान् समग्रान् लभते ममुष्यः ।
 तस्मात् प्रयत्नेन नरेन्द्र कार्यं
 आङ्गं सदा पञ्चदशीषु तज्ज्ञैः ॥

विष्णुधर्म

कन्यागते सवितरि कृष्णपक्षेऽष्टमी तु या ।
 सा च पापहरा पुण्या शिवस्थानन्दवर्द्धिनौ ॥
 स्नानं दानं जपो होमः पिब-देवाभिपूजनं ।
 सर्व्वं प्रीतिकरं स्याद्धि कृतं तस्यां त्रिलोचने ॥
 विशेषतः कृतं आङ्गं होमश्च विधिवन्मुने ।
 तस्माच्छाङ्गं प्रयत्नेन तस्यां कुर्याद्विचक्षणः ॥

एकभक्तन्तु पञ्चम्यां षष्ठ्यां नक्तं विदुर्बुधाः ।
 उपवासस्तु सप्तम्यामष्टम्यां पूजयेच्छिवम् ॥
 पूजयित्वा शिवं भक्त्या पितुः आर्द्धन्तु कल्पयेत् ।
 कृत्वा तु विधिवच्छ्राद्धं भुञ्जीत पितृसेवितं ॥
 यस्त्वस्यां कुरुते आर्द्धं पूजयित्वा त्रिलोचनं ।
 तस्य वर्षाणि दत्ताः स्युः पितरो दश पञ्च च ॥
 इति काम्यास्तिथयः ।

अथ नक्षत्राणि ।

तत्र मनुः ।

युक्तु कुर्वन्दिनर्चेषु सर्वान् कामान् समश्नुते ।
 अयुक्तु च पितृनर्चन् प्रजां प्राप्नोति पुष्कलाम् ॥
 'युक्तु' समेषु, 'अयुक्तु' विषमेषु ।
 यमः ।

युक्तु कुर्वन्दिनर्चेषु सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।
 गजच्छायां पितृनर्चन् प्रजाः प्राप्नोति पुष्कलाः ॥
 याज्ञवल्क्यः ।

स्वर्गं ह्यपत्यमोजस्य श्रौत्यं चेत्तं बलं तथा ।
 सुतान् श्रेष्ठ्यश्च सौभाग्यं समृद्धिं मुख्यतां शुभाम् ॥
 प्रवृत्तचक्रताश्चैव वाणिज्यप्रभृतींस्तथा ।
 अरोगित्वं यशोवीतशोकतां परमां गतिम् ॥
 धर्मविद्याभिषक्सिद्धिं कुप्यङ्गामप्यजादिकम् ।

अश्वानाद्युच्च विधिवद् यः आह्वं सम्प्रयच्छति ॥

कृत्तिकादिभरण्यन्तं स कामानाप्नुयादिमान् ।

आस्तिकः अद्धानश्च व्यपेतमदमत्सरः ॥

‘प्रवृत्तचक्रता’ अप्रतिहतज्ञानशालित्वं ।

विष्णुः ।

स्वर्गं कृत्तिकासु । अपत्यं रोहिणीषु । ब्रह्मवर्चसं सौम्ये । सेन्द्राण
सिद्धिं रौद्रे । भुवं पुनर्वसौ । पुष्टिं पुष्ये । अयं सर्पे । सर्वान् कामान्
पित्ये । सौभाग्यं भाग्ये । धनमार्यन्त्रे । ज्ञातिश्रेष्ठ्यं हस्ते । रूपवतः सुतां-
स्त्वाङ्गे । वाणिज्यसिद्धिं वायौ । कनकं विशाखासु । सुमित्राणि मैत्रे,
कृषिं मूले । समुद्रयानसिद्धिमाप्ये । सर्वान् कामान् वैश्वदेवे । श्रेष्ठ्य-
मभिजिति । सर्वान् कामान् श्रवणे । बलं वासवे । आरोग्यं वारुणे ।
कुण्ड्रव्यमाजे । गृहमाहिर्बुध्ने । गाः पौष्णे । तुरगानाश्विने । जीवित
याम्ये ।

‘सौम्यं’ मृगशिरः । ‘रौद्रम्’ आर्द्रा । ‘सर्पम्’ अश्लेषा ।
‘पित्यं’ मघा । ‘भाग्यं’ पूर्वफल्गुन्यः । ‘आर्यन्त्रं’ उत्तरफल्गुन्यः ।
‘त्वाङ्गं’ चित्रा । ‘वायुः’ स्वातिः । ‘मैत्रम्’ अनुराधा । ‘शाक्रं’ ज्येष्ठा ।
‘आयं’ पूर्वाषाढा । ‘वैश्वदेवम्’ उत्तराषाढा । ‘वासवं’ धनिष्ठा ।
‘वारुणं’ शतभिषक् । ‘आजं’ पूर्वभाद्रपदा । ‘आहिर्बुध्नम्’ उत्तरभाद्र-
पदा । ‘पौष्णं’ रेवती । ‘आश्विनम्’ अश्विनौ । ‘याम्यं’ भरणी ।

विष्णुधर्मात्तरे ।

स्वर्गं आपत्यानि तथा ब्रह्मवर्चसमेव च ।

रौद्राणां कर्मणां सिद्धिं भुवं पुष्टिं तथा अयं ॥

सर्वान् कामांश्च सौभाग्यं धर्मां ज्ञातिप्रधानतां ।
 रूपयुक्तांश्च तनयान् वाणिज्यं धनसम्पदं ॥
 कनकं सुवृद्धो राज्यं सफलाञ्च तथा कृषिं ।
 समुद्रयानलाभञ्च सर्वान् कामांस्तथैव च ॥
 श्रेष्ठ्यं कामांस्तथा सर्वान् बलमारोग्यमेव च ।
 बुध्यद्रव्यं गृहं गावस्तुरङ्गाञ्चैव जीवितं ॥
 कृत्तिकादिभरण्यन्ते क्रमादुडुगणे नरः ।
 एकैकस्मिन् क्रमात्कुर्वन् आङ्गमाप्नोत्यसंग्रहं ॥
 मार्कण्डेयपुराणे ।

कृत्तिकासु पितृनर्चन् स्वर्गमाप्नोति मा वः ।
 अपत्यकामो रोहिण्यां सौम्ये तेजस्वितां नभेत् ॥
 शौर्यमार्द्रास्ववाप्नोति चेत्रादि च पुनर्वसौ ।
 पुष्टिं पुष्ये सदाभ्यर्च्य अश्लेषासु वरान् सुतान् ॥
 मघासु खजनश्रेष्ठ्यं सौभाग्यं फाल्गुनीषु च ।
 प्रदानशीलो भवति सापत्यश्चोत्तरासु वै ॥
 प्रयाति श्रेष्ठतां सत्सु हस्ते आङ्गप्रदो नरः ।
 रूपयुक्तसु चित्रासु तथापत्यान्यवाप्नुयात् ॥
 वाणिज्यलाभं स्वातन्त्र्यं विशाखा पुत्तकामदा ।
 कुर्वतां चानुराधासु दद्युश्चक्रप्रवर्त्तितां ॥
 आधिपत्यञ्च ज्येष्ठासु मूले चारोग्यमुत्तमं ।
 आषाढासु यशःप्राप्तिः ज्येष्ठरासु विशोक्तां ॥
 श्रवणे तु शुभान् लोकान् धनिष्ठासु धनं महत् ।

वेदवित्तं त्वभिजिति भिषक्सिद्धिं च वारुणे ॥
 अजाविकं प्रौष्ठपदे विन्देत् भार्या तथोत्तरे ।
 रेवतीषु तथा कुप्यमश्विनीषु तुरङ्गमान् ॥
 आङ्गं कुर्वन्स्तथाप्नोति भरणीष्वायुरुत्तमं ।
 तस्मात्काम्यानि कुर्वीत ऋचेष्वेतेषु तत्त्वित् ॥
 ब्रह्मवैवर्त्ते ।

यमस्तु यानि आङ्गानि प्रोवाच भगविन्दवे ।
 तानि त्वं शृणु काम्यानि नचत्रेषु पृथक् पृथक् ॥
 आङ्गयोगे तु यः आङ्गं करोति सततं नरः ।
 अग्निदारासु धीमान् यो जायते स गतज्वरः ॥
 अपत्यकामो रोहिण्यां सौम्ये तेजस्विता भवेत् ।
 क्रूराणां कर्मणां सिद्धिमाद्वायां आङ्गमाचरेत् ॥
 चेचभागी भवेत्पुत्री आङ्गं कुर्वन् पुनर्वसौ ।
 पुष्टिकामः पुनस्तिथ्ये आङ्गं कुर्वीत मानवः ॥
 आश्लेषासु पितृनर्चन् वीरान् पुत्रानवाप्नुयात् ।
 अष्टो भवति ज्ञातीनां मघाआङ्गं समाचरेत् ॥
 फाल्गुनीषु पितृनर्चन् सौभाग्यं लभते नरः ।
 प्रदानशीलः सापत्य उत्तरासु करोति यः ॥
 संसत्सु मुख्यो भवति हस्ते यस्तर्पयेत्पितृन् ।
 चित्रायां चैव यः कुर्यात् पश्येद्रूपवतः सुतान् ॥
 स्वातीषु चैव यः कुर्यात् वाणिज्ये लाभमाप्नुयात् ।
 पुनार्थं तु विशाखासु आङ्गमाहितमानवः ॥

अनग्धासु कुर्वाणो भुवश्चक्रं प्रवर्त्तयेत् ।
 आधिपत्यं लभेत् श्रेष्ठ्यं ज्येष्ठासु क्षतं तु यः ॥
 मूलेनारोग्यमिच्छन्ति आषाढासु महेश्वरः ।
 उत्तरासु आषाढासु तीर्णशोको भवेन्नरः ॥
 अवणे मनुलोकेषु प्राप्नुयात्परमां गतिं ।
 राज्यभागं धनिष्ठासु प्राप्नुयाद्विपुलं धनं ॥
 आर्द्रं त्वमिजिति कुर्वन् वेदान् साङ्गानवाप्नुयात् ।
 नक्षत्रे वारुणे कुर्वन् भैषज्ये सिद्धिमाप्नुयात् ॥
 पूर्वप्रोष्ठपदे भक्तो विन्देत्ताजाविकं वज्र ।
 उत्तराखनतिक्रम्य विन्देत् गावः सहस्रशः ॥
 वज्रकुण्डलं द्रव्यं विन्देत् कुर्वन् रेवतीं ।
 अश्वानाश्वयुजे भुङ्क्ते भरण्यामायुरुत्तमं ॥
 इमं आर्द्रविधिं कुर्वन् शशविन्दुर्महीमिमां ।
 कृत्स्नाच्च लेभे सोत्कृष्टो लक्षवर्षं शशास तां ॥
 कूर्मपुराणे ।

खर्गश्च लभते कृत्वा कृत्तिकासु द्विजोत्तमः ।
 अपत्यमथ रोहिण्यां सौम्ये तु ब्रह्मवर्चसं ॥
 रौद्राणां कर्कशां सिद्धिमाद्रायां शौर्यमेव च ।
 पुनर्वसौ चेन्नसिद्धिं पुण्ये पुष्टिमवाप्नुयात् ॥
 सर्वान् कामांस्तथा सर्पे पित्र्ये सौभाग्यमेव च ।
 आर्यगणे तु धनं विद्यात् फाल्गुन्यां पापनाशनं ॥
 जातिश्रेष्ठ्यं तथा हस्ते चित्रायाश्च बहून् सुतान् ।

वाणिज्यसिद्धिं स्वातौ तु विशाखासु सुवर्णकं ॥

मैत्रे बहूनि मित्राणि राज्यं शाक्रे तथैव च ।

मूले वृषिं लभेत् ज्ञानं सिद्धिमाये समुद्रतः ॥

सर्वान् कामान् वैश्वदेवे अर्पयन्तु अवणे पुनः ।

धनिष्ठायां तथा कामान् वारुणे च परं बलं ॥

अजैकपादे कुप्यं स्यादाहिर्वृध्रे गृहं शुभं ।

रेवत्यां बहवोगावः अश्विन्यान्तुरगांस्तथा ।

याम्ये तु जीवितं तस्य यः आङ्गं संप्रयच्छति ॥

अत्रान्यान्यपि ब्रह्मपुराणवचनानि वैलक्षण्येऽपि सर्वथा पूर्वोक्तान-
तिरिक्तार्थानीति न लिखन्ते ।

ब्रह्मपुराणे ।

मघासु कुर्वन् आङ्गानि सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।

प्रत्यक्षमर्चितास्तेन भवन्ति पितरः सदा ॥

इति काम्यानि नक्षत्राणि ।

अथ वाराः ।

अत्र विष्णुः ।

सततमादित्येऽन्दि आङ्गं कुर्वन्नारोग्यमाप्नोति । सौभाग्यं चान्द्रे ।

समरविजयं कौजे । सर्वान् कामान् बौधे । विद्यामभीष्टां जीवे ।

धनं श्रौक्रे । जीवितं शनैश्चरे ।

‘कौजे’ मङ्गलदिने । ‘जीवे’ वृहस्पतिदिने ।

विष्णुधर्मात्तरे ।

अतः काम्यानि वक्ष्यामि आङ्गानि तत्र पार्थिव ।
 आरोग्यमथ सौभाग्यं समरे विजयं तथा ॥
 सर्वान् कामांस्तथा विद्यां धनं जीवितमेव च ।
 आदित्यादिदिनेष्वेवं आङ्गं कुर्वन् सदा नरः ।
 क्रमेणैतदवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥

कूर्मपुराणे ।

आदित्यवारे त्वारोग्यं सोमे सौभाग्यमेव च ।
 कुजे सर्वत्र विजयं सर्वान् कामान् बुधस्य तु ॥
 विद्यामभीष्टान्तु गुरौ धनं वै भार्गवे पुनः ।
 शनैश्चरे लभेदायुरारोग्यञ्च सुदुर्लभं ॥

भविष्यत्पुराणे ब्रह्मोवाच ।

ये त्वादित्यदिने प्राप्ते आङ्गं कुर्वन्ति मानवाः ।
 सप्त जन्मानि ते जाताः सम्भवन्त्यविरोधिनः ॥
 पञ्चतारं भवेद्यत्र नक्षत्रं गोवृषध्वजे ।
 वारे तु देवदेवस्य वासरः पुत्तदः स्मृतः ॥
 उपवासो भवेद्यत्र आङ्गं कार्यं तथा भवेत् ।
 प्राशनं वापि पिण्डस्य मध्यमस्य प्रकीर्तितं ॥
 सोपवासस्तु वै भक्त्या पूजयेच्चैव गोपतिं ।
 धूप-माल्योपहारैस्तु दिव्यगन्धसमन्वितैः ॥
 एवं पूज्य विवस्वन्तं तस्यैव पुरतो निशि ।
 भूमौ स्तुतिं वै वीर जपन् श्वेतं महामते ॥
 प्रातस्तथापि च स्नानं कृत्वा दत्तार्घ्यमुत्तमं ।

रक्तचन्दनसंमिश्रैः करवीरैर्गणाधिपं ॥
 प्रपूज्य ग्रहभूतेशमौशानं तु त्रिलोचनं ।
 वीरञ्च पूजयित्वा तु ततः आङ्गं प्रकल्पयेत् ॥
 पञ्चभिर्ब्राह्मणैर्देवं दिव्यैर्भौमैश्च सुव्रत ।
 दिव्यमङ्गैस्तत्र देवं ब्राह्मणैः परिकल्पयेत् ॥
 पित्र्यांस्तु ब्राह्मणान् भौमान् प्रकल्प्यान्धकसूदनं ।
 कुर्यादेवं ततः आङ्गं पार्वणं भास्करप्रियं
 आङ्गे त्वय समाप्ते तु अद्यात्पिण्डं सुमध्यमं ।
 पुरतो देवदेवस्य स्थित्वा मन्त्रेण सुव्रत ॥
 स एष पिण्डो देवेश योऽभीष्टस्तव सर्वदा ।
 अत्रामि पुरतस्तुभ्यं येन मे सन्ततिर्भवेत् ॥
 प्रसादात्तस्य देवस्य यन्मे प्रार्थयते मनः ।
 इत्थं संपूजितो ह्यत्र भास्करः पुत्तदो भवेत् ॥
 अतोऽयं पुत्तदो वारो देवस्य परिकीर्तितः ।
 एवमत्र सदा यस्तु भास्करं पूजयेन्नरः ।
 उपवासपरः आङ्गे स पुत्तं लभते ध्रुवं ॥
 धनं धान्यं हिरण्यञ्च आरोग्यं सुखमुत्तमं ।
 स्वर्गलोकं स्वयं प्राप्तस्ततो राजा भवेन्नृपु ॥
 प्रभया द्विजसंकाशः कान्त्या जम्बूकसन्निभः ।
 वीर्येण गोपतेस्तुल्यो गाम्भीर्यैः कलशोद्भवः ॥

‘अविरोधिनः’ शत्रुशून्याः । रोहिण्यश्लेषा-मघा-हस्ताख्यानि
 चत्वारि वै नक्षत्राणि पञ्चताराणि । श्रेष्ठो गौः गोवृषः स ध्वजो यस्य सः

‘गोवृष-ध्वजः’। वृष-व्याघ्र-पुङ्गव-कुञ्जराद्यानां श्रेष्ठ्यवाचिनामुत्तरपदे भरतर्षभादिषु दर्शनात्। ‘देवदेवः’ सूर्यः। उपवासोऽत्र शनैश्चरदिने आ-
 ङ्गमादित्यवारे। एतच्च “प्रातरुत्थायेत्यादिना ग्रन्थेन व्यक्तीभविष्यति।
 मध्यमपिण्डप्राशनमत्र यजमानस्यैव प्रतीयते, आङ्गान्तरेषु तु पत्न्या वि-
 हितत्वात् तत्कार्त्तिकमेव। अन्ये तु दम्पत्योः पुत्रकामयोः सहाधिकारा-
 द्विशेषाभिधानात् द्वयोरपि पिण्डप्राशनमिति युक्तं। दृश्यते च पुत्नीय-
 कर्मान्तरे द्वयोरपि हविःशेषप्राशनं। तद्यथा। शतपथे। “क्षीरौदनं
 पाचयित्वा सर्षिभन्नमश्नीयातामित्यादि। तथा तत्रैव होमानन्तरं
 “ऊत्वोद्धृत्य प्राश्नाति प्राश्नेतरस्याः प्रयच्छतीति। ‘गोपतिः’ सूर्यः, स च
 सुवर्णादिप्रतिमादिभविष्यत्पुराणोक्तप्रकारेण व्योम्नि वा पूजनीयः।
 ‘श्वेतः’ महाश्वेताख्यः षडक्षरः, सूर्यमन्त्रः ओं श्वश्वोक्ताय नमः
 इत्येवंप्रसिद्धः। अर्घ्यदानमम्बरस्यसूर्याभिमुखो भूत्वा स्थण्डिले कुर्यात्।
 ‘पूजयित्वेति पुनः पूजनोपादानात् पूज्यान्तरावगतौ ग्रहभूतेष्वाद्यः
 पञ्च देवताः प्रणवादिभिश्चतुर्थ्यनैः स्नानामभिः पीठे पूज्याः।
 दिव्या मङ्गा भोजकाख्या ब्राह्मणविशेषास्तेचोत्तरापथे प्रसिद्धाः,
 तदन्ये भौमाः। अत्र वैश्वदेविकस्थाने मङ्गानुपवेश्य पित्र्यस्थाने
 ब्राह्मणान्तरानुपवेशयेत्। एवमत्र सदेति विशिष्टफललाभार्थं आवृ-
 त्तिकथनं, ‘प्रभा’ औज्वल्यं, ‘द्विजः’ चन्द्रमाः। ‘कान्तिः’ तेजः ‘जम्बूकः’
 वरुणः, “वरुणो वै जम्बूक इति श्रुतेः। वरुणश्चादित्यः, “वरुणो
 माघमासे तपतीति दर्शनात्। ‘गोपतिः’ पशुपतिः शम्भुरित्यर्थः।
 ‘कलशोद्भवः’ अगस्त्यः, स च गम्भीरतरसमुद्रपानादतिगम्भीरतया
 विवर्चितः।

ब्रह्मपुराणे ।

शुक्लाङ्गारकयुक्ता या चतुर्थी जायते यदा ।

अद्वया आद्भुतदिप्रो न प्रेतो जायते मृतः ॥

स्कन्दपुराणे ।

अमायां यदि शोमः स्यात् सप्तम्यां वै दिवाकरः ।

चतुर्दश्यां चतुर्थ्यां वा वारः स्यान्मङ्गलस्य तु ।

तदा आद्भं प्रकर्त्तव्यं पितृणां तृप्तिमिच्छता ॥

षष्टिवर्षसहस्राणि षष्टिवर्षशतानि च ।

नन्दन्ति पितरः स्वर्गे विमानवरमास्थिताः ।

तावन्तमेव कालं हि आद्भकर्त्तुस्तथा फलम् ॥

इति काम्या वाराः ॥

अथ काम्याः प्रकीर्णकालाः ।

तत्र विष्णुपुराणे ।

मासि मास्यसिते पक्षे पञ्चदश्यां नरेश्वर ।

तथाष्टकासु कुर्वीत काम्यान् कालान् शृणुष्व मे ॥

आद्भार्हमागतं द्रव्यं विशिष्टमथवा द्विजम् ।

आद्भं कुर्वीत विश्वाय व्यतीपातेऽयने तथा ॥

विषुवे वापि संप्राप्ते ग्रहणे शशि-सूर्ययोः ।

समस्तेष्वेव भूपाल राशिवर्के च गच्छति ॥

नक्षत्र-ग्रहपौडासु दुष्टस्वप्नावलोकने ।

इच्छाआद्भानि कुर्वीत नभस्यस्वागमे तथा ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

कार्यं आद्रुममावास्यां मासि मास्युदुपचये ।
 तथाष्टकास्त्रयवश्यमिष्टं कालं निबोध मे ॥
 विशिष्टब्राह्मणप्राप्तौ सूर्येन्दुग्रहणेऽयने ।
 विषुवे रविसंक्रान्तौ व्यतीपाते तु पुनश्च ॥
 आह्लाईद्रव्यसम्पत्तौ तथा दुःखप्रदर्शने ।
 जन्मर्च-गृहपौडासु आद्रं कुर्वीत चेच्छया ॥

विष्णुरष्याह ।

संक्रान्तिविषुवे चैव विशेषेणायनदयम् ।
 व्यतीपातोऽथ जन्मर्चं चन्द्र-सूर्यग्रहस्तथा ॥
 इत्येतान् आद्रकालांस्तु काम्यानाह प्रजापतिः ।
 आद्रमेतेषु यद्वत्तं तदानन्थाय कल्पते ॥

ब्रह्मवैवर्ते ।

अमावास्यां प्रयत्नेन आद्रं कुर्याच्छुचिः सदा ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति स्वर्गं चान्ते समश्रुते ॥
 दृतं दद्यादमावास्यां सोमस्याप्यायनं महत् ।
 एवमाप्यायितः सोमस्त्रीन् लोकान् धारयिष्यति ॥
 सिद्ध-चारण-गन्धर्वैः स्त्रियते नित्यपूजितः ।
 सर्वैः पुष्पैर्मनोज्ञैश्च सर्वकामपरिच्छदैः ॥
 नृत्य-वादित्र-गीतेश्च अप्सरोभिः सहस्रशः ।
 उपक्रीडिदिमानस्यः पितृभक्तो दृढव्रतः ॥
 सुदन्ति देव-गन्धर्वाः सिद्धसङ्गास्तं सदा ।

पितृभक्तस्त्वमावास्यां सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।

पितृन् देवान् यजन् भक्त्या यतोऽस्यामचयं फलम् ॥

तथा ।

पुष्टिं प्रजां सृतिं मेधां पुत्तानैश्वर्यमेव च ।

कुर्वाणः पौर्णमास्यान्तु सर्वं सम्पूर्णमश्नुते ॥

ब्रह्मपुराणे ।

नान्दीमुखानां प्रत्यब्दं कन्याराशिगते रवौ ।

पौर्णमास्यान्तु कर्त्तव्यं वराहवचनं यथा ॥

भाद्रपदमासान्तर्गते यत्र कचन दिने कन्याराशौ रविसंक्रमणे जाते तन्मासमध्यवर्त्तिन्यां पौर्णमास्यां नान्दीमुखानां पितृणां आहुं कर्त्तव्यम् । तच्चावश्यकं “प्रत्यब्दमिति वचनात् । नान्दीमुखशब्देन चात्र प्रपितामहात्परे विवक्षिताः यस्मादस्मिन्नेव पुराणेऽस्य वचन-स्थानन्तरमेवोक्तम् ।

ये स्युः पितामहादूर्ध्वं ते स्युर्नान्दीमुखास्त्वयः ।

प्रसन्नमुखसंज्ञास्तु मङ्गलीया यतस्तु ते ॥ इति ।

अत्र पितामहवचनेन प्रपितामहः लक्षणीयः यदुक्तं ब्रह्मपुराण-वचनात् ।

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

त्रयो ह्यश्रुमुखा ह्येते पितरः सम्प्रकीर्त्तिताः ।

तेभ्यः पूर्वं त्रयो ये तु ते तु नान्दीमुखाः स्युताः ॥ इति ।

अस्य नान्दीमुखवचनस्यैतत्पौर्णमासीनिमित्तकआहुविधिनैकवा-
क्यतापरत्वाच्चाह्वान्तरे नान्दीमुखशब्देन प्रपितामहात्परे त्रयो न

याद्याः । अथैतेषु नान्दीमुखसंज्ञाः किमर्थाः । अथ यथा चशब्दः
 पितरो गताः इत्यादौ च यदिग्रन्धोवचनस्याप्यभेददृष्टिविधानार्थः,
 तथाच वाराहकश्यपः पितृगणभेदप्रकरणोक्तनान्दीमुखाख्यपितृग-
 णाभेददृष्टिविधानार्थ उच्यते । तेन अतोऽत्र प्रसन्नमुखसंज्ञा इत्या-
 दिना नन्दनमुखयोगान्नान्दीमुखशब्दनिष्पत्तिरभिप्रेतेति दर्शितम् ।
 अतोनाभेददृष्ट्युपदेशार्थः । अथ कौण्डपायिनीये मासहोमेऽग्निहोच-
 मिति परशब्दः परच प्रयुज्यमानस्तदङ्गावङ्गमयन्नेयमिकाग्निहोचध-
 र्मातिदेशार्थः, तथाच नान्दीमुखशब्दोऽपि पुत्रजन्मादिकालविहित-
 प्रसिद्धनान्दीमुखधर्मातिदेशार्थः उक्तोत्तरत्वात् । न ह्ययं परशब्दः
 परसाक्ष्यविवक्षया प्रयुक्तः, किन्तु नन्दनमुखत्वयोगादिति । अतोऽस्य
 ग्रन्थेव प्रयोजनं मन्यामहे ।

हारीतः ।

अष्टकामाद्यभ्युदयास्तीर्थयाचोपपत्तयः ।

पितृणामतिरेकोऽयं मासिकार्थो भुवः स्मृतः ॥

ब्रह्मवैवर्त्त-वायुपुराणयोः ।

अथ कालं प्रवक्ष्यामि आद्रुकर्मणि पूजितम् ।

काम्य-नैमित्तिकाजस्रं आद्रुकर्मविधायिभिः ।

पुन्नाराधनमूलाः स्युरष्टकास्तिस्र एव च ॥

इति काम्याः प्रकीर्णकालाः ।

अथ सामान्यतः आद्रुतिथिनिर्णयः ।

तत्र यस्यां तिथौ आद्रुं विहितं सा चेद्दिनद्वयसम्बन्धिनौ तदा

षस्त्रिन्दिने अपराह्वयापिनी तत्रैव आहुमनुष्ठेयम् ।

तथाच निगमः ।

पूर्वाह्निकास्तु तिथयो देवकार्यफलप्रदाः ।

अपराह्निकास्तथा ज्ञेयाः पित्र्ये तु शुभप्रदाः^(१) ॥

दृष्टः ।

पूर्वाह्णे देवकार्याणि मनुष्याणां च मध्यमे ।

पितृणां चापराह्णे तु कार्यांश्चेतानि यत्नतः ॥

यदा तु दिनद्वये चापराह्वयापिनी तदा पूर्वैव याज्या ।

यथाह वृहन्मनुः ।

यस्यामस्तं रविर्याति पितरस्तामुपासते ।

तिथिस्तेभ्यो यतो दत्ता ह्यपराह्णे स्वयम्भुवा ॥

मनुरपि ।

यस्यामस्तं रविर्याति पितरस्तामुपासते ।

सा पितृभ्यो यतो दत्ता ह्यपराह्णे स्वयम्भुवा ॥

यस्यां अपराह्वसम्बन्धे सत्यस्तमयानुवृत्तिः सा पितृकार्ये प्रशस्ता
न तस्तमयमात्रसम्बन्धेत्यर्थः ।

तथाच हारीतोऽपि ।

अपराह्वः पितृणां तु चापराह्वानुयायिनी ।

सा याज्या पितृकार्ये तु न पूर्वाह्वानुयायिनी ॥

यदा त्वभयदिनद्वयेऽपराह्वयापिनी न सम्भते तदापिपूर्वैव ।

यथाह वृहत्याश्वक्यः ।

(१) शुभावहा इति ख० ।

देवकार्ये तिथिर्ज्ञेया यस्यामभ्युदितो रविः ।

पितृकार्ये तिथिर्ज्ञेया यस्यामस्तमितो रविः ॥

शिवरहस्य-सौरपुराणयोः ।

प्रातः प्रातरूपोऽस्या स्यात् तिथिर्देवफलेषुभिः ।

मूलं हि पितृदृष्ट्यर्थं पैत्रं चोक्तं महर्षिभिः ॥

नारदीयपुराणेऽपि ।

तिथेः प्रान्तं सुराख्यं हि उपोष्यं कवयो विदुः ।

पित्र्यं मूलं तिथेः प्रोक्तं शास्त्रज्ञैः कालकोविदैः ॥

पित्र्येऽस्तमयवेलायां सृष्टेत्पूर्वेर्निगद्यते ।

न तत्रौदयिकी ग्राह्या देवेष्वौदयिकी तिथिः ॥ इति ।

गोभिलोऽपि ।

सायाऋष्यापिनी या तु पार्वणे सा उदाहता ।

सापि मुहूर्त्तचयान्वितैवास्तमयसम्बन्धिनी ग्राह्या ।

तथाच बौधायनः ।

उदिते दैवतं भानौ पित्र्यञ्चास्तमिते रवौ ।

द्विसुहर्त्तं चिरऋश्च सा तिथिर्हव्य-कवयोः ॥

मनुः ।

यस्यामस्तं रविर्याति पितरस्तामुपासते ।

सा पितृभ्यो यतो दत्ता ह्यपराधे स्वयम्भवा ॥ इति ।

अपराध्यापिन्येवास्तमयसम्बन्धिनी ग्राह्या न तु तच्छून्येति-
वचनात् प्रतीयते । अतो वाचनिककालाभावाच्छाङ्कमेव न कर्त्तव्यं
अगधिकारात्, सत्यं किन्तु वस्तुतः त्रिसुहर्त्ताया अपि ।

तिथ्यादिषु भवेद्यावान् ह्रासोऽद्विः परेऽहनि ।

तावान् ग्राह्यस्तु पूर्वद्युरदृष्टोऽपि स्वकर्मणि ॥

इति वचनात् अधिककालकल्पनया अपराह्णेऽपि सम्भवात् ।
एतद्दिनचये, साम्ये दृष्टौ तत्तरैव ग्राह्या ।

तथाच व्याघ्रः ।

खर्वोदर्पस्तथा हिंसा त्रिविधं तिथिलक्षणम् ।

खर्व-दर्पो परौ पूर्व्यौ हिंसा स्यात्पूर्वकालिकी ॥

एतदाक्यविषयविवेकस्तु तिथिविशेषाद्दे, शुक्लपक्षे पूर्वाह्नव्या-
पिनी तिथिर्ग्राह्या, कृष्णपक्षेऽपराह्नव्यापिनी तिथिर्ग्राह्या ।

दे शुक्ले दे तथा कृष्णे युगादौन् कवयो विदुः ।

शुक्ले पूर्वाह्निके ग्राह्ये कृष्णे चैवापराह्निके ॥

इत्यादिवचनेभ्यः पूर्वाह्णापराह्णौ “आवर्त्तनात् पूर्वाह्णे ह्यपवपाह-
स्तथापर इति दर्शितौ अङ्गः पूर्वापरौ भागौ, इति निर्णयः, श्रेष्ठं
पूर्ववत् । यदा त्वमे तुल्यकालैकदेशं व्याप्तस्तदा दृष्टौ चये साम्येऽप्युत्तरैव
न पुनः दृष्टावेवोत्तरा चये साम्ये तु पूर्व्वेति “पूर्वा तु कर्त्तव्येत्यादि-
वचनस्य मृताहतिथिविषयत्वात् प्रथमातिक्रमे कारणासङ्गावाच्च ।

यो यस्य विहितः कालः कर्मणस्तदुपक्रमे ।

विद्यमानोभवेदङ्गं नोज्झितोपक्रमेण तु ॥

इत्यादिवचनात् । एकोद्दिष्टादिश्राद्धेषु पुनर्मध्याह्नव्यापिनी
ग्राह्या ।

तथाच दृष्टगौतमः ।

मध्याह्नव्यापिनी या स्यात् षैल्लोद्दिष्टे तिथिर्भवेत् ।

अपराह्व्यापिनी या पार्वणे सा तिथिर्भवेत् ॥

बौधायनोऽपि ।

मध्याह्नव्यापिनी या तु तिथिः पूर्वापरापि वा ।

तस्यां पितृभ्यो दातव्यं द्वाषष्ट्यौ न कारणम् ॥

तथाच हारीतः ।

आमश्राद्धन्तु पूर्वाह्णे एकोद्दिष्टन्तु मध्यतः ।

पार्वणं चापराह्णे तु प्रातर्द्विनिमित्तकम् ॥

दैविकश्राद्धे तु पूर्वाह्नव्यापिनी तिथिर्याह्या ।

कर्मणो यस्य यः कालस्तत्कालव्यापिनी तिथिः ।

इत्यादिवचनात् तस्य च पूर्वा एव विधानात् ।

तथाच मनुः ।

पूर्वाह्णे दैविकं श्राद्धमपराह्णे तु पार्वणम् ।

एकोद्दिष्टन्तु मध्याह्णे प्रातर्द्विनिमित्तकम् ॥

दैविकश्राद्धलक्षणं पारस्कारोक्तं ग्राह्यम् ।

देवानुद्दिश्य क्रियते यत्तदैविकमुच्यते ।

तन्नित्यश्राद्धवत्कुर्याद्वादश्यादिषु यत्नतः ॥

इति निर्णयः, शेषं पूर्ववत् । यदापि तिथिवृद्धिवशात् उभे अपि
समयं कर्मकालं व्याप्नुतः चयवशाद्वा कर्मकालं न स्पृशतस्तदाप्युत्तरेव
याह्या ।

दिसुहृत्तं चिरहो वा सा तिथिर्हव्य-कव्ययोः ।

उदिते दैवतं भानौ पित्र्यश्चास्तमिते रवौ ॥

अपवासप्रतादीनां घटिकैकापि दृश्यते ।

उदये सा तिथिर्ज्ञेया विपरौता तु पेटकी ॥

इति वचनात् । नन्वस्मादेव वचनात् यदापि पूर्वाह्णं व्याप्नोति उदयेऽपि द्विमुहूर्त्तार्द्धव्यापिनी पूर्वाह्णं व्याप्नोति तदाप्युत्तरैव कस्मान्न गृह्यते “कर्मणोयस्येत्यादेः सामान्यशास्त्रत्वादिति । उच्यते । सत्यं, यत्रोभयदिनेऽपि कर्मकालव्यापिनी तिथिः कर्मकाशं न स्पृशति वा तत्र का तिथिर्ग्राह्येति सन्देहे वचनाकाङ्क्षायां सामान्य-शास्त्रादिशेषशास्त्रस्य शीघ्रप्रवृत्तेस्तदुक्ता तिथिर्गृह्यते । अत्र पुनरेक-स्मिन्नेव दिने विहितकर्मकाले विहिततिथिलाभेन का तिथिर्ग्राह्येति सन्देहाभावान्निश्चायकवचनानवकाशः ।

इति सामान्यतः आहुनिर्णयः ।

अथ प्रेतआहुकालः ।

तत्र तावन्नवसंज्ञकानां आहुतानां, तत्र चान्तर्दशाहं क्रियमाणानां नवआहुसंज्ञां निवेशयन्नाश्वलायनोद्देशाहपर्यन्तं नवआहुकालं मन्यते “नवआहुं दशाहानि नवमिश्रन्तु षडृतन् इति । एषान्तु अहःसंज्ञया देश-कालविभागमेकादशाहिकस्य च नवआहुसंज्ञकत्वमाह, नागर-खण्डे भर्तयज्ञः ।

त्रीणि सञ्चयनस्यार्थं तानि वै शृणु साम्प्रतम् ।

यत्र स्थाने भवेन्मृत्युस्तत्र आहुं तु कारयेत्^(१) ॥

एकोद्दिष्टं ततो मार्गं विश्रामो यत्र कारितः ।

ततः सञ्चयनस्थाने तृतीयं आङ्गमिष्यते ॥

पञ्चमे सप्तमे तद्वदष्टमे नवमे तथा ।

दशमैकादशे चैव नवआङ्गानि तानि वै ।

सम्प्राप्तायां वैतरिण्यां ततस्तृप्तिमवाप्नुयात् ॥

ब्रह्मपुराणे ।

तृतीयेऽहनि कर्त्तव्यं प्रेतदाहावनौ द्विजाः ।

सूतकान्ते गृहे आङ्गमेकोद्दिष्टं प्रचक्षते ॥

आह कात्यायनः ।

चतुर्थे पञ्चमे चैव नवमैकादशे तथा ।

यदत्र दीयते जन्तोस्तत्रवआङ्गमुच्यते ॥

व्यासः ।

प्रथमे सप्तमे चैव नवमैकादशेऽहनि ।

यत्तु वै दीयते जन्तोस्तत्रवआङ्गमुच्यते ॥

आह शङ्खः ।

आद्यं आङ्गमशुद्धोऽपि कुर्यादेकादशे तथा ।

कर्तृस्तात्कालिकी शुद्धिरशुद्धः पुनरेव सः ॥

‘आद्यं’ नवं ।

पैठौनसिः ।

मद्यःशौचे प्रदातव्यं प्रेतस्यैकादशेऽहनि ।

स एव दिवसस्तस्य आङ्ग-ग्रथ्यासनादिषु ॥

कूर्मपुराणे ।

प्रेताय च गृहद्वारि चतुर्थं भोजयेद्विजान् ।

दितौयेऽहनि कर्त्तव्यं चुरकर्म सवान्धवैः ॥
 चतुर्थे बान्धवैः सर्वैरश्यां सञ्चयनं लभेत् ।
 पूर्वान् दिजान् प्रभुञ्जीत युग्मांस्तु श्रद्धया शुचीन् ॥
 पञ्चमे नवमे चैव तथैवैकादशेऽहनि ।
 युग्मांस्तु भोजयेद्विप्रान् नवश्राद्धन्तु तद्विदुः ॥

ब्रह्मपुराणे ।

चतुर्थे ब्राह्मणान् पञ्च पञ्चमेऽहनि भूयतां ।
 नवमे वैश्यजातीनां शूद्राणां दशमात्परे ॥

अत्रिः ।

प्रेतायं सूतकान्ते तु ब्राह्मणान् भोजयेत्ततः ।
 नवश्राद्धनिमित्तं तु एकमेकादशेऽहनि ॥

एवञ्च सत्येकादशाहिकान्नवश्राद्धादशौचान्ते विधीयमानं ब्राह्म-
 णभोजनं कर्मान्तरमिति गम्यते ।

वृहस्पतिः ।

चतुर्थेऽहनि विप्रेभ्यो देयमन्नं हि बान्धवैः ।
 गावः सुवर्णं वित्तञ्च प्रेतमुद्दिश्य शक्तिः ॥

‘चतुर्थेऽहनि’ सञ्चयाह इत्यर्थः ।

यदिष्टं जीवतश्चासीत्तद्दद्यात्तस्य यत्नतः ।

‘तस्य’ प्रेतस्य, ‘जीवतः’, ‘यदिष्टं’ किञ्चिदभीष्टं, ‘आसीत्तद्दद्या-
 दित्यर्थः ।

इति नवश्राद्धकालः ।

अथ षोडशश्राद्धानीत्येवंप्रसिद्धानां प्रेतश्राद्धानां कालः ।

तत्र ब्रह्मपुराणे ।

नृणां तु त्यक्तदेहानां श्राद्धाः षोडश सर्वदा ।

चतुर्थे पञ्चमे चैव नवमैकादशे तथा ॥

ततो द्वादशभिर्मासैः श्राद्धा द्वादशसङ्ख्याया ।

कर्त्तव्याः श्रुतितत्त्वेषां तत्र विप्रांसु भोजयेत्^(१) ॥

आह्नवकथः ।

द्वादश प्रतिमासानि आद्यं षण्मासिके तथा ।

सपिण्डीकरणश्चैव इत्येतच्छ्राद्धषोडशम् ॥

षण्मासिके इत्येतेन विहितयोः श्राद्धयोर्निरूपणमाह ।

एकाहेन तु षण्मासा यदा स्युरपि वा त्रिभिः ।

न्यूनाः संवत्सरश्चैव स्यातां षण्मासिके तदा ॥

एकेनाह्ना त्रिभिर्वा यदा षण्मासा न्यूनाः स्युः संवत्सरश्च तदा
षण्मासिकाब्दिके श्राद्धे कर्त्तव्ये इत्यर्थः ।

भविष्यत्पुराणे ।

अस्थिसञ्चयने श्राद्धं त्रिपक्षे मासिकानि च ।

रिक्तयोश्च तथा तिथ्योः प्रेतश्राद्धानि षोडश ॥

रिक्तयोस्तिथ्योरित्येकेनाह्ना न्यूने षष्ठे द्वादशे च मास इत्यर्थः ।

तथा पैठौनसिः ।

षण्मासिकाब्दिके श्राद्धे स्यातां पूर्वद्युरेव ते ।

मासिकानि स्वकीये तु दिवसे द्वादशेऽपि च ॥

तथा ।

सपिण्डीकरणादर्वाक्षुर्यात् आङ्गानि शोडश ।

एकोद्दिष्टविधानेन कुर्यात्सर्वाणि तानि तु ॥

ब्रह्मपुराणे ।

द्वादशेऽहनि मासे च त्रिपत्ते च ततः परम् ।

मासि मासि तु कर्त्तव्यं यावत्संवत्सरं द्विजैः ॥

ततः परतरं कार्यं सपिण्डीकरणं क्रमात् ।

कृते सपिण्डीकरणे पार्वणं चोच्यते पुनः ।

ततः प्रभृति निर्मुक्तः प्रेतत्वात् पितृताङ्गतः ॥

व्याघ्रपादः ।

एकादशे चतुर्थे च मासि मासि च तत्परम् ।

प्रतिमंवत्सरञ्चैवमेकोद्दिष्टं मृताहनि ॥

अग्निमन्त्रेन आङ्गे विशेषमाह कात्यायनः ।

आङ्गमग्निमतः कार्यं द्वादशेऽहनि ।

ध्रुवाणि तु प्रकुर्वन्ति प्रमृताहानि सर्वदा ॥

त्रिपत्तिकादूर्ध्वानि 'ध्रुवाणि' । अतएव जातृकर्णः ।

ऊर्ध्वं त्रिपत्तात् यत् आङ्गं मृताहन्येव तद्भवेत् ।

अधस्तु कारयेद्वाहादाहिताग्नेर्हिज्जन्नः ॥ इति ।

हारीतस्त्वसमर्थविषये मासिकानां कालविकल्पानाह ।

मुख्यं आङ्गं मासि मासि अपर्याप्तावृतुं प्रति ।

द्वादशाहेन वा कुर्यादेकाहे द्वादशाथ वा ॥ इति ।

अत्रोपरितने प्रकरणे वृद्धावुपस्थितायां सपिण्डीकरणपकर्षणं वक्ष्यते तन्निबन्धनं च मासिकानामपकर्षं पुनरावृत्तिश्च तत्रैव वक्ष्यामः, अत्र च मासिकानि मासोपक्रम एव कर्त्तव्यानि । तथाहि माससंबन्धि मासिकं, माससंबन्धश्च मासान्तर्गतदिनसंबन्धेनाप्युपपद्यते, एवञ्च प्रथमातिक्रमे कारणभावात् मासोपक्रम एव कर्त्तव्यता निश्चीयते । एवञ्च “प्रथममासिको न मासिक-द्वितीयमासिक-त्रैपच्चिक-तृतीय-चतुर्थ-पञ्चमो न षाण्मासिक-षाण्मासिक-सप्तमाष्टम-नवम-द्दशमैकादशमासिको नाब्दिकानि षोडश आह्वानि क्रमेण दद्यादिति कल्पसूत्रविहितक्रमोऽप्युपपद्यते । अन्यथा स न स्यात् षाण्मासिकस्थो न षाण्मासिकोत्तरकालत्वात्, एवमन्यत्रापि । यत्तु “ततो द्वादश-भिर्मासैः आह्वानि दशसंख्येयेति वचनान्मासान्ते मासिकं कार्यमित्युक्तं, तद्विचारासहत्वादुपेक्षणीयं । तस्मादाचारानुगुण्याच्च मासोप-क्रम एव मासिकानीति सिद्धम् ।

इति षोडशआह्वानीत्येवंप्रसिद्धानां कालाः ।

अथ सपिण्डीकरणकालः ।

तत्र यथाकालं दशसु मासिकेषु अनुष्ठितेषु पूर्णे संवत्सरे तदूद्ध-
त्सिर्गिकोऽनग्निकसपिण्डीकरणस्य कालः ।

तथाच मार्कण्डेयपुराणे मासिकान्तानि आह्वान्युक्ताभिहितम् ।

अथ संवत्सरे पूर्णे यथावत्क्रियते नरैः ।

सपिण्डीकरणं सम्यक् तत्रापि विधिरुच्यते ॥

कालस्थानग्निकर्तृकानग्निमद्वैवत्यसपिण्डीकरणाङ्गत्वं नैमित्तिकं
च कालान्तरमुक्तं भविष्यत्पुराणे ।

सपिण्डीकरणं कुर्यात् यजमानो ह्यनग्निमान् ।

अनाहिताग्नेः प्रेतस्य पूर्णेऽब्दे भरतर्षभ ॥

उक्तञ्च पुलस्त्येन ।

निरग्निकः सपिण्डत्वं पितुर्मातुश्च धर्मतः ।

पूर्णे संवत्सरे कुर्यात् वृद्धिर्वा यदहर्भवेत् ॥

‘वृद्धिः’ चौल-मौञ्जी-विवाहादिरूपोऽभ्युदयः । उपलक्षणं चैतत् ।
नान्दीआहुनिमित्तभूतस्य कर्ममात्रस्य, एतत् “स्वप्नाध्यायाध्ययनाद्युप-
मभ्याप्तावित्युपश्रवने “कर्तुर्नान्दीमुखमिति शास्त्रायनवचने च स्फु-
टीभविव्यति । सैषा यस्मिन् दिने वृद्धिरापद्येत ततः प्रागेवापकृत्य
सपिण्डीकरणं कृत्वा तदङ्गभूतं नान्दीमुखमंजितं आहुं कुर्यादित्यर्थः ।
अनेन प्रवृत्ताधिकारस्योपरिममापितप्रेतआहुस्य चौल-मौञ्जी-
विवाहाधानादौ तदङ्गभूतेन नान्दीमुखआहुनाधिकारोऽपि दर्शितः ।

आह लघुहारीतः ।

भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा सपिण्डः शिष्य एव च ।

महपिण्डक्रियां कृत्वा कुर्यादभ्युदयं ततः ॥

नागरखण्डे ।

ततः सपिण्डीकरणं वत्सरादूर्द्धतः स्थितम् ।

वृद्धिर्वा गामिनौ चेत्स्यात् तद्वर्गपि कारयेत् ॥

आधानाङ्गभूतान्नान्दीआहुना प्रागपकर्षमभिप्रेत्याह उग्रनाः ।

पितुः सपिण्डीकरणं वार्षिके मृतवत्सरे ।

आधानाद्युपसंप्राप्तावेतन्नागपि वत्सरात् ॥

तत्र चापहृत्यमाणे सपिण्डीकरणे तदन्तमपकर्षे स्यादिति न्या-
यात् पूर्वाणि मासिकादीन्यपहृत्य कृत्वा सपिण्डीकरणं कर्त्तव्यम् ।
इवग्निष्टोऽप्याह ।

आङ्गानि षोडशादत्त्वा नैव कुर्यात् सपिण्डनम् ॥

तद्भानौ तु कृते प्रेतः पितृत्वं नोपपद्यते ॥

अपकर्षपक्ष एवैतत्, अनपकर्षे तु क्रमविधानादेव तत्सिद्धिः ।
अतएव शास्त्राचार्यनिः ।

प्रेतआङ्गानि सर्वाणि सपिण्डीकरणं तथा ।

अपहृत्य प्रकुर्वीत कुर्वन्नान्दौमुखं ततः ॥

यत्तु लौगाचिवचनम् ।

यस्य संवत्सरादर्वाक् सपिण्डीकरणं भवेत् ।

मासिकं चोदकुम्भञ्च देयं तस्यापि वत्सरम् ॥ इति ।

तत्तु तदन्तापकर्षन्यायेन कृतेष्वपि मासिकेषु “तान्येव तु पुनः
कुर्यादिति कल्पसूत्रकारवचनोक्तपुनरनुष्ठानविषयत्वेन व्याख्येयम् ।
अपहृत्येत्यनुवृत्तावाह उशनाः ।

वृद्धिशास्त्रविहीनस्तु प्रेतआङ्गानि यश्चरेत् ।

आङ्गौ स नरके घोरे पितृभिः सह पच्यते ॥

अनुपस्थितायां वृद्धौ यः प्रेतआङ्गान्यपकर्षेदित्यर्थः । वृद्धिआङ्ग-
मन्तरेणानपकर्षोऽयं समर्थविषयः । असमर्थविषये तु वृद्धिआङ्गप्र-
त्युपस्थानं विनाप्यपकर्षणम् ।

अपहृत्यमाणस्य च कालविकल्पमाह गोभिलः ।

पूर्णे संवत्सरे षण्मासे त्रिपचे वा यदहर्वा दृष्टिरापद्येतेति ।
अत्र केचित् “पूर्णे संवत्सरे यदहर्वा दृष्टिरापद्येतेत्येतयोः पञ्चयो-
रनग्निकैकविषयत्वं “षण्मासे त्रिपचे वेत्येतयोस्तु साग्निकैकविषयत्व-
मिति व्यवस्थां मन्यन्ते उद्भावयन्ति चात्र पैठीनसिवचनम् ।

त्रिपचेऽग्निमतः कालो दृष्ट्वीष्टापूर्तकर्मसु ।

सपिण्डीकरणं कुर्यात् पूर्णे सम्बत्सरेऽपि च ॥ इति ।

अनग्निमत्सपिण्डीकरणवचनान्यप्युपन्यस्यन्ति । तत्रेदं वक्तव्यं यद-
ग्निमत्त्वविशेषणवत्स्त्रिपचादिपचाः सन्ति सन्तु ते तस्य संवत्सरान्ते
कर्तुं समर्थस्यापि मुख्यकल्पाः^(१) । अनग्निकस्य त्वसामर्थ्यप्रयुक्ताः
प्रकृतगोभिलवचनोक्तसंवत्सरपचेणैकवाक्यतां गताः सन्तः सम्बन्धनुकल्पाः ।
चतुर्विंशतिमते ।

सपिण्डीकरणं चाब्दे सम्पूर्णेऽभ्युदयेऽपि वा ।

द्वादशाहे तु केषाञ्चित् मतञ्चैकादशे तथा ॥

इत्यनग्निकसपिण्डीकरणकालः ।

अथ साग्निकसपिण्डीकरणकालः ।

तत्राह लघुहारीतः ।

अनग्निस्तु यदा वीर भवेत्कुर्यात्तदा गृही ।

प्रेतश्चेदग्निमांस्तु स्यात् त्रिपचे वै सपिण्डनम् ॥

अत्र गृही आहुकर्त्ता यद्याहवनीयरहितः प्रेतस्याहवनीयवान्

भवेत् तदा स कर्त्ता तस्य प्रेतस्य मृताहदिवसादारभ्य पञ्चत्रये पूर्णं
सपिण्डीकरणं कुर्यात् ।

तथा ।

यजमानोऽग्निमान् राजन् प्रेतश्चानग्निमान् यदा ।

द्वादशाहे भवेत्कार्यं सपिण्डीकरणं सुतैः ।

अथ मृताहादारभ्य द्वादशे दिने इति वेदितव्यम् ।

आह कात्यायनः ।

एकादशाहं निर्वर्त्य पूर्वं दर्शाद्यथाविधि ।

प्रकुर्वीताग्निमान् विप्रो मातापित्रोः सपिण्डनम् ॥

अस्याभिप्रायः । अग्निमता ह्यमावास्यायां पिण्डपितृयज्ञः पिण्डा-
न्वाहार्यकञ्च कर्त्तव्यम् । तच्च प्रमौतमातापितृकस्य सपत्नीकपित्रादि-
देवत्यं । न चाकृतसपिण्डीकरणयोस्तयोर्दर्शश्चाद्धादौ देवतात्वमुप-
पद्यते तस्य सपिण्डीकरणकालिकलस्मरणात् । अतः पिण्डपितृ-
यज्ञश्चाद्धयोः लोपो मा भूदिति मत्वाग्निमान् विप्र एकादशाहे
कर्त्तव्यं प्रेतकार्यं निर्वर्त्य द्वादशाहत् प्रागेव यस्मिन् कस्मिन्नहनि
मातापित्रोः सपिण्डीकरणं कुर्यादिति ।

अतएवाह प्रजापतिः ।

नासपिण्ड्याग्निमान् पुत्रः पितृयज्ञं समाचरेत् ।

न पार्वणं नाभ्युदयं कुर्वन्न लभते फलम् ॥ इति ।

विप्रग्रहणमुपलक्षणं चक्षियादिष्वपि न्यायस्य तुल्यत्वात् ।

पञ्चान्तरमाह हारीतः ।

या तु पूर्वममावास्या मृताहाद्दशमौ भवेत् ।

सपिण्डीकरणं तस्यां कुर्यादेव सुतोऽग्निमान् ॥

मृताहादारभ्य यद्दशममहर्भवति तस्मात् परा यामावास्या
तस्यामित्यर्थः ।

अतएवाह जाबालिः ।

सपिण्डीकरणं कुर्यात्पूर्वदर्शेऽग्निमान् सुतः ।

परतो दशरात्रस्य पूर्णेऽब्दे च तथापरः ॥

मृताहमारभ्य दशरात्रं तस्मात् परतो यः प्रथमो दर्शो भवेत्
तस्मिन्नग्निमान् सुतः पित्रोः सपिण्डीकरणं कुर्यादित्यर्थः । दशरात्र-
ग्रहणं आशौचोपलक्षणार्थं । तदेवं साम्निकस्य त्रयः सपिण्डीकरण-
काला उक्ता भवन्ति, द्वादशाहः, दशाहात्परकालौनाथा अमा-
वास्यायाः पूर्वं किमप्येकमहः, दशाहात्परममावास्या चेति ।

इति साम्निकसपिण्डीकरणकालाः ।

इति त्रैवर्णिकानां ।

अथ शूद्रस्य सपिण्डीकरणकालः ।

तत्र सपिण्डीकरणं कर्त्तव्यमित्यनुवृत्तौ विष्णुः ।

मन्त्रवर्जं हि शूद्राणां द्वादशेऽहनि कीर्त्तितम् ॥ इति ।

अमावास्याश्राद्धकारिशूद्रविषयमेतदिति वृद्धाः, वचनवशादा-
शौचमध्य एव श्राद्धाङ्गीकरणम् ।

इति शूद्रस्य सपिण्डीकरणकालः ।

अथ सांवत्सरिककालनिर्णयः ।

तत्र तावत् दद्यादनिर्णयः ।

ब्रह्मपुराणे ।

प्रतिसंवत्सरं कार्यं मातापित्रोर्मृतेऽहनि ।

पितृव्यस्याप्यपुत्रस्य भ्रातृव्येष्टस्य चैव हि ॥

मातादीनां श्राद्धं कार्यमित्यनेनार्थात् पुत्रादीनां कर्तव्यमुक्तं ।
एतच्चाधिकारिमात्रोपलक्षणार्थं । भ्रातुरित्यत्रापुत्रस्येत्यनुषङ्गनीयं ।
व्येष्टस्येत्यनेन तु कनिष्ठस्य भ्रातृर्नावश्यकं सांवत्सरिकमिति दर्शितं ।
तथाच ।

न पुत्रस्य पिता दद्यान्नानुजस्य तथाग्रजः ।

इति नियताधिकारनिराकरणात् । स्नेहादिना त्वनियतेनाधि-
कारेण पुत्रस्य कनिष्ठस्यापि सांवत्सरिकं कर्त्तव्यमेव ।

तथाचोक्तं ।

अपि स्नेहेन कुर्यातां सपिण्डीकरणं विना । इति ।

प्रभासखण्डे ।

मृताहनि पितुर्थस्तु न कुर्याच्छ्राद्धमादरात् ।

मातुश्चैव वरारोहे वत्सरान्ते मृतेऽहनि ।

नाहं तस्य महादेवि पूजां गृह्णामि नो हरिः ॥

भविष्यत्पुराणे ।

सर्वेषामेव श्राद्धानां श्रेष्ठं सांवत्सरं मतम् ।

क्रियते यत् खगश्रेष्ठ मृतेऽहनि बुधैः सदा ॥

मृतेऽहनि पितृयस्तु न कुर्याच्छ्राद्धमादरात् ।
 मातुस्तु खगश्राद्धं वत्सरान्ते मृतेऽहनि ॥
 नाहं तस्य खगश्रेष्ठ पूजां गृह्णामि नो हरिः ।
 न ब्रह्मा न च वै रुद्रो न चान्ये देवतागणाः ॥
 तस्माद्यत्नेन कर्त्तव्यं वर्षे वर्षे मृतेऽहनि ।
 नरेण खगश्राद्धं भोजकेन विशेषतः ॥
 भोजको यस्तु वै श्राद्धं न करोति खगाधिप ।
 मातापितृभ्यां सततं वर्षे वर्षे मृतेऽहनि ॥
 स याति नरकं घोरं तामिस्रं नाम नामतः ।
 ततो भवति दुष्टात्मा नगरे शूकरः खगः ॥

तच्च मृताहग्रब्देन मरणाहर्वर्त्तिनी तिथिर्विवक्षिता संवत्स-
 रान्ते मुख्यमृताहस्यासम्भवात् । न हि तान्येवाहानि परि-
 वर्त्तन्ते । न ह्यङ्गां प्रातिखिकं नामास्ति चिह्नं वा, अतो यच्च
 कश्चिदङ्गि सांवत्सरिकं प्राप्नुयात् । संवत्सरान्तमहर्गणेनेति चेत् । न ।
 मृताहग्रहणानर्थक्यापत्तेः । अतो मरणाहर्वर्त्तिनी तिथिर्विवक्षिता ।
 अहर्ग्रहणं रात्रेरप्युपलक्षणार्थं, तेन रात्रिमृतस्यापि सा तिथिर्लभ्यते,
 एवञ्च संवत्सरान्ते मृताहसम्बन्धिन्यां तिथौ सांवत्सरिकं कर्त्तव्य-
 मिति लभ्यते ।

अथ च ।

यां तिथिं समनुप्राप्य उदयं याति भास्करः ।
 सा तिथिः सकला ज्ञेया दानाध्ययनकर्मसु ॥
 यां तिथिं समनुप्राप्य अस्तं याति दिवाकरः ॥

सा तिथिः सकला ज्ञेया दानाध्ययनकर्मसु ॥

इति देवलादिवचनानुसाराद्यथा कर्मकालेष्वविद्यमानाया अपि तिथेः सम्पूर्णत्वकल्पनया ग्रहणं न तथा मृताहवर्तिन्यास्तित्थेर्मरण-सम्बन्धितया ग्रहणं किन्तु मरणकालिक्या एव । अतः सांवत्सरिके मृताहग्रब्देनोक्ता मरणकालिक्येव तिथिर्वेदितव्या ।

तदाह नारदीयपुराणे वशिष्ठः ।

पारणे मरणे नृणां तिथिस्तात्कालिकी स्मृता

पित्येऽस्तमयवेलायां स्पृष्टा पूर्णा निगद्यते ॥

‘तात्कालिकी’ यस्मिन् काले उपवासादिव्रतपारणं मरणं वा तात्कालिक्येव तथोस्तिथिः, न पुनरतत्कालवर्तिनी प्रातरादिषु चिमूढकर्त्तादिमाना, पित्ये सांवत्सरिकादौ अस्तमयवेलायां अह-रन्तःस्पृष्टापि मरणकालिकी तिथिः सम्पूर्णा निगद्यते, एतदुक्तं भवति मरणकालिक्यां तिथौ सांवत्सरिके कर्त्तव्ये प्राप्ते यदि सास्तमयवेलायामपि दिनान्तेऽस्ति तदा सा कुतपापराक्षयोरस्तीति मत्वा तदुपलक्षित एव दिवसे कुतपकालिकं आहुं कर्त्तव्यमिति । अथ वाच मृताहग्रब्देनोपलक्षणत्रयविशिष्टमहोरात्रमभिप्रेतं ।

तदाह व्यासः ।

मास-पक्ष-तिथिस्पृष्टे यो यस्मिन् द्वियतेऽहनि ।

प्रत्यब्दं तत्तथाभूतं चयाहं तस्य तं विदुः ॥ इति ।

‘तथाभूतमित्युपलक्षणत्रयोपेतं ।

अत्र च सांवत्सरिकादिपित्कार्थं चान्द्रस्यैव मासस्य ग्रहणमाह व्यासः ।

विवाहादौ स्मृतः सौरौ यज्ञादौ सावनः स्मृतः ।

आब्दिके पितृकार्ये च मासश्चान्द्रमसः स्मृतः ॥ इति ।

लघुहारीतः ।

चक्रवत्परिवर्त्तत सूर्यः कालवशाद्यतः ।

अतः सांवत्सरं आद्धं कर्त्तव्यं मासचिह्नितम् ॥

मासचिह्नं तु कर्त्तव्यं पौष-माघाद्यमेव हि ।

यतस्तत्र विधानेन मासः स परिकीर्तितः ॥

पौषादिसंज्ञा चान्द्रस्यैव, तथाहि पुष्येण युक्तसूक्तो यस्यां पौर्णमास्यां सा पौषौ सा यस्मिन्मासे स पौषो मासः, एवं माघा-
दयोऽपि ।

तदाह पाणिनिः ।

नचत्रेण युक्तः कालः सास्मिन् पौर्णमासीति संज्ञायामिति ।

न च सौर-सावनयोरेवंविधास्ति संज्ञा एवंविधपौर्णमासीयो-
गनियमो वा, अतः सांवत्सरिकादौ चान्द्र एव मासो ग्राह्यः ।

द्यत्पुनर्वचनम् ।

यस्मिन् राशौ गते सूर्ये विपत्तिं याति मानवः ।

तद्राशावेव कर्त्तव्यं पितृकार्यं मृतेऽहनि ॥

तदेतदधिमासमृतविषयं ।

अधिमासविपत्तिश्चेत् सौरं मानं समाम्रयेत् ।

अ एव दिवसस्तस्य आद्ध-पिण्डोदकादिषु ॥

अथ चयाहद्वैधे निर्णयः । तत्र चयाहआद्धे तिथिद्वैधे कर्म-
कालव्यापिनी ग्राह्या ।

यदाह व्यासः ।

कर्मणो यस्य यः कालस्तत्कालव्यापिनी तिथिः ।

तथा कर्माणि कुर्वीत ह्रास-वृद्धौ न कारणम् ॥

स्कन्दपुराणे ।

यस्मिन् काले तु यत्कर्म तत्कालव्यापिनी तिथिः ।

तच्च सांवत्सरिकं द्विविधं पार्वणमेकोद्दिष्टं च, तत्र पार्वणस्या-
पराहः कालः एकोद्दिष्टस्य मध्याह्नः ।

तथाच वृद्धगौतमः ।

मध्याह्नव्यापिनी या स्यात् सैकोद्दिष्टे तिथिर्भवेत् ।

अपराहव्यापिनी या तु पार्वणे सा तिथिर्भवेत् ॥

अत्र केचिदाहुः । यदा तिथिसाम्ये द्वयोरपि तिथ्योरपराह-
सम्बन्धस्तदानीं पार्वणेतिकर्तव्यताके सांवत्सरिके पूर्वैव तिथिर्याह्ना,
तत्र यद्यपि परस्मिन्नपि दिने कर्मकालव्याप्तिसम्भवः तथापि प्रथ-
मातिक्रमे कारणाभावात् पूर्वस्मिन्नेवाहनि आहूम् ।

आह सुमन्तुः ।

द्विरहव्यापिनी चेत्स्यात् मृताहस्य तु या तिथिः ।

पूर्वस्यां निर्वपेत्पिण्डमित्याङ्गिरसभाषितम् ॥

वृद्धयाज्ञवल्क्यः ।

देवकार्ये तिथिर्ज्ञेया यस्यामभ्युदितो रविः ।

पितृकार्ये तिथिर्ज्ञेया यस्यामस्तमितो रविः ॥

शिवरहस्य-सौरपुराणयोः ।

प्रातः प्रान्त उपोष्या स्यान्तिथिर्देवफलेषुभिः ।

मूलं हि पितृदृष्ट्यर्थं पैत्रं चोक्तं महर्षिभिः ॥

‘मूलं’ आरम्भः ।

नारदीयपुराणेऽपि ।

तिथेः प्रान्तं सुराख्यं हि उपोष्यं कवचो विदुः ।

पैत्रं मूलं तिथेः प्रोक्तं शास्त्रज्ञैः कालकोविदैः ॥

निगमः ।

पूर्वाह्निकास्तु तिथयो देवकार्ये फलप्रदाः ।

अपराह्निकास्तथा ज्ञेयाः पित्र्ये तु सुखावहाः ॥

अत्रापराह्नः सूक्तकालप्रकरणे वक्ष्यमाणेष्वपराह्णेष्वन्यतमो वेदि-
तथ्यः ।

तथाच शिवरहस्य-ब्रह्मवैवर्त्त-सौर-नारदीयपुराणेषु ।

दर्शञ्च पौर्णमासञ्च पितुः सांवत्सरं दिनम् ।

पूर्वविद्धमकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥ इति ।

तदेवं तिथिसाम्ये पूर्वा ग्राह्येति सिद्धम् ।

वैषम्ये त्राह बौधायनः ।

सा तिथिस्तदहोरात्रं यस्यामभ्युदयाद्रविः ।

वर्द्धमानस्य पचस्य ह्रासे त्वस्तमियाद्रविः ॥

अथाहमेव विषयीकृत्य स एवाह ।

अपराह्णद्वयव्यापी प्रमौतस्य यदा तिथिः ।

अये पूर्वा तु कर्त्तव्या वृद्धौ कार्या तथोत्तरा ।

यन्तु व्याघ्रेण तिथिसाम्येऽपि परतिथिग्रहणमुक्तं ।

स्वर्द्धौ दर्पस्तथा हिंसा चिविधं तिथिलक्षणम् ।

खर्व-दर्पौ परौ पूज्यौ हिंसा स्थात् पूर्वकालिकी ॥

तदेतस्मान्न्याय्यास्त्वं चयाहव्यतिरिक्ततिथिविषयमासन्नदिनद्वय-
समग्रापराहव्यापिले तिथिवृद्धौ परैव ग्राह्येति । तदयुक्तं । यदा हि
तिथिवृद्धिवशाद्दे अपि समग्रं अपराहं व्याप्नुतस्तदा साम्यवद्वृद्धावपि
“झहव्यांपिनी चेत्यादित्याद्यनेकवचनवशात् “प्रथमं वा नियम्येत कार-
णादतिक्रमः स्यादित्यनेनैव न्यायेन पूर्वतिथिग्रहणस्य युक्तत्वात् । तथा
दिनद्वये अपराहैकदेशव्यापित्वसाम्ये पूर्वति वक्ष्यते । तथा दिन-
द्वयसमग्रापराहव्यापिले वृद्धावपि पूर्वति, तच्च साम्ये तिथिः पूर्वैव
ग्राह्या । यद्यपि “झहव्यांपिनी चेत्यादिति वचनानि चयाहतिथि-
साम्यव्यतिरिक्तविषयत्वेनाप्युपपद्यन्ते खर्वग्राह्यश्च मृततिथिसामान्य-
व्यतिरिक्तसाम्यविषयत्वेन, तथापि वज्रग्राह्यानुरोधात् खर्वग्राह्य-
मेव बाध्यत इति चेत् । न । वृद्धावपि तुल्यत्वात् । “अपराहद्वय-
व्यापी प्रमीतस्य यदा तिथिरित्यादिवचनस्य तुल्यग्राह्यैकदेशद्व-
यव्यापितिथिद्वयविषयत्वात् अन्यथा तिथिचये समस्तपराहद्वयव्या-
पित्वसम्भवात्, “चये पूर्वा तु कर्त्तव्येत्यभिधानानुपपत्ते वाक्यभेद-
प्रसङ्गाच्च न वाक्यद्वयकल्पना युक्ता । यद्यपि पौरुषेयत्वाद्वाक्यभेदो
न दोषायेति मन्यसे, तथापि अनेकवचनन्यायविरुद्धकल्पना निष्प्रा-
माणिकी ।

ये लाङ्गः यदा अमावास्या दिनद्वयेऽप्यपराहसम्बन्धिनी तदा चये
पूर्वा वृद्धौ साम्ये चोत्तरा ।

मिनीबाली कुह्यैव श्रुत्युक्ते आह्वकर्मणि^(१) ।

(१) पिढकर्मणीति ख० ।

स्यातान्ते चेत्तु मध्याह्ने आहुतादि स्यात् कथं तदा ॥

तिथिचये विनीवाली तिथिवृद्धौ कुङ्कः स्यता^(१) ।

साम्येऽपि च कुङ्कर्त्तव्या वेदे-वेदाङ्गवेदिभिः ॥

इति वचनात् । आहुतान्तरेऽप्येवं पार्वणविकारत्वात् तस्य ।

तथाचोक्तं व्यासेन ।

द्वितीयादिषु युग्मानां पूज्यता नियमादिषु ।

एकोद्दिष्टविष्टादौ वृद्धि-ह्रासादिषोदनात् ॥ इति ।

तदयुक्तम् । उदाहृतवज्रवाक्यविरोधात् । तेन यदा तिथिवृद्धि-
वशाद्दिनद्वयेऽपि समवापराह्वयापिनी तदा पूर्वैव, साम्ये तु दिनद्वये
समवापराह्वयापिनीति न तस्याच प्रसक्तिः । यदोभे अपि समवा-
पराह्वं न व्याप्नुतः तदा याधिकापराह्वयापिनी वा याह्या ।

तथाच शरीतः ।

अपराह्वं पितृणाम् अपराह्वानुवाचिनी ।

या याह्या पितृकार्ये तु न पूर्वाह्वानुवाचिनी ॥

यदा तु द्वितीयेऽहनि कृत्स्नमपराह्वं व्याप्नोति पूर्वैकदेशव्या-
पिनी तदा द्वितीयैवारम्भोपयोगित्वादपि याह्या ।

यो यस्य विहितः कालः कर्मणस्तदुपक्रमे ।

विद्यमानो भवेदङ्गं नोज्झितोपक्रमेण तु ॥

इति विष्णुवचनात् । अन्यचाप्यारम्भोमिन्या एव तिथेर्यहणमुक्तं ।

भूतविद्यायमावास्या प्रतिपन्निभितापि वा ।

पित्वे कर्मणि विद्वद्भिर्वाह्या कुतपकाचिनी ॥ इति ।

मत्स्यपुराणेऽपि कुतप एवारम्भो विहितः ।

मध्याह्ने सर्वदा यस्मान्मन्दीभवति भास्करः ।

तस्मादनन्तफलदस्तचारम्भो विशिष्यते ॥ इति ।

न च “भूतविद्धाप्यमावासेत्यमावास्यायामेवायं विशेषः नान्य-
चेति वक्तव्यं, यतः ।

मध्याह्नव्यापिनी या तु तिथिः पूर्वा परापि वा ।

इति तिथिमात्रावगतेः । यदा त्वमे अपि तुल्यमपराह्निकदेशं
व्याप्नोतः तदा तिथिवृद्धौ परैव याह्या चये साम्येऽपि पूर्वैव । तदुक्तम् ।

अपराह्नयव्यापी प्रमौतस्य यदा तिथिः ।

चये पूर्वा तु कर्त्तव्या वृद्धौ कार्या तथोत्तरा ॥

“दर्शञ्च पूर्णमासं चेत्युदाहृतवचनाच्च । साम्येऽपि पूर्वैव “द्वहर्ष्या-
पिनीत्यादिवचनात् । खर्वग्रास्तन्तु चयाहविषयवज्जवाक्यानुरोधात्
तद्व्यतिरिक्तविषयं ज्ञेयं अतएवोदाहृतवाक्ये खर्वग्रहणं न कर्त्तव्यं । यदा
पूर्वा सायाह्नव्यापिनी चापराह्नं स्पृशति तदा पूर्वैव याह्या ।

तदुक्तं मनुना ।

द्वहर्ष्यापिनी चेत् स्यात्^(१) मृताहस्य यदा तिथिः ।

पूर्वविद्धैव कर्त्तव्या त्रिमुहूर्त्ता भवेद्यदि ॥

तथाच बौधायनः ।

उदिते दैवतं भानौ पित्र्यञ्चास्तमिते रवौ ।

दिमुहूर्त्ता चिरह्नश्च सा तिथिर्हव्य-कव्ययोः ॥ इति ।

अस्यार्थः । भानावुदिते सत्युत्तरकालेऽह्नौ मुहूर्त्तद्वयं ‘दैवतं’ देव-

(१) चरणमेतत् सर्व्वेष्वादर्शपुस्तकेषु समाक्षरयुक्तमेव वर्त्तते ।

देवत्यं, तस्मिंश्चास्तमिते तत्कालीनमङ्गो मुहूर्त्तत्रयं 'पित्र्यं' पितृदेवत्यं,
अतस्तावत्कालव्यापिनी या तिथिर्भवति सैव क्रमाद्भूय-कव्ययोगाच्चेति
तदेवमस्तमयात्पूर्वं चिमुहूर्त्ता ग्राह्येति स्थिते यद्भविष्यत्पुराणोक्तम् ।

व्रतोपवास-स्नानादौ घटिकैकापि या भवेत् ।

उदये सा तिथिर्ग्राह्या विपरीता तु पैदके ॥ इति ।

'विपरीता' अस्तमयसम्बन्धिनी ।

यच्च व्याख्योक्तम् ।

अज्ञस्तमयवेलायां कलामात्रापि या भवेत् ।

सैव प्रत्यान्दिके ग्राह्या नेतरा पुच्छहानिदा ॥ इति ।

यच्च वसिष्ठोक्तम् ।

पित्र्येऽस्तमयवेलायां स्पृष्टा पूर्णा निगद्यते । इति ।

तदेतत्पूर्वदिनापराहचिमुहूर्त्तव्यापिन्याः "किं पुनर्न्यायेन प्रशं-
सार्थं, न तु घटिकादिमात्रकालीनायाः परियहार्थं, तथाविधायाः
कर्मापर्याप्तत्वात् उत्तरदिने कर्मपर्याप्तापराहव्यापिकाललाभाच्च ।

अतएव हारीतः ।

अपराहः पितृणान्तु यापराहानुयायिनी ।

सा ग्राह्या पितृकार्ये तु पूर्वा नास्तानुयायिनी ॥ इति ।

भविष्यत्पुराणेऽपि ।

व्रतोपवास-नियमे घटिकैका यदा भवेत् ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया पित्र्यर्थे चापराहिकी ॥

अस्तादिशब्दाश्चापराहपर एव ।

तथाच वृद्धमनुः ।

यस्यामस्तं रविर्याति पितरस्तामुपासते ।

तिथिस्तेभ्यो यतो दत्ता अपराह्णे खयन्मुवा ॥

मनुरपि ।

यस्यामस्तं रविर्याति पितरस्तामुपासते ।

या पितृभ्यो यतो दत्ता अपराह्णे खयन्मुवा ॥

न तत्रास्तमययोगिन्या ग्रहणं युक्तं, अस्तमयसमये आङ्गनिषेधात् । अपराह्णेऽपि आङ्गनिमित्ततिथ्यभावे यदि आङ्गं क्रियते तदा तामुपासते इत्यनुपपन्नम् अपराह्णस्य दत्तत्वेन हेतुवन्निगदार्थवादानुपपत्तेश्च तामुपासत इत्यविध्यसङ्गतेः । अस्तमयग्रह्णेनापि केवलेनाग्नौ तिष्ठतीतिवत्समीपलक्षणयापराह्णो लक्ष्यते, “अग्निः प्रातर्दिवि देव ईयते यजुर्वेदे तिष्ठति मध्ये अह्नः सामवेदे नास्तमेति वेदैरग्न्यस्त्रिभिरेति सूर्य इत्यत्रास्तमेतीत्येतावन्मात्रं विवक्ष्यते तदा अपराह्णे देवसम्बन्धाभावात्तदेव शून्य इत्युपसंहारो नावकल्येत, तस्मात् ‘अस्तमेति’ अस्तसमीपे अपराह्णे एतीत्यर्थो गृहीतव्यः । एवं स्मृतौ यत्र यत्रास्तमयसमन्विन्यां तिथौ आङ्गं विधीयते तत्र तत्र तस्यां अपराह्णव्यापिन्वां तिथौ आङ्गं विहितमभिमन्तव्यम् । अन्यथा कुतपरोहिणापराह्णवाक्यैर्विरोधः स्यात् ।

अग्न्यास्तमयवेलायां कलामात्रापि या तिथिः ।

सैव प्रत्याब्दिके आङ्गे न परा पुनश्चानिदा ॥

इति वचनादस्तमयमात्रकाले या तिथिः सैव प्रत्याब्दिके आङ्गे गृह्यते चेत्तदास्तमयकाल एव आङ्गं प्राप्नोति वचनबलात् । अथ सन्ध्याकाले तत्समीपे च आङ्गप्रतिषेधात् तदा न क्रियत इति

यद्युच्येत तर्ह्यपराह कालेऽमृततितेरभावेन आह्निककरणे सैव प्रत्याब्दिके इति विध्यर्थो नानुष्ठितः स्यात् । इतरस्यां पुच्छहानिदायां प्रति-
षिद्धायां तिथावनुष्ठानं भवेत् ।

यां तिथिं समनुप्राप्य उदयं याति भास्करः ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया स्नान-दान-जपादिषु ॥

यां तिथिं समनुप्राप्य अहं याति दिवाकरः ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया दानाध्ययनकर्मसु ॥

इति देवलवचनाभ्यां उदयास्तमययोगिन्योस्तिथ्योः सकललाभि-
धानात् यदा कदाचित्कृतं कर्म विहिततिथावेव कृतं भवतीति चेत् ।
न । यथास्तमयसम्बन्धेन पूर्वद्युस्तस्याः सकलत्वं तथैव परेद्युरप्युदयसम्ब-
न्धेन सकलत्वात् । अज्ञास्तमयवेलायां दिनद्वयेऽपि विद्यमानत्वेन न ज्ञा-
यते सैव प्रत्याब्दिके इति, का विधीयते पूर्वा वा परा वेति, का च प्रति-
षिध्यते नेतरा पुच्छहानिदेति । किञ्च एवं परिभाषितं अवास्तवं सक-
लत्वं यदि गृह्यते तदा सर्वा एवोदयास्तमययोगित्वेन सकला न कदा-
चित् खण्डतिथिरस्ति । तच्च सर्वासां सकलत्वेन सर्वकर्मकालव्यापित्वात्

यो यस्य विहितः कालस्तत्कालव्यापिनी तिथिरिति ।

मध्याह्नव्यापिनी या स्यात् सैकोद्दिष्टे तिथिर्भवेत् ।

पराह्नव्यापिनी या स्यात् पार्वणे सा तिथिर्भवेत् ॥

इत्यादिवचनजातस्य निवर्त्तनीयाभावात् आनर्थक्यमेव स्यात् ।
किञ्च किमत्रापराह्णवाधेनास्तमयवेलाकलायां प्रत्यब्दआह्निकविधानं
अथवा दिमुहूर्त्तं चिरहस्तमयवेलाकलायां चिमुहूर्त्तवाधेन वा । आद्ये पक्षे अप-
राह्णः पितृणामिति श्रुतिविरोधः ।

तदुक्तं स्मृत्यन्तरे ।

अपराहः पितृणान् यापराहानुयायिनी ।

सा याह्या पितृकार्यं तु न सा यास्तानुयायिनी ॥

इति सम्पूर्णायामपि तिथावस्तमयवेलायां आहुं प्रसज्येत । किञ्च प्रत्याब्दिकशब्देन किं आहुमभिधीयते कर्मान्तरं वा, आहुपचेऽपि मृताहआहुमचयततीयाआहुञ्चेति यावत्प्रमाणान्तरवशादवधार्यते तावदपराहः पितृणामिति श्रुत्या कथञ्चिन्न बाध्यते । द्वितीये पचे चायं विशेषः तिथ्यभावे अपराहे आहुते कृते मृताहे आहुं न कृतं स्यात्

मास-पचे तिथिस्पृष्टे यो यस्मिन् म्रियतेऽहनि ।

प्रत्यब्दन्तु तथाभूतं मृताहं तस्य तं विदुः ॥

इति तल्लक्षणात् । न चैवमपि दिनान्ते विद्यमानया तिथ्या तदहः स्पृष्टमिति तन्मृताहः स्यादिति तत्रापि आहुं प्राप्नोतीति वक्तव्यम् ।

यतः ।

अनग्निमत उत्क्रान्ते साग्नेः संस्कारकर्मणः ।

शुद्धिः सञ्चयनं दाहान्मृताहसु यथा तिथिः ॥

इति मरणकालीनतिथिवशेन मृताह इत्युक्तं न मरणतिथियोगवशेन, अन्यथैकस्मिन्नहनि तिथिद्वययोगे सत्युभयत्रापि आहुं प्राप्नोति न कचिदा अविशेषात् । “पूर्वस्थां निर्वपेत्पिण्डमित्यादौ च सप्तम्या तिथेराधारत्वावगमात् तत्तिथिं विना आहुते क्रियमाणे

अकाले यत्कृतं कर्म विधिग्नौचविवर्जितम् ।

अकृतं तद्विजानीयात् पुनरिज्या श्रुतेर्बलात् ॥

इत्यापतति, तस्मान्मास-पच-तिथिस्पृष्ट इत्यस्यायमर्थः, यस्मिन्

मासे यस्मिन् पक्षे यस्यां तिथौ यो मृतस्तस्य तेषु विद्यमानेषु मृताह-
इति । अस्तमयवेलाशब्देन किं सायंसन्धिरुच्यते ततोऽर्वाग्वा उपरि
वा, आद्ये पक्षे अङ्गीति नोपपद्यते, सम्पूर्णादित्यमण्डलोपलब्धभावः-
शब्दं प्रयुञ्जते दृष्ट्वाः । द्वितीय पक्षे मध्याह्नादुपरि सर्वाण्यस्तमय-
वेला स्यात् ।

उदये वर्द्धमानाभिरामध्याह्नं तपेद्विः ।

ततः परं ह्रसन्तीभिर्गोभिरस्तं स गच्छति ॥

इत्यस्तमयसम्बन्धिनः कालस्य मध्याह्नादुपरि पुराणे प्रतिपाद-
नात् । तथा सति “अपराहः पितृणामिति श्रुत्या सह विरोधो
न भवेत् । तृतीयपक्षोऽपि न युक्तः अङ्गस्तमयवेलायामित्यङ्गस्तमय-
वेलायाः सामानाधिकरणानुपपत्तेः । तस्मादयमर्थोऽस्य वचनस्य,
अङ्गस्तमयवेलायां अङ्गि दिवसमध्ये यास्तमयवेला योऽस्तमयसन्नि-
हितः कालः सायाह्नस्तिमुहूर्तः पञ्चमोविभागस्तस्य प्रवेशे या कला-
मात्रायस्ति सैव प्रत्याब्दिके ग्राह्या तस्याः आहुदिमुहूर्तपञ्चक-
रूपापराहव्यापित्वात्, नेतरा पूर्वा या सायाह्नमात्रवर्तिनी आहु-
योग्यं न अपराहं व्याप्नोति सा पुत्रहानिदा न ग्राह्येत्यर्थः । एवंविधे
वचनार्थे नानुपपन्नं किञ्चित् । नापि वचनान्तरस्थानर्थक्यं विरोधो
वा । अथवा पूर्वस्मिन्नहनि लोकप्रसिद्धकृत्स्नास्तमयकालव्यापिनी
द्वितीयेऽहनि तदैकदेशव्यापिनी यदा तदा द्वितीयेऽहनि पूर्वतिथ्य-
पवादेन आहुं नियम्यते इति निरवधम् । स्मृतिचन्द्रिकाकारः ।
अस्तमयस्पृष्टापि तिथिः पूर्वैव ग्राह्येति । न चात्र चतुर्थप्रहरोत्तरा-
हुर्व्यतिरिक्तापराह्वे काले तिथिसंयोगासम्भवेन तिथियुक्तापराह्व-

कालाभावादननुष्ठानमेव आङ्गस्येति वाच्यम् । यदाह नारदीयपु-
राणे वशिष्ठः ।

पारणे मरणे नृणां तिथिस्तात्कालिकी सृता ।

पित्येऽस्तमयवेलायां स्पृष्टा पूर्णा निगद्यते ॥ इति ।

अस्तमयवेलायां या स्पृष्टा मृततिथिस्तत्तिथौ कर्त्तव्ये पित्ये आ-
न्दिकादिश्राद्धे पूर्णा निगद्यतेत्यर्थः । अस्तमयवेलायां स्पृष्टेत्यनेनास्त-
मयसमये कलासद्भावेऽपि मृततिथेः पूर्णत्वमुक्तं इति मन्तव्यम् ।

यत्तु सत्यन्तरम् ।

दिनान्ते पञ्च नाद्यस्तु पुण्याः प्रोक्ता मनीषिभिः ।

उदये च तथा पित्ये दैवे चैव च कर्मणि ॥ इति ।

पित्ये कर्मणि कालत्वेन चोदिततिथिसम्बन्धिन्यो दिनान्ते वर्त्त-
मानाः पञ्च नाद्यः पुण्यास्ततः प्रकृतनाडीतिथियोगजन्यपुण्यत्वापादिकाः
न तु ततो न्यूनाः, दैवे कर्मणि कालत्वेन चोदिततिथिसम्बन्धिन्य-
उदये सति वर्त्तमानाः पञ्च नाद्यः पुण्याः तत उपरितननाडीनामपि
तिथियोगजन्यपुण्यापादका न तु ततो न्यूना इति तस्यार्थः ।
तदेतत् । “प्रतिपद्भनलाभाय द्वितीया द्विपदप्रदेत्यादिना “आङ्गं
कुर्वन्मावास्यां यत्नेन पुरुषः शुचिः । सर्वान् कामानवाप्नोतीत्यन्तेन
आङ्गकालतया विहितकृष्णपक्षप्रतिपदादितिथिर्द्वैधविषयं न तु
आङ्गान्तरकालतया विहिततिथिर्द्वैधविषयं । पित्र्यं आङ्गं कृष्ण-
पक्षदिनेऽस्तमययोगिनीति प्रस्तुत्य तत्रैव विशेषाभिधानपरत्वाद्दस्य
वचनस्य, तेन पूर्वाक्तवशिष्ठवचनेन सह न कश्चिद्विरोधः ।

भविष्यत्पुराणेषुपि ।

व्रतोपवासनियमे घटिकैका यदा भवेत् ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया पित्रर्थं चापराह्निकी ॥ इति ।

सन्ध्यासमीपस्थापराह्निकी घटिकैका यदा भवेत् सा तिथिः
पित्रर्थं सकला ज्ञेयेत्यर्थः । यदा तु पूर्वदिनेऽस्तमयात् पूर्वचणे
तिथियोगः उत्तरदिने च अस्तमयादुपरि त्रिमुहूर्तयुक्ता तदा
उत्तरमहः आङ्गकालः ।

तथाच सुमन्तुः ।

उदिते दैवतं भानौ पैत्र्यं वास्तमिते रवौ ।

दिमुहूर्तं चिरक्लो वा सा तिथिर्हव्य-कव्ययोः ॥ इति ।

अस्यार्थः उदिते भानौ सत्यङ्गःसम्बन्धिनी देवकर्माङ्गभूता
तिथिर्या दिमुहूर्तादन्यूना भवति सा सम्पूर्णतिथिवत् कृत्स्नस्याङ्गो
हव्यदानकालतामापादयति तेन तस्मिन्नहनि दैवं कर्म कुर्यात् ।
पितृकर्माङ्गभूता तिथिरस्तमिते रवौ सति या त्रिमुहूर्तमनुवर्तते
सा कव्यदानकालतां स्वसम्बन्धस्याङ्ग आपादयति तेन तत्सम्बद्धेऽङ्गि
पितृसम्बन्धिसांवत्सरिकादिश्राद्धं कुर्यादिति । अनेनोत्तरदिने
अस्तमयादुपरि त्रिमुहूर्तानुवृत्त्यभावेऽस्तगामिनी पूर्वतिथिरेव ग्राह्ये-
त्यर्थादुक्तम् ।

एवञ्च यदुक्तं नारदीयपुराणे ।

दर्शञ्च पूर्णमासञ्च-पितुः सांवत्सरं दिनम् ।

पूर्वविद्धमकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥ इति ।

तदुपरिदिनेऽस्तमयादुपरि मुहूर्तत्रयाभावे द्रष्टव्यं । यदा तु
पूर्वेद्युरस्तगामिनी तिथिः सम्भवति उत्तरेद्युरस्तमिते रवौ त्रिमुहूर्त-

व्यापिनी न भवति किन्त्वस्तगामिनी भवति तदापि सैव ग्राह्या
 आह्लादावस्तगामिनीति स्मरणात् । यदा तु दिनद्वयेऽप्यस्तगामिनी
 तिथिर्न भवति तदोत्तरेद्युरेवास्तगामित्वरूपगुणाभावेऽपि गुणलोप-
 न्यायेन सांवत्सरिकश्राद्धं कर्त्तव्यं, तिथियुक्तापराह्णकालव्यतिक्रमेण
 प्रत्यवायापत्तेश्चेति । तदयुक्तं । अस्तमयस्पर्शमात्रेण सांवत्सरिकश्राद्धे
 पूर्वविद्धतिथिग्रहणे ।

द्विरहर्षापिनी^(१) चेत्स्यान्मृताहस्य यदा तिथिः ।

पूर्वविद्धैव कर्त्तव्या त्रिमुहूर्त्ता भवेद्यदि ॥

इति मनुवचनविरोधात् । “व्रतोपवास-नियम इति भविष्यपुरा-
 णवचनमपराह्णिक्या एव तिथेर्ग्रहणं प्रतिपादयति । वचनान्तरविरोधेन
 घटिकैकेत्यस्यानुवृत्तौ प्रमाणाभावात् उक्तप्रकारेण गतिसम्भवाच्च
 परेद्युः श्राद्धासम्भवविषयत्वेनोपपत्तेश्च ।

यदपि च सुमन्तुवचनस्यास्तमयोपरितनत्रिमुहूर्त्तविषयत्वेन व्या-
 ख्यातं तदप्ययुक्तं । अहःशब्दपर्यालोचनया द्विमुहूर्त्तस्य च दिन-
 सम्बन्धित्वावगतेः ।

अन्ये त्वाहुः द्वितीयेऽहन्यपराह्णव्यापित्वे त्रिमुहूर्त्ता चेत् पूर्वविद्धा
 कर्त्तव्या “त्रिमुहूर्त्ता भवेद्यदीति मनुवचनात् । “अपराह्णः पितृणा-
 न्विति हारीतवचनं सांवत्सरिकव्यतिरिक्तविषयं । एवञ्च सति “द्वि-
 रहर्षापिनीति सुमन्तुवचनस्य, “देवकार्यं तिथिर्ज्ञेयेति वृद्धयाज्ञ-
 वल्क्यवचनस्य, “प्रातः प्रातरूपोऽयं इति शिवरहस्य-खौरपुराणस्य,
 “तिथेः प्रान्तमिति नारदीयपुराणवचनस्य, “उदिते दैवतमिति

(१) द्विरहर्षापिनीत्ययमेव पाठः समीचीनः ।

बौधायनवचनस्य, “व्रतोपवासस्नानादाविति भविष्यत्पुराणवचनस्य,
 “अस्तमयवेलायामिति व्यासवचनस्य, “पित्रोऽस्तमयवेलायामिति
 वसिष्ठवचनस्य, “दर्शञ्च पौर्णमासञ्चेति शिवरहस्याहृतमनुवचनस्येत्येवं
 वचनद्वयकबाधलाघवं स्यात्, भवत्यचे तु बाधगौरवं स्यात् । स्या-
 दितत् भवत्यचेऽपि “कर्मणो यस्य यः कालः इति व्यासवचनस्य,
 “यस्मिन् काले हि यत्कर्मेति स्कन्दवचनस्य, “आपराह्निकास्तथेति
 निगमवचनस्य, “अपराह्नः पितृणामिति हारीतवचनस्य, “व्रतोप-
 वास-नियम इति भविष्यत्पुराणवचनस्य, “यस्यामस्तं रविर्यातीति
 लघु-वृद्धमनुवचनयोः, “अपराह्नव्यापिनीति वृद्धगौतमवचनस्य, “वि-
 दितः कालः इति बौधायन-लघुविष्णुवचनयोः, “मध्याह्नव्यापि-
 नीति बौधायनवचनस्येत्येवं वचनैकादशकस्य बाधगौरवं भविष्यति ।
 अस्त्यचे तु बाधलाघवमिति चेत् । उच्यते । पचदये बद्धवाक्यबा-
 धाविशेषेऽप्याचारानुगुण्यात्पूर्वविद्धा त्रिमुहूर्त्ता गृह्यते । तद्युक्तं ।
 आचारद्विविध्यात् । भवत्यचे मृततिथिसांवत्सरिकविधायकवाक्य-
 बाधोऽपि भवेत् । ततश्च बद्धवाक्यबाधान्नायं पक्षो व्याचान् । किञ्च
 यथा आह्ने त्रिमुहूर्त्ततिथिग्रहणश्रवणात्कर्मकालव्यापिशस्त्रबाधो-
 ऽङ्गीक्रियते तथा ।

यस्यां तिथावस्तमित्यात्सूर्यसु त्रिमुहूर्त्तके ।

याग-दान-जपादिभ्यस्तामेवोपक्रमेत् तिथिम् ॥

इति वचनात् कर्मान्तरेऽपि त्रिमुहूर्त्ततिथिग्रहणश्रवणात् तद्बाधः
 प्रसज्येतेति वेषम्याङ्गीकरणमयुक्तं । तत्रापि चैवमभ्युपगमे दोषः
 प्रागभिहितः ।

अन्ये त्वाङ्गः चयाद्वश्राद्धे आचारविप्रतिपत्तेर्वचनविप्रतिपत्तेस्व
परम्पराप्राप्ताचाराश्रयणेन तिथेर्ग्रहणमिति । तेषां परम्पराप्राप्ताः
पूर्वजैरप्यनुष्ठिताः, “तदेव तैर्न दुष्येयुराचारैर्नैतरैः पुनरिति वचनात् ।

तथाच व्यासः ।

तर्कोऽप्रतिष्ठः श्रुतयो विभिन्ना
नासावृषिर्यस्य मतं न भिन्नम् ।
धर्मस्य तत्त्वं निहितङ्गुहायां
महाजनो येन गतः स पन्थाः ॥

इति यदत्र युक्तं तत् ग्राह्यं ॥

इति चयाद्वद्वैधनिर्णयः ।

अथ क्षयाद्वापरिज्ञाने सांवत्सरिक-
श्राद्धकालनिर्णयः ॥

भविष्यत्पुराणे ।

अरुण उवाच ॥

न जानाति दिनं यस्तु मासं वाप्यमराधिप ।
मृतयोस्तु महाप्राज्ञः पित्रोर्यस्तु कथं नरः ।
श्राद्धं करोतु वै ताभ्यां विधिवत् वत्सरात्मकम् ॥

अत्र पित्रोरित्युपलक्षणमन्येषां अपि श्राद्धस्य मास-दिनाज्ञाने
तथैवाचरणात् ।

आदित्य उवाच ॥

मृताहं यो न जानाति मानवो विनतात्मज ।

तेन कार्यममावास्यां आद्धं सांवत्सरं नृप ॥

यस्य प्रोषितस्याप्रोषितस्य वा मृतस्य तिथिर्न ज्ञायते मासस्तु
ज्ञायते तस्य तन्मासामावास्यायां सांवत्सरिकं कार्यमित्यर्थः ।

तदाह बृहस्पतिः ।

न ज्ञायेत मृताहश्चेत्प्रमीते प्रोषिते सति ।

मासश्चेत्प्रतिविज्ञातस्तद्दृग्ं स्यान्मृताहनि ॥

‘तद्दृग्ं’ तन्मासामावास्यायां, ‘मृताहनौत्यत्र यत्कर्त्तव्यं तदिति
शेषः, ‘प्रोषित इत्यज्ञानकारणोपलक्षणम् ।

तथाच भविष्योत्तरे ।

प्रवासमन्तरेणापि स्यातान्तौ विस्मृतौ यदा ।

तदानीमपि तौ ग्राह्यौ पूर्ववत्तु मृताह्निके ॥

अस्मिन्नेव विषये एकादशां आद्धमाह मरीचिः ।

आद्धविघ्ने समुत्पन्ने अविज्ञाते मृतेऽहनि ।

एकादश्यान्तु कर्त्तव्यं कृष्णपक्षे विशेषतः ॥

अत्र ‘विशेषत इति कृष्णपक्षस्य प्रशस्ततरत्वाभिधानेन शुक्लपक्षो-
प्यनुज्ञायत इति गम्यते । ततस्तु शुक्लकृष्णैकादशोर्विकल्पे प्राप्ते एवं
व्यवस्था मासे पक्षे च विज्ञाते तिथिमात्रापरिज्ञाने तस्य मासस्य
तत्पक्षस्थितायामैवैकादशां आद्धं कार्यं विज्ञायमानपक्षपरित्यागे
कारणाभावात् । पक्षस्याप्यपरिज्ञाने कृष्णैकादशां तदभावे शुक्लै-
कादश्यामपीति ।

भविष्यत्पुराणे ।

दिनमेव विजानाति मासं नैव तु यो नरः ।

मार्गशीर्षेऽथ वा भाद्रे माघे वाथ समाचरेत् ।

भोजकश्च विशेषेण यो मां पूजयते सदा ॥

यस्य तु मृताहः परिज्ञायते न मासः तस्य मार्गशीर्षे भाद्रपदे
माघे वा तस्मिन्नहनि आहुं कर्त्तव्यम् ।

तदाह वृहस्पतिः ।

यदा मासौ न विज्ञातो विज्ञातं दिनमेव तु ।

तदा मार्गशिरे मासि माघे वा तद्दिनं भवेत् ॥

यदा तु प्रोक्षितमृतस्य दिन-मासावुभावयविज्ञातौ स्यातां
तदा तत्प्रस्थानकालिकयोर्दिन-मासयोस्तत्सांवत्सरिकं कार्यं ।

तदाह सएव ।

दिन-मासौ न विज्ञातौ मरणस्य यदा पुनः ।

प्रस्थानदिनमासौ तु याज्ञौ पूर्वोक्तया दिग्वा ॥

दिनशब्देन सर्वत्र तिथिरवगन्तव्या । पूर्वोक्तया दिग्नेत्यस्याथ-
मर्थः । प्रस्थानतिथिज्ञाने तन्मासज्ञाने च तन्मासवर्त्तिन्याममावा-
स्यायां सांवत्सरिकम् । प्रस्थानतिथिज्ञाने मासाज्ञाने च मार्गे माघे
वा तस्यामेव तिथौ कुर्यात् । प्रस्थानतिथि-मासयोर्द्वयोरप्यज्ञाने
तु तन्मरणश्रवणकालिकयोस्तिथि-मासयोः कुर्यात् ।

तदाह प्रचेताः ।

अपरिज्ञानेऽमावास्यायां श्रवणदिवसे वा ।

‘श्रवणदिवसे’ मरणवार्त्ताया आकर्षणनतिथौ ।

भविष्योत्तरेऽपि ।

मृतवार्त्ताश्रुतेर्षाज्ञौ तौ पूर्वोक्तक्रमेण तु ।

अवणतिथिविस्मरणे मासस्मरणे च तन्मासवर्त्तिन्याममावास्यायां
सांवत्सरिकं । अवणतिथिस्मरणे मासविस्मरणे च मार्गशीर्षे माघे
वा तस्यामेव तिथौ कार्यं । अवणतिथि-मासयोर्द्वयोरपि विस्मरणे
माघस्य मार्गशीर्षस्य वामावास्यायां कार्यं ।

तदुक्तं प्रभासखण्डे ।

मृतस्याहर्न जानाति मासं वापि कथञ्चन ।

तेन कार्यममावास्यां आश्वं माघेऽयं मार्गके ॥

‘कथञ्चन’ मरणप्रस्थानअवणरूपेण केनाप्युपलक्षणेनेत्यर्थः, यस्य
तु प्रोषितस्य मरणवार्त्ता जीवनवार्त्तापि नाकर्ण्यते पञ्चदशवर्ष-
पर्यन्तमागमनञ्च नास्ति तस्य तदूर्ध्वं पालाशैभिः समिद्धिः कुशैर्वा
शरीरप्रतिकृतिं कृत्वा यथाविधि दाहसंस्कारं निर्वर्त्य तदानीं
तन्मास-पक्ष-तिथिस्पृष्टेऽहनि सांवत्सरिकं कर्त्तव्यम् ।

इत्याह जाद्वकर्णः ।

पितरि प्रोषिते यस्य न वार्त्ता नैव चागतिः ।

ऊर्द्धं पञ्चदशादर्षात्कृत्वा तदतिरूपकम् ॥

कुर्यात्तस्य च संस्कारं यथोक्तविधिना ततः ।

तदादीन्येव सर्वाणि शेषकर्माणि सञ्चरेत् ॥

इति चयाहापरिज्ञाने सांवत्सरिककालनिर्णयः ।

अथ मघाश्राद्धनिर्णयः ।

वायुपुराणे ।

मघासु कुर्वन् आश्वानि सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।

प्रत्यक्षमर्चितास्तेन भवन्ति पितरः सदा ॥
 मघाआङ्गञ्च यः कुर्यात् तस्य पुण्यफलं वृष्टुम् ।
 पितरस्तस्य तुभ्यन्ति सन्ततिश्चाक्षया भवेत् ॥
 एतेनैव तु योगेन वस्त्र-यानमुपानहौ ।
 यो ददाति मघाआङ्गे भोजनञ्च विशेषतः ।
 त्रयोदशसमास्तस्य तृप्यन्ति पितरो नृप ॥
 पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।
 जातं पुत्रं निरीक्षन्ते शकुना इव पिप्पलम् ॥
 मधुमांसेन खड्गेन पयसा पायसेन च ।
 एष नो दास्यति आङ्गं वर्षासु च मघासु च ॥
 मघासु दत्त्वा विधानेन चतुरो लभते वरान् ।
 धनमन्नं सुतानायुर्ददन्ति पितरोऽर्चिताः ॥

॥ शातातपः ।

मघासु पित्र्ये च सुते च जाते
 ग्रहोपरागे अथनदये च ।
 शङ्खे च दत्ते च तथैव पद्मे
 दत्तं भवेन्निष्कसहस्रतुल्यम् ॥
 विभक्ता वाविभक्ता वा कुर्युः आङ्गं सदैव हि ।
 मघासु च ततोऽन्यत्र नाधिकारः पृथग्विना ॥ इति ।

आह वृद्धवशिष्ठः ।

दधि गव्यमसंसृष्टं साक्षान्नानाविधांस्तथा ।
 ददन्तमनुगोचन्ते वर्षासु च मघासु च ॥ इति ।

एतानि वाक्यानि पिण्डदानरहितश्राद्धविषयाणीति । तथाच भविष्यत्पुराणे वचनम् ।

संक्रान्त्यामुपवासेन पारणेन च भारत ।

मघायां पिण्डदानेन ज्येष्ठः पुत्रो विनश्यति ॥

तथाच षट्त्रिंशन्मते ।

मघासु कुर्वतः श्राद्धं ज्येष्ठः पुत्रो विनश्यति ।

संक्रान्त्यामुपवासञ्च चन्द्र-सूर्यग्रहे तथा ॥

यदाचारसारकृता पुराणवचनमुदाहृतं “मघायां पिण्डदानेन चतुरो लभते वरानिति, तत्पुत्रवद्गृह्यतिरिक्तविषयम् ।

अन्ये त्वाहुः । केवलपिण्डदाननिषेध एवायमस्ति, तत्सम्भवति, तथाच षट्त्रिंशन्मते ।

पिण्डमात्रं प्रदातव्यमभावे द्रव्य-विप्रयोः ।

श्राद्धाहनि तु सम्प्राप्ते भवेन्निराश्रयोऽपि चेत् ॥

ननुभयत्रापि निषेधः प्रवर्त्ततां, न, अनेकबाधस्थान्याय्यत्वात् । तस्मात् मघाश्राद्धमपि सपिण्डमाचरणीयमिति । तदयुक्तम् । विनिगमे कारणाभावात् उभयत्रापि निषेधः प्रवर्त्तते ।

अन्ये त्वाहुः । त्रयोदशीश्राद्धतुल्यन्यायतया मघाश्राद्धमपि एक-वर्गसम्बन्धि निषिध्यतइति । तदसत् । “श्राद्धाश्चैवैकवर्गस्य त्रयोदश्या-मुपक्रमेदित्यादिवचनबलेन तद्व्यवस्था दर्शिता, इदन्तु वचनाभावाच्च युज्यते । न्यायतुल्यत्वादिति चेत्, तत्तुल्यत्वामघाश्राद्धं न कुर्यादिति निषेधस्य सपिण्डश्राद्धगोचरतथोपपत्तेः, तथाच “पिण्डदानेन पुत्रो नश्यतीति श्रूयते न श्राद्धाचरणेन, तत्कर्त्तव्यतायाः प्रदर्शितत्वात् ।

इति मघाश्राद्धनिर्णयः ।

अथाग्नौचादिनिमित्तेषु आहुकालनिर्णयः ।

तत्राह ऋष्यशृङ्गः ।

देवे तु पितॄणां आहुः अग्नौचं जायते यदा ।

अग्नौचे तु व्यतिक्रान्ते तेभ्यः आहुं प्रदीयते ॥

मुख्यकालिकोपक्रमात् प्राग्यदा आहुः अधिकारिणामाग्नौचं जायते तदा मुख्यकालप्रत्यासन्ने आग्नौचेन वा दूषिते आग्नौचोपगमानन्तरकाल एव पैतृकं कर्म कार्यमित्यर्थः ।

यत्तच्चिवचनम् ।

तदहस्येप्रदुष्येत केनचित्सूतकादिना ।

सूतकानन्तरं कुर्यात् पुनस्तदहरेव च ॥ इति ।

तत्र आहुः सूतकेन प्रदुष्टे “सूतकानन्तरं कुर्यादिति पक्षस्तावदृष्यशृङ्गवचनाविरुद्ध एव । “पुनस्तदहरेव चेति पक्षस्तादिशब्दोक्तनिमित्तान्तरविघ्नतः मुख्यकालविषय इति पूर्ववचनाविरोधाय कल्पनीयम् । एतच्च पक्षान्तरं चयाहक्रियमाणप्रतिमासिकआहुविषयं । तत्र मासस्पृष्टकालाभावेऽपि पक्ष-तिथिमासस्पृष्टस्यापि ग्राह्यत्वात् ।

अतएवाह देवलः ।

एकोद्दिष्टे तु संप्राप्ते यदि विघ्नः प्रजायते ।

मासेऽन्यस्मिन् तिथौ तस्मिन् आहुं कुर्यात्प्रयत्नतः ॥

‘अन्यस्मिन्’ अनन्तरे मासि, ‘तन्तिथौ’ मृततिथौ, यस्मिन् शुक्ले कृष्णे वा मृतः तस्मिन्पक्षे आहुं विघ्नवशादतिक्रान्तं कुर्यादित्यर्थः । ‘यदि विघ्न इत्यत्रापि ऋष्यशृङ्गवचनाविरोधायाग्नौचव्यतिरिक्तनिमित्तेनेति

ग्रेषो द्रष्टव्यः । आशौचनिमित्तेन विघ्ने जाते मासिकविषयेऽपि
सूतकानन्तरमेव आहुतानुष्ठानं च्यवश्टङ्गवचनोक्तमनुसन्धेयम् ।

अतएव देवस्वामिनायुक्तम् । एतद्व्यश्टङ्गवचनं सूतकाशौच-
विषयं निमित्तान्तरतस्तु तदहर्विधाते “एकोद्दिष्टे तु संप्राप्ते यदि
विघ्नः प्रजायते । इत्यादिस्मृत्यन्तरवचनमिति ।

व्यासः ।

आहुविघ्ने समुत्पन्ने अन्तरा मृत-सूतके ।

अमावास्यां प्रकुर्वीत आहुं चैके मनीषिणः ॥ इति ।

‘अन्तरा मृत-सूतके’ आहुप्रयोगमध्ये पाकोपक्रमात् प्राक् सूतके
मृतके वा जाते । अमावास्यायां शुद्धौ शुद्धानन्तरमेतत्सांवत्सरिक-
आहुविषयमिति केचित् । तदयुक्तं ।

मासिकाब्दे तु संप्राप्ते अन्तरा मृत-सूतके ।

वदन्ति शुद्धौ तत्कार्यं दर्शं चापि विचक्षणः ॥

इति षट्चिंशन्मतवचनेन मासिकस्यापि विधानात्, अमावा-
स्याग्रहणं शुक्लैकादश्याः कृष्णैकादश्यास्योपलक्षणम् ।

अतएव मरीचिः ।

आहुविघ्ने समुत्पन्ने अविज्ञाते मृतेऽहनि ।

एकादश्यान्तु कर्त्तव्यं कृष्णपक्षे विशेषतः ॥

कृष्णपक्षे या एकादशी तस्यां विशेषत इत्यन्वयः, पितृकार्यं
यतः कृष्णपक्षस्यैव ग्राह्यत्वात् कृष्णैकादशीतोऽप्यमावास्यायाः पितृ-
कार्ये श्रेष्ठं दण्डापूपन्यायसिद्धं बोद्धव्यम् । अत्र शुद्धानन्तरकालो
मुख्यकालप्रत्यासन्नत्वात् श्रेष्ठः । दर्शकालस्ततो जघन्यः मुख्यदर्शका-

लप्रत्यासत्त्यभावादिति मन्तव्यं ।

तथाच तत्राप्यव्यष्टङ्गः ।

शुचीभूतेन दातव्यं या तिथिः प्रतिपद्यते ।

सा तिथिस्तस्य कर्त्तव्या न त्वन्या वै कदाचन ॥ इति ।

अथमर्थः । शुचीभूतेन तावद्दातव्यं तेन मुख्यकालेषु शुद्ध्यसम्भवे शुद्ध्यनन्तरं या तिथिः सा 'प्रतिपद्यते' लभ्यते, तस्य कर्त्तव्यकर्माङ्गता ज्ञेया, न त्वन्या मुख्या तिथिः, आशौचदूषिता कदाचिन्नानुष्ठेयेति । आशौचादूषिता मुख्या तिथिः सदानुष्ठेयेत्याह स एव ।

तिथिच्छेदो न कर्त्तव्यो विनाशौचं यदृच्छया ।

पिण्डं आहुञ्च दातव्यं विच्छित्तिं नैव कारयेत् ॥ इति ।

'यदृच्छया' खेच्छया । मृत-सूतकाभ्यां मृताहोपघाते तदतिक्रम्याशौचनिवृत्तौ आहुं कर्त्तव्यं इत्युक्तं तत्पाकोपक्रमान्निमन्तणाद्वा पूर्वमेवाशौचविज्ञाने सति नोत्तरकालम् ।

तथाच ब्रह्मपुराणे ।

निमन्त्रितेषु विप्रेषु प्रारब्धे आहुकर्मणि ।

निमन्त्रणाद्धि विप्रस्य स्वाध्यायाद्विरतस्य च ॥

देहे पितृषु तिष्ठन्तु नाशौचं विद्यते क्वचित् ।

अपि दाहन् ग्रहीतृंश्च सूतके मृतके तथा ॥

अविज्ञाते न दोषः स्यात् आहुतादिषु कदाचन ।

विज्ञाते भोक्तुरेव स्यात्प्रायश्चित्तादिका क्रिया ॥

भोजनार्द्धं तु सम्भुक्ते विप्रैर्दातुर्विपद्यते ।

यदा कश्चित्तदोच्छिष्टे श्रेष्ठं त्यक्त्वा समाहिताः ।

आचम्य परकीयेन जलेन शुचयो द्विजाः ॥

विवाह-यज्ञयोर्मध्ये सूतके सति चान्तरा ।

शेषमन्नं परैर्देयं इत्येतत् समुदाहृतम् ॥

एतत्तु दाढ-भोक्तृगृह्यतिरिक्तजन्म-मरणविषयम् । “दाढन् भोक्तृंश्च न स्पृशेदित्यत्र दोषविशेषः ।

आह क्रतुः ।

पूर्वसंकल्पितं द्रव्यं दीयमानं न दुष्यति ।

उक्तमिदमाशौचदूषितेऽधिकारिणि मुख्यं कालमतिक्रम्याशौच-निवृत्तौ आद्धं कर्त्तव्यमिति ।

गृहमेधिनस्तु भार्यया सहैवाधिकारात् तस्यां रजोदर्शननिबन्धना-शुचिदूषितायां मुख्यकालमतिक्रम्याशुचिनिवृत्तावेव आद्धे कर्त्तव्ये प्राप्ते रजस्वलापतिनैवैकाकिना मुख्यकाल एवामआद्धं कर्त्तव्यमिति ।

आहोशनाः ।

अपत्नीकः प्रवासी च यस्य भार्या रजस्वला ।

सिद्धान्नेन न कुर्वीत आमन्तस्य विधीयते ॥ इति ।

अस्यामआद्धविधेः कचिदुपसंहारपूर्वकमपवादमाह हारीतः ।

आद्धविधे द्विजातीनामामआद्धं प्रकीर्तितं ।

अमावास्यादिनगतं मासं संवत्सरादृते ॥ इति ।

यद्भार्यारजोदर्शनादिरूपे आद्धविधे समुत्पन्ने सत्यामआद्धं कर्त्तव्यमिति प्रकीर्तितं तदमावास्यादिकालिकमेव न तु यन्मृताहकालिकं सांवत्सरिकञ्च तदपीत्यर्थः, किन्तु तदपक्रान्तेनैव कर्त्तव्यं । तच्चैकभार्येण सहाधिकारिभार्यादूषणाद्भार्यान्तरस्य चाभावाद्भ्रजो-

दर्शनरूपविज्ञापगमकाल एव कर्त्तव्यं । यथोक्तं प्रभासखण्डे ।

संशुद्धा स्याच्चतुर्थेऽङ्गि स्वाता नारी रजखला ।

दैवे कर्मणि पित्रे च पञ्चमेऽहनि शुद्ध्यति ॥

स्तृत्यन्तरे ।

मृतेऽहनि तु सन्प्राप्ते यस्य भार्या रजखला ।

आहुं तदा न कर्त्तव्यं पञ्चमेऽहनि कारयेत् ॥

अधिकारिभार्यान्तरयुक्तेन तधिकारानपगमान्मुख्यकाल एव कर्त्तव्यं ।

आमश्राद्धासमर्थं प्रति हेमश्राद्धमाह ।

द्रव्याभावे द्विजाभावे प्रवासे पुत्रजन्मनि ।

हेमश्राद्धं प्रकुर्वीत यस्य भार्या रजखला ॥

द्रव्यमत्र भोज्यं विवक्षितं कर्त्तव्यं, द्विजश्च भोक्ता ।

इत्याशौचादिनिमित्तेषु श्राद्धकालनिर्णयः ।

अथ श्राद्धविशेषेण प्रातःपूर्वाह्न-मध्याह्न-सायान्ता विहिताः सायंकालश्च निषिद्धः एवमन्येव्यपि कर्मसु, अतस्तद्विवेकार्थं पूर्वाह्ना-दिकालप्रकरणमारभ्यते । तत्र तावद्योगसामर्थ्याद्विधा विभक्तस्याह्नः पूर्वा भागः पूर्वाह्नः, अपरोऽपराह्न इति स्पष्टमेवावगम्यते ।

तथाच मनुः ।

यथा चेवापरः पक्षः पूर्वपक्षादिश्रियते ।

एवं श्राद्धस्य पूर्वाह्नादपराह्नो विश्रियते ॥ इति ।

नन्वत्र आहुविषये पूर्वाह्णपराह्णस्य वैशिष्ट्यमात्रमुच्यते न पुनरहर्दिधाविभक्तपूर्वभागस्य पूर्वाह्णसंज्ञकत्वम् अपराह्णस्यापराह्णसंज्ञकत्वमिति । अथोच्यते । द्विधा विभक्तस्य मासस्य भागौ पूर्वापरौ पक्षौ भवतः तौ चात्र दृष्टान्तीकृतौ, असाह्य्यादङ्गोऽपि द्विधा विभक्तस्य पूर्वापरयोर्भागयोः पूर्वाह्णपराह्णसंज्ञकत्वं गमयति, तत्र वैशिष्ट्यमात्रेण असाह्य्यात् दृष्टान्तलोपपत्तेः । सत्यं तथापि भागान्तरानुपादानात्सर्वसाह्य्यानुरोधाच्च विवक्षितविभागप्रतीतिर्जायते तद्बाधो मा भूदित्येवमर्थमेवमभ्युपगन्तव्यं । ननु दर्श इत्यमाणे-स्त्रिधा चतुर्धा दिवसभागवचनैर्यौगिको दृष्टान्तसाह्य्यकल्पनामूलकस्य विभागो बाध्यतां । सत्यं । पारिभाषिकस्य प्रत्यक्षवचनोपदिष्टस्य चानवकाशत्वेन प्रत्यक्षत्वेन च यौगिकात्काल्पनिकाच्च बलीयस्त्वात् भवेदेव बाधः, किन्तु परिभाषया यौगिकस्य बाधो मा भूदित्येतदर्थमेव यौगिसिद्धोऽप्यर्थः परिभाषितः ।

स्कन्दपुराणे ।

आवर्त्तनान्तु पूर्वाह्णो ह्यपराह्णस्ततः परः । इति ।

आवर्त्तनं दिनमध्य इति द्विधा विभक्तस्याङ्गोद्वितीयोभागोऽपराह्ण इत्येकं मतम् । अथ त्रिधा विभक्तस्याङ्गस्तृतीयो भागोऽपराह्ण इत्यपरं मतमुच्यते । तत्र श्रुतिः । “पूर्वाह्णो वै देवानां मध्यन्दिनं मनुष्याणामपराह्णः पितॄणां तस्मादपराह्णे ददातीति । अत्र पञ्चदश-सुहृन्तात्मकस्य दिवसस्य पञ्चसुहृन्तपरिमितान् पूर्वाह्णादिनामस्त्रीन् भागान् परिकल्प्य क्रमाद्देव-मानुष-पैतृकेषु कर्मसु विनियुक्ते श्रुतिरिति प्रतीतिर्जायते । अपराह्णकाले विहितस्य पार्वणश्राद्धस्य वासर-

तृतीयेऽंशे मानवः कर्त्तव्यतोपदेशः कालनियोगप्रकरणे दर्शयिष्यते
 सोऽपि त्रिधा विभक्तस्याङ्गस्तृतीयो भागोऽपराह इत्यत्रान्यार्थदर्शनत्वे-
 नानुसन्धेयः इति त्रिधा विभक्तस्याङ्गः तृतीयो भागोऽपराह इति
 मतम् । अथ विषमैर्भागैश्चतुर्द्धा विभक्तस्य तृतीयो भागोऽपराह-
 इत्यपरम् । तथाच गोभिलः ।

पूर्वाहः प्रहरं सार्द्धं मध्याह्नः प्रहरं तथा ।

आ तृतीयादपराहः सायाह्नश्च ततः परम् ॥ इति ।

अत्र सूर्योदयात् प्रभृति सार्द्धप्रहरपरिमितं दिनभागं पूर्वाहं,
 तदूर्द्धं प्रहरपरिमितं मध्याह्नं, तदूर्द्धं तृतीयप्रहरसमाप्तिपर्यन्त-
 मूर्द्धप्रहरपरिमितमपराहम्, तदूर्द्धं प्रहरमात्रं सायाह्नमाहुरित्यर्थः,
 इति चतुर्द्धा विभक्तस्य तृतीयो भागोऽपराह इति मतम् । अत्र
 समविभागैः पञ्चधा विभक्तस्याङ्गश्चतुर्थो भागोऽपराह इत्यपरमपि
 मतम् । तत्र शतपथश्रुतिः । “आदित्यस्त्वेव सर्वं ऋतवः स यद-
 वोदेत्यथ वसन्तो यदा सङ्गवोऽथ ग्रीष्मो यदा मध्यन्दिनोऽथ वर्षा
 यदापराहोऽथ शरद्यदैवास्तमेत्यथ हेमन्त इति ।

एवं पञ्चदशमुहूर्त्तसंमितस्य दिवसस्य पञ्चधा विभागे क्रियमाणे
 त्रिमुहूर्त्तपरिमिताः प्रातरादयः पञ्च काला भवन्ति । अत्र यद्यपि
 “तस्मान्मध्यन्दिन एवाधीतेत्यनन्तरमेवान्नायसमान्नातस्याभिधानसम्बन्धे
 मध्यन्दिनविधेः शेषभूततया पञ्चधा विभागः श्रूयते, तथापि प्रात-
 राद्रिविहितैः कर्मभिराकाङ्क्षितस्वकालपरिमाणज्ञापकतयोपजीव्य-
 मानः सर्वकर्मसम्बन्धिता लभते । अतएवायं त्रिमुहूर्त्तपरिमाणवा-
 यवः पञ्चधा विभागः साधारण्येनैव दृश्यते । तथाच प्रभासखण्डे ।

मुहूर्तत्रितयं प्रातस्तावानेव च सङ्गवः ।

मध्याह्नस्त्रिमुहूर्तः स्यादपराह्णोऽपि तादृशः ।

सायाह्नस्त्रिमुहूर्तोऽथ सर्वकर्मवहिष्कृतः ॥ इति ।

अतएव तत्कालविहितकर्ममात्रोपयोगितामस्य विभागस्याहं
पराशरः ।

लेखाप्रभृत्यथमदित्यान्मुहूर्तस्त्रिय एव तु ।

प्रातस्तु स स्मृतः कालो भागश्चाह्नः स पञ्चमः ॥

सङ्गवस्त्रिमुहूर्तोऽथ मध्याह्नस्तत्समः स्मृतः^(१) ।

ततस्त्रयो मुहूर्तास्तु अपराह्णो विशिष्यते ॥

पञ्चमोऽथ दिनांशो यः स सायाह्न इति स्मृतः ।

यद्यदेतेषु विहितं तत्तत्कुर्याद्विचक्षणः ॥ इति ।

उदीयमानस्य भास्वन्मण्डलस्य रेखावत्प्रकाशमानप्रथमोपलम्ब-
नयोग्यो भागः 'लेखा', 'आदित्यात्' आदित्योदयात् । तथाच
लेखाप्रभृत्यादित्योदयात् आरभ्य ये त्रयो मुहूर्तास्ते प्रातःसंज्ञका-
भवन्तीत्युक्तं भवति ।

उक्तं हि स्कन्दपुराणे ।

लेखाप्रभृत्यथादित्ये त्रिमुहूर्तात्यिते तु वै ।

प्रातस्तत्र स्मृतः कालो भागश्चाह्नः स पञ्चमः ॥ इति ।

यद्यदेतेषु प्रातरादिकालेषु कर्म विहितं तत्तदेतेषु यथोक्तं
कुर्यादित्यर्थः ।

अथ यथोक्तवचनप्रपञ्चप्रमितानां पूर्वाह्न-मध्याह्नापराह्न-साया-

ज्ञानां कल्पा विविच्यन्ते । प्रातःसङ्गवयोरेकैक एव कल्प इति खतो-
विविक्तमेवातः पूर्वाह्णादिकालकल्पा एवोच्यन्ते । तत्र द्विधाहर्विभागे
भास्वन्मण्डलोर्द्धं द्वादशनिरीक्षणचणादारभ्याष्टममुहूर्त्तपूर्वाह्णसमा-
प्तिपर्यन्तः पूर्वाह्णः, त्रिधा विभागे लेखाप्रकाशात्प्रभृति पञ्चममुहूर्त्त-
तावसानावधिः, चतुर्द्धा विभागे तत एवारभ्य षष्ठमुहूर्त्ततृतीय-
पादपूर्वाह्णसमाप्तिपर्यन्तः, पञ्चधा विभागे तदद्यादारभ्य षण्मुहूर्त्त-
परिमितस्य कालस्य पूर्वाह्णत्वं वक्तव्यं । तदा हि यौगिकीं वृत्तिं
परिकल्प्य पूर्वाह्णशब्दस्यार्थो वाच्यः, स च तद्विरुद्धमध्याह्नादिसंज्ञा-
नवरुद्धो वक्तुमुचितः । यद्यपि दिनाद्यस्य षण्मुहूर्त्तस्य प्रातःसङ्गवात्म-
कसंज्ञादयाविरोधोऽस्ति, तथाप्यसौ न योगविरोधीति न पूर्वाह्ण-
संज्ञानिवेगपरिपन्थितां प्रतिपद्यते ।

इति चतुर्विधपूर्वाह्णविवेकः ।

अथ मध्याह्नकल्पः ।

द्विधा विभागे दिवसस्य मध्याह्नचणादुभयतो मध्याह्नविहित-
कर्मप्रयोगपर्याप्तो मध्याह्नः । अगत्या चात्र विरुद्धसंज्ञान्तरनिवेशो-
प्यभ्युपेयः । त्रिधा विभागे षण्मुहूर्त्तादारभ्य दशममुहूर्त्तावसानाव-
धिर्मध्याह्नः, चतुर्द्धा विभागे षष्ठमुहूर्त्ततृतीयपादोत्तराह्णादारभ्य
दशममुहूर्त्तद्वितीयपादपूर्वाह्णसमाप्तिपर्यन्तः, पञ्चधा विभागे तु
अष्टममुहूर्त्तादारभ्य दशममुहूर्त्तसमाप्तिपर्यन्तः ।

इति चतुर्विधमध्याह्नविवेकः ।

अथापराह्णकल्पाः ।

द्विधा विभागेऽष्टमसुहृत्तान्तरार्द्धादारभ्य पश्चिमसन्धारभपर्यन्तोऽपराह्णः, त्रिधा विभागे त्रैकादशसुहृत्तान्तरादारभ्य पश्चिमसन्धारपर्यन्तः, चतुर्धा विभागे दशमसुहृत्तद्वितीयपादोत्तरार्द्धादारभ्य द्वादशसुहृत्तत्रयपादावसानपर्यन्तः, पञ्चधा विभागे दशमसुहृत्तान्तरादारभ्य द्वादशसुहृत्तविसानपर्यन्तः ।

इति चतुर्विधापराह्णविवेकः ।

अथ सायाह्नकल्पाः ॥

द्विधा त्रिधा वा विभागे तत्कालविहितकर्मप्रयोगपर्याप्तोऽस्त्रमयावधिः, चतुर्धा विभागे दशमसुहृत्तान्तरादारभ्य सूर्यास्तमयावधिः, पञ्चधा विभागे त्रयोदशसुहृत्तान्तरादारभ्य सूर्यास्तमयः सायाह्नः ।

इति सायाह्नविवेकः ।

एते च पूर्वाह्णादयो वक्ष्यमाणविनियोगानतिक्रमेण यथालाभं ग्राह्याः, प्रशस्ततारतम्यक्रमेण वा, यो यं कालमपेक्ष्य सूक्ष्मः स तस्मात् प्रशस्तः । महावधिवचनेन हि महतः कालस्य पूर्वाह्णत्वे प्रमिते तदेकदेशस्यापि प्रमितमेव पूर्वाह्णत्वं, यथा हिमवत्कुहरादारभ्य पूर्वसमुद्रशीतो जलप्रवाहविशेषस्य गङ्गात्वे प्रमिते प्रमितमेव तदन्तर्वर्त्तिनः प्रवाहैकदेशस्यापि गङ्गात्वम्, कथमन्यथा “गङ्गायां स्नानं कुर्यादपराह्णेपितृयज्ञमाचरेत्” इति विहितस्य तदेकदेशोऽनुष्ठाने विहितसिद्धिः । दृश्यन्ते च केचित् समुदायैकदेशयोः साधारणाः शब्दाः । यदन्तमाचार्यैः ।

विन्दौ च समुदाये च तोयशब्दो यथोच्यते ।

संसर्गिद्रव्यरूपत्वात् सूक्तवाक्तृत्पदं तथा ॥ इति ।

अतोऽवान्तरावधिवचनस्य महावधिवचनप्रमितपूर्वाच्चैकदेशनि-
वर्त्तकत्वेन वा स्वाभिधेयस्यातिप्रशस्तप्रतिपादनपरत्वेन वा अर्थवत्त्वं
वक्तव्यं, तच्चाद्यपि महावधिवचनानामानर्थक्य-बाधौ स्यातां अतो-
ऽवान्तरावधिवचनं प्रशस्ततरत्वार्थमिति निश्चीयते ।

अथ कुतपकालः ॥

स्कन्द-वायुपुराणयोः ।

कुं यत्र गोपतिर्गोभिः कात्स्न्येन तपति क्षणे ।

स कालः कुतपो ज्ञेयः तत्र दत्तं महाफलम् ॥

‘कुः’ पृथिवी, तां, ‘गोपतिः’ सूर्यः, ‘गोभिः’ स्वकीयैः करैः,
‘कात्स्न्येन’ समयां, यस्मिन् क्षणे ‘तपति’ उष्णां करोति, ‘स कालः’
कुतपसंज्ञको ज्ञेयः, तदनेन कुतपशब्दनिर्वचनं कृतं “निरूपितः कुतपो-
ऽयमसाविति । सर्वच्छायासङ्कोचाद्दिवसमध्य एव हि सूर्यः कृत्स्नां
पृथ्वीं तपति, अतो दिवसमध्यः कुतपः इत्येवमसौ निर्द्धारितो भवति,
स च मुहूर्त्तपरिमितोऽपि स्वल्पत्वमनुसन्धायोपचारवृत्त्या क्षणशब्दे-
नोक्तः । उक्तं हि वायुपुराण एव ।

मुहूर्त्तात्सप्तमादूर्द्ध्वं मुहूर्त्तान्नवमादधः ।

स कालः कुतपो ज्ञेयः पितृणां दत्तमन्नयम् ॥ इति ।

प्रभासखण्डेऽपि ।

अह्नोमुहूर्त्ता विख्याता दश पञ्च च सर्वदा ।

तत्राष्टमो मुहूर्त्तो यः स कालः कुतपः स्मृतः ॥

खड्गपात्रादिकं तु कुतपदशकं मध्याह्नाद्यस्थितत्वात् पृथक्कर्तु-
मशक्यमिति मध्याह्नप्रसङ्गादिहैव लिख्यते ।

कालिकापुराणे ।

ब्राह्मणाः कम्बलो गावो रूष्याम्यतिथयोऽपि च ।

तिला दर्भाश्च मध्याह्नी नवैते कुतपाः स्मृताः ॥

प्रभासखण्डेऽपि ।

मध्याह्नः खड्गपात्रश्च तथा नेपालकम्बलः ।

रूप्यं दर्भास्तिला गावो दौहित्रश्चाष्टमः स्मृतः ॥

पापं कुत्सितमित्याहुस्तस्य सन्तापकारिणः ।

अष्टावेव यतस्तस्मात् कुतपा इति विश्रुताः ॥

कौष्ठीतकीनां तु “तथान्यः कालकम्बल इति पठितं, इति कुतपः ।

अथैतेषामपराह्णादिकालानां पार्वणादिश्राद्धेषु विनियोगः कथ्यते ।

तत्र शातातप-हारीतौ ।

आमश्राद्धन्तु पूर्वाह्णे एकोद्दिष्टन्तु मध्यतः ।

पार्वणं चापराह्णे तु प्रातर्द्विनिमित्तकम् ॥

मनुरप्याह ।

पूर्वाह्णे दैविकं श्राद्धमपराह्णे तु पार्वणम् ।

एकोद्दिष्टन्तु मध्याह्ने प्रातर्द्विनिमित्तकम् ॥

आह मार्कण्डेयः ।

शुक्लपक्षस्य पूर्वाह्णे श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः ।

कृष्णपक्षापराह्णे तु रौहिणन्तु न लज्जयेत् ॥ इति ।

अत्र शुक्लपक्षे पूर्वाह्नान्तर्गतकुतपपूर्वाह्ने एव पार्वणमेकोद्दिष्टं वा
 आह्नमारभणीयं । कृष्णपक्षे च अपराह्नान्तर्गते कुतपोत्तराह्ने एव
 पार्वणमेकोद्दिष्टं आह्नमारभणीयं । एतच्च वचनं पार्वणे कुतपस्य
 पूर्वाह्नेमेकोद्दिष्टे तु पराह्ने प्रापयितुं, वैपरीत्येन हि पूर्वाह्णापराह्णयोः
 मध्याह्णापराह्णे विध्यन्तरादेव प्राप्तेः । अथ वा शुक्लपक्षेत्यनेन तत्पक्षे
 विहितं दैविकं आह्नमुपलक्ष्य पूर्वाह्णे विधीयते, कृष्णपक्षेत्यनेन
 पैतृकमुपलक्ष्यापराह्ण इति । एवञ्च विध्यन्तराविरोधेन सत्याङ्गतौ
 मध्याह्णापराह्णे विधी बाधितौ न भविष्यतः । तत्रापराह्णस्य ताव-
 दिनियोगो विविच्यते ।

शातातपः ।

दर्शआह्नु यन्मोक्तं पार्वणं तत्प्रकीर्तितम् ।

अपराह्णे पितृणान्तु तत्र दानं प्रशस्यते ॥ इति ।

यत्पिण्डपितृयज्ञानुष्ठानरहितानग्निकर्तृकं स्त्री-शूद्रादिकर्तृकं
 दर्शआह्नुं तावत् द्विधा विभक्तस्यापराह्णापरो भागः कुतपोत्तराह्ना-
 दारभ्य यथांलाभं ग्राह्यः, अनग्निकर्तृके दर्शआह्ने कुतपस्याग्नियुक्तकुल-
 ग्रहणस्यापि अमावास्याद्वैधनिर्णये दर्शितत्वात्, यत्पुनः साग्निककर्तृकं
 पिण्डपितृयज्ञानुष्ठानयुक्तानग्निकर्तृकञ्च दर्शआह्नुं, तत्र “अमावा-
 स्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्तीति कल्पसूत्रकारोक्तापराह्णा-
 लानुष्ठेयपिण्डपितृयज्ञानुष्ठानोत्तरकालत्वविधेस्तदनुसारेणैव त्रिधा
 विभक्तस्याह्नः तृतीयो भागो यथांलाभमासन्ध्यं ग्राह्यः ।

तथाचाह मनुः ।

पिण्डान्वाहार्यकं आह्नुं क्षीणे राजनि शस्यते ।

वासरस्य तृतीयांशे नातिसन्ध्यासमीपतः ॥ इति ।

तथा ।

पितृयज्ञन्तु निर्वर्त्य विप्रसृन्द्रचयेऽग्निमान् ।

पिण्डान्वाहार्यकं आहुं कुर्यान्वासानुमाशिकम् ॥ इति ।

न चैतद्वक्तव्यम् ।

पितृयज्ञन्तु निर्वर्त्य तर्पणाख्यन्तु योऽग्निमान् ।

पिण्डान्वाहार्यकं कुर्यात् आहुमिन्दुचये सदा ॥

इति मत्स्यपुराणवचनात् पञ्चमहायज्ञान्तर्भूततर्पण-पितृयज्ञान-
न्तर्त्यमेवान्वाहार्यकस्य न पिण्डपितृयज्ञानन्तर्त्यमिति । न तदनु-
रोधेनापराह्णमिति । यत आहु लौगाक्षिः ।

पचान्तं कर्म निर्वर्त्य वैश्वदेवं तु साग्निकः ।

पितृयज्ञं ततः कुर्यात्ततोऽन्वाहार्यकं बुधः ॥ इति ।

अतः पिण्डपितृयज्ञादूर्द्ध्वमनुष्ठेयस्य दर्शआहु-पितृयज्ञममाप्त्यनु-
सारेण नातिसन्ध्यासमीपपर्यन्तो वासरतृतीयांशो शास्त्रः ।

इति पराह्णकालविनियोगः ।

अथ पूर्वाह्णविनियोगः ।

तत्र “पूर्वाह्णे दैविकं आहुमिति दैविकआहुःकृत्तु पूर्वाह्णे वक्त-
व्याभावादामआहुःकृत्तु प्रत्युच्यते । तत्र च “आमआहुन्तु पूर्वाह्णे
इति विधिर्विजकर्तृकामआहुविषय एव न पुनः शूद्रकर्तृकामआ-
हुविषयोऽपीति कश्चिन्निसिकाय । स हि मन्यते उभयकर्तृकाम-
आहुविषयत्वस्य एकचापराह्णस्यात्यन्तिकं बाधं कृतवान्यत्र तु पाक्षिकं
विनिविशमानस्य एकत्र नित्यत्वमन्यत्र पाक्षिकत्वमिति वैषम्यमापद्यते ।

तथाहि द्विजामश्राद्धे तावदातिदेशिकोऽपराहः शूद्रामश्राद्धे औप-
 देशिकः, तत्र द्विजामश्राद्धे पूर्वाह्णोपदेशोभवन्नतिदेशाद्बलीयस्वेना-
 तिदेशिकस्यापराहिकस्यात्यन्तबाधं कृत्वा पूर्वाह्णं निवेशयेत्, शूद्राम-
 श्राद्धे तूपदेशान्तरेण तुल्यबलत्वादौपदेशिकस्यापराहस्य पाचिकं बाधं
 कृत्वा निवेशयेत् अतो वैषम्यं । कथं पुनर्द्विजामश्राद्धे अपराहस्याति-
 देशिकः शूद्रामश्राद्धे त्वौपदेशिक इति । उच्यते । मुख्यन्तु पार्वणं
 ब्राह्मणभोजनात्मकं नित्यन्तद्विजरूपकर्तव्यविषयमेव न शूद्रकर्तव्य-
 विषयं, तस्य ब्राह्मणभोजनात्मकश्राद्धनिषेधेन नित्यमेवामश्राद्धविधा-
 नाज्जिषेधं बाधित्वापि यदि तत्र पक्वान्नविधिरपि निविशेत तदा
 शूद्रविषये निषेधबाधापेक्षो द्विजविषये निरपेक्ष इति वैषम्यमापद्यते ;
 तदेवं ब्राह्मणभोजनात्मकं यन्मुख्यं पार्वणं तद्विजरूपकर्तव्यविषयं नित्यं
 च । अनित्यन्तु द्विजानां पाकासम्भवादिनिमित्तविहितमामश्राद्धञ्च ।

तथाच सुमन्तुः ।

पाकाभावेऽधिकारः स्याद्विप्रादीनां नराधिप ।

अपत्नीकानां महाबाहो विदेशगमनादिभिः ।

सदा चेव तु शूद्राणामामश्राद्धं विदुर्बुधाः ॥

उग्रनाः ।

आत्मनो देश-कालानां विज्ञाने समुपस्थिते ।

आमश्राद्धं द्विजैः कार्यं शूद्रेण तु सदैव हि ॥

प्रचेताः ।

आपद्यनग्नौ तीर्थे च चन्द्र-सूर्यग्रहे तथा ।

आमश्राद्धं द्विजैः कार्यं शूद्रः कुर्यात्सदैव हि ॥

तीर्थं पाकासामर्थ्यं सति निमित्तं, चन्द्र-सूर्य्यग्रहे भोक्तुरभावे ।

तथा ।

स्त्री शूद्रः स्वपचस्यैव जातकर्मणि चाप्यथ ।

श्रामश्राद्धं सदा कुर्याद्विधिना पार्वणेन तु ॥

‘स्वपचः’ स्वयं पचतीत्यपत्नीक इत्यर्थः^(१) ।

जमदग्निः ।

यावत्स्यान्नाग्निसंयुक्तः उत्सन्नाग्निरथापि वा ।

श्रामश्राद्धं तदा कुर्याद्भूस्तेऽग्नौकरणं भवेत् ॥

हारीतः ।

श्राद्धविघ्ने द्विजातीनामामश्राद्धं प्रकीर्तितं ।

अभावाद्यादिनियतं मास-संवत्सरादृते ॥

‘मास-संवत्सरादृत इति मासिकं सांवत्सरिकञ्च वर्जयित्वा वि-
धिरित्यर्थः । एवञ्च सत्यपराहप्रभृतयः प्रकृतावुपदिश्यमाना धर्मा-
ब्राह्मणभोजनात्मकस्य नित्यस्यैवोपदेशतो भवितुमर्हन्ति नानित्यस्य
द्विजकर्तृकामश्राद्धस्यापि नित्यानित्यसंयोगविरोधात् । यथा प्रकृ-
तावुपदिश्यमाना दीचणीयादयो धर्मा नित्यस्यैवाग्निष्टोमसंस्थस्य
ज्योतिष्टोमस्य उपदेशतो भवन्ति नानित्यस्यातिरात्रादिसंस्थस्यापि,
यथा क्रथादयः सामद्रव्यसाध्यस्य नित्यस्यैव ज्योतिष्टोमस्य ना-
नित्यस्य फलचमससाध्यस्यापि किन्त्वतिदेशत एव भवन्ति । अत-
श्चानित्ये द्विजकर्तृकामश्राद्धे तस्यातिदेशत एवायमपराहः शूद्राम-
श्राद्धे त्वनैमित्तिकत्वेन नित्यत्वादुपदेशत एवापराह इत्यौपदेशिकः

पूर्वाह्णेन सह तत्र विकल्प्यते, द्विजामश्राद्धे त्वातिदेशिकत्वात्
बाधते, अतश्चायं पूर्वाह्णविधिरुभयत्र भवन्नेकत्र नित्योऽन्यत्र पाक्षिक-
इत्येवं विधिवैषम्याकुलीकृतः सन्नेकमेव विषयमाश्रयितुमीहते ।
स चान्याय्यविकल्पदुष्टं शूद्रामश्राद्धं परिहृत्य द्विजामश्राद्धमेव वि-
ज्ञापयति, एवञ्च सति ।

मध्याह्नात्परतो यस्तु कुतपः समुदाहृतः ।

आमपात्रेण तत्रैव पितृणां दत्तमचयम् ॥

इति यच्छातातपवचने पूर्वाह्णविरुद्धापराह्णदर्शनं^(१) तदपि शूद्रा-
मश्राद्धं परिहृत्य द्विजामश्राद्धं प्रति नीयमानं समाहितं भवति, वच-
नञ्चेदमचापराह्णानुवादकं साधारणेनैव वचनेनात्राप्यपराह्णलाभात् ।
तस्माच्छूद्रामश्राद्धं कुतपोत्तरार्द्धात् प्रभृति प्रवृत्तेऽपराह्णे, द्विजाम-
श्राद्धन्तु पूर्वाह्ण इति ।

इति पूर्वाह्णविनियोगः ।

अथ मध्याह्णविनियोगः ।

तत्र च “एकोद्दिष्टं तु मध्याह्ण इत्यत्र यद्यपि मध्याह्णेन
षष्ठोपक्रमाः पञ्च मुहूर्त्ता एकोद्दिष्टकालत्वेनोपदिष्टास्तथापि कुतप-
स्यातिप्राशस्त्यात्प्रयत्नेन कुतपे आङ्गारम्भं सम्पादयेत् ।

तदुक्तं मत्स्यपुराणे ।

मध्याह्णे सर्वदा यस्मात् मन्दीभवति भास्करः ।

तस्मादनन्तफलदस्तचारम्भो विशिष्यते ॥

* (१) पूर्वाह्णे शूद्रमपराह्णदर्शनमिति क० ।

यथा कुतपे आहुतारम्भो विशिष्टस्तथा रौहिणे समाप्तिरपीत्याह
गौतमः ।

प्रारभ्य कुतपे आहुतं कुर्यादा रौहिणाद्बुधः ।

विधिज्ञो विधिमास्थाय रौहिणं तु न लङ्घयेत् ॥

‘रौहिणः’ नवमो मुहूर्तः, ‘न लङ्घयेदित्येतदपि रौहिणान्तःस-
माप्तिप्रशंसार्थं न रौहिणातिक्रमनिषेधार्थं तस्यापि मध्याह्नेनापरा-
ह्णत्वेन च आहुताङ्गत्वात् । अतएव मत्स्यपुराणे कुतपात्प्रभृति मुहूर्त-
पञ्चकस्य आहुताङ्गत्वमुक्तं ।

मुहूर्त्तात्कुतपादूर्ध्वं यन्मुहूर्त्तचतुष्टयं ।

मुहूर्त्तपञ्चकं ह्येतत्स्वधाभवनमित्यते ॥ इति ।

स्वधाभवनमित्यस्याभिप्रायः स्वधाशब्दवतः पार्वणस्यैकोद्दिष्टस्य चायं
कालो न पुनः स्वाहाशब्दवतो दैविकस्य नान्दीआहुतस्य चेति तयोर्हि
पूर्वाह्न-प्रातःकालयोरेव विधानात् ।

इति मध्याह्नविनियोगः ।

अथ प्रातःकालविनियोगः ।

तत्र “प्रातर्दृष्टिनिमित्तकमित्ययं प्रातःकालविधिर्न पुत्रजन्मनि-
मित्तकदृष्टिआहुतविषयः । तथाहि पुत्रजन्मरूपे निमित्ते सति विधा-
नादनन्तरमेवानुष्ठेयत्वे जन्मनश्चानियतकालत्वात् तस्यानियतकाल-
त्वमेवावसीयते । ननु निमित्तविहितमपि आहुतं वैश्वानरीयावत्कालं
प्रति किं नोक्तव्यते, उत्कर्षकारणाभावादिति जानीहि, न त्वस्या-
ग्नौचमुत्कर्षकारणं, न हि वैश्वानरीयेष्टिराग्नौचदोषनिवृत्त्यर्थमुत्क-

षलम्बिता, किन्तु प्रयोजनविरोधात् ।

अथोच्यते ।

दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायः पितृकर्म च ।

प्रेतपिण्डक्रियावर्जमाशौचेऽपि निवर्त्तयेत् ॥

इत्यादिनिषेधानुरोधादुत्कर्ष इति । तत्र “पुत्रे जाते आर्द्धं
कुर्यादिति नैमित्तिकविधेर्विशेषास्त्वनेन^(१) निषेधबाधकत्वात्, अनि-
वृत्तकालत्वेनास्याशौचमित्येवंपरो वचनप्रपञ्चः ।

तत्र तावच्छङ्ख-लिखितौ ।

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

भूयस्तत्र प्रजायन्ते तदहर्वेदयन्ति च ।

तस्मात्स दिवसः पुण्यः पितृणां पुण्यवर्द्धनः ॥

आदित्यपुराणेऽपि ।

देवाश्च पितरश्चैव पुत्रे जाते द्विजन्मनां ।

आयान्ति तस्मात्तदहः पुण्यं पूज्यञ्च सर्वदा ॥

तत्र दद्यात्सुवर्णन्तु भूमिं गान्तुरगं तथा ।

कुत्रं वस्त्रञ्च माल्यञ्च शयनञ्चासनं गृहं ॥

हारीतोऽप्याह ।

जाते च कुमारे पितृणामामोदात्पुण्यं तदहुरिति ।

पितृणां ‘आमोदात्’ अतिशयेन हर्षात्पत्तेः, ‘पुण्यं’ पावनं,
दानादेः पुण्यकाल इत्यर्थः ।

अत्र पुत्रजन्मादिदिवसस्याशौचदूषितत्वाभावात्तत्काल एव जन्म-

(१) विशेषवाक्यत्वेनेति ग० ।

निमित्तं आद्धं कर्त्तव्यं नाग्नौचोत्तरकालं प्रत्युत्कर्षणीयं । अत्र यद्यपि
शङ्खनादिवचने तदहःसमयमपि पुण्यमिति प्रतिभाति, तथापि
शिष्टुनालच्छेदात् पूर्वमेवेति वेदितव्यं ।

तथाच हारीतः ।

प्राङ्गाङ्गीच्छेदात् संस्कार-पुण्यार्थान् कुर्वन्ति नाद्यान्तु किञ्चाद्या-
न्नाग्नौचमिति ।

‘संस्कारः’ जातकर्म, ‘पुण्यार्थः’ गुड़-तिल-तैल-गो-भू-हिरण्य-
वस्त्र-धान्यादिदानानि ।

अनुरप्याह ।

प्राङ्गाभिवर्द्धनात् पुंसो जातकर्म विधीयत इति ।

‘वर्द्धनं’ केदः’ ।

जैमिनिरपि ।

यावन्न क्लिद्यते नालं तावन्नाभ्येति सूतकम् ।

क्लिप्ते नाले ततः पश्चात् सूतकं तु विधीयते ॥ इति ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

अच्छिन्ननाद्यां कर्त्तव्यं आद्धं वै पुत्रजन्मनि ।

आग्नौचोपरमे कार्यमथवा नियतात्मभिः ॥

सत्यव्रतः ।

पुत्रजन्मन्यानाभिकर्त्तनात्पुण्यं तदहस्तद जातकर्मान्मआद्धं कुर्यात्
पात्राणि सहिरण्यानि दद्यात्तेन तावत्प्रातःकालशुद्धिकालापेक्षा ।

तथाचात्रिः ।

पूर्वाह्णे वै भवेदृद्धिर्विना जन्मनिमित्तकं ।

पुत्रजन्मनि कुर्वीत आर्द्धं तात्कालिकं बुधः ॥

प्रजापतिरपि ।

नाभ्यां द्विजायामाशौचं अतो नालच्छेदात्पूर्वमेव आर्द्धं ।

एतच्च नैमित्तिकत्वाद्वाचावपि कर्त्तव्यं ।

यथाह व्यासः ।

रात्रौ स्नानं न कुर्वीत तथा दानञ्च रात्रिषु ।

ग्रहणोद्वाह-संक्रान्ति-यात्रार्त्ति-प्रसवेषु च ॥

दानं नैमित्तिकं ज्ञेयं रात्रावपि न दूयति ।

पुत्रजन्मनि यात्रायां शर्व्वथ्यां दत्तमक्षयम् ॥ इति ।

एतच्च तत्कालसूतकान्तरनिमित्ताशौचसंज्ञिपातेनापि कर्त्तव्यं ।

तदाह प्रजापतिः ।

सूतके तु समुत्पन्ने पुत्रजन्म यदा भवेत् ।

कर्त्तुंस्तत्कालिकी शुद्धिः पूर्वाशौचेन शुद्ध्यति ॥

‘कर्त्तुः’ जातकर्मकर्त्तुः, कर्मान्तरे तु पूर्वप्रवृत्तजन्माशौचनिवृत्तौ सत्यां कर्ता शुद्धो भवतीत्यर्थः । यदि पुनरेतत्काले द्विज-द्रव्य-कर्त्ताद्यसम्पत्तिवशादाशौचान्तरनिपाताद्वा न कृतं स्यात् तदा सूतक-निवृत्तौ कस्मिंश्चिद्दिने प्रातःकाल एव कार्यं । ननु स्वकालात्परिभ्रष्ट-मिदं किमिति कालान्तरे कर्त्तव्यं, न ह्युपरागादिनिमित्तनिबन्ध-नानि कर्माणि तत्कालातिक्रमेऽपि क्रियन्ते । सत्यमेवं । इदं तु वच-नात्क्रियते ।

तथाच विष्णुधर्मोत्तरे ।

अश्विन्ननाश्यां कर्त्तव्यं आर्द्धं वै पुत्रजन्मनि ।

आशौचोपरमे कार्यमथवा नियतात्मभिः ॥ इति ।

नन्वाशौचोपरमोऽप्यस्य कालः, स तु नालच्छेदपूर्वकालेऽसम्भव-
निबन्धन इत्येतत् कुतः, वैजवापवचनादूमः ।

जन्मनोऽनन्तरं कार्यं जातकर्म यथाविधि ।

देवादतीतकालं चेदतीते सूतके भवेत् ॥ इति ।

इति प्रातःकालविनियोगः ।

अथ निषिद्धकालः ।

तत्र व्याघ्रपादाह ।

स्मार्त्तकर्मापरित्यागो राहोरन्यत्र सूतके ।

औते कर्मणि तत्कालं स्नातः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

राहुसूतकादन्यस्मिन् सूतके स्मार्त्तं आह्नादि कर्म न कुर्वीत, औतं
तु दर्श-पूर्णमासाग्निहोत्रादि स्नात्वा सद्य एव कुर्यात् इत्यपरार्कः । स
हि जन्माशौचे राहुयस्तचन्द्रार्कमोक्षात्पूर्वकाले च सूतकशब्दप्रयो-
गोऽस्ति इत्यभिप्रेत्यैवं व्याख्यातवान् ।

अन्ये त्वेवं व्याचक्षते । 'सूतके' जन्माशौचे, सर्वकर्मपरित्यागः
कर्त्तव्यः, स च "राहोरन्यत्र दर्शनमिति कान्यकर्माणि विहाये-
त्यर्थः । तत्र प्रथमव्याख्याने जन्म-मरणाशौचयोर्द्वितीयव्याख्याने
जन्माशौचे आहुतं न कर्त्तव्यमिति सिद्धं भवति, कर्मशब्दश्च प्रेत-
पिण्डक्रियाव्यतिरिक्तकर्मविषयः ।

तथाच पैठीनसिः ।

दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायः पितृकर्म च ।

प्रेतपिण्डक्रियावर्जमाशौचं विनिवर्त्तयेत् ॥ इति ।

अनु-शातातपौ ।

रात्रौ आहुं न कुर्वीत रात्रौ कीर्त्तिता हि सा ।

सन्ध्योरुभयोर्वापि सूर्य्यं चैव तिरोहिते ॥ इति ।

रक्षांसि यस्याञ्चरन्ति वा बलवन्ति भवन्तीति रात्रौत्युच्यते,
तस्यान्तु रात्रौभिः आहुमवलुप्यते । पूर्वापरयोः सन्ध्योरपि न
कर्त्तव्यं आहुं ।

सन्ध्योर्मानन्तु याज्ञवल्क्य आह ।

उदयात्प्राक्तनी सन्ध्या मुहूर्त्तदयमुच्यते ।

सायंसन्ध्या त्रिघटिका अस्तादुपरि भास्वतः ॥ इति ।

“सूर्य्यं चैव तिरोहित इति यदुक्तं तत्सन्ध्यासमीपकालस्योपस-
क्षणं, तेनास्तमयसन्ध्यासमीपोऽपि कालो लभ्यते । तदनेन प्रातः-
कालविहितं पूर्वसन्ध्या-तत्समीपकालयोः प्रसक्तं वृद्धिआहुं निषिध्यते,
अपराह्णविहितञ्च पार्वणं पश्चिमसन्ध्या-तत्समीपकालयोः प्रसक्तं नि-
षिध्यते, मध्यमसन्ध्या-तत्समीपकालयोस्तु कुतपत्वान्न कचिन्निषेधः ।

स्कन्दपुराणे ।

उपसन्ध्यं न कुर्वीत पितृपूजां कथञ्चन ।

स कालस्यासुरः प्रोक्तः आहुं तत्र विवर्जयेत् ॥

अनेन सन्ध्यासामीप्यनिषेधेन सायंकालात्पूर्वं आह्वारम्भ-समाप्त्यो-
रसमर्थं प्रति सन्ध्यासमीपव्यतिरिक्तः सायंकालांशोऽनुज्ञातो भवति ।

यत्तु :

सायाह्नस्त्रिमुहूर्त्तस्तु सर्वकर्मवहिष्कृतः ।

इति प्रभासखण्डवचनं,

चतुर्थे प्रहरे प्राप्ते आहुं यः कुरुते नरः ।

आसुरं तद्भवेत् आहुं दाता च नरकं प्रजेत् ॥

इति बौधायनवचनम्,

दिवसस्याष्टमे भागे मन्दीभूते दिवाकरे ।

आसुरं तद्भवेत् आहुं पितृणां नोपतिष्ठते ॥

इति ह्यदीतवचनं तत्प्रत्यङ्कालात्पूर्वमेव आहुः स्रग्भ-समाप्तिसमर्थं
प्रति ।

एवमाह व्याघ्रपात् ।

विधिज्ञः अद्भ्योपेतः सत्यक्पात्रनिर्योजकः^(१) ।

रात्रेरन्यत्र कुर्वाणः श्रेयः प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥ इति ।

रात्रि-सन्ध्या-तत्समीपकालनिषेधस्यापवादमाह विष्णुः ।

सन्ध्या-रात्र्योर्न कर्त्तव्यं आहुं खलु विचक्षणैः ।

तयोरपि च कर्त्तव्यं यदि स्याद्राहुदर्शनम् ॥ इति ।

‘राहुदर्शनं’ चन्द्र-सूर्योपरागः ।

इति निषिद्धकालः

अथ पिण्डदाने निषिद्धकालः ।

तत्र पुलस्त्यः ।

अथनदितये आहुं विषुवदितये तथा ।

युगादिषु च सर्वासु पि निर्वपणादृते ॥

एतेषु कालेषु आङ्गं 'पिण्डनिर्वपणादृते' पिण्डदानेन विना,
कर्त्तव्यमिति शेषः ।

मत्स्यपुराणे ।

अयनद्वितये आङ्गं विषुवद्वितये तथा ।

संक्रान्तिषु च कर्त्तव्यं पिण्डनिर्वपणादृते ॥

वैशाखस्य तृतीयायां नवम्यां कार्तिकस्य तु ।

आङ्गं कार्यञ्च शुक्लायां संक्रान्तिविधिना नरैः ॥

अत्र संक्रान्तिस्थित्यनेनैवायनादीनामपि लाभे पुनस्तदभिधानं
तत्कालकृतस्य पिण्डदानस्यातिनिन्दितत्वद्योतनार्थं । संक्रान्तिविधि-
नेत्यनेन पिण्डदानराहित्यमुक्तं । “वैशाखस्य तृतीयायामित्यादिकं
सर्वं युगाद्युपलक्षणं “युगादिषु च सर्वास्त्विति पुलस्त्यवचनात् ।

ब्रह्मपुराणे “अयनद्वितये आङ्गमित्यादिमत्स्यपुराणोक्तस्योक्तौ^(१)
पठित्वोक्तं ।

चयोदश्यां भाद्रपदे माघे चन्द्रचयेऽहनि ।

आङ्गं कार्यं पायसेन दक्षिणायनवच्च तत् ॥

यदा च औचियोऽभ्येति गेहं वेदविदग्निवित् ।

तेनैकेन तु कर्त्तव्यं आङ्गं विषुवदुत्तमं ॥

‘विषुवदुत्तममिति विषुवआङ्गादुत्तमं श्रेष्ठं औचियाभ्यागमन-
निमित्तकमपि आङ्गं प्रायः पाठादपिण्डमेव भवितुमर्हति ।

बृहत्पराशरः ।

युगादिषु मघायाञ्च विषुवत्ययने तथा ।

भरणीषु च कुर्वीत पिण्डनिर्वपणं न हि ॥

मघायुक्तां भाद्रपदापरपक्षत्रयोदशीमधिकृत्य देवीपुराणे ।

तत्रापि महती पूजा कर्त्तव्या पितृदेवते ।

अथ पिण्डप्रदानन्तु ज्येष्ठपुत्री विवर्जयेत् ॥

‘तत्रापि’ भाद्रपदापरपक्षत्रयोदश्यामपि, ‘पितृदेवत-अथ’ मघा-
नक्षत्रे जाते सति, ‘महती’ आङ्गुलचण्डा पितृपूजा कर्त्तव्या, स तु
कर्त्ता ज्येष्ठपुत्रवान् जीवत्प्रथमपुत्रश्चेत् भवेत् तर्हि तत्र आङ्गं कुर्वन्
पिण्डप्रदानं वर्जयेत् पिण्डरहितं आङ्गं कुर्यादित्यर्थः । ‘ज्येष्ठपुत्री-
त्यनेन मघाकालिकस्य त्रयोदशीकालिकस्य तदुभयसमवायकालिकस्य
च पिण्डदानस्य ज्येष्ठपुत्रविनाशकलक्षणो दोषः सूचितः ।

तथाच महाभारते ।

संक्रान्तावुपवासेन पारणेन च भारत ।

मघायां पिण्डदानेन ज्येष्ठः पुत्रो विनश्यति ॥ इति ।

ज्योतिःपराशरे ।

विवाहे विहिते मासांस्त्यजेदूङ्गं दशैव हि^(१) ।

सपिण्डे पिण्डनिर्वापं मौञ्जीबन्धे षडैव हि ॥

अस्यापवादः ।

महालये गयाआङ्गे मातापित्रोः चयेऽहनि ।

यस्य कस्यापि मर्त्यस्य सपिण्डीकरणे तथा ।

क्षतोदाहोऽपि कुर्वीत पिण्डनिर्वपणं सदा ॥ इति ।

दृष्टश्चातातपः^(१) ।

पिण्डनिर्वापरहितं यत्तु आह्वं विधीयते ।

स्वधावाचनलोपोऽत्र विकिरस्तु न लुप्यते ।

अचय्य-दक्षिणा-स्वस्ति-सौमनस्यं यथाविधि ॥

इति पिण्डदाने निषिद्धकालः ।

अथ प्रेतक्रियासु निषिद्धकालः ।

तत्राह गार्ग्यः ।

प्रत्यक्षग्रवसंस्कारे दिनं नैव विशोधयेत् ।

आग्नौचमध्ये क्रियते पुनः संस्कारकर्म चेत् ।

शोधनीयं दिनं तत्र यथासम्भवमेव तत् ॥

आग्नौचविनिवृत्तौ चेत्युनः संस्क्रियते मृतः ।

संग्रोध्येव दिनं ग्राह्यमूर्ध्वं संवत्सराद्यदि ॥

प्रेतकार्याणि कुर्वीत श्रेष्ठं तच्चोत्तरायणं ।

कृष्णपक्षश्च तत्रापि वर्जयेत्तु दिनचयं ॥

इह हि द्विविधः प्रेतसंस्कारः, एकः प्रत्यक्षग्ररीरस्य, ग्ररीरप्रति-
कृतेरपरः । तत्र प्रत्यक्षग्ररीरसंस्कारे शुभाशुभदिनपरीक्षानवकाशः ।
प्रतिकृतिसंस्कारस्य तु त्रयः कालाः, आग्नौचमध्ये, संवत्सरान्तश्च,
संवत्सरादहिश्वेति । तत्राग्नौचमध्ये प्रतिकृतिसंस्कारः सति सम्भवे
वक्ष्यमाणतिथि-नक्षत्रादिवर्जिते काले विधेयः । यदा त्वाग्नौचादहिः

संवत्सरमध्ये प्रतिवृत्तिसंस्कारस्तदानीं वक्ष्यमाणप्रकारेणारम्भकाल-
शोधनमवश्यं कार्यं । संवत्सराद्वहिरपि क्रियमाणे तस्मिन्नपि शोध-
नीय एव काशः । किन्तु तच्चोत्तरायण-द्वयपक्षौ सम्पाद्यमानौगुणो-
त्तरौ भवतः । दिनचयदिनं तु सर्वत्र वर्जनीयं ।

मरीचिः ।

नन्दायां भार्गवदिने चतुर्दश्यां त्रिपुष्करे ।

तत्र आङ्गं न कुर्वीत गृही पुन-धनचयात् ॥

प्रतिपत् षष्ठी एकादशी च 'नन्दा' । 'भार्गवदिनं' शुक्रवासरः ।
कृतिका-पुनर्वसूत्तराफाल्गुनी-विशाखोत्तराषाढा-पूर्वाभाद्रपदाख्या-
नि नचचाणि 'त्रिपुष्कराणि' । आङ्गशब्देनात्र प्रेतक्रिया विवक्षिता ।
नन्दादिष्वेव मध्ये दृष्टतमान्याह च एव ।

एकादश्यान्तु नन्दायां सिनीवाल्यां भृगोर्दिने ।

नभस्यस्य चतुर्दश्यां कृतिकासु त्रिपुष्करे ॥

अत्र आङ्गं न कुर्वीतेत्यनुषङ्गः । सिनीवाल्यां भृगोर्दिन इति
सम्बन्धः ।

महाभारते ।

नचत्रेण न कुर्वीत यस्मिन् जातो भवेत्सरः ।

न प्रोष्ठपदयोः कार्यं तथाग्नेये च भारत ।

वारुणेषु च सर्वेषु प्रत्यरौ च विवर्जयेत् ॥

जन्मनचत्रमत्र आङ्गकर्तुः, 'प्रोष्ठपदयोः' भाद्रपदादयोः, 'आग्नेयं'
कृतिका, 'वारुणानि' आर्द्रा-ज्येष्ठा-मूलानि, जन्मनचचात्पञ्चमं चतुर्दशं
चयोविंशच्च 'प्रत्यरिः' ।

ज्योतिःपराशरः ।

साधारण-ध्रुवोये मैत्रे च न ग्रस्यते मनुष्याणां ।

प्रेतक्रिया कथञ्चित् त्रिपुष्करे यमलधिष्ण्ये च ॥

‘साधारणं’ कृत्तिका-विशाखे, ‘ध्रुवाणि’ उत्तरात्रयं रोहिण्यस्र,
‘उषाणि’ पूर्वात्रयं भरणी मघा च, ‘मैत्राणि’ मृग-चित्रानुराधा-
रेवत्यः, ‘त्रिपुष्कराण्युक्तानि, ‘यमलधिष्ण्यं’ धनिष्ठा, “मृग-चित्र-
योर्मैत्रे चेत्युक्तत्वात् ।

द्वाराहपुराणे ।

चतुर्थाष्टमगे चन्द्रे द्वादशे च विवर्जयेत् ।

प्रेतकृत्यं व्यतीपाते वैधृतौ परिधे तथा ॥

करणे विष्टिसंज्ञे च ग्रनैश्चरदिने तथा ।

त्रयोदश्यां विशेषेण जन्मतारात्रये तथा ॥

उत्पत्तिनचत्रं दशममेकोनविंशश्चेति ‘जन्मतारात्रयं’ ।

आह काश्यपः ।

भरण्यार्द्रा मघाश्लेषा मूलं द्विचरणानि च ।

प्रेतकृत्येषु दुष्टानि धनिष्ठाद्यस्र पञ्चकं ॥

फाल्गुनीद्वितयं रोहिण्यनुराधा-पुनर्वसू ।

द्वे आषाढे विशाखा च तानि द्विचरणानि च ।

एतानि किञ्चित् दुष्टानि वर्जयेत्सति सम्भवे ॥

तदेवमेतेषु प्रेतकृत्यमात्रप्रतिषेधे प्राप्ते कचिदपवादमाह गोभिलः ।

नन्दायां शुक्रवारे च चतुर्दश्यां चिजन्मसु ।

एकादशाहप्रभृति नैकोद्दिष्टं निषिध्यते ॥

‘चिजन्मानि’ जन्मतारात्रयम् ।

वैजवापः ।

प्रेतस्य साक्षाद्गन्धस्य प्राप्ते त्वेकादशेऽहनि ।

नचच-तिथि-वारादि ग्रीधनीयं न किञ्चन ॥

युग-मन्वादि-सङ्क्रान्ति-दर्शं प्रेतक्रिया यदि ।

दैवादापतिता तच्च नचचादि न ग्रीधयेत् ॥

इति प्रेतक्रियासु निषिद्धकालः ।

अथेदानीमिदं विचार्यते ।

किं सपिण्डीकरणोत्तरकालिकानि मृताहापरपचामावास्था-
ष्टका-व्यतीपात-संक्रान्त्युपराग-मनु-युग-कल्पादि-गजच्छायादिकाल-
युक्तानि आङ्गानि प्रतिकालमिद्यन्ते न वेति । तदर्थमिदं चिन्त्यते । किं
कालयुक्तानि वाक्यानि कर्मोत्पत्तिविधयः उत्पत्त्ये कर्मणि काला-
ख्यगुणविधय इति ।

तच्च सोमदत्त आह ।

यद्यपि गुणविधौ भावार्थं विधिर्वाक्यार्थविधिसापद्यते तथापि
विशेषणे विधिग्रन्थिसंक्रमाल्लाघवाच्च गुणविधय एवेति न कर्मभेद-
भापादयन्ति, तेन कर्मैक्यादयुगपद्भावविश्वपि वैकल्पिकेषु कालेषु
कचिदेकस्मिन् कालेऽनुष्ठानं न सर्वस्मिन्, कुतस्तु युगपद्भाविषु
पृथगनुष्ठानमिति कालसमवाये सङ्गदेकमेव आङ्गं कर्त्तव्यम् । न हि
कालरूपगुणानुरोधेन प्रधानावृत्तिर्युक्ता, सायंप्रातरादिकालानुरोधेन

होमावृत्तिस्तु तत्कालावच्छिन्नजीवनरूपनिमित्तावृत्तेरिति । तद-
युक्तम् । यत्र हि शुद्धोत्पत्तिमन्निधिरस्ति तत्र गुणयुक्तेषु वाक्येषु तन्म-
त्यभिज्ञानात् गुणमात्रविधिर्भवति । अत्र तु शुद्धोत्पत्त्यभावादुदग-
यनादिविशिष्टविधौ गौरवाद्यदोषः । शुद्धोत्पत्तिकल्पनायां तु सर्वत्र
विशिष्टविधिलोपेन कचिदुणाद्भेदः स्यात् । तेन विशिष्टविधित्वात्
प्रतिकालं आहुभेदः, निमित्तत्वाच्चोपरागादीनां तद्भेदे स्पष्टो भेदः ।
अतस्तत्कालागमने तत्तच्छ्राद्धमनुष्ठेयमिति स्थितम् । अयेदानीं
कालस्य समवाये निमित्तसमवाये च सन्दिह्यते, किं तदा तत्तत्का-
लिकानां तत्तन्निमित्तकानाञ्च आहुतानां मध्ये किञ्चिदेकमेवानु-
ष्ठेयम्, उत सर्वाणि पृथक्, यदा तन्नेष्टेवेति ।

तत्राह शिवदत्तः ।

नैकः आहुद्वयं कुर्यात् समानेऽहनि कुत्रापि ।

इति हारीतवचनात् किञ्चिदेकमेवेति ।

शङ्खधरादयस्त्राजः नैतद्युक्तम् ।

एककाले गतासूनां बहूनामथवा द्वयोः ।

तन्नेण अपणं कृत्वा कुर्याच्छ्राद्धं पृथक् पृथक् ॥

पूर्वकस्य मृतस्यादौ द्वितीयस्य ततः पुनः ।

तृतीयस्य ततः कुर्यात्सन्निपातेष्वयं क्रमः ॥

इति शृङ्गुणा समानेऽप्यहनि भिन्ननिमित्तानामनेकेषां आहुतानां
विधानात् एकादशाहादौ च नानानिमित्तानां प्रेतआहुतानां विधा-
नात् । उदाहृतनिषेधस्तु अद्वयारभ्यमाणैकनिमित्तआहुतावृत्ति-
विषयः । ननुदाहृतविशेषवचनविषयव्यतिरिक्तविषयो भवतु । ततश्च

मासिकादिव्यतीपातादिआङ्गकालसमवाये न आङ्गानुष्ठानमिति, न, भिन्ननिमित्तकआङ्गेऽपि निषेधप्रवृत्तौ आङ्गोत्तरकालं पुत्रजन्मनि वृद्धिआङ्गाभावप्रसङ्गात् । ततश्चाचारबाधस्तद्व्यतिरिक्तविषय इति चेत् । न । कृतआङ्गस्य सूर्यग्रहे आङ्गाभावप्रसङ्गात् पूर्वाचारबाधः स्यात् । तद्व्यतिरिक्ताविषय इति चेत् । न । भिन्ननिमित्तैककालिकआङ्गविधीनामप्यस्तित्वेन बाधप्रसङ्गात् । तानि सामान्यवचनानि आचारश्च दुर्बल इति बाधो भवत्विति चेत् । न । उदाहृतवचनविषयव्यतिरिक्तविषयत्वे बह्वचनाचारबाधौ स्यातां, मूलभूतश्रुत्यन्तरकल्पना च भवेत् । अस्मदुक्तविषयत्वे तु न बाधौ, नापि श्रुतिकल्पना, न्यायमूलत्वात् । आङ्गद्वयानुष्ठाने विहितकुतपादिकालबाधप्रसङ्गात् । युगपदनुष्ठाने तु “एकस्मिन् क्रियमाणे तु नानाकर्म समाचरेदित्यादीनां कर्ममध्ये कर्मान्तरानुष्ठाननिषेधकवचनानां बाधः स्यात्, प्रयोगविधिना च विलम्बनिषेधः । तेन सर्वाण्यनुष्ठेयानि इति स्थिते पृथगिति विष्णुधर्माभिमतः पक्षो गृह्यते ।

यत्तु देश-काल-कर्तृक्यादिविशेषग्रहणाभावेनाग्नेयादिद्यागाङ्गानां प्रयाजादीनां तन्त्रमनुष्ठानमुक्तं, तदेकप्रयोगविधिगृहीतेष्वङ्गेष्वेवोचितं, न तु स्वतन्त्रेषु प्रधानेष्वेव । यस्तु काम्यापूर्वार्थमनुष्ठितयोर्दर्शपूर्णमासयोः नित्यापूर्वं प्रसङ्ग उक्तः, सोऽपि कर्मैक्ये वक्तुमुचितः । यावेव ह्याग्नेयादिसमुदायौ काम्यापूर्वार्थौ तावेव नित्यापूर्वार्थौ उत्पत्तिवाक्ये तदैक्यावगमात् । यस्तु तत्र भेदव्यवहारः स कामरूपनिमित्तरूपोपाधिसम्बन्धनिबन्धनप्रतीतिकालव्यवस्थाभेदाश्रयो न वस्तुभेदाश्रयः, अपूर्वभेदस्तु वास्तवोऽधिकारभेदात् । अतश्चायमौपाधिको-

ऽप्यपूर्वभेदाऽनुनिष्पादनीय इति भेदलक्षणे विचारितः । ननु तत्तत्प्रज्ञात्यर्थरूपोपाधिभेदावगमाच्च ते न, अत्र कर्मैक्यात् । काम्या-
 पूर्वार्थमनुष्ठिताभ्यामेव दर्श-पूर्णमासाभ्यां नित्यानुष्ठानसिद्धौ न
 पृथगनुष्ठानं क्रियते, भिन्ने तु कर्मण्यन्यापूर्वस्यान्येनासिद्धेस्तदर्थमन्य-
 स्थाप्यनुष्ठानमिति । तदयुक्तं । कर्मभेदेऽपि देश-काल-कर्त्तृकत्वे
 सहानुष्ठानेन सर्वकर्मसिद्धेर्युगपदेव सर्वापूर्वनिष्पत्तिर्जायते । न
 गृह्यते हि तदा विशेषः, इदं निष्पन्नभेदमिति । यागभेदेऽपि
 देवतैक्ये तन्वानुष्ठानस्य साम्नाय्येऽभ्युपगतत्वाच्च । स्वप्नदीतरणाभि-
 वर्षणामेध्यप्रतिमन्त्रणेषु चैवमित्यत्र युगपदनेकामेध्यदर्शनरूपनिमि-
 त्तसमवाये प्रतिनिमित्तवद्भ्रं “मनोदरिद्रं चक्षुरित्येतन्मन्त्रजपरूप-
 नैमित्तिकावृत्तौ प्राप्तायां विशेषग्रहणाभावात् सङ्गनैमित्तिकानुष्ठा-
 नमिति चेकादशे स्थितं । अतः आङ्गनिमित्तसमवाये कालसमवाये
 च द्वैक्ये कर्त्तृक्ये देवतैक्ये च विशेषग्रहणाभावान्तन्त्रेण कर्त्तव्यमिति
 सर्व्वआङ्गानुष्ठानं, एवञ्च सङ्गान्तिनिमित्तकममावास्यानिमित्तकं
 व्यतीपातनिमित्तकं चेत्येतानि आङ्गानि तन्त्रेण करिष्य इति
 सङ्कल्पं कुर्यात् ॥

इति कालसमवायनिर्णयः ।

अथ वैश्वदेवकालनिर्णयः ।

तत्र तदुपयोगितया वैश्वदेवपाकविचारः क्रियते, किं वैश्वदेवाद्यर्थः
 आङ्गार्थस्यैव एव पाकः, उत भिन्न इति । तत्र तावत्पञ्चमहा-
 यज्ञान्तर्गतस्य नित्यआङ्गस्य वैश्वदेवादेश्यैक एव पाकः, आन्वाहिकस्य

पाकस्यान्वहमनुष्ठीयमानान्ननिष्पाद्यसर्वकर्त्तव्यत्वात् । अग्नौचविषेणे
 त्रिकादशाहात् पूर्वं वैश्वदेवाद्येव नास्तीति तदानीं तेन नवश्राद्धेषु
 पाकैक्यानैक्याशङ्कैव नास्ति, ऐकादशाहिकेषु श्राद्धेषु वैश्वदेवस्य पा-
 कान्तरेणैवानुष्ठानं, “एकोद्दिष्टेऽन्नशेषं तु ब्राह्मणेभ्यः समुत्सृजेत्” इति
 देवलेन नवश्राद्धसंज्ञकेष्वेकोद्दिष्टेषु सर्वस्याप्यन्नशेषस्य ब्राह्मणेभ्यो देय-
 त्वविधानात् । प्रेतश्राद्धेषु चैतन्नवत्वं वक्ष्यते । अमावास्याश्राद्धविक्रति-
 भूतेषु सांवत्सरादिषु प्रकृतिनिर्णयेनैव निर्णय इत्यमावास्याश्राद्धार्थं
 पाके संग्रहः । तत्र कर्कोपाध्यायो वैश्वदेवार्थात् पाकाङ्गिन्नेन श्राद्धं
 कर्त्तव्यमिति पूर्वपक्षं कृत्वा वैश्वदेवार्थेनैव पाकेन कार्यमिति सिद्धा-
 न्तमुक्तवान् । तत्र तदभिमतपूर्वपक्षोत्तरपक्षहेतुदूषणं श्राद्धकल्पे कृतम् ।
 यस्तु कर्कोपाध्यायेन स्वसिद्धान्तहेतुरुक्तः पृथक्पाकस्यावचनादिति
 च हीदानीमसिद्धत्वेन दूष्यते,

पितृयथं निर्वपेत् पाकं वैश्वदेवार्थमेव च ।

वैश्वदेवं न पितृयथं न दार्शं वैश्वदेविकम् ॥

इति लौगाचिवचनेन पृथक्पाकस्याभिधानात् । अत्र यद्यपि पूर्वाङ्गे
 एकमेव पाकमुभयार्थं निर्वपेदित्यपि प्रतिभाति, तथापि उत्तरा-
 ङ्गेन पाकभेदः स्पष्टीक्रियते, “वैश्वदेवं न पितृयथमिति । वैश्वदेवा-
 ख्यनित्यहोमार्थं पक्कमन्नं वैश्वदेवं तत् न पितृयथं दर्शश्राद्धार्थञ्च न
 भवति । न तु नित्यश्राद्धार्थमपि न भवति अन्वहमनुष्ठीयमानानां
 देव-पितृ-भूत-मनुष्योपपदानां यज्ञानामेकपाकसाधनत्वमिति निश्च-
 यात्, दर्शश्राद्धार्थं पक्कमन्नं दार्शं तद्वैश्वदेवार्थं न भवति, दर्शशब्देन
 च दर्शश्राद्धैतिकर्त्तव्यताकत्वान्नित्य-नैमित्तिक-काम्यान्त्येकोद्दिष्टान्तानि

आहुतानि लक्ष्यन्ते, वैश्वदेवशब्देन भूतयज्ञ-पितृयज्ञ-मनुष्ययज्ञा-
 अयुपलक्ष्यन्ते । कथं पुनरन्यार्थस्य सतोऽन्यार्थशङ्का अधिष्ठान-
 लक्षणयापि विना कारणं विनियुक्तं विनियोगानभ्युपगमात् । सत्यं ।
 न त्वचान्यार्थस्य सतोऽन्यार्थत्वमाशङ्कितं निषिद्धं वा, किन्तु निर्वापपा-
 कयोस्तन्वताशङ्का निराकृता, अन्यार्थस्य सतोऽप्यन्यत्र प्रसङ्गिता चेति ।
 तत्र प्रसङ्गशङ्का च प्रत्यासन्नकालानां कर्मणामेकसाध्यत्वोपपत्तौ
 साधनोपादानलाघवादिति । अत्र “न दार्शं वैश्वदेविकमिति यज्ञौ-
 गाच्चिवचनैकदेशेनोक्तं तद्वैश्वदेवस्य आहुतात् पूर्वं मध्ये वानुष्ठाने
 क्रियमाणे सत्येव वेदितव्यं, न तु तदुत्तरकालमपीति, यत आह
 पैठीनसिः ।

पितृपाकात्समुद्भूत्य वैश्वदेवं करोति यः ।

आसुरं तद्भवेच्छ्राद्धं पितॄणां नोपतिष्ठते ॥ इति ।

ननुद्भूत्येत्यनर्थकं, न ह्यनवदाय शक्यो होमः कर्तुं, अवदानञ्च
 समुदायादेकदेशस्योद्भरणमेव । मैवं । अत्र हि पितृपाकशब्देन
 सङ्कल्पितपितृदेवत्वत्वावस्थः पाकोऽभिधीयते, तदवस्थाचोद्भरणमेक-
 देशस्य, तद्देवत्वता प्रच्यावनमेव न विभागमात्रं । तद्देवत्वता प्रच्यावनञ्च
 पूर्वदेवतासम्बन्धापनयने सत्येवोपपद्यते । अतः पितृदेवताभ्योऽपनयन-
 एवायमुद्भूरतिना प्रतिपाद्यते । स चायं निर्वापकालीनं पितृदेवत्व-
 ममुं पाकं करिष्यामीत्येवं विधानुसन्धानरूपं सङ्कल्पविशेषं बाधित्वा
 आहुतात् पूर्वं तन्मध्ये वा अशक्यः, न तदुत्तरकालमपि, न हि पि-
 तृनुद्भिष्य त्यक्तस्य तत आच्छेदः शक्यः, तद्देवत्वत्वस्य निष्पन्नत्वात् । न
 हि निष्पन्नमनिष्पन्नं शक्यं कर्तुं । ननु न ब्रूमो निष्पन्नमनिष्पन्नं

क्रियते इति, किं तर्हि तन्नाशत इत्युच्यते । मैवं । नाशकासम्भ-
 वात् । अन्यदेवतोद्देशेनोद्भूतं नाशकमिति चेत् । न । तस्योत्तर-
 देवतासम्बन्धमात्रपरत्वेन पूर्वदेवतासम्बन्धनाशकत्वे प्रमाणाभावात् ।
 ननु पूर्वसम्बन्धनाशमन्तरेणोत्तरसम्बन्धासिद्धेः पूर्वनाशकत्वमनुमी-
 यते सम्बन्धद्वयस्यैकत्र विरोधात्, वचनोपदिष्ट आच्छेदो नाशक-
 इति । मैवम् । तदुद्देशेन त्यज्यमानत्वमेव हि तद्देवत्वत्वं, तच्च त्या-
 गनिष्पत्त्युत्तरकालमेव भूत्वा विनष्टं, अतः किमाच्छेदेन विनाशं
 किञ्चोद्भूत्यवादस्याभिप्रायः । नन्वेवं प्रतिमाद्यधिष्ठातृदेवतोद्देशेन
 त्यक्तस्यापि द्रव्यस्य त्यागोत्तरकालमेव देवतासम्बन्धो भूत्वा विनष्टः,
 ततश्च तद्द्रव्यस्य प्रतिगृहीतत्वेन तदपहारे देवस्वापहारदोषो न
 स्यात् । मैवम् । यत्तावन्नित्यं प्रतिमाद्युपभोग्यत्वाय द्रव्यं त्यक्तं तत्र
 तद्देवत्वत्वस्योपभोगफलकत्वाद्यावदुपभोगमविनाशात् । विनाशे हि
 निमित्तनिवृत्तेर्नैमित्तिकानुवृत्तिर्दुर्घटा स्यात् । यत्तु परिसमाप्तोप-
 भोग द्रव्यं तत्र देवस्वत्तामुपलक्षणीकृत्य निर्मात्यवद्ग्रहणनिषेधोऽस्तु,
 अतः आङ्गोत्तरकालं पाकस्य पितृसम्बन्धो भूत्वा विनष्ट इति कमा-
 च्छेदोविनाशयेत्, वस्तुतस्तु आङ्गशेषे नास्त्येव पितृसम्बन्धः कोविनाशः
 उपयुक्तशेषे ह्युपलक्षणीभूत एवासौ । न चायं तदवस्थोत्कर्तनम-
 र्हति । अथ कस्मात्पितृपाकशेषादुद्भूत्य विभज्येति न व्याख्यायते ।
 न तद्भूत्येत्यानर्थक्यादित्युक्तप्रायमेव । अतोऽज्ञानारम्भ एव पित्र्ये प्रा-
 रम्भापरिसमाप्ते वा, यः पित्र्यपाकात् समुद्भूत्य वैश्वदेवं करोति तस्य
 तच्छ्राद्धमासुरम्भवेदिति वचनार्थः । युक्तञ्चेत् । यदर्थं यदुपकल्प्यते
 तददत्तैव तस्मै परस्मै दीयमानं यत्किञ्चिन्नैकैकिकमप्युपहतं मन्य-

मानाः पृथग्जना अपि तस्य कर्मणोयुक्तां मन्यन्ते, किमुत यत् पितृभ्यं देवतार्थं वोपकल्प्यते तस्मिन् प्रागेव परस्मै दीयमाने । यदा तु तस्मै दत्त्वा अन्यस्मै दीयते न तदा कश्चिदुपहतत्वमयुक्तां वा मन्यते । उक्तञ्च आङ्गोत्तरकाले आङ्गार्थस्यापि वैश्वदेवे विनियोगः । तथाच पैठीनसिः ।

आङ्गं निर्वर्त्य विधिवद्वैश्वदेवादिकं ततः ।

कुर्यात् भिक्षां ततोदद्याङ्गन्तकारादिकं तथा ॥ इति ।

अत्राद्यततःशब्देन पूर्वश्लोकार्थोहेतुत्वेनोच्यते । द्वितीयेन^(१) आङ्गावशिष्टादन्नादित्युच्यते । तेनायमर्थः, यतः आङ्गात्पूर्वं पितृपाकात्समुद्धृतेनान्नेन वैश्वदेवे क्रियमाणे तच्छ्राद्धमासुरं स्यात्ततः कारणाच्छ्राद्धं निर्वर्त्य ततस्तच्छ्राद्धावशिष्टादन्नात् किञ्चिदादाय वैश्वदेवादिकं कुर्यादित्यर्थः । न चात्रान्नस्याप्रकृतत्वेन तच्छब्दपरामर्शायोग्यत्वं वाच्यं । पितृपाकात्समुद्धृत्येत्यस्मिन् पूर्वश्लोकेऽन्नप्रक्रमात् । सन्निहितं च सर्वनान्ना परामृश्यते । न चोपन्यासेन सन्निधिरिति नियमः, बुद्धिसन्निधिस्तु सन्निधिरित्यभ्युपगमात् । अत्रादिशब्देन सर्वमन्नसाध्यं नैत्यकं कर्म गृह्यते, तेन नित्यआङ्गमपि आङ्गोपयुक्तात्पाकशेषात्कर्त्तव्यं । तदेवं यदि ब्राह्मणविसर्जनान्ते वैश्वदेवं कुर्यात् तदा आङ्गार्थेनैव पाकेन, यदा तु वक्ष्यमाणप्रकारेण ब्राह्मणविसर्जनात् प्राचीनकालत्रयान्यतमकाले वैश्वदेवं कुर्यात् तदा पृथक्पाकेनेति । अत्र स्यतिचन्द्रिकाकारः “पितृभ्यं निर्वपेत्पाकमित्यादि “न दाशं वैश्वदैविकमित्येवं लौगाचिवचनं पठित्वा दर्शआङ्गार्थं

(१) द्वितीयततःशब्देनेत्यर्थः ।

निरुप्तमज्ञं कृतेऽपि आहुते न वैश्वदेवार्थं भवतीति च व्याख्यायैतदग्नि-
मद्दर्शआहुविषयमिति चाभिधायाच न्यायमुक्तवान्, साग्निकस्य हि
दर्शआहुतात्प्रागेव वैश्वदेवविधानेन आहुतान्ते आहुग्निष्टेन वैश्वदेवा-
योगादिति । स एष न्यायस्तद्विवक्षितार्थविपरीतमेवार्थं साधयति,
उत्तरकालं वैश्वदेवाभावे आहुशेषसाध्यप्रसक्तिविरहान्निषेधानुपपत्तेः ।
पूर्वकाल एवार्थं निषेध इति साग्निकानग्निकविषय एवार्थं स्यादिति ।
अथ प्रसक्त्यभावान्निषेधविधित्वानुपपत्तावपि यदि नित्यानुवादः
स्यादित्युच्यते तदा तावदनुवादत्वमानर्थक्यं चेति दोषद्वयं प्रसज्येत ।
वैषम्यञ्च अयं हि साग्निकविषयोभवन् पूर्वकालीनमुत्तरकालीनञ्च
वैश्वदेवमाश्रयते । तत्र पूर्वकालीने निषेधविधिः उत्तरकालीने
निषेधानुवाद इति । अतो ब्राह्मणविसर्जनात्प्राचीनेषु कालेषु वि-
हितस्य वैश्वदेवस्य आहुतेन सह पाकैक्यं निषेधवस्तौगाच्चिवचनं साग्निक-
कानग्निकविषयमेवास्तु । यस्तु मन्यते “आहुं निर्वर्त्य विधिवत् वैश्वदेवा-
दिकं ततः” इत्यादीनां आहुशेषेण वैश्वदेवादिकर्तव्यताविधायकानां
वचनानां दर्शआहुविकृतिभूतेषु प्रतिसांवत्सरादिकेषु आहुषु नि-
वेशः, “न दाशं वैश्वदेविकमित्यादेस्तु दर्शआहु एव निवेश इति,
स एवं प्रतिबोद्धव्यः, सर्व एवैते सामान्यविधयो दर्शआहुमेवारभ्या-
ज्यायन्ते न कश्चिदनारभ्यवादोऽस्ति, अस्तु वा सोऽपि, तथापि “प्रकृतौ
वा द्विरुक्तत्वादिति न्यायेन यस्य पर्णमयी जुहूर्भवतीतिवत्तस्य प्रकृ-
तिगामित्वनियमाद्दर्शआहु एव निवेशः । अथोच्येतारभ्याधीतविरु-
द्धधर्मावरुद्धायां प्रकृतौ अनारभ्यवादस्य विकृतौ निवेश इति, तन्न,
पूर्वाक्त्या विषयव्यवस्थया अरभ्याधीतविरोधस्य परिहृतत्वात् । अतो-

ऽत्रायं दर्शश्चाद्भविषयो विधिरयं नेति न वक्तव्यं ।

पिण्डदानात्प्राक् पाकभेदे स्मृत्यन्तरं ।

आतुरेभ्यः प्रहीणेभ्यो बालेभ्यो यच्च दीयते ।

वैश्वदेवं न तत् कुर्याच्छ्राद्धार्थं यच्च पच्यते ॥

तथा ।

गृह्याग्नि-शिष्ट-देवेभ्यो यतये ब्रह्मचारिणे ।

पितृपाको न दातव्यो यावत्पिण्डान्न निर्वपेत् ॥

प्रचेतसाप्युक्तं ।

गृह्यपाकाद्वलिङ्गत्वा निर्वर्त्य पितृयज्ञियम् ।

ततो निरुप्तमन्नं यत्तेभ्योऽग्रे तन्निवेदयेत् ॥

गृह्यकर्मार्यः ‘गृह्यः,’ ‘बलिः’ अत्र वैश्वदेवः, पितृयज्ञियं’ साङ्गं
पिण्डपितृयज्ञं, ‘निर्वर्त्य’ समाप्य, ‘ततः’ तदनन्तरं, आद्धार्थं निरुप्तं
यदन्नं तत्, ‘तेभ्यः’ आद्धोद्देशेभ्यः, ‘अग्रे’ पूर्वं, ‘निवेदयेत्’ दद्यात्,
अर्थात्तदुत्तरकालमन्येभ्योऽपि दद्यात् ।

इति वैश्वदेवपाकनिर्णयः ।

अथ प्रकृतौ वैश्वदेवकालनिर्णयः क्रियते ।

तत्र तावदनग्निकेन आद्धात्पूर्वं वैश्वदेवः कर्त्तव्यो न वेति संग्रहे
पूर्वपक्षः, वैश्वदेवहोमं कुर्यादिति वैश्वदेवविधिनैवानग्निककर्त्तव्यस्य
वैश्वदेवस्य कस्मिंश्चित्काले कर्त्तव्यतायां प्राप्तायां आद्धात्पूर्वकालेऽपि
पाक्षिकौ कर्त्तव्यता प्राप्तौ ।

यस्तु षट्त्रिंशन्मते पूर्वकालतायाः प्रतिषेधः ।

प्रतिवासरिको होमः आहुतादौ क्रियते यदि ।

देवा ह्यं न गृह्णन्ति कव्यानि पितरस्तथा ॥ इति ।

यस्य वृद्धगौतमकृतः प्रतिषेधः ।

पितृआहुतमकृत्वा तु वैश्वदेवं करोति यः ।

अकृतं तद्भवेच्छ्राद्धं पितॄणां नोपतिष्ठते ॥ इति ।

स तु आहुताकेनैव वैश्वदेवस्य पूर्वकालमनुष्ठाने वेदितव्यः, न तु पाकान्तरेणानुष्ठाने ।

अतएव वैश्वदेवे कृतेऽन्नशेषस्यैव आहुतार्हतामाह वशिष्ठः ।

वैश्वदेवमकृतैव श्राद्धं कुर्यादनग्निकः ।

लौकिक्राग्नौ ऊते शेषः पितॄणां नोपतिष्ठते ॥ इति ।

दर्शितश्चास्मिन्नेवार्थे “आहुताकात्समुद्धृत्येत्यादि पैठीनसिवचनम् । न ह्येतच्छ्राद्धोत्तरकाले आहुताकात्समुद्धृत्य वैश्वदेवानुष्ठानस्य निषेधकं, “आहुताकात्समुद्धृत्येत्यचोद्धरतेर्बिभागमात्राभिधायकत्वं मन्यमानस्यापि मते “श्राद्धं निर्वर्त्य विधिवदित्यादिवचनप्रतिपादितश्राद्धशेषकर्त्तव्यताविरोधापत्तेः । अतोऽनग्निकस्य पाकान्तरेण आहुतात्पूर्वं वैश्वदेवहोमो न केनचित् प्रतिषिद्धोऽतस्तेनापि कर्त्तव्यः ।

उच्यते । यथा श्राद्धोत्तरकाले श्राद्धशेषेणान्नेन वैश्वदेवस्य विहितत्वात् आहुताकात्समुद्धृतेनैकदेशेन कर्त्तव्यताया निषेधास्तदन्यकालविषया व्याख्यायन्ते, तथा श्राद्धात्पूर्वकाले वैश्वदेवस्य सर्वथा निषिद्धत्वात्तदन्यकालविषया अपि ते व्याख्येयाः । तथाचानग्निकेन श्राद्धोत्तरकालं आहुताकेनापि वैश्वदेवः कर्त्तव्यः, श्राद्धमध्ये तु न कदाचिच्छ्राद्धपाकेन किन्तु पाकान्तरेणैव, श्राद्धात्पूर्वं तु सर्वथा न

कर्त्तव्य एवेति । ननु सर्वेषां कर्त्तव्यतानिषेधानां आद्धमध्यकालिक-
 वैश्वदेविकविषयत्वे तदेकविषयत्वेऽनग्निकैकविषयत्वे च सङ्कोचत्रय-
 मापद्यते । तथाहि क्रियासामान्याचिप्रमाख्याताभिधेयसङ्ख्याचिप्र-
 माख्याताभिहितं वा साग्निकानग्निकविशेषद्वयव्यापककर्तृसामान्यमन-
 ग्निककर्तृरूप एवैकस्मिन्विशेषे व्यवस्थाप्यते, साग्निककर्तृकस्य वैश्वदेवस्य
 पूर्वकालत्वनियमेन मध्यकालत्वाभावादिति कर्तृसङ्कोचः । केवलवैश्व-
 देवशब्दावगतस्य पूर्वमध्यकालीनानेकवैश्वदेवक्रियाव्यक्तियुक्तव्यापकस्य वैश्व-
 देवरूपक्रियासामान्यस्य मध्यकालीनवैश्वदेवव्यक्त्यैकविषयत्वे क्रियास-
 ङ्कोचः । अतएव कालसङ्कोच इति सङ्कोचत्रयमापद्यते । किञ्च एवं
 सति साग्निककर्तृकस्य वैश्वदेवस्य आद्धपाकसाध्यता न निवर्त्तत, पूर्व-
 कालतानिषेधवाक्यस्य चानग्निकैकविषयत्वे कर्तृसङ्कोचः स्यादिति ।
 अत्राभिधीयते । तत्रेदं तावद्विचार्यते, किं आद्धात्पूर्वं वैश्वदेवहोमो
 न कर्त्तव्य इत्येष निषेधः क्रियासामान्याचिप्रकर्त्तृसामान्यत्वनिर्वाहार्थं
 “आद्धपाकादुद्धृत्य न कर्त्तव्य इति वाक्यान्तरेण सहैकवाक्यतया
 आद्धपाकेन न कर्त्तव्य इत्येवं साग्निकानग्निकैकविषयत्वेन व्याख्येयः,
 उत यथाश्रुतत्वानुग्रहाय वैश्वदेवस्वरूपमात्रनिषेधतयानग्निकैकविषय-
 त्वेनेति, तत्र

नैरपेक्ष्यात् श्रुतत्यागाद्विधेयान्तरसंक्रमात् ।

आनर्थक्यप्रसङ्गाच्च नान्येनास्यैकवाक्यता ॥

न वास्याः पूर्वमेकस्य साग्निकेन सहान्वयः ।

पूर्वकालोपदेशेन बाधितत्वात् प्रतीयते ॥

अन्योन्याश्रयदोषोऽत्र प्रसज्येतान्वये स्फुटः ।

अन्यथा ह्येकवाक्यं वै तच्चापि प्रमितेऽन्वये ॥

न च भाव्यैकवाक्यत्वप्रतिसम्मानतोऽन्वयः ।

योग्यः कर्तुमुपन्यस्य दोषजातं विजानता ॥

न च प्रत्यक्षविधिना कल्पस्थानुग्रहो मतः ।

कल्पं हि कर्तृसामान्यं निषेधं बाधते श्रुतम् ॥

वैश्वदेवस्वरूपनिषेधेनाप्युपपद्यमानं वाक्यं वाक्यान्तरेण सहैकवाक्यतामपेक्षते, वाक्यान्तरमपि तथा, एकवाक्यत्वे च श्रुतवैश्वदेवस्वरूपनिषेधपरत्वहानेन आड्ढपाकसाध्यतानिषेधविधिः कल्प्येत । एवञ्च सत्यानर्थक्यमपि एकपाककर्तव्यतानिषेधकैरेव हतार्थत्वादित्याद्यस्योक्तार्थः । द्वितीयादयस्तु व्यक्तार्था एव श्लोकाः, अतः आड्ढात्पूर्वं वैश्वदेवो न कर्तव्य इत्येष निषेधस्तावदनग्निकमेवाश्रयते । आड्ढपाककर्तव्यतानिषेधास्तु सर्वे साग्निकमनग्निकश्चाश्रयन्ते । तत्रानग्निकं प्रति आड्ढपूर्वकाले सर्वथा वैश्वदेवस्य निषिद्धत्वादनग्निकं मध्यमकाले वैश्वदेवकर्तृभूतमाश्रयन्ते, साग्निकन्तु पूर्वकाले कर्तृभूतं । अतो न पूर्वाक्ताः संकोचदोषाः । अनग्निकपूर्वकाले तु तेषां संकोचो वचनाद्युक्त एव । अतोऽनग्निकेन सर्वथा आड्ढात्पूर्वकाले वैश्वदेवो न कर्तव्यः, मध्योत्तरकालतानियमविधिभिरप्यनग्निकैकविषयैस्तस्य पूर्वकाले वैश्वदेवो निवर्त्तितः । न चैवं सति निषेधस्थानर्थक्यं वाच्यं । स्मृतिग्रन्थान्तरे श्रुतत्वादस्येति । तदेवं यत्र कर्तृसामान्यान्वयवादिनापि वाक्यान्तरैकवाक्यता न लभ्या, कुतस्तत्रानग्निकरूपैकविशेषान्वयवादी ताममवाप्स्यति ।

४१-३ आड्ढमध्ये वैश्वदेवकर्तव्यता तु ब्रह्माण्डपुराणे ।

वैश्वदेवाङ्गतीरग्नावर्वाक् ब्राह्मणभोजनात् ।

जुहुयाद्भूतयज्ञादि आङ्गं कृत्वा तु संसृतम् ॥ इति ।

“अर्वाक् ब्राह्मणभोजनादित्यनेनाग्नौकरणानन्तरं वैश्वदेवाङ्गती-
जुहुयादित्युक्तं । “आङ्गं कृत्वा भूतयज्ञादि स्मृतमित्यनेन भूतयज्ञस्यैव
आङ्गान्ते कर्त्तव्यतोक्तेति कृतार्थाद्वैश्वदेवानन्तरमेव बलिहरणं कार्य-
मिति दर्शितमिति स्मृतिचन्द्रिकाकारः । अयमेकोऽनग्निकवैश्वदेवस्य
कालः ।

द्वितीयोऽपि भविष्यपुराणे ।

पितृन् सन्तर्यं विधिवद्वलिं दद्याद्विधानतः ।

वैश्वदेवं ततः कुर्यात्पश्चाद्ब्राह्मणवाचनम् ॥

बलिशब्दोऽपि तत्रैव व्याख्यायते ।

अग्निदग्धेतिमन्त्रेण भूमौ यन्निर्वपेद्बुधः^(१) ।

जानीहि तं बलिं वीर आङ्गकर्मणि सर्वदा ॥ इति ।

अनेन विकिरसंज्ञिकबलिप्रदानानन्तरं स्वस्तिवाचनात्पूर्वं वैश्व-
देवं कुर्यादित्युक्तं भवति । अयं द्वितीयः कालः ।

तृतीयोऽपि स्मृतिपुराणादावुक्तः । तत्राह मनुः ।

उच्छेषणन्तु तन्तिष्ठेत् यावद्विप्रा विसर्जिताः ।

ततो गृहबलिङ्कुर्यादिति धर्मा व्यवस्थितः ॥

अस्य मेधातिथिकृता व्याख्योच्यते । भुञ्जानेषु द्विजेषु यहुज्यधि-
करणपात्रलग्नं भूमौ च पतितमन्नं तत्तस्माद्देशान्न तावत् मार्ष्टव्यं
यावद्ब्राह्मणा न निष्क्रान्ताः, ततो निष्पन्ने आङ्गकर्मणि अनन्तरं वैश्व-

(१) यन्निर्वपेद्बुध इति ग० ।

देवहोमान्वाहिकातिथ्यादिभोजनञ्च कर्त्तव्यं बलिशब्दस्य प्रदर्शनार्थ-
त्वात् । अन्ये त्वाहुः भूतयज्ञ एव बलिशब्देन प्रसिद्धतरः, ततश्चाग्नौ
होमः आहुतात्माक् न विरुध्यत इति । न चैतद्वाच्यं पित्र्यं कर्मणि
अनन्तरं वैश्वदेवे आरब्धे कथं तन्मध्ये कर्मान्तरस्य करणं यथैतत्-
पूर्वद्युर्निमन्त्रितेषु ब्राह्मणेषु आहुतमहत्वेन साद्यं प्रातर्होमकरणं न
विरुध्यते । एवमेव सदाग्निकस्य वैश्वदेवहोमस्याप्यन्तराकरणं न विरु-
ध्यत एव । अतो भूतयज्ञे समुत्क्रव्यमाणे तदाद्युत्कर्षनयात् भूतयज्ञा-
नन्तरा एव पदार्था उत्क्रव्यन्ते नार्वाञ्चोऽपि वैश्वदेवादय इति । अत्रो-
च्यते, यदि आहुतात्माग्वैश्वदेवहोमः क्रियते ततः आहुतं ततो बलि-
हरणं तदा देवयज्ञ-भूतयज्ञौ व्यवधीयेतां, तथाच “वैश्वदेवं प्रकुर्वीत
भौतिकं बलिमेव चेत्यादिवचनप्रतिपाद्यमानस्तयोरव्यवहितपौर्वा-
पर्यात्मकः कृत्तः क्रमो बाध्येत । तदन्तापकर्षनयोऽपि हि कृत्तक्रमा-
बाधायैवाश्रीयते, अतस्तदबाधाय तदन्तोत्कर्षोऽपि कचिदाश्रय-
णीयः । न चैवं सति तदाद्युत्कर्षनियमविरोधः, यत्र हि पूर्वस्थो-
त्कर्षं तदीययोः क्रम-कालयोर्बाधस्तत्रासौ नियमः । न च हतेऽपि
आहुतेऽनुष्ठीयमाने वैश्वदेवे तदीययोः क्रम-कालयोर्बाधः । तस्मात्सर्व-
महायज्ञानुष्ठानं आहुतोत्तरकालिकमिति, समाप्ता च मेधातिथि-
कृता व्याख्या ।

अथमेवार्थो मत्स्यपुराणे ।

उच्छेषणन्तु तत्तिष्ठेद्यावदिप्रा विसर्जिताः ।

वैश्वदेवं ततः कुर्यान्नितृत्ते पितृकर्मणि ॥ इति ।

भविष्यत्पुराणे ।

कृत्वा आहुं महाबाहो ब्राह्मणांश्च विसर्ज्य च ।

वैश्वदेवादिकं कर्म ततः कुर्यान्नराधिप ॥

स्तुत्यन्तरे ।

आहुं यदा पितृभ्यस्तु दातुमिच्छति मानवः ।

वैश्वदेवं ततः कुर्यान्निवृत्ते आहुकर्मणि ॥ इति ।

आह पैठीनसिः ।

आहुं निर्वर्त्य विधिवदैश्वदेवादिकं ततः ।

कुर्याद्भिचां ततो दद्याद्भुक्तकारादिकं ततः ॥ इति ।

आहुसमाप्तौ मार्कण्डेयः ।

ततो नित्यक्रियाङ्कुर्याद्भोजयेच्च तथातिथीन् ।

ततस्तदन्नं भुञ्जीत सह मृत्यादिभिर्नरः ॥

‘नित्यक्रियां’ वैश्वदेवहोम-बलिहरण-नित्यआहुआदिरूपां । तदेव-
मनग्निकर्तृकस्य वैश्वदेवस्य चयस्तु कालाः । एकोऽग्नौकरणानन्तरः,
अन्यो विकिरादुपरि, तृतीयो ब्राह्मणविसर्जनात्पश्चादिति ।

इत्यनग्निककर्तृकवैश्वदेवकालनिर्णयः ।

अथ सामिककर्तृकस्य वैश्वदेवस्य कालनिर्णयः ।

अस्य न आहुमध्ये आहुान्ते वानुष्ठानं किन्त्वह्ने एव आहुः, यतः
आहुत्पूर्वं पिण्डपितृयज्ञो विहितस्तस्मादपि पूर्वं वैश्वदेवः ।

तथाच देवलः ।

अह्ने वैश्वदेवे तु स्थालीपाकः प्रकीर्तितः ।

अन्यत्र पिण्डयज्ञान्तु सोऽपराधे विधीयते ॥

अत्र स्थालीपाकसाध्यानि कर्माणि स्थालीपाकग्रन्थेनोच्यन्ते
तानि पिण्डपितृयज्ञादन्यानि अहत एव वैश्वदेवे क्रियन्ते, पिण्ड-
पितृयज्ञस्तु हते वैश्वदेवे पश्चादपराह्णे क्रियते ।

पितृयज्ञस्य आहुतात्पूर्वमुक्तो मनुना ।

पितृयज्ञन्तु निर्वर्त्य विप्रश्चन्द्रचयेऽग्निमान् ।

पिण्डान्वाहार्यकं आहुं कुर्यान्मासानुमासिकम् ॥ इति ।

अमुमेवार्थं स्पष्टमाह लौगाचिः ।

पचान्तं कर्म निर्वर्त्य वैश्वदेवस्य साग्निकः ।

पिण्डयज्ञं ततः कुर्यात्ततोऽन्वाहार्यकं बुधः ॥ इति ।

‘पचान्तं’ अन्यन्वाधानं, ‘अन्वाहार्यकं’ दर्शनाहुं । ननु पचान्त-
पिण्डपितृयज्ञयोर्मध्ये विधानादेव वैश्वदेवस्य साग्निककर्तृकत्वावग-
मात् किमर्थं साग्निकग्रहणं, न, पचादिस्थालीपाक-पिण्डपितृयज्ञ-
कर्तृनिर्गमिकस्य निवृत्त्यर्थं । अतस्तेनाप्यनग्निकान्तर-तत्पूर्वप्रकरणो-
क्तेष्वेव कालेषु वैश्वदेवः कर्तव्यः । गोभिलेनापि “पित्र्यस्य स्वस्य-
यनस्य वाक्यार्थस्य चेत्यत्र सूत्रे सर्वप्रकारस्यापि आहुत्यादावेव
वैश्वदेव इत्युक्तं । अतएवपि साग्निकस्यादावेव वैश्वदेवः श्रूयते,
“नाहुतस्याग्नीयुर्नाहुतं दद्युरिति । साग्निकस्यापि आहुविशेषे पश्चा-
देव वैश्वदेवः ।

तथाच परिशिष्टे ।

सम्प्राप्ते पार्वणआहुते एकोद्दिष्टे तथैव च ।

अगतो वैश्वदेवः स्यात् पश्चादेकादशेऽहनि ॥

अत्र पर्वण्यहणमनेकदेवत्यआहुपोषणार्थं । ततश्चैकादशाह-

व्यतिरिक्तेषु आद्धेषु साग्निकस्य पूर्वमेव वैश्वदेवः । एकादशाहिक एव
तु पञ्चादिति निर्णयः ।

तदाह गालङ्गायनः ।

आद्धात्प्रागेव कुर्वीत वैश्वदेवन्तु साग्निकः ।

एकादशाहिकं मुक्त्वा तत्तु ह्यन्ते विधीयते ॥

इति साग्निककर्तृकवैश्वदेवकालनिर्णयः ॥

अथ भूतयज्ञादिकालनिर्णयः ।

तत्र कर्कोपाध्यायो मन्यते । यदैव वैश्वदेवस्तदैव तदनन्तरं भूत-
यज्ञसंज्ञको बलिः । यस्तु “ततो गृहबलिङ्कुर्यादिति मनुना आद्धान्ते
बलिहन्तः, स तु वास्तुदेवताभ्यः न भूतयज्ञस्य । अतएव ब्राह्मण-
विसर्जनमभिधायाह पारस्करः ।

विस्तृज्य बलिदानेन पूजयेद्गृहदेवताः । इति ।

गङ्गाधरोऽपि ।

यदैव वैश्वदेवस्तदैव तदनन्तरं भूतयज्ञोऽपि न कदाचिदपि वैश्व-
देव-भूतयज्ञयोर्मध्ये कर्मान्तरानुष्ठानेन व्यवधानं कर्त्तव्यं अव्यवधान-
वचनात् ।

तथाहि ।

देवयज्ञः स्मृतः पूर्वं भूतयज्ञस्तथा परः । इति ।

तथा ।

देवेभ्यस्तु ऊतादन्नाच्छेषाद्भूतबलिं हरेत् । इति ।

यत् पुनः पूर्वहोते वैश्वदेवे आद्धान्ते भूतयज्ञस्य वचनं तद्वैश्वदेवा-

नन्तरमेव भूतयज्ञे कृतेऽपि आङ्गाङ्गतया तावन्मात्रस्य पुनरनुष्ठानं कर्त्तव्यमित्येवं परं । यदपि पूर्वकृते वैश्वदेवे आङ्गान्ते गृहबलेर्वचनं तदपि वैश्वदेवकाल एव कृतस्यापि गृहबलेः आङ्गाङ्गतयैव तावन्मात्रस्य पुनः करणार्थमिति । तदेतदनुपपन्नं भूतयज्ञादेः पुरुषार्थस्य आङ्गाङ्गत्वविरोधात् । अथ संयोगपृथक्त्वदेकस्योभयार्थता न विरुध्यत इति मन्यसे, तन्न, श्रुत्यादेः आङ्गाङ्गतापादकस्यादर्शनात्संयोग-पृथक्त्वस्यासिद्धेः । अथ कर्मान्तरमेवेदं प्रकरणापादितआङ्गाङ्गभावं विधीयते इत्युच्यते, तदपि न, पुरुषार्थस्यैव च भूतयज्ञस्य वैश्वदेव-वत्प्रत्यभिज्ञानात् । अन्यथा “वैश्वदेवं ततः कुर्यादित्यत्रापि आङ्गाङ्ग-तया वैश्वदेवान्तरविधेः प्रसङ्गः । न चैतद्युज्यते, गौरवात् । क्रममाच-विधौ हि लाघवं प्रत्यभिज्ञानुग्रहश्चेति गुणः । अतो वचनाव्यवधान-मपि तथाविधमभ्युपेयं । वचनञ्च स्मृतिचन्द्रिकाकारेण दर्शितम् ।

वैश्वदेवाङ्गतोरग्नावर्वाग्ब्राह्मणभोजनात् ।

जुहुयाद्भूतयज्ञादि आहुं कृत्वा तु तद्भवेत् ॥ इति ।

न चात्राहुतिमात्रश्रवणाद्वैश्वदेवाङ्गबलिहरणं पश्चात्कर्त्तव्यमिति मन्तव्यं, उत्तरार्द्धे भूतयज्ञादेरेव आङ्गानन्तरकाले विधानात् । अत-एव “वैश्वदेवं प्रकुर्वीत नेत्येकं बलिमेव चेति आहुप्रकरण एव मत्स्येनानयोर्नैरन्तर्यमुक्तं ।

इति भूतयज्ञादिकालनिर्णयः ।

अथ नित्यश्राद्धकालनिर्णयः ।

भूतयज्ञादिप्रकरणनिर्णीतं नित्यमपि श्राद्धं किञ्चिदिशेषाभिधानाय पुनः प्रस्तूयते ।

तच्च मार्कण्डेयः ।

ततो नित्यक्रियाङ्कुर्याद्भोजयेच्च तथातिथीन् ।

ततस्तदन्नं भुञ्जीत सह मृत्यादिभिर्नरः ॥

‘ततः’ तेन श्राद्धशेषाच्चेन, ‘नित्यक्रियां’ अन्नसाध्यां । अतो नित्यश्राद्धमपि तेनैव कर्त्तव्यं । अथ वा नित्यश्राद्धं पृथक्पाकेन कार्यं तस्य श्राद्धात्मकत्वेन श्राद्धधर्मभूतस्य पाकस्य पृथक्पद्युक्तिसम्भवात् । अतएव नित्यश्राद्धमधिष्ठत्य मार्कण्डेयपुराणेऽभिहितं, “पृथक्पाकेन नेत्यन्य इति । अस्त्यर्थः दर्शादिश्राद्धपाकात्पृथक्पाकेन नित्यश्राद्धं कर्त्तव्यं, अन्ये त्वेतत्तेत्याहुः, दर्शादिश्राद्धार्थपाकशेषेण नित्यश्राद्धमपि कर्त्तव्यमित्यर्थः । एतच्च श्राद्धान्तरे कृते सत्यनियतं ।

यदुक्तं तच्चैव ।

नित्यक्रियां पितृणाञ्च केचिदिच्छन्ति मानवाः ।

न पितृणां तथैवान्ये शेषं पूर्ववदाचरेत् ॥

‘पितृणां’, ‘नित्यक्रियां’ नित्यश्राद्धं । अस्य च नित्यश्राद्धविकल्पस्यैवं व्यवस्था, अमावास्यादिसाधारणकालिकेषु श्राद्धेषु तथा नान्दी-सुखतीर्थश्राद्धेषु च नित्यश्राद्धदेवतानामिष्टत्वात्प्रसङ्गसिद्धतया नित्यश्राद्धं न कर्त्तव्यं, सांवत्सरिकैकोद्दिष्टादिषु तु सर्वासां नित्यश्राद्धादिदेवतानामिष्टत्वनिश्चयमाभावाच्चित्यश्राद्धमवश्यं कर्त्तव्यं । ‘शेषं’ वैश्वदेवादिकं, ‘पूर्ववदाचरेत्’ नियमेनैव कुर्यादित्यर्थः ।

तदुक्तं नागरखण्डे ।

नित्यश्राद्धं न कुर्वीत प्रसङ्गाद्यत्र सिद्ध्यति ।

श्राद्धान्तरे कृतेऽन्यत्र नित्यत्वात्तत्र हापयेत् ॥

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवीयसमस्तकरणाधीश्वर-
सकलविद्याविशारद-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्ग-
चिन्तामणौ परिशेषखण्डे कालनिर्णये
आद्यकालनिर्णयः ॥

अथ त्रयोदशोऽध्यायः ।

अथ प्रतिपत्प्रभृतिक्रमेण पुण्यतिथयः ।

तत्र तावत् पुण्या प्रतिपत् ।

पद्मपुराणे ।

चैत्रे मासि महाबाहो पुण्या प्रतिपदा पुरा ।

तस्यां यस्तपनं दृष्ट्वा स्नानङ्कुर्यान्नरोत्तमः ॥

न तस्य दुरितक्षिप्तिन्नाधयो व्याधयो नृप ।

भवन्ति कुरुगार्दूल तस्यां स्नानं समाचरेत् ॥

दिव्यनीराजनं तद्धि सर्वरोगविनाशकम् ।

गो-महिष्यादि यत्किञ्चित्तत्सर्वं भूषयेन्नृपः ॥

चूर्णवस्त्रादिभिः सर्वैस्तोरणाधस्ततो नयेत् ।

ब्राह्मणानां तथा भोज्यं कुर्यात्कुरुकुलोदह ॥

तिस्र एताः पुरा प्रोक्तास्तिथयः कुरुनन्दन ।

कार्तिकाश्वयुजे मासि चैत्रे वापि तथा नृप ॥

भविष्यत्पुराणे ।

तिथीनां प्रवरा यस्माद्ब्रह्मणा समुदाहृता ।

प्रतिपादिता यदा पूर्वं प्रतिपत्तेन चोच्यते ॥

तिस्रो ह्येताः पुरा प्रोक्तास्तिथयः कुरुनन्दन ।

कार्तिके वाश्विने मासि चैत्रे मासि च भारत ।

स्नानं दानं श्रतगुणं कार्तिके या तिथिर्भवेत् ॥

अग्निमिद्धा च ऊत्ता च प्रतिपद्यपि भारत ।

हविषा सर्वधान्यानि प्राप्नुयादमितं धनम् ॥

वाराहे ।

कार्तिके सितपक्षादौ तिथौ तु कुसुमांशुकैः ।

यात्रार्चा यत्र रात्रौ स्थात्कार्या चेष्टसुखाय सा ।

वासोभिरहतैः पूज्य गच्छेद्देवै ब्रह्मणः पदम् ॥

ब्रह्मपुराणे ।

कार्तिके शुक्लपक्षे तु विधानं दितयं हि तत् ।

नारीनिराजनं प्रातः सायं मङ्गलमालिका ॥

अथ चेत् प्रतिपत् स्वल्पा नारीनिराजनं भवेत् ।

द्वितीयायां तदा कुर्यात् सायं मङ्गलमालिका ॥

भविष्यत्पुराणे ।

अभ्येत्य यदि वा प्रातः प्रतिपद्घटिकाद्वयम् ।

तस्यां नीराजनं कार्यं सायं मङ्गलमालिका ॥

तथाच देवीपुराणे ।

प्रातर्वा यदि लभ्येत प्रतिपद्घटिका शुभा ।

द्वितीयायां तदा कुर्यात् सायं मङ्गलमालिका ॥

आश्विनान्ते यदा दर्शं नारीनीराजनं भवेत् ।

नारीणां तत्र वैध्यं देशे दुर्भिक्षमेव च ॥

कार्तिके शुक्लपक्षादावमावास्याघटीद्वयम् ।

देशभङ्गभयाच्चैव कुर्यात् मङ्गलमालिका^(१) ॥

(१) ब्रह्मपुराण इत्यादिः मङ्गलमालिकेत्यन्तः पाठः क-चिह्नितपुस्तके नास्ति ।

ब्रह्मपुराणे ।

कार्तिके शुक्लपक्षे तु प्रथमेऽहनि सत्यवान् ।
 जितश्च शङ्करस्तत्र जयं लेभे च पार्वती ॥
 ततोऽहं शङ्करो दुःखी गौरी नित्यसुखोपिता ।
 तस्माद्भूतं प्रकर्त्तव्यं प्रभाते तत्र मानवैः ॥
 तस्मिन्भूते जयो यस्य तस्य संवत्सरः शुभः ।
 पराजयो विरुद्धश्च लाभनाशकरो भवेत् ॥
 श्रोतव्यं गीत-वाद्यादि खलुल्लिप्तैः खलङ्कृतैः ।
 विशेषतश्च भोक्तव्यं प्रशस्तैर्वान्धवैः सह ॥
 तस्यां निशायां कर्त्तव्यं शय्यास्थानं सुगोभनम् ।
 गन्धैः पुष्पैस्तथा वस्त्रैर्दिव्यरत्नैरलङ्कृतम् ॥
 दीपमालापरिचिप्तं तथा धूपेन धूपितम् ।
 दयिताभिश्च सहितैर्नया सा च भवेन्निशा ।
 नवैर्वस्त्रैश्च संपूज्या द्विज-सम्बन्धि-वान्धवाः ॥

पद्मपुराणे ।

प्रतिपदि च ब्रह्माणं गुडमिश्रैः प्रदीपकैः ।
 वासोभिरहृतैः पूज्य गच्छेद्भवे ब्रह्माणः पदं ॥
 गन्धैः पुष्पैर्नवैर्वस्त्रैस्तत्स्थानं भूषयेन्नरः ।
 तस्यां प्रतिपदायान्तु स गच्छेद्ब्रह्माणः पदम् ॥
 महापुण्या तिथिरियं बलिराज्यप्रवर्त्तिनी ।
 ब्रह्माणो हि प्रिया नित्यं बालेयी परिकीर्त्तिता ॥
 ब्राह्मणान् पूजयेद्योऽस्यामात्मानञ्च विशेषतः ।

स याति परमं स्थानं विष्णोरमिततेजसः ॥
 वामनपुराणे । बलिं प्रति त्रिविक्रम उवाच ।
 वीरप्रतिपदा नाम तव भावो महोत्सवः ।
 तत्र त्वां नरशार्दूल ततो हृष्टाः खलङ्कृताः ॥
 पुष्प-धूपप्रदानेन अर्चयिष्यन्ति तत्त्वतः^(१) ।
 तत्रोत्सवो मुख्यतमो भविष्यति दिवानिशम् ॥
 इति पुण्यप्रतिपत् ।

अथ पुण्यद्वितीया ।

तत्र देवीपुराणे ।
 उमां शिवं ऊताशञ्च द्वितीयायां तु पूजयेत् ।
 हविष्यमन्नं नैवेद्यं देयं गन्धार्चनं तथा ॥
 अत्र चेत्रादौ दमनकपूजा प्रकान्ता स्कन्दपुराणे ।
 आश्विने मासि वै पुण्या द्वितीया शुक्लपक्षजा ।
 दानं प्रदत्तमेतस्यामनन्तफलमुच्यते ॥
 लिङ्गपुराणे ।
 वृश्चिके च द्वितीयायां शुक्लायां प्रतिपूजनम् ।
 यो न कुर्याद्विनश्यन्ति भ्रातरः सप्तजन्मगाः ॥
 ब्रह्मपुराणे ।
 बृहस्पतौ द्वितीयायां विधिवद्विधिपूजनम् ।

(१) यत्नतः इति ग० ।

कृत्वा नक्तं समश्रीयास्तभते भूतिमीप्सिताम् ॥

‘विधिः’ ब्रह्मा । तत्पूजनञ्च गायत्र्या ब्रह्मप्रकरणोक्तेनान्येन मन्त्रेण
वा कार्यं ।

इति पुण्यद्वितीया ।

अथ पुण्यतृतीया ।

तृतीयायां यजेद्देवीं शङ्करेण समन्वितां ।

सुगन्धपुष्प-धूपैश्च दमनेन सुमालिना ॥

अत्र चैत्रो मासः प्रकृतः ।

पद्मपुराणे ।

वैशाखमासे यत्पुण्या तृतीया शुक्लपञ्चमा ।

अनन्तफलदा सा तु स्नान-दानादिकर्मसु ॥

भविष्योत्तरे ।

या तेषां कुरुशार्दूल वैशाखे तु महातिथिः ।

तृतीया साक्षया लोके गीर्वाणैरभिवन्दिता ॥

यत्किञ्चिद्दीयते दानं स्वल्पं वा यदि वा बह्व ।

तत् सर्वमक्षयं यस्मात्तेनेयमक्षया स्मृता ॥

अवणेन समायुक्ता तृतीया या विशेषतः ।

बुध-अवणसंयुक्ता तृतीया यदि लभ्यते ।

तस्यां स्नानोपवासाद्यमक्षयं परिकीर्तितम् ॥

तथा ।

वारिदानं प्रशस्तं स्थान्मोदकानां तथैव च ।

वैशाखे मासि राजेन्द्र तृतीयायाञ्च चन्दनम् ॥
देयमिति शेषः ।

गुडापूपाञ्च दातव्या मासि भाद्रपदे तथा ।
पायसं वै तृतीयायां वामदेवस्य प्रीतये ॥
माघे मासि तृतीयायां गुडस्य लवणस्य च ।
दानं श्रेयस्करं राजन् स्त्रीणाञ्च पुरुषस्य च ॥
तेन सुता वाच्यमाना तृतीया रोहिणीयुता ।
विशेषाद्बुधसंयुक्ता तदा सा सुमहत्फला ॥
इति पुण्यतृतीया ।

अथ पुण्यचतुर्थी ।

वराहपुराणे ।

चतुर्थ्यान्तु गणेशस्य पार्वत्याञ्च विशेषतः ।
पूजा कार्येत्यनुवर्त्तते ।
देवीपुराणे ।

गणेशे कारयेत्पूजां लङ्गुकादिविभावनम् ।
चतुर्थ्यां विघ्ननाशाय सर्वकामप्रसिद्धये ॥
चैत्रशुक्लचतुर्थ्याञ्च दमनकैरियं पूजा ।
भविष्यत्पुराणे ।

शिवा शान्ता सुखा राजन् चतुर्थ्यां त्रिविधा मता ।
मासि भाद्रपदे शुक्ला शिवा लोकेषु पूजिता ॥

तस्यां स्नानञ्च दानञ्च उपवासो जपस्तथा ।
 भवेत्सहस्रगुणितं प्रसादाद्भक्तिनो नृप ॥
 तस्यां तु कुरु शार्दूल पूजयन्ति सदा स्त्रियः ।
 गुड-लवण-पूपैश्च श्वश्रून् श्वशुरमेव च ॥
 ताः सर्वाः सुभगाः स्युर्वै विघ्नेशस्य तु मोदनात् ।
 कन्यका तु विघ्नेषेण विधिनानेन पूजयेत् ॥
 माघे मासि तथा शुक्ला या चतुर्थी महीपते ।
 ज्ञेया सा शान्तिदा नित्यं शान्तिं कुर्यात्सदैव तु ॥
 स्नान-दानादिकं कर्म भवेत्साहस्रिकं स्मृतम् ।
 विघ्नेषतः स्त्रियो राजन् पूजयन्त्यो गुरुं नृप ।
 गुड-लवण-घृतैर्वीर सुभगाः स्युः कुरुद्वह ॥
 यदा शुक्लचतुर्थ्यान्तु वारो भौमस्य वै भवेत् ।
 तदा सा सुखदा ज्ञेया सुखा नामेति कीर्तिता ।
 स्नान-दानादिकं कर्म सर्वमचयमुच्यते ॥ इति ।

यमः ।

चतुर्थ्यां भरणीयोगः शनैश्चरदिने यदि ।
 तदाभ्यर्च्य यमं देवं मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥

इति पुण्यचतुर्थी ।

अथ पुण्यपञ्चमी ।

भविष्यत्पुराणे ।

पञ्चमी दयिता राजन् नागानन्दप्रवर्द्धनी ।
 पञ्चम्यां स्थापयन्तीह नागान् क्षीरेण ये नराः ।
 तेषां कुले प्रयच्छन्ति अभयं प्राणरक्षणम् ॥

ब्रह्मपुराणे ।

शुक्तायामथ पञ्चम्यां चैत्रे मासि शुभानना ।
 श्रीविष्णुलोकान्मानुष्यं सम्प्राप्ता केशवाज्ञया ॥
 तस्मात्तां पूजयेत्तत्र यस्तं लक्ष्मीर्न मुञ्चति ।
 एषा श्रीपञ्चमी कार्या विष्णुलोकगतिप्रदा ॥

भविष्यत्पुराणे ।

सुप्ते जनार्दने कृष्णे पञ्चम्यां भगवनात्ततः ।
 पूजयेन्मनसादेवीं खुद्दीविटपसंश्रयां ॥
 पिचुमर्दपलाशानि स्थापयेद्भवान्तरे ।
 पूजयित्वा नरो देवीं न सर्पैर्भयभाप्नुयात् ॥
 आवणे मासि पञ्चम्यां शुक्लपक्षे नराधिप ।
 द्वारस्थोभयतो लेख्या गोमयेन विषोल्बणाः ॥
 पूजयेद्विधिवद्दीर दधि-दूर्वाङ्कुरैः कुशैः ।
 गन्ध-पुष्पोपहारैश्च ब्राह्मणानाञ्च तर्पणैः ॥
 ये तस्यां पूजयन्तीह नागान् भक्तिपुरःसराः ।
 न तेषां सर्पतो वीर भयं भवति च कश्चित् ॥
 तथा भाद्रपदे मासि पञ्चम्यां अद्भुयान्वितः ।

समालिख्य नरो नागान् शुक्ल-कृष्णादिवर्णकैः ।

पूजयेद्गन्ध-पुष्पैश्च सर्पिर्गुग्गुल-पाथसैः ॥

तस्य तुष्टाः प्रयान्याशु पन्नगास्तृचकादयः ।

आ सप्तमात्कुलान्तस्य न भयं सर्पतो भवेत् ॥

भविष्यपुराणे ।

पुण्या भाद्रपदे प्रोक्ता पञ्चमी नागपञ्चमी ।

स्कन्दपुराणे ।

शुक्ला मार्गशिरे पुण्या आवणे या च पञ्चमी ।

स्नान-दानैर्वज्रफला नागलोकप्रदायिनी ॥

वाराहपुराणे ।

माघशुक्लचतुर्थ्यान्तु वरामाराध्य च अयम् ।

पञ्चम्यां कुन्दकुसुमैः पूजा कौन्दी समृद्धये ॥

इति पुण्यपञ्चमी ।

अथ पुण्यषष्ठी ।

ब्रह्मपुराणे ।

जातः स्कन्दश्च षष्ठ्यान्तु शुक्लायां चैत्रनामनि ।

मैनापत्येऽभिषिक्तश्च देवानां ब्रह्मणा स्वयम् ।

जितवांस्तारकं दैत्यं क्रौञ्चं शक्त्या विभेद च ॥

तस्मात् सर्वत्र विधिना स्कन्दो मातुः सुगन्धिभिः ।

दीपालङ्कार-वस्त्राञ्च-कुक्कुटैः पूज्य एव हि ।

सकुक्कुटक्रीडनकैर्घण्टा-चामर-दर्पणैः ॥

सर्वासु शुक्लषष्ठीष्वित्यवधेयमिति ।

भविष्यत्पुराणे ।

येयं भाद्रपदे मासि षष्ठी तु भरतर्षभ ।

स्नान-दानादिकं सर्वमस्यामचयमुच्यते ॥

षष्ठ्यां फलाग्रनो राजन् विशेषात्कार्तिके नृप ।

कृष्णा-शुक्लासु नियतो ब्रह्मचारौ समाहितः ॥

षष्ठ्यां फलाग्रनो यस्तु नक्ताहारो भविष्यति ।

इह चामुत्र सोऽत्यर्थं लभते ख्यातिमुत्तमाम् ।

राज्यच्युतो विशेषेण स्वं राज्यं लभतेऽचिरात् ॥

तथा ।

षष्ठी भाद्रपदे भानुप्रीत्यै पुण्याक्षयाय च ।

येयं भाद्रपदे मासि षष्ठी स्याद्भरतर्षभ ॥

इयं पुण्या पापहरा शिवा शान्ता शुभा नृप ।

स्नान-दानादिकं किञ्चित् सर्वमचयमुच्यते ॥

येऽस्यां पश्यन्ति गाङ्गेयं दक्षिणापथवासिनम् ।

ब्रह्महत्यादिपापैस्तु मुच्यते नात्र संशयः ॥

तस्यां तस्यां सदा पश्येत् कार्तिकेयं सदैव हि ।

त्रिःकृत्वा दक्षिणामाशां गत्वा यः श्रद्धयान्वितः ।

पूजयेद्देवदेवेशं स गच्छेच्छान्तिमन्दिरम् ॥

त्रिःकृत्वा दक्षिणामाशाङ्गलेत्युक्तेर्विन्ध्योत्तरतो गच्छतामेतत्फलं ।

भविष्यत्पुराणे ।

या षष्ठी शुक्लपक्षस्य मार्गशीर्षे हरिप्रिया ।

महासप्तमीति सा ख्याता यस्यां होमे ऊताग्रनः ॥
इति पुण्यपट्टी ।

अथ पुण्यसप्तमी ।

भविष्यत्पुराणे ।

षष्ठ्यामुपोय्य यः सम्यक् सप्तम्यां कूर्ममर्चयेत् ।
रोगमुक्तो वित्तवांश्च सम्प्राप्नोतीप्सितं फलम् ॥
मासि भाद्रपदे शुक्ला सप्तमी या गणाधिप ।
अपराजितेति विख्याता महापातकनाशिनी ॥
या तु मार्गशिरे मासि शुक्लपक्षे तु सप्तमी ।
नन्दा सा कथिता वीर सर्वानन्दकरी शुभा ।
ज्ञान-दानादिकं कर्म^(१) तस्यामचयमुच्यते ॥

तथा ।

नन्दा मार्गशिरे शुक्ला सप्तम्यानन्ददायिनी ।
जयन्ती नाम सा प्रोक्ता पुण्या पापहरा स्मृता ॥

मत्स्यपुराणे .

यस्यां मन्वन्तरस्यादौ रथारूढो दिवाकरः ।
माघमासस्य सप्तम्यां सा तस्माद्भयसप्तमी ॥
इत्येषा कथिता वीर रथाङ्गा सप्तमी परा ।
महासप्तमी विख्याता महापातकनाशिनी ॥

विष्णुः ।

(१) सर्वमिति खं ।

सूर्यग्रहणतुल्या तु शुक्ला माघस्य सप्तमी ।

अरुणोदयवेलायां तस्यां स्नानं महाफलम् ॥

तथा ।

माघमासस्य सप्तम्यामुदयत्येव भास्करे ।

विधिवत्तत्र च स्नानं महापातकनाशनम् ॥

माघमाससिते पक्षे सप्तमी कोटिभास्करा ।

कुर्यात्क्षानार्घदानाभ्यामायुरारोग्यसम्पदः ॥

भविष्यत्पुराणे ।

शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां रविवारो भवेद्यदि ।

सप्तमी विजया नाम तत्र दत्तं महाफलम् ॥

भविष्यत्पुराणे ।

शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां नचनं पञ्चतारकम् ।

रोहिण्यश्लेषा-हस्त-पुष्य-मघाः ।

शुक्लपक्षे तु सप्तम्यां नचनं सवितुर्भवेत् ।

आद्ये पादे तु देवेश तदा सा भद्रतां व्रजेत् ।

स्नपनं तत्र देवस्य हृतेन कथितं बुधैः ॥

इत्येषा कथिता वीर भद्रा नामेति सप्तमी ।

यामुपोष्य नरो भीरुर्नृलोकमवाप्नुयात् ॥

‘सवितुर्नचनं’ हस्तः, तस्य प्रथमपादयोग इति ।

तथा ।

शुक्लपक्षे तु सप्तम्यां यद्यर्चं तु करो भवेत् ।

तस्मात्सास्तु महापुण्या सप्तमी पापनाशिनी ॥

तस्यां सन्पूज्य देवेशं चित्रभानुं दिवाकरम् ।
 सप्तजन्मकृतात्पापान्मुच्यते नात्र संशयः ॥
 यश्चोपवासं कुरुते तस्यां नियतमानसः ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा स्वर्गलोके महीयते ॥
 शुक्लपत्रे तु सप्तम्यां यदा संक्रमते रविः ।
 महाजया तदा स्याद्धि सप्तमी भास्करप्रिया ॥
 स्नानं दानं जपो होमः पितृ-देवादिपूजनम् ।
 सर्वं कोटिगुणं प्रोक्तं भास्करस्य वचो यथा ॥
 आदित्यपुराणे ।

रेवती रविसंयुक्ता सप्तमी स्यान्महाफला ।
 रेवती यत्र सप्तम्यामादित्यदिवसे भवेत् ॥
 इति पुण्यसप्तमी ।

अथ पुण्याष्टमी ।

तत्र विष्णुः ।

पुनर्वसौ बुधोपेता चैत्रमासि सिताष्टमी ।
 प्रातस्तु विधिवत् स्नात्वा वाजपेयफलं लभेत् ॥
 अशोकैरर्चयेद्दुर्गां अशोककलिकां पिबेत् ।
 चैत्रे मासि सिताष्टम्यां ये पिबन्ति पुनर्वसौ ।
 अशोकस्याष्टकलिकां न ते शोकमवाप्नुयुः ॥
 त्वामशोक शिवाभीष्टं मधुमाससमुद्भवम् ।
 पिवामि शोकसन्तप्तो^(१) मामशोकं सदा कुरु ॥

(१) क्वचित् शोकसन्तप्तमिति द्वितीयान्तोऽपि पाठो वर्तते ।

इति पानमन्त्रः ।

कचित्हराभीष्टेति पाठः ।

भविष्यत्पुराणे ।

पौषे बुधाष्टमी शुक्ला महाभद्रा महाफला ।

ब्रह्माण्डपुराणे महादेव उवाच ।

पौषे मासि यदा देवि शुक्लाष्टम्यां बुधो भवेत् ।

तदा सा तु महापुण्या महाभद्रेति कीर्तिता ॥

तस्यां स्नानं जपो होमस्तर्पणं विप्रभोजनम् ।

मन्थीतये कृतं देवि शतसाहस्रिकं भवेत् ॥

कचित्तस्यां स्नानं तथा दानमिति पाठः ।

तस्मात्तस्यां सदा देवि पूज्योऽहं विधिवन्नरैः ।

गन्ध-पुष्पोपहारैश्च ब्राह्मणानाञ्च तर्पणैः ॥

पौषे मासि यदा देवि अष्टम्यां यमदैवतम् ।

नक्षत्रं जायते पुण्यं ।

यमलोकत्वात् 'यमदैवतं' भरणी ।

तदा तु सा महापुण्या जयन्ती चाष्टमी सृता ।

तस्यां स्नानं तथा दानं जपोहोमश्च तर्पणम् ।

सर्वं कोटिगुणं देवि कृतं भवति कृत्स्नशः ॥

भविष्योत्तरे ।

सिंहगोर्के हि रोहिण्यां यदा कृष्णाष्टमी भवेत् ।

तस्यामभ्यर्चनं सौरेर्हन्ति पापं त्रिजन्मजम् ॥

वाराहपुराणे ।

शुक्लाष्टम्यां तु माघस्य दद्याद्भीष्माय यो जलम् ।

संवत्सरकृतं पापं तत्क्षणादेव मुञ्चति ॥

क्वचित्चन्यथा पथ्यते ।

माघे मासि सिताष्टम्यां सलिलं भीष्मवर्मणे ।

आर्द्रं च ये नराः कुर्युस्ते स्युः सन्ततिभागिनः ॥

वैयाघ्रपक्षगोत्राय साङ्कृत्यप्रवराय च^(१) ।

अपुत्राय ददाम्येतत् सलिलं भीष्मवर्मणे^(२) ॥

इति जलमन्त्रः ।

अत्र केचिदाहुः । प्राङ्मुखः आर्द्रं कुर्याद्भीष्मस्य वस्त्रवतार-
त्वाद्देवस्याप्युपपत्तेः । न च वाच्यं वस्त्रवतारत्वेऽपि तस्य चक्षियस्य
सतः सकलजनपितृत्वावगमाद्दक्षिणमुखः आर्द्रं कुर्यादिति, चक्षि-
यत्वपुरस्कारेण प्रकृतौ शिष्टाचारविरोधप्रसङ्गात् ।

ब्राह्मणो हीनवर्णस्य यः करोत्यौर्ध्वदेहिकम् ।

स ताङ्गतिमवाप्नोति इह लोके परत्र च ॥

इत्यादिना मरीच्यादिभिर्ब्राह्मणस्य चक्षियौर्ध्वदेहिकानुष्ठान-
प्रतिषेधात् देवत्वपुरस्कारेणानुवृत्तौ न शिष्टाचारविरोधः, दृश्यते
च शिष्टाचारः ब्राह्मणा अपि भीष्मस्य आर्द्रं कुर्वाण इति । तद-
युक्तं, “भीष्मवर्मणे इति मन्त्रवर्णपर्यालोचनया चक्षियत्वपुरस्कारा-
वगमात् “वर्मान्तं चक्षिये प्रोक्तमिति शङ्खस्मरणात् ।

माघे मासि सिताष्टम्यां सलिलं भीष्मवर्मणे ।

(१) साङ्कृत्यप्रवराय चेति रघुनन्दनभट्टाचार्यवृत्तः पाठः ।

(२) जलं भीष्माय वर्मिणे इति क० ।

इति विधिवाक्यादप्येवमेवावगम्यते । न चाप्राप्त एव देयशब्दे वर्म-
शब्दो विधीयते इति वाच्यं । चक्षियशब्दे भ्रातृपालादिशब्दानामपि
विधाननिषेधस्य तदन्यच्चक्षियविषयतेति वाच्यम्, चक्षियशब्दे
ब्राह्मणरूपकर्तृविशेषनिषेधाङ्गीभूतशब्दविषयत्वमिति यदि तर्हि वैष-
रीत्यप्रसङ्गः । न चास्य निषेधस्य चैव प्राप्तेष्वेवलादिकल्पोपपत्तौ
भौतशब्दे ब्राह्मणस्याप्यधिकार इति वाच्यं । विकल्पभयादेव तच्च,
“अनुयाजेषु ये यजामहं करोतीतिवत् पर्युदासाश्रयणात् । शिष्टा-
चारश्च नियतो न विद्यते, विद्यमानत्वेऽपि बाध्यते “श्रुति-स्मृतिवि-
हितो धर्मस्तदलाभे शिष्टाचारः प्रमाणमिति वशिष्ठस्मरणात् ।

सङ्गते भास्करे कन्यां कृष्णपक्षे विशिष्यते ।

अष्टमी साष्टका नाम शाकेनापि न हापयेत् ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

आग्रहायण्याः परतस्त्वष्टकास्तिष्ठः, कृष्णपक्षे पूर्वा ऐन्द्री, प्राजा-
पत्या द्वितीया, वैश्वदेवी तृतीया, आद्या शाकैः, द्वितीया मांसैः,
तृतीया पूषैः ।

शिवरहस्ये ।

मार्गाद्यपरपक्षेषु पूर्वा मध्यानुशब्दिता ।

स्युः खल्वन्वष्टकास्तिष्ठः सपुण्यादिष्वनुक्रमात् ॥

आश्वलायनः ।

हेमन्त-शिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टका इति देवता-
इति ।

शतपथे तु ।

द्वादश पौर्णमास्यो द्वादशाष्टकाः द्वादशमावास्या इति ।

‘अष्टका इति कृष्णाष्टम्य इत्यर्थः ।

महाभारते ।

अष्टकासु च यद्दत्तं तदनन्तमुदाहृतम् ।

अग्निपुत्तसमायुक्ता परिपूर्णा सिताष्टमी ।

तस्यां नियमकर्त्तारो न स्युः खण्डितसम्पदः ॥

‘अग्निपुत्तः’ बुधः ।

इति पुण्याष्टमी ।

अथ पुण्या नवमी ।

वाराहपुराणे ।

नवम्यां हि सदा पूज्या गौरी देवी समाधिना ।

वरदा सर्वलोकस्य भविष्यति न संशयः ॥

केचित्चाश्विनशुक्लनवमी गृहीतव्येत्याहुः । “द्वतीया चैव वैशाखे
नवम्याश्चयुजे तथेति भविष्यत्पुराणे प्राशस्त्यश्रुतेरिति । तदयुक्तम् ।
प्राशस्त्यश्रवणे फलाधिक्यमवगम्यते न तु नवमीविशेषपरत्वं, सङ्कोचे
प्रमाणाभावात् ।

देवीपुराणे ।

नवम्यां पूजयेद्देवीं महामहिषमर्दिनीं ।

कुङ्कुमागुरु-कर्पूर-धूपान्न-ध्वज-तर्पणैः^(१) ।

दमनैर्मरूपचैश्च विजयाख्यं पदं लभेत् ॥

(१) कुङ्कुमागुरु-कर्पूर-महान्न-ध्वज-तर्पणैरिति ग० ।

ब्रह्मपुराणे ।

चैत्रशुक्लनवम्यां च^(१) भद्रकाली महाबला ।

योगिनीनान्तु सर्वासामाधिपत्ये निषेविता ॥

तस्मात्तां पूजयेत्तत्र सोपवासो जितेन्द्रियः ।

विचित्रैर्बलिभिर्भक्त्या सर्वासु नवमीषु च ॥

देवीपुराणे ।

आश्विने नवमी शुक्ला तस्यां कोटिगुणं फलम् ।

तथा ।

आश्विनस्य तु मासस्य नवमी शुक्लपञ्चजा ।

जायते कोटिगुणितं दानं तस्यां नराधिप ॥

शुक्लपञ्चे नवम्यां यः कार्तिकस्य समाहितः ।

स्वायाद्द्यान्नमस्कुर्यादन्नं लभते फलम् ॥

पद्मपुराणे ।

कार्तिके नवमी शुक्ला पित्राणामुत्सवाय च ।

तस्यां स्नानं ऊतं दत्तं अनन्तफलदं भवेत् ॥

इति पुण्या नवमी ।

अथ पुण्या दशमी ।

ज्येष्ठस्य शुक्लदशमी संवत्सरमुखी स्मृता ।

तस्यां स्नानं प्रकुर्वीत दानञ्चैव विशेषतः ॥

ब्राह्मे ।

ज्येष्ठे मासि सिते पञ्चे दशमौ हस्तसंयुतः ।

(१) चैत्रनवम्यां शुक्लायाश्चिति ग० ।

हरते दश पापानि तस्माद्दशहरा स्मृता ।

तस्यां स्नानं प्रकुर्वीत दानञ्चैव विशेषतः ॥

दशपापान्याह मनुः ।

पारुष्यमनृतञ्चैव पैशून्यञ्चापि सर्वशः ।

असम्बद्धप्रलापश्च वाक्पथं स्यात् चतुर्विधम् ॥

अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः ।

परदारोपसेवा च कायिकं चिविधं स्मृतम् ॥

परद्रव्येष्वभिधानं मनसानिष्टचिन्तनम् ।

वितथाभिनिवेशश्च चिविधं कर्म मानसम् ॥

भविष्ये ।

ज्येष्ठे शुक्लदशम्यां च भवेद्भौमदिनं यदि ।

ज्ञेया हस्तर्चसंयुक्ता सर्वपापहरा तिथिः ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

दशम्यां शुक्लपक्षे च ज्येष्ठे मासि कुजे दिने ।

गङ्गावतीर्णा हस्तर्चे सर्वपापहरा स्मृता ॥

हस्तान्विता ज्येष्ठशुक्ले दशमी दशपापहरा सैव गङ्गास्नानान्मङ्गल-
दिनसंयुक्ता सर्वपापहरेत्यर्थः । “प्रग्रस्ता तु हस्तर्च इत्यस्यानन्तरमेवं
पथ्यते, “सैषा दशहरा स्मृता” ।

गङ्गास्नाने कृतार्थः स्यादस्मिन्योगे सकृन्नरः ।

हरेर्दे दशपापानि गङ्गा तत्र न संग्रहः ॥

लघुपापत्रयस्यात्र द्रष्टव्यः न तु गुरुपापपरित्रयः, तद्विषयगुरु-
प्रायश्चित्तविधानार्थक्यप्रसङ्गात् ।

तथाच गौतमः ।

एनांसि गुरुणि लघूनि ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

कार्तिकस्य तु मासस्य दशमी शुक्लपञ्चमा ।

तस्यां व्रतादि कुर्वाणो लभते फलमुत्तमम् ॥

इति पुण्यदशमी ।

अथ पुण्यैकादशी ।

वाराहपुराणे ।

एकादश्यान्तु नक्तो नरः कुर्याद्यथाविधि ।

मार्गशीर्षशुक्लपञ्चादारभ्याब्दं विचक्षणः ॥

तद्ब्रतं धनदशेष्टः कृतं वित्तं प्रयच्छति ।

तस्मै ब्रह्मा ददौ प्रीतस्तिथिमेकादशीं प्रभुः ॥

तस्यामनग्निपक्षाग्नी यो भवेन्नियतः शुचिः ।

तस्यासौ धनदो देवः तुष्टो वित्तं प्रयच्छति ॥

देवीपुराणे ।

पुष्यर्चैकादशी शुक्ला सुपुण्या पापनाग्निनी ।

विष्णुधर्मात्तरे ।

एकादशां शुक्लपक्षे यदर्चं वै पुनर्वसु ।

नान्ना सा विजया ख्याता तिथीनामुत्तमा तिथिः ॥

यो ददाति तिलप्रस्थं यश्च संवत्सरं तथा ।

उपवासपरस्तस्यां तथोस्तुत्यफलं स्मृतम् ॥

तस्यां जगत्पतिर्देवः सर्वदेवेश्वरो हरिः ।
 प्रधात्याशु तमायान्तं तेनानन्तफलं स्मृतम् ॥
 एकादश्यां सिते पक्षे पुण्यर्चं यत्र सत्तम ।
 तिथौ भवति सा प्रोक्ता विष्णुना पापनाशिनी ॥
 तस्यामाराध्य गोविन्दं जगतामीश्वरेश्वरम् ।
 सप्तजन्मकृतात्पापान्मुच्यते नात्र संशयः ॥
 यश्चोपवासं कुरुते तस्यां स्नातो हि सर्वतः^(१) ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते ॥
 दानं यद्दीयते किञ्चित् समुद्दिश्य जनार्दनम् ।
 होमो वा क्रियते तस्यां अक्षयं कथितं फलम् ॥
 इति पुण्यैकादशी ।

अथ पुण्यद्वादशी ।

वाराहपुराणे ।

एकादश्यामुपवसन् पक्षयोरुभयोरपि ।
 द्वादश्यां योऽर्चयेद्विष्णुमनन्तफलभाग्भवेत् ॥
 ब्रह्मपुराणे ।
 द्वादश्यां शुकपक्षस्य चम्पकैरर्चयेद्भूरिं ।
 विष्णुधर्मात्तरे ।
 द्वादशीषु च यद्दत्तं शुक्यासु च विशेषतः ।
 श्रवणेन तु युक्तासु तत्रापि द्विजसत्तमाः ॥

विशेषाद्बुधयुक्तासु शुक्लपक्षासु सर्वथा^(१) ।

भाग्यर्चसंयुता चैत्रे द्वादशी स्यान्महाफला ॥

‘भाग्यर्चं’ पूर्वाफाल्गुनी ।

हस्तयुक्ता तु वैशाखे ज्येष्ठे तु स्वातिसंयुता ।

ज्येष्ठया च तथाषाढे मूलोपेता च वैष्णवे ॥

‘वैष्णवे’ श्रावणे मासि ।

तथा भाद्रपदे मासि श्रावणेन तु संयुता ।

आश्विनैकादशी पुण्या भवत्याजर्चसंयुता ॥

‘आजर्चं’ पूर्वाभाद्रपदा ।

कार्तिके रेवतीयुक्ता अक्षय्यफलदायिका ।

विष्णुः । मार्गशीर्षे शुक्लैकादश्यामुपोषितो द्वादश्यां भगवन्तं
वासुदेवमर्चयेत् वस्त्र-गन्ध-पुष्प-धूप-दीप-नैवेद्यैर्वर्जि-ब्राह्मणतर्पणैः
व्रतमेतत्सुसंपूर्णं कृत्वा पापेन पूतो भवति, यावज्जीवं कृत्वा श्वेतदीप-
मवाप्नोति, उभयपक्षे द्वादशीत्येवं संवत्सरेण स्वर्गलोकं प्राप्नोति,
यावज्जीवं विष्णुलोकं ।

गारुडपुराणे ।

मासि भाद्रपदे शुक्ला द्वादशी सा महाफला ।

फलं दत्त-ऊतानाञ्च तस्यां लक्षगुणं भवेत् ॥

विष्णुधर्मै ।

माघ्यान्तु समतीतायां श्रावणेन तु संयुता ।

द्वादशी या भवेत्क्षणा प्रोक्ता सा तिलद्वादशी ॥

(१) विशेषाद्बुधसंयुक्ता शुक्लपक्षा एतस्तथेति क० ।

तिलैः स्नानं तिलैर्हामः तर्पणञ्च तिलोदकैः ।
 दीपञ्च तिलतैलेन तथा देयं तिलोदकम् ।
 तिलाञ्च देया विप्रेभ्यस्तस्मिन्नहनि पार्थिव ॥
 मूलर्चने शशधरे माघे मासि प्रजापते ।
 एकादश्यां कृष्णपक्षे सोपवासो जितेन्द्रियः ।
 द्वादश्यां षट्तिलाहारं कृत्वा पापैः प्रमुच्यते ॥
 तिलोदकीं तिलस्नायी तिलहोमौ तिलोदकी ।
 तिलभुक् तिलदाता च^(१) षट्तिलाः पापनाशनाः ॥
 असकृत् षट्तिलान् कृत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 चीणि वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥

ज्योतिःशास्त्रे ।

पञ्चाननस्यौ गुरु-भूमिपुत्रौ
 मैत्रे रविः स्याद्यदि शुक्लपक्षे ।
 समाभिधाना करभेण युक्ता
 तिथिर्यत्तीपात इति प्रयोगः ॥
 अस्मिन्सु गो-भूमि-हिरण्य-वस्त्र-
 दानेन सर्वं प्रविहाय पापं ।
 सुरत्वमिन्द्रत्वमनामयत्वं
 मर्त्याधिपत्यं लभते मनुजैः ॥

'पञ्चाननः' सिंहः, 'समाभिधाना' पारणाभिधाना, 'तिथिः'
 द्वादशी, 'करभेण' हस्तनक्षत्रेण ।

इति पुण्या द्वादशी ।

अथ पुण्यत्रयोदशी ।

स्कन्दपुराणे ।

चैत्रे चयोदशी पुण्या तस्यां दशगुणं फलम् ।

पद्मपुराणे ।

यस्तु चैत्रे चयोदशां स्नानं दानं समाचरेत् ।

फलं दशगुणं तस्य कर्मणो लभते नरः ॥

तथा ।

चैत्रे शुक्लत्रयोदशां मदनं चण्डिकात्मकम् ।

कृत्वा संपूज्य यत्नेन वीजयेद्द्व्यजनेन तु ।

ततः सन्धुचितः कामः पुत्र-पौत्रसमृद्धिदः ॥

देवीपुराणे ।

कामदेवस्तत्रयोदशां पूजनीयो यथाविधि ।

रतिपत्नीसमायुक्तः अशोकगुणभूषितः ॥

कुम्भेन सितवस्त्रे वा लेख्या वस्त्र-फलादिभिः ।

खण्ड-शर्कर-नैवेद्यैः सौभाग्यमतुलं लभेत् ॥

क्रमाच्च दमनकपूजेत्यवधेयम् ।

ब्रह्मपुराणे ।

त्रयोदशां यथाकामं कामः पुण्यस्तथा जनैः ।

ज्योतिःशास्त्रे ।

कृष्णपक्षे चयोदशां महास्निग्धुः करे रविः ।

यदा तदा गजच्छाया आङ्गे पुण्यैरवाप्यते ॥

इति पुण्यत्रयोदशी ।

अथ पुण्यचतुर्दशी ।

वाराहपुराणे ।

चैत्रे सितचतुर्दश्यां भवेत् काममहोत्सवः ।
 जुगुप्सितोक्तिभिस्तत्र गीत-वाद्यादिभिर्नृणां ॥
 भगवान् सृज्यते कामः पुत्त्र-पौत्त्रसमृद्धिदः ॥
 चैत्रे सितचतुर्दश्यां यः स्नायाच्छिवसन्निधौ ।
 गङ्गायाञ्च विशेषेण स न प्रेतोऽभिजायते ॥
 चैत्रकृष्णचतुर्दश्यां अङ्गारकदिनं यदि ।
 पिशाचत्वं पुनर्न स्याद्गङ्गायां स्नान-भोजनात् ॥

ब्रह्मपुराणे ।

आषाढे मासि भूतेऽस्ति शिवं संपूज्य मानवः ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः सर्वसन्धदमाप्नुयात् ॥

मत्स्यपुराणे ।

आराधिते महेन्द्रे च ध्वजाकारासु यष्टिषु ।
 ततः शुक्लचतुर्दश्यां अनन्तं पूजयेद्भूरिम् ॥
 कृत्वा दर्भमयञ्चैव वारिधानीसमन्वितम् ।
 धूप-दीपादिभिः^(१) देवमीक्षितं काममाप्नुयात् ॥

शिङ्गपुराणे ।

वृश्चिके शुक्लपक्षे च या पाषाणचतुर्दशी ।
 तस्यामाराधयेद्गौरीं नक्तं पाषाणभक्षणैः ॥

पाषाणाकारपिष्टकैरित्यर्थः ।

(१) पुष्प-धूपादिभिरिति ख० ।

ब्राह्मे ।

कार्तिके भौमवारेण चित्रा कृष्णचतुर्दशी ।

तस्यामाराधितः स्थाणुर्यच्छेच्छिवपुरं भुवम् ॥

स्कन्दपुराणे ।

चैत्रे चतुर्दशी शुक्ला आवण-प्रोष्ठपादयोः ।

माघस्य या कृष्णपक्षे दाने बज्रबला हि सा ॥

मत्स्यपुराणे ।

यां कांचित्सरितं प्राप्य कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।

या पुनर्याति तस्यां तु नियतस्तरपयेद्यमम् ॥

यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ।

वैवस्वताय कालाय सर्वभूतत्रयाय च ॥

दध्नाद्धराय दण्डाय प्रेताधिपाय पाशने ।

औदुम्बराय घोराय चित्रगुप्ताय ते नमः ॥

एकैकस्य तिलैर्मिश्रान् दद्यात् चींस्त्रीञ्जलाञ्जलीन् ।

संवत्सरकृतं पापं तत्त्वणादेव नश्यति ॥

देवीपुराणे ।

तथा कृष्णचयोदश्यां भौमाह्ने पितृतर्पणम् ।

‘भौमाह इति प्राग्गत्यातिशयं दर्शयति । सर्वासु च चतुर्दशीषु

नदीजले स्नातो धर्मराजं पूजयित्वा पापेभ्यः पूतो भवति ।

इति पुण्यचतुर्दशी ।

अथ पुण्यपौर्णमासी ।

संवर्त्तः ।

माघे मासि तु सन्म्राप्ते पौर्णमास्यामुपोषितः ।

ब्राह्मणेभ्यस्तिलान् दत्त्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

अथ दानं पौर्णमास्यां विधीयते प्रधानत्वात् । ततश्चार्थाच्चतु-
र्दशामुपवासः ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

पौर्णमासीषु सर्वाषु मघर्चसहितासु च ।

दत्तानामिह दानानां फलं दशगुणं भवेत् ॥

महती पौर्णमासी सा युक्ता पूर्णन्दुना गुरौ ।

वैशाखी कार्तिकी माघी पूर्णिमा तु महाफला ॥

स्कन्दपुराणे ।

यस्यां पूर्णन्दुना योगं याति जीवो महाबलः ।

पौर्णमासीति सा ज्ञेया महापूर्वा द्विजोत्तम ।

स्नानं दानं तथा जपमननफलदं स्मृतम् ॥

ज्योतिःशास्त्रे ।

दृश्येते सहितौ यस्यां दिवि^(१) चन्द्र-वृहस्पती ।

पौर्णमासी तु महती प्रोक्ता संवत्सरेण सा ।

तस्यां दानोपवासाद्यमन्त्रं परिकीर्तितम् ॥

मासाख्यर्चे चन्द्र-गुरु तस्मात्पञ्चदशे रविः ।

पूर्णमा जीववारे तु महच्छब्दा हि सा तिथिः ॥

हरिचेने च गङ्गायां समुद्रे नैमिषे तथा ।

महाशब्दतिथौ ज्ञानं दानं आद्रमनन्तकम् ॥

ऐन्द्रे गुरुः शशी चैव प्राजापत्ये रविस्तथा ।

पूर्णिमा ज्येष्ठमासस्य महाज्येष्ठीति कीर्तिता ॥

‘ऐन्द्रं’ ज्येष्ठा, ‘प्राजापत्यं’ रोहिणी ।

पद्मपुराणे ।

आग्नेयं हि यदा षष्ठं कार्त्तिक्यां तु भवेत् कश्चित् ।

महती सा तिथिर्ज्ञेया ज्ञानदानादिषूत्तमा ॥

‘आग्नेयमृचं’ कृत्तिका ।

यदा याम्यं भवेदृचं तदा तस्यां तिथौ कश्चित् ।

तिथिः सापि महापुण्या षड्विभिः परिकीर्तिता ॥

‘याम्यमृचं’ भरणी ।

प्राजापत्यं यदा षष्ठं तिथौ तस्यां नराधिप ।

सा महाकार्त्तिकी प्रोक्ता देवानामपि दुर्लभा ॥

‘प्राजापत्यमृचं’ रोहिणी ।

मन्दे वार्के गुरौ वापि वारेऽन्तेषु च चिबु ।

जीष्मेतानि च षड्वापि स्वयं प्रोक्तानि ब्रह्मणा ॥

अचाग्रमेधिकं पुण्यं स्वातस्य भवतो नृप ।

दानमचयतां याति पितृणां तर्पणं तथा ॥

कृत्तिका-रोहिणी-याम्ययुक्ता या कार्त्तिकी भवेत् ।

सा महाकार्त्तिकी प्रोक्ता देवानामपि दुर्लभा ॥

ब्रह्मपुराणे ।

पुष्पा महाकार्तिकी स्याज्जीवेन्दौ क्षणिकासु च ।

मषाखयोश्च जीवेन्दोर्महामाघीति कथ्यते ॥

ज्योतिःशास्त्रे ।

मेषशुभे षडा शौरिः सिंहे च गुरु-चन्द्रमाः ।

भास्करः अवर्षर्षे स्यान्महामाघीति सा स्मृता ॥

शास्त्रणामे महान्यैष्ठिकता पुंसां महाफला ।

गङ्गायां चैव वैशाखी ज्येष्ठी वै पुरुषोत्तमे ॥

चाषाढी वै कनखले केदारे आवणी तथा ।

महाभाद्री बदर्याश्च कुजायामेव चाश्विनी ॥

पुष्करे कार्तिकी कान्यकुब्जे मार्गश्रिरी तथा ।

अथोद्धायां महापौषी कृताः स्युः सुमहाफलाः ।

महामाघी प्रयागे तु नैमिषे फाल्गुनी तथा ॥

लिङ्गपुराणे ।

आश्विने पौर्णमास्यां च अर्द्धैर्जागरणं निशि ।

कौमुदी सा समाख्याता कार्या लोकविभूतये ॥

कौमुद्यां पूजयेत्तत्क्षीं इन्द्रमैरावते स्थितं ।

सुगन्धैर्निशितैः सर्वैरर्द्धैर्जागरणं भवेत् ॥

फाल्गुने पौर्णमासी च सदा बालविलासिनी ।

ज्ञेया फाल्गुनिका सा च ज्ञेया लोकविभूतये ॥

वाराहपुराणे ।

फाल्गुने पौर्णमास्यां तु पटवासविलासिनी ।

ज्ञेया सा फाल्गुनी लोके कार्या लोकसमृद्धये ॥

इति पुण्यपूर्णमा ।

अथ पुण्यामावास्या ।

श्रातातपः ।

अमावास्या भवेदारे यदा भूमिसुतस्य वै ।

जाह्नवीस्नानमात्रेण गोसहस्रफलं लभेत् ॥

महाभारते ।

अमा सोमे तथा भौमे गुरुवारे यदा भवेत् ।

तत्तीर्थं पुष्करं नाम सूर्यपर्वश्राताधिकं ॥

विष्णुपुराणे ।

अमावास्या यदा मैत्र-विश्राखा-अचयोगिनी ।

श्राद्धे पितृगणसृष्टिं तदाप्नोत्यष्टवार्षिकीं ॥

कश्चित्तु 'विश्राखा-स्नातियोगिनीति पाठः । 'मैत्रं' असुराधा ।

अमावास्या यदा पुष्ये रौद्रर्चे वा पुनर्वसौ ।

द्वादशाब्दीं तदा तप्तिं प्रयान्ति पितरोऽर्चिताः ॥

'रौद्रर्चे' आर्द्रा ।

वासवाजैकपादर्चे पितृणां तप्तिमिच्छता ।

वारुणे चाप्यदैवत्ये देवानामपि दुर्लभा ।

'वासवं' धनिष्ठा, 'अजैकपादं' पूर्वभाद्रपदा, 'वारुणं'

शतभिषक्, 'आप्यं' पूर्वाभाद्रपदा ।

माघाशिते पञ्चदशी कदाचि-

दुपैति योगं यदि वारुणेन ।

अच्येण कालः स परः पितृणां

न ह्यल्पपुण्यैर्नृप लभ्यतेऽद्यौ ॥

‘वाहणमृचं’ श्रुततारका ।

इति पुण्यामावास्या ।

अथ नाना पुण्याः ।

वाराहपुराणे ।

प्रतिपद्यपि पूजा तु षष्ठ्यां प्रोक्ता ग्रहस्य तु ।

भविष्यत्पुराणे ।

शुक्लपक्षे द्वतीयायां चतुर्थ्यां चैव भारत ।

कृष्णपक्षे च पञ्चम्यां स्नातः किमनुशोचति ॥

शाम्भपुराणे ।

शुक्ला वा यदि वा कृष्णा षष्ठी वा सप्तमी तथा ।

रविवारेण संयुक्ता तिथिः पुण्यतमा स्मृता ॥

शौरपुराणे ।

शोपवासस्तुर्दश्यामष्टम्यां च सुरेश्वरं ।

यस्तु पूजयते नित्यं तस्य तुल्यति शङ्करः ॥

अष्टम्याच्च चतुर्दश्यां यः शिवं शंसितव्रतः ।

सुमुचुः पूजयेन्नित्यं स लभेदौषितं फलं ॥

वाराहपुराणे ।

अष्टम्यां च चतुर्दश्यां राक्षसादिप्रपूजनं ।

नवम्यां मातृयागन्तु पञ्चम्यान्तु जनार्दनं ॥

पौष-माघाष्टमी पुण्या चैवे मासि त्रयोदशी ।

कार्तिकी पौर्णमासी च द्वादशी कीर्तितोत्तरा ॥

‘उत्तरा’ मार्गशीर्षी ।

स्कन्दपुराणे ।

ज्येष्ठस्य शुक्लदशमी द्वादशी च तथाविधा ।

चतुर्थी पौर्णमासी च नित्यं पुण्यतमा स्मृता ॥

उपवासादेव ।

पौर्णमास्याममावास्यामष्टम्यामष्टकासु च ।

चतुर्दश्यां कृतं स्नानमष्टम्यां शिवसन्निधौ ॥

मार्कण्डेयः ।

एकादश्यां सिते पक्षे पुण्यं यदि सत्तम ।

द्वादश्यां वा यदाग्नेषपापक्षयकरं स्मृतं ॥

व्यासः ।

शुक्ले वा यदि वा कृष्णे चतुर्थी वा चतुर्दशी ।

भौमवारेण पुण्यासौ सोमवारे कुह्यथा ॥

अमा वै सोमवारेण रविवारेण सप्तमी ।

चतुर्थी भौमवारेण विषुवत्सदृशं फलं ॥

शङ्खः ।

अमावास्या तु सोमेन सप्तमी भानुना सह ।

चतुर्थी भूमिपुत्रेण बुधवारेण चाष्टमी ॥

चतस्रस्त्रिथयः पुण्याः तुल्याः सूर्यहणादिभिः ।

सर्वमक्षयमचोक्तं स्नान-दान-जपादिकं ॥

शातातपः ।

अमावास्या सोमवारे सूर्यवारे च सप्तमी ।
 अङ्गारकदिने प्राप्ते चतुर्थी वा चतुर्दशी ॥
 तच्च यः कुरुते कर्म शुभं वा यदि वाशुभं ।
 षष्टिवर्षसहस्राणि कर्त्ता तत्फलमप्नुते ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

दुर्गात्मवस्य नवमी विष्णुस्थापनद्वादशी ।
 वक्रिस्थापनषष्ठी च महत्यो माघसप्तमी^(१) ॥

विष्णुः ।

पञ्चदशी पौर्णमासी पञ्चमी द्वादशीद्वयं ॥
 संवत्सरमभुञ्जानः सततं विजितेन्द्रियः ।
 मुच्यते सर्वपापैश्च स्वर्गलोकं च गच्छति ॥

लिङ्गपुराणे ।

वज्र्युत्सवं धिते पचे माघे मास्यार्द्रभे निशि ।
 द्वादश्यामथ कर्त्तव्यः पौर्णमास्यां महोत्सवः ॥

पितामहः ।

प्रतिपद्भनदस्योक्ता द्वितीया तु त्रियः स्रता ।
 तृतीया तु भवान्यास्य चतुर्थी तत्सुतस्य च ।
 नागानां पञ्चमी प्रोक्ता षष्ठी प्रोक्ता गुहस्य तु ॥
 सप्तमी भास्करे प्रोक्ता दुर्गाया अष्टमी स्रता ।
 मातृर्षा नवमी प्रोक्ता दशमी वासुकेः स्रता ॥
 एकादशी सतीर्षांस्तु द्वादशी चक्रपाणिनः ।

(१) माघमासस्य सप्तमीति च० ।

त्रयोदशी ह्यनङ्गस्य शिवस्योक्ता चतुर्दशी ॥

पौर्णमासी तथा धातुस्त्रियोनामुत्तमा स्मृता ।

अमावास्या सर्वदेव पित्र्ये कर्मण्युदाहृता ॥

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवीयसमस्तकरणाधीश्वर-

सकलविद्याविशारद-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्ग-

चिन्तामणौ परिशेषखण्डे कालनिर्णये

प्रतिपदादिपुण्यतिथयः ॥

अथ चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथ नक्षत्रयुक्ततिथिनिर्णयः ।

स्कन्दपुराणे ।

प्राजापत्यर्चसंयुक्ता कृष्णे नभसि चाष्टमी ।

सुहर्तमपि लभ्येत सोपोथ्या सा महाफला ॥

अवणद्वादश्यामप्येवमेव ।

उक्तञ्च ।

दादग्नी अवणस्पृष्टा कृत्स्ना पुष्यतमा सृता ।

न तु सा तेन संयुक्ता तावत्येव प्रशस्यते ॥ इति ।

अन्यत्र तु यावता कालेन यत्कर्म समाप्येत तावति काले
नक्षत्रादियुक्तापेक्षणीया । यदुक्तं श्राद्धरगीतायां ।

कृत्तिकादिभरण्यन्तं वारा वा रविसप्तमं^(१) ।

नैते संयोगमात्रेण पुनन्ति सकलां तिथिम् ॥ इति ।

उक्तञ्च ब्रह्मवैवर्ते ।

पूर्वभागस्तिथेर्यः स्यादृचयोगान्वितो भवेत् ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया नान्ते षड्रेण संयुता ॥

यावत्सा तिष्ठते ब्रह्मांस्तावत्कालः प्रशस्यते ।

दान-पूजादिकं सर्व्वं तस्यां तत्फलदं भवेत् ॥

इति नक्षत्रयुक्ततिथिनिर्णयः ।

(१) रविसप्तकमिति ख० ग० ।

अथ युगादिनिर्णयः ।

स्कन्दपुराण-भविष्यत्पुराणयोः ।

नवम्यां शुक्लपक्षस्य कार्तिके निरगात्कृतं ।

राधे सिततृतीयायां चेता वै समपद्यत ॥

दर्शं तु माघमासस्य प्रवृत्तं दापरं युगं ।

कलिः कृष्णत्रयोदश्यां नभस्ये मासि निर्गतः ।

युगादयः स्मृता ह्येता दत्तस्याचयकारकाः ॥

नागरखण्डे ।

अधुना शृणु राजेन्द्र युगाद्याः पितृवत्तभाः ।

यासां संकीर्त्तनेनापि क्षीयते पापसञ्चयः ॥

नवमी कार्तिके शुक्ला तृतीया माधवे सिता ।

अमावास्या तपस्ये च नभस्ये च त्रयोदशी ॥

चेता-कृत-कलौनान्तु दापरस्योदयः क्रमात् ।

स्नाने दाने जपे होमे विशेषात् पितृतर्पणे ।

कृतस्याचयकारिणः सुकृतस्य महाफलाः ॥

‘माधवे’ वैशाखे, ‘सिता’ शुक्ला, ‘तपस्ये’ माघे ।

मत्स्यपुराणे ।

वैशाखस्य तृतीया या नवमी कार्तिकस्य तु ।

पञ्चदश्यापि माघस्य नभस्ये च त्रयोदशी ।

युगादयः स्मृता ह्येता दत्तस्याचयकारकाः ॥

देवलः ।

तृतीया रोहिणीयुक्ता वैशाखस्य सिता तु यम् ।

मघाभिः सहिता कृष्णा नभस्ये तु त्रयोदशी ।

युगादयः स्मृता ह्येता दत्तस्याचयकारकाः ॥

विष्णुपुराण-भविष्यपुराणयोः ।

वैशाखमासस्य तु या तृतीया

नवम्यसौ कार्तिकशुक्लपक्षे ।

नभस्मासस्य तु कृष्णपक्षे

त्रयोदशी पञ्चदशी च माघे ॥

एता युगाद्याः कथिताः पुराणे

अनन्तपुण्यास्तिययश्चतस्रः ।

‘पञ्चदशी च माघे’ इत्यत्र कृष्णपक्षपदमनुषज्यते ।

अत एव नारदीयपुराणे ।

दे शुक्ले दे च कृष्णे तु युगाद्याः कवयो विदुः ।

शुक्ले पूर्वार्द्धिके ग्राह्ये कृष्णे चैवपरार्द्धिके ॥

ब्रह्मपुराणे ।

माघस्य पौर्णमासी युगादिरित्युक्तं ।

वैशाखे शुक्लपक्षस्य तृतीयायां कृतं युगं ।

कार्तिके शुक्लपक्षे तु त्रेता च नवमेऽहनि ॥

अथ भाद्रपदे कृष्णत्रयोदश्यान्तु द्वापरं ।

माघे तु पौर्णमास्याञ्च घोरं कलियुगं तथा ॥

युगारम्भास्तु त्रिययो युगाद्यास्तेन विश्रुताः ।

फलं दत्त-ऊतानाञ्च अनन्तं परिकीर्तितं ॥

तथा ।

एताश्चतस्रस्त्रिंशद्युगाद्या-
 दन्तं ऋतञ्चाचयमाशु विन्द्यात् ।
 युगे युगे वर्षशतेन यच्च
 युगादिकाले दिवसेन तत्स्यात्^(१) ॥

भविष्यत्पुराणे ।

वैशाखस्य तृतीया या समा कृतयुगेन तु ।
 नवमी कार्तिके या तु चैतायुगसमा तु सा ॥
 चयोदशी नभस्ये तु द्वापरेण समा तु सा ।
 माघे पञ्चदशी राजन् कलिकालसमा तु सा ॥

क्वचित्तु कलिकालादिरुच्यत इति पाठः ।

एताश्चतस्रो राजेन्द्र युगानां प्रभवाः शुभाः ।
 युगादयस्तु कथ्यन्ते तेनैताः पूर्वसूरिभिः ॥
 उपवासस्तपोदानं श्राद्धं होमो जपस्तदा ।

यदा तु क्रियते किञ्चित् सर्वं कोटिगुणं भवेत् ॥

‘कृतयुगेन समेति समयेऽपि कृतयुगे प्रत्यहं क्रियमाणेन कर्मणा
 यावत्पुण्यं भवति तावदस्यामेकस्यामेव तिथावित्यर्थः ।

प्रभासखण्डे ।

यदा चन्द्रस्य सूर्यश्च यदा तिथ्य-वृहत्सती ।
 एकराशौ^(२) समेव्यन्ति प्रवेक्ष्यति तदा कृतं ॥

अत्र केचिदाहुः ।

(१) तद्भवेदिति ग० ।

(२) एकरात्र इति ख० ।

न गवादिशब्दवद्देशाखादिशब्दा लुप्तावयवार्थाः किन्तु सौरचान्द्रमासवचना इति प्रागुक्तं, तथा सति वैशाखस्य द्वित्वात् उभयत्रापि तिथिद्वैधात् तत्र युगादिद्वयप्रसक्तिः, तथा सति चतस्र इति परिसङ्ख्यानमनुपपन्नं, एकत्वे सति सौरचान्द्रमासविनिगमनार्थं^(१) इह केचिदाहुः । चान्द्रमाससमाश्रया^(२) युगादिरनुष्ठानार्हा पितृकार्यप्रधानत्वात् युगादीनां पितृकार्येऽपि चान्द्रमासप्रारम्भात् ।

यदुक्तं ।

आब्दिके पितृकार्ये च मासश्चान्द्रमसः स्मृतः इति ।

सितासितपचव्यपदेशे पचदयात्मकत्वात् चान्द्रमासाश्रयतैव युज्यते । किञ्च ।

माघासिते पचदशी कदाचि-

दुपैते योगं यदि वारुणेन ।

चक्षेण कालः स परः पितृणां

न ह्यल्पपुण्यैर्नृप लभ्यतेऽसौ ॥

इति स्मृतेः “यामौ वैशाखस्यामावास्या रोहिण्यां समपद्यत” इति श्रुतेः चान्द्रमासगता एव युगादयः समवगम्यन्ते^(३) न हि मकरादित्ये माघे शतभिषायोगोऽमावास्यायां सम्भवति, तथात्वे हि रविमण्डलान्तर्निवेशाच्चन्द्रस्य रविसंयुक्तत्वात् शशिनोऽपि मकरगामिता स्यात्, तथा सति शतभिषायोगो न स्यात् कुम्भसम्बन्धित्वात्

(१) सौरचान्द्रमासविभागार्थमिति क० ।

(२) चान्द्रमानमासाख्येति क० ।

(३) चान्द्रमासगताया एव तिथेर्युगादित्वमवगम्यत इति ख० ।

तस्याः, कुम्भादित्ये रवि-चन्द्रमसोरेकराशिवर्तित्वे वारुणयोगोऽनु-
सन्धेयः, तथा प्रौष्ठपद्युद्धं कृष्णत्रयोदशीति विशिष्टयुगादौ चान्द्र-
मासं दर्शयति, नैवं सति युगादिषूत्कर्षप्रसक्तिः, पितृकार्यपरतया
सौरमासागोचरायास्तित्थेरयुगादित्वेनोत्कर्षप्रसक्तेः ।

उत्कर्षः कालवृद्धौ स्यादुपाकर्मादिकर्मणाम् ।

अभिषेकादिवृद्धीनां न तत्कर्षो युगादिषु ॥

इति निषेधात् । अथवा सत्यपि युगादिद्वित्वे चैव पितृका-
र्याङ्गत्वात् तिथेः सौरमानता “तिथिर्देवकार्याश्विनलोके चान्द्रमसीया
पितृकार्याभिमतता ऊर्ध्वमनुयाजैश्चरन्तीत्यपरः कालः पितृणामिति
वचनात् तत्पूर्वकालसम्बन्धिपितृकार्यात्कर्षो नानुपपन्नः, तेन कुम्भा-
दिराश्रिततरविमासेऽपि माघादिलाभादमावास्यादितिथीनां युगा-
दित्वं सौरमासगतानान्तु देवकार्ये चतस्रो युगाद्या इति आङ्गका-
लाभिधानपरं भवति ।

विष्णुः ।

एतानि आङ्गकालानि नित्यान्याह प्रजापतिः । इति ।

तत्र युगादिचतुष्टयं तथाच यद्वारुणमाघसित इत्यादि तत्चान्द्र-
मासगतयुगादिप्रतिपादनपरं व्याख्यातं, तथोक्तं “स एव कालः षड्र-
सच्चयत्वात् पुण्यो युगादित्वात्पुण्यतरो नचत्रयोगात्पुण्यतम इति ।

यच्च ।

दशहरासु नोत्कर्षस्तुर्ध्वपि युगादिषु ।

उपाकर्म-महाषष्ठ्योर्ध्वतदिष्टं वृषादितः ॥

इति पठन्ति, तदसम्भूतत्वादुपलक्षणत्वादुपेक्षणीयमिति । अत्र
44-3

यष्टितपरितोषकृता दूषणमभिहितमनुपपन्नमेतत्, चान्द्रमास एव मासे वैशाखादिव्यपदेशभागिता तत्र च गौणी शब्दप्रवृत्तिरिति, तावत्पूर्वमेव निराकृतं ।

यत्तु पितृकार्यप्रधानत्वाद्युगादीनां पितृकार्येऽपि चान्द्रमासः स्मृतस्तद्गतयुगादिग्रहणमिति, तन्न, सौरे चान्द्रे पितृकार्ये विधिरित्युक्ता प्रोक्तं । न च पितृकार्ये प्राधान्यं युगादिषु देव-पितृकार्य-सम्बन्धित्वात् । तथाचोक्तं । “अनन्तपुण्यास्तिथयश्चतस्र इति । तथा व्यासः । “स्नान-दानादिकं सर्वं युगादावच्यं भवेत्” इति । न च सितासितपञ्चमेव तावच्चान्द्रस्य, सौरेऽपि तत्सम्भवात् ।

यत्तु “माघासिते पञ्चदशीत्युदाहृतं न तेन चान्द्रमासादिगता-मावास्यादिका तिथिर्युगादिरित्युच्यते, किन्तु चान्द्रे मासे नचच-युक्ता सिनीवाली पितृव्रतये भवतीति न तु योऽयं कालः^(१) पितृ-वृत्तभः स युगादिर्मघापरपक्षादिष्वभावात् । माघे अमावास्या युगा-दिश्चान्द्रेऽपि सा तिथिर्युगादिरिति चेत् । नैवं । सौर-चान्द्रमासवि-निगमहेतोरभावात् । न चोभयत्रापि युगादित्वं, चतस्र इति परिस-ङ्ख्यानानुपपत्तेः । न च आह्नकालाभिप्रायेणैतद्वचनं, “चतस्रो युगादय इति वाष्टका ब्रीहि-यवपाकादिति वचनाद्युगादयश्चतस्रस्तिथय इति गम्यते, तथापि का युगादिरित्युच्यते सौरमासगतेति, अन्यथो-त्कर्षः स्यात्^(२) । न च पितृकार्योत्कर्षो वचनादिति मन्तव्यं, वचना-

(१) यतः योयः काल इति ख० ।

(२) अन्यथाद्युत्कर्षः स्यादिति क० ।

भावान्तूत्कर्षो युगादिस्थिति तिथयश्च सर्वथोत्कर्षे प्रतिषेधन्ति, वृषा-
दिराग्निगतविभागे दशहरादितिथिपूज्यत्वापदेशात्^(१) ।

अथ्यग्रहणे ।

दशहरासु नोत्कर्षः चतुर्विंशति युगादिषु ।

उपाकर्म-महाषष्ठ्योर्ज्ञेयतदुक्तं वृषादितः ॥

इति उत्कर्षनिषेधाच्च । “परः कालः पितृणामिति परशब्दः
श्रेष्ठतावचनः न तु पूर्वकालगतकार्योत्कर्षप्रतिपादकः । न च वा
दशहरास्थिति वचनममूलं, वचनात् समस्तग्राह्यवित्परिग्रहान्मूलोप-
न्यासाच्च । यत्तु ग्राह्यधरं व्याख्यानं नैतद्वैदिकं वचनं येनाविचारितमु-
पाददीमहे, तस्मात् सकलजनप्रसिद्धानुगुण्यादनुष्ठानादराच्च सौरमा-
सगतैव युगादिरूपा देया, न चान्द्रमासगता, न हि मिथुनादित्ये
शुक्लदशमी दशहरा कुम्भादित्ये चाक्षितपञ्चदशी अमावास्या इति
विधानेऽपि अद्ध्यते, तस्मात् सौरमासगता युगादिरिति सिद्धान्तः ।
वयन्तु ब्रूमः यद्यपि वैशाखादिशब्दाश्चान्द्रमासवचना एवेति मास-
प्रस्तावे निरूपितं, तदापि प्रागुदाहृतयुगोत्कर्षनिषेधकवचनपर्यालो-
चनप्रसिद्धानुगुण्यानुष्ठानादरार्थं सौरमासगतैव युगादिर्ग्राह्येति ।

इति युगादिनिर्णयः ।

(१) दशहरादितिथिपूज्यत्वापदेशादिति ख० ।

अथ युगान्ताः ।

ब्रह्मपुराणे ।

सूर्यस्य सिंहसंक्रान्त्यामन्तः कृतयुगस्य तु ।

अथ वृश्चिकसंक्रान्त्यामन्तस्त्रेतायुगस्य तु ॥

ज्ञेयस्तु वृषसंक्रान्त्यां द्वापरान्तस्तु संज्ञया^(१) ।

तथा तु कुम्भसंक्रान्त्यामन्तः कलियुगस्य तु ॥

आदित्यपुराणे ।

दिनर्चं रेवतीं यत्र गमनञ्चैव राशिषु ।

युगान्तदिवसं विद्धि तत्र दानमनन्तकं ॥

ग्रहणे विषुवे चैव सौम्ये वा मिहिरो यदि ।

सप्तमी शुक्ल-कृष्णा वा युगान्तदिवसं विदुः ॥

‘सौम्ये वेत्युदगयनं ।

ब्रह्मपुराणे ।

युगाद्येषु युगान्तेषु आद्धमचयमुच्यते ।

पद्मपुराणे ।

युगादिषु युगान्तेषु स्नान-दान-जपादिकं ।

यत्किञ्चित् क्रियते तस्य युगाद्याः फलसाक्षिणः ॥

मनुः ।

सहस्रगुणितं दानं भवेद्दत्तं युगादिषु ।

कर्म आद्धादिकञ्चैव तथा मन्वन्तरादिषु ॥

इति युगान्ताः ।

अथ नानायुगधर्माः ।

तत्रोपकात्यायनः ।

अतिश्च ग्रीचमाचारः प्रतिकालं विभिद्यते ।

नानाधर्माः प्रवर्तन्ते मानवानां युगे युगे ॥

मनुः ।

अन्ये कृतयुगे धर्माः चेतायां द्वापरे परे ।

अन्ये कलियुगे नृणां युगह्रासानुरूपतः ॥

तपः परं कृतयुगे चेतायां ज्ञानमुत्तमं ।

द्वापरे यज्ञमेवाज्जर्दानमेव कलौ युगे ॥

‘तपः’ कच्छ्रचान्द्रायणादि, ‘ज्ञानं’ ध्यानं ।

महाभारते ।

तपः परं कृतयुगे चेतायां ज्ञानमुत्तमं ।

द्वापरे यज्ञमेवाज्जर्दानमेव कलौ युगे ॥

तथा ।

तपः परं कृतयुगे चेतायां ज्ञानमुच्यते ।

द्वापरे यज्ञमेवाज्जः कलौ दानं दया दमः ॥

बृहस्पतिः ।

तपोधर्मः कृतयुगे ज्ञानं चेतायुगे स्मृतं ।

द्वापरे चाध्वरः प्रोक्तः त्रिष्वे दानं दया दमः ॥

‘त्रिष्वे’ कलिः ।

लिङ्गपुराणे ।

ध्यानं परं कृतयुगे चेतायां ज्ञानमुच्यते ।

प्रवृत्तं द्वापरे युद्धं दानमेव कलौ युगे ॥

शिवपुराणे ।

ध्यानं परं कृतयुगे त्रेतायां हवनक्रिया ।

अहिंसा द्वापरे चैव^(१) कलौ शर्वोत्सवः स्मृतः ॥ इति ॥

तथा ।

ध्यानं परं कृतयुगे त्रेतायां लिङ्गपूजनं ।

द्वापरेऽध्ययनं तिथे महादेवस्य कीर्तनं ॥

तथा ।

ध्यानं परं कृतयुगे त्रेतायां यजनं तथा ।

द्वापरे लिङ्गपूजा च कलौ शङ्करकीर्तनं ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

ज्ञानं परं कृतयुगे त्रेतायाञ्च तपः परं ।

द्वापरे च तथा यज्ञः प्रतिष्ठा च कलौ युगे ॥

मनु-बृहस्पती ।

कृते यदब्दाद्धर्मः स्यात् तत्त्रेतायामृतुत्रयात् ।

द्वापरे तु त्रिपक्षेण कलावक्रा तु तद्भवेत् ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

त्रेतायामाब्धिकोधर्मी द्वापरे मासिकः स्मृतः ।

यथाशक्ति चरन् प्राज्ञस्तदङ्गा प्राप्नुयात्कलौ ॥

विष्णुपुराण-ब्रह्माण्डपुराणयोः ।

यत्कृते दशभिर्वर्षैः त्रेतायां हायनेन तु ।

द्वापरे तत्तु मासेन चाहोरात्रेण तत्कलौ ॥
स्कन्दपुराणे ।

ब्रह्मा हतयुगे देवः चेतायां भगवान् रविः ।
द्वापरे भगवान् विष्णुः कलौ देवोमहेश्वरः ॥
वराहपुराणे ।

हते नारायणः शुद्धः सूक्ष्ममूर्तिरुपास्यते ।
चेतायां यज्ञरूपेण पाञ्चरात्रेण द्वापरे ॥
श्रीभागवते ।

हृतं चेता द्वापरञ्च कलिरित्येषु केशवः ।
नानावर्णाभिधाकारो नानैव विधिनेज्यते ॥
हते शुक्लश्चतुर्बाहुर्जटिलो वल्कलाम्बरः ।
हृष्णाजिनोपवीताक्षान्निभ्रह्ण्ड-कमण्डलून् ॥
मनुष्यास्तु तदा शान्ता निर्वैराः सुहृदः समाः ।
यजन्ते तपसा देवं समेन च दमेन च ॥
हंसानुवर्णा वैकुण्ठो वर्णयोगेश्वरोऽमलः ।
ईश्वरः पुरुषोऽव्यक्तः परमात्मेति गीयते ॥
चेतायां रक्तवर्णोऽसौ चतुर्बाहुस्त्रिमेखलः ।
हिरण्यकेशस्तथ्यात्मा सुक्खुवाद्युपलक्षणः ॥
तं तदा मनुजा देवं सर्वदेवमयं हरिं ।
यजन्ति विद्यया त्रय्या धर्मिष्ठा ब्रह्मवादिनः ॥
विष्णुर्यज्ञः पृथ्विर्गर्भः सर्वदेव उरुक्रमः ।
वृषाकपिर्जयंतश्च उरुगाय इतीर्यते ॥

द्वापरे भगवान् रामः पीतवासा निजायुधैः ।
 श्रीवत्सादिभिरङ्गैश्च लक्षणेनैव लक्षितः ॥
 तं तथा पुरुषं मर्त्या महाराजोपलक्षणं ।
 यजन्ति वेद-तन्त्राभ्यां परं जिज्ञासवो नृप ॥
 नमस्ते वासुदेवाय नमः संकर्षणाय च ।
 प्रद्युम्नायानिरुद्धाय तुभ्यं भगवते नमः ॥
 नारायणाय षष्ठ्ये पुरुषाय महात्मने ।
 विश्वेश्वराय विश्वाय सर्वभूतात्मने नमः ॥
 इति द्वापर उर्वींश्च स्तुवन्ति जगदीश्वरं ।
 नानातन्त्रविधानेन कलावपि यथा शृणु ॥
 कृष्णवर्णं त्रिषा कृष्णं साङ्गोपाङ्गास्त्रपार्षदम् ।
 यज्ञैः संकीर्तनप्रायेर्यजन्ति हि सुमेधसः ॥
 एवं युगानुरूपेण भगवान्युगवर्तिभिः ।
 मनुजैरिज्यते राजंश्चैयसामीश्वरो हरिः ॥

अपराजितपृच्छायाम् ।

सोमं वामेन हस्तेन दक्षिणेन रविं वहेत् ।
 वक्त्रं हृदयमध्ये यो वासुदेवं प्रकीर्तयेत् ॥
 आदिमूर्तिर्दिग्जैः पूज्यः श्वेतवर्णः कृते युगे ।
 संकर्षणो वहत्येवं साङ्गं सुषलं तथा ॥
 रक्तवर्णः प्रपूज्येत चेतायां चञ्चलातिभिः ।
 प्रद्युम्नो द्वापरे पूज्यो वेश्मैः शरधनुर्धरः ॥
 पीतवर्णः पीतवासाः शिष्यज्ञानप्रदायकः ।

कलौ युगे निरुद्धाख्यः पूज्यते शुद्रजातिभिः ॥

हृष्णवर्णी वहत्येव चर्म खड्गं करदये ।

त्रासयन्नखिलं विघ्नं पापवृन्दं विनाशयेत् ॥

अपरजितपृच्छायाम् ।

ऋग्वेदादिविभेदेन कृतादियुगभेदतः ।

विप्रादिवर्णभेदेन चतुर्वक्त्रश्चतुर्भुजः ॥

ब्रह्मा पितामहस्यैव विरिञ्चिः कमलामनः ।

चतस्र इति संप्रोक्ता मूर्त्तयः परमेष्ठिनः ॥

पुस्तकं चाक्षसूत्रञ्च सुवा चैव कमण्डलुः ।

ब्रह्मणश्च भवेन्मूर्त्तिः कृते तु सुखदायिनी ॥

सुवक्त्रश्च सुवाङ्मय कर्णकुण्डलमण्डितः ।

मालायुक्तः सुशोभाढ्यो मांसलाङ्गः सुकेशकः ॥

तप्तकाञ्चनवर्णाभो रत्नहारोज्ज्वलद्युतिः ।

केयूरकटकप्रायः सर्वाभरणभूषितः ॥

ऋषयश्चाश्रिताः कार्यं देवतानाञ्च पार्श्वतः ।

चतुर्वेदसमायुक्तो ब्रह्मा स्यात् सर्वशान्तिदः ॥

दक्षिणाधःकरक्रमादायुधानि वेदितव्यानि ।

सिद्धार्थपृच्छायाम् ।

पुस्तकाक्ष-सुवी-कुण्डो कृते ब्रह्मा चतुर्मुखः^(१) ।

- (१) पुस्तकाक्षौ सुवं कुण्डो कृते ब्रह्मा चतुर्मुखः इति ख० । पुस्त-
काक्षकुण्डो कृते ब्रह्मा चतुर्वाङ्मयचतुर्मुख इति ग० । पाठद्वयमपि न
समीचीनं विभाति ।

ब्रह्मनामा च ऋग्वेदप्रधानः पूज्यते द्विजैः ॥

कमलाचौ सुवच्चैव पुस्तकञ्च पितामहः ।

त्रेतायाञ्च चतुर्वेदप्रधानः चत्रपूजितः ॥

अपराजितपृच्छायाम् ।

कमण्डलुं चाक्षसूत्रं सुवच्च पुस्तकं तथा ।

पितामहो भवेन्मूर्त्तिस्त्रेतायां सुखदायिनी ॥

सिद्धार्थपृच्छायाम् ।

संपूज्यो दापरे वैश्वैर्विरिञ्चिः शुक्लसामभट्^(१) ।

अक्षसूत्रं पुस्तकञ्च सुवं कुण्डञ्च धारयन् ॥

अक्ष-सुवौ पुस्तकञ्च कुण्डी च कमलासनः ।

कलावथर्वमुख्योऽसौ सर्ववर्णैः प्रपूज्यते ॥

अपराजितपृच्छायां ।

अक्षसूत्रं करे दत्ते सुक् तस्योपरि संस्थिता ।

वामे तु पुस्तकं हस्ते तस्याधश्च कमण्डलुः ।

कमलासनं करे तु स्यात् सर्ववर्णसुखप्रदः ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

पुष्करन्तु दृते सेव्यं त्रेतायां नैमिषं तथा ।

दापरे तु कुरुक्षेत्रं कलौ गङ्गां समाश्रयेत् ॥

पराशरः ॥

दृते तु मानवो धर्मः त्रेतायां गौतमस्य च ।

दापरे शाङ्खलिखितः कलौ पाराशरः स्मृतः^(२) ॥

(१) शुक्लसूत्रभट्ट इति ख० । (२) पाराशरी स्मृतिरिति ख० ।

कालोत्तरपविचारोद्घरणप्रकरणे युगभेदेन पवित्रद्रव्याण्यभिहितानि ।

कृते मणिमयं कार्यं चेतायां हेमसम्भवं ।
पद्मजं द्वापरे सूत्रं कार्पासन्तु कलौ हितम् ।
यतिभिर्मानसं कार्यं दानवं वाक्कलं हितम् ॥

इति नानायुगधर्माः ।

अथ युगभेदेन वर्ज्यानि ।

तत्र शातातपः ।

त्यजेद्देशं कृतयुगे चेतायां ग्राममुत्सृजेत् ।
द्वापरे कुलमेकन्तु कर्त्तारन्तु कलौ युगे ॥
कृते सम्भाव्य पतति चेतायां स्पर्शनेन तु ।
द्वापरे तन्नमादाय कलौ पतति कर्मणा ॥
क्वचित्त्वन्थथा पाठः द्वापरे तन्नमुच्यते ।

इति युगभेदेन वर्ज्यानि ।

अथ कलियुगधर्माः ।

महाभारते ।

यस्त्वं नमः शिवायेति मन्त्रेणानेन शङ्करम् ।
सहस्रकालं समभ्यर्च्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

सर्वावस्थां गतो वापि युक्तो वा सर्वपातकैः ।
 यस्त्वौ नमः शिवायेति मुच्यते स कलौ नरः ॥
 श्रायेनापि नमस्कारः प्रयुक्तः शूलपाणये ।
 संसारदोषसन्धानमुद्दिष्टो न करः कलौ ॥

तथा ।

सदा तं यजते यस्तु अद्भ्युता मुनिपुङ्गव ।
 लिङ्गे वा स्थण्डिले वापि कौतुकं विधिपूर्वकम्
 युगदोषं विनिर्जित्य रुद्रलोके प्रमोदते ॥

लिङ्गपुराणे ।

कलौ रुद्रो महादेवः शङ्करो नीललोहितः ।
 प्रकाशते प्रतिष्ठार्थं धर्मस्य विज्ञताकृतिः ॥ .
 ये तं विप्रास्तु सेवन्ते येन केनापि शङ्करम् ।
 कलिदोषं विनिर्जित्य प्रयान्ति परमं पदम् ॥

व्यासः ।

ध्यायन्कृते यजन्यज्ञैस्तेतायां द्वापरेऽर्चयन् ।
 यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ सङ्कीर्त्य केशवम् ॥

भागवते ।

कलौ सभाजयन्त्यार्या गुणज्ञाः सारभागिनः ।
 यत्र सङ्कीर्त्तनेनैव सर्वस्वार्थाऽभिलभ्यते ॥

‘सङ्कीर्त्तनेन’ हरिसङ्कीर्त्तनेनेत्यर्थः ।

न ह्यतः परमो लाभो देहिनां भ्राम्यतामिह ।
 यतो विन्देत परमां शान्तिं नश्यति संसृतिः ॥

अग्निपुराणे ।

नास्ति श्रेयस्करं नृणां विष्णोराराधनान्मुने ।

युगेऽस्मिन् तामसे घोरे यज्ञ-वेदविवर्जिते ॥

कुर्वीताराधनं राजन् वासुदेवे कलौ युगे ।

यदभ्यर्च्य हरिं भक्त्वा कृते वर्षशतं नृप ।

विधानेन फलं लेभे अहोरात्रात्कलाविति ॥

तथा ।

कलौ कलिमलध्वंसं सर्वपापहरं हरिम् ।

येऽर्चयन्ति नरा नित्यन्तेऽपि वन्द्या यथा हरिः ॥

धर्मात्कर्षमतीत्वा^(१) तु प्राप्नोति पुरुषः कलौ ।

खल्पायासेन धर्मज्ञास्तेन तुष्टोऽस्म्यहं कलौ ।

धन्ये कलौ भवेद्विप्रा अल्पक्लेशैर्महत्फलम् ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

देवतावेश्मपूर्वाणि नगराणि कलौ युगे ।

कत्तव्यानि महीपालैः स्वर्गलोकमभीप्सुभिः ॥

इति कलियुगधर्माः ।

अथ कलियुगवर्ज्यानि ।

आदित्यपुराणे ।

यस्तु कार्त्तयुगो धर्मो न कर्त्तव्यः कलौ युगे ।

‘कार्त्तः’ हतयुगसम्बन्धी ।

तथा नियोगं प्रकृत्योक्तम् ।

अयं कार्त्तयुगो धर्मो न कर्त्तव्यः कलौ युगे ।

दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं धारणञ्च कमण्डलोः ॥

गोत्रान्मातृसपिण्डाञ्च विवाहो गोबधस्तथा ।

नराश्वमेधो मद्यञ्च कलौ वर्ज्यं दिजातिभिः ॥

तथा ।

ऊढायाः पुनरुद्धाहं ज्येष्ठांशं गोबधन्तथा ।

कलौ पञ्च न कुर्वीत भ्रातृजायां कमण्डलुम् ॥

स्मृत्यन्तरे ।

देवराञ्च सुतोत्पत्तिं गोबधञ्च कमण्डलुम् ।

अन्नतां पौरुषं मेधं कलौ पञ्च विवर्जयेत् ॥

तथा ।

यथानियोगं धर्म्याणां नहि धेन्वा बधोऽपि च ।

तथोद्धारविभागोऽपि नैवं सम्प्रति वर्त्तते ॥

आदित्यपुराणे ।

शपथाः शकुनाः स्वप्नाः सामुद्रिकमुपश्रुतिः ।

उपधाचितमादेशाः सम्भवन्ति कलौ कश्चित् ॥

तस्मात्तन्मात्रलाभेन कार्यं पञ्च न कारयेत् ।

तथा धर्मसमावेशादन्यान्यपि कलौ युगे ॥

वर्ज्यानि ।

विहितान्यपि कर्माणि धर्मलोपभयाद्बुधैः^(१) ।

समयेन निवृत्तानि साध्यभावात् कलौ युगे ॥

विधवाद्यां प्रजात्युत्तौ देवरस्य नियोजनम् ।

बालिकाक्षतयोन्यास्तु नरेणान्येन संस्कृतिः ॥

कन्यानामसवर्णानां विवाहश्च द्विजन्मभिः ।

आततायिद्विजाग्र्याणां धर्मयुद्धेन हिंसनम् ॥

द्विजस्याभ्यौ तु नौयातुः शोधितस्यापि सङ्ग्रहः ।

सत्रदौचा च सर्वेषां कमण्डलुविधारणम् ॥

महाप्रस्थानगमनं गोसंज्ञमिष्य गोसवे ।

सौचामण्यामपि सुराग्रहणस्य च सङ्ग्रहः ॥

अग्निहोत्रहवण्याश्च लेहोलीढापरिग्रहः ।

वानप्रस्थाश्रमस्यापि प्रवेशो विधिचोदितः ॥

व्रतस्वाध्यायसापेक्षमघसङ्कोचनं तथा ।

प्रायश्चित्तविधानञ्च विप्राणां मरणान्तिकम् ॥

संसर्गदोषश्लेषाञ्च महापातकनिष्कृतिः ।

वरातिथिपितृभ्यश्च पर्युपाकरणक्रिया ॥

दत्तौरसेतरेषान्तु पुत्रत्वेन परिग्रहः ।

सवर्णान्याङ्गनादुष्टः संसर्गः शोधितैरपि ।

(१) कर्मभोगभयाद्बुधैरिति ग० ।

अथोनौ संग्रहे वृत्ते परित्यागो गुरुस्त्रियः ॥
 परोद्देशात्मसन्त्याग उद्दिष्टस्यापि वर्जनम् ।
 प्रतिमाभ्यर्चनार्थाय कङ्कल्पस्य सधर्मकः ॥
 अस्थिसञ्चयनादूर्ध्वमङ्गस्यर्शनमेव च ।
 सौमित्रं चैव विप्राणां सोमविक्रयणं तथा ।
 षड्भक्तानग्रनेनान्नहरणं क्षीनकर्मणः ॥
 एतानि लोकगुप्यथं कलेरादौ महात्मभिः ।
 निवर्त्तितानि विद्वद्भिर्व्यवस्थापूर्वकं बुधैः ।
 समयस्यापि साधूनां प्रमाणं वेदवद्भवेत् ॥

आपस्तम्बोऽपि ।

सर्वज्ञसमयः प्रमाणं वेदाश्चेति ।

ननु कलियुगे यद्वर्ज्यन्तद्वाक्याध्याहारार्थं दृष्टार्थं वा । न च
 तावद्दृष्टार्थं, अनुष्ठानानुपयोगितया तदर्थ्यावबोधस्य प्रयोजनत्वानुप-
 पत्तेः । नाप्यन्यथा, वैरूप्यापत्तेः । उच्यते । तद्वाक्यार्थाननुष्ठानेऽपि
 भेदप्रकृतिज्ञानाद्युपयोगितया दृष्टार्थत्वाददोषः । अन्यथा ब्राह्मणस्य
 राजसूयादिवाक्याध्ययनमपि न स्यात् । यदा राजसूयादौ या
 गतिः सैवेहापि । किञ्चैवं पदता कलियुगवर्जनस्यत्यन्नराप्रामा-
 ण्यमुच्यते । अध्ययनविधिदृष्टार्थत्वाभावान्न तावदप्रामाण्यं स्यत्य-
 न्नरवदत्रापि शिष्टत्रैवर्णिकदृढपरिग्रहस्याविशेषात् । अध्ययनविधि-
 दृष्टार्थत्वाभावश्चेत्प्रकृते किमायातमिति ।

इति कलियुगवर्ज्यानि ।

अथ मन्वन्तरादयः ।

मत्स्यपुराणात् ।

अश्वयुक्शुक्लनवमी द्वादशी कार्तिकस्य तु ।

चैत्रस्य तु तृतीया या तथा भाद्रपदस्य च ॥

फाल्गुनस्य त्रिमासाया पौषस्यैकादशी तथा ।

आवणस्याष्टमी कृष्णा तथाषाढस्य पुर्णिमा ॥

आषाढस्य तु दशमी माघमासस्य सप्तमी ।

कार्तिकी फाल्गुनी चैत्री ज्येष्ठी पञ्चदशी तथा^(१) ।

मन्वन्तरादयस्त्रैता दत्तस्याचयकारिकाः ॥

स्नानं दानं जपोहोमः स्वाध्यायः पितृतर्पणं ।

सर्वमेवाचयं विन्ध्यात् कृतं मन्वन्तरादिषु ॥

अत्रामावास्यात्यतिरेकेण सर्वाः शुक्ला एव । पुराणान्तरे
आवणामावास्या भाद्रपदकृष्णाष्टमी युगादिरिति प्रतिपादितं ।
तथाहि ।

आश्विने दशमी शुक्ला आवणे कार्तिकी तथा ।

मन्वन्तरादयो द्वैता दत्तस्याचयकारिकाः ॥

मनुः ।

सहस्रगुणितं दानं भवेद्दत्तं युगादिषु ।

कर्म आहुतादिकञ्चैव तथा मन्वन्तरादिषु ॥

इति मन्वन्तरादयः ।

(१) स्मृतेति क० ।

अथ कल्पादयः ।

तत्र नागरखण्डे ।

अथ कल्पादयो राजन् कथ्यन्ते तिथयः शुभाः ।

यासु आङ्गे कृते दक्षिः पितृणामक्षया भवेत् ॥

चैत्रशुक्लप्रतिपदि श्वेतकल्पः पुराभवत् ।

तस्यां शुक्लत्रयोदश्यामुदानः समजायत ॥

कल्पसु नारसिंहाख्यः कृष्णायां प्रतिपद्यभूत् ।

अथ कृष्णत्रयोदश्यां गौरीकल्पोऽप्यकल्प्यत ॥

वैशाखस्य तृतीयायां शुक्लायां नीललोहितः ।

चतुर्दश्यां; शुक्लायां प्रवृत्तो गारुडाभिधः ॥

समानसु तृतीयायां कृष्णायामुदपद्यत ।

माहेश्वरश्चतुर्दश्यां कृष्णपक्षे समागमत् ॥

ज्यैष्ठशुक्लतृतीयायां महादेवस्य सम्भवः ।

पौर्णमास्यान्तु तस्यैव कौर्मः प्रवृत्ते नृप ॥

कृष्णपक्षे तृतीयायामग्नेयः समगच्छत ।

तस्यां तस्यैव कृष्णायां सोमकल्पः समापतत् ॥

आवणे शुक्लपञ्चम्यां रौरवः समवर्त्तत ।

तस्यैव कृष्णपञ्चम्यां मानवः प्रत्यपद्यत ॥

षष्ठीं प्रोष्ठपदे शुक्ले प्राप्य प्राणाधिपोऽभवत् ।

शितेतरायां षष्ठ्यान्तु तस्य तत्पुरुषाभिधः^(१) ॥

वृहत्कल्पसु सप्तम्यां शुक्लायामाश्विनस्य तु ।

(१) तत्पुरुषाङ्गयः इति ख० ।

कृष्णायामपि वैकुण्ठः प्रविवेश विश्रान्ते ॥
 कार्तिकस्य सिते षष्ठ्यां कल्पः कन्दर्पसञ्ज्ञकः ।
 अक्षितायां पुनर्जज्ञे लक्ष्मीकल्पस्य कल्पना ॥
 मार्गे शुक्लनवम्यान्तु कल्पः सद्योऽभ्यपद्यत ।
 अक्षितायाञ्च सावित्रीकल्पः प्रारम्भमभ्यगात् ॥
 पौषे दशम्यां शुक्लायामीशानः प्रादुरास ह ।
 अक्षितायामघोरस्य कल्पस्योपक्रमोऽभवत् ॥
 एकादश्यान्तु शुक्लायां माघे व्यानः प्रजज्ञिवान् ।
 तस्यामेव तमिस्रायां वाराहः प्राप भूतये ॥
 शारखतस्तु द्वादश्यां शुक्लायां फाल्गुनस्य तु ।
 कृष्णायामपि वैराजो विरराज महामनाः ॥
 इति त्रिंशदमी कल्पास्तिथयः परमेष्ठिनः ।
 आरम्भे तिथयस्त्रिंशः शुक्लाः पुण्यतमा मताः ।
 तासु आद्धे हते पुण्यमाकल्पस्य विकल्पने ॥

मत्स्यपुराणे ।

ब्रह्मणो यद्दिनादर्वाक् कल्पस्यादिः प्रकीर्तिता ।
 वैशाखस्य तृतीयायां कृष्णायां फाल्गुनस्य च ॥
 पञ्चमी चैत्रमासस्य तस्यैवान्या तथापरा ।
 शुक्लत्रयोदशी माघे कार्तिकस्य तु सप्तमी ॥
 नवमी मार्गशीर्षस्य सप्तैताः संस्मराम्यहं^(१) ।
 कल्पानामादयो ह्येता दत्तस्याक्षयकारिकाः ॥

अथ 'अन्या' अमावास्या, वैशाखे तृतीया, फाल्गुने तृतीया,
चैत्रपञ्चमी, चैत्रामावासेति कृष्णा । माघत्रयोदशी, कार्तिके
सप्तमी, मार्गशीर्षे नवमी ह्येताः शुक्लाः ।

इति कल्पादयः ।

अथ व्यतीपातः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

शतमिन्दुचये दानं सहस्रन्तु दिनचये ।

विषुवे दशसाहस्रं व्यतीपाते लनन्तकं ॥

वाराहपुराणे ।

दर्शे शतगुणं दानं तच्छतघ्नं दिनचये ।

शतघ्नं तस्य संक्रान्तौ शतघ्नं विषुवे तथा ॥

युगादौ तच्छतगुणं अयने तच्छताहतं ।

शोमग्रहे तच्छतघ्नं तच्छतघ्नं रविग्रहे ।

असंख्येयं व्यतीपाते दानं वेदविदो विदुः ॥

'शतघ्नं' शतगुणं, व्यतीपातोऽत्र विष्णुभादियोगेषु सप्तदशयोगः ।

अस्योत्पत्तिमाह गालवः ।

चन्द्रार्कयोर्नयनवीक्षणजातमूर्तिः

कालानलद्युतिनिभः पुरुषोऽतिरौद्रः ।

अस्योद्यतो भुवि पतंस्य निरीक्ष्यमाणः

सङ्घातयेऽहमिति च व्यतीपातयोगः ॥

अस्य सोत्पत्ति-भ्रमण-पतनसमयेषु पतनानन्तरं च क्रियमाणं
दान-दान-आहुतादिकं महाफलं भवति ।

तदाह याज्ञवल्क्यः ।

उत्पत्तौ लक्षगुणं कोटिगुणं भ्रमणनाडिकायान् ।

अर्बुदगुणितं पतने जप-दानाद्यक्षयं पतिते ॥

नृसिंहपुराणे ।

फलं लक्षमुत्पत्तौ भ्रमणे कोटिरुच्यते ।

पतने दशकोव्यस्तु पतिते दत्तमक्षयं ॥

उत्पत्त्यादिमानञ्च ज्योतिःशास्त्रे ।

विंशति द्वियुतोत्पत्तौ भ्रमणे चैकविंशति ।

पतने दशनाड्यस्तु पतिते सप्तनाडिकाः ॥

वृद्धमनुना प्रकारान्तरेण व्यतीपातो दर्शितः ।

अवणाश्वि-धनिष्ठाद्रां नागदैवतमस्तके ।

यद्यमा रविवारेण व्यतीपातः स उच्यते ॥

‘नागदैवतं’ अश्लेषा । ‘मस्तकं’ प्रथमचरणः । मस्तक इति अवणादिभिः प्रत्येकं सम्बध्यते । केचित्तु मस्तकं मृगशिर इति व्याचक्षते । ‘अमा’ अमावास्या, यदैतेषु नक्षत्रेष्वदित्यवारयुक्ता भवति तदा स एव योगो व्यतीपातसंज्ञो भवति ।

शास्त्रान्तरे ।

पञ्चाननस्थौ गुरु-भूमिपुत्रौ

मेघे रविः स्याद्यदि शुक्लपक्षे ।

याग्राभिधाना करभेष युक्ता

तिथिर्यतीपात इतीह योगः ॥

अस्मिन् हि गो-भूमि-हिरण्य-वस्त्र-

दानेन सर्वं प्रविहाय पापम् ।

सुरत्वमिन्द्रत्वमनामयत्वम्

मर्त्याधिपत्यं लभते मनुजः ॥

‘पञ्चाननः’ सिंहः । ‘गुरु-भूमिपुत्रौ’ वृहस्पत्यङ्गारकौ । ‘पाशा-
भिधाना’ द्वादशी । ‘करभं’ हस्तनक्षत्रं ।

इति व्यतीपातः ।

अथ वैधृति-व्यतीपातौ ।

तत्र भृगुः ।

क्रान्तिसाम्यसमयः समीरितः

सूर्यपर्वसदृशो मुनीश्वरैः ।

तत्र दत्त-ऊत-जप्त-पूजनम्

कोटिकोटिगुणमाह भार्गवः ॥

अस्यार्थः सूर्याचन्द्रमसोः क्रान्तिसाम्ये कुतपकाले दयं सम्भवति ।
व्यतीपाते वैधृतिः सा तत्र सङ्क्रान्तिसाम्यलक्षणव्यतीपातस्य गण्डो-
न्तरार्द्धादारभ्य क्रमात्, सार्द्धेषु भयोगेषु सम्भवोऽस्ति, वैधृतस्य तु
शुक्लयोगादारभ्य क्रमात् सार्द्धेषु पञ्चयोगेषु सम्भवः ।

अत्र व्यतीपाते आर्द्धं कर्त्तव्यमित्याह पितामहः ।

अमावास्या-व्यतीपात-पौर्णमास्यष्टकासु च ।

विद्वान् आर्द्धमकुर्वाणः प्रायश्चित्तीयते तु स इति ॥

अत्र प्रायश्चित्तीयत इति वचनं आर्द्धस्यावश्यकतां गमयति ।
तत्पर्वकालसङ्ख्या च दशचटिकाभ्यः समारभ्य एकसप्तत्यधिकशत-
पर्यन्तं सम्भाव्यते ।

तथाच वेदाङ्गे ज्योतिषि ।

गण्डोत्तरार्द्धव्यतिपातसम्भवः

शुक्लादिको वैदिकसम्भवो भवेत् ।

सार्द्धेषु पञ्चस्वपरेषु चेत्यते

एवं इयं तत्सुहृत्तैकसाधकम् ॥

विष्णुः ।

वैधृते च व्यतीपाते दत्तमचयकङ्कवेत् ।

भारद्वाजः ।

व्यतीपाते वैधृते च दत्तस्थान्तो न विद्यते ।

व्यतीपाते विशेषेण स हि सूक्तः प्रकीर्तितः ॥

स्थूलप्रकारेण प्रसिद्धस्तु सप्तविंशतितमो योगो वैधृत इति ।

इति वैधृति-व्यतीपातौ ।

अथ प्रकीर्णपुण्यकालः ।

तत्र विष्णुः ।

अमावास्या-व्यतीपातौ ग्रहणं चन्द्र-सूर्ययोः ।

मन्वाद्यो युगादिश्च संक्रान्तिर्वैधृतिलथा ॥

दिनचयं दिनच्छिद्रमवमञ्च तथापरम् ।

द्वेऽयने विषुवद्युगं षड्ग्रहीतिमुखं तथा ॥

चतस्रो विष्णुपद्यश्च पुत्रजन्मादि चापरम् ।

आदित्यादिग्रहाणाञ्च नचचैः सह सङ्गमः ॥

विज्ञेयः पुण्यकालोऽयं ज्योतिर्विद्भिर्विचारिभिः ।

तत्र दानादिकं कुर्यादात्मनः पुण्यवृद्धये ॥

दिनचयलक्षणमुक्तं पद्मपुराणे ।

द्वौ तिथ्यन्तावेकवारे यस्मिन् सः स्याद्दिनचयः ।

वसिष्ठः ।

एकस्मिन् सावने त्वङ्गि तिथीनां चितथं यदा ।

तदा दिनचयः प्रोक्तस्तत्र साहस्रिकं फलम् ॥

दिनच्छिद्रलक्षणमाह भृगुः ।

तिथ्यर्द्ध-तिथि-योगर्चवेदादी ग्रन्थिपर्वणः ।

सदृशौ दिवसच्छिद्रसमाख्यौ प्राह भार्गवः ॥

अस्यार्थः, 'तिथ्यर्द्ध' करणं, करण-तिथि-योग-नक्षत्राणामन्ते
आदौ पर्वकाल-सोमग्रहणतुल्ये, स च दिनच्छिद्रसंज्ञ इति ।

कालमानमपि स एवाह ।

हेदादिकालः कथितस्तिथि-कृत्योर्घटौदयम् ।

नाग-वङ्गिपलोपेतं तङ्गे-तत्त्वपलैर्युतं ॥

पलैः षोडशभिर्युक्तं नाडिकादितयं युतौ ।

हेदादिसमयः प्रोक्तो दानेऽनन्तफलप्रदः ॥

'कृतिः' करणं । 'नागाः' अष्टौ । 'वङ्गयः' त्रयः । 'भं' नक्षत्रं ।
'तत्त्वानि' पञ्चविंशतिः । 'युतिः' योगः । तेनायमर्थः तिथि-कर-
णयोराद्यन्ते घटिकादयं अष्टत्रिंशत्पलानि पुण्यकालः । नक्षत्रस्य
तु पञ्चविंशतिपलैर्युक्तं घटिकादयं । योगस्यापि षोडशभिः पलैर्युक्तं
घटिकादयमिति ।

अवमलक्षणमुक्तं विष्णुना ।

तिथित्रयं स्पृशत्येको वारः स्यादवमं हि तत् ।

त्रिवारस्पृक्तिथिर्यत्र त्रिदिनस्पृक्तदुच्यते ॥

अत्र दिनचयावमयोरियान् भेदः । यत्र तिथिद्वयावसाने
वारावसानं स दिनचयः । यत्र तिथिद्वयेऽपि वारानुवृत्तिः सोऽवम-
इति । विषुवादीनि संक्रान्तिनिर्णयेऽपि दर्शितानि ।

पद्मपुराणे ।

मन्दे वार्के गुरौ वापि वारेष्वेतेषु च त्रिषु ।

त्रीण्येतानि च च्छाणि सूत्रं प्रोक्तानि ब्रह्मणा ॥

अश्वमेधाधिकं पुण्यं ज्ञानस्य तु भवेन्नृप ।

दानमचयतां याति पितृणां तर्पणं तथा ॥

‘त्रीणि च्छाणि’ आग्नेय-याम्य-प्राजापत्यानि ।

मात्ये ।

यदा मृगशिरे च्छे शशी सूर्यो बृहस्पतिः ।

तिष्ठन्ति सा तिथिः पुण्या अचया परिगीयते ॥

ब्रह्मप्रोक्ते ।

एकादश्यमावास्या पूर्णिमा पुत्रजन्म च ।

वैधृतिश्च व्यतीपातो भद्रा चावमवासरः ॥

युग-मन्वाद्यस्ते स्युरिन्दुपर्वसमानकाः ।

क्रान्तिसाम्यं दिनच्छिद्रं ग्रहणभगमस्तथा ॥

‘भगमः’ राशिनचत्रगमनम् ।

देवीपुराणे ।

व्यतीपातो विष्णुदिनं षडशीतिमुखं तथा ।

क्रान्तिसाम्यममावास्या ग्रहणं वैधृतिस्तथा ॥

संक्रान्तिश्च दिनच्छिद्रं तिथिवृद्धिर्दिनचयः ।

इत्यादिपुण्यकालसु होम-दानादिकर्मणः ॥

स्कन्दपुराणे ।

ग्रहणं चन्द्र-सूर्याभ्यां उत्तरायणमुत्तमम् ।

विषुवञ्च व्यतीपातः षड्ग्रहीतिमुखं तथा ॥

दिनच्छिद्राणि संक्रान्तिर्ज्ञेयं विष्णुपदं पुनः ।

इति कालः समाख्यातः पुंसां पुण्यविवर्द्धनः ॥

अस्मिन्दानानि दत्तानि स्नान-होम-तपांसि च ।

अनन्तफलदानि स्युः स्वर्ग-मोक्षप्रदान्यपि ॥

अथः ।

अमावास्या-संक्रान्ति-व्यतीपात-विषुवायन-षड्ग्रहीतिमुख-विषु-
वादि वैधृतिग्रहणान्तं स एव पुण्यकालः ।

आदित्यपुराणे^(१) ।

ग्रहणे षड्ग्रहीतौ च चन्द्र-सूर्यग्रहे तथा ।

युगादौ वैधृते चैव दत्तं भवति चाचयम् ॥

तथा ।

तिथयश्च प्रवक्ष्यामि^(२) यासु दत्तं महाफलम् ।

ग्रहोपरागे संक्रान्तौ गमने चैव राशिषु ॥

मिहिरे वै चतुर्दश्यां द्वादश्यां सप्तमीषु च ।

(१) आदिपुराण इति ग० ।

(२) प्रवक्ष्यामि इत्ययं पाठः समीचीनो भवितुमर्हति ।

षडशीतिसुखे पर्वण्ययने दक्षिणेत्तरे ।

गृह्णामि नित्यं भक्तानां विशेषान्तु प्रकीर्तिताः ॥

तिथिषु दशगुणं वदन्ति दानम्

शतगुणितं त्वयनावसाने ।

दशगुणितं ग्रहोपरागे

विधुवति चाचयं युगान्ते ॥

ज्ञातातपः ।

अयनेषु तु यद्वत्तं षडशीतिसुखेषु च ।

चन्द्र-सूर्योपरागे च दत्तं भवति चाचयम् ॥

शिवरहस्ये ।

महच्छब्दप्रयुज्या या या च सोपपदा तिथिः ।

अमावास्यासमा ज्ञेया दानाध्ययनकर्मसु ॥

शङ्खः ।

यदा विष्टिर्यतीपातो भानुवारेण संयुतः ।

पद्मकं नाम तन्मोक्तं अयनाच्च चतुर्गुणम् ॥

यदा षष्ठ्या व्यतीपातो भानुवारस्तथैव च ।

पद्मकं नाम तन्मोक्तमयनाच्च चतुर्गुणं ॥

विशाखासु यदा भानुः कृत्तिकासु च चन्द्रमाः ।

स योगः पद्मको नाम पुष्करेष्वपि दुर्लभः ॥

इति प्रकीर्णपुण्यकालः ।

अथ निमित्तानुरोधेन सदा पुण्यकालः ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

कालः सर्वोऽपि निर्दिष्टः पात्रं सर्वमुदाहृतम् ।

अवाप्तस्य प्रदाने तु नात्र कार्या विचारणा ।

तदैव दानकालस्तु यदोभयमुपस्थितम् ॥

तथा ।

न कालनियमो दिष्टो दीयमाने प्रतिश्रये ।

तदैव दानमस्त्योक्तं यदा पान्यसमागमः ॥

न हि कालं प्रतीचेत जलन्दातुं तृषान्विते ।

अन्नोदकं सदा देयमित्याह भगवान् मनुः ॥

स्कान्दे ।

अर्द्धप्रसूतां गां दद्यात् कालादि न विचारयेत् ।

कालः स एव ग्रहणे यदा वै विमुखी तु गौः ॥

व्यासः ।

आसन्नमृत्युना देया गौः सवत्सा तु पूर्ववत् ।

तदभावे च गौरेव नरकोद्धारणाय वै ॥

तदा यदि न शक्नोति दातुं वैतरणीं तु गां ।

शक्नोऽन्योऽरुक्तदा दत्त्वा श्रेयो दद्यात् मृतस्य च ॥

वाराहपुराणे ।

व्यतीपातोऽथ संक्रान्तिस्तथैव ग्रहणं रवेः ।

पुण्यकालास्तथा सर्वे यदा मृत्युरूपस्थितः ।

तदा गो-भू-हिरण्यादि दत्तमचयतामियात् ॥

अदृष्टमश्रुतं दानं भुक्त्वा चैव न दृश्यते ।

इति व्यासस्मृतिवचनविशेषः^(१) शास्त्रावरुद्धे विषये प्रवर्तते,
सूर्योपराणेण तमाहुः समयं समं ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

अच्छिन्नाद्यां यद्दत्तं पुत्रे जाते द्विजोत्तमाः ।

संस्कारेषु च पुत्रस्य तदक्षयं प्रकीर्तितम् ॥

विष्णुपुराणे ।

यदा वा जायते वित्तं चित्तं अद्वासमन्वितं ।

तदैव दानकालः स्याद्यतोऽनित्यं हि जीवितं ॥

इति निमित्तानुरोधेन सदा पुण्यकालः ।

अथ तिथिविशेषेण वर्ज्यानि ।

अथ चतुर्थीवर्ज्यं ।

तत्र मार्कण्डेयः ।

सिंहादित्ये दृष्ट्वापचे चतुर्थ्यां चन्द्रदर्शनम् ।

मिथ्याभिदूषणं कुर्यात् तस्मात्पश्येन्न तं तदा ॥

इति चतुर्थीवर्ज्यं ।

अथ सप्तमीवर्ज्यानि ।

भविष्यत्पुराणे ।

(१) इति व्यासस्मृतिवचनाद्विशेष इति ग० ।

सप्तम्यां न स्युश्चेत्तैलं नीलवस्त्रं न धारयेत् ।
 न चायामलकैः स्नानं न कुर्यात् कलहं नरः ।
 सप्तम्यां नैव कुर्वीत ताम्रपात्रेण भोजनम् ॥

बुधः ।

निम्बस्य भक्षणं तैलं तिलैस्तर्पणमञ्जनम् ।
 सप्तम्यां नैव कुर्वीत ताम्रपात्रेण भोजनम् ॥
 इति सप्तमीवर्ज्यानि ।

अथ पर्वानुष्ठेयम् ।

तच्च मनुः ।

सावित्रान् शान्तिहोमांश्च कुर्यात्पर्वसु नित्यशः ।

‘सावित्राः’ सविददेवताकाः ।

अस्मिंश्च होमे गायत्री मन्त्रः, अक्षतश्च द्रव्यं ।

यदाह शङ्खः ।

शान्तिकामस्तु जुहुयाद्गायत्र्या चाक्षतैः शुचिः ।

‘शान्तिश्च धर्मेणैहिकानिष्टनिवृत्तिः ।

वर्ज्यानि तु विष्णुपुराणे दर्शितानि ।

चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्या च पूर्णिमा ।

पर्वानुष्ठेयानि राजेन्द्र रविसङ्क्रान्तिरेव च ।

तैल-स्त्री-मांससम्भोगी पर्वस्त्रेषु नो भवेत् ॥ इति ।

‘नित्यश इति वचनात् पर्वस्त्रवश्यं कर्त्तव्योऽयं होमः, अस्य च
 सावित्रहोमस्य शान्तिः फलं ।

विष्णुः ।

पर्वस्ववश्यं तिलहोमान् कुर्यादलङ्कृतस्तिष्ठेदेवमाचारसेवी स्यात् ।

कात्यायनः ।

पौर्णमासीममावास्यां अधः स्वापो विधीयते ।

अनाहिताग्नेरप्येष पश्चादग्नेर्विधीयते ॥

‘अनाहिताग्निः’ स्मार्ताग्निमान् ।

आपस्तम्बः ।

दिवादित्यस्य सत्त्वानि गोपायति नक्तं चन्द्रमास्तस्मादमावास्या-
निशायां साधीयसीमात्मनोगुप्तिमिच्छेत् । प्रायत्यत्रह्यर्च्यकालेन
च जायया सहैतां रात्रिं सूर्याचन्द्रमसौ वसतः ।

‘साधीयसी’ भृशं । ‘गुप्तिः’ रक्षा ।

षट्त्रिंशन्मते कात्यायनस्ततौ च ।

मासे नभस्यमावास्या दर्भा ग्राह्या नवः स्मृतः ।

अयातयामास्ते दर्भा नियोज्याश्च पुनः पुनः इति ॥

तथाच कात्यायनेनामावास्यायां दर्भच्छेदं विधायोक्तम् ।

पितृ-देवजपायं च वासमादद्यादिति ।

तथा ।

ते द्विजेन नियोक्तव्या दैवे पित्र्ये च कर्मणि । इति ।

तस्मात्पित्रादिकार्यार्थं कुशा ग्राह्या एव ।

मरीचिना तु आवणामावास्यायां दर्भापादानमुक्तम् ।

मासे नभस्यमावास्या तस्यां दर्भाचयो मतः ।

अयातयामास्ते दर्भा विनियोज्याः पुनः पुनः ॥

यस्त्वमावास्यायां कुशच्छेदनिषेधः स त्वक्तव्यतिरिक्तविषयः ।

इति पर्वानुष्ठेयम् ।

अथ पर्ववर्ज्यानि ।

तत्र बौधायनः ।

पर्वसु च नाधीयीत, न मांसमश्रीयात्, न च स्त्रियमुपेयात्,
पर्वसु हि रक्षः-पिशाचव्यभिचारिवञ्जितमिनीति ।

विष्णुः ।

पर्वसु न दणमपि हिन्द्यात् ।

पैठीनसिः ।

न पर्वसु तैलं चुरं मेथुनं मांसमित्युपेयात् ।

‘उपेयात्’ उपयुञ्जीत ।

विष्णुपुराणे चतुर्दश्यादिपञ्चपर्वाण्यभिधायोक्तम् ।

तैलस्त्रीमांसभोगी यः पर्वस्वेषु वै पुमान् ।

विष्णूचभोजनं नाम प्रयाति नरकं नृप ॥

मनुः ।

चतुर्दश्यष्टमी दर्शः पौर्णमास्यर्कसंक्रमः ।

एषु स्त्री-तैल-मांसानि दन्तकाष्ठानि वर्जयेत् ॥

पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां च विशारदः ।

तैलं मांसं व्यवायच्च^(१) चुरच्चैव विवर्जयेत् ॥

हारीतः ।

(१) ‘व्यवायं’ स्त्रीसंसर्गमित्यर्थः ।

तैलं मांसं भगङ्गुरं पर्वकालेषु वर्जयेत् ।
 एतेष्वलक्ष्मीर्वसति पुष्पकालेषु नित्यशः ॥
 स्नेहातके तथालक्ष्मीर्नित्यमेव हृतालया ।
 भगे मांसे चुरे तैले नित्यं पर्वसु तिष्ठति ॥

वृद्धग्रातातपः ।

दन्तकाष्ठममावास्यां मैथुनं च चतुर्दशीम् ।
 हन्ति सप्तकुलं तस्य तैलगृहणमष्टमी ॥

यमः ।

आसप्तमं कुलं हन्ति शिरोऽभ्यङ्गाच्चतुर्दशी ।
 मांसाग्रने पञ्चदशी कामधर्मे तथाष्टमी ॥

मत्स्यपुराणे ।

क्षिन्ति वीरुधौ यस्तु वीरुत्संख्ये निशाकरे ।
 पत्रं वा पातयत्येषां ब्रह्महत्यां स विन्दति ॥
 'वीरुत्संख्ये' वनस्पतिगते ।

पैठीनसिः ।

अमावस्यायां न क्षिन्वात्^(१) कुशांश्च समिधस्तथा ।
 सर्वत्रावस्थिते सोमे हिंसायां ब्रह्महा भवेत् ॥
 कचिदमावास्यायां न हिंसादिति पाठः । पित्रादिकार्यार्थं
 कुशा ग्राह्या एवेति पर्वानुष्ठेयप्रस्तावे दर्शितम् ।
 तथा ।

(१) नामावास्यायां हरितानि क्षिन्वादिति ख०-ग०-चिह्नितपुस्तक-
 पाठः, परन्त्वयं न समीचीनः ।

सायं सन्ध्यां परान्नञ्च तिलपिष्टं तथैव च ।

अमावास्यां न सेवेत रात्रौ मैथुन-भोजने ॥

स्तुतिसमुच्चयात् ।

सायं सन्ध्यां परान्नञ्च परभोजन-मैथुने ।

तैलं मांसं शिलापिष्टममावास्यां विवर्जयेत् ॥

सूर्यस्तचगते सोमे परान्नं यो हि भक्षयेत् ।

तस्य मासगतं पुण्यं यस्यान्नं तस्य तद्भवेत् ।

अमावास्यासु सर्वासु नववस्त्रं न धारयेत् ॥

इति पर्ववर्ज्यानि ।

अथ कालविशेषेण नानावर्ज्यानि ।

स्कन्दपुराणे ।

शिरः-कपालमान्त्राणि नख-चर्म-तिलांस्तथा ।

एतानि क्रमशो नित्यमष्टम्यादिषु वर्जयेत् ॥

‘शिरः’ नारिकेलं । ‘कपालम्’ अलावु । ‘आन्नं’ पटोलौफणं ।

‘नखं’ निष्पावाः । ‘चर्म’ मसूर्यः । ‘तिलाः’ वार्त्ताकं, इति वृद्धा-
व्याकुर्वते ।

चतुर्विंशतिमते तृत्तरार्द्धमेवं पथ्यते ।

यदीच्छेदूर्द्धगमनमष्टम्यादिषु वर्जयेत् ।

व्यासः ।

षष्ठ्यष्टमौ तमावास्या पञ्चदशचतुर्दशी ।

अत्र सन्निहितं पापं तैले मांसे भगे चुरे ॥

अथ केचिदाहुः । षष्ठादिषु क्रमात्तैलादीनां निषेधः ।

षष्ठ्यां तैलमनायुष्यमष्टम्यां पिशितं तथा ।

कामभोगश्चतुर्दश्याममावास्यां चुरक्रिया ॥

इति स्मरणात् । ततश्चान्यत्र तैलादौ दोषाभाव इति ।

तदयुक्तं । अन्यत्रापि तैलादिनिषेधात् ।

तत्र मनुः ।

मांसाग्रने पञ्चदशी तैलाभ्यङ्गे चतुर्दशी ।

अष्टमी घाम्यधर्मेषु ज्वलन्तमपि पातयेत् ॥

‘घाम्यधर्माः’ मैथुनम् ।

चुरकर्म चतुर्दशां अमावास्यां च मैथुनम् । इति ।

षट्पिञ्जलम् ।

सङ्क्रान्त्यां पञ्चदशां च द्वादशां आहुवासरे ।

वस्त्रं संपीडयेन्नैव न चुरेणापि हिंस्यते ॥

तिलतैलनिषेधश्च तिथ्यन्तरप्रस्तावे दर्शितः ।

व्यासोऽपि ।

तैलञ्च न स्पृशेहाम-वृक्षादीन् हृदयेन च ।

पक्षादौ च रवौ षष्ठ्यां रिक्तायां च तथा तिथौ ॥

चतुर्दश्याष्टमी चैव अमावास्या च पूर्णिमा ।

वर्ज्यान्येतानि पर्वाणि रविसङ्क्रान्तिरेव च ॥

तैल-स्त्री-मांससम्भोगी पर्वस्त्रेषु यो भवेत् ।

विण्मूत्रभोजनं नाम प्रयाति नरकं नृप ॥

वृहस्पतिः ।

अमावास्यान्दुसङ्क्रान्ति-चतुर्दश्यष्टमीषु च ।

नरञ्चण्डालयोनौ स्यात्तैल-स्त्री-मांससेवनात् ॥

पुराणात् ।

कुङ्क-पूर्णेन्दु-सङ्क्रान्ति-चतुर्दश्यष्टमीषु च ।

अत्रोत्तरार्द्धं पूर्वश्लोकस्य तस्मादत्रापि तैलादिनिषेधे सिद्धे तिथि-
विशेषसम्बन्धेन तैलादिविशेषनिषेधो दोषविशेषार्थः । अत्र च याव-
च्छ्रद्धादितिथिकालं तैलादिनिषेधः, न तु षष्ठ्यादिसम्बन्धादहो-
रात्रादिलक्षणं प्रमाणाभावात् ।

वामनपुराणे ।

नन्दासु नाभ्यङ्गमुपाचरेत्

चौरञ्च रिक्तासु जयासु मांसम् ।

पूर्णासु योषित्परिवर्जनीया

भद्राणि सर्वाणि समारभेत् ॥

नाभ्यङ्गमर्कं न च भूमिपुत्रे

चौरञ्च शुक्ले च कुजे च मांसं ।

बुधेषु योषां न समाचरेत्

शेषेषु सर्वाणि सदैव कुर्यात् ॥

चित्रासु हस्ते अवणे च तैलम्

चौरं विष्णुखा-प्रतिपत्सु वर्ज्यं ।

मूले मृगे भाद्रपदासु मांसम्

योषिन्मघा-कृत्तिकसोत्तरासु ॥

चतुर्दश्यष्टमी-दर्श-पौर्णमास्यर्कसङ्क्रमाः ।

एषु स्त्री-तैल-मांसानि दन्तकाष्ठं विवर्जयेत् ॥

देवलः ।

पञ्चदश्यां चतुर्दश्यां अष्टम्याञ्च विशारद ।

तैलं मांसं व्यायञ्च चुरञ्च परिवर्जयेत् ॥

यमः ।

यथा शिताखट्वाभौष भूताहेन्दुचये तथा ।

तैलाभ्यङ्गं चौरकर्म स्त्रीसङ्गञ्च विवर्जयेत् ॥

वाराहपुराणे ।

चतुर्दश्यां तथाष्टम्यां पञ्चदश्यां च पर्वसु ।

तैलाभ्यङ्गन्तथा भोगं योषितञ्च विवर्जयेत् ॥

न मृच्च नोदकञ्चापि न निशायां तु गोमयम् ।

गोमूत्रञ्च प्रदोषे च गृह्णीयाद् बुद्धिमान्नरः ॥

निशायामपि मृदुदकाभ्यामिति सम्बध्यते । अयं चादृष्टकर्मा-
र्थत्वेन निशायां ग्रहणनिषेधः ।

स्कान्दे ।

स्नानञ्चैव महादानं स्वाध्यायं पितृतर्पणम् ।

प्रथमेऽब्दे न कुर्वीत महागुरुनिपातने ॥

माण्डव्यः ।

श्रुतिवेध-जातकान्नप्राशन-यात्रा-प्रतिमार्चाः ।

रविभवनस्थे कार्या जीवे न कार्या विवाहस्तु ॥

भविष्यत्पुराणे ।

सुप्ते विष्णौ निवर्तन्ते क्रियाः सर्वाः शुभादिकाः ।

विवाह-व्रतबन्धादि-चूडा-संस्कारदीक्षणम् ॥
 यज्ञो गृहप्रवेशश्च प्रतिष्ठा देव-भूभृताम् ।
 पुण्यानि यानि कर्माणि न स्युः सुप्ते जगत्पतौ ॥
 इति कालविशेषेण नानावर्ज्यानि ।

अथ क्षौरकर्मनिषिद्धकालः ।

तत्र व्यासः ।

क्षौरे शनैश्चरादित्य-भौमाहोरात्रमेव च ।
 तथा प्रतिपदं रिक्तां तिथिञ्च परिवर्जयेत् ॥
 ज्योतिःशास्त्रे ।
 नाभ्यक्तभुक्तरणकालनिराग्रलानाम्
 न स्नातसुप्तगमनांशुकभूषितानाम् ।
 सन्ध्या-निशार्क-कुज-सौरदिनेश्वराणाम्
 क्षौरं हितं भवति चाङ्गि न चापि विद्यां ॥ इति ॥

मार्कण्डेयः ।

अष्टमी च तथा षष्ठी नवमी च चतुर्दशी ।
 चुरकर्मणि वर्ज्या च पर्वसन्धिस्तथैव च ॥
 इति क्षौरकर्मणि निषिद्धकालः ।

अथ श्मश्रुकर्मणि निषिद्धकालः ।

मरीचिः ।

निराग्रनस्य सुप्तस्य तिष्ठतश्च तथैव च ।
 सायं भुक्तवतश्चैव सातस्य रुषितस्य च ।

याचायुद्धोद्यतस्यापि अश्रुकर्माणि वर्जयेत् ॥

इति अश्रुकर्मनिषिद्धकालः ।

अथ मांसवर्जनकालः ।

नन्दिपुराणे ईश्वरवचनं ।

यदि नाम चतुर्दशां सदा मांसं विवर्जयेत् ।

वर्जयेद्यने मुखे हतस्वर्गमतिर्नरः ॥

चतुर्थी चाष्टमी चैव द्वादशी च चतुर्दशी ।

तथा पञ्चदशी चार्थाः षडशीतिमुखानि च ॥

संक्रमं चापि सूर्यस्य विषुवे चापि वार्षिके ।

मांसान्तु विरतो मर्त्यो याति स्वर्गं दिनचयं ॥

अथवाश्वयुजं मांसं वर्जयेन्मांसभक्षणं ।

वज्रमासकृतं पुण्यं लभेताश्वयुजान्नरः ॥

मांसभोजनसन्त्यागात् पुरुषः शुद्धमानसः ।

यो नरः कार्तिके मासे मांसन्तु परिवर्जयेत् ।

संवत्सरस्य लभते पुण्यं मांसविवर्जनात् ॥

इति मांसविवर्जनकालः ।

अथ शयने विहित-निषिद्धकालः ।

तत्र द्वाः ।

प्रदोषपश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासरतो नयेत् ।

यामदयं शयानस्तु ब्रह्मभूयां कल्प्यते ॥

ग्रन्थ-लिखितौ ।

त्रयाणां वर्णानां पूर्वरात्रे जागरणम् ।

प्रचेताः ।

न सन्ध्यायां न चायने ।

अङ्गिराः ।

नोच्छिष्टो न दिवा सुष्यात् सन्ध्ययोर्न च भस्मनि ।

व्यासः ।

न दिवा प्रस्वपेज्जातु न पूर्वापररात्रयोः ।

मनुः ।

न निशान्ते परिश्रान्तो ब्रह्माधीत्य० पुनः स्वपेत् ।

परिश्रान्तः पुनर्न स्वपेदित्यर्थः ।

गौतमः ।

अपररात्रमधीत्य पुनर्न संविशेत् ।

हारीतः ।

ब्राह्मणे सुहृते प्रतिबुध्य स्वाध्यायमावर्त्य न प्रतिसंविशेदिति ।

आपस्तम्बः ।

मिथुनीभूय न च तथा सह सर्वां रात्रिं शयीत ।

इति शयने निषिद्धकालः ।

अथ दन्तधावनकालनिर्णयः ।

तत्र कात्यायनः ।

उत्थाय नेत्रे प्रक्षाल्य गुचिर्भूत्वा समाहितः ।

परिजप्य च मन्त्रेण भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥

आयुर्वलं यशो वर्चः प्रजाः पशु-वसूनि च ।

ब्रह्म प्रज्ञां च मेधाञ्च तन्मो धेहि वनस्यते ॥

इति मन्त्रः ।

व्यासः ।

शुद्धार्थं प्रातरुत्थाय भक्षयेद्दन्तधावनम् ।

आद्धे यज्ञं च नियमान्नाद्यात् प्रोषितभर्तृका ॥

व्यासः ।

आद्धे जन्मदिने चैव विवाहे सुखदूषिते ।

व्रते चैवोपवास्य च वर्जयेद्दन्तधावनम् ॥

संवर्त्तः ।

आद्यतिथौ नवम्याञ्च क्षये चन्द्रमसस्तथा ।

आदित्यवार-आशौचे वर्जयेद्दन्तधावनम् ॥

कात्यायनः ।

प्रतिपद्वर्गं षष्ठीषु नवम्याञ्च विशेषतः ।

दन्तानां काष्ठसंयोगो दहत्यासप्तमं कुलम् ॥

व्यासः ।

प्रतिपद्वर्ग-षष्ठीषु नवम्यां दन्तधावनम् ।

पर्णेन पत्रकाष्ठैस्तु जिह्वोन्नेखं सदैव तु ॥

व्यतीपात-संक्रान्ति-नन्दा-पर्वसु दन्तकाष्ठनिषेधः कालविशेषेण
नानावर्ज्यप्रस्तावे दर्शितः ।

अलाभे दन्तकाष्ठानां निषिद्धायां तथा तिथौ ।

अपां द्वादशगण्डूषैर्विदध्याद्दन्तधावनम् ॥

कचित्तूत्तरार्द्धमेवं पठन्ति ।

अपां द्वादशगण्डूषैः पत्रैर्वा शोधयेन्मुखं ।

तथा ।

योमोहात् स्नानवेलायां भक्षयेद्दन्तधावनं ।

निराग्नास्तस्य गच्छन्ति देवताः पितरस्तथा ॥

पालाशमासनं यानं दन्तकाष्ठञ्च पादुके ।

वर्जयेत्तु प्रयत्नेन सर्वमाश्रयमेव च ॥

मध्याह्नस्नानविषयमेतत् प्रातःस्नाने विधानात् ।

यदाह पराश्वरः ।

दन्तान् पूर्वमधौ घर्षेत् प्रातः सिञ्चेच्च लोचनं ।

तोयपूर्णमुखो ग्रीष्मे ग्रीते न शरदि स्मृतः ।

प्रक्षाल्य भक्षयेत् पूर्वं प्रक्षाल्यैव तु तत्त्यजेत् ।

इति दन्तधावनकालनिर्णयः ।

अथ सन्ध्याकालनिर्णयः ।

तत्र गौतमः ।

तिष्ठेत्पूर्वमासीतोत्तरां सज्ज्योतिषो दर्शनादागतः ।

सज्ज्योतिषः काले प्रारम्भः ज्योतिरन्तरदर्शनान्नित्यत्तिरित्यर्थः ।

संवर्तः ।

प्रातः सन्ध्यां सनक्षत्रामुपासीत यथाविधि ।

अथ ब्राह्मणपरञ्च कर्माभिधायोक्तं ।

ग्रातातपः ।

सनचक्रां तु यः पूर्वां सादित्यां चैव पश्चिमां ।

नोपासीत दिजः सन्ध्यां स भ्रष्टो ब्राह्मणः स्मृतः ॥

योगियाज्ञवल्क्यः ।

सायं सन्ध्यामुपासीत नास्तगे नोद्गते रवौ ।

व्यासः ।

सूर्य्यं तमसि संप्राप्ते पादशौचक्रियान्वितः ।

बहिः सन्ध्यामुपासीत कुशपाणिः समाहितः ॥

कचित्तु सूर्य्यस्ताचलसंप्राप्ते इति पाठः ।

मनुः ।

पूर्वसन्ध्यां जपन् तिष्ठेत्सावित्रीमार्कदर्शनात् ।

पश्चिमां तु समासीनः सम्यगर्चविभावनात् ॥

याज्ञवल्क्यः ।

जपन्नासीत सावित्रीं प्रत्यगातारकोदयात् ।

सन्ध्यां प्राक् प्रातरेवं हि तिष्ठेदासूर्य्यदर्शनात् ॥

अहोरात्रस्य यः सन्धिः सूर्य्य-नचचवर्जितः ।

सा तु सन्ध्या समाख्याता ऋषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥

इति उक्त्वा “तत्र सन्ध्यामुपासीतेत्युक्तं, तत्पूर्वदर्शितवचननिश्चय-
पर्यालोचनयैवं व्याख्येयं, पूर्वसन्ध्योपास्तिः सूर्य्यदर्शनावधिका पश्चिम-
सन्ध्योपास्तिर्नचचदर्शनावधिकेति ।

श्रुतिः :

एवं विद्वान् सायं प्रातश्च सन्ध्यामुपास्त इति ।

अत्र सायंशब्देन पूर्वोक्त एव सन्ध्याकालो गृह्यते ।

अदा तु ।

नक्षत्रदर्शनात् सन्ध्या सायं तत्परतः स्थितः ।

तत्परा रजनौ ज्ञेया तत्र धर्मान्विवर्जयेत् ॥

इति वचनात् नक्षत्रदर्शनोर्ध्वकालस्य सायंग्रन्धेनोपादानं तदा पूर्व-
वचनपर्यालोचनया कथञ्चित्सूर्यकालातिक्रम एव वेदितव्यः ।

योगियाज्ञवल्क्यः ।

ह्रास-वृद्धौ तु सततं दिवसानां यथाक्रमं ।

सन्ध्या मुहूर्तमाचन्तु ह्रासे वृद्धौ ममा स्थिता ॥

विष्णुपुराणात् ।

सर्वकालमुपस्थानं सन्ध्यायाः पार्थिवेभ्यते ।

अन्यत्र सूतकाग्रौचविभ्रमातुरभौतितः ॥

पुलस्त्यः ।

सन्ध्यामिष्टिं चरुं होमं यावज्जीवं समाचरेत् ।

न त्यजेत्सूतके वापि त्यजन् गच्छेदधोगतिं ॥

एवंविधे सति व्यवस्थामाह ।

सूतके मृतके चैव सन्ध्याकर्म न सन्त्यजेत् ।

मनसोच्चारयेन्मन्त्रान् प्राणायाममृते द्विजः ॥

एवञ्च यानि सूतकादौ सन्ध्यानिषेधपराणि वचनानि तानि
मन्त्रप्रयोगनिवृत्तिपराणीति मन्त्रव्यं, अञ्जलिप्रक्षेपश्च उच्चार्यमाणयैव
सावित्र्या कार्यः ।

तथाच पैठीनसिः ।

सूतके तु सावित्र्याञ्जलिं प्रक्षिप्य प्रदक्षिणं कृत्वा सूर्यं ध्यायन्नमस्कुर्वीत ।

इति सन्ध्याकालनिर्णयः ।

अथ सन्ध्याकालवर्ज्यानि ।

तत्राह मनुः ।

चत्वारौमानि कर्माणि सन्ध्यायां परिवर्जयेत् ।

आहाराज्जायते व्याधिः गर्भरौद्रश्च मैथुनात् ।

निद्रातो जायतेऽलक्ष्मीः स्वाध्यायादायुषः क्षयः ॥

वृद्धमनुः ।

आहारं मैथुनं निद्रां सन्ध्याकाले विवर्जयेत् ।

वर्षं चाध्ययनं वापि तथा दान-प्रतिग्रहौ ॥

आहाराज्जायते व्याधिः गर्भरौद्रश्च मैथुनात् ।

स्वपनात्स्यादलक्ष्मीकः कर्म चैवात्र निष्फलं ॥

अध्येता नरकं याति दाता नाप्नोति तत्फलं ।

प्रतिग्रहौ भवेत्पापी तस्मात् सन्ध्यां विवर्जयेत् ।

दाता वै नरकं याति ग्रहीताधो निमज्जति ॥

इति सन्ध्याकालवर्ज्यानि ।

अथ रात्रिकरणीयवर्ज्यानि ।

रात्रौ दानं न कर्त्तव्यं कदाचिदपि केनचित् ॥

हरन्ति राक्षसा यस्मात् तस्माद्दातुर्भयावहम् ॥

विशेषतो निशीथे तु न शुभं कर्म शर्मणे ।

अतोऽपि वर्जयेत्प्राज्ञो दानादिषु महानिग्राम् ॥

देवलः ।

राज्जदर्शन-संक्रान्ति-विवाहात्यय-वृद्धिषु ।

अन्नदानादिकं कुर्यान्नृश्चि काम्यव्रतेषु च ॥

वसिष्ठः ।

ग्रहणोद्वाह-संक्रान्ति-प्राणार्त्ति-प्रसवेषु च ।

दानं नैमित्तिकं ज्ञेयं रात्रावपि तदिष्यते ॥

यात्रादाविति पाठः ।

यज्ञे विवाहे यात्रायां तथा पुस्तकवाचने ।

दानान्येतानि शस्तानि रात्रौ देवालये तथा ॥

महाभारते ।

रात्रौ दानं न शंसन्ति विना त्वयनदक्षिणां ।

विद्यां कन्यां द्विजश्रेष्ठा दीपमन्त्रं प्रतिश्रयम् ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

पूजनञ्चातिथीनाञ्च पान्यानामपि पूजनं ।

तच्च रात्रौ तथा ज्ञेयं गवामुक्तञ्च पूजनं ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

महानिशा तु विज्ञेया मध्यस्थं प्रहरद्वयं ।

स्नानं तत्र न कुर्वीत काम्य-नैमित्तिकादृते ॥

विश्वामित्रः ।

महानिशात्वं विज्ञेयं रात्रौ मध्यमयामयोः ।

नैमित्तिकं तदा कुर्यान्नित्यन्तु न मनागपि ॥

कचित् 'न तु काम्यं मनागपीति पाठः ।

भविष्यत्पुराणे ।

रात्रौ स्नानं न कुर्वीत दानं चैव विशेषतः ।

नैमित्तिकं तु कुर्वीत स्नानं दानञ्च रात्रिषु ॥
 ग्रहणोदाह-संक्रान्ति-यात्रार्त्ति-प्रसवेषु च ।
 अवणे चेतिहासस्य रात्रौ दानं प्रशस्यते ॥ इति ।
 विवाह-व्रत-संक्रान्ति-प्रतिष्ठा-चतु-जन्मसु ।
 तथोपराग-पातादौ स्नाने दाने निशा शुभा ॥
 ‘चतुः’ गर्भाधानं, ‘पातः’ व्यतीपातः ।
 पुत्रजन्मानि यज्ञे च तथा संक्रमणे रवेः ।
 राहोश्च दर्शणे स्नानं प्रशस्तं नान्यथा निशि ॥
 तथा ।

पुत्रजन्मानि यात्रायां शर्वथ्यां दत्तमक्षयम् ।
 इति रात्रिकरणीयवर्ज्यानि ।

अत्र चतुष्पथासेवनकालः ।

तत्र व्यासः ।

मध्यन्दिन उषःकाले अर्द्धरात्रे च सर्वदा ।
 चतुष्पथं न सेवेत उभे सन्ध्ये तथैव च ॥

मनुः ।

मध्यन्दिनेऽर्द्धरात्रे च आर्द्धं भुक्त्वा तु सामिषं ।
 सन्ध्ययोरुभयोश्चैव न सेवेत चतुष्पथं ॥

अथ कालविशेषावलोकनीयानवलोकनीयानि ।

कात्यायनः ।

ओत्रियं सुभगं गाञ्च अग्निमग्निचितं तथा ।

प्रातरुत्थाय यः पश्येदापद्भ्यः स प्रमुच्यते ॥

वैयाघ्रपादः ।

ओत्रिधं सुभगं गाञ्च अग्निमग्निचितं तथा ।

यः पश्येदायतप्राण आपद्भ्यः स प्रमुच्यते ॥

कात्यायनः ।

रोचनं चन्दनं हेम मृदङ्गं दर्पणं मणिं ।

गुरुमग्निं तथा सूर्यं प्रातः पश्येत्समाहितः ॥

लोकेऽस्मिन्मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्द्धताग्रनः ।

हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाष्टमः ।

एतानि सततं पश्येन्नमस्येच्च समाहितः ॥

यज्ञमिष्टान्नदं सत्रं शतायुर्धार्मिकान् शुचिः ।

ज्ञानसिद्धांस्तपःसिद्धान् दृष्ट्वा पापात् प्रमुच्यते ॥

अग्निचित्कपिला सत्री राजा भिर्बुर्महोदधिः ।

दृष्ट्वा मात्राः पुनन्येव तस्मात् पश्येत् नित्यशः ॥

पापिष्ठं दुर्भगं मत्तं नम्रमुत्तनासिकं ।

प्रातरुत्थाय यः पश्येत्तत्कलेरुपलक्षणं ॥

इति कालविशेषेणावलोकनीयानवलोकनीयानि ।

अथ नदीनां रजःकालनिर्णयः ।

तत्र मार्कण्डेयः ।

द्विमासं सरितः सर्वा भवन्ति हि रजस्वलाः ।

अप्रशस्तं ततः स्नानं वर्षादौ नववारिणा ॥

कात्यायनः ।

मासद्यं आवणादौ सर्वा नद्यो रजस्वलाः ।

तासु स्नानं न कुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगाः ॥

तथा ।

नभोनभस्ययोर्मध्ये सर्वा नद्यो रजस्वलाः ।

तासु स्नानं न कुर्वीत देवर्षि-पितृतर्पणं ॥

धनुःसहस्राण्यष्टौ च गतिर्यासां न विद्यते ।

न ता नदीशब्दवद्वा गर्त्तास्ते परिकीर्त्तिताः ॥

सिंह-कर्कटयोर्मध्ये सर्वा नद्यो रजस्वलाः ।

न स्नानादीनि कर्माणि तासु कुर्वीत मानवः ॥

योगियाज्ञवल्क्यः ।

अथाद्यास्त्वागता ह्यापो नद्याः प्रथमवेगिकाः ।

प्रचोभिताश्च केनापि याश्च तीर्थादिनिःसृताः ॥

कचिच्चग्निमा इति पाठः । 'तीर्थः' जलावतारणमार्गः ।

तथाच स्मृत्यन्तरे ।

अजा गावो महिष्यश्च ब्राह्मण्यश्च प्रसूतिकाः ।

दशरात्रेण शुध्यन्ति भूमिष्ठश्च नवोदकम् ॥

याज्ञवल्क्यः ।

यावन्नोदेति भगवान् दक्षिणाशाविभूषणः ।

तावद्रेतोवद्वा नद्यो वर्जयित्वा तु जाह्नवीम् ॥

प्रथमे कर्कटे देवि अहं गङ्गा रजस्वला ।

सर्वा रक्तवद्वा नद्यः करतोयाः प्रकीर्त्तिताः^(१) ॥

(१) करतोयाम्बाहिनीति क० ।

कात्यायनः ।

प्रावृट्काले महानद्यः सन्ति नित्यं रजस्वलाः ।
 चतुर्थेऽहनि संप्राप्ते शृङ्गा भवति जाऋवी ॥
 आदित्यदुहिता गङ्गा स्रज्जा च सरस्वती ।
 रजसा नाभिभूयन्ते ये चान्ये नदसंज्ञकाः ॥
 आदित्यदुहिता गङ्गा स्रज्जा च सरस्वती ।
 अपर्युषितपापास्ते नदीस्त्रिभ्यः पिबन्ति ये ॥
 गङ्गा च यवुनाचैव स्रज्जा च सरस्वती ।
 रजसा नाभिभूयन्ते शोणश्चापि महाहृदः ॥
 कालिन्दी गोमती गङ्गा पवित्रा देवनिर्मिता ।
 सामान्याङ्गुणयोगाच्च रजो नाभिभवत्यतः ॥
 गङ्गा धर्मद्रवी पुण्या यमुना च सरस्वती ।
 अन्तर्गतरजोयोगाः सर्वाहेष्वपि चामलाः ॥

निगमः ।

प्रतिस्त्रोतोरजोयोगो रथ्याजलनिवेशनं ।
 गङ्गायां नैव दुष्यन्ति सहि धर्मद्रवः स्वयं ॥
 याः शोषमुपगच्छन्ति ग्रीष्मे कुसरितो भुवि ।
 तासु स्नानं न कुर्वीत प्रावृषेष्वाम्बुदर्शनात् ॥

कात्यायनः ।

याः शोषमुपगच्छन्ति ग्रीष्मे कुसरितो भुवि ।
 तासु प्रावृषि न स्नायादपूर्णे दशवासरे ॥
 कर्कटादौ रजोदुष्टा गौतमी वासरत्रयं ।

चन्द्रभागा सती सिन्धुः शरयूर्नर्मदा तथा ॥
 उपाकर्मणि चोत्सर्गे स्नानार्थं ब्रह्मवादिनः ।
 पिपासवस्तु गच्छन्ति संक्षिष्टाश्च शरीरिणः ॥
 विच्छन्दांसि च सर्वाणि ब्रह्मण्याश्च दिवौकसः ।
 जलार्थिनोऽथ पितरो मरीच्याद्यास्तथर्षयः ॥
 समागमस्तु यत्रैषां तत्रास्ते तृदयोऽमलः ।
 नूनं सर्वं क्षयं याति किमुतैकं नदीरजः ॥
 उपाकर्मणि चोत्सर्गे प्रेतस्नाने तथैव च ।
 चन्द्र-सूर्यग्रहे चैव रजोदोषो न विद्यते ॥
 स्वर्धुन्यम्भःसमानि स्युः सर्वार्ण्यम्भांसि भूतले ।
 कूपस्थान्यपि सोमार्कग्रहणे नात्र संग्रहः ॥
 'स्वर्धुनी' गङ्गा ।

नवाम्बु शुचि भूमिष्ठं अहादूर्ध्वमिति स्थितं ।
 प्रवाहवेगेन समं पुराणं सततं भुवि ॥
 इति नदीनां रजःकालनिर्णयः ।

अथाश्वत्य-सागरस्पर्शास्पर्शकालः ।
 अश्वत्य-सागरौ सेव्यौ न स्पृष्टव्यौ कदाचन ।
 कालवारे स्पृशेत् पूर्वं उत्तरं पर्वणि स्पृशेत् ॥
 क्वचित्तु मन्दवारे इति पाठः ।
 इत्यश्वत्य-सागरस्पर्शास्पर्शकालः ।

अथ स्नानकालनिर्णयः ।

तत्र कात्यायनः ।

यथाहनि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादतन्द्रितः ।

अत्यन्तमलिनः काथो नवच्छिद्रसमन्वितः ॥

स्वत्येव दिवारात्रौ प्रातः स्नानं विप्रोधनम् ।

प्रातः स्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टकरं हि तत् ॥

वैयाघ्रपादः ।

प्रातः सङ्क्षेपतः स्नानं शौचार्यन्तु तदिष्यते ।

मन्त्रैस्तु विधिनिष्पाद्यं मध्याह्ने तु सविस्तरम् ॥

प्रातःस्नायी भवेन्नित्यं मध्यस्नायी भवेत्सदा ।

सप्तजन्मकृतं पापं त्रिवर्षेण व्यपोहति ॥

उषस्युषसि यत्स्नानं चन्द्र-सूर्यग्रहे तथा ।

प्राजापत्येन तत्तुल्यं नृणामनुदिते रवौ ॥

चतुर्विंशतिमते ।

उषस्युषसि यत्स्नानं सन्ध्यायामुदिते रवौ ।

प्राजापत्येन तत्तुल्यं महापातकनाशनम् ॥

प्रातर्मध्याह्नयोः स्नानं वानप्रस्थ-गृहस्थयोः ।

यतेस्त्रिवर्षं प्रोक्तं सकृत्तु ब्रह्मचारिणः ॥

योगियाज्ञकल्कः ।

उभे सन्धे तु स्नातव्यं ब्राह्मणैस्तु गृहस्थितैः ।

त्रिदश्वपि च सन्ध्यासु स्नातव्यं च तपस्विना ॥

व्यासः ।

द्वादश्यां कृष्णपक्षे तु न स्नातव्यं कथञ्चन ।
 शुभसन्तानमिच्छद्भिर्धन-धान्यपरैरपि ॥
 दशमी पुत्तनाशाय स्ननाशाय त्रयोदशी ।
 द्वितीयोभयनाशाय स्नाने चैतानि वर्जयेत् ॥
 कश्चित्तृतीयपादोऽन्यथा पठ्यते “तृतीया भर्तृनाशयेति ।
 वशिष्ठः ।

प्रतिपद्यनपत्यः स्नात्तृतीयायां कपत्यकः ।
 दशम्यामधनः^(१) स्नाने सर्वं हन्ति त्रयोदशी ॥
 स एव ।

दशमी नवमी चैव तृतीया च त्रयोदशी ।
 प्रतिपच्च विशेषेण स्नाने तासु विवर्जयेत् ॥
 षट्चिंशन्मते ।

दर्शं स्नानं न कुर्वीत मातापित्रोस्तु जीवतोः ।
 नवम्याञ्च न चेत्तत्र^(२) निमित्तान्तरसम्भवः ॥
 यमः ।

दर्शं स्नानं न कुर्वीत मातापित्रोस्तु जीवतोः ।
 पुत्तः कुर्वन्निराचष्टे मातापित्रोस्तु जीवितं ।
 कुर्यादन्यतमेऽतीते राज्ञस्तु दिवाकरे ॥
 गर्ग-जावाली ।

त्रयोदश्यां तृतीयायां दशम्यां चैव सर्वशः ।

(१) दशम्यामधम इति ख० ।

(२) न वा तत्रेति ग० ।

शूद्र-विट्चत्रियाः स्नानं नाचरेयुः कदाचन ॥

सृष्ट्यन्तरात् ।

भोगाय क्रियते यत्तु स्नानं यादृच्छिकं नरैः ।

तन्निषिद्धं दशम्यादौ नित्ये नैमित्तिके न तु ॥

गर्ग-जाबाली ।

क्रियते वा न वा यत्र शास्त्रयन्त्रणया विना ।

मलयपोहनफलं स्नानं यादृच्छिकन्तु यत् ॥

तत् न कुर्यात् तृतीयायां चतुर्दश्यां तथा तिथौ ।

शाम्भतीं भूतिमन्विच्छन् दशम्यामपि पण्डितः ॥

तथा ।

नित्यं न हापयेत्स्नानं काम्यं नैमित्तिकञ्च यत् ।

दशम्यामपि कर्त्तव्यं न तु यादृच्छिकं क्वचित् ॥

बौधायनः ।

विना तु सततस्नानं न स्नायाद्दशमीषु च ।

वसिष्ठ-पैठीनयोः ।

पुत्रजन्मनि सङ्क्रान्तां आद्धे जन्मदिने तथा ।

नित्यं स्नानञ्च कर्त्तव्यं तिथिदोषो न विद्यते ॥

वर्जयेदित्यनुवृत्तावापस्तम्बः ।

अस्तमिते च स्नानं ।

पराशरः ।

दिवाकरकरैः पूतं दिवा स्नानं प्रशस्यते ।

अप्रशस्तं निशि स्नानं राहोरन्यत्र सूतकान् ॥

यथा स्नानञ्च दानञ्च सूर्यस्य ग्रहणे दिवा ।
 सोमस्यापि तथा रात्रौ स्नानं पूतं विधीयते ॥
 अग्रशस्तं निशि स्नानं रात्रोरन्यत्र दर्शनात् ।
 पराम्भसि तथैवान्यैर्नाग्निरस्तं कथञ्चन ॥

वशिष्ठः । •

पुत्तजन्मनि यज्ञे च तथा संक्रमणे रवेः ।
 रात्रौश्च दर्शने स्नानं प्रशस्तं नान्यथा निशि ॥
 व्यासः ।

स्नानं दानं जपः आहुं अनन्तं रात्र्दर्शने ।
 आसुरी रात्रिरन्यत्र तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥

तथा ।

रात्रौ स्नानं न कुर्वीत दानञ्चैव विशेषतः ।
 नैमित्तिकन्तु कुर्वीत स्नानं दानञ्च रात्रिषु ॥

पराशरः ।

उपरागे परं स्नानं मृते दिन उदाहृतं ।
 महानिशा तु विज्ञेया मध्यस्थं ग्रहरदयम् ॥
 प्रदोष-पश्चिमौ यामौ दिनवत् कर्म चाचरेत् ।
 दिवा यदाहृतं तोयं कृत्वा स्नानं युतन्तु तत् ॥
 रात्रिस्नाने तु संप्राप्ते स्नायादाऽनलसन्निधौ ।
 उच्छिष्टाद्युपघातादौ स्नानं नैमित्तिकं स्मृतम् ।
 चन्द्र-सूर्योपरागे च तथैव ग्रहसूतके ॥

मनुः ।

न स्नानमाचरेद्भुक्ता नातुरो न महानिग्रि ।

न वासोभिः सहाजसं नाविज्ञाते जलाग्रये ॥

‘भुक्तेति न नित्यस्नानस्य निषेधः तस्य भोजनानन्तरप्राप्त-
भावात् । नापि चाण्डालस्यर्गनिमित्तस्य “नाशुचिः खणमपि तिष्ठे-
दिति वचनविरोधप्रसङ्गात् विधिप्राप्तनिषेधासम्भवस्य तैलाभ्यङ्ग-
कालनिर्णये दर्शितत्वाच्च । तस्माद्यादृष्टिकस्नाननिषेधोऽयं, आतु-
रस्य तु सर्वदा वारुणस्नाननिषेधः । ‘अजसं’ अनवरतं ।

न स्नायादुत्सवेऽतीते माङ्गल्यानि निवर्त्य च ।

अनुव्रज्य सुहृदन्धून् पूजयित्वेष्टदेवतां ॥

मार्कण्डेयः ।

महानिग्रालं विज्ञेयं रात्रौ मध्यमयामयोः ।

नैमित्तिकं तदा कुर्यात् काम्यं न च मनागपि ॥

कचिन्नित्यन्तु न मनागपीति पाठः ।

अस्माच्च वचनान्नित्यं स्नानं कथञ्चिदतिक्रान्तखकालं महानि-
ग्रवर्जं रात्रावपि कर्त्तव्यं, न तु कर्मणो लोप इति गम्यते ।

महानिग्रा तु विज्ञेया मध्यस्थं प्रहरद्वयं ।

स्नानं तत्र न कुर्वीत काम्य-नैमित्तिकादृते ॥

अत्र काम्यग्रन्थेन फलार्थं स्नानमुच्यते, पूर्ववाक्ये तु यादृष्टिक-
मित्यविरोधः ।

विश्वामित्रः ।

महानिग्रा तु विज्ञेया रात्रौ मध्यमयामयोः ।

तस्यां स्नानं न कुर्वीत काम्यमाचमनक्रियाम् ॥

अत्र काम्यं यादृच्छिकमभिमतं ।

आचमनस्यापि न नैमित्तिकस्य प्रतिषेधः ।

तत्र चाह ।

मूत्रोच्चारे महारात्रौ कुर्याच्चाचमनं बुधः ।

प्रायश्चित्तीयते विप्रः प्रायश्चित्तार्द्धमर्हति ॥

पुलस्त्यः ।

रव्यङ्गारशनेर्वारे स्नानं कुर्वन्ति ये नराः ।

व्याधिभिस्ते न पीड्यन्ते मृगैः केसरिणी यथा ॥

अपरञ्च श्रूयते ।

समुद्रमवगाहयेत नान्यत्रावगाहयेत ।

पुलस्त्यः ।

पुथे च जन्मनचत्रे व्यतीपाते च वैष्टौ ।

अमावास्यां नदीक्षानं पुनात्यासप्तमं कुलम् ॥

अष्टमी रेवतीयोगे तथा चैरावतेऽभसि ।

आवणं समनुप्राप्य यत्र कचन सङ्गमे ॥

सर्वा चतुर्दशी पुण्या देविकायास्तथाभसि ।

चैत्रशुक्लत्रयोदशां यः स्नायाच्छिवसन्निधौ ।

न प्रेतत्वमवाप्नोति गङ्गायान्तु विशेषतः ॥

यमः ।

शालग्रामे यथा चैत्री शङ्करे च चतुर्दशी ।

शुक्लदशम्यां स्नानन्तु पुण्डरीके तथैव च ॥

सन्निहत्याममावास्यां प्रभासे च तथा पुनः ।

अञ्जसैव नरः स्नात्वा मुच्यते सर्वकिञ्चिषैः ॥

पुलस्त्यः ।

ज्यैष्ठमासे तु सम्प्राप्ते द्वाग्रम्यां हस्तसंयुते ।
द्वाग्रजन्माघहा गङ्गा तेन पापहरा ख्यता ।
आषाढ्यां सरयूयोगे आवण्यां सततं तथा ॥

यमः ।

प्रौष्ठपदस्य माघस्य शुक्ला या च चयोदशी ।
तस्यां स्नात्वा वितस्तायां सर्वैः पापैः प्रमुच्यते ॥
यदीच्छेद्विपुलान् भोगान् चन्द्र-सूर्यग्रहोपमान् ।
प्रातःस्नायी भवेन्नित्यं मासौ द्वौ माघ-फाल्गुनौ ॥
प्रातःस्नायी तु सततं मासौ द्वौ तु च फाल्गुनौ ।
देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य मुच्यते सर्वकिञ्चिषैः ॥
बालस्तस्मिन्को वृद्धो नर-नारी-नपुंसकाः ।
स्नात्वा माघे शुभे तीर्थे प्राप्नुवन्तीप्सितं फलम् ॥
माघमासे रटन्यापः किञ्चिदभ्युदिते रवौ ।
ब्रह्मघ्नं वा सुरापं वा कं पतन्तं पुनीमहे ॥
प्रासादा यत्र सौवर्णास्त्रियश्चाफुरसोपमाः ।
तत्र ते यान्ति मज्जन्ति ये माघे भास्करोद्भवे ॥
संयतः पथि गच्छेत् मौनी पैशून्यवर्जितः ।
यदीच्छेद्विपुलान् भोगान् चन्द्र-सूर्योपमान् शुभान् ॥
माघ-फाल्गुनयोर्मध्ये प्रातःस्नायी सदा भवेत्
अप्रावृत्तग्ररौरस्तु यः कष्टं स्नानमाचरेत् ।

पदे पदेऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥
 पित्रा पितामहैः सार्द्धं वृद्धमातामहैस्तथा ।
 एकविंशकुलैः सार्द्धं भोगान् भुक्त्वा यथेष्टितान् ।
 माघमासान्भसि स्नात्वा विष्णुलोकं स गच्छति ॥

नारदीयपुराणात् ।

सम्प्राप्ते माघमासे तु तपस्विजनवल्लभे ।
 क्रोशन्ति सर्ववारीणि समुद्रतदिवाकरे ॥
 पुनीमः सर्वपापानि त्रिविधानि न संशयः ।
 ब्रह्मघ्नेऽपि हि यानि सुस्तीव्रकर्मकृतानि च ॥
 दुर्लभो माघमासस्तु ब्रह्मपुण्यः प्रकीर्तितः ।
 देवैस्तेजः परिचित्रं माघमासे जलेषु वै ॥
 अतः पवित्रं हि जलं अशेषाघौघनाशनम् ।
 नङ्बलेषु तु न स्नायात् कौपेऽभोजनिते तथा ।
 न सुखान्भते पुण्यं पुण्यं कच्छ्रेण लभ्यते ॥

तथाच कात्यायनः ।

यत्र स्नातृच्छ्रभूयस्त्वं त्रैयसोऽपि मनीषिणः ।
 भूयस्त्वं ब्रुवते तत्र कच्छ्राच्छ्रेयो ह्यवाप्यते ॥

तस्मात् ।

स्नातो वस्त्रं न सेवेत अस्नातो वा कथञ्चन ।
 सेवेतापि हि होमार्थं न ग्रीतार्थं कथञ्चन ॥
 सरित्तोयं महावेगं नवकुम्भस्थितं तथा ।
 वायुना ताडितं रात्रौ गङ्गास्नानफलं स्मृतम् ॥

माघमासे वरारोहे शस्त्रं वै निम्नगाजलम् ।
 माघस्नायी नरोयः स्याद्गुर्गतिन्नेह पश्यति ॥
 तत्रास्ति मानुषे लोके किल्बिषं नैव शोधयेत् ।
 अग्निप्रवेशादधिकं माघस्नानं वरानने ॥

विष्णुः ।

दशं वै पूर्णमासं वा प्रारभ्य स्नानमाचरेत् ।
 पुष्यान्यहानि चिंशन्तु मकरस्थे दिवाकरे ॥
 इति स्नानकालनिर्णयः ।

अथ उष्णोदकस्नानकालनिर्णयः ।

तत्र शङ्खः ।

स्नानस्य वक्त्रितप्तेन तथैव परवारिणा ।
 शरीरशुद्धिर्विज्ञेया न तु स्नानफलं लभेत् ॥
 योगियाञ्चवल्क्यः ।

स्वभावदूषिताङ्गिश्च उद्धृताभिश्च मानवः ।
 उष्णाभिराचरन् स्नानं न विशुद्ध्यति मानवः ।
 वृथा तूष्णोदकस्नानं वृथा जाप्यमवैदिकम् ॥
 षट्चिंशन्मतात् ।

आपः स्वभावतो मेध्या विग्रेषादग्नितापिताः ।
 तेन सन्तः प्रशंसन्ति स्नानमुष्णेन वारिणा ॥
 यमः ।

आप एव सदा पूज्यास्तासां वक्त्रिर्विशोधकः ।

तस्मात् सर्वेषु कालेषु उष्णान्नः पावनं स्यतम् ॥

अचोष्णदकनिषेधः काम्य-नित्य-नैमित्तिकविषयः, विधिस्तु
तद्व्यतिरिक्तविषयः ।

तथाच गार्ग्यः ।

कुर्यान्नैमित्तिकं स्नानं ग्रीताद्भिः काम्यमेव च ।

नित्यं यादृच्छिकञ्चैव यथारुचि समाचरेत् ॥

क्रियास्नानमप्युष्णोदकेन न कार्यम् ।

तथाच व्यासः ।

क्रियास्नानं विना कुर्यादुष्णोदक-परोदकैः ।

तथा स्नातस्य नास्तीह फलं किञ्चिद्विषमम् ॥

अत्र विशेषमाह यमः ।

नित्यं नैमित्तिकञ्चैव क्रियामङ्गलकर्षणम् ।

तीर्थाभावे तु कर्त्तव्यमुष्णोदक-परोदकैः ॥

आतुरस्य तु सर्वदोष्णोदकस्नानमेव ।

तदाह स एव ।

आदित्यकिरणैः पूतं पुनः पूतन्तु वज्रिना ।

आम्नातमातुरस्नाने प्रशस्तन्तु शृतोदकम् ॥

ग्रीताद्भिश्चाभिषिच्योष्णं मन्त्रसंस्कारयोगतः ।

गृहेऽपि शस्यते स्नानं तद्दिना न फलं लभेत् ॥

मृते जन्मनि सङ्क्रान्तौ ग्रहणे चन्द्र-सूर्ययोः ।

अस्पृश्यस्पर्शने चैव न स्नायादुष्णवारिणा ॥

दृढमनुः ।

सङ्क्रान्त्यां भानुवारे च सप्तम्यां राजदृग्ने ।
 आरोग्य-पुत्र-मित्रार्थी न स्नायादुष्णवारिणा ॥
 पौर्णमास्यां तथा दर्शे चः स्नायादुष्णवारिणा ।
 स गोहत्याकृतं पापं प्राप्नोतीह न संशयः ॥

इत्युष्णोदकस्नानकालनिर्णयः ।

अथामलकस्नानकालनिर्णयः ।

तत्र बृहस्पतिः ।

तुल्यतथामलकैर्विष्णुरेकादश्यां विशेषतः ।

व्यासः ।

श्रीकामः सर्वदा स्नानं कुर्वीतामलकैर्नरः ।

सप्तमीं नवमीञ्चैव पर्वकालं विवर्जयेत् ॥

अत्र केचिदाहुः पर्वात्रामावासेति ।

यदाह व्यासः ।

अमावास्या नवम्योश्च सप्तम्यां च विशेषतः ।

धात्रीफलानि यत्नन दूरतः परिवर्जयेत् ॥

‘धात्री’ आमलकी ।

वीर्यहानिं प्रजाहानिं यशोहानिं तथैव च ।

करोति चित्तं जन्म तस्माद्धात्रीं विवर्जयेत् ॥

तदयुक्तम् । श्रीकामवाक्येन सप्तमी-नवमी-पर्वकालव्यतिरिक्ते
 काले फलार्थं विहितं, अमावास्यादिवाक्यानाममावास्यादिष्व-

निष्टपरिहारार्थं प्रतिषिद्धं, अतो नित्यविषयत्वान्नोपसंहारः ।

योगियाज्ञवल्क्यः ।

धात्रीफलेन न स्नायात् सप्तमी-नवमीषु च ।

यः स्नायान्तस्य हीयन्ते तेज आयुर्द्धनं सुताः ॥

षट्चिंशन्मते ।

सप्तम्याञ्च नवम्याञ्च सङ्क्रान्तौ रविवासरे ।

चन्द्र-सूर्योपरागे च स्नानमामलकैस्त्यजेत् ॥

क्रतुः ।

षष्ठीञ्च नवमीञ्चैव सप्तमीञ्च त्रयोदशीम् ।

सङ्क्रान्तौ रविवारे च स्नानमामलकैस्त्यजेत् ॥

यदा त्वेकादश्यां आदित्यवारस्तदा विष्णुतुष्ट्यर्थमामलकैः
स्नायादेव ।

आमलकस्नानं प्रकृत्योक्तम् षट्चिंशन्मते ।

तुल्यत्यामलकैर्विष्णुरेकादश्यां विशेषतः । इति ॥

न चादित्यवारे आमलकस्नाननिषेधादेकादश्यामामलकस्नान-
विधेर्वारान्तरविषयता, एकादश्यामामलकस्नानविधेरादित्यवारा-
मलकस्नाननिषेधस्य तिथ्यन्तरविषयताया अय्युपपत्तेः । कथन्तर्हि
निर्णयः उच्यते । निषेधो रागप्राप्तस्नानविषयः विधिप्राप्तविषयत्वे
विकल्पापत्तेः तस्य चान्याय्यत्वात् । तस्मादादित्यवारस्यैकादश्यां
आमलकस्नानं कार्यमिति सिद्धम् ।

इत्यामलकस्नानकालनिर्णयः ।

अथ तिलस्नानविहित-निषिद्धकालौ ।

तत्र दृश्यतिः ।

सर्वकालं तिलैः स्नानं पुण्यं व्यासोऽनवीन्मुनिः ।

षट्चिंशन्मते ।

तथा सप्तम्यमावास्या-सङ्क्रान्ति-ग्रहसूरिषु ।

धन-पुत्र-कलत्रार्थी तिलपिष्टं न संस्पृशेत् ॥

इति तिलस्नानविहित-निषेधकालौ ।

अथाभ्यङ्गविहित-निषिद्धकालौ ।

तत्र मार्कण्डेयः ।

अपुष्टिः कान्तिरत्पायुर्धनी सौभाग्यवर्जितः ।

निर्धनोऽन्नपतिश्चैव वारेष्वभ्यङ्गकृत्नरः ॥

आदित्यादिषु वारेषु यथाक्रमेणाभ्यङ्गे फलविशेषो ज्ञेयः ।

ज्योतिःपराशरः ।

सन्तापः कान्तिरत्पायुर्धनं निर्धनता तथा ।

अनारोग्यं सर्वकामा अभ्यङ्गाङ्गास्करादिषु ॥

यः सदा कुरुतेऽभ्यङ्गं प्रोक्तान्मुक्ता तु वासरान् ।

न तावदपमृत्युः स्याद्यावदन्योऽर्कनन्दनः ॥

बौधायनः ।

अष्टम्यां च चतुर्दश्यां नवम्याञ्च विशेषतः ।

शिरोऽभ्यङ्गं वर्जयेत्तु पर्वण्यपि तथैव च ॥

इत्यभ्यङ्गविहित-निषिद्धकालौ ।

अथ तैलाभ्यङ्गादिकालनिर्णयः ।

तत्र कात्यायनः ।

पाचादौ च रवौ षष्ठ्यां रिक्तायां च तथा तिथौ ।

तैलेनाभ्यज्यमानस्तु चतुर्भिः परिहीयते ॥

अत्र तिलोद्भवं तैलं न तु कुसुम्भादिप्रभवमिति तस्य विकारः इति पाणिनिस्मृतिः, ततश्च पाणिनिस्मृते निष्पन्नः तैलग्रन्थो नान्यदभिधातुं शक्नोति । केचिदाहुः सर्पिप्राणुद्भवस्त्रेहान्यस्त्रेहवाचकस्तैलग्रन्थस्तत्रापि प्रयोगादिति । तदयुक्तम् । केवलस्य तैलग्रन्थस्य तिलविकारान्यवाचकत्वाभावात् । यत्तु वार्तिककृता स्त्रेहे तैलमिति तैलग्रन्थयोर्विहितः, स स्त्रेहमात्रवाचकः अतसीतैलमेरुतैलमित्यादि । तथाचायुर्वेदप्रणेतारस्वरक-हारीत-सुश्रुत-पाराशराग्निवेश-जातृकर्णादयो न स्त्रेहमात्रं केवलेन तैलग्रन्थेनाभिदधति तिलविकार एव तु प्रयुज्यत इति । न च तिलविकारवचनत्वे पिष्टाकादिष्वपि तैलग्रन्थप्रवृत्तैस्तैलनिषेधे तन्निषेधोऽपि प्रसज्यत इति वाच्यम् । तैलग्रन्थस्य स्त्रेहे निरुद्धत्वात् यथा पङ्कजग्रन्थः पद्म एव निरुद्धत्वादर्त्तते न तु मण्डूकादौ । यस्तु कचित्केवलतैलग्रन्थस्य स्त्रेहान्तरेऽपि प्रयोगः स सादृश्यादुपपन्नः ।

अतएवाहुः ग्रन्थविदः ।

निष्पन्नस्तद्गुणस्थोऽत्र तैलत्वमितरेष्वपि ।

याति तस्मात् तिलविकार एव स्त्रेहस्तैलं न तु स्त्रेहमात्रमिति ।

षष्ठ्यां तैलमनायुष्यं चतुर्विधं च पर्वसु ।

सप्तम्यां न स्पृशेत्तैलं नवम्यां प्रतिपद्यपि ॥

अष्टम्याश्च चतुर्दशाममावास्यां विशेषतः ।

रजोऽभ्युपगमे काले भजन् सत्पथा प्रहीयते ॥

तथा ।

उपोषितस्य व्रतिनः कृत्तकेशस्य नापितेः ।

तावच्छीलिष्ठते प्रीता यावत्तैलं न संस्पृशेत् ॥

न स्रग्दे कृते अशु-शिरोरुहनिवर्त्तने ।

न स्नायीत नरः शेषे तैलस्नानं विधीयते ॥

भविष्यपुराणे ।

सप्तम्यां संस्पृशेत्तैलं स्निग्धा भार्या विनश्यति ।

सुमन्तुः ।

तैलाभ्यङ्गो नार्कवारे न भौमे

नो बङ्गान्तौ वैधृतौ विष्टि-षष्ठ्योः ।

पर्वसाष्टम्याश्च नेष्टः स इष्टः

प्रोक्ताम्बुक्ता वासरे सूर्यसूनोः ॥

नर्गः ।

पञ्चमी दशमी चैव तृतीया च त्रयोदशी ।

एकादशी द्वितीया च पचयोरुभयोरपि ॥

अभ्यञ्जन-स्पर्शनाद्यैर्योऽत्र तैलं निषेवते ।

चतुर्णां तस्य वृद्धिः स्याद्भूनापत्य-बलायुषाम् ॥

याज्ञवल्क्यः ।

पञ्चमी दशमी चैव पूर्णिमा च त्रयोदशी ।

तृतीया चैव यत्तैलं नरः समुपसेवते ॥

अभ्यङ्गात् स्पर्शनादापि भक्षणाच्च तथैव च ।

चतुर्णां तस्य वृद्धिः स्याद्भूनापत्य-वत्तायुषाम् ॥

योगियाज्ञवल्क्यः ।

दशम्यां तैलमस्पृष्ट्वा यः स्नायादविचक्षणः ।

चत्वारि तस्य नश्यन्ति आयुः प्रज्ञा यशोधनम् ॥

मोहात्प्रतिपदं षष्ठौ कुङ्कं रिक्तां तिथिं तथा ।

तैलेनाभ्यञ्जयेद्यस्तु चतुर्भिः सह हीयते ॥

पञ्चदश्यां चतुर्दश्यां सप्तम्यां रविमङ्गले ।

द्वादशीं सप्तमीं षष्ठौ तैलस्पर्शं विवर्जयेत् ॥

त्रयोदश्यां तृतीयायां प्रतिपन्नवमीदये ।

तैलाभ्यङ्गं न कुर्वीत कुर्यान्वा नवमीं विना ॥

अत्र कासु तिथिषु तैलाभ्यङ्गोविहितः प्रतिषिद्धश्च, तत्र केषि-
दाहुर्विधिः पक्ततैलविषयः निषेधस्तपक्ततैलविषयः ।

तदुक्तं षट्चिंशन्मते ।

सूर्य-शुक्रादिवारेषु निषिद्धासु तिथिष्वपि ।

स्नाने वा यदि वास्नाने पक्ततैलं न दुष्यति ॥

नवम्यां द्वाभयोरपि निषेधः “कुर्यान्वा नवमीं विनेति वचनादिति ।
तदयुक्तं, निषेधस्य रागप्राप्ततैलाभ्यङ्गविषयत्वात् विहिततैलाभ्यङ्ग-
विषयत्वे विकल्पप्रसङ्गात् । न च विधिशास्त्रात्तैलमात्रप्राप्तादपक्-
तैलरूपविशेषनिषेधाच्च विकल्प इति वाच्यम् । “ये यजामह करण-
स्याप्येष वै सप्तदशः प्रजापतिर्यज्ञे च यज्ञे न्यायत इति वाक्यात् सर्वय-
ज्ञेषु प्राप्तावनुयाजादेरपि विशेषनिषेधाज्निषेधपक्षे विकल्पाभावप्रस-

ज्ञानं तत्र च यः परिहारः सोऽचापौत्यदोषः । रागप्राप्तविधिप्राप्तो-
भयविषयत्वे च निषेधस्यैकत्र शास्त्रान्तरबाधसापेक्षो निषेधः अन्यत्र
निरपेक्ष इति विधिवैषम्यं प्रसज्यते । न च विधिवैषम्यपरिहारार्थो
विधिप्राप्तस्यैव प्रतिषेध इति वाच्यम् । शास्त्रान्तरबाधं विना निषेधस्य
सम्भवे तद्बाधस्यानुपपत्तेः । तस्मान्निषेधो रागप्राप्ततैलविषयस्तत्र
च सर्वतैलनिषेधप्राप्तौ “सूर्य-शुक्रादिवारेष्वितिवाक्येन निषेधो न
पक्षतैल इति क्रियते । तस्मादपक्षं तैलं विहिततैलाभ्यङ्गे उपादेय-
मिति सिद्धम् ।

दृष्टस्थितिः ।

सङ्क्रान्त्यां रविवारे च षष्ठ्यां भौमदिने तथा ।

द्रव्यान्तरगतं तैलं न दुष्यति कदाचन ॥

अत्र केचिदाहुः ‘कदाचनेत्यनान्यस्मिन्नपि निषिद्धकाले द्रव्या-
न्तरगतस्य तैलस्यादुष्टत्वमुच्यते अन्यथास्य वैयर्थ्यापत्तेरिति । तदयुक्तं ।
यदि सर्वस्मिन्नपि निषिद्धकाले द्रव्यान्तरगतस्य तैलस्यादुष्टत्वं विव-
क्षितं स्यात्तदा उत्तरार्द्धेनैव तत्सिद्धेः पूर्वार्द्धेवैयर्थ्यं प्रसज्यते, पूर्वा-
नुवादपक्षाच्च ‘कदाचनेत्येतावन्मात्रानुवादत्वमुक्तम् । तस्मात् सङ्क्रा-
न्त्यादिषु द्रव्यान्तरगतं तैलं कदाचिदपि न दुष्यतीत्यस्यार्थः ।
अतः सङ्क्रान्त्यादिचतुष्टय एव द्रव्यान्तरगतस्य तैलस्यादुष्टत्वं नान्यत्रेति
सिद्धमित्यन्ये । तदयुक्तं । सर्वस्मिन्काले द्रव्यान्तरगतस्य तैलस्य
वचनान्तरेणादुष्टत्वाभिधानात् । सङ्क्रान्त्यादिग्रहणस्य वा निःशेषप्रद-
र्शनार्थत्वात् सङ्क्रान्त्यादावपि न दुष्यति किमुतान्यत्रेति ।

तदाह प्रचेताः ।

सार्धपङ्कजतैलञ्च यत्तैलं पुष्पवासितम् ।

अन्यद्रव्ययुतं तैलं न दुष्यति कदाचन ॥

यमः ।

दृतञ्च सार्धपङ्कजं तैलं यत्तैलं पुष्पवासितम् ।

न दोषः पक्वतैलेषु स्नानाभ्यङ्गेषु नित्यशः ॥

कात्यायनः ।

माङ्गल्यं विद्यते स्नानं वृद्धि-पूर्वात्मकेषु च ।

क्षेदमाचसमायुक्तं मध्याह्नात् प्रविशिष्यते ॥

इति तैलाभ्यङ्गादिकालनिर्णयः ।

अथ तिलतर्पणनिषिद्धकालः ।

सप्तम्यां रविवारे च गृहे जन्मदिने तथा ।

मृत्यु-पुन-कलचार्यौ न कुर्यान्तिलतर्पणम् ॥

कचित्तु गृहीति पाठः ।

पचयोरुभयो राजन् सप्तम्यां निशि सन्ध्ययोः ।

विद्या-पुन-कलचार्यौ तिलान् पञ्चसु वर्जयेत् ॥

इति तिलतर्पणनिषिद्धकालः ।

अथ मैथुनकालनिर्णयः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

षोडशर्तुनिशाः स्त्रीणां तस्मिन् शुक्लासु संविशेत् ।

ब्रह्मचार्येव पर्वणाद्यास्तस्यसु वर्जयेत् ॥

एवं गच्छंस्त्रियं चामां मघां मूलञ्च वर्जयेत् ।

सुख इन्दौ सकृत्पुत्रं लक्ष्यं जनयेत्पुमान् ।

यथाकामी भवेद्वापि स्त्रीणां वरमनुस्मरन् ॥

रजोदर्शनप्रभृति 'षोडश निशाः', 'स्त्रीणां', 'ष्टतुः' गर्भग्रहण-
कालः, तस्मिन् 'युग्मासु' समासु रात्रिषु, 'संविशेत्' गच्छेत् यदि
पुत्रार्थी । कन्यार्थी त्वयुग्मासु ।

यदाह मनुः ।

युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु ।

तस्माद्युग्मासु पुत्रार्थी संविशेदार्त्तवे स्त्रियं ॥

शङ्खः ।

ष्टतौ सङ्गच्छतः पुंसो यावत् षोडशमं दिनं ।

युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु ॥

युग्मासुपि उत्तरोत्तरैव प्रगता ।

यदाहापस्तम्भः ।

चतुर्थीप्रभृत्याषोडशसु उत्तरामुत्तरां युग्मां ।

प्रजापतिः ।

अथे शमृतुगमनं इत्युपदिशति ।

व्यासः ।

रात्रौ चतुर्थ्यां पुत्रः स्यादन्त्यायुर्धनवर्जितः ।

पञ्चम्यां पुत्रिणी नारी षष्ठ्यां पुत्रस्तु मध्यमः ॥

सप्तम्यामप्रजा योषिदष्टम्यामीश्वरः पुमान् ।

नवम्यां सुभगा नारी दशम्यां प्रवरः सुतः ॥

एकादश्यामधर्मा स्त्री दादृशां पुरुषोत्तमः ।

चयोदृशां शठा पापा वर्षसङ्करकारिणी ।

जायते सर्वदुष्टा स्त्री दुःख-शोक-भयप्रदा ॥

धर्मध्वजः कृतज्ञः स्यादात्मवेदी दृढव्रतः ।

प्रजायते चतुर्दृशां गुणाद्यैर्जगतः पतिः ॥

राजपुत्री महाभागा सा राजवशगाय वा ।

जायते पञ्चदृशान्तु वज्रपुत्रा पतिव्रता ॥

विद्या-लक्षणसम्पूर्णः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।

आश्रयः सर्वभूतानां षोडश्यां जायते पुमान् ॥

निशाग्रहणादिवसनिषेधः ।

अत आहतुः शङ्ख-लिखितौ ।

न दिवा मैथुनं व्रजेत् क्लीवा अल्पवीर्याश्च दिवा प्रसूयन्ते
अल्पायुषश्च तस्मात्परिवर्जयेत् ।

ज्योतिःशस्त्रे ।

अल्पायुरल्पवीर्यौ वा क्लीवोवायश्च जायते ।

एवं प्रदुष्यते गर्भो दिवामैथुनसम्भवः ॥

अनृतावयेतत् ।

चदाहापस्तम्भः ।

महनेधिनां व्रतमहन्यसंवेशमृतौ ब्रह्मचार्यैव पर्वणीति ।

चतुर्दशी पूर्णिमा अमावास्या रविसंक्रान्तिश्चेति पञ्च
पर्वणि पर्वानुष्ठेयप्रस्तावे दर्शितानि । तत्र ब्रह्मचार्यैव स्त्रियं नोपे-
यादित्यर्थः ।

पैठीनसिः ।

चतुमुपासीत तस्मिन्नपि पर्वाणि वर्जयेत् पुमांसमुपपादयेत् ।

मनुः ।

चतुकालाभिगामी स्यात् खदारनिरतः शुचिः ।

पर्ववर्जं व्रजेच्चैनां न चतौ रतिकाम्यया ॥

वसिष्ठोऽपि ।

चतुकालाभिगामी स्यात् पर्ववर्जं ।

पर्वग्रहणञ्च कालान्तरोपलक्षणाथं ।

मनुः ।

अमावास्यामष्टमीञ्च पौर्णमासीं चतुर्दशीं ।

ब्रह्मचारी भवेन्नित्यमप्युतौ ज्ञातकोद्विजः ॥

अत्रामावास्यासाहचर्यादष्टमी-चतुर्दश्योः पचयोर्नाप्युतौ ।

विष्णुः ।

नाष्टमी-चतुर्दशी-पञ्चदशीषु स्त्रियमुपेयात् न आर्द्रं भुक्त्वा न दत्त्वा चतुसन्ध्ययोः ।

शिवरहस्ये ।

दिवा जन्मदिने चैव न कुर्यान्मैथुनं व्रती ।

आर्द्रं दत्त्वा च भुक्त्वा च श्रेयोऽर्थी न च पर्वसु ॥

शौरपुराणे ।

पञ्चमष्टमी पञ्चदशी अमावास्या चतुर्दशी ।

ब्रह्मचारी भवेन्नित्यं जन्मर्चे च विशेषतः ॥

वाराहपुराणे वैष्णवं प्रकृत्य वराह उवाच ।

षष्ठ्याष्टमीममावास्यामुभे पक्षे चतुर्दशीं ।

मैथुनं नैव सेवेत द्वादशीञ्च मम प्रियां ॥

तथा ।

अष्टम्याञ्च चतुर्दशीं षष्ठ्याञ्च द्वादशीं नृप ।

अमावास्यां पञ्चदशीं मैथुनं यो न गच्छति ।

तिर्य्यग्योनिं न गच्छेत्स मम लोकं हि गच्छति ॥

‘आद्याञ्चतस्र इति रजोदर्शनादारभ्य चतस्रोरात्रीर्वर्जयेत् ।

तथाच पैठीनसिः ।

प्रथमे न द्वितीये न तृतीये न चतुर्थे आकुर्येत ।

अन्ये त्वाहुः ।

स्नानादारभ्य चतस्रो वर्जयेत्, पूर्वं तस्याः स्यर्गननिषेधेनैव गम-
नस्यापि निषिद्धत्वादिति । तदयुक्तं । स्यर्गनिषेधाद्धि स्यर्गात्प्रत्य-
वायः गमननिषेधे तु तस्मादपीति फलभेदात् । अतएव रजस्वला-
स्यर्गे गमने च भिन्नं प्रायश्चित्तमाज्ञातं ।

ऋतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः षोडश स्यताः ।

चतुर्भिरितरैः सार्द्धमहोभिः सद्गर्हितैः ॥

इति मनुवचनविरोधाच्च स्नानादुर्ध्वं गर्हितरात्र्यसम्भवात् ।

तथाच कात्यायनः ।

रजस्वला चतुर्थेऽङ्गि स्नानाच्छुद्धिमवाप्नुयात् ।

“अर्वाक् पुनर्गर्हिता रात्रयः सम्भवन्ति शेषा ब्रह्मरूप्या स्त्रीणां
यस्मिन्मासि रजोदर्शनं यस्तावान्न जायते सोऽभिग्रस्तः” इत्यादि-
भिर्वाक्यैर्गर्हाश्रवणात् । तस्माद्रजोदर्शनादारभ्य चतस्रोवर्ष्याः ।

देवलेन तु तिस्रोरात्रयोवर्ज्या इत्युक्तं ।

अशुद्धदिवसेष्वेतां मैथुनार्थं यदि ब्रजेत् ।

आयुः प्रजा च धर्मश्च तस्य पुंसः प्रहीयते ।

तस्मात्त्रिरात्रं दारान्वै पुष्पितान्परिवर्जयेत् ॥

ऊर्ध्वं चिराच्चात् सम्भव इत्येके ।

हारीतेनापि चतुर्थ्यां रात्रौ गर्भाधानमुक्तं ।

चतुर्थ्येऽहनि स्नातायां युग्मासु वा गर्भाधानवदुपेतं ब्रह्म गर्भं
सन्दधाति ।

ततश्च विकल्पः स च व्यवस्थितः चतुर्थ्येऽहनि रजोनिवृत्तौ
विधिवैपरीत्ये तु निषेधः ।

अतएव गोभिलः ।

यदर्तुमती भवति उपरतशोणिता तदा सम्भवकालः ।

तथाच मनुः ।

रजस्युपरते साध्वी स्नानेन स्त्री रजस्वला ।

‘साध्वी’ गर्भाधानादिकर्मयोग्या ।

मनुः ।

नोपगच्छेत्प्रमत्तोऽपि स्त्रियमार्त्तवदर्शने ।

रजसाभिप्लुतां नारीं नरस्य ह्युपगच्छतः ।

प्रज्ञा तेजोयग्रश्चक्षुरायुश्चैव प्रहीयते ॥

तां विसर्जयतस्तस्य रजसा समभिप्लुतां ।

प्रज्ञा लक्ष्मीर्यग्रश्चक्षुरायुश्च परिवर्द्धते ॥

देवसः ।

अशुद्धां दिवसेष्वेतां मैथुनार्थं यदि व्रजेत् ।

आयुः प्रज्ञा च धर्मश्च तस्य पुंसः प्रहोयते ।

तस्मात् चिराच्च चाण्डालीं पुष्पितां परिवर्जयेत् ॥

‘आद्याश्चतस्र इत्युपलक्षणं एकादशां त्रयोदशामपि निषिद्धत्वात् ।

तथाच मनुः ।

आसामाद्याश्चतस्रस्तु निन्दितैकादशी तथा ।

त्रयोदशी च शेषाः स्युः प्रगल्भा दशरात्रयः ॥

अत्रैकादशी-त्रयोदशावृत्तोर्न पक्षस्य ।

तथा ।

निन्दास्वाद्यासु चान्यासु स्त्रियोरात्रिषु वर्जयेत् ।

ब्रह्मचार्यैव भवति यत्र तत्राश्रमे वसेत् ॥

‘निन्दास्वाद्यासु’ आद्याश्चतस्र एकाशी त्रयोदशी च एतासु षट्सु अन्यासु अनिन्दितास्तपि यासु कासुचिद्रात्रिषु स्त्रियोवर्जयेत्, रात्रिद्वय एव स्त्रियोऽभिगच्छेदित्यर्थः ।

देवलः ।

ब्राह्मण्या द्वादशाहं स्यादेषोक्ता षतुधारणा ।

दशाष्टौ षट् च शेषाणां विधोयन्तेऽनुपूर्वशः ॥

एतेष्वपि अहं पूर्वं वर्जयित्वा रजस्वलां ।

शुद्धां स्नातां ततो भार्यां समेयुः पुत्रकारणात् ॥

इदञ्च ब्राह्मण्यादीनां द्वादशादिषतुधारणवचनं गम्यत्वाभिप्रायं, न षतुकालाभिप्रायं, “षतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः षोडश स्युताः” इति मनुवचनविरोधात् । “शुद्धां कालतः सुख इन्दा-

विति चन्द्रबले सति मघा-मूले विहाय गच्छन् लक्षणयुक्तं पुत्रं
सञ्जनयेदित्यर्थः ।

ज्योतिःशास्त्रे ।

पित्र्यं पौष्णं नैऋतञ्चापि धिष्ण्यं
त्यक्त्वा नारीं सुप्रसन्नः प्रसन्नां ।
पुष्टां चामां पुत्रकामोहि गच्छन्
सल्लक्षणं पुत्रमाप्नोति सम्यक् ॥

स्त्रियां तु सङ्गतः पित्र्ये पौष्णे वा नैऋतेऽथ वा ।

यः समुत्पद्यते गर्भो न सचेमो गुणैर्युतः ॥

पुमान्विश्रतिवर्षश्चेत्पूर्णघोडश्रवर्षया ।

स्त्रिया सङ्गच्छते गर्भाग्नये शुद्धे रजस्यपि ॥

वीर्यञ्च स्याद्दृशापत्यं तयोर्न्यूनान्दयोः पुनः ।

रोग्यत्पायुरधन्यो वा गर्भो भवति नैव वा ॥

चतुर्थौगपद्ये तु गमने क्रममाह देवलः ।

यौगपद्ये तु तीर्थानां विप्रादि क्रमशो ब्रजेत् ।

रक्षणार्थमपुत्रां वा ग्रहणक्रमशोऽपि वा ॥

‘तीर्थं’ चतुः, तद्यौगपद्ये, वर्णक्रमेण विवाहक्रमेण वा गच्छेद्-
पुत्रां वा पूर्वमित्यर्थः ।

कश्यपः ।

यौगपद्ये तु तीर्थानां विवाहक्रमशो ब्रजेत् ।

रक्षणार्थमपुत्रां वा ग्रहणक्रमशोऽपि वा ॥ इति ॥

अथ ‘ग्रहणक्रमः’ चतुर्ग्रहणक्रमः, एतच्च चतुर्गमनमावश्यकं ।

तथाच यमः ।

ऋतुस्नाताञ्च योभार्यां सन्निधौ नोपगच्छति ।

घोरायां भूणहत्यायां युज्यते नात्र संग्रयः ॥

धराशरः ।

ऋतुस्नाताञ्च योभार्यां सन्निधौ नोपगच्छति ।

स गच्छेन्नरकं घोरं ब्रह्महेति तथोच्यते ॥

बौधायनः ।

ऋतुस्नातान्तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति ।

पितरस्तस्य तं मासं तस्मिन् रेतसि शेरते ॥

तथा ।

त्रौणि वर्षाण्यृतुमतीं यो भार्यां नानुगच्छति ।

स तुल्यं ब्रह्महत्याया दोषमृच्छत्यसंग्रयं ॥

देवलः ।

यः स्वदारानृतुस्नातान् सन्निधौ नोपगच्छति ।

भूणहत्यामवाप्नोति गर्भप्राप्तिविनाशसौ ॥

सन्निधानेऽप्यशक्तस्य न दोषः ।

तथाच स्यत्यन्तरे ।

यः स्वदारानृतुस्नातान् स्वस्यः सन्नोपगच्छति ।

भूणहत्यामवाप्नोति प्रजां प्राप्तां विनाशस्य सः ॥

अत्र केचिदाहुः ।

एतदजातपुत्रविषयं “जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवान् जायते
ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः क एष वा-

अनृणो यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारी वा” इत्यस्याः श्रुतेरेकपुत्रोत्पा-
दनेनैव चरितार्थत्वात् ।

उक्तञ्च कूर्मपुराणे ।

चतुकालाभिगामी स्यात् यावत्पुत्रोऽभिजायते ।

ननु पुत्रान्तरोत्पत्तिविधाधिकाप्यस्ति श्रुतिः “दशास्यां पुत्राना-
धेहीति, सत्यं, यदीयं विधायिका स्यात् किन्तु वक्त्रपत्यप्रशंसार्था ।

अन्वे त्वाहुः नैतदजातपुत्रविषयम् ।

एष्टया बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ।

यजेत वाश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥

इत्यादिभिर्वचनैर्वैजपुत्राश्रयणात् कूर्मपुराणवचनस्य त्वयमर्थः ।

चतुकाल एव यावद्गर्भसम्भवो भवति तावद्गन्तव्यं गर्भसम्भवे न
गन्तव्यमिति ।

गर्भसम्भवचिह्नानि सुश्रुते दर्शितानि ।

सद्योग्रहीतगर्भायाः अमोग्लानिः पिपासा सक्थिस्पन्दनं शुक्ल-
गोणितधोरनुबन्धः स्फुरणञ्च योनेरिति ।

चतुकालगमनञ्च स्त्रीणामप्यावश्यकं ।

चतुस्त्राता च या नारी भर्त्तारं नोपगच्छति ।

तां ग्राममध्ये विस्थाप्य भ्रूणघ्नान्तु विवासयेत् ॥

तथा “यथा कामीत्यनेन अनृतावपि स्त्रीणामिच्छानतिक्रमेण
गच्छेदिति विधीयते ।

गौतमः ।

चतुर्वर्गपेयात्सर्वं वा प्रतिषिद्धवर्जं ।

देवस्यः ।

अतुकालेऽभिगमनं पुंसां कार्यं प्रयत्नतः ।

सदैव पर्ववर्जं स्त्रीणामभिमतं हि तत् ॥

यत्तु बौधायनवचनं ।

अतौ नोपेति योभार्यामनृतौ वोपगच्छति ।

तुल्यमाजस्तयोर्दोषमयोनौ यस्य सिद्धति ॥

तिस्त्रीणामिच्छाभावे वेदितव्यं ।

अथ केचिदाहुः ।

वा ग्रन्थो अतुगमने वैकल्पिकमाह ततश्च गच्छतोऽपि स्त्रीरक्षण-
सामर्थ्यं यस्यासावृतावेव गच्छेदिति, तथाच हेतुरक्तः “स्त्रियोरक्ष्या-
यतः स्रुता इति, तदयुक्तं, यदि स्त्रीणामिच्छायां सत्यामपि न
गमनं तदा “यथा कामौ भवेदिति विरुध्यते, वा ग्रन्थः पूर्वोक्तानृत-
तुगमनापेक्षया, द्वैधे चार्थेन हेतुवशात् व्यवस्था, “स्त्रीणां वरमनु-
स्मरन्नित्येतत्पर्यालोचनयाप्येवमेवावगम्यते ।

तथाच तैत्तिरीयके इन्द्रस्त्रियस्य प्रकृत्योक्तं ।

ता अज्रुवन् वरं वृणवामहा अत्विया प्रजां विन्दामहै काम-
माविजनितोः सम्भवामेति तस्माद्वत्विया स्त्रियः प्रजां विन्दन्ते का-
ममाविजनितोः सम्भवन्ति वरो वृत्तं ह्यासामिति ।

तथाच वशिष्ठः ।

अपि च काठकैर्वचनेर्विज्ञायते, अपि नः श्रोविजनिष्यमाणान्
पतिभिः संयत इति स्त्रीणामिन्द्रदत्तो वरः ।

अतुविशेषेण गमने कालविशेष उक्तः आयुर्वेदे ।

ब्रह्मादसन्ते तस्यान्ते ततः पचाह्नोदये ।

सेवेत कामतः कामं हेमन्ते शिशिरेऽपि च ॥

ग्रन्थान्तरे पूर्वार्द्धमन्यथा पद्यते “पचेवसन्त-ग्ररदोर्मासि यौग-
नदाघचोरिति ।

यिाच शतपेक्षया व्यवस्थेति ।

आपस्तम्बः ।

प्रवचनयुक्तोवर्षा-ग्ररदौ मैथुनं वर्जयेत् ।

एतच्च समावृत्तविषयं ।

अतएव शौनकः ।

अधीयीत समावृत्तो ब्रह्मचारिकल्पेन यथा न्यायमितरे
जायोपेयीत्येकेऽपत्यं प्राजापत्यं तदिति ।

‘तत्’ जायोपयोगनाम्ना प्राजापत्यमित्यर्थः ।

इति मैथुनकालनिर्णयः ।

अथ पुंसवनकालः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

गर्भाधानमृतौ पुंसः सवनं स्पन्दनात् पुरा ।

प्राग्गर्भचलनात्पुंसवनाख्यं कर्म कार्यमित्यर्थः ।

यमः ।

मृहीतगर्भायां प्रथमे मासि द्वितीये तृतीये वा षट्दहः पुंसा
नक्षत्रेण चन्द्रमा युक्तः स्यादिति ।

पुंनक्षत्राणि च रत्नकोशे दर्शितानि ।

हस्तोमूलं अवणः पुनर्वसुर्दृगगिरास्तथा पुष्यः ।

पुंसंज्ञितेषु कार्येष्वेतानि शुभानि धिष्णानि ॥

‘धिष्णानि’ नक्षत्राणि ।

वृहस्पतिः ।

पुंसवनं स्पन्दति शिश्राविति ।

इति पुंसवनकालः ।

त

अथानवलोभनकालः ।

शङ्खः ।

गर्भस्य स्फुटताज्ञानेऽभिषेकः परिकीर्तितः ।

विष्णुः ।

गर्भस्य स्फुटताज्ञानेऽभिषेकः कर्म ।

सोमः ।

चतुर्थे गर्भलक्षणं ।

आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे ।

चतुर्थेऽनवलोभनं ।

वैजवापगृह्यं ।

अथ पुंसवनानवलोभने करोति मासि द्वितीये तृतीये वा
पुरा स्पन्दत इति पूर्यमाणपक्षे यथा पुंसा नक्षत्रेण चन्द्रमा युक्तः
स्यात् ।

इत्यनवलोभनकालः ।

अथ सीमन्तोन्नयनकालः ।

तत्र सौगादिः ।

द्वितीये गर्भमासे सीमन्तं कारयेत् शुद्धपक्षस्य पुष्यादे पर्वणि वा ।

आपस्तम्बः ।

सीमन्तोन्नयनं प्रथमे गर्भे चतुर्थे मासि ।

वैजवापः ।

अथ सीमन्तोन्नयनं मासि चतुर्थे पञ्चमे षष्ठे वा ।

सोमः ।

षष्ठे सीमन्तोन्नयनं ।

साङ्ख्यायनगृह्ये ।

सप्तमे मासि प्रथमे गर्भे सीमन्तोन्नयनं ।

वृहत्स्यतिः ।

सीमा षष्ठेऽष्टमे मासि ।

विष्णुः ।

षष्ठेऽष्टमे मासि सीमन्तोन्नयनं ।

शङ्ख-याज्ञवल्क्यौ ।

षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तः ।

शौनकः ।

चतुर्थे गर्भमासे सीमन्तोन्नयनं षष्ठाष्टमयोर्वा पूर्वमाप्यपक्षे यदा

पुंसा नक्षत्रेण चन्द्रमा युक्तः स्यात् ।

पुंनक्षत्राणि पुंसवनकालप्रस्तावे दर्शितानि ।

गोभिलः ।

अथ सौमन्तकरणं प्रथमे गर्भे चतुर्थे मासि षष्ठेऽष्टमे वा ।

शङ्खः ।

गर्भस्यन्दने सौमन्तोन्नयनं यावदा न प्रसवः ।

ज्योतिःशास्त्रे ।

सौमन्तोन्नयनं कुर्यान्मासे षष्ठेऽष्टमेऽपि वा ।

पुन्नामर्चगते चन्द्रे बलिभिस्त्ववलोकिते ॥

मासे षष्ठेऽष्टमे वा बलिनि तदधिपे शीतगौ चेष्टदृष्टे

पुन्नामर्चोपयाते नरभवननवांशोदये कामिनीनां ।

कार्यं सौमन्तकर्म चिदग्रपतिगुरौ केन्द्रगे कोणगे वा

क्रूरैः केन्द्र-त्रिकोण-व्यय-निधनवद्भिर्गर्भपुष्टिं करोति ॥

गर्भपुष्ट्यादिशब्दार्थाः प्रासादाद्यारम्भकाले दर्शिताः ।

एतच्च सौमन्तोन्नयनं चेचसंस्कारपचे स्रष्टदेव कार्यं, यदाह हारीतः ।

स्रष्टस्रष्टतसंस्काराः सौमन्तेन द्विजस्त्रियः ।

यं यं गर्भं प्रसूयन्ते स गर्भः संस्तुतो भवेत् ॥

गर्भसंस्कारपचे तु प्रतिगर्भमावर्त्तनीयं ।

तथाच विष्णुः ।

सौमन्तोन्नयनं कर्म न स्त्रीसंस्कार इत्यते ।

केचिद्गर्भस्य संस्काराद्गर्भं गर्भं प्रयुञ्जते ॥

अस्तसौमन्तायाः प्रसवे तु सत्यव्रत आह ।

स्त्री यदाऽस्तसौमन्ता प्रसूयेत कथञ्चन ।

गृहीतपुत्रा विधिवत् पुनः संस्कारमर्हति ॥

इति सौमन्तोन्नयनकाण्डः ।

अथ जातकर्मकालः ।

तत्रच शङ्खः ।

जाते जातकर्म ।

विष्णुः ।

जाते वै दारके तु जातकर्म ।

विष्णुः ।

सञ्जाते जातकर्म च ।

सोकविष्णुः ।

जातकर्म ततः कुर्यात् पुत्रे जाते यथोदितं ।

‘यथोदितं’ खग्यज्ञोक्तं, ‘ततः’ स्नानानन्तरं ।

तथाच संवर्त्तः ।

जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचेन्नन्तु विधीयते ।

मनुः ।

प्राङ्नाभिवर्द्धनात् पुंसो जातकर्म विधीयत इति ।

‘नाभिवर्द्धनं’ नाभिच्छेदनं ।

हारौतः ।

प्राक् नाभिच्छेदात् संस्कार-पुण्यार्थान् कुर्वन्ति क्षिप्त्वायामा-
शौचमिति ।

‘संस्कारः’ जातकर्म, ‘पुण्यार्थः’ दानानि ।

वैजवापः ।

जन्मनोऽनन्तरं कार्यं जातकर्म यथाविधि ।

दैवादतीतकालचेदतीते सूतके भवेत्—इति ॥

एतच्चाग्नौचमध्येऽपि कार्यं ।

यदाह प्रजापतिः ।

आग्नौचे तु समुत्पन्ने पुत्तजन्म यदा भवेत् ।

कर्तुंस्तात्कालिकी शुद्धिः पूर्वाग्नौचेन शुध्यति ॥

व्योतिःशास्त्रे ।

मृदु-ध्रुव-चर-क्षिप्रभेषु वारचये शुभे^(१) ।

गुरौ शुक्रेऽथवा केन्द्रे जातकर्म च नाम च ॥

‘मृदूनि’ चिचानुराधा मृगशिर उत्तरात्रयं रोहिणी च । ‘चराणि’ पुनर्वसु-स्वाति-श्रवण-धनिष्ठा-शतभिषाः । ‘क्षिप्राणि’ हस्ताश्विनी-मुथ्याः । ‘भानि’ नक्षत्राणि । केन्द्रस्तु प्रासादाद्यारम्भकाले दर्शितः ।

इति जातककर्मकालः ।

अथ नामकरणकालः ।

अथ पाराशरः ।

दशम्यामुत्थाप्य ब्राह्मणान् भोजयित्वा पिता नाम करोति ।

विष्णुपुराणे ।

ततस्तु नाम कुरुते पितैव दशमेऽहनि ।

शोमः ।

दशम्यां प्रकाशनामकरणं ।

विष्णुः ।

(१) वारचयेऽपि चेति क० ।

आशौचव्यपगमने नामधेयं ।

ग्रहः ।

आशौचे तु व्यतिक्रान्ते नामकर्म विधीयते ।

याज्ञवल्क्य-वृहस्पती ।

अहन्येकादशे नाम ।

यमः ।

नामधेयं दशम्यान्तु द्वादश्यां वास्य कारयेत् ।

पुण्ये तिथौ मुहूर्त्ते वा नक्षत्रे वा गुणान्विते ॥ इति ।

अत्र च पितुः कथञ्चिन्नामकरणायोग्यत्वे कारयेदिति विधीयते ।

अत एव ग्रहः ।

कुलदेवता-नक्षत्राभिसम्बद्धं पिता कुर्यादन्यो वा कुलवृद्ध इति ।
पितुः कथञ्चिदयोग्यत्वे अभावे वा कुलवृद्धः कुर्यात्, न तु योग्यस्य
सद्भावे प्राग्दर्शितविष्णुवचनविरोधप्रसङ्गात् । अत्र केचित् 'कारयेत्'
कुर्यादिति व्याचक्षते, तदयुक्तं, लक्षणायां कारणाभावात् । "पितैव
कुर्यादिति वचनविरोधस्यापि परिपूरितत्वात्, लक्षणातश्च संकोचस्य
युक्तत्वात् ।

भविष्यत्पुराणे ।

नामधेयं दशम्यान्तु केचिदिच्छन्ति पार्थिव ।

द्वादश्यां पररात्रौ वा मासे पूर्णे तथापरे ।

आऊर्दशाहनि तथा वदन्येके मनीषिणः ॥

गृहपरिशिष्टे ।

जननाद्दशरात्रे व्युष्टे शतरात्रे संवत्सरे वा नामकरणं ।

अत्र च खगोलानुसारेण व्यवस्था, येषां तु तत्र कालविशेषो नोक्त-
स्तेषां विकल्प एव । तत्र तत्र पूर्वकालासम्भवेऽप्युत्तरोत्तरो याज्ञः ।
व्योतिःशास्त्रे ।

मृदु-ध्रुव-चर-चिप्र-भेष्वेषामुदयेऽपि वा ।

गुरौ शुक्रेऽथवा केन्द्रे जातकर्म च नाम च ॥

मृदादीनि नचचाणि जातकर्मकाले प्रदर्शितानि । केन्द्रशब्दार्थः
प्रासादाधारम्भकाले दर्शितः ।

इति नामकरणकालः ।

अथ निष्क्रमणकालः ।

तत्र वाराहपुराणे ।

द्वादशेऽहनि कर्त्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृहात् ।

ग्रहः-लिखितौ ।

अत ऊर्ध्वं तृतीये मासि निष्क्रमणिका ।

याज्ञवल्क्य-वृहस्पती ।

मासे चतुर्थे कर्त्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृहात् ।

तत्र किं कार्यमित्याकाङ्क्षायामाह लौगाचिः ।

तृतीये तर्द्धमासे दर्शनमादित्यस्य ।

यमः ।

ततस्तृतीये कर्त्तव्यं मासि सूर्यस्य दर्शनं ।

विष्णुः ।

चतुर्थे मास्यादित्यस्य दर्शनं ।

शङ्खः ।

चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं बालस्यादित्यदर्शनं ।

यमः ।

चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं शिशोःसुन्दस्य दर्शनम् ।

अत्रापि खगट्ट्यानुसारेण व्यवस्था । येषान्तु गृह्ये कालविशेषो न श्रूयते तैः सर्वे एते काला विकल्पेनोपादेयाः । तत्रापि पूर्व-
कालासम्भवे सत्युत्तरकालग्रहणम् ।

इति निष्क्रमणकालः ॥

अथान्नप्राशनकालः ।

तत्र विष्णु-सोम-शङ्ख-वृहस्पति-याज्ञवल्क्याः ।

षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि यदेष्टं मङ्गलं कुले ।

यमः ।

ततोऽन्नप्राशनं मासि षष्ठे कार्यं यथाविधि ।

अष्टमे वाय कर्त्तव्यं यदेष्टं मङ्गलं कुले ॥

लौगाचिः ।

षष्ठे मासेऽन्नप्राशनं जातेषु दन्तेषु वा पूर्णे वा संवत्सरे प्राशन-
मईसंवत्सर इत्येके ।

अत्रापि नामकरणवत्खगट्ट्यानुसारेण व्यवस्था वेदितव्या ।

इत्यन्नप्राशनकालः ।

अथ कर्णवेधकालः ।

ज्योतिःशास्त्रे ।

कार्तिके पौषमासे वा चैत्रे फाल्गुनकेऽपि वा ।
 कर्णवेधं प्रशंसन्ति शुक्लपक्षे शुभे दिने ॥
 पुनश्चैत्रे शुभे चन्द्रे सुखे शीर्षोदयेऽपि वा ।
 दिनच्छिद्र-व्यतीपात-विष्टि-वैष्टितिवर्जिते ।
 शिशोरजातदन्तस्य मातुरुत्सङ्गसर्पिणः ।
 सौचिको वेधयेत्कर्णौ सूच्या दिगुणसूत्रया ॥ इति ।
 हस्ताश्विनी-स्वाति-पुनर्वसौ च
 तिष्येन्दु-चित्रा-हरि-रेवतीषु ।
 चन्द्रेऽनुकूले गुरु-शुक्रवारे
 कर्णौ तु वेध्यावमरेद्यलम्ने ॥

‘अमरेद्यः’ वृहस्पतिः ।

तथा ।

पुष्येऽनुराधा अवणे च मैत्रे
 पौष्णादितौ त्वाब्दसवासवार्कौ ।
 शुष्यन्ति वेधादिरुजो भवन्ति
 नो पीड्यते जातु शिशुः कदाचित् ॥
 शुष्यत्यर्कदिने द्रुतं शशभृति स्यादाद्रता कर्णयोः
 सौरे बन्धुविभिन्नता अवणयोः षष्ठे सुते चुच्यति ।
 इति कर्णवेधकालः ॥

अथ चूड़ाकर्म्मकालः ।

तत्र सोमः ।

संवत्सरे चूड़ाकरणं ।

विष्णुः ।

तृतीयेऽब्दे चूड़ाकरणं ।

लौगाक्षिः ।

तृतीयवर्षस्य भूयिष्ठे गते चूड़ां कारयेत् ।

बृहस्पतिः ।

चूड़ाकर्म्म चिवार्षिके ।

वैजवापः ।

त्रिवर्षे चूड़ाकरणम् ।

पारस्करः ।

संवत्सरस्य चूड़ाकरणं तृतीये वाऽप्रतिहते ।

मनुः ।

चूड़ाकर्म्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्म्मतः ।

प्रथमेऽब्दे तृतीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिचोदनात् ॥

साङ्ख्यगण्डो ।

संवत्सरे चूड़ाकर्म्म तृतीये वा वर्षे ।

यमः ।

ततः संवत्सरे वृत्ते चूड़ाकर्म्म विधीयते ।

द्वितीये वा तृतीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिचोदनात् ॥

ग्रन्थ-लिखितौ ।

तृतीये वर्षे चूड़ाकर्म पञ्चमेऽपि वा ।

ग्रह-याज्ञवल्क्यौ ।

चूड़ाकर्म यथाकुलं ।

आश्वलायनगृह्ये ।

तृतीये वर्षे चौलं यथाकुलधर्मं वा ।

लौगाचिः ।

शुद्धपक्षस्य पुण्याहे पर्वणि वा चूड़ाकरणम् ।

वैजवापगृह्ये ।

उदगयने आपूर्यमाणपक्षे पुण्याहे चूड़ाकर्म ।

आश्वलायनगृह्ये ।

उदगयने आपूर्यमाणपक्षे कल्याणे नक्षत्रे चूड़ाकर्म ।

आपस्तम्बः ।

जन्मावधि तृतीये वर्षे चौलं पुनर्वसाविति ।

जासः ।

आश्विनं अवणं स्वाती चित्रा पुष्य-पुनर्वसू ।

धनिष्ठा-रेवती-ज्येष्ठा-मृग-हस्तेषु कारयेत् ।

वार-नक्षत्रयोगेषु शुभेषु करणेषु च ॥

हस्तत्रयं मृगशिरः अवणत्रयञ्च

पुष्याश्विनी-स्व-शुभभानि पुनर्वसू च ।

चौरे तु कर्माणि हितान्युदयचरणे च

युक्तानि चोडुपतिना यदि शस्ततारा ॥

विषयविशेषः सर्वं नक्षत्रे ज्ञेयः ।

तथाच ज्योतिःशास्त्रे ।

नृपाज्ञया ब्राह्मणसम्पत्ते च
बन्धस्य मोचे क्रतु-दीक्षणे च ।
विवाहकाले मृत-सूतके च
सर्वेषु शस्तं चुरकर्म तेषु ॥

‘तेषु’ नक्षत्रेषु ।

इति चूड़ाकरणकालः ॥

अथ चूड़ाकर्मनिषिद्धकालः ।

व्यासः ।

नक्षत्रे न तु कुर्वीत यस्मिन् जातो भवेन्नरः ।
न प्रोष्ठपदयोः कार्यं नैवाग्नेयेषु भारत ।
दारुणेषु च सर्वेषु दुष्टतारान्तु वर्जयेत् ॥
वारं शनैश्चरादित्य-भौमानां रात्रिमेव च ।
तिथिं प्रतिपदं रिक्तां विष्टिञ्चैव विवर्जयेत् ॥

इति चूड़ाकर्मनिषिद्धकालः ।

अथ विद्यारम्भकालः ।

तच्च मार्कण्डेयः ।

प्राप्ते तु पञ्चमे वर्षे अग्रसुप्ते जनार्दने ।
षष्ठीं प्रतिपदञ्चैव वर्जयित्वा तथाष्टमीं ॥

रिक्तां पञ्चदशीञ्चैव सौरि-भौमदिनं तथा ।
 एवं सुनिश्चिते काले विद्यारम्भन्तु कारयेत् ॥
 पूजयित्वा हरिं लक्ष्मीं देवीं चापि सरस्वतीम् ।
 खविद्यासूत्रकारांश्च स्वां विद्याञ्च विशेषतः ॥
 ततः प्रभृत्यनध्यायान् वर्जनीयान् विवर्जयेत् ।
 अष्टमीद्वितयं चैव पचान्ते च दिनत्रयं ॥
 आशौच इन्द्रयात्रायां भूकम्पे राहुदर्शने ।
 व्यतीते चाप्यहोरात्रमुल्कापाते तथैव च ॥ इति ।
 इति विद्यारम्भकालः ।

अथोपनयनकालः ।

अत्र लौगाचिः ।
 सप्तमे वर्षे ब्राह्मणस्योपनयनं, नवमे राजन्यस्यैकादशे वैश्यस्य ।
 बौधायनः ।
 गर्भादिसंख्या वर्षाणां तदष्टमेषु ब्राह्मणमुपनयेत्, तदधिकेषु
 च राजन्यं, तस्मादधिकेषु च वैश्यं ।
 ग्रह-लिखितौ ।
 गर्भाष्टमे ब्राह्मणमुपनयेत् राजन्यमेकादशे द्वादशे वैश्यम् ।
 पैठीनसिः ।
 गर्भपञ्चमे ब्राह्मणमुपनयेत् गर्भाष्टमे वा, गर्भैकादशे राजन्यं
 गर्भद्वादशे वैश्यं गर्भषोडशे वा ।

दैवलः ।

प्रथमं मातापितृभ्यां गर्भाधानादिभिः संस्तुतो गर्भाष्टमे वर्षे
उपनयनार्हो भवति ।

मनु-ग्रन्थौ ।

गर्भाष्टमेषु कुर्वन्ति ब्राह्मणस्योपनायनं ।

एकादशे चत्रियस्य वैश्यस्य द्वादशे स्मृतं ॥

विष्णुः ।

गर्भाष्टमाब्दे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनं ।

गर्भस्यैकादशे राज्ञो गर्भस्य द्वादशे विश्वः ॥

विश्वामित्र-याज्ञवल्क्यौ ।

गर्भाष्टमेऽष्टमे वाब्दे ब्राह्मणस्योपनायनं ।

राज्ञामेकादशे शैके विश्वामित्रेके यथाकुलं ॥

उपनयनं ब्राह्मणस्य गर्भग्रहणादारभ्य जन्मतो वाष्टमे वर्षे कार्यं,
एकेन सह वर्त्तते इति सैकं तस्मिन्नेकादशे द्वादश इत्यर्थः, एके त्वा-
चार्या मन्यन्ते, यथाकुलं उपनयनं कार्यमित्यर्थः, अन्ये त्वेवं व्याचक्षते,
कुलस्थित्या गर्भाष्टमादिव्यवस्थां केचिन्मन्यन्ते, अत्र केचिदुपनायन-
शब्देनेहोपनयनमभिधीयत इत्याहुः, तदयुक्तं, उपनयनविषयप्रयो-
जकव्यापारस्योपनायनशब्दवाच्यत्वात् लक्षणायाञ्च कारणाभावात् ।

अत एवाह बुधः ।

गर्भाष्टमे वर्षे वसन्ते ब्राह्मणो आत्मानमुपनाययेत् । एकादशे
चत्रियो षोडशे द्वादशे वैश्योवर्षासु । तस्मादुपनायनादुपनयनमपि
विधीयते ।

हृदयस्थितिः ।

गर्भाष्टमेऽब्दे विप्रस्य चतस्यैकादशे तथा ।

वैश्यस्य द्वादशे वर्षे कार्यं मौञ्जीनिबन्धनं ॥

उपनयनं प्रकृत्य ब्राह्म-लिखितौ ।

द्विजातीनां वसन्तो ग्रीष्मः शरदितिकालः ।

वसन्तोग्रीष्मः शरदिति ऋतवोवर्णानुपूर्व्येण ।

आपस्तम्बः ।

वसन्ते ब्राह्मणमुपनयेत् ग्रीष्मे राजन्यं शरदि वैश्यं ।

तथा माघादयः पञ्च मासा उपनयने ग्राह्याः ।

तथाच ज्योतिःशास्त्रे ।

माघादिषु तु मासेषु मौञ्जी पञ्चसु शस्यते ।

एतच्च वर्णत्रयसाधारणं, तन्न युक्तं, तत्रैव ।

ऋतुर्वसन्तः शुभदोऽग्रजानां

ग्रीष्मो नृपाणाञ्च शरदिशास्त्रं ।

व्रतस्य बन्धे यदिवाखिलानां

माघादयः पञ्च भवन्ति मासाः ॥

एतच्च सर्ववर्णेषु ऋतुविषयं ।

यत उक्तं रत्नकोशे ।

यदि मासविशेषेण सर्वज्येष्ठस्य पुत्रक ।

उपनीतस्य विप्रस्य जड़त्वं मृत्युरेव च ॥

यजुःशास्त्रिणां सर्वत एवोपनयनं पुनर्वसन्तग्रहणं नियमार्थता-
दित्युक्तं ।

धर्मभाष्ये ।

चैत्रे वैशाखे वसन्ते च ।

तथाच श्रुतिः ।

मधुश्च माधवश्च वासन्तिकावृत्तं यदा मौन-मेषयोर्वसन्तः ।

तथाच ज्योतिःशास्त्रे ।

मृगादिराशिद्वयभानुभोगात्

षडर्त्तवः स्युः शिशिरो वसन्तः ।

श्रीशश्च वर्षा च शरच्च तद्वत्

हेमन्तनाम्ना कथितोऽत्र षष्ठः ॥

‘मृगः’ मकरः ।

बौधायनः ।

मौन-मेषयोर्मेष-वृषभयोर्वा वसन्तः ।

काम्योपनयनकालमाह गौतमः ।

नवमे पञ्चमे वा काम्यं गर्भादिसङ्ख्या वर्षाणां ।

एतच्च ब्राह्मणविषयं ।

यदाहाङ्गिराः ।

ब्रह्मवर्चसकामस्य पञ्चमेऽन्देऽयजन्मनः ।

आयुःकामस्य नवमे कार्यं मौञ्जीनिबन्धनं ॥

मनुः ।

ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे ।

अचिथ-वैश्वयोस्तु काम्योपनयनकालमाहाङ्गिराः ।

षष्ठे तथा द्वादशे च राज्ञो वृद्धिबलायुषोः ।

ईहायुषोस्तु वैश्वस्य अष्टमे च चतुर्दशे ॥

‘ईहा’ कथादिविषयचेष्टा । अत्र पूर्वार्द्धेन क्रम आदरणीयः ।
तथाच मनुः ।

राज्ञो बलार्थिनः षष्ठे वैश्वस्येहार्थिनोऽष्टमे ।

आपस्तम्बः ।

अथ काम्याः, सप्तमे ब्रह्मवर्चसकामं, अष्टमे आयुःकामं, नवमे तेजःकामं, दशमे अन्नाद्यकामं, एकादशे इन्द्रियकामं, द्वादशे पशु-
कामं, एतच्च वर्णत्रयसाधारणं तदुपनयनानन्तरमस्य विधानादित्युक्तं
तद्भाष्ये । तद्युक्तं । ब्रह्मवर्चसकामस्येत्यादिपूर्वप्रदर्शितमन्वङ्गिर-
सोर्वचनविरोधात्तस्मात् अन्नाद्यविधिद्वयमब्राह्मणविषयमुत्तरन्तु वि-
धिचतुष्टयं बाधकाभावाद् वर्णत्रयसाधारणमिति द्रष्टव्यं ।

ज्योतिःशास्त्रे ।

हस्तत्रये पुष्य-धनिष्ठयोश्च

पौष्णश्वि-सौम्यादिति-विष्णुभेषु ।

शस्त्रे त्रिथौ चन्द्रबलेन युक्ते

कार्यौ द्विजानां व्रतबन्ध-मोक्षौ ॥

गुरुर्भृगुसुतो भूमिपुत्रः शशधरात्मजः ।

स्युरेते ऋग्यजुःसामायर्वणामधिपाः क्रमात् ॥

शाखाधिपे बलिनि केन्द्रगते तु मौञ्जी-

बन्धस्तदीयदिवसेऽथ सुखान्नये च ।

अस्मिन् बलेन रहिते तु पुनर्द्विजानां

स्याद्वर्णसङ्करइति प्रवदन्ति सञ्ज्ञाः ॥

केन्द्रशब्दो व्याख्यातः प्रासादाद्यारम्भकालनिरूपणे ।

हस्तपत्रे शुभतिथौ व्रतबन्धराग्रिबलेन स्याद् दिवानां मौञ्जी-
बन्धः स्मरभवेदमस्य क्रियाहीनः^(१) ।

भवेत्क्रूरैर्जडैः पापः पाण्डु-यक्षामयान्वितः ।

मूर्खः शुक्रादिभोगेषु क्रमेणोदयवर्त्तिषु ॥

षट्कर्मकृत्प्रवरधौः सुरराज्यपुञ्यः

स्याद्दीक्षितो भृगुसुतेऽतिसुखी धनी च ।

अध्यापकः शशिसुते रविजेऽन्यसेवी

राजोपजीव्यहिमरोचिषि कर्कटस्थे ॥

शस्त्रास्त्रजीवी निपुणोवैश्ववृत्तिस्तु जायते ।

कण्टकस्यायिनि चोष्णीनन्दने व्रतबन्धने ॥

गुरौ केन्द्रे गते शुके नव-पञ्चमवर्त्तिनि ।

चन्द्र-शुक्रांशगे सर्वे सर्ववेदी भवेन्नरः ॥

सप्तांशगे कृतघ्नोविषयात् साचाङ्गवेगुरुद्रोही ।

विद्यार्थी शीलसंयुक्तः षष्ठेऽष्टमगे व्यसुः शशिनि ॥

जीवे सार्के निर्गुणो वित्तहीनः

क्रूरः सौरैश्चान्यगस्यापि सौम्यः ।

भानोः पुत्रे नाभासः स्या-

चक्रेन्दुः सौम्यवत्सर्वदा मे^(२) ॥

रत्नकोशे ।

(१) हस्तत्रय इत्यादिः क्रियाहीन इत्यन्तः पाठः सर्वेष्वस्मत्तत्त्वादर्श-
पुस्तकेषु एकजातीय एव वर्त्तते परन्त्वयं सर्वान्शे न परिशुद्धः ।

(२) सप्तांशग इत्यादिः सर्वदा मे इत्यन्तः पाठः आदर्शपुस्तकानाम-
परिशुद्धत्वेन न सम्यक् परिशोधितः ।

गृहे चन्द्रेऽस्तगे शुके निरंग्रे चैव भास्करे ।
 कर्त्तव्यं सोपनयनं नानध्याये गलपदे ॥
 राशेः प्रथमभागस्थितः सूर्यः 'निरंगः' ।
 चयोद्ग्रीचतुष्कश्च सप्तम्यादिचयं तथा ।
 चतुर्थे काकिनी प्रोक्ता अष्टावेते गलपदाः ॥
 इत्युपनयनविहित-निषेधकालौ ।

अथोपनयनगौणकालाः ।

तत्र मनुः ।

आ षोडशाद्ब्राह्मणस्य सावित्री नातिवर्त्तते ।
 आ द्वाविंशत् चचबन्धोरा चतुर्विंशतेर्विशः ॥
 आड्यमभिविधौ ।
 आह व्यासः ।

औपनायनिकः कालः परः षोडशवर्षिकः ।
 द्वाविंशतिपरोऽन्यः स्याच्चतुर्विंशतिमः परः ॥
 अवन्तिमिहिरोऽपि ।
 कन्दःसुपदाचरवदथ समुदाय उपनयनं ।
 ब्राह्मणस्य गायत्र्योपनयनं तस्यास्यैकस्मिन् पादेऽष्टाचराणि
 एवं च समुदाये षोडशे वर्षे पूर्णे उपनयनं ।
 एतच्चाभिविधौ उपपद्यते ।

अस्याप्यतिक्रमे पातित्यं यत्तदाह यमः ।

सावित्रीपतिता ब्राह्म्याः परिहार्याः प्रयत्नतः ।

याज्ञवल्क्यः ।

आ षोडशाद्द्वविंशाच्चतुर्विंशाच्च वत्सरात् ।

ब्रह्म-चच-विंशां काल उपनायनिकः परः ॥

अत ऊर्ध्वं पतन्त्येते सर्वधर्मवहिष्कृताः ।

सावित्रीपतिता ब्राह्म्या ब्राह्म्यस्तोमादृताः क्रमात् ॥

गङ्गा-लिखितौ ।

आ षोडशाद्ब्राह्मणस्यानतीतः कालो भवति आ द्वाविंशाद्वा-
जन्यस्य आ चतुर्विंशाद्वैश्यस्यातो निष्क्रान्तकालाः पतन्तीति श्रुतिः ।
पूर्वपूर्वात्तरकालातिक्रमेषु पतिता भवन्ति ब्राह्म्याः ।

गङ्गाः ।

षोडशाब्दानि विप्रस्य राजन्यस्य द्विविंशतिः ।

विंशतिः सचतुर्धा च वैश्यस्य परिकीर्त्तिता ।

नातिवर्त्तत सावित्री अत ऊर्ध्वं निवर्त्तते ॥

विज्ञातव्यास्तयोऽप्येते यथाकालमसंस्कृताः ।

सावित्रीपतिता ब्राह्म्याः सर्वधर्मवहिष्कृताः ॥

गौतमः ।

आ षोडशाद्ब्राह्मणस्य नात्ययः आ द्वाविंशात् चत्रियस्य आ
चतुर्विंशाच्च वैश्यस्य ।

बौधायनः ।

आ षोडशाद्द्वविंशाच्चतुर्विंशादनत्ययः ।

पैठीनसिः ।

द्वाविंश-षोडश-चतुर्विंशतिष्येत्यतीता विरुद्धकाला भवन्ति ।

ब्राह्मण-चत्रियविशाम्भेदकालो व्याख्यातः ।

यमः ।

आ षोडशात् तथा वर्षाद्ब्राह्मणस्याकृतात्मनः ।
 सावित्री नातिवर्त्तत अत ऊर्ध्वं निवर्त्तते ॥
 आ द्वाविंशात् चत्रियस्य त्रिष्टुप्च्छन्दो निवर्त्तते ।
 अत ऊर्ध्वं त्रयोऽप्येते यथाकालमसंस्कृताः ।
 सावित्रीपतिता ब्राह्म्या भवन्त्यार्थविगर्हिताः ॥

इत्युपनयनगौणकालः ।

अथानध्यायनिर्णयः ।

तचानध्यायाध्ययने दोषमाह लिखितः ।

किद्राष्टेतानि विप्राणां येऽनध्यायाः प्रकीर्त्तिताः ।
 किद्रेभ्यः स्रवति ब्रह्म ब्राह्मणेन यदर्जितम् ॥
 तत्काले तस्य रक्षांसि श्रियं ब्रह्म यशोबलम् ।
 सर्वमादाय गच्छन्ति वर्जयन्तीप्सितं फलम् ॥

शङ्खः ।

किद्रेष्वेवावतिष्ठन्ति ये केचित्पुरुषादयः ।
 तत्रस्था भ्रान्ति तद्ब्रह्म ब्राह्मणस्याल्पमेधसः ॥
 तत्काले तस्य रक्षांसि श्रियं ब्रह्म यशोबलं ।
 सर्वमादाय गच्छन्ति येऽनध्यायेष्वधीयते ॥

हारीतः ।

किद्राष्टेतानि विप्राणां येऽनध्यायाः प्रकीर्त्तिताः ।

हिंसन्ति राक्षसास्तेषु तस्मादेतानि वर्जयेत् ॥

विष्णुः ।

यस्मादनध्यायादधीतवेदमात्रं न फलप्रदम् तत्रानध्यायेऽध्ययने-
नायुवः परिचर्यो गुरु-शिष्ययोश्च तस्मादनध्यायान् वर्जयेत् ।

इन्द्र-नारदसंवादे ।

अनध्यायेष्वधीयानान् शक्र किं न हनिष्यसि ।

असुरास्ते दुरात्मानो ब्रह्मघ्ना ब्रह्मदूषकाः ॥

अनध्यायेष्वधीयन्ते न ते यान्ति स्ववैदिकं ।

मृताः स्वर्गं न गच्छन्ति किं नारद न ते हताः ॥

यमः ।

किद्राण्याहुर्दिजातीनां अनध्यायान् मनोषिणः ।

किद्रेभ्यः स्ववति ब्रह्म ब्राह्मणेन यदर्जितं ॥

आयुः प्रजां पशून्मेधां कृतमित्यकृतञ्च तत् ।

अनध्यायेष्वभ्यसता तेन ब्रह्म हतन्तथा ॥

तथा ।

अनध्यायेष्वध्ययने प्रज्ञामायुः प्रजां स्त्रियः ।

ब्रह्म वीर्यं अयन्तेजो निहन्तति यमः स्वयं ॥

मन्त्रवीर्यचयभयादिन्द्रो वज्रेण हन्ति च ।

ब्रह्मराक्षसां याति नरत्वं न पुनर्भवेत् ॥

आयुरस्य निहन्तामि प्रजां मेधां हराम्यहं ।

य उच्छिष्टाः प्रवदन्ति स्वाध्यायान् वाप्यधीयते ॥

अष्टमी हन्युपाध्यायं शिष्यं हन्ति चतुर्दशी ।

हन्ति पञ्चदशी मेधां तस्मात् पर्वाणि वर्जयेत् ॥
 प्रजापतौ हि तिष्ठन्ति सर्वा विद्याः सुपर्वसु ।
 तस्माद्भूर्मार्यकामो वा नैताः पर्वसु कीर्त्तयेत् ॥

मनुः ।

अमावास्या गुरुं हन्ति शिष्यं हन्ति चतुर्दशी ।
 ब्रह्माष्टमी-पौर्णमास्यौ तस्मात्ताः परिवर्जयेत् ॥

गौतमः ।

अमावास्यायाश्चाहोरात्रं द्वाहं वा यदा द्वे अमावास्ये तदा द्वाह-
 मनध्यायः ।

हारीतः ।

प्रतिपत्सु चतुर्दश्यामष्टम्यां पर्वणोर्दयोः ।
 श्रोऽनध्यायेऽथ सर्वर्थ्यां नाधीयीत कथञ्चन ॥

सूत्यन्तरे च ।

श्रोऽनध्याये सत्यथ रात्रावनध्यायः एकानध्याययुग्मेषु त्वपररात्रे
 नानध्यायः अनध्याययुग्मात् पूर्वदिनात्पररात्रे चेत्येके ।

पारस्करः ।

वाते अमावास्यायामिति ।

सर्वानध्याये द्युनिशमित्यनुवृत्तौ याज्ञवल्क्यः ।

पञ्चदश्यां चतुर्दश्यां अष्टम्यां राजसूतके ।

चतुसन्धिसु भुक्त्वा वा आद्विकं प्रतिगृह्य वा ॥

‘राजसूतके’ चन्द्र-सूर्योपरागे ।

अथ च त्रिरात्राकालिकाहोरात्राणां विकल्पः ।

तथाच मनुः ।

प्रतिगृह्य द्विजोविद्वानेकोद्दिष्टस्य केतनं ।

अहं न कीर्त्तयेद्ब्रह्म राहोरन्यत्र सूतके ॥

यावदेकोद्दिष्टसन्धौ गन्धोलेपश्च तिष्ठति ।

विप्रस्य विदुषोदेहे तावद्ब्रह्म न कीर्त्तयेत् ॥

धूप-चन्दन-गन्धादि यावत्तिष्ठति तावदनध्यायः, 'केतनं' निम-
ग्नणं, एकमुद्दिश्य एकोद्दिष्टं ।

शङ्खः ।

उपाध्याये राजनि च ओत्रिये च मृते सन्नद्धाचारिणि चन्द्रा-
र्कयोः राजदर्शने शक्रध्वजप्रपतने आचार्ये च मृते त्रिरात्रं ।

गौतमः ।

अकालिकनिर्घात-भूकम्प-राजदर्शनोल्कापातेषु ऋतुसन्धिषु य-
स्नास्त्रमिते अहमनध्यायमाहुः ।

'ऋतुसन्धिषु' ऋतूनां वसन्तादीनां सन्धिषु प्रतिपत्सु ।

तथाच रामायणे रामं प्रति हनुमदाख्यं ।

सा स्वभावेन तन्वङ्गी त्वदियोगाच्च कर्षिता ।

प्रतिपत्पाठशीलस्य विद्येव तनुताङ्गता ॥

श्लोकगौतमः ।

प्रदोषे च त्रयोदश्यां नाध्येयं प्रतिपत्सु च ।

अमावास्याष्टकायुष्ये सन्ध्यथोरुभयोरपि ।

अमावास्याप्रतिपदि क्षिप्रं विद्या प्रणश्यति ॥

अब्दयोः सन्धिः 'आब्दिकं', तद्वत् प्रतिगृह्य द्युनिश्चयनध्याय इत्यर्थः^(१) ।

तथाच वशिष्ठः ।

फलान्यापस्तिला भक्ष्या यच्चान्यच्छाद्विकं भवेत् ।

प्रतिगृह्यायनध्यायः पाण्यास्याः ब्राह्मणाः स्मृताः ॥

एतच्चैकोद्दिष्टव्यतिरिक्तविषयं तत्र पूर्वोदाहृतमनुवचनेन चिरा-
चविधानात् ।

गौतमः ।

आद्विनामकालिकं भोक्तृणां प्रतियहीदृणां च अन्नतान्नआद्व-
योगे च ततश्चाकालिकाहोरात्रयोर्विकल्पः ।

स्मृत्यन्तरे ।

नवआद्वभुक्तौ तु अन्नजरणपर्यन्तं ।

मनुः ।

प्राणि वा यदि वाप्राणि यत्किञ्चिच्छाद्विकं भवेत् ।

तदालभ्यायनध्यायः पाण्यास्याः हि द्विजाः स्मृताः ॥

जानातपः ।

पञ्चदशां चतुर्दशामष्टकासु महोत्सवे ।

प्रदोषे च त्रयोदशामष्टम्यां प्रतिपद्यपि ॥

पुराणात् ।

मेधाकामस्तयोदशां चतुर्थ्याञ्चैव सर्वदा ।

सप्तम्यान्तु प्रदोषे तु न स्मरेन्नापि कीर्त्तयेत् ॥

(१) अत्राब्दिकशब्दव्याख्यानेन पूर्वं आब्दिकशब्दवर्णितः कश्चित्
पाठः पतितः प्रतिभाति ।

प्रजापतिः ।

षष्ठी च दादशी चैव अर्द्धरात्रोननाडिकाः ।

प्रदोषे न लघीयीत तृतीया नवनाडिकाः ॥

अर्द्धरात्रघटिकायां नेत्यर्थः । नवनाडिका निशायामिति ज्ञेयं ।

‘प्रदोषे’ निशाप्रथमप्रहरे ।

गौतमः ।

निशायां चतुर्मुहूर्त्तः ।

एतच्च त्रयोदशीविषयं ।

तथाचोग्रनाः ।

त्रयोदशां प्रथमांस्तुर्यामान् नाधीयीतेति ।

द्वयः ।

प्रदोषपश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासरतो नयेत् ।

यामद्वयं शयानस्तु ब्रह्मभूयाय कल्प्यते ॥

आपस्तम्बः ।

आवण्यां पौर्णमास्यां अध्यायमुपाकृत्य मासप्रदोषे नाधीयीतेति ।

उदयेऽस्तमये वापि मुहूर्त्तत्रयगामि यत् ।

भेदितं तदहोरात्रं अनध्यायविदोविदुरिति ॥

साम्यविषयमेतत् ।

दिनान्तैकमुहूर्त्तं या या तिथिः त्रयगामिनी ।

त्रिमुहूर्त्ताधिका ह्येषा या तिथिर्वृद्धिगामिनी ।

नचत्रं तिथिवद्ग्राह्यं विपरीतमथोदये ॥

इति वचनात् ।

कैचिदाहुः कचिद्देशे यावद्भेदितनाडिकाः ।
 तावदेव त्वनध्यायोन तन्मिश्रदिनान्तरे ॥
 उपवास-व्रतादीनां तिथीनाहुस्तथैव ते ।
 चतुर्थ्यां पूर्वरात्रेषु नवनाडिषु दर्शने ॥
 नाध्येयं पूर्वरात्रे स्यात् सप्तमी च त्रयोदशी ।
 अर्द्धरात्रात्परं स्याच्चेदध्येयं पूर्वरात्रके ॥

नाधीयीतेत्यनुवृत्तौ शङ्खः ।

अष्टम्यां प्रदोष इति ।

पैठीनसिः ।

शुक्लचतुर्दश्यां सर्वासु चाष्टमीषु नक्तमनध्यायोऽष्टकावर्जं ।
 पुराणात् ।

महानवमी द्वादशी च माघमासस्य सप्तमी ।

प्रपठन्तं तथा कृष्ण ध्रुवं विद्या विनाशयेत् ॥

नृसिंहपुराणात् ।

महानवम्यां द्वादश्यां भरण्यामपि चैवं हि ।

तथाचयद्वितीयायां शिष्यं नाध्यापयेद्बुधः ।

माघमासे तु सप्तम्यां रथाख्यायान्तु वर्जयेत् ॥

'महानवमी' अश्वयुक्शुक्लपक्षस्य । 'महाद्वादशी' कार्तिकशुक्लपक्षस्य ।
 स्मृत्यन्तरे ।

भाद्रपदे मघा-भरण्योरनध्यायः सप्तम्यायोरेकादशी-द्वादश्याश्च
 आषाढी-कार्तिकी-फाल्गुनीसमीपस्यद्वितीयासु च अपरपक्षान्ते
 तथा द्वितीयायां च ।

नाधीयीतेत्यनुवृत्तौ गौतमः ।

कार्तिकी-फाल्गुन्याषाढीपौर्णमासीप्रभृतित्रिरात्रमित्यर्थः^(१) ।

अष्टकाशब्देनाष्टकाकर्माङ्गभूतसप्तम्यादित्रिरात्रमुपलक्ष्यते ।

अत्राष्टकां मघान्तामेवानध्यायनिमित्तामेवाहुः ।

पैठीनसिः ।

प्रौष्ठप्रभृतयः कृष्णे भवास्त्रिस्तोऽष्टका मार्गशिरःप्रभृतय इत्येके ।

शौनकस्तु ।

हेमन्त-शिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टका इत्याह ।

मनुः ।

अष्टकासु त्वहोरात्रमृत्तन्तासु च रात्रिषु ।

नारदीये ।

अयने विषुवे चैव अयने बोधने हरेः ।

अनध्यायस्तु कर्त्तव्यो मन्वादिषु युगादिषु ॥

मन्वादयो युगादयस्तु तन्निर्णये दर्शिताः ।

निशादयं दिवा रात्रौ संक्रमे दिवसद्वयं ।

अनध्यायं प्रकुर्वीत यावत्सोपपदा तिथिः ॥

तथा ।

सिता ज्येष्ठे द्वितीया तु आश्विने दशमी सिता ।

चतुर्थी द्वादशी माघे एताः सोपपदाः स्मृताः ॥

अहमित्यनुवृत्तौ याज्ञवल्क्यः ।

(१) ईदृशव्याख्यानेन पूर्व गौतमोक्तः पाठः लिपिकरप्रमादात् पतितः

इत्यनुमीयते ।

उपाकर्मणि चोत्सर्गे स्वशाखाश्रोत्रिये मृते इति ।

स्यत्यन्तरे ।

वेदसमापने प्रथमसन्ध्यासु तदहोरात्रं परेद्युरनध्यायः, द्वितीया-
दिसन्ध्यासु तु द्युनिशं काण्डोपक्रमणे वामाटकस्य काण्डसमापने
वापितकस्य मनुष्यप्रकृतौनाञ्च देवानां यजुर्भुक्तेत्येकपर्युषितैस्तण्डुलैरा-
समासेन वानध्यायेन, तथौषधिवनस्पतिमूलफलैर्यस्काण्डमुपायं कुर्वीत
यस्य वानुवाक्यं कुर्वीत न तदहरधीयीतोपाकरण-समापनयोश्च ।

मनुः ।

यथाग्नास्त्वन्तु कृत्वैवमुत्सर्गं कृन्दसां वह्निः ।

विरमेत् पक्षिणीं रात्रिं यद्वाप्येकमहर्निशम् ।

उपाकर्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्रं क्षपणं स्युतमिति ॥

उभयतोदिवसा रात्रिः पक्षिणी, एतेषां पक्षाणां स्वगृह्यानुसा-
रेण व्यवस्था ।

मनुः ।

विद्युत्स्तनितवर्षेषु महोष्णानाञ्च संश्वे ।

आकालिकमनध्यायमेतेषु मनुरब्रवीत् ॥

एतेषु विद्युदादिषु प्रत्येकमाकालिकं निमित्तकालादारभ्य
अपरेद्युर्यावत् स एव कालस्तावदनध्याय इत्यर्थः । अत्र विद्युदादित्रये
वर्षाभ्योऽन्यत्र सन्ध्याकालेऽनध्यायः ।

यदाह स एव ।

एतानभ्युदितान् विन्ध्यात् यदा प्रादुष्कृताग्निषु ।

तदा विन्ध्यादनध्यायं अनृतौ चाभ्रदर्शने ॥

‘प्रादुष्करणं’ विहरणं, तेन न सन्ध्याकाललक्षणा ।

आकालिकेत्यनुवृत्तौ गौतमः ।

स्तनयिन्नुवर्षविद्युतश्च प्रादुष्कृताग्निषु उत्कायां च सर्वदाकालिक
एवानध्यायः ।

यदाहापस्तमः ।

उत्कायामग्न्युत्पाते च सर्वासां विद्यानामाकालिकः ।

मनुः ।

चौरैरुपद्रुते ग्रामे संचासे चाग्निकारिते ।

आकालिकमनध्यायं विन्धात्सर्वाहुतेषु च ॥

‘अहुतेषु’ रुधिरवर्षेषु ।

यथाह वशिष्ठः ।

दिक्पर्वतानां दाहास्वेदभङ्गप्रपातेषूपल-रुधिर-पांशुवर्षेष्वाका-
लिकं । एतत् प्रबलपांशुविषयम् ।

याज्ञवल्क्यश्चनन्तात्कालिकानध्यायप्रतिपादकमल्पपांशुविषयं ।

स्मृत्यन्तरे ।

अग्न्युत्पाते चाकालवृष्टौ चाकालिकोऽनध्यायः ।

शङ्खः ।

निर्घात-भूमिवेगोत्कापात-दिग्दाह-पांशु-शोणित-मांसास्त्रि-
क-सदधिलाज-गौरवर्षेषु स्वस्थयनं कृत्वाभ्यञ्जनाक्रुष्टवान्तश्चमदुःखप्रद
शनेष्वेकोद्दिष्टसूतकमृतकेष्वधं प्रायश्चित्तं कृत्वा ब्राह्मगमनेष्व्यादीनि
दत्तानुज्ञाप्याधीयौरन् ।

विद्युदादित्रययोगपद्ये तु अहमनध्यायः ।

तथाच चिराचमित्यनुवृत्तौ गौतमः ।

वर्षविद्युत्स्नयिन्नुसन्निपात इति ।

एतद्वर्षाकालादन्यत्र ।

यदाहापस्तम्भः ।

विद्युत्स्नयिन्नुवृष्टिष्वपत्तौ यत्र सन्निपातेषु अहमनध्यायः
यावद्भूमिर्युदकेत्येके^(१) एकेन द्वाभ्यां चैतेषामाकालम् ।

अत्र भरदाजोऽपि ।

अग्न्युत्पाते पांशुवर्षे ग्रामेऽनध्ययनं भवेत् ।

आकालिकं चिराचन्तु सविद्युत्स्नयिन्नुके ॥

पैठीनसिः ।

एकादशाहं भुक्त्वा रात्राविन्द्रधनुर्दृष्ट्वा वज्रपतनादाचार्यमरणात्
सूर्याचन्द्रमसोरुपशवात्केतुदर्शन-निर्घात-भूमिचलनोदकेष्वेकस्मिन्
चिराचं । ओत्रियमरणे सन्ध्यास्तमिते करकापतने नीललोहित-
प्रादुर्भावे च ।

यदा तु वर्षाखेव सन्ध्यायां विद्युत्स्ननितञ्च तदा सज्योतिर-
नध्यायः ।

तथाच मनुः ।

प्रादुष्कृतेष्वग्निषु तु विद्युत्स्ननितनिखने ।

सज्योतिः स्यादनध्यायः शेषे रात्रौ यथा दिवा ॥

प्रातःसन्ध्यायां निमित्तोत्पादे सज्योतिर्थावत्सूर्यस्तावदेवानध्या-

(१) यावद्भूमिरत्यनुदकेत्येक इति ख० ।

योदिवैवेत्यर्थः । अपरस्यां तु यावन्नचत्राणि तावदेव । 'शेषे' वृष्टौ,
यथा दिवानध्यायस्तथा रात्रावपीत्यर्थः ।

हारीतः स्तनिते विशेषमाह ।

सायंसन्ध्यास्तनिते रात्रौ नाधीयीरन्, प्रातःसन्ध्यास्तनिते
त्वहोरात्रम् ।

आपस्तम्बः ।

सन्धौ घनस्तनिते रात्रौ स्वप्नपर्यन्तं विद्युत्तुषसि यावता वा
क्षणा रोहिणी वा सर्पते श्रम्याप्रासाद्विजानीयादेतस्मिन् काले
विद्योतमानायां सप्रदोषमहरनध्यायोऽङ्गोऽपररात्रे स्तनयिन्नुनार्द्धरा-
त्रादित्येके गवाञ्चावरोधा इति ।

'सन्धौ' अहोरात्रसन्धिलक्षितकाले, 'घनस्तनिते' मेघधाने,
रात्रिमनन्तरां नाधीयीत 'स्वप्नपर्यन्तं' स्वप्नान्तं यावत्, अन्येद्यु-
त्यानादित्यर्थः । 'उषसि' उषस्यपररात्रे, 'विद्योतमानायां विद्युतिः',
अथवा श्रम्याख्यप्रासपरिमिते देशे स्थिता गौः क्षणा लोहिता वा
सर्पते यदा तदा प्रदोषसहितमहरनध्यायोऽङ्गोऽपररात्रे स्तनयिन्नुना
गर्जितेन निमित्तेन सप्रदोषमहरनध्याय इत्यर्थः^(१) ।

निर्घातादिषु वर्षास्वाकालिकोऽनध्यायो मनुनोक्तः ।

निर्घाते भूमिचलने ज्योतिषां चोपसर्जने ।

एतानाकालिकान् विन्द्यादनध्यायानृतावपि ॥

(१) आपस्तम्बग्रन्थादुद्धृतः पाठः तद्याख्यापाठश्च आदर्शानुरूप एव
मुद्रितः, परन्त्वयं न सम्यक् परिशुद्धत्वेन प्रतिभाति ।

‘निर्घातः’ आन्तरिचोर्ध्वनिविशेषः, ‘ज्योतिषामुपसर्जनं’ सूर्या-
चन्द्रमसोः परिवेषः, ग्रहयुद्धादि वा ।

याज्ञवल्क्यः ।

सन्ध्यागर्जितनिर्घातभूकम्पोल्कानिपातने ।

समाप्य वेदं द्युनिशमारण्यकमधीत्य च ॥

‘द्युनिशं’ अहोरात्रं । ततश्चाकालिकाहोरात्रयोरत्र विकल्पः ।

यत्तु मनुवचनं ।

शक्रध्वजनिपाते च उल्कापाते तथैव च ।

अनध्यायस्तिरात्रन्तु भूमिकम्पे तथैवच ॥ इति ।

तदुल्का-विद्युतोः सहभावे वेदितव्यं, उल्का-विद्युत्समासे त्रिरात्रं,
“कर्णश्रवेऽनिले रात्रौ दिवा पांशुसमूहने । एतौ वर्ज्यावनध्यायावध्या-
यज्ञाः प्रचक्षते” ॥ कर्णमन्तरेण श्रवणासम्भवादतिशयोऽत्र विवक्षितः,
दिवा वातसमूहने इति वा पाठः ।

याज्ञवल्क्यः ।

अहं प्रेतेष्वनध्यायः शिष्यत्विगुरु-बन्धुषु ।

गुरुराचार्यान् मुख्यः तत्र दशाहविधानात्, “त्रिरात्रमाहु-
राशौचं आचार्यं संस्थिते सति” । बन्धवोत्रासपिण्डा ग्राह्याः सपिण्डेषु
दशाहविधानात् ।

शिष्यत्विगादिषु वसिष्ठेनाहोरात्रमुक्तं ।

आचार्यपुत्रशिष्यभार्यास्त्रहोरात्रमृत्विगयो निसम्बद्धेषु ।

‘अयो निसम्बद्धाः’ मातुलादयः ।

अहोरात्रमित्यनुवृत्तौ गोभिलः ।

सब्रह्मचारिणि प्रेते प्रेते भूमिपताविति ।

स्यत्यन्तरे श्वानुगमनपरिचरणेषु चकोरश्वदग्ने चाहोरात्रं ।
यमः ।

न गर्जिते नास्त्वमिते तथा चटचटायिते ।

न चन्द्रार्कोपरागे तु न राजव्यसने तथा ।

समानविद्ये च मृते तथा सब्रह्मचारिणि ॥

श्वदीनामध्येदमध्यगमनेन गौतमेनानध्ययनमुक्तं ।

अन्तरा गमने पुनरुपसदनं नकुलसर्प-मण्डूक-मार्जारानां अह-
मुपवासो विप्रस्य प्राणायामो दृढप्राशनं चेतरेषां श्मशानाध्ययने
चैवं येन केनचिदन्तरा गमने कृते उपसदनं कार्यं ।

‘उपसदनं’ पाणिना पाणिमुपसंगृह्येत्यादिना यत्प्रत्यहं विहितं
पुनस्तदेव कार्यं, श्वाद्यन्तरागमने शिष्योपाध्याययोस्त्यहमुपवासाः
सहवासौ भवतोऽपि त्रिरात्रमेव ।

तथाच हारीतः ।

श्व-गोमायु-मार्जार-सर्प-नकुल-मूषिकानुवृत्तावेतेषामेवाधीया-
नानामन्तरा गमने त्रिरात्रमुपवासः अहश्च विनिवसेदित्युक्तत्वात् ।
तथाच अहमनध्यायः ।

अहमुपवाससमर्थं तु वसिष्ठ आह ।

मार्जार-नकुल-व्याघ्राणां त्वहोरात्रमत्राभोजनमिति प्रकृत उप-
वासः मार्जारान्तरगमने दृढं प्राश्य अहमुपवसेत् ।

आपस्तम्बः चाण्डालादिव्याधौ षण्मासमनध्ययनमाह ।

चाण्डाल-स्वपाक-श्वश्रस्य च षण्मासान् अनध्याय इत्यनुवर्त्तते ।

हस्तिव्याघ्रयोस्त्वन्तरा गमने संवत्सरमनध्याय इत्याह स एव ।

यदि हस्ती संवत्सरो व्याघ्रस्तथैव च ।

याज्ञवल्क्यः ।

पश्चादिगमनेनाहोरात्रमनध्ययनमाह ।

पशू-मण्डूक-नकुल-श्व-मार्जार-मूषकैः ।

कृतेऽन्तरे त्वहोरात्रं शक्रपाते तथोच्छ्रये ॥

शक्रपातोच्छ्रयकालश्च पूर्वं दर्शितः ।

पुराणात् ।

मासि भाद्रपदे राजन् शक्रयष्टिप्रवर्त्तनं ।

उत्थापनं प्रसिद्धं यत् तदानध्याय उच्यते ॥

मनुः ।

पशू-मण्डूक-मार्जार-श्व-सर्प-नकुलाखभिः ।

अन्तरा गमने विन्द्यादनध्यायमहर्निशं ॥

अन्ये त्वाहुः ।

काकोलूक-कुक्कुट-मूषक-मण्डूकाद्यन्तरागमने सति दिनद्वितयं दिनान्ते रात्रौ चेद्रात्र्यन्तमनध्यायः । शूद्र-मूषक-सर्प-नकुलादौ अहोरात्रं श्व-मार्जारयोश्च, प्रथमाध्ययने तु श्व-नकुल-सर्प-मण्डूक-मार्जारिणां अहमुपवासो विप्रवासश्च । आरण्यमार्जार-सर्प-नकुल-पञ्चमजात्यादौ चिरात्रं । खर-वाराहोद्गादिचण्डालादिसूतिकोद-क्योत्सवादौ मासं । अवि-गवयाजादिव्याघ्र-नास्तिकादौ त्रिमासं । गज-गण्ड-सारस-सिंह-व्याघ्र-महापापि-कृतघ्नावेक्षणमनध्यायः, स्वा-ध्यायस्य प्रवचने प्रवर्त्तमानेऽन्तरा गतौ आधि-व्याधि-मृत्यु-विघ्न-

पापानि गुरु-शिष्ययोः ।

स्मृत्यन्तरे ।

सर्वकुत्सितगन्धे च परिखाते सभासु च ।
अभ्यङ्गे स्नानकाले च महावेदेऽतिकम्पने ॥
गो-विप्ररोधने सर्वराष्ट्रेषु आद्वपङ्क्तिषु ।
शास्त्रलस्य मधूकस्य कोविदार-कपित्थयोः ।
स्नेहातकस्य च्छायायाञ्चेति तात्कालिकान्विदुः ॥

याज्ञवल्क्यः ।

श्व-क्रोष्टु-गर्दभोलूक-साम-वाणार्त्तनिखने ।
अमेध्यश्वशृङ्गान्धश्वानपतितान्तिके ॥
देशे शुचावात्मनि च विद्युत्स्तनितसंज्ञवे ।
भुक्त्वाऽर्द्रपाणिरभोऽन्तरर्द्धरात्रेऽतिमारुते ॥
पांशुवर्षे दिशां दाहे सन्धानीहारभीतिषु ।
धावतः पूतिगन्धे च शिष्टे च गृहमागते ॥
खरोद्ग-यान-हस्त्यश्व-नौ-वृचेरिणरोहणे ।
सप्तत्रिंशदनध्यायानेतांस्तत्कालिकान् विदुः ॥
श्वादीनां शब्दे श्रूयमाणे तावत्कालमनध्यायः, 'क्रोष्टा' गोमायुः,
सामशब्दे तु ऋग्यजुषोरनध्यायः ।

यदाह यमः ।

सामशब्देनर्ग-यजुषी .मारुते वाति चायति ।

मनुरपि ।

सामध्वनौ ऋग्यजुषी नाधीयीत कदाचन ।

अत्र हेतुमाह ।

ऋग्वेदो देवदेवत्यो यजुर्वेदस्तु मानुषः ।

सामवेदः स्मृतः पित्र्यस्तस्मात्तस्याशुचिर्ध्वनिः ॥

अङ्गिराः ।

ऋग्नानिकानां देवानां सामवेदेन नित्यग्रः ।

क्रियते यजनं यस्मात् तस्मात् तस्याशुचिर्ध्वनिः ॥

अर्थवादमात्रमेतत् ।

तदाह स एव ।

यस्मात् ध्वनिरमूर्त्तोऽत्र मुख्यार्थो नैव विद्यते ।

तस्य तस्मान्निदानमात्रं प्रोक्तमिदमर्थवादेन निदानं प्रतिषेध-
निमित्तमात्रं ।

एवमृगादिनिखने साम्नामनध्यायः ।

तथाचापस्तम्बः ।

शाखान्तरध्वनौ च साम्नामनध्यायः ।

‘वाणः’ वीणाविशेषः । ‘आर्त्तः’ दुःखितः ।

मनुरपि ।

नीहारे वाणशब्दे च सन्ध्ययोरुभयोरपि ।

‘नीहारे’ धूमिकायां ।

गौतमः ।

वाण-भेरी-मृदङ्ग-गर्दार्त्तशब्देषु ।

‘गर्दः’ शकटं ।

अनध्यायानुवृत्तौ बौधायनः ।

नृत्य-गीत-वादित्र-रुदितशब्देषु तावन्तं कालमार्त्तं च ।

गोभिलः ।

गीत-वादित्ररुदितानि वा तेषु तत्तत्कालं ।

आपस्तम्बः ।

श्व-गर्दभनादाः शालावृक-दन्ति-काकोलूकशब्दाः पृथुवादित्र-
शब्दा रोदन-गीतसामशब्दाश्च एतेषु तत्कालमनध्यायः ।

अमेधादीनां 'अन्तिके' समीपे, 'अन्त्याः' शूद्रनिष्ठाः ।

विष्णुरपि ।

न शूद्र-पतितयोः समीपे न देवायतने श्मशाने चतुष्पथे शुचो-
र्दकान्ते पीठोपहतपादोनाचान्तो न विरक्तोनाजीर्णः ।

प्रचेताः ।

चतुष्पथ-महापथसंक्रमोद्यानेषु न देवसमीपेऽधीयीत ।

मनुः ।

नाधीयीत श्मशानान्ते ग्रामान्ते गोव्रजेऽपि च ।

वसित्वा मैथुनं वासः आद्विकं प्रतिगृह्य च ॥

'अन्तः' समीपं, 'मैथुनं वासः' येन सह मैथुनमाचरितं
तदासः परिधायेत्यर्थः, एतदनिर्णितवासोविषयं ।

अतएव यमः ।

वासस्यपि ह्यनिर्णिते मैथुनाचरिते सदा ।

वसिष्ठः ।

मैथुनव्यपेतायां शय्यायां वाससा मैथुनव्यपेतेनानिर्णितेन ग्रामा-
न्तरे कर्दितस्य कर्दिते त्वहोरात्रमनध्यायः ।

गौतमः ।

सकलोपाहित-वेदसमाप्ति-च्छर्दि-आद्ध-मनुष्ययज्ञ-भोजनेष्वहो-
रात्रं । अग्न्युत्पातः 'उपाहितः', 'मनुष्ययज्ञः' यात्रादिनिमित्तं ग्राम-
भोजनं । मनुष्यप्रभृतीनाञ्च भुक्तौ चाहोरात्रं स्वप्नान्तमित्येके ।

दृतं प्राश्य वाधीयीतेत्याहापस्तम्बः ।

हर्दयित्वा स्वप्नान्ते सर्पिर्वा प्राश्य ।

'स्वप्नान्तं' ओदयादित्यर्थः ।

मनुः ।

नित्यानध्याय एव स्याद्ग्रामेषु नगरेषु च ।

धर्मनैपुण्यकामानां पूतिगन्धेषु सर्वतः ॥

ये गृहीतविद्यास्तो धर्मनैपुण्यकामाः, इतरे विद्यानैपुण्यकामाः
तेषां ग्रामेऽप्यध्ययनं विरुद्धं ।

अतएव वसिष्ठः ।

नगरे तु कामं गोमयपर्युक्षिते परिलिखिते वेति ।

अतएव मनुराह .

अन्तर्गतशवे ग्रामे वृषलस्य च सन्निधौ ।

अनध्यायोक्त्यमाने समवाये जनस्य च ॥

'वृषलः' अत्राधार्मिकः "न शूद्रजनसन्निधाविति शूद्रसन्निधा-
नेऽध्ययनस्य तेनैव निषिद्धत्वात् ।

वसिष्ठोऽपि ।

सन्ध्यास्वाशौचे दिवाकीर्त्यन्त इति ।

'दिवाकीर्त्यन्ते' चाण्डालग्रामे नाधीयीतेत्यर्थः ।

गौतमः ।

नित्यमेके नगरे ।

प्रचेताः ।

चतुष्पथ-महापथेषु राजोद्यानेषु न देवसमीपेऽधीयीत ।

गौतमः ।

श्रमशान-ग्राम-महापथाग्रौचेध्विति ।

श्रमशाने तु विशेषमहापस्तम्बः ।

श्रमशाने सर्वतः शम्पाप्रासाद्गामेणाध्यवसिते क्षेत्रेण वा नान-
धायोज्ञायमाने तु तस्मिन्नेव देशे नाधीयीत । श्रमशानवत् क्षुद्र-
पतितौ समानागार इत्येके । शूद्रायान्तु प्रेक्षण-प्रातप्रेक्षणयो-
रेवानध्यायः । तथान्यस्यां स्त्रियां वर्णव्यतिक्रान्तायां मैथुने विद्युत्-
स्तम्बस्तनितसंज्ञवे ।

न वृक्षस्थो न तीर्थस्थो नाप्सु नौषु सभासु च ।

बहुसंकीर्णमध्ये च नाधीयीत कदाचन ॥

शङ्खः ।

नाधीयीताभियुक्तोऽपि यानर्गो न च गोगतः ।

देवायतन-वल्मीक-श्रमशान-वनसन्निधौ ॥

मनुः ।

नाधीयीताश्चमारूढो न वृक्षं न च हस्तिनं ।

न नावं न खरं नोद्वं नेरिणस्थोन यानगः ॥

शयानः प्रौढपादश्च कृत्वा चैवावसव्यिकां ।

नाधीयीतामिषज्जग्ध्वा सूतकान्नाद्यमेव च ॥

न विवादे न कलहे न सेनायां न सङ्गरे ।

न भुक्तमात्रे नाजीर्णे न वमिता न सूतके ॥

‘ईरिणं’ ऊषरं । ‘प्रौढपादः’ अवसक्तिका-जान्वोर्मध्यस्थ च
वस्त्रादिना वेष्टनं । ‘भुक्तमात्रे’ यावदार्द्रपाणिरित्यर्थः ।

उदके तु न धर्मार्थं जपनिषेधः किं तर्हि अपूर्वग्रहणार्थं, एते
त्वादरार्थाः, नान्येष्वनध्यायेषु मानसाभ्यनुज्ञेति केचित् । अपरे तु
मानसमन्विच्छन्ति ।

तथाच बौधायनः ।

अन्येषु चाद्भुतोत्पातेष्वनध्यायोऽन्यत्र मानसात् ।

‘मानसः’ विजन-मरणयोरनध्यायः ।

मनुः ।

उदके मध्यरात्रौ च विष्णून् परिवर्जयेत् ।

अच्छिष्टः आद्भुक्तौ च मनसापि न चिन्तयेत् ॥

गौतमः ।

ऊर्द्धं भोजनादुत्सवे प्राधीतस्य च उत्सवे उपनयनादूर्ध्वं
भोजनादहोरात्रमनध्यायः ।

‘प्राधीतस्य’ अध्ययने प्रथमं प्रवृत्तस्य, भोजनादूर्ध्वमनुत्सवेऽपि
पूर्ववदनध्यायः ।

स्मृत्यन्तरे ।

शोभनगृहे शोभनदिवसे वानध्यायः विवाह-मौञ्जीबन्धन-
प्रतिष्ठोद्यापनादिषु मार्जनसंमार्ष्टः सपिण्ड-सगोत्राणामनध्यायः ।
यज्ञे चानुबन्धात् अलिजामाचार्याणाञ्च ।

मनुः ।

पांशुवर्षे दिशां दाहे गोमायुविरुते तथा ।

श्व-खरोद्रे च हवति पङ्क्तौ च न पठेत् द्विजः ॥

यमः ।

श्रिवारुतं तथा श्रुत्वा सन्ध्ययोर्न द्विजोत्तमः ।

नापराह्णे न मध्याह्णे नार्द्धरात्रे कदाचन ॥

शिष्टे च गृहमागते तदनुज्ञावधिरनध्यायः ।

तथाच यमः ।

आगतज्ञातिथिं दृष्ट्वा नाधीयीतेव बुद्धिमान् ।

अभ्यनुज्ञापिते तस्मिन्मध्येयं तु प्रयत्नतः ॥

मनुः .

अतिथिज्ञाननुज्ञाय मारुते वाति वायति ।

रुधिरे च श्रुते गात्रात् शस्त्रेण च परिचते ॥

ब्राह्मणागमनेऽर्थादीनि दत्त्वाभ्यनुज्ञाप्याधीयीरन् ।

आपस्तम्बः ।

ब्रह्म घोषमाणौ मलवदाससेच्छन् सभाषितुं संसतोऽध्येतुर्ब्राह्मणान् सभाष्यतया सभाषेत सभाषित्वा ब्राह्मणो नैव सभाष्याधीयीत, तथा ओत्रियाध्यागमेऽधिजिगांसमानोऽधीयानोवानुज्ञाप्याधीयीताध्यापयेद्वा गुरुसन्निधौ वाधीहि भो इत्युक्तोऽधीयीताध्यापयेदोभयतः उपसंग्रहणमधिजिगांसमानस्याधीत्य वाधीयानेषु वा यत्रान्योव्यपेयादेतमेव शब्दमुत्सृज्याधीयीत ।

तथानृतावभ्रदर्शनेऽप्यनध्यायमाह ।

गौतमः ।

अभ्रदर्शने चापत्ताविति ।

‘अभ्रं’ जलधरोमेघः ।

यमः ।

स्नेहातकस्य द्वायायां शास्त्रलेर्मधुकस्य च ।

कदाचिदपि नाध्येयं कोविदार-कपित्थयोः ॥

यत्तु मनुनोक्तं ।

द्वावेव वर्जयेन्नित्यमनध्यायौ प्रयत्नतः ।

स्वाध्यायभूमिश्चाशुद्धामात्मानश्चाशुचिं द्विजः ॥ इति ।

तद्ब्रह्मयज्ञाध्ययनविषयं ।

तथाच ब्रह्मयज्ञं प्रकृत्य तैत्तरीयकाः समामनन्ति ।

तस्य वा एतस्य ब्रह्मयज्ञस्य द्वावनध्यायौ यदात्माऽशुचिर्यदेश-
इति ।

अतएव मनुरपि ।

वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैतिके ।

नानुरोधोऽस्यनध्याये होममन्त्रेषु चैव हि ॥

‘वेदोपकरणानि’ अङ्गानि, ‘नित्यस्वाध्यायः’ ब्रह्मयज्ञसम्बन्धौ,
होममन्त्रग्रहणं वलियज्ञादिमन्त्राणामप्युपलक्षणं ।

नैतिके नास्यनध्यायो ब्रह्मसत्तु तत् स्मृतं ।

ब्रह्माङ्गतिङ्गतिं पुण्यमनध्यायवषट्कृतं ।

अपूर्वग्रहणार्थं वानध्यायो न तु कर्मणि ॥

प्रयोगशौनकोऽपि ।

नित्ये जपे च काम्ये च क्रतौ पारायणेऽपि च ।

नानध्यायोभवेदेवं ग्रहणे चाह यो स्मृतः^(१) ॥ इति ।

पुराणात् ।

शिष्योऽध्ययनञ्च कुर्वन्ननध्यायान् विवर्जयेत् ।

अध्यापनञ्चापि कुर्वन् अनध्यायान् विवर्जयेत् ॥

मनुः ।

दुमान्नित्यमनध्यायानधीयानो विवर्जयेत् ।

अध्यापनञ्च कुर्वाणः शिष्याणां विधिपूर्वकं ॥

तथा ।

प्रणवव्याहतीनाञ्च सावित्र्याः शिरसः सदा ।

नित्ये नैमित्तिके कार्ये व्रते यज्ञे क्रतौ तथा ॥

प्रकृते कामकार्ये च नानध्यायाः स्मृतास्तथा ।

देवतार्चनमन्त्राणां नानध्यायः स्मृतस्तथा ॥

तथा ।

चतुर्दश्यष्टमी-पर्व-प्रतिपत्स्वेव सर्वदा ।

दुर्मधसामनध्यायस्त्वनन्तरा गमनेषु च ।

तत्र विस्मृतिशीलानां ब्रह्मवेदप्रपाठिनां ॥

चतुर्दश्यष्टमी-पर्व-प्रतिपद्वर्जितेषु च ।

वेदाङ्ग-न्याय-मीमांसा-धर्मशास्त्राणि चाभ्यसेत् ॥

गौतमः ।

प्रतिविद्यं यावत्समामनन्ति तथा चतुष्पथे भोजनोत्तरकालं

(१) “ग्रहणे चाह यो स्मृतः” इत्ययं पाठः न समीचीनो विभाति ।

कन्दोगानामनध्यायः, तथाच प्राग्भोजनीयात् प्रादादधीयारण-
गेयानि ।

आपस्तम्बः ।

यथोक्तमन्यदत्तपरिषत्त्वपि ।

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवीयसमस्तकरणाधीश्वरसक-
लविद्याविष्णारदश्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ
परिशेषखण्डे कालनिर्णये अनध्यायकालनिर्णयः ।

अथ केशान्तकर्मकालः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

केशान्तस्यैव षोडशे ।

‘केशान्तः’ गोदानाख्यं कर्म, एतच्च ब्राह्मणविषयं ।

यदाह मनुः ।

केशान्तः षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते ।

राजन्यवन्धोर्द्वाविंशे वैश्यस्य द्वाधिके ततः ॥

ज्योतिःशास्त्रे ।

यान्युक्तानि चौरेषु भानि तान्येव चूडाकरणे ।

उपनयने गोदाने केशान्ते च शस्तानि ॥

इति केशान्तकर्मकालः ।

अथ ब्रह्मचर्यकालविधिः ।

तत्रापस्तम्बः ।

उपेतस्याचार्यकुले ब्रह्मचारिवासोऽष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि पादो-
नमर्द्धेन त्रिभिर्वा द्वादशावराद्धं न ब्रह्मचारिणोवरोपवासोऽस्ति ।

त्रिभिः पादैरुनं द्वादशवर्षाणीत्यर्थः, एतच्चाशक्तविषयं ।

यदाह देवलः ।

अतः परमष्टाचत्वारिंशद्वार्षिकीं वेदव्रतचर्यामातिष्ठेत् अशक्तश्चेत्
षट्त्रिंशद्वार्षिकीं चतुर्विंशतिवार्षिकीं चेति ।

एतत्प्रतिवेदविषयं ।

यदाह थमः ।

वसेद्द्वादशवर्षाणि चतुर्विंशतिमेव वा ।

षट्त्रिंशत् वा वर्षाणि प्रतिवेदं व्रतं चरेत् ॥

बौधायनोऽपि ।

अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि वेदब्रह्मचर्यमाचरेत्, चतुर्विंशति द्वादश वा प्रतिवेदं संवत्सराद्धं वा प्रतिग्रहणाद्वा जीवितस्यास्थिरत्वात् छप्पकेग्रोऽग्नीनादधीतेति श्रुतेः ।

पैठीनसिः ।

द्वादशवर्षाण्येकवेदे ब्रह्मचर्याञ्चरेत् प्रतिद्वादशं वा सर्वेषु ग्रह-
'शन्ते वा ।

ग्रह-लिखितौ ।

द्वादश द्वादशवर्षाणि वा प्रतिवेदं यावद्ग्रहणं वा वेदस्य
तावत् ब्रह्मचर्यमाचरेत् ।

मनुः ।

षट्त्रिंशदाब्दिकं चर्यं गुरौ चैविद्यकं व्रतं ।

तदर्द्धे पादिकं वापि ग्रहणान्तिकमेव वा ॥

अस्यार्थः ।

चैविद्या च्छग्यजुःसामाख्यवेदत्रयविषयं, तत् षट्त्रिंशदाब्दिकं
कार्यमेव प्रतिवेदं द्वादशवर्षाणि ब्रह्मचर्यमित्युक्तं भवति, अर्द्धिकपक्षे
प्रतिवेदं षड्वर्षाणि, पादिकपक्षे तु चौष्टेव ।

याज्ञवल्क्यः ।

प्रतिवेदं ब्रह्मचर्यं द्वादशाब्दानि पञ्च वा ।

ग्रहणान्तिकमित्येके ।

इति ब्रह्मचर्यकालनिर्णयः ।

अथ समावर्तनकालः ।

तत्र दत्तः ।

स्वीकरोति यदा वेदं धत्ते वेदव्रतानि च ।

ब्रह्मचारी भवेत्स्नातस्ततः पश्चाद्गृही भवेत् ॥

वेदस्वीकरणं वेदार्थविचारस्याप्युपलक्षणं ।

तथाच स्मृत्यन्तरे ।

वेदमधीत्य च्छन्दोविषयानर्थान् बुद्ध्वा स्नायात् ।

तथाच व्यासः ।

न वेदपाठमात्रेण सन्तोषं कारयेद्गुरुं ।

पाठमात्रावसानस्तु पङ्के गौरिव सौदति ॥

यथा पशुर्भारहारी न तस्य लभते फलं ।

द्विजस्तदर्थानभिज्ञो न वेदफलमश्नुते ॥

वेदस्याध्ययनं सर्वं धर्मशास्त्रस्य चापि यत् ।

अजानतोऽर्थं तत्सर्वं तुषाणां कण्डनं यथा ॥

योऽधीत्य वेदविद्विप्रो वेदार्थं न विचारयेत् ।

स सान्वयः पशुसमः^(१) पात्रतां न प्रपद्यते ॥

अधीत्य यत्किञ्चिदपि वेदार्थाधिगमे रतः ।

स ब्रह्मलोकमाप्नोति ब्रह्मानुष्ठानसिद्धितः ।

श्रुतहीनधनः सोऽपि यन्नेहामुत्र तद्भवेत् ॥

तथा ।

ज्ञानं कर्म च संयुक्तं अद्भुता कल्पितं यथा ।

अधीतं श्रुतमंयुक्तं तथा श्रेष्ठं न केवलं ॥

पाठमाचरतान्नित्यं द्विजातींश्चार्थवर्जितान् ।

पशूनिव च तान्प्राज्ञो वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत् ॥

शृङ्गपादमप्यधीत्यान्तर्न्यायतस्तु तदर्थवित् ।

सम्यग्ब्रतानि संसेव्य समावर्त्तनमर्हति ॥

एतत्समर्थविषयं एकैकसमाप्तावपि स्नानविधानात् ।

तत्र हारौतः ।

त्रयः स्नातका भवन्ति विद्यास्नातको व्रतस्नातको विद्या-व्रतस्नातकश्चेति ।

यः समाप्य वेदमसमाप्य ब्रतानि समावर्त्तते स विद्यास्नातकः, यस्तु समाप्य ब्रतानि असमाप्य वेदं स व्रतस्नातकः, यः पुनरुभयं समाप्य स विद्या-व्रतस्नातकः ।

याज्ञवल्क्यः ।

गुरवे तु वरं दत्त्वा स्नायीत तदनुज्ञया ।

वेदं ब्रतानि वा पारं नीत्वा त्वभयमेव वा ॥

आपस्तम्बेद्ययान्नाथीत्येके^(१) तथा ब्रतेनाष्टाचत्वारिंशत्परिमाणेन विद्याव्रतेन चेत्येके, आधानाद्युपरिज्ञात्वाच्छ्रिषवणमुदकमुपसृष्टञ्जनग्निसिपक्कटद्विरस्थायोगस्थानासतिकः संवत्सरमेतद्ब्रतञ्चरेत् एतदष्ट-चत्वारिंशत्सम्भितमित्याचक्षते ।

व्यासः ।

गुरुशुश्रूषया विद्यां सम्प्राप्य विधिवत् द्विजः ।

(१) पाठोऽयं न समीचीनो विभाति ।

स्वायीत तदनुज्ञातो दत्तास्मै दक्षिणां हि गां ॥

गौतमः ।

विद्यान्ते गुरुरर्थेन निमन्त्र्यः कृतानुज्ञातस्य स्नानमिति ।

विद्यान्ते गुरुरर्थेन हेतुना 'निमन्त्र्यः' प्रष्टव्यः, कोऽर्थस्तुभ्यन्दातव्यः
इति पृष्टः स खलु यं ब्रूयात्तमर्थमाचार्याय दत्त्वा स्नायादशक्तौ तद-
नुज्ञया वेत्यर्थः ।

बुधोऽपि ।

गुरुणानुज्ञातः स्नायादिति ।

इति समावर्त्तनकालः ।

अथाश्रमकालनिर्णयः ।

तत्र ।

चतुर्णामश्रमाणां समुच्चयो विकल्पस्य तत्र समुच्चयं प्रकृत्य मनुराह ।

ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थोऽथतिस्तथा ।

एते गृहस्थप्रभवाश्चत्वारः पृथगाश्रमाः ॥

सर्वेऽपि क्रमशश्चैते यथाशास्त्रनिषेविताः ।

यथोक्तकारिणं विप्रं नयन्ति परमाङ्गतिं ॥

'गृहस्थप्रभवाः' तदुपजीविनः । 'क्रमश इति प्रातिलोम्यं' निषिद्धं ।

तथाच दत्तः ।

त्रयाणामानुलोम्यन्तु प्रातिलोम्यन्न विद्यते ।

प्रातिलोम्येन यो याति न तस्मात्पापकृत्तमः ॥

यो गृहाश्रममास्थाय ब्रह्मचारी भवेत्पुनः ।

न यतिर्न वनस्थश्च सर्वाश्रमविवर्जितः ॥

तेन मृतभार्येण पुनर्विवाहासामर्थ्येऽपि न ब्रह्मचारिणा भार्य,
तत्र च ब्रह्मचारि-गृहाश्रमशब्दावुत्तरोत्तराश्रमिणः पूर्वपूर्वाश्रमाना-
श्रयणप्रतिषादनपरौ, अन्यथा “प्रातिलोभ्यं न विद्यते” इति ग्रहण-
मविवक्षितं स्यात् ।

कूर्मपुराणे ।

ब्रह्मचारौ गृहस्थश्च वानप्रस्थोयतिस्तथा ।

क्रमेणैवाश्रमाः प्रोक्ताः कारणादन्यथा भवेत् ॥

वानप्रस्थाश्रमङ्गत्वा न गृहं प्रविशेत्पुनः ।

न संन्यासी वने वासं ब्रह्मचर्याच्च साधकः ॥

पुराणात् ।

ब्रह्मचारौ गृहस्थश्च वानप्रस्थश्च भिक्षुकः ।

अप्रमत्तो द्विजातेन मागाः पुत्र कुवर्त्मना ॥

आपस्तम्बः ।

चत्वार आश्रमा गार्हस्थमाचार्यकुलवासः संन्यासोवानप्रस्थमिति ।

तेषु सर्वेषु यथोपदेशमव्ययोवर्त्तमान आश्रमं गच्छति, तेषु सर्वेषु
वर्त्तमान इति समुच्चयोदर्शितः ।

जावालश्रुतिश्च चतुर्णां त्रयाणां द्वयोर्वा समुच्चय इत्याह ।

ब्रह्मचर्यं परिसमाप्य गृही भवेत् गृही भूत्वा वनी भवेदनी
भूत्वा प्रव्रजद्यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्गृहादा वनादेति ।

समुच्चये कालविशेषाकाङ्क्षायामाह मनुः ।

चतुर्थमायुषोभागमुषित्वा स्वगुरोर्द्विजः ।

द्वितीयमायुषोभागं कृतदारोवसेद्गृहे ॥

वनेषु च विहृत्यैवं तृतीयं भागमायुषः ।

चतुर्थमायुषोभागं त्यक्त्वा सङ्गान् परिव्रजेत् ॥

“अतायुर्वै पुरुष इति श्रुत्याभिहितमायुषश्चतुर्थीभागः पञ्चवि-
ंशतिवर्षाणि ।

गौतमस्तु विकल्पमाह ।

तस्याश्रमविकल्पमेके ब्रुवते ।

अथन्तु विकल्पोऽत्र तर्थाश्रमव्यतिरिक्तविषयः ।

वसिष्ठः ।

चत्वार आश्रमा ब्रह्मचारी गृहस्थोऽवानप्रस्थः परिव्राजकस्तेषां
वेदमधीत्य वेदौ वेदान् वा विशीर्णब्रह्मचर्यमिच्छेत्तमाविशेत् ।

वेदान् वेदौ वेति पक्षौ फलभूयस्त्वमभिप्रेत्य, वेदमधीत्यावि-
शुतब्रह्मचर्यस्तेषामाश्रमाणां मध्ये यमिच्छेत्तं ‘आविशेत्’ आश्रयेत्तत्रैव
निष्ठां यायादित्यर्थः ।

वामनपुराणे ।

गार्हस्थ्यमिच्छन् भूपाल कुर्याद्द्वारपरिग्रहम् ।

ब्रह्मचर्येण वा कालं नयेत्सङ्कल्पपूर्वकम् ॥

वैखानसोवाच भवेत्परिव्राडय वेच्छया ।

गुरवे तु वरं दत्त्वा स्नायाद्गुर्वनुमोदितः ।

गृहं वनं त्र्योपवसेद्भजेदापि दिजोत्तमः ॥

उग्रनाः ।

आचार्येणाभ्यनुज्ञातश्चतुर्णामेकमाश्रमं ।

आ विमोकाच्छरीरस्य सोऽनुतिष्ठेद्यथाविधि ॥

अथञ्च विकल्पः समुच्चयानुष्ठानरहितानां वेदितव्यः ।

इत्याश्रमकालनिर्णयः ।

अथोद्वाहविकल्पः ।

तत्र गृहस्थतिः ।

वेदानधीत्य विधिना समावृत्तोऽभुतव्रतः ।

समानामुद्धहेत्यनीं यशः-शील-वयो-गुणैः ॥

वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमं ।

अविष्णुतब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममाविशेत् ॥

गुरुं वा समनुज्ञाय प्रदाय गुरुदक्षिणां ।

सदृशानाहरेद्द्वारान् मातापितृभते स्थितः ॥

वेदं वेदौ च वेदान् वा ततोऽधीत्य यथाविधि ।

अविशीर्णब्रह्मचर्यो दारान् कुर्वीत धर्मतः ॥

अथ नैष्ठिकानन्तरं शङ्ख-लिखितौ ।

अथानुज्ञातो मुञ्जाद्युपनयनं कृत्वा सवर्णां परिणीय ब्राह्मादि-
नोद्वाहेन ।

दक्षः ।

स्वीकरोति यदा वेदांश्चरेद्देवतानि च ।

ब्रह्मचारौ भवेत्तावदूर्ध्वं स्नातोऽगृही भवेत् ॥

अनधीत्य द्विजोवेदान् स्नात्वोद्वाह्य यथा तथा ।

अधीते ब्रह्मचर्येण साङ्गं वेदं गुरोर्गृहे ॥

युग्मेऽब्दे सम्यदा विद्या-धर्म-कामायुषां सदा ।
 भर्तुरिष्टाभवत्योजे वर्षे कन्या त्वसंशयम् ॥
 माघमासे भवेद्दूढा कन्या सौभाग्यसंयुता ।
 फाल्गुनोदा भवेत्साध्वी वैशाखे पुत्रिणी भवेत् ॥
 धर्मयुक्ता भवेज्ज्येष्ठे धनिनी कार्तिके भवेत् ।
 देवपूजारता नित्यं मासे स्यात् सोमदैवते ॥
 उक्तवर्जितेष्वन्येषु मासेषु प्राप्नुयाद्दयदि ।
 विवाहं कन्यका सा स्यात् सुत-श्रीलार्थवर्जिता ॥
 शितपत्रे तु यशसा प्रकाशयति सा कुलम् ।
 कन्योदा त्वसिताद्ये च अशेषे चेन्निर्दर्शना^(१) ॥

तथा ।

शुक्लपत्रं प्रशंसन्ति विशेषेणोत्तरायणं ।

वसिष्ठः ।

आपूर्यमाणपत्रे तु विवाहो ब्राह्मणस्य तु ।
 दूतरेषां तु वर्णानां कृष्णपत्रे विधीयते ॥

व्यासः ।

उग्रानोग्रिक्तासु तिथिषु स्यादमर्दिता ।
 दुर्भगा चेति शेषासु सुत-सौभाग्यसंयुता ॥

तथा ।

कल्याणभाविता प्रीतिः सौभाग्यं धनसंचयः ।

(१) पाठोऽयं आदर्शसम्मतोऽमुद्रितः परन्त्वयं न समीचीनः ।

सुखार्थं वज्रविघ्नानि ग्रील-सौख्यप्रकीर्तयः ॥

शोकामयौ मुदः सौख्यं भाग्यमेवात्मजादयः ।

उपद्रवाः पूर्णफलं शुक्ले प्रतिपदादयः ॥

तथा ।

गुरु-शुक्रेन्दुपुत्ताणां दिनेषु परिणीयते ।

या कन्या सा भवेन्नित्यं भर्तुश्चित्तानुसारिणी ॥

अर्क-तत्पुत्त-भौमानां दिनेषु कलहप्रिया ।

सापत्यं समवाप्नोति तुषारकरवासरे ॥

अष्टवर्गगतोऽनिष्टस्थानप्राप्तशुभग्रहः ।

यदा तदा तद्विवसे विवाहो न प्रशस्यते ॥

यद्यस्य दिवसे प्रोक्तं ग्रहस्य सदसत्फलं ।

तद्विषयं तदीयायां होरायामपि निर्दिशेत् ॥

प्रशस्तं जन्मतारासु केचिदाहुस्तथापरे ।

दितारं जन्मनक्षत्रे त्यक्त्वा ह्येषां^(१) फलप्रदं ॥

अर्कादीनां दिने युक्तं यत्फलं तद्विलग्नम् ।

तद्वर्गोऽपि भवेत्कालं होरायान्तु विशेषतः ॥

आदित्याद्यन्यवारेण चतुरकार्यायनस्य च ।

सग्रहोऽधिपतिस्तस्य वदन्तीति महर्षयः ॥

दिवसे फलमेतेषां ग्रहणे यदिहोदितं ।

तन्मासर्वयनाब्देषु सदेवाविकलं भवेत् ॥

(१) त्यक्त्वा ह्येषां इत्ययं पाठो न समीचीनः ।

तिर्यक्पञ्चार्धगाः पञ्च रेखे द्वे द्वे च कोणगे ।
 शङ्कुरेखादिभिर्न्यस्य भानि तत्र प्रदक्षिणं ॥
 कृत्तिकादीनि यत्तस्मिन्नेकराशिस्थितं ग्रहं ।
 नक्षत्रमम्बुना विद्धुं विवाहे स्यादग्रोभनं ॥

तथा ।

मैत्रं पित्र्यं तथा वैश्यं ब्रह्म-नैर्ऋतदेवतं ।
 अहिर्बुधार्थमा वापि पौष्ण-धातु-निशाकराः ॥

तथा ।

आद्ये मघाचतुर्भागे नैऋतस्याद्य एव च ।
 षड्भागशेषेऽन्येषु नक्षत्रेषु न ग्रस्यते ।
 रेवत्यर्चचतुर्भागे विवाहः प्राणनाग्रनः ।
 स्वान्यजेषु त्रिषु सदा पाणिग्रहणमिष्यते ॥

तथा ।

हस्तोत्तराणि वायव्यं मैत्रमूले च रेवती ।
 रोहिणी सौम्य-मैत्रञ्च शुभं पाणिग्रहे सदा ॥
 त्यजेद्विषुवतं यन्नाञ्जतौपातायनं तथा ।
 उत्पातदूषितञ्चर्चं वैधृतिञ्च विशेषतः ॥

वात्स्यः ।

सावित्र्यानिलसंयुक्तान् मुहूर्त्तानपि निर्दिशेत् ।
 समानदैवतैस्तुल्यं नक्षत्रैः फलमादिशेत् ॥
 मुहूर्त्तैश्चभिजिद्वजं शुद्धाहे कालचिन्तकः ।
 अष्टमो दिवसस्यैव योऽभिजित्संज्ञितः क्षणः ॥

स ब्रह्मणा वरो नित्यं सर्वकालः शुभप्रदः ।

उपग्रहोदयाद्यैश्च पापैस्तैर्न हि बध्यते ॥

तथा ।

वैवाहिकर्त्तृदेवत्यमुहूर्त्तैश्चपि जायते ।

पाणिग्रहः कुमारीणामभीष्टार्थफलप्रदः ॥

वैधव्यन्दिनवान्धवस्य जगतौसूनोरपत्यक्षयः

सौम्यस्यार्थपरिच्युतिः सुरगुरोर्दास्यं तथा दुःखिता

प्राव्रज्यं भृगुनन्दिनः स्तुतिरपि त्यागश्च सौरेः पुन-
नारीणां गणिकात्वमेव तमसः केतोश्च वैधाद्बधः ॥

सारावल्यां ।

सर्वेऽप्यनुकूलाः शशि-सूर्यौ नैव गोचरविशुद्धौ ।

अश्लूढा शक्रधूर्यमस्य धनदस्य वा कुलटा ॥

रविचेत्रगते जीवे जीवचेत्रगते रवौ ।

वर्जयेत्सर्वकर्माणि व्रत-स्वस्त्ययनानि वा ॥

गुरौ न जन्माष्टमगे विवाहः

श्रनैश्चरे जन्मगते तथैव ।

न चाष्टमे शीतकरे च कुर्याद्-

रवौ वरान्नैधनगे प्रयत्नात् ॥

ग्रहणद्वयमध्यस्थं ग्रहणादौ सप्तरात्रमपि वृत्तं ।

यात्रा-विवाहसमयं मनसापि न चिन्तयेत् प्राञ्चः ॥

व्रतबन्धं द्विजातीनां उद्वाहं सुन्दरीषु च ।

गुरावस्तमिते नित्यं न कुर्याद्भार्गवे तथा ॥

विवाहमपि नेच्छन्ति मुनयः काश्यपादयः ।
 यथा पौषे तथा चैत्रे केचिदिच्छन्ति सूरयः ।
 तथा सिंहगते जीवे विवाहे बादरायणः ॥

वसिष्ठः ।

विवाहे व्रतबन्धे च यात्रायां व्रतकर्मणि ।
 गुरावस्तमिते शुक्ले जातस्य परिणीयते ॥
 गुरुर्नष्टः पतिं हन्याच्छुक्रोनष्टस्तु कन्यकां ।
 चन्द्रे नष्ट उभौ हन्ति विवाहे तौ विवर्जयेत् ॥
 पञ्चादभ्युदितोवालो दद्याहं प्राग्दिनत्रयं ।
 पक्षं दृढस्तु पूर्वेण पञ्चाहं पश्चिमे सितः ॥
 विचित्तमुपयाति नाशम्वल-प्रतापौ दक्षिणे त्वयने ।

वराहः ।

देष्वाचारस्तावदादौ विचिन्त्यो-
 देष्टे देष्टे या स्थितिः सैव कार्या ।
 लोके दुष्टं पण्डिता वर्जयन्ति
 दैवज्ञोऽतोलोकमार्गेण यायात् ॥
 बृहस्पतौ शोभनगोचरस्थे
 विवाहमिच्छन्ति हि दक्षिणात्याः ।
 रवौ शुभस्थे च वदन्ति गौडः
 न गोचरोमालवके प्रमाणं ॥
 गौडाः सूर्यबलं प्राज्जर्दक्षिणात्या गुरोर्बलं ।
 मालवा लग्नमिच्छन्ति लाटानां स्थानजम्बलं ॥

ताराबलं मागधीयाः अयन्ति
 कुर्वन्ति तारेन्दुबलेन माद्राः ।
 तथोत्तरामौकुलसन्निहृष्टाः
 माण्डव्य-तित्तीर-तुषारकेषु ॥
 ग्रहर्च-योगास्तिथि-वार-योगाः
 शुभाशुभा ये कथिताः प्रभृताः ।
 वज्रेषु तत्प्रोक्तफला भवन्ति
 नान्येषु देशेषु विचिन्तनीयाः ॥

सारावल्यं ।

षष्ठो विलग्नद्रविरष्टमो वा
 भागो मुहूर्त्ता यदि युज्यते च ।
 सूर्येन्दु-ताराबलसम्प्रयुक्ता
 गोधूलिका सर्वफलप्रदात्री ॥
 लग्नशुद्धिर्यदा न स्याद्यौवनन्तु प्रग्नस्यते ।
 तदा तु सर्ववर्णानां कालोगोधूलिकः स्मृतः ॥
 राग्निर्न ज्ञायते यस्य नापि लग्नस्य निश्चयः ।
 लग्ने सूर्यावलौ यस्मिन् तत्र सर्वं प्रग्नस्यते ॥
 सौरस्त्वेकबलो ज्ञेयो माहेयो द्विबलः स्मृतः ।
 त्रिवलस्तु बुधोज्ञेयश्चतुर्गुणबलोगुरुः ॥
 शुक्रः पञ्चबलो ज्ञेयश्चन्द्रः षड्बल उच्यते ।
 सर्वग्रहबलैर्नित्यं तुल्य एवं दिवाकरः ॥
 याचा विवाहकालेषु कार्येषु विविधेषु च ।

यत्र सूर्यबलं नास्ति नास्ति सर्वं ततोबलं ॥
 पुंसामर्कः स्मृतो योनिर्घोषिताममृतद्युतिः ।
 अतो नृ-योषितोराप्तं बलं चन्द्र-शशाङ्कजं ॥
 यत्र चन्द्रश्च तारा च द्वावेतौ बलवत्तरौ ।
 दोषास्तत्र प्रलीयन्ते यदि स्युः सर्वतोऽपगाः ॥
 नष्टे शुके तथा चन्द्रे गुरावस्तमुपागते ।
 न विवाहो न यात्रा वै नैव दानं समाचरेत् ॥
 द्वादश-दशम-चतुर्थे जन्मनि षष्ठाष्टमे तृतीये च ।
 ग्रामा पाणिग्रहणं जीवे वैधव्यमाप्नोति ॥
 सिंहे च भगदैवत्ये गुरौ पुत्रवती भवेत् ।
 अत्यन्तसुभगा साध्वी धन-धान्य-पतिप्रिया ॥

वात्स्यायनः ।

पक्ष-तिथि-क्षण-करण-लग्नेन्दर्कं लग्न-ताराभ्यः ।
 पाणिग्रहणे योज्यास्तत्त्वविदेकादशपदार्थाः ॥
 विवाहकर्म नेच्छन्ति प्रसुप्ते शार्ङ्गधन्वनि ।
 रूतावथ गतानान्तु माण्डव्याद्या महर्षयः ॥
 सिंहस्थिते सुरगुरावधिमासके च
 ज्येष्ठे तथाद्यतनुजस्य तथा सुतायाः ।
 कुर्वीत नार्क-गुरुनीचगयोर्विलग्न-
 जन्मस्थयोश्च निखिलान्यपि मङ्गलानि ॥
 रविणा चन्द्रयुक्तेन नारी वैधव्यमाप्नुयात् ।
 भौमेन ह्रियते चोरैः शुके पापं समाचरेत् ॥

रहस्यनिपुणा सौम्ये त्यक्तलज्जा रतिप्रिया ।
 पतिमन्यं व्रजेत्क्षिप्रं केतुसन्दर्शनाश्रिते ॥
 गुरुश्चन्द्रश्च जामिचे तिष्ठेद्यदि बलान्वितः ।
 धन-सौभाग्य-पुत्रांश्च लभते नात्र संशयः ॥
 मणि-मुक्ता-प्रवालैश्च सुवर्णाभरणैः शुभैः ।
 शोभतेऽनुमता श्रिष्टा गुरुणा यदि वीक्ष्यते ॥
 सा तु भर्तुः प्रिया नित्यं बुधे चन्द्रेऽथ सप्तमे ।
 आदित्येन तु वैधव्यं महादारिद्र्यमेव च ॥
 दृष्टे चन्द्रे च भौमे च न कुर्याद् यामिशासनं^(१) ।
 बन्ध्या वा मृतवत्सा वा ग्रनैश्चरनिरीक्षिते ॥

वशिष्टः ।

मरणं साहसन्तीव्रं दाह्यं दौःशील्यमेव च ।
 चन्द्रयोगे ग्रहाः कुर्यूरवि-रक्तार्क्कि-भार्गवाः ॥
 जैपुण्यं कुलपूज्यत्वं पौंश्रुत्वं व्याधिमेव च ।
 बुध-जीवयुताः कुर्युः कर्तुंश्चैव यथाक्रमात् ॥
 दाभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिर्वा दारुणैः सहितः पुनः ।
 दारिद्र्यं मरणं वापि कन्यायाः कुरुते ध्रुवं ॥
 व्रजत्यन्त्यजने नारी गैरिकावरभूषिता ।
 विदेशं वा व्रजेद्यत्र सौम्यैश्चैव युतः शशी ॥
 लघ्नानां मिथुनः श्रेष्ठस्ततः कन्या ततस्तुला ।
 तथा मेषविलग्नास्तु विवाहे अपलाः स्मृताः ॥

(१) न कुर्यादामिशासनमिति क० ।

अन्ये द्विचतुरादीनामंशा ग्राह्या मनीषिभिः ।
 युग्म-कन्या-तुलायान्तु न स्वांशो न परांशकः ॥
 सुहृदः सौम्यषड्वर्गाः लग्नसौम्यनिरीक्षितः ।
 यो वा विवाहकालेषु प्रवेशे शुभकर्मणि ॥
 ब्राह्मणं कुरुते जारं शुक्र-जीवसमागमे ।
 जीव-भास्करयोः स्वातं व्रतस्थं कुरुते पतिं ॥
 देवेश-सौम्यथोर्योगे त्यक्त्वा बन्धून् पतिं तथा ।
 करोति तस्करं जारं कन्या नैवात्र संग्रयः ॥
 विलग्नान्नः स्वनाशेन यद्युदाहे न दृश्यते ।
 पुंविनाशस्ततोऽत्रांशे यद्येवं योषितस्ततः ॥
 दशम-द्वतीये नवपञ्चमे चतुर्थाष्टमे कलत्रञ्च ।
 एष्यन्ति पादवृद्ध्या फलानि चैवं प्रयच्छन्ति ॥

व्यासः ।

मेषाद्या ये मया पूर्वमुक्ता द्वादश राशयः ।
 तेषां कन्या तुला चैव मिथुनञ्च प्रदृश्यते ॥
 कन्या-तुलाषु मेषेषु लग्नेष्वन्यांशके न तु ।
 अतोऽशके फलं कृत्स्नं वदतो मे निग्रामय ॥
 तेषां सकौटकन्यान्यकुमारगतमानसा ।
 वृता वृषभगे साद्य युग्मांशे शीलसंयुता ॥
 वेश्या कुलीरभागे स्यात् तीव्रशेषा तथैव च ।
 सकृत्प्रगस्ता सिंहांशे पितृवेश्मरता तथा ॥
 रूप-शील-गुणोपेता कन्यांशे स्यात् कुमारिका ।

अणान्विता तुलस्यांशे दुःशीला मलदूषिता ॥
 वेण्या कुलमुखीत्यन्ते वृश्चिकांशेऽतिकोपना ।
 चतुर्थवर्गे कुलटा मृग-कुम्भ-अष्टांशके ।
 सुवृद्धा ह्यन्यसक्ता स्यात् कन्या नास्त्यत्र संशयः ॥

गर्गः ।

अधिसासक्तान्दोषानृतुपचायनोद्भवान् ।
 मुहूर्त्त-करणोपेतांस्तिथ्युत्पातभवांश्च यान् ॥
 यद्वृष्टिं दुराधर्षां द्रेक्काणांशकराग्निजान् ।
 गुरु-शुक्रबुधान्ति लग्ने सम्यग्व्यवस्थिताः ॥

आचार्यः ।

लग्नरात्रियुक्तो जामिचगतश्च वर्जितोराहुः ।
 लग्नस्थे वैषम्यं जामिचगते च कन्यकामरणम् ॥
 रात्रियुक्ते प्रव्रज्यास्ता न चितये सदा वर्ज्ये ।
 प्राग्लग्नगे मृत्युः स्याद्भुनहानिर्दितीयगे ॥
 दुश्चिक्वेऽर्थविट्द्विः स्याद्भुनाशश्चतुर्थगे ।
 सुतनाशः सुतस्थे स्याद्भर्तृद्विस्तथाङ्गिरे ॥
 जामिचस्थे च वैधव्यं आयुर्द्विस्तथाष्टमे ।
 धर्मगे धनहानिः स्यात् कर्मगेऽर्के विशीलता ॥
 लाभः स्यादायगे भानौ व्ययोद्वाद्दशगे भवेत् ।
 चन्द्रे व्ययप्रिया लग्ने द्वितीये धनिनी भवेत् ॥
 तृतीये सुभगा साध्वी बन्धौ बन्धुप्रिया भवेत् ।
 सुतस्थे कन्यका माता षष्ठस्थे मृत्युमाप्नुयात् ॥

जायास्ये सप्तपत्नी स्यान्मृत्योर्मृत्युमवाप्नुयात् ।
 कन्या प्रजावती धर्मे विकारस्थारकर्मणि ॥
 भर्तृप्रियोपयुक्ता च शशिन्येकादशस्थिते ।
 वर्गणी द्वादशे च स्यात् कन्यका शीतदा शनौ ॥
 अनिष्टग्रहणं यातौ प्रशस्तफलदः शशी ।
 सौम्यांशकस्थो मैत्रेण दृश्यते चेद्बलीयसा ॥
 वैधव्यं लग्नगे भौमे कन्यका मृत्युमाप्नुयात् ।
 अग्नि-चौरभयार्त्ता स्यात् द्वितीयस्ये धरासुते ॥
 तृतीयस्येऽर्थसम्पन्ना बन्धुदृष्टा चतुर्थगे ।
 पुत्रहीना सुतस्ये स्यादरिगे सुतभागिनी ॥
 सप्तमस्ये महीपुत्ते पुंश्वली खलसंयुता ।
 असृक्स्त्रावं धरासूनौ पुत्रस्ये कन्यकाप्नुयात् ॥
 नवमे भर्तृविद्विष्टा दशके कुहकप्रिया ।
 धनान्विता तथायस्ये नष्टार्था व्ययगे भवेत् ॥
 लग्नस्ये चन्द्रपुत्ते स्याद्भूर्मज्ञा सुप्रजा स्थिरा^(१) ।
 स्वकुटुम्बरता नित्यं धनस्ये सोमनन्दने ॥
 स्वशू-यशुरयोः पूजा तृतीयस्ये शशाङ्कजे ।
 चतुर्थे बन्धुपूजा स्यात्सुभगा धनसंयुता ॥
 बह्वपुत्ता सुतस्ये स्याद्भूतशत्रुस्तथाङ्गिरे ।
 कष्टमापदमाप्नोति पुत्रहानिं तथैव च ॥
 सप्तमस्येऽष्टमस्ये च रोगार्त्ता दुःखभागिनी ।

तपोरता धर्मगे स्यान्मायाशीला च कर्मणा ॥
 सुत-मृत्य-धवोपेता भौमे द्वादशगे भवेत् ।
 कन्या सद्भयसंयुक्ता शशाङ्कतनये सदा ॥
 गुरौ लग्नगते कन्या धर्मशीला बज्रप्रजा ।
 सुदीर्घमायुराप्नोति निधनं निधने भवेत् ॥
 अतिप्रमुदिता जीवे वृश्चिकस्ये भवेत्सदा ।
 सवन्धुवृद्धिं जानीयात् सर्वकामगुणान्विताम् ॥
 सुशीलस्या चतुर्थस्ये पञ्चमस्ये बज्रप्रजा ।
 सपत्नीयुक्ता षष्ठस्ये बद्धमूला स्ववेश्मनि ॥
 विरूपा दुर्भगा स्वार्था व्यनक्ति विमलं यशः ।
 सुतकर्मसु संसिद्धिं प्राप्नोति दशमे गुरौ ॥
 विचित्रमाख्याभरणा पुत्रयुक्ता च कन्यका ।
 सुवर्ण-मणि-वज्राद्या भवत्येकादशे गुरौ ॥
 व्ययस्ये सततोदारा ददात्यर्थमतन्त्रिता ।
 आयुर्धर्मादिभिर्युक्ता लग्नस्ये भृगुनन्दने ॥
 प्रभूतगुणयुक्ता स्यात्क्षिपणा च धनाश्रिते ।
 पुंश्चली देवररता कन्या शुके तृतीयगे ॥
 यत्र सा भूषिता कन्या सुरूपा धनसंयुता ।
 नित्यं चतुर्थगे शुके पञ्चमस्ये बज्रप्रजा ॥
 पत्युश्च बन्धुवर्गस्याविराद्या षष्ठगे भृगौ ।
 बन्धकी सप्तमस्ये स्याद्भार्गवे लोकगर्हिता ॥
 व्याध्यर्दिता भवेच्छुके मृत्युस्ये यमसाधनम् ।

भार्गवे नवमस्ये स्याद्धर्मयुक्ता प्रियंवदा ॥
 सत्कर्मयुक्ता दशमे शुक्ले धर्मपरायणा ।
 विधवार्थान्विता त्याज्या भवत्येकादशे भृगौ ॥
 व्ययस्ये भार्गवे कन्या व्ययशीला प्रजायते ।
 सौरे लग्नगते कन्या पुंश्चली दुर्भगा कृष्णा ॥
 निर्धना कृपणा दीना धर्मस्थार्कात्मजे भवेत् ।
 पुनर्हीनार्त्तिदुःखार्त्ता हृद्रोगेण च पीडिता ॥
 पञ्चमस्ये सुपुत्रा स्यात् षष्ठस्ये हतशात्रवा ।
 गर्भस्त्रावार्दिता नित्यं सप्तमस्येऽर्कनन्दने ॥
 अष्टमस्येऽर्कपुत्रे स्यान्नित्यमामयवर्जिता ।
 नष्टधर्मव्रता कन्या धर्मस्येऽर्कात्मजे भवेत् ॥
 चतुर्थ-सप्तमस्यस्य मृत्यु-वैषम्यकृद्भवेत् ।
 राजग्रेहेष्वयान्येषु निष्फलः स्याद्वायस्थितः ॥
 पञ्च पाणिग्रहे दोषान् वर्जयेदेव चिन्तकः ।
 दारिद्र्यं मृत्यु-वैषम्यं पौंश्चल्यमनपत्यताम् ॥
 अष्टमासार्द्धमासाश्च तीर्थं वार्थं शुभाशुभाः ।
 लग्नस्य पञ्चमस्यानाच्छुभस्थानस्थितान् ग्रहान् ।
 कार्योविवाहो निर्दोषः कालो यस्मात्सुदुर्लभः ॥
 मूर्त्तिकर्मात्मजसुखचिचिकोणगते गुरौ ।
 भार्गवे च विनश्यन्ति सर्वे दोषा विलग्नगे ॥
 त्यक्त्वा च व्यथ-नैधनानि तु सदा सौम्यग्रहाः सशुभं
 चोत्सृज्यासुरपूजितः शशधरोदुश्चिक्यलाभार्थगः ।

पापञ्च ×××× चन्द्रभवनं प्राप्ता चित्तेर्नन्दनं
 मुक्ता नैव भवेत् स्म वर्त्तिगमयी पाणिग्रहेष्विष्टदा^(१) ॥
 यो जन्मनि जन्मगृहादष्टमराग्निस्थितो भवेत् खचरः ।
 स विवाहलग्नवर्त्ती शुभोऽप्यशुभं ददाति फलम् ॥
 शौनकः ।

पञ्चभिरिष्टं रिष्टञ्च पुष्टमनिष्टमादेशं ।

स्थानादिबलसमेतैस्तुर्भिरपि यवनैः ॥

अर्केऽनुकूले सुरपूजिते च

वृद्धिं प्रपन्ने भृगुनन्दने च ।

भवन्ति नार्थः सुत-सौख्य-सम्पत्-

सौभाग्यभाजः चतश्चतुपचाः ॥

गृहाहवे सूर्यविधूममर्हं

शृङ्गाटके धूमशिखे द्रुमे च ।

उपस्रवप्रापिणि चक्रबन्धे

प्राप्ते च पापान्तरगे च चन्द्रे ॥

अश्वन्तयोर्वा परिवेशिणोर्वा

पाणिग्रहः खण्डितविम्बयोर्वा ।

श्रीतोष्णभासोर्विपरीतखेट-

कबन्धकालान्तिकयोर्निरस्तः ॥

पराशरः ।

दशपलशुष्ककपाले समघनवृत्ते षडङ्गुलोत्सेधे ।

(१) श्लोकोऽयं आदर्शानुरूप एव मुद्रितः परन्त्वयं न समीचीनो भाति ।

द्वादशमुखपरिणाहे जलपलषष्टिप्रपूरणी घटिका ॥

वाक्यः ।

ताम्रपात्रं चिवलिकं षडङ्गुलसमायुतं ।

इत्युद्वाहकालः ।

अथ वैवाहिककर्मकालः ।

वाक्यः ।

कण्डनदलनयवाङ्कुरमण्डपमृदेदिवर्णकाद्यखिलं ।

तत्सम्बन्धिगतागतमृचे वैवाहिके कुर्यात् ॥

वैवाहिके तु दिवसे शुभे वाय तिथौ शुभे ।

जामिचराग्रौ कन्याया लग्ने शुभसमन्विते ।

चतुर्थिकां प्रकुर्वीत विधिदृष्टेन कर्मणा ॥

इति वैवाहिककर्मकालः ।

अथ परिणयनकालनिर्णयः ।

तत्र वृहस्पतिः ।

पितुर्गहेतु या कन्या रजः पश्यत्यसंस्त्रुता ।

भ्रूणहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वृषली स्मृता ॥

यस्तां विवाहयेत्कन्यां ब्राह्मणोमदमोहितः ।

असम्भायो ह्यपाङ्गेयः स विप्रो वृषलीपतिः ॥

वृषलीसङ्गहीता यो ब्राह्मणोमदमोहितः ।

सततं स्मृतं तस्य ब्रह्महत्या दिने दिने ॥

आपस्तम्बः ।

प्राप्ते च द्वादशे वर्षे रजस्वीणां प्रवर्त्तते ।
 यस्तां विवाह्येन्मोहात् स ज्ञेयो वृषलीपतिः ॥
 त्रिंशद्वर्षादग्राब्दान्तु भार्यां विन्दति नग्निकां ।
 एकविंशतिवर्षा वा सप्तवर्षमवाप्नुयात् ॥

मनुः ।

त्रिंशद्वर्षा वहेत्कन्यां हृद्यां द्वादशवर्षिकीं ।
 अष्टवर्षाऽष्टवर्षां वा धर्मे सीदति सत्वरः ।
 वर्षैरेकगुणां भार्यामुदहेत् त्रिगुणः स्वयं ॥
 इति परिणयनकालनिर्णयः ।

अथ दैयकन्याकालनिर्णयः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

अष्टवर्षा भवेद्गौरी दशवर्षा तु कन्यका ।
 प्राप्ते तु द्वादशे वर्षे कुमारीत्यभिधीयते ॥

संवर्त्तः ।

अष्टमे तु भवेद्गौरी नवमे नग्निका भवेत् ।
 दशमे कन्यका प्रोक्ता द्वादशे वृषली स्मृता ॥

अत्र 'वृषली' रजस्वला ।

तथाच देवलः ।

बन्ध्या तु वृषली ज्ञेया वृषली च मृतप्रजा ।
 अपरा वृषली ज्ञेया कुमारी वा रजस्वला ॥

वृहस्यतिरपि ।

पितुर्गृहे तु या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता ।

भ्रूणहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वृषली स्यता ॥

विष्णुः ।

पितृवेष्मनि या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता ।

सा भवेत् वृषली ज्ञेया हरंस्ताञ्च न दुष्यति ॥

एतच्च प्राथिकं, कासाञ्चिदर्वागेव रजोदर्शनात् ।

अतएव यमः ।

अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा तु रोहिणी ।

दशवर्षा भवेत्कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वला ॥

यत्पुनर्यम-पराशरापस्तम्बैरुक्तं ।

प्राप्ते द्वादशमे वर्षे यः कन्यां न प्रयच्छति ।

मासि मासि रजस्तस्याः पिता पिवति शोणितं ॥

अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा तु रोहिणी ।

प्राप्ते द्वादशमे वर्षे रजः स्त्रीणां प्रवर्त्तते ॥

एतदपि प्राथिकं, कासाञ्चित्तत्रापि रजोदर्शनासम्भवात् ।

अतएवाह मनुः ।

त्रिंशद्वर्षेवहेत्कन्यां दद्यात् द्वादशवर्षिकीं ।

अष्टवर्षाऽष्टवर्षा वा धर्मे सौदति सत्वरः ॥

एवञ्च रजोदर्शनात्पूर्वं विवाह इत्युक्तं भवति ।

तथाच गौतमः ।

प्रदानात्प्रागृतोरप्रयच्छन्दोषी प्राग्वाससः प्रतिपत्तेरित्येके ।

यमः ।

तस्मादुद्वाहयेत्कन्यां यावन्नर्त्तुमती भवेत् ।

वग्निष्ठः ।

प्रयच्छेन्नग्निकां कन्यामृतुकालभयात्पिता ।

अतुमत्यां हि तिष्ठन्त्यां दोषः पितरमृच्छति ॥

संग्रहे ।

यावच्चेलं न गृह्णाति यावत्कीडति पांशुभिः ।

यावद्दोषं न जानाति तावद्भवति नग्निका ॥

अमरसिंहः ।

नग्निकानागतार्त्तवेति ।

अङ्गिराः ।

अनवान्नरजा गौरी प्राप्ते रजसि रोहिणी ।

अव्यञ्जना तु सा प्रोक्ता कुचहीना तु नग्निका ॥

व्यञ्जनेष्वथ जातेषु सोमो भुङ्क्ते तु कन्यकां ।

पयोधरेषु गन्धर्वो वक्त्रिर्भुङ्क्ते रजस्वलां ॥

तस्मादुद्वाहयेत्कन्यां यावन्नर्त्तुमती भवेत् ।

विवाहो ह्यष्टवर्षायाः कन्यायाः शस्यते बुधैः ॥

दृढस्यतिः ।

व्यञ्जने तु कुलं हन्यात्पितृन् हन्यात् पयोधरे ।

हन्यादिष्टञ्च पूर्त्तञ्च प्राप्ते रजसि कन्यका ॥

पराशरः ।

माता चैव पिता चैव ज्येष्ठोभ्राता तथैव च ।

त्रयोऽपि^(१) नरकं यान्ति दृष्ट्वा कन्यां रजस्वलां ॥

पैठीनसिः ।

यावन्नोद्यतौ स्तनौ तावद्देया । अथ चतुर्मती भवति दाता
प्रतिग्रहीता च नरकं प्राप्नोति पितामहः प्रपितामहश्चेति विष्टायां
जायते तस्मान्नग्निका देया ।

याज्ञवल्क्यः ।

अप्रयच्छन्नवाप्नोति भ्रूणहत्यामृताद्यतौ ।

नारदः ।

यावन्तश्चर्तवस्तस्याः समीयुः पतिना विना ।

तावत्यो भ्रूणहत्याः स्युस्तस्य यो न ददाति तां ॥

यत्पुनर्मनुनोक्तं ।

काममामरणान्तिष्ठेद्गृहे कन्यर्त्तुमपि ।

न चैवैनां प्रयच्छेत गुणहीनाय कर्हिचित् ॥

तद्गुणवति सम्भवति गुणहीनाय न दद्यादित्येवंपरं, न पुनर्गुण-
हीननिषेधार्थं ।

यत आह यमः ।

दद्याद्गुणवते कन्यां नग्निकामेव शक्तिः ।

न लेव गुणहीनाय नोपस्थाद्रजस्वलां ॥

इति देयकन्याकालनिर्णयः ।

अथ स्वयम्बरकालनिर्णयः ।

यमः ।

कन्या द्वादशमे वर्षे प्रदातुर्न गृहे वसेत् ।

भ्रूणहत्या पितुस्तथाः सा कन्या वरयेत्स्वयं ॥

मनुरपि ।

त्रीणि वर्षाण्युदीचेत कुमार्यृतुमती सती ।

ऊर्ध्वं तु कालादेतस्मादिन्देत सदृशं पतिं ।

अदीयमाना भर्तारमधिगच्छेद्यदि स्वयं ।

नैनः किञ्चिदवाप्नोति न च यं साधिगच्छति ॥

सोऽपि न पापमाप्नोतीत्यर्थः ।

बौधायनः ।

अविद्यमाने सदृशे गुणहीनमपि अयेत् ।

‘सदृशे’ गुणवति ।

वसिष्ठः ।

कुमारी चतुमती त्रीणि त्रीणि वर्षाण्युपासीत, ऊर्ध्वं त्रिवर्षेभ्यः

पतिं विन्देत तुल्यं ।

यत्पुनर्गौतमेनोक्तं ।

त्रीनृतूनतीत्य स्वयं युज्यते ।

यच्च विष्णुनोक्तं ।

चतुत्रयमुपास्यैव कन्या कुर्यात्स्वयम्बरं ।

चतुत्रये व्यतीते तु प्रभवत्यात्मनस्तथा ॥

तद्वत्तुचयादर्वाक्निषेधपरं, यदा तु न वर्षचयमवस्थातुमलं तदा
चतुत्रयादूर्ध्वमपि वरयेत् ।

कात्यायनः ।

वरयित्वा तु यः कश्चित्प्रणश्येत् पुरुषो यदा ।

रक्तागमांस्वीनतीत्य कन्यान्यं वरयेत्पतिं ॥

‘रक्तागमान्’ चतुन् ।

नारदः ।

प्रतिगृह्य तु यः कन्यां वरादेशान्तरं व्रजेत् ।

चीनृद्वन् समतिक्रम्य कन्यान्यं वरयेदरं ॥

‘प्रतिगृह्य’ वरयित्वा ।

केचित्तु चतुत्रयादूर्ध्वं स्वयम्बरविधायकं पूर्वोदाहृतविष्णु-
गौतम-नारद-कात्यायनवचनसमानार्थत्वेन व्याचक्षते, तद्युक्तं । तत्र
हि पितुरदानं प्रकृतं न तु वरयितुर्देशान्तरगमनं मरणं वा तस्मात्
क्रमानुरोधात्पूर्वैव व्याख्या श्रेयसी । यदा तु नैवं कश्चित्स्यात्कन्या
राजानमाव्रजेत्, अनुज्ञया तस्य वरं पतीक्ष्य वरयेत् स्वयं, कश्चि-
द्वाता उक्तेषु मध्ये ।

याज्ञवल्क्यः ।

गम्यन्वभावे दाहृणां कन्या कुर्यात् स्वयम्बरं ।

‘गम्यं’ गमनाहं ।

इति स्वयम्बरकालनिर्णयः ।

अथ चतुर्थाश्रमस्वीकारकालनिर्णयः ।

उषित्वैवं ततः सम्यक् तृतीयं द्वाश्रमं प्रति ।

चतुर्थमाश्रमं गच्छेत् ऊतहोमो जितेन्द्रियः ॥

मत्स्यपुराणे ।

चतुर्थे त्वायुषः शेषं श्रमयित्वा श्रमं व्रजेत् ।

केश-लोम-नखान्वाप्य वानप्रस्थोमुनिस्ततः ॥

आश्रमादाश्रमं सद्यः पूतो भवति कर्मभिः ।

सोऽपि तस्य पिता तादृक् क्रमेण सुसमाहितः ॥

वानप्रस्थं समास्थाय चतुर्थाश्रममभ्यगात् ।

वने चरन्विद्वत्यैव^(१) तृतीयं भागमायुषः ।

चतुर्थमायुषो भागं त्यक्तसङ्गः परिव्रजेत् ॥

तृतीयं भागमिति यावता कालेन तपःसिद्धिः विषयाभिलाषश्च निवर्त्तते तावद्विवर्चितः, न हि मुख्यस्तृतीयः कालो न यावति च वयसि मदावेशः तदा तदा संवेद्यते तदा परिव्रजेदित्यर्थः ।

आश्रमादाश्रमं गत्वा ऊतहोमो जितेन्द्रियः ।

भिचाबलिपरिश्रान्तः प्रव्रजेत्प्रेत्य वर्द्धते ॥

समुच्चयपचाश्रयमेतत्, यदा गृहस्थाश्रम-वानप्रस्थाश्रमौ कृत्वो-भयचावश्यकानुष्ठानेन जितेन्द्रियः तदा प्रव्रजन्वर्द्धत इति पूर्वाश्रम-धर्मानुवादः ।

मार्कण्डेयपुराणे ।

अनुत्पाद्य सुतान्देवानसन्तर्प्य पितृस्तथा ।

(१) वनेष्वनुविद्वत्यैवेति ख० ।

भूतादींश्च कथं मौढ्यात् खर्गतिं गन्तुमिच्छसि ॥

कालिकापुराणे ।

अधीत्य विधिवद्देदान् पुत्रानुत्पाद्य धर्मतः ।

ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य इद्धा यज्ञैश्च संन्यसेत् ॥

गुरुणानुमतः स्वात्मा सदारो वै द्विजोत्तमः ।

अनुत्पाद्य सुतं नैव ब्राह्मणः प्रब्रजेद्गृहात् ॥

ब्रह्मवैवर्ते ।

ऋणत्रयापाकरणमविधायाजितेन्द्रियः ।

राग-द्वेषावनिर्जित्य मोक्षमिच्छन् पतत्यधः ॥

मनुः ।

ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनोमोक्षे निवेशयेत् ।

अनपाकृत्य मोक्षन्तु सेवमानो ब्रजत्यधः ॥

मोक्षैकफलत्वात् ज्ञानमेव चात्र मोक्षशब्देनोच्यते, अतएव मोक्षं
सेवमान इत्युक्तिः ।

अधीत्य विधिवद्देदान् पुत्रांश्चोत्पाद्य धर्मतः ।

इद्धा तु शक्तितो यज्ञैर्मनोमोक्षे निवेशयेत् ॥

अनधीत्य द्विजोवेदं अनुत्पाद्य तथात्मजान् ।

अनिद्धा चैव यज्ञेषु मोक्षमिच्छन् ब्रजत्यधः ॥

समुच्चयपक्षमाश्रित्येतरपक्षनिन्दावचनं न पुनः प्रतिषेधः उद्दि-
तानुदितहोमवत्, अन्यथा “यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादिव प्रब्रजेदिति
प्रत्यक्षजावाप्तश्रुतिविरोधः स्यात् । “जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभि-
र्ऋणवान् जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः

एष वा अनृणोयः पुत्री यज्ञो ब्रह्मचारो वासीति एतत्तैत्तिरीय-
श्रुतिवचनमपि समुच्चयपक्षाश्रयमेव ।

शङ्ख-लिखीतौ ।

वनवासादूर्ध्वं ग्रान्तस्य परिणतवयसः कामतः परिव्रजनमेवाग्नि-
मात्मन्यारोप्य व्यपगतभय-लोभ-मोह-क्रोध-शोक-द्रोह-मद-मत्सर-
कलत्रस्योचितवेदनावस्थितमनसः अद्वाद्यनियतं भवति तस्मात्तद-
हरेवोपासीत यदहरेव संन्यसेत् सर्वारम्भपरिग्रहानुत्सृज्य ।

विष्णुपुराणात् ।

पुत्र-द्रव्य-कलत्रेषु त्यक्तस्नेहो नराधिपः ।

चतुर्थमाश्रमस्थानं गच्छेन्निर्धूतमत्सरः ॥

दिवा दिव्ये च भोगे तु विषये पञ्चलक्षणे ।

दृष्टानुश्राविके चैव विरक्तः संन्यसेदनात् ॥

कूर्मपुराणे ।

किञ्चिच्छ्रेयस्करतमं लोकेऽस्मिन् ब्रह्मसत्तमाः ।

यज्ञस्तपो वा संन्यासो ब्रूत मे सर्ववेदिनः ॥

आराध्य तपसा देवं योगिनं परमेश्वरम् ।

प्रब्रजेद्विधिवद्यज्ञैरिष्टा पूर्वं सुरोत्तमान् ॥

वनवासात्परिश्रान्तः प्रब्रजेद्विधिपूर्वकं ।

व्याध्यदिष्टोविरक्तो वा नातुरोवाथ दुःखितः ॥

आतुराणां विशेषोऽस्ति न विधिर्न च सत्क्रिया ।

प्रेषमाचस्तु सत्यास आतुराणां विधीयते ॥

उत्पन्ने सङ्कटे घोरे चौर-व्याघ्रादिगोचरे ।

भयभीतस्य सन्न्यासं अङ्गिरा मुनिरब्रवीत् ॥
 विरक्तः सन्न्यसेद्विद्वाननिष्ठापि द्विजोत्तमः ।
 अथापि विविधैर्यज्ञैरिष्ठा वनमयाश्रयेत् ॥
 तपस्तप्त्वा तपोयोगाद्विरक्तः सन्न्यसेत्तथा ।
 प्रकर्तुं मसमर्थोऽपि जुहोति यजतिक्रियाः ॥
 अन्धः पङ्गुर्दरिद्रो वा विरक्तः सन्न्यसेत् द्विजः ।
 सर्वेषामेव वैराग्यं जायते सर्ववस्तुषु ।
 तदैव सन्न्यसेद्विद्वानन्यथा पतितो भवेत् ॥

यमः ।

चीर्णवेदव्रतोविद्वान् ब्राह्मणो मोक्षमाश्रयेत् ।
 समः सर्वेषु भूतेषु हतहत्यः परिव्रजेत् ॥
 पुनर्दारक्रियाभावे मृतभार्यः परिव्रजेत् ।
 वनादा धूतपापो वा परं पन्थानमाश्रयेत् ॥

कूर्मपुराणे ।

उत्पन्नज्ञानविज्ञानो वैराग्यं परमं गतः ।
 यत् व्रजेत् ब्रह्मचर्यादीन् यदीच्छेत्परमाङ्गतिं ॥
 दारानाहत्य विधिवद्यथावद्विविधैर्मखैः ।
 यजेदुत्पादयेत्तत्स्थो विरक्तो यदि सन्न्यसेत् ॥
 अनिष्ठा विधिवद् यज्ञैरनुत्पाद्य तथात्मजं ।
 न गार्हस्थ्यं गृहीत्वा तु सन्न्यसेत् बुद्धिमान् द्विजः ॥
 अथ वैराग्यवेगेन स्थातुं नोत्सहते गृहं ।
 तदैव सन्न्यसेद्विद्वाननिर्वद्य विचारयेत् ॥

प्रथमादाश्रमाद्यापि विरक्तो भवसागरात् ।
 ब्राह्मणो मोचमन्विच्छंस्त्यक्त्वा सङ्गान् परित्रजेत् ॥
 अथ तृतीयं सम्प्राप्य गृहस्थाश्रममुत्तमं ।
 चतुर्थमायुषोभागं तत्स्थो वापि परित्रजेत् ॥
 इति चतुर्थाश्रमकालनिर्णयः ।

अथाग्निहोत्राधान-दारस्वीकारकालनिर्णयः ।

तत्र मनु-शातातपौ ।

द्वाराग्निहोत्रसम्बन्धं कुरुते योऽग्नये स्थिते ।

परिवेत्ता ऽ विज्ञेयः परिवित्तिसु पूर्वजः ॥

स च सौदरोभ्राता नान्यजो नान्यमातृजः । एतदेवोत्तरच
 स्फूटीभविव्यति, तथा पतितोन्मत्त-नपुंसकान्ध-बधिर-मूक-जड-
 कुब्ज-कुष्ठि-श्विचि-राजयक्ष्मोदराद्यसाध्यमहारोगाभिभूत-नास्तिक्य-
 शास्त्रयोगिप्रव्रजितचिरकालप्रोषितेषु एतेष्वदोष इत्यवगन्तव्यं ।
 एतेषां परिणयादावधिकारस्याविद्यमानत्वात् ।

अत एव कृन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः ।

देशान्तरस्थ-क्षौर्वैकट्येषांश्च सहोदरान् ।

वैश्यानिष्ठांश्च पतित-शूद्रतुल्याधिरोहिणः ॥

षण्ड-मूकादि-बधिर-कुब्ज-वामन-कुण्डकान् ।

अतिवृद्धानदारांश्च क्षयितान् नृपस्य च ॥

धनवृद्धिप्रशक्तांश्च कामतोऽकारिणस्तथा ।

कुलटोन्मत्त-चोरांश्च परिविन्दन् दुष्यति ॥

शातातपः ।

क्लीवे देशान्तरस्थे वा पतिते प्रव्रजिते तथा^(१) ।

योगशास्त्राभियुक्ते च न दोषः परिवेदने ॥

सुमन्तुः ।

व्यसनासक्तचित्तो वा नास्तिको वाय वायजः ।

कनीयान् धर्मकामसु आधानमथ कारयेत् ॥

पितृव्यपुत्रान् सापत्यान् परनारीसुतांस्तथा ।

दाराग्निहोत्रसंयोगे न दोषः परिवेदने ॥

यम-वाष्कलौ ।

दाराग्निहोत्रधर्मेषु नाधर्मः परिविन्दतः ।

इति पाठः । 'परनारीसुतान्' दत्त-क्रीतकादिभ्रातृन् ।

वसिष्ठः ।

अष्टौ दश-द्वादशवर्षाणि भ्रातरमनिविष्टमप्रतीक्षमाणः प्राय-
श्चित्ती भवति,

अनिविष्टं मात्रोदरे, भवन्ति चात्र श्लोकाः ।

द्वादशैव तु वर्षाणि ज्यायान् धर्मार्थयोगतः ।

न्याय्यः प्रतीक्षितुं भ्रात्रा श्रूयमाणः पुनः पुनः ॥

उन्मत्तः किल्बिषी कुष्ठी पतितः क्लीव एव वा ।

राजयक्ष्मादियुक्तश्च न न्याय्यः स्यात् प्रतीक्षितुं ॥

षण्ड-वामन-कुञ्जान्ध-पतितोन्मत्त-कुण्डकान् ।

(१) पतिते व्रजिते तथेति पाठे नाक्षराधिक्यदोषो भवितुमर्हतीति
विभावनीयं ।

रोगि-वधिर-मूकेषु न दोषः परिवेदने ॥

सुमन्तुः ।

ज्येष्ठोभ्राता यदा तिष्ठेदाधानं नैव कारयेत् ।

अनुज्ञातस्तु कुर्वीत शङ्खस्य वचनं यथा ॥

तथा वृद्धवशिष्ठः ।

अयजस्तु यदानग्निरादधादनुजः कथं ।

अयजानुमतः कुर्यादग्निहोत्रं यथाविधि ॥

एतच्चाधिकारिणि भ्रातरि अकुर्वन्ति वेदितव्यं । अनधिकारिणि
व्यतिक्रमाभावाच्च तदनुज्ञाग्रहणं युज्यते ।

अतएव हारीतः ।

सोदराणान्तु सर्वेषां परिवेत्ता कथं भवेत् ।

दारैस्तु परिविद्यन्ते नाग्निहोत्रेण नेज्यया ॥

अस्यार्थः । सोदरेऽयजेऽधिकारिणि अकृतविवाहे विवाहमौहमाने
सन्निहितेऽवतिष्ठति तदनुज्ञां गृहीत्वाधानवद्विवाहो न कदाच-
नापि कर्त्तव्यः ।

यदाहोग्रनाः ।

पिता पितामहो यस्य नागजोवाय कस्यचित् ।

तपोऽग्निहोत्रमन्त्रेषु न दोषः परिवेदने ॥

सुमन्तुः ।

पितुर्यस्य तु नाधीतं कथं पुत्रस्तु कारयेत् ।

अग्निहोत्राधिकारोऽस्ति शङ्खस्य वचनं यथा ॥

अत्राप्यनुज्ञाते स्थिते वा ग्रातातपः ।

अग्नयः परिविन्दन्ति कनिष्ठस्य या च कन्या विहपिका ।

एतच्चाधिकाररहिते भ्रातरीति पूर्ववचनादतिकुरूपा ज्येष्ठापि
सती न कनिष्ठाया विवाहविघ्नहेतुर्भवितु मर्हतीति ।

इत्यग्निहोत्राधान-दारस्वीकारकालनिर्णयः ।

अथावसथ्याधानकालनिर्णयः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

आवसथ्यमनादृत्य चेतायां यः प्रवर्त्तते ।

सोऽनाहिताग्निर्भवति परिवेत्ता तथोच्यते ॥

अत्र केचिदाहुः ।

दाराग्निहोत्रसंयोगं यः कुर्यादग्रे स्थिते ।

इत्यग्निहोत्रशब्दोपादानादौपासनपरिग्रहेऽपि नैव परिवेदनं
भ्रमति शब्दप्रवृत्तेरन्यनिवृत्तिफलत्वादिति तदयुक्तं अन्यनिवृत्तेर-
शब्दत्वात् ।

अतएवाह गार्ग्यः ।

सौदर्यं तिष्ठति ज्येष्ठे न कुर्याद्धारसंघं ।

आवसथ्यं तथाधानं पतितस्वन्यथा भवेत् ॥

ब्रह्मगर्भोऽपि ।

याज्ञनाध्यापनैश्चैव अनिन्द्येभ्योधनेन च ।

उपासनं समादध्यात् स्वकाले परिवेदयन् ॥

‘स्वकाले’ यथाविहितकाले ।

तथाच स्मृतिः ।

आधानं विधिवदैश्वकुलभद्रादथापि वा ।

महानसादरस्थोर्वा दार-दायादकालयोः ॥

पारस्करः ।

आवसथ्याधानं दारकाले दायादकाले एकेषां ।

गौतमः ।

पुत्रमुत्पाद्यावसथ्याधानं कृत्वातिथीन् संपूजयेत् ।

व्यासः ।

अग्निर्वैवाहिको येन न गृहीतः प्रमादिना ।

पितर्युपरते तेन गृहीतव्यः प्रयत्नतः ॥

यो गृहीत्वा विवाहाग्निं गृहस्य इति मन्यते ।

अन्नं तस्य न भोक्तव्यं वृथापाको हि स स्मृतः ॥

ज्येष्ठस्याधिकारिण एतद्गृह्यं कनीयांस कृताग्निहोत्रेऽपि ज्येष्ठे
भ्रातरि वेदाध्ययनाद्यासक्तो नैवाग्निपरिग्रहमकुर्वन्नपि प्रत्यवायेन
सह संगृह्यते ।

अत्र गर्गः ।

पितृपाकोपजीवी वा भ्रातृपाकोपजीवकः ।

ज्ञानाध्ययननिष्ठो वा न दुष्येताग्निना विना ॥

अनधीतवेदस्यापि समावृत्तविवाहः सत्यव्रतेन दर्शितः ।

अनधीत्य द्विजो वेदं स्नातोदास्य यथा तथा ।

अधीते ब्रह्मचर्येण साङ्गं वेदं गुरोर्गृहे ॥

इत्यावसथ्याधानकालनिर्णयः ।

अथग्निहोत्रकालः ।

तत्र कात्यायनः ।

उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा ।
 सर्वथा वर्तन्ते यज्ञ इतीयं वैदिकी श्रुतिः ॥
 रात्रेस्तु षोडशे भागे ग्रह-नक्षत्रभूषिते ।
 कालं त्वनुदितं ज्ञात्वा होमं कुर्याद्विचक्षणः ॥
 तथा प्रभातसमये नष्टे नक्षत्रमण्डले ।
 रविर्यावन्न दृश्येत समयाध्युषितं च तत् ॥
 रेखामात्रं प्रदृश्येत तस्मिन्नस्मिन्नसमन्वितः ।
 उदितं तं विजानीयान्तत्र होमं प्रकल्पयेत् ॥

ग्रहः ।

सायं प्रातश्च जुहुयादग्निहोत्रं यथाविधि ।

बौधायनः ।

आसायं कर्मणः प्रातराप्रातः सायकर्मणः ।

आहुतिर्नातिपद्येत पार्वणं पार्वणान्तरात् ॥

सौत्रायणीयपरिशिष्टे ।

अथयोह स्र प्राजाजकाः आसंस्ते अग्निहोत्रिणां पचान्ते समस्त-
 होमानपास्य तथा द्विरात्रीय-षड्रात्रयो दिमासार्द्धमासायाग्निहोत्र-
 मजुहुवुस्तस्माद्यायावेर आमयाव्यार्त्तैवार्धमासायाग्निहोत्रं जुहुयात्
 उपसेव्येऽहनि प्रातःसायं चतुर्दश चतुर्गृहीतानि प्रातश्चतुर्दश^(१) ।

(१) पाठाऽयं आदर्शानुरूप एव मुद्रितः परन्त्वयं न समीचीन प्रति-
 भाति ।

चतुर्दशग्रहणमुपलक्षणार्थं, कदाचित् पञ्चदशापि भवन्ति कदा-
चिच्चतुर्गृहीतानि कदाचित् षोडशानि ।

मरीचिः ।

पचहोमानथोदत्ता गत्वा कस्मान्निवर्तते ।

होमं पुनः प्रकुर्वीत भवेच्च न स दोषभाक् ॥

इत्यग्निहोत्रकालनिर्णयः ।

अथ प्रासादाद्यारम्भकालः ।

यथाकालं शुभं ज्ञात्वा सदा भवनमाचरेत् ।

चैत्रे व्याधिमवाप्नोति यो गृहं कारयेन्नरः ॥

वैशाखे धन-रत्नानि ज्येष्ठे मृत्युस्तथैव च ।

आषाढे मृत्य-रत्नानि पशुवर्गमवाप्नुयात् ॥

आवणे मृत्युलाभश्च हानिर्भाद्रपदे भवेत् ।

पत्नीनाञ्च आश्विने स्यात्कार्तिके धन-धान्यकम् ।

मार्गशीर्षे तथा भक्तं पौषे तस्करतोभयम् ॥

‘भक्तं’ भक्ष्यमात्रोपलक्षणं ।

लाभश्च वज्रशो विन्धादग्निं माघे विनिर्दिशेत् ।

फाल्गुने काञ्चनं पुष्यादिति कालबलं सतम् ॥

विश्वकर्ममते ।

चैत्रे शोकाकुलोभर्त्ता वैशाखे च धनाश्रितः ।

ज्येष्ठे गृही विपद्येत नश्यन्ति पशवः शुषौ ॥

आवणे धनवृद्धिः स्यान्नभस्ये न वसेद्गृही ।

कलहश्चाश्विने मासि भृत्या नश्यन्ति कार्त्तिके ॥

मार्गशीर्षे धनप्राप्तिः सहस्रे कामसम्पदः ।

‘सहस्रः’ पौषः ।

माघे भवेदङ्गिभयं फाल्गुने श्रीरनुत्तमा ॥

तथा सङ्ग्रहे ।

व्याधिः शोकोभवेच्चैत्रे वैशाखे धनरत्नयुक् ।

गो-महिष्यादिभिर्युक्तो गृहमेधी सदैव हि ॥

ज्येष्ठे मृत्युमवाप्नोति आषाढे पशुनाशनम् ।

भृत्यलाभः सुरत्नानि लाभोऽर्थस्य तथैव च ॥

आवणे भृत्यलाभस्तु धनवृद्धिरनाकुला ।

मासि भाद्रपदे गेहं दुःखदं जायते भ्रुवम् ॥

तत्र सर्वस्वहानिस्तु भवेत्तद्गृहमेधिनः ।

आश्विने तु भवेन्नित्यं पत्नीनाशस्तथा कलिः ॥

कार्त्तिके स्याद्भूतं धान्यं भृत्यनाशोऽप्यहर्निशम् ।

अत एव प्रशाम्यन्ते प्रासादारम्भे सुताः ॥

मार्गशीर्षे गृहारम्भो धनलाभसुखप्रदः ।

भक्ष्यं वै विविधं तत्र हस्त्यश्वादिसुरत्नकम् ॥

वास्तुलाभः शुभश्चात्र प्रजालाभो महानपि ।

मित्राणां चैव पुत्राणां स्त्रीणां लाभः परोभवेत् ॥

पौषे भीतिः परिज्ञेया तस्कराणां सुदारुणा ।

धन-धान्यादिलाभः स्यात् पुत्र-मित्रादिसम्पदः ॥

माघे वङ्गिभयं ज्ञेयं सर्वहृत्तापकसदा ।

फाल्गुने चैव विज्ञेयो लाभः काञ्चनजः शुभः ॥

पुत्रलाभो महानत्र सुख-सौहृदसंयुतः ।

इति मासफलं प्रोक्तं त्रैविध्यमधुना ब्रुवे ।

उत्तमं मध्यमञ्चैव कनिष्ठञ्चेति तत् त्रिधा ॥

वैशाखे श्रावणे चैव मार्गशीर्षे च फाल्गुने ।

उत्तमाख्ये समाख्याताः कथ्यन्ते मध्यमास्तथा ।

आषाढे कार्तिके पुष्ये मध्यमाञ्चेति कीर्तिताः ॥

कनिष्ठांस्तान् समाख्यात्ये निशामय समासतः ।

चैत्रो ज्येष्ठो नभस्यः स्युरीषोमासाः कनिष्ठकाः ॥

‘ईशः’ आश्विनः ।

फलमेषां समासेन कल्पितं तत्परिष्कृतम् ।

अपराजितपृच्छायाम् ।

रवौ कन्या-तुलालिख्ये वास्तौ पूर्वे शिरः स्थितम् ।

‘अलिः’ वृश्चिकः ।

चापे च मकरे कुम्भे दक्षिणेन व्यवस्थितम् ।

आदित्यवारयोगेन स वास्तुः सरति भ्रमात् ॥

यत्र भानुः शिरस्तत्र लक्षितव्यं रविक्रमात् ।

देवागारं गृहञ्चैव न कुर्याच्छीर्षसन्मुखम् ॥

मृत्युरोगभयानि स्युः प्रशस्तं कुचिसन्मुखम् ।

तुला-वृश्चिक-कन्यासु भास्करो यदि संस्थितः ।

न तदा प्राप्नुयुष्वं कुर्यात् गृहं भवति निष्फलम् ॥

धनुर्मकर-कुम्भेषु यदा तिष्ठति भास्करः ।

तदा द्याम्यमुखं वेश्म राज-चोराग्निभीतिदम् ॥
मीने मेघे वृषे प्रत्यङ्मुखं स्त्रीकलहावहम् ।
मिथुने कर्कटे सिंहे न कुर्याच्चोत्तराननम् ।
तथा हतं भवेद्देश दोष-ग्रोक-भयावहम् ॥
विश्वकर्मा ।

रवौ कन्या-तुलालिखे गृहं वारुणदिङ्मुखम् ।
न कुर्यात्तद्धि शून्यं स्यान्न च दृष्टौ भवेत् प्रभो ॥
दक्षिणाभिमुखं कुम्भ-मृगचापस्थिते रवौ ।
कुर्वीत निष्फलं तस्यात् नृपदण्ड-बधादिहत् ॥
न मीन-वृष-मेघस्थे कुर्वीत प्राङ्मुखं रवौ ।
तद्धनघ्नं बलिचुद्रराजचोरादिहृद्यतः ॥
रवौ मिथुन-सिंहस्थे न कर्कस्थेऽप्युदङ्मुखम् ।
कुर्यात्तदै दरिद्रत्वं दद्यात् ऋणदोषतप्तम् ॥
विश्वकर्मप्रोक्ते ।

अधुना कुण्डलीचक्रं रविचक्रायुधं ध्रुवम् ।
रेखाद्वयं प्रकर्त्तव्यं तत्र वै पूर्वपश्चिमम् ॥
दक्षिणोत्तरगन्तद्वेखैका वज्रि-वायुगा ।
ईश-नैर्ऋतगा चैका तत्र राशींस्तु विन्यसेत् ॥
क्रमादौशानरेखाया रेखाद्वादशकं भवेत् ।
तत्र कन्यादिमिहान्ता राशयो द्वादश क्रमात् ॥
यत्र यत्र भवेद्भानुस्तत्र वास्तुशिरः स्थितम् ।
स्वस्थानात् सप्तमे राशौ वास्तोर्दृष्टिः पतेत् क्रमात् ॥

यद्रेखायां भवेत्सूर्या वास्तुमस्तकसंयुतः ।
 तद्रेखाग्रयितं राशिं संमुखश्चैव दूषयेत् ॥
 रविदृष्टिगतं राशिं जानीयात्तन्निधामितम् ।
 रविभुक्तस्तु यो राशिः स च दग्धः प्रकीर्तितः ॥
 ग्रिरःस्थिते न कर्त्तव्यं रवौ द्वारं कथञ्चन ।
 यद्यज्ञानात्कृते तस्मिन् चयं स्याद्गृहमेधिनः ॥
 वास्तुदृष्टिस्थिते राशौ वदेद्वारन्तु वेम्ननः ।
 धननाशो भवेत्तत्र पुत्र-मित्र-पशुचयः ॥
 रविरेखाग्रहे राशौ कृते रोगभयं महत् ।
 रोग-चोरादिभिश्चैव वक्त्रि-राजकुलादिभिः ॥
 रविदृष्टिगते राशौ गृहद्वारन्तु यत्र हि ।
 तत्र संवसतो नित्यं रोग-दुःखं सुदारुणम् ॥
 दग्धे द्वारे कृते ज्ञानान्तर्गतः स्याद्भूतचयः ।
 नक्रस्थे कुम्भगे भानौ सिंहगे कर्कटे तथा ।
 पूर्वाख्यं पश्चिमाख्यञ्च तदा गेहं प्रकारयेत् ॥
 फलमेतत् समुद्दिष्टं वर्णानां भवनाश्रयम् ।
 कन्यादौ नारभेद्गेहं मङ्गलार्थी कदाचन ॥

कुण्डलीचक्रस्य फलितार्थमाह ।

फलोद्देशं प्रवक्ष्यामि प्रत्येकेन परिष्कृतम् ।
 सुखदृष्टिस्तथा शान्तिः सर्वपापोपमर्दनम् ॥
 वन्धुनाशस्तथा तन्त्रं नक्रस्थे फलमीदृशम् ।
 भूरिलक्ष्मीप्रदश्चैव पांशुभिश्च यतो गृही ॥

एवमादि फलं ज्ञेयं कुम्भे वै सर्वमासि च ।
 पुत्राः पौत्राः प्रवर्द्धन्ते लक्ष्मीरविचला भवेत् ॥
 शूरश्च वृत्तिमान्भर्ता सुख-सौभाग्यसंयुतः ।
 सिंहे त्वविकलं सर्वमेवमादि फलं भवेत् ॥
 हृष्टः पुष्टः सुसम्पन्नो वज्रगात्रः श्रियान्वितः ।
 भर्ता वै लभते सौख्यं कर्के च फलमीदृशम् ॥
 मेषे वृषे तुलायाश्च वृश्चिके च यदा रविः ।
 उदगास्थं गृहञ्चैव प्रेतदाहं प्रकारयेत् ॥
 एतेषान्तु क्रमेणैव फलमत्र वदाम्यहम् ।
 शुभलक्ष्मीफलं सौम्यं पुत्र-पौत्रसमृद्धये ॥
 ब्रह्मभाषी भवेन्नूनं सर्वसौभाग्यसंयुतः ।
 एवमादि फलं मेषे भर्ता वै लभते चिरम् ॥
 वृषे सौम्यं चिरा लक्ष्मीः पशुवृद्धिरनाकुला ।
 पुत्राश्च बहवस्तस्य जायन्ते शोभनास्तियः ॥
 एवमादि फलं भर्तुस्तत्र प्रोक्तं मनीषिभिः ।
 तुलायां प्रोच्यते सम्यक् फलमिष्टतमं नृणाम् ॥
 धनं धान्यं सुखं भोगो गोऽश्व-पुत्रसमृद्धयः ।
 वज्रमित्रास्तथा भृत्याः पशवः शोभना गृहे ॥
 पुण्यराशिस्तथा भर्तुस्तुलायामीदृशं फलम् ।
 दिपतां सङ्गत्यः सम्यक् स्वकुले वृद्धिरेव च ॥
 धनवान् भोगसम्पन्नो भर्ता स्यादल्लभान्वितः ।
 एवमादि फलं तत्र वृश्चिके जायते भुवम् ॥

नक्र-कुम्भौ प्रतिज्ञेयौ प्रकाम्ये मन्दिरे हितौ ।

हरि-कर्कटकौ ज्ञेयौ प्रतीचीमुखवेम्भनः ॥

‘हरिः’ सिंहः ।

मेषोवृषस्तथा चैतौ सौम्यागारम्भणे हितौ ।

तुला च वृश्चिकश्चैव दक्षिणस्यामुभौ हितौ ॥

कोणस्थानामथोवक्ष्ये कन्यादीनां फलं यथा ।

यतः कन्यास्थितो ध्वाङ्गो धनुर्धूमसमाश्रयात् ॥

शुनि मीन-खरे चैव मिथुनं सर्वदा श्रितम् ।

कन्यां प्राप्ते रवौ सम्यक् नारभेत गृहं सुधीः ॥

न च्छुद्धिस्तत्र जायेत पुत्र-पौत्रपशुचयः ।

सर्वदार्त्तियुतो भर्ता वसेदत्र न संशयः ॥

धनुस्थिते रवौ कार्यं नैव गेहं कदाचन ।

ग्रन्थुभिर्घात्यते तत्र जायन्ते हि न सम्पदः ॥

अथवा राजदण्डेन पीड्यतेऽसौ वसन् गृही ।

यदा भानुस्तु मीनस्थस्तदा गेहं न कारयेत् ॥

कृतश्चेद्वाधिगोकाय भयाय विपुलाय च ।

अधीरत्वं तदा तस्य ग्लानिः स्यान्मीनतः फलम् ॥

मिथुनस्थो यदा भानुस्तदा वेश्म न कारयेत् ।

अग्निना दह्यते तदैव वेश्म दुःखप्रदं सदा ॥

मीनस्थे वज्रिदिग्भागे गृहारम्भोऽग्निजीविनाम् ।

मिथुने त्वाग्रयारम्भ ईषे सत्राशिनां हितः ॥

वायव्ये कन्यका ज्ञेया गृहारम्भः सुखप्रदः ।

स्वरोपजीविनां चैव वेश्यादीनां सदैव हि ॥
 नैर्ऋत्यां कर्मके च स्यादारम्भः श्रपचां गृहे ।
 इदानीं कथये वेश्म राशि-माससमागमम् ॥
 चैत्रे मेषो भवेद्यत्र तत्र गेहं न कारयेत् ।
 हस्ते व्याधिर्महानत्र जायते गृहमेधिनाम् ।
 ज्येष्ठे तु मिथुनं यत्र तत्र दैधं भवेत् सदा ॥

‘दैधं’ दन्दयुद्धमिति यावत् ।

आषाढे कर्कटोदुष्टो नभस्ये कन्यका तथा ।
 आश्विने तु तुला दुष्टा वृश्चिकः कार्तिके तथा ॥
 चापं मार्गे भवेद्दुष्टं तेन मार्गा न शोभनः ।
 माघे कुम्भस्तु वै दुष्टस्तारम्भो न शोभनः ॥
 मासि मासाष्टकञ्चेति दूषितं वै परस्परं ।
 तेन चेषु न कर्त्तव्यं मन्दिरं शुभमिच्छता ॥

तथा ।

सिंहं मेषं चैव गुरुं यत्नेन वर्जयेत् ।
 अस्तङ्गते गुरौ शुके गृहहारम्भो न शस्यते ।
 नातिचीणे निशानाथे गृहहारम्भो भवेदिह ॥

विष्णुधर्मात्तरे ।

प्राष्टकाले न कर्त्तव्यं वास्तुकर्म विजानता ।

तपनः ।

हृण्यपचान्ते त्रिभागे हृण्यैकादशीमारभ्य दिनपञ्चके शुक्लस्यान्दे
 त्रिभागे शुक्लप्रतिपदमारभ्य दिनपञ्चके, एवं हृण्यैकादशीमारभ्य
 दिनदशकं विविधं भवति ।

तथा ।

चतुर्थीं नवमीञ्चैव वर्जयेच्च चतुर्दशीम् ।

विश्वकर्ममते ।

तिथयो यत्र ग्रस्यन्ते याः शुभा वास्तुकर्मणि ।

ग्रस्ते मासि सिते पक्षे प्रतिपच्च द्वितीयया ॥

तृतीया पञ्चमी षष्ठी सप्तमी दशमी तथा ।

एकादशी-त्रयोदशी पूर्णमासी प्रकीर्तिता ॥

एताः पूर्णेति विख्याता नामतस्तिथयस्त्रिमाः ।

चतुर्थ्यां वाथ षष्ठां वा दक्षिणाख्यं विवर्जयेत् ॥

तत्र संवसतो यस्मान्महाव्याधिभयं भवेत् ।

तथा वाराः प्रग्रस्यन्ते रवि-मङ्गलवर्जिताः ॥

दिव्यान्तरीच-चितिजैरुत्पातैर्भवपीडितम् ।

ग्रहोपसृष्टं सन्ध्याज्यं व्यतीपातहतञ्च यत् ॥

‘ग्रहोपसृष्टं’ पापग्रहदूषितम् ।

चन्द्र-तारानुकुले भे कर्तुः कार्यं विजानता ।

ध्रुवाणि तानि ग्रस्तानि आक्रवन्नेर्द्धतं तथा ॥

‘ध्रुवाणि’ रोहिण्युत्तरात्रयं चेति ।

वायव्यं वैष्णवं पुण्यं पौष्णं सावित्रमेव च ।

मत्स्यपुराणे ।

वज्र-व्याघात-शूलेषु व्यतीपातातिगण्डयोः ।

विष्कुम्भ-गण्ड-परिधान् वज्रयोगेषु कारयेत् ॥

विश्वकर्ममते ।

अथ योगान् प्रवक्ष्यामि वर्जिता ये मनीषिभिः ।

अतिगण्डो व्यतीपातः परिघो वज्र एव च ॥

गण्डं शूलञ्च विष्कुम्भो व्याघातश्च सुदुःखदः ।

एतान् योगान् समावर्ज्य अभावे तेषु चैव हि ॥

विष्कुम्भे घटिकास्त्रिंशः पञ्च वा वर्जयेत्सुधीः ।

वज्रे तु घटिकास्त्रिंशो नव वा परिवर्जयेत् ॥

अतिगण्डेषु वै षट्त्वं नव वा दोषदायकाः ।

गण्डे तु घटिकाः षड्वा व्याघाते नव षट् च वा ॥

शूले तु घटिकाः पञ्च सप्त वा दोषदा मताः ।

वैधृतौ च व्यतीपाते घटिकाषष्टिरेव च ॥

परिघे घटिकास्त्रिंशत् षट्त्रिंशदथवा शुभाः ।

एतेषां घटिकाः शेषाः सर्वाश्चान्याः शुभावहाः ॥

योगाः शुभावहाः कार्या वास्तुस्थापनकर्षणि ।

यथा नाम तथा तेषां फलसिद्धिरुदाहृता ॥

तथा ।

करणान्यथ वक्ष्यामि वास्तवारम्भे शुभाय वै ।

तैत्तिलं वणिजं नागं वालवं करणान्तरम् ।

धन-धान्यकराणि स्युः श्रेयसे च सुखाय च ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

अङ्गारकदिनं नाम करणं विष्टिसंज्ञकम् ।

वर्जयेदित्यनुषङ्गः ।

मत्स्यपुराणे ।

श्वेते मैत्रेऽथ माहेन्द्रे गन्धे वाति विरोहणे ।

तथा वैराजसावित्रे मुहूर्त्ते गृहमारभेत् ॥

चन्द्रादित्यबलं लब्ध्वा लग्नं शुभनिरीक्षितम्

स्तम्भोच्छ्रयादि कर्त्तव्यमन्यत्र परिवर्जयेत् ।

प्रासादेऽप्येवमेव स्यात् कूप-वापीषु चैव हि ॥

विश्वकर्ममते ।

मुहूर्त्तान् कथयिष्यामि यैः कृतैः सर्वसम्पदः ।

माहेन्द्रे रौहिणे चैव सावित्रे मित्रके तथा ॥

गन्धर्वेऽभिजिति श्वेते मुहूर्त्ते कारयेत् गृहान् ।

अथ साधारणान् ब्रूमो मुहूर्त्तान् सप्त चैव हि ॥

विराजोविजयः श्वेतः सावित्रो मैत्रिकोऽभिजित् ।

खलस्येति समाख्याताः सर्वे सर्वार्थसिद्धिदाः ॥

अथ वारविशेषेण वर्जनीयान् ब्रवीमि ते ।

अर्यम्णेऽर्के तु वैराज्यश्वन्द्रे वै ब्रह्मराक्षसौ ॥

पित्रा ज्येष्ठौ कुजे नष्टौ बुधे चैवाभिजित्तथा ।

पित्रा ब्राह्मणौ तथा शुक्रे राक्षसायौ वृहस्पतौ ।

भौजङ्गेशौ मुहूर्त्तौ तौ वर्जनीयौ शनैश्चरे ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

स्थिरलग्ने स्थिराग्ने च कर्तुं प्रोपचयान्विते ।

‘स्थिरलग्नानि’ वृष-सिंह-वृश्चिक-कुम्भाः । ‘कर्तुः’ कर्त्तराग्नेः, ‘उप-
चयान्विते’ त्रिषड्देकादशस्थानस्थिते ।

तथाच जातके ।

त्रिषडेकादशदशमान्युपचयभवनान्यतोऽन्यथान्यानि ।

यस्य सौम्या ग्रहाः केन्द्रे त्रिकोणे चापि भार्गवः ।

पापाश्चोपचयस्थाने तस्मिन् काय्यं निवेशनम् ॥

वृहस्पति-शुक्र-बुध-चन्द्राः 'सौम्याः' । चीणेन्दु-रवि-मङ्गल-
ग्रनेश्वराः 'पापाः', संयुक्तो बुधश्च ।

तथाच लघुजातके ।

चीणेन्दुर्क-यमाराः पापास्तैः संयुतः सौम्यः ।

'यमः' ग्रनेश्वरः, 'आरः' मङ्गलः, 'सौम्यः' बुधः इति । 'केन्द्राणि'
लग्नानि प्रथम-चतुर्थ-सप्तम-दशमस्थानानि । 'त्रिकोणं' नवपञ्चमस्थानं ।
तथाच जातके ।

केन्द्रचतुष्टयं कण्ठकञ्च लग्नात् सप्तदशचतुर्थानां सङ्गत्यः इति,

नवपञ्चमं त्रिकोणं नवर्चत्रिकोणं चेति ।

केन्द्रस्थं वर्जयेत्पापं सर्वपक्षेण कर्मसु ।

केन्द्रसौम्ययुतं देवं न तु शून्यं कदाचन ॥

विश्वकर्ममते ।

अथ लग्नं प्रवक्ष्यामि गृहहारभे शुभावहं ।

वृषो धनुस्तुला-कन्या मिथुनं कलसस्तथा ॥

लग्नान्येतानि ग्रस्तानि गृह-प्रासादकर्मणि ।

हृतमेतेषु लग्नेषु सर्वसिद्धौ भवेदिह ॥

एकादशे तृतीये च षष्ठे पापग्रहाः शुभाः ।

पापग्रहेऽष्टमे चैव मरणं प्राप्यते ध्रुवं ॥

चन्द्रार्कादिग्रहाः सर्वे खचेने शुभदा गृहे ।

नीचगा न च नीचस्था न च तीक्ष्णांशदूषिताः ॥

सूर्यादिग्रहाणां स्वचेत्राणि, सूर्यस्य मिहः चेत्रं, सोमस्य कर्कः, भौमस्य मेष-वृश्चिकौ, बुधस्य मिथुन-कन्ये, गुरोर्धनुर्मीनौ, शुक्रस्य वृष-तुले, शनैश्चरस्य मकर-कुम्भाविति ।

तदुक्तं लघुजातके ।

कुज-शुक्र-बुधेन्दर्क-ज्ञ-शुक्र-जीव-कुज-सौरि-शनि-गुरवः भेषा इति ।

एते क्रमेण मेषादीनां द्वादशानां राशीनां ईश्वरा इत्यर्थः ।

‘कुजः’ मङ्गलः, ‘ज्ञः’ बुधः, ‘जीवः’ गुरुः, ‘सौरिः’ शनैश्चरः, ‘भानि’ राशयः, इति ।

तथोचं नीचञ्च परिभाषितं जातके ।

अज-वृष-मृगाङ्गना-कर्क-मीन-वाणिज्यांशाः कथिता अर्काद्युच्चाः दश अष्टाविंशति-तिथीन्द्रियसप्तविंशतिविंशतिरुच्चा नीचं सप्तममिति ।

अस्यार्थः मेषस्याद्या दशत्रिंशांशा रवेरुच्चं । वृषस्याद्यास्त्रयस्त्रिंशांशाः सोमस्योच्चं । मकराद्या अष्टाविंशतिस्त्रिंशांशा मङ्गलस्योच्चं । एवं कन्या-याः पञ्चदशत्रिंशांशाः बुधस्योच्चं । कर्कटस्य पञ्च गुरोरुच्चं । मीनस्य सप्तविंशतिः शुक्रस्योच्चं । तुलाया विंशतिः शनैरुच्चं ।

एतत्सर्वं समालोच्य विबुध्य निपुणं सुधीः ।

आरभेत प्रयत्नेन वास्तुकर्म सुसिद्धिदं ॥

इति वास्तुप्रकरणं ।

अथ प्रतिष्ठाकालनिर्णयः ।

तत्र सामान्यतः प्रतिष्ठाकालनिर्णयः ।

विष्णुधर्मात्तरे ।

वज्र उवाच ।

कस्मिन् काले तु कर्त्तव्या प्रतिष्ठा भृगुनन्दन ।

मार्कण्डेय उवाच ।

शृणु कालं प्रवक्ष्यामि प्रतिष्ठाकरणे तव ।

यस्मिन् काले कृता सा स्यात् फलसिद्धिप्रदायनी ॥

धन-धान्यवती स्फीता वरदा च तदा भवेत् ।

दृढा भवति विख्याता त्रिदिवेगे गुरौ युते ॥

ऐन्द्रे तेजस्वती स्फीता भूतविग्रहकारिणी ।

तथाविधा तु सा स्फीता हृदि दाहमवाप्नुयात् ॥

नित्याश्चर्ययुता त्वाङ्गे गम्यलोके तथैव च ।

अहिर्बुध्ने तथा नित्यं लोकानुग्रहकारिणी ॥

पित्र्ये विनाशमाप्नोति कर्त्तुंश्च मरणावहा ।

सौम्ये सौम्या तथा कर्त्तुर्वरदा च तथा भवेत् ।

ऐन्द्राग्रे नाशमाप्नोति कर्त्तुः कृत्वा विनाशनं ॥

आश्विने श्रीमती भूत्वा तथा पुत्रमवाप्नुयात् ।

लोकाभिगम्या भाग्ये स्यात् कर्त्तुर्भाग्यवती भवेत् ॥

अश्लुभेऽपि यदा कार्या प्रतिष्ठा मनुजोत्तम ।

यस्मिन् युगे तु यो नाथो यो यो देवः प्रकीर्तितः ।

धन धान्यवती स्फीता कर्त्तुः श्रेयोजयावहा ॥

प्रभवादिभिः पञ्चभिः संवत्सरैर्विष्ण्वादीनि युगानि द्वादश तत्रै-
वाभिहितानि ।

संवत्सराख्यवर्षेषु नित्यमाज्ञायता भवेत् ।
 परिपूर्वे तु भूतग्नौ लोकख्याता तथैव च ॥
 इदापूर्वे तथा सौम्या वरदा लोकसुन्दरी ।
 अनुपूर्वे तु वरदा धन-धान्यवती भवेत् ॥
 इत्पूर्वे नाशमाप्नोति कर्तुर्नाशवद्वा भवेत् ।
 तत्रापि शम्भोर्नृत्यस्य समये रोहिता भवेत् ॥

प्रभवादयः पञ्च क्रमेण संवत्सर-परिवत्सरेदावत्सरानुवत्सरेदत्सर-
 संज्ञकाः एवमङ्गिरादिपञ्चकस्य क्रमेण संज्ञापञ्चकमेवमुत्तरचापीति
 तत्रैवाभिहितं ।

मत्स्यपुराणे ।

प्राप्य शुक्रं शुभं पचमतीते चोत्तरायणे ।

विष्णुधर्मात्तरे ।

उत्तरे त्वयने सौम्या धनवृद्धिकरी भवेत् ।
 तत्रापि सुप्ते देवेशे सर्वानर्थविवर्द्धनी ॥
 शिशिरे लोककान्ता सा दृढा च वसुधाधिप ।
 स्फीता वसन्ते सौम्या च वरदा च तथा भवेत् ॥
 ग्रीष्मे तेजस्विनी कान्ता भूतनियन्त्रकारिणी ।
 प्रावृद्धाले तथा नाशं कर्त्ता सह समाप्नुयात् ॥

प्रावृद्धालनिषेधश्च शिवप्रतिष्ठाव्यतिरिक्तविषयः, शिवप्रतिष्ठायां
 तद्विधेः शिवप्रतिष्ठाकालनिर्णये दर्शितत्वात् ।

शरत्काले कृता नाशं ग्रीष्ममेव प्रपद्यते ।

हेमन्ते च सदा सौम्या धर्मवृद्धिकरी भवेत् ॥

माघे कर्तुर्विनाशाय फाल्गुने सुभगा भवेत् ।
 लोकानन्दकरी चैत्रे वैशाखे वरसंयुता ॥
 आज्ञायता सदा ज्येष्ठे आषाढे धर्मवृद्धिदा ।
 आवणे धनहीना स्यात् प्रौष्ठपादे विनश्यति ॥
 आश्विने नाशमाप्नोति वक्त्रिणा कार्तिके तथा ।
 सौम्ये सौभाग्यमतुलं पौषे पुष्टिरनुत्तमा ॥
 दोषावहा तु माघे स्यात् कर्तुरात्मन एव च ।
 चैत्रे वा फाल्गुने वापि ज्येष्ठे वा माधवे तथा ।
 माघे वा सर्वदेवानां प्रतिष्ठा शुभदा भवेत् ॥

अथ माघमासनिषेधो विष्णुप्रतिष्ठाविषयः, विधिस्तु तद्व्यति-
 रिक्तदेवताप्रतिष्ठाविषयः, मार्गशीर्षमासविधिश्च विष्णुप्रतिष्ठाव्य-
 तिरिक्तविषयः मार्गशीर्षमासनिषेधस्य विष्णुप्रतिष्ठाकालनिर्णये द-
 र्शितत्वात् । आवणाश्विनमासनिषेधस्य विष्णुप्रतिष्ठाव्यतिरिक्तविषयः
 विष्णुप्रतिष्ठायामेतद्व्यविधेस्तत्रैव दर्शितत्वात् ।

अपरे लाङ्गः “माघमासे सर्वदेवानामिति वचनात् विष्णुप्रति-
 ष्ठापि तत्र कार्या माघमासादिनिषेधस्तु तत्तद्ग्रन्थविषयतत्तत्प्र-
 तिष्ठाविषयविशेषे ।

द्वितीये मध्यफलदा तृतीये च शुभप्रदा ।

धन-धान्यवती स्त्रीता वरदा च तथा भवेत् ।

यस्य पक्षस्य वृद्धिः स्यात् तस्मिन् शुभफलप्रदा^(१) ॥

द्वितीयायां धनोपेता तृतीयायां वरप्रदा ।

चतुर्थ्यां नाशमाप्नोति यमस्य स्यात्सुखावहा ॥
 विनायकस्य देवस्य तथा तत्र हितप्रदा ।
 पञ्चम्यां श्रीयुता कर्तुर्वरदा च तथा भवेत् ॥
 षष्ठ्यां लक्ष्मीयुता नित्यं सप्तम्यां रोगनाशिनी ।
 अष्टम्यां धान्यवज्जला नवम्यां तु विनश्यति ॥
 भद्रकात्याः कृता तत्र कर्तुर्भवति मुष्टिदा ।
 धर्मवृद्धिकरी ज्ञेया दशम्यां तु तथा कृता ॥
 एकादश्यां तथा युक्ता द्वादश्यां सर्वकामदा ।
 त्रयोदश्यां तथा ज्ञेया चतुर्दश्यां विनश्यति ॥
 कृष्णपक्षे पञ्चदश्यां कर्तुः क्षयकरी भवेत् ।
 पञ्चदश्यां तथा शुक्ले सर्वकामकरी भवेत् ॥
 वृहत्पृष्ठा च विज्ञेया तथा दोषवती नृप ।
 दिव्यन्तरीचे भूमौ च उत्पातेन तु या युता ॥
 कर्तुर्व्याधिप्रदा तत्र प्रतिष्ठा तु क्रिया भवेत् ।
 तिथिहानौ चयोज्ञेयो वृद्धौ वृद्धिः प्रकीर्तिता ॥

मत्स्यपुराणे ।

पञ्चमी च द्वितीया च तृतीया चाष्टमी तथा ।
 दशमी पौर्णमासी च कृता तु फलदा भवेत् ॥

लक्षणसमुच्चये ।

तासु पक्षे सिते कार्या द्वितीया वै तिथिष्वथ ।
 द्वितीयायुर्मतिं दद्यात्तृतीया पुनश्चतुर्थी ॥
 पञ्चमी च श्रियं नित्यं सप्तमी रोगनाशनम् ।

दशमी भूमिवृद्धिश्च सौभाग्यश्च तथोदयो ॥
 नानाविधं धनं नूनं पौर्णमासी तिथिः सदा ।
 एकविंशकरैर्नन्दा भद्रा पचर्षिभानुभिः ॥
 जया हि रामादिकामैः रिक्ता वेद-ग्रहेन्द्रियैः ।
 वाण-दिक्तिथिभिः पूर्णा हीनतुल्या हिता कमात् ॥
 एते शक्तेऽनुलोमाः स्युर्वज्रले च विद्योमतः ।
 वृहस्पतिर्द्वयं चायुर्वधोजय-धनानि च ॥
 सर्वे चार्कः शुभः शुक्रस्रग्ध्रः ग्रान्तिप्ररोहणे ।
 कर्कोष्ठपतलाचार्यश्रीसिंहग्रामयुग्मके ॥
 मत्स्ये घटालिनेषस्या निदेशानां प्रधानता ।
 षडष्टचतुरायामाच्चतुराग्रिक्रमेण तु ॥

विष्णुधर्मात्तरे ।

तेजस्विनी सूर्यदिने चन्द्रे चेमावहा भवेत् ।
 भौमेऽग्निना प्रदह्येत बुधेन धनदा भवेत् ॥
 गुरुणि स्याद्गृहे नित्यं लोकानन्दकरी सिते ।
 आचन्द्रार्कस्थिता सौरे प्रतिष्ठा समुदाहता ॥

मत्स्यपुराणे ।

बुधोवृहस्पतिः शुक्रस्तयोवाराः शुभावहाः ।
 एभिर्निरोचितं लग्नं नचचञ्च प्रशस्यते ॥

समुच्चयचरणे ।

प्रीतिः सौभाग्यमायुष्मान्मुकर्मा शोभनो धृतिः ।
 वृद्धिः सिद्धिः शुभः साध्योवरीयाञ्छिव-शुक्लकौ ।

ब्रह्मेन्द्रौ च शिवं चेति योगाः तत्संज्ञकाः शुभाः ॥

ववञ्च बासवञ्चैव कौलवं तैतिलं तथा ।

गरञ्च वणिजञ्चैव शकुनिञ्च चतुष्पदं ।

नागं किन्तुघ्नमप्याह विष्टिहीनन्तु पचयोः ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

शकुनौ दोषजननी चतुष्पदे भयावहा ।

नागे भवति सौम्या च किन्तुघ्ने च शुभप्रदा ॥

कौलवे वरदा ज्ञेया तैतिले रोगनाशिनी ।

गराख्ये रोगजननी तथा वणिजि पुष्टिदा ।

विष्टौ मरणदा कर्तुरात्मदोषवती तथा ॥

मात्स्व्ये ।

आषाढे द्वे तथा मूलमुत्तराचयमेव च ।

ज्येष्ठा-श्रवण-रोहिण्यः पूर्वाभाद्रपदा तथा ॥

हस्तोऽश्विनी रेवती च पुष्ये मृगशिरस्तथा ।

अनुराधा तथा स्वाती प्रतिष्ठासु प्रशस्यते ॥

लक्षणसमुच्चये ।

पुष्ययुक्रोहिणीकालस्याः प्रगाढोत्तरा दिजे ।

पुनर्वसनुराधासु चित्रा ज्येष्ठा महीभुजि ॥

धनिष्ठा श्रवणौ वैश्वे युगे भाद्रपदे तथा ।

अश्विनी रेवती भद्रे स्वाति-फाल्गुनिकादयम् ॥

चतुर्वर्णमघा स्त्रीदा मूलाद्रां भरणी मघा ।

एतानि प्रतिलोमानां चत्वार्यैवान्यजे तथा ॥

जय-रोगकरास्त्रिस्तो रोहिणी भयवृद्धिदा ।
 हस्तः सिद्धिप्रदोलिङ्ग आयुर्दाषाढयुग्मके ॥
 पुनर्वसुः सुखं दद्यादनुराधा तु सम्पदः ।
 चित्रा तर्प्यसुखं नित्यं ज्येष्ठा रोगविनाशकृत् ॥
 धनिष्ठारिजयं दद्यात् ज्ञानदः श्रवणः सदा ।
 युग्मभाद्रपदा वृद्धिर्वज्रमिचाणि चाश्विनौ ॥
 रेवती पुष्टिदा नित्यं स्वाती कुर्याद्भूतं वज्र ।
 फाल्गुनीद्वितयं वृद्धिर्भरणी रिपुभेदनम् ॥
 आर्द्रा सौभाग्यसम्पत्तिर्मूलेऽथ नृपसत्क्रिया ।
 मृगः प्रान्तिप्रदोनित्यं धन्या अतभिषं त्यजेत् ॥
 अश्लेषा कृत्तिका चैव विशाखा च शुभप्रदा ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

तेजस्विनी कृत्तिका च भूतनियहकारिणी ।
 किञ्चिद्भूत्वा ततः काले न तदन्वितवज्जिना ॥
 वज्रैः सूर्यस्य सोमस्य कुमारस्य च सा वरः ।
 गङ्गाद्याश्च कृतास्तत्र न दहन्ति च वज्जिना ॥
 प्राजापत्ये गृही नित्यं लोकानुग्रहकारिणी ।
 सौम्ये तु वरदा प्रोक्ता मूषकैस्तु विनश्यति ॥
 आर्द्रायां कर्तव्यमरणं क्षिप्रमेव प्रयच्छति ।
 पुनर्वसौ विनाशश्च संस्कारश्चाप्नुयात्पुनः ॥
 पुष्टिं पुण्ये समाप्नोति धनेन यशसा तथा ।
 अपि कर्तव्यविनाशाय नागानां नाशकृद्भवेत् ॥

पित्रोर्मरणदा कर्तुंस्तथा नाशञ्च गच्छति ।
 लोकगम्या भवेद्भाग्ये कर्तुर्नाशवहा तथा ॥
 तत्रापि कामदेवस्य कर्तुः सौख्यवहा तथा ।
 अर्थगणे सुदृशा स्त्रीता लोकानुग्रहकारिणी ॥
 आयुर्दा च कृता हस्ते चित्रायां नाशमाप्नुयात् ।
 नित्यैश्वर्ययुता लोके चित्रायाञ्च हितप्रदा ॥
 स्वातौ तु वरदा सौम्या लोकानुग्रहकारिणी ।
 ऐन्द्राग्ने कर्तुर्नाशाय मैत्रे मित्रविवृद्धये ॥
 ज्येष्ठायां तेजसा युक्ता धन-धान्यवती भवेत् ।
 तथाविधा तथा मूले किन्तु भूतसमाश्रया ॥
 आद्ये क्लेदमवाप्नोति वैश्वदेवे सुखप्रदा ।
 श्रवणे धन-धान्याद्या वासवे बसुधंयुता ॥
 वारुणे श्रीघ्ननाशाय तथाप्ये मनुजोत्तम ।
 अर्चिर्बुध्रे दृढा स्त्रीता कर्तुः सौख्यप्रदायिनी ॥
 धन-धान्ययुता पौष्णे आश्विने योगनाशिनी ।
 चाम्ये मरणदा कर्तुरात्मनाशकरी तथा ॥
 सार्के स्याच्छोकजननी सशौरे मृत्युदायिनी ।
 सभौमे वज्रिभयदा सतमस्के स्थिरा न तु ॥
 केतुना धूमिते च्छचे वज्रिदाहमवाप्नुयात् ।
 केतुदये भवेद्येन तेन दुर्भिक्षमाप्नुयात् ॥
 भौमोदये भवेद्येन तेन दह्येत वज्रिना ।
 सौरोदये भवेद्येन तेन कर्त्ता विनश्यति ॥

नचचे सपरीवेषे परचक्रभयं भवेत् ।
 उल्काहते विनाशाय सभूकम्पभयप्रदा ॥
 उल्कापातो भवेद्यच्च तच्च व्याधिकरी भवेत् ।
 त्रिविधोत्पातयुक्ते भे न शुभा परिकीर्त्तिता ॥
 दिव्यकीर्त्तिविनाशाय भौमे चात्मविनाशिनी ।
 अन्तरीचे च विज्ञेया लोकनाशकरी तथा ॥
 सवैधृत-व्यतीपातमृचमेकं विवर्जयेत् ।
 शेषैर्दोषैस्तथायुक्ता यावदागमनाद्रवेः ॥
 जन्मनचचविहिता कर्तुः श्रेयस्करी भवेत् ।
 सम्यक्करी द्वितीये स्यात्तृतीयेऽरिभयप्रदा ॥
 चेभ्या चतुर्थे भवति पञ्चमे व्याधिवर्द्धिनी ।
 कार्यवृद्धिकरी षष्ठे सप्तमे निधनप्रदा ॥
 अष्टमे वरदा सौम्या नवमे श्रीविवर्द्धिनी ।
 कर्मणां साधिका प्रोक्ता जन्माहे दशमे शुभा ॥
 एकादशे शुभकरी द्वादशेऽरिभयप्रदा ।
 ज्ञेया त्रयोदशे चेभ्या रोगदा च चतुर्दशे ॥
 वृद्धिदा पञ्चदशके षोडशे निधनप्रदा ।
 सप्तदशे भूतिकरी नन्दा^(१) चाष्टादशे भवेत् ॥
 एकोनविंशतितमे कर्तुर्मरणदायिनी ।
 तथा द्वितीये धनदा तृतीयेऽरिभयप्रदा ॥
 चतुर्थे चेमजननी पञ्चमे रोगवर्द्धिनी ।

---

(१) नन्दयतीति नन्दा सुखदेति यावत् ।

षष्ठे लक्ष्मीकरी ज्ञेया धन-धान्यविवर्द्धिनी ॥
 द्वितीये च चतुर्थे च पञ्चमे च तथाष्टमे ।
 द्वादशे नवमे चन्द्रे कर्तुर्दोषवती भवेत् ॥
 जन्मस्थस्य तृतीयस्य षष्ठस्यैकादशस्तथा ।
 दशमः सप्तमस्यैव यदा विद्धो भवेद्ग्रहैः ॥
 पञ्चमैर्नवमैश्चैव द्वादशैर्वा तथाष्टमैः ।
 चतुर्थे वा तृतीये वा क्रमात्पापात्फलं लभेत् ॥
 विपर्ययेण वेधश्चेत्पापोऽपि शुभस्तत्सुतः ।
 चन्द्राद्वादशके सूर्ये द्वितीये वा भयप्रदा ॥
 द्वादशे वा द्वितीये वा भौमे दाहमवाप्नुयात् ।
 द्वादशे वा द्वितीये वा सौरे मरणदा भवेत् ॥
 पापमध्यगते चन्द्रे ध्रुवं मरणदा भवेत् ।
 एकस्मिंस्तु यदा केन्द्रे चन्द्रमासं व्यवस्थितः ॥
 केन्द्रत्रयमथान्यत्स्याद्युक्तं सूर्यारिसूर्यजैः ।
 नदा कर्तुर्विनाशाय प्रतिष्ठा स्यान्नराधिप ॥
 चन्द्रे सार्के विनाशाय भौमे दाहमवाप्नुयात् ।
 ससौरे मृत्युदा ज्ञेया सरादौ निधनप्रदा ॥
 नक्षत्रे सोपरागे तु कर्तुर्मरणदायिनी ।
 परित्यष्टे^(१) तथा चन्द्रे तथा ज्येष्ठान्तपादगे ।
 पौष्णान्तपादगे चैव कर्तुर्निधनकारिणी ॥

(१) पाठोऽयं आदर्शानुरूप एव सन्निवेशितः परन्त्वयं न समीचीनो
 विभाति, परिपुष्टे इत्ययं पाठो भवितुमर्हति ।

लक्षणसमुच्चये ।

शस्तोजीवो नव-द्वीषु-सप्तस्थानेषु सर्वदा ।
 बुधः षष्ठाष्ट-तुर्येषु दिक्-सप्त-नवराश्रितः ॥
 सप्त-त्रि-षष्ठ दशमः शशी शुभफलप्रदः ।
 रविर्दश-त्रिषट्संख्यो राज्ञस्त्रि-दशसङ्गतः ॥
 त्रि-षट्स्थानगताः शस्ता मन्दाङ्गारक-केतवः ।
 शुभाः क्रूराः सपापाश्च सर्व एकादशास्तथा ॥
 एषां दृष्टिर्मुनौ पूर्णा वार्द्धिकी ग्रह-भूतयोः ।
 पादिकी रामदिक्स्थाने वस्त्रब्धयोः पादवर्जिता ॥
 द्वितीया सापदाख्या तु चतुर्थी चेमसंज्ञका ।
 षष्ठी च साधिका तारा ह्यष्टमी शत्रुनाशिका ।
 नवमी चातिमित्रा स्यादेताः पञ्च फलप्रदाः ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

जन्मराश्वदयेकर्तुः क्षिप्रं नाशकरी भवेत् ।
 द्वितीये धननाशाय तृतीये कर्तृवृद्धिदा ॥
 चतुर्थे गृहनाशाय पञ्चमे व्याधिदा भवेत् ।
 षष्ठे शत्रुविनाशाय सप्तमे धननाशिनी ॥
 अष्टमे मृत्युदा ज्ञेया नवमे धर्मनाशिनी ।
 दशमे कर्मणां वृद्धौ लाभे लाभकरी भवेत् ॥
 द्वादशे तु व्ययाय स्यात् प्रतिष्ठा तु तथा कृता ।
 जन्मलग्नोदये श्रेष्ठा धन-धान्यवती भवेत् ॥
 जन्मराशिफलं शेषं सर्वस्थानेषु निर्दिशेत् ।

मेघोदये कृता चिप्रं नाशमाप्नोति पार्थिव ॥
 वृषोदये स्थिरा प्रोक्ता धन-धान्यवती भवेत् ।
 लोककान्ता च मिथुने बङ्गकल्याणकारिणी ॥
 कुलीरे चिप्रं नाशः स्यात् शिंहे च सुदृढा भवेत् ।
 कन्यायां लोककान्ता स्यात्तुलायां भवति स्थिरा ॥
 वृश्चिके तु स्थिरा प्रोक्ता कल्याणाय धनुर्धरे ।
 मकरे चिप्रं नाशः स्यात् कुम्भे लग्ने दृढा भवेत् ॥
 मीने गुणवहा कर्तुः कल्ये^(१) शून्या तथा भवेत् ।
 उग्रा स्यात् सूर्यदाभायां^(२) सौम्या सौम्यस्य कीर्तिता ॥
 पापग्रहस्य केन्द्रेण कर्तुर्नाशाय कीर्तिता ।
 सौम्या पटस्य सुशुभं कर्तुर्भवति वृद्धिदा ॥
 फलं यदेव लग्नेषु नवांगेषु तदेव तु ।
 द्वादशांगेषु विज्ञेयं तदेव मनुजोत्तम ॥
 कर्तुर्नाशाय विज्ञेया शिंशांगे सोम-सूर्ययोः ।
 शतं जीवेत् प्रपौत्राणां^(३) कर्तुः कल्याणदा भवेत् ॥
 शुभमंगं महाराज लग्नं पापफले शुभं ।
 लग्ने शुभतरे प्राप्ते पापमंगमशोधनं ॥
 लग्नस्ये शोकदा कर्तुः कृता भवति भास्करै ।

(१) लग्नविशेषे इत्यर्थः ।

(२) सूर्यदाभायामित्ययं पाठः द्वादशांगुलकेष्वेककल्प एव वर्तते पर-
न्वयं न समीचीनो विभाति ।

(३) प्रपौत्राणां शतं जीवेदित्यन्वयः ।

द्वितीयेऽर्थस्य हानिः स्यात् तृतीये धनसंयुता ॥

आयुःक्षयस्तुर्ये स्यात् पञ्चमे सुतनाश्रयं ।

षष्ठे शत्रुविघातस्तु दारिद्र्यं सप्तमे भवेत् ॥

मरणं चाष्टमे भानौ नवमे धर्मपीडनं ।

दशमे सुतवृद्धिस्तु लाभे लाभयुता भवेत् ॥

द्वादशे व्ययसंयुक्ता निर्धना तु तथा भवेत् ।

चन्द्रे लग्नगते ज्ञेया सुदृढा मनुजोत्तमा ॥

धनान्विता द्वितीये तु तृतीये लाभसंयुता ।

चतुर्ये बान्धवहिता पञ्चमे सुतवृद्धिदा ॥

षष्ठे रिपुविनाशाय सप्तमे च धनावहा ।

अष्टमे मरणायोक्ता नवमे धर्मपीडनं ॥

दशमे धर्मदा प्रोक्ता लाभे लाभप्रदा भवेत् ।

व्यये व्ययवती राजस्तथा धनविवर्जिता ॥

अर्द्धविम्बाधिके चन्द्रे शुभपक्षफलं भवेत् ।

अर्द्धविम्बाधिके क्षीणे क्रमादथ निबोध मे ॥

चन्द्रे लग्नगते ज्ञेया क्षिप्रं नाशो महीभुजां ।

द्वितीये च दरिद्रा स्यात् तृतीये धनसंयुता ॥

वज्रधान्यं चतुर्ये स्यात् पुत्रनाशाय पञ्चमे ।

षष्ठे रिपुविनाशाय भार्यानाशाय सप्तमे ॥

अष्टमे मरणायोक्ता नवमे धर्मघातिनी ।

धनान्विता स्याद्दशमे लाभे लाभवती भवेत् ॥

व्यये व्ययवती नित्यं दरिद्रा च तथा भवेत् ।

लग्ने मृत्युकरा भौमे तथा दारिद्र्यदा धने ॥
 कीर्त्तिं चिभुवने शुभां तृतीयस्यः करोत्यसौ ।
 चतुर्थे बन्धुनाशः स्यात् सुतनाशस्तथा सुते ॥
 अरिनाशस्तथा षष्ठे सप्तमेऽग्नौ विनश्यति ।
 अष्टमे कर्दमरणं नवमे दशमच्युतिः ॥
 दशमे कर्मसिद्धिः स्यात् लाभे लाभवती भवेत् ।
 जायात्मजप्रभृतयो व्यये स्युर्यदाः सदा ॥
 बुधलग्ने धनयुता द्वितीये च तथा भवेत् ।
 तृतीये वरदा प्रोक्ता चतुर्थे धनसंयुता ॥
 कीर्त्तिश्च पञ्चमे ज्ञेया षष्ठे रिपुविनाशिनी ।
 सुखदा सप्तमे ज्ञेया हर्षदा च तथाष्टमे ॥
 सौख्यदा नवमे राजन् दशमे कर्मवृद्धिदा ।
 स्थिरलाभगते ज्ञेया व्ययगे धनसंयुता ॥
 जीवे धनाद्या लग्नस्थे द्वितीये च तथा भवेत् ।
 दृढास्पदा तृतीये स्यात् चतुर्थे धनसंयुता ॥
 पञ्चमे सुतदा प्रोक्ता षष्ठे शत्रुविनाशिनी ।
 सप्तमे राज्यदा कर्तुरष्टमे च समृद्धिदा ॥
 कीर्त्तिदा नवमे ज्ञेया दशमेऽक्षसमृद्धिदा ।
 लाभस्थे लाभदा ज्ञेया व्यये लाभसमन्विता ॥
 लग्नस्थे निश्चला शुके सर्वकामप्रदा भवेत् ।
 धनगे च धनं दद्यात् तृतीये भ्रातृवर्द्धिनी ॥
 चतुर्थे सुभगा ज्ञेया पञ्चमे सुतवृद्धिदा ।

षष्ठे पूज्या तथा शुक्रे सप्तमे धनवृद्धिदा ।
 अष्टमे सुखदा प्रोक्ता नवमे च सुखार्थदा^(१) ॥
 दशमे लोककान्ता स्यादरिनाशस्तथायगे ।
 तथा व्ययस्थे विज्ञेया सद्भाये सधना तथा ॥
 मृत्युदा लग्नगे सौरे दरिद्रा स्याद्वितीयगे ।
 तृतीये धनलाभाय चतुर्थे कर्तृमृत्युदा ॥
 सुतगे सुतनाशः स्यादरिनाशस्तथारिगे ।
 जायानाशस्तु जायास्थे मृत्युमृत्युग्रहोपगे ॥
 धर्मगे धर्महानिः स्यात् कर्महानिस्तु कर्मगे ।
 महालाभस्तु लाभस्थे व्ययगे च व्यथो भवेत् ॥
 शून्यं विवर्जयेत् केन्द्रे तत्तत्रैव नियोजयेत् ।
 एवं ज्ञात्वा शुभं कालं प्रयत्नेन सुदैववित् ।
 कुर्यात् प्रतिष्ठां यत्नेन गृहीयादवधानतः ॥
 शुभेऽङ्गि पूर्वं यत्रस्थां तत्कालप्रतिमाञ्च यां ।
 समादृषीठिकां गर्त्ते स्थापितां विनिवेशयेत् ।
 तत्कालमेवं कुर्वीत नामावास्यां समाहितः ॥

लक्षणसमुच्चये ।

पादादूनचतुर्नाडीभागः स्यान्मीन-मेषयोः ।
 वृष-कुम्भौ च भुज्जानौ चतस्रः पादवर्जिताः ॥
 मकरे मिथुने चैव चापालि-हरि-कर्कटाः ।

पादोनाः पटुलाः कन्ये घटिकाः सार्द्धपञ्च तु ॥
 केसरी च वृषः कुम्भः स्थिराः स्युः सिद्धिदायकाः ।
 चरं धनुस्तुला-मेषार्द्रायुग्मं मीन-कन्यके ।
 कर्कटे कर्कटालिङ्ग प्रवर्ज्याः कार्यनाशकाः ॥
 स्थिरः शुभग्रहैर्दृष्टः शस्तोलम्नः शुभाश्रितः ।
 गुरु-शुक्र-बुधैर्युक्ते लग्ने दद्याद्भुनायुषी ॥
 राज्यं सौख्यं बलं पुंसां देशधर्मादिकं बद्ध ।
 प्रथमः सप्तमस्तुर्या दशमः केन्द्र उच्यते ।
 गुरु-शुक्र-बुधास्तत्र सर्वसिद्धिप्रदायकाः ॥
 त्र्येकादश-चतुर्थस्था लग्नात् पापाः शुभग्रहाः ।
 अतोऽन्येऽनिष्टकर्मार्थं योज्यास्तित्थादयो बुधैः ॥
 सुयोगे शाश्वता धर्माः स्थिरायां पुष्टि-जीवितं ।
 सुलग्ने च महाभागो विषुवे चेप्सितं फलं ॥
 षडशीतिमुखे पुण्ये अयने च महातिथौ ।
 च्छद्भिरारोग्यमैश्वर्यं देवस्थापनतो भवेत् ॥
 सन्ध्यागते तु लग्ने च प्रत्यस्तमितदुर्गहे ।
 दुष्टग्रहे दुष्टलग्ने नचत्रेऽशुभसंयुते ॥
 दुर्निमित्ते तथोत्पाते चन्द्र-सूर्योपमर्दने ।
 एतेषु स्थापिता देवाः क्षय-दुर्भिक्ष-रोगदाः ।
 तस्माद्दिनं निरीक्ष्यादौ सर्वोपस्करमाहरेत् ॥

मत्स्यपुराणे ।

ग्रह-ताराबलं बुद्ध्या ग्रहपूजां विधाय च ।

निमित्तं शकुनं लब्ध्वा वर्जयित्वा बुधादिकं ॥

शुभकाले शुभस्थाने क्रूरग्रहविवर्जिते ।

लग्ने च्चे च कुर्वीत प्रतिष्ठादिकमुत्तमं ॥

अयने विषुवे तदत् षडशीतिमुखे तथा ।

एतेषु स्थापनं कुर्याद्विधिदृष्टेन कर्मणा ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

यस्मिन् च्चे यदेवोक्तं फलं भूपतिसत्तम ।

तदेवेह फलं प्रोक्तं तन्मुहूर्त्तैऽपि यादव ॥

रौद्रः सार्वस्तथा मैत्रः पैत्रोवासव एव च ।

आद्यो वैश्वस्तथा ब्राह्मः केशवरः शक्रदेवतः ॥

ऐन्द्राग्नेयो नैऋतश्च वारुणश्च महीपते ।

अर्यमणश्च तथाभाग्यो मुहूर्त्तास्तु दिवाकरः ॥

रौद्रोऽजपादहिर्बुध्नः पौष्ण आश्विन एव च ।

याम्योऽग्निदेवतश्चैव ब्राह्मः सौम्यस्तथैव च ॥

आदित्यो जीवदैवेत्यो वैष्णवः सूर्यदेवतः ।

लाङ्गस्यैवाथ याम्यश्च मुहूर्त्ता रात्रिचारिणः ॥

तथा ।

दिनमध्यङ्गते सूर्ये मुहूर्त्तैऽभिजिदष्टमे ।

सर्वकामसमृद्धः स्यात् सर्वोपद्रववर्जितः ॥

मत्स्यपुराणे ।

प्राजापत्ये तु शयनं ब्राह्मे चोत्थापनं भवेत् ।

मुहूर्त्तं स्थापनं कुर्यात् तेन ब्राह्मे विचक्षणः ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

गुरावस्तमयं प्राप्ते नीचस्थे कर्तव्यातिनी ।
 तस्माद्वलस्थे जीवे तु धन-धान्यकरी भवेत् ॥
 ब्राह्मे रौद्रे दृढा ज्ञेया प्राजापत्ये सुखावहा ।
 स्वर्गलोकप्रदा स्वर्गे चक्रे चक्रप्रवर्त्तिनी ॥
 वानस्पत्ये तु वरदा आन्ये पान्यर्विवर्द्धिनी ।
 वासे भवति वस्त्राद्या काले मृत्युप्रदायिनी ॥
 आग्नेये दाहमाप्नोति क्लीवमब्देवते तथा ।
 सौरे भवति सुस्फीता चान्द्रे च वरदा तथा ॥
 नश्यते साश्वदैवत्ये गोदेवे वृद्धिमाप्नुयात् ।
 चैत्रे च पुष्टिदा प्रोक्ता तथा भवति पूजिता ॥
 कौमारे वृद्धिमाप्नोति पित्र्ये नाशं तथैव च ।
 वारुणे रोगदा प्रोक्ता शुभा चानन्तदैवते ॥
 क्षपला वनदेवत्ये याम्ये मृत्युप्रदा भवेत् ।
 वाग्देवत्ये सदा वाग्मी श्रीगे च श्रीयुतो भवेत् ॥
 धनगे धनसंयुक्तः सुदृढः शैलदैवते ॥
 पृथ्वीदेवे दृढा सौम्या शुभा स्याद्देवदेवते ।
 पौरुषे च तथा रोषे बलधर्मविवर्द्धिनी ।
 कर्तुः सुखावहा चैव तथा लाघयुता भवेत् ॥

इति सामान्यप्रतिष्ठा ।

अथ शिवप्रतिष्ठा ।

अथ लक्षणसमुच्चये ।

उत्तराशागते भानौ लिङ्गस्थापनमुत्तमं ।
 दक्षिणे त्वयने पूज्यं त्रिवर्षाद्वै भयावहं ॥
 सद्यहं स्थापनं नेष्टुं तथा वै दक्षिणायने ।
 सद्यहे स्थापिते लिङ्गे व्याधिना पीड्यते प्रजा ॥
 कुमाराः सम्यपौड्यन्ते कन्यानामस्य जायते ।
 सुमहाशस्त्रलोपस्य तदा राज्ञां प्रजायते ॥
 कर्तुः क्षयः सदा शोको गृहे भवति दारुणः ।
 तस्मान्न स्थापयेद्देवं सद्यहे दक्षिणायने ॥
 स्थापनन्तु प्रकर्त्तव्यं शिशिरादावृतुत्रये ।
 प्रावृषि स्थापितं सिद्धौ भवेद्धरदयोगदं ॥
 हेमन्ते ज्ञानदं लिङ्गं शिशिरे सर्वभूतिदं ।
 लक्ष्मीप्रदं वसन्ते च ग्रीष्मे च जय-शान्तिदं ।
 यतीनां सर्वकाले च लिङ्गस्थारोपणं मतं ॥

रत्नावल्यां ।

माघ-फाल्गुन-वैशाख-ज्यैष्ठाषाढेषु पञ्चसु ।
 मासेषु शुक्लपक्षेषु सुदृष्ट्यहवर्जिते ॥
 द्वितीया पञ्चमी षष्ठी सप्तमी नवमी तथा ।
 द्वादशैकादशी ग्राह्या पूर्णिमा च त्रयोदशी ॥
 गुरुः शुक्रो बुधः सोमोवरयेत्तु सुखावहं ।

आर्द्रा शतभिषा स्वाती रोहिणी श्रवणं वृषः ॥

पूर्वाषाढोत्तराषाढा ज्येष्ठाश्लेषा च रेवती ।

चित्रा-हस्तौ धनिष्ठा स्वादनुराधा च सिद्धिदा ॥

लक्षणसमुच्चये ।

नक्षत्रे यत्र तत्रापि सर्वकालं द्विपक्षयोः ।

लिङ्गस्य स्थापनं शस्तं यतः कामार्थिनो भ्रुवं ॥

रत्नावल्यां ।

सौभाग्यः शोभनायुष्मान् सिद्धः साध्यः शिवः शुभः ।

वृद्धिः प्रीतिर्धृतिः सिद्धिः भ्रुवः शुक्लः सुशोभनम् ॥

ववञ्च बालवञ्चैव कौलवन्तैतिलं शुभम् ।

मैत्रं परममैत्रञ्च सम्यत्चेमं यथा शुभम् ॥

लग्नश्च वृश्चिकः सिंहो मेषोमिथुन-कर्कटौ ।

तथा कन्या तुला-कुम्भौ वृषभश्च प्रशस्त्यते ॥

रविहस्ते भवेत्सिद्धिः सोमे मृगशिरस्तथा ।

कृत्तिका भौमवारे स्वादनुराधा बुधे यदा ॥

रेवती मृगसम्यन्ता शुक्रवारे पुनर्वसुः ।

श्रवणं शशिवारे च सिद्धियोगाः शुभा मताः ॥

जन्मभप्रभृतयोऽथ षट्सप्तैकादशाः शुभाः ।

भौम-मन्दौ वृषस्थौ च द्वि-सप्ताङ्क-शरैर्गुरुः ॥

जन्म-तुर्य-रसाष्टस्यो दशस्थश्च शुभो बुधः ।

रस-सप्त-दशान्यस्यः शुक्रश्चाथ प्रयत्नतः ॥

चेत्रमध्ये ग्रहाः सर्वे यमकण्ठेति निश्चिताः ।

यस्मात्ते सर्वकार्यघ्नास्तस्मात्तेष्वनियोजयेत् ॥
 क्षीणचन्द्रस्तथा मन्दः^(१) कुजार्कौ तैर्युतो बुधः ।
 पापाः पापाग्रया यस्मात्तस्मात्तांश्च विवर्जयेत् ॥
 केन्द्रस्थे च गुरौ शुक्रे न लग्नेन्दोर्यदा ग्रहाः ।
 मष्टचन्द्रे तथा शुक्रे गुरावस्तं गते सति ।
 प्रतिष्ठादिभूभारम्भान् दूरयात्रां विवर्जयेत् ॥
 अन्यदुद्भूतं यत्तत् ज्योतिःशास्त्रविगारदः ।
 सभासोक्य निर्युञ्जीत सर्वसाध्यान्यथाचरेत् ॥

सप्तमसमुच्चये ।

सुदिने शुक्लपक्षे च रविवारर्चभूषिते ।
 शुद्धतारकाद्योगे शुक्ले करणान्विते ॥
 द्वैते द्वे प्रतिष्ठाः स्यान्निम्ने च सितपक्षके ।
 अद्वैते चैव कृष्णेऽपि मन्त्र-मूर्त्तिप्रभेदतः ॥
 द्वैता सिद्धान्तिकी रौद्रौ शतं वर्षाणि तिष्ठति ।
 पञ्चरात्री चरेर्भिन्ना पञ्चगोवर्षसंस्थितिः ॥
 अद्वैता भैरवी सा तु वाम-दक्षिणमन्त्रजा ।
 शतार्द्धार्द्धन्तु सा तिष्ठेत् बाणलिङ्गस्वयम्भुवा ॥

इति शिवप्रतिष्ठा ।

अथ विष्णुप्रतिष्ठा ।

वैखानससंहितायां ।

अथने चोत्तरे कुर्याद्विष्णुं वा त्वराम्बितम् ।

देवीपुराणे वैखानससंहितायां ।

मार्गशीर्षक-माघौ द्वौ निन्दितौ ब्रह्मणा पुरा ।

मासेषु फाल्गुनः श्रेष्ठः चैत्रो वैशाख एव च ।

तैषेऽचायस्ययुक्तासे श्रावणे मासि वा भवेत् ॥

तत्त्वसारसंहितायां ।

प्रतिष्ठाचर्चिभिः प्रोक्ता या क्रमादव्यतेऽयं सा ।

प्रतिपक्ष द्वितीया च नवमी च चयोदशी ।

दशमी द्वादशी पूर्णं शुक्लपक्षे शुभाम्बिता ॥

महापञ्चरात्रे ।

पौर्णमास्यां चयोदस्यां द्वादस्यां शुक्लपक्षतः ।

प्रतिपद्वितीययोर्वा पञ्चम्यां दशम्यांमपि ।

संस्मृतास्तित्ययस्यैतां चतुर्योगं शृणुष्व मे ॥

वैखानससंहितायां :

श्रावणे चैव रोहिण्यां स्वात्यां हस्ते पुनर्वसौ ।

चिषूत्तरेषु रेवत्यां अविष्टे वारुणे तथा ॥

सौम्य-त्वाप्तानुराधासु तित्ये चैव विशेषतः ।

अन्यस्मिन् सुप्रशस्ते वा यद्योक्तगुणसंयुते ॥

अश्विनी-रोहिणीयोगे पुनर्वसौ च पुण्यतः ।

भरण्यां श्रवणे हस्ते रेवत्यामुत्तरासु च ।

त्रिषु नक्षत्रयोगेषु क्रमेणैषूत्तरायणे ॥

सागरसंहितायां ।

सोमो वृहस्पतिश्चैव भार्गवोऽथ बुधस्तथा ।

एते सौम्या ग्रहाः प्रोक्ताः प्रतिष्ठा-योगकर्मणि ॥

‘ग्रहाः’ वाराः । ‘सौम्याः’ अनुकूलाः ।

महापञ्चरात्रे ।

सौम्यग्रहे शस्तदिने सोम-भार्गववासरे ।

ग्रहयोग एवं भवेत्प्रतिष्ठा-यज्ञकर्मणि ॥

वैखानससंहितायां नृसिंहपुराणे ।

पूर्वपक्षे शुभे काले स्थिरे चोर्ध्वमुखेऽपि मे ।

अनुकूले च लग्ने च हरिः स्थाप्योनरैस्तथा ॥

नक्षत्रे च तिथौ युग्मे प्रशस्ते विष्टिवर्जिते ।

गुरु-शुक्र-बुधेन्दूनां एकवारयुते शुभे ॥

ग्रामस्य यजमानस्याप्यनुकूलेऽपि तत्र वै ।

चरराशिं विवर्ज्याथ स्थिरराशिं प्रगृह्य च ।

सुप्रशस्ते मुहूर्त्ते वै प्रतिष्ठां कारयेद्भूरेः ॥

चक्षुषसमुच्चये ।

सुदिने सितपक्षे च सुरवारर्चभूषिते ।

सुचन्द्रतारकायोगे सुलग्ने करणान्विते ॥

दैते दैवे प्रतिष्ठा स्थान्निग्रे च सितपक्षके ।

अदैते चैव कृष्णे च मन्त्र-मूर्त्तिप्रभेदतः ॥

द्वैता सिद्धान्तिकी रौद्री शतवर्षाणि तिष्ठति ।
 पञ्चरात्री हरेर्मिश्रा पञ्चशो वर्षसंस्थितिः ।
 अद्वैता भैरवी सा तु वाम-दक्षिणमन्त्रजा ॥
 मधूककाष्ठप्रतिमाप्रतिष्ठाकृत्यं वाराहपुराणे ।
 शुक्लपत्रे तु द्वादश्यां नक्षत्रे रैवते तथा ।
 तत्र संस्थापनं कुर्याद्भूमिसिद्ध्यर्थसाधनं ॥
 इति विष्णुप्रतिष्ठाकालनिर्णयः ।

अथ देवीप्रतिष्ठाकालः ।

देवीपुराणे ।

गुरौ मेषगते शुके देवीञ्चाथ प्रतिष्ठपेत् ।
 इहैव स भवेद्भूयो मृतोगच्छेत्परम्पदम् ॥
 तस्मान्मेषगते शुके उत्तमा नवमी स्मृता ।
 तथा माघाश्विनौ मासावुत्तमौ परिकीर्त्तितौ ॥
 देवौ तत्र सदा शक्र-पांशुजापि प्रतिष्ठिता ।
 भवते फलदा पुंसां कर्कस्थे च वृषस्थिते ॥
 तथाच सिद्ध-गन्धर्वा नृपा वा राज्यकाङ्क्षिणः ।
 ते यजन्तु सदा देवीं स्थापयित्वा विधानतः ॥
 न तिथिर्न च नक्षत्रं नोपवासोऽत्र कारणम् ।
 मातृ-भैरव-वाराह-नरसिंह-चिविकमाः ।

महिषासुरहन्त्यस्य स्थाप्या वै दक्षिणायने ॥

तथाच चतुःषष्टिप्रतिष्ठायाम् ।

ब्रह्मोवाच ।

स्थापनञ्च प्रवक्ष्यामि सर्वकामप्रसाधकम् ।

सर्वकालं प्रकर्त्तव्यं कृष्णपक्षे विशेषतः ॥

रात्रिरूपा यतो देवो दिवारूपो महेश्वरः ।

अतः स्वकालपूजाभिः सिद्धिदा परमेश्वरी ॥

इति देवीप्रतिष्ठाकालनिर्णयः ।

अथ वापी-कृपादिप्रतिष्ठाकालः ।

वक्रिपुराणे ।

वापी-कूप-तडागानां तस्मिन् काले विधिः स्मृतः ।

सुदिने शुभनक्षत्रे प्रतिष्ठा शुभदा स्मृता ॥

कर्कटे पुत्रलाभस्तु औख्यं तु मकरे भवेत् ।

मीने यशोऽर्थलाभस्तु कुम्भे च सुवद्भदकम् ॥

वृषे च मिथुने वृद्धिर्वृश्चिके लक्षणं भवेत् ।

पितृदत्तिस्तु कन्यायां तुलायां ग्रास्यती गतिः ।

सिंहे मेघे धननाशं लक्ष्मीश्च दिज यच्छति ॥

भविष्योत्तरपुराणे ।

तस्मिन् सलिलसम्पूर्णं कार्त्तिके सविशेषतः ।
 तडागस्य विधिः कार्यः स्थिरनक्षत्रयोगतः ॥
 मुनयः केचिदिच्छन्ति व्यतीते चोत्तरायणे ।
 न कालनियमस्तत्र सलिलं तत्र कारणम् ॥

इति वाय्वादिप्रतिष्ठाकालनिर्णयः ।

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवीयसमस्तकरणाधीश्वर-
 सकलविद्याविग्रारद-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परि-
 शेषखण्डे कालनिर्णये प्रतिष्ठाकालनिर्णयो नाम पञ्चदशोऽध्यायः ।

अथ षोडशोऽध्यायः ।

अथ दीक्षाकालः ।

तत्र नानादेवतादीक्षाकालः कालोत्तरे ।

शरद्वसन्तयोर्यागौ दीक्षाकर्मविधौ वरः ।

तयोरसम्भवे वर्षा नान्यत्रापि प्रशस्यते ॥

दीक्षायामभिषेके च तथा मन्त्रपरिग्रहे ।

व्रतग्रहणमोक्षे च द्रव्यालम्बनकर्मणि ।

कार्तिक्याञ्चैव वैशाख्यां स्वर्भानोरविदर्शने ॥

तत्रैव ।

चन्द्र-सूर्योपरागेषु षड्ग्रहीतिमुखेषु च ।

ग्रह-नक्षत्रयोगेषु विधुवत्सुदिनेषु च ।

अयनेषु च सर्वेषु योगः सर्वार्थसिद्धिदः ॥

कारणे ।

पूर्वाषाढे च मासे च आषाढे मृगशीर्षके ।

दीक्षां न कारयेद्वैमान् अन्यमासेषु कारयेत् ।

शुक्लपक्षे शुभर्त्तु च सुवार-तिथिभिर्युते ॥

क्रियाकाण्डशेखरे ।

न विना पर्व दीक्षा स्याद्वर्षासु मधु-पौषयोः ।

अन्यत्र तु सदा कार्या विशुद्धौ गुरु-शिष्ययोः ॥

वर्षादौ तु निमित्तानि प्रशस्तान्युपलक्षयेत् ॥
वर्षादिषु निषिद्धेष्वपि कालेषु कदाचिच्छुभशकुनाद्युपलक्षे सति
दीक्षा कर्त्तव्येत्यर्थः ।

प्रसिद्धास्तथयोराहुर्दर्शनं गुरुपर्व च ।
पवित्रका तिथिश्चापि दीक्षाकर्मविधौ वरा ॥
रत्नावल्याम् ।
चतुर्थीं नवमीं षष्ठीमष्टमीञ्च^(१) चतुर्दशीम् ।
पूर्णमासीं विना शेषा हिता मुक्तौ मुमुक्षुषु ।
आदित्यं मङ्गलं सौरिं त्यक्त्वा वारास्तु भूतये ॥
सुप्रभेदे ।

सप्तम्याञ्च नवम्यां वा एकादश्यामथापि वा ।
दशम्याञ्च त्रयोदश्यां दीक्षाकर्म प्रशस्यते ॥
क्वचित्तु त्रयोदश्याममावास्यामिति पाठः ।
सितेन्दु-ज-गुरूणान्तु परीचेत गुणागुणैः ।
गुणैर्युक्तास्तु संयाह्या गुणहीनास्तु वर्जयेत् ॥
कालोत्तरे ।

चतुर्थ्यामथवाष्टम्यां चतुर्दश्यां तथैव च ।
पूर्णमास्यां प्रकर्त्तव्यं भूतिकामैः सिते सदा ॥
मुक्तिकामैः कृष्णपक्षे यत्किञ्चित्कर्म चाचरेत् ।
दिनच्छिद्राणि मुक्ताथ यास्यान्यास्तथयः स्मृताः ॥
तत्त्वसागरसंहितायाम् ।

(१) षष्ठीं पञ्चमीञ्चेति क० ।

तां तां तिथिं पुरालोच्य तदुक्तां तत्र दीक्षयेत् ।

इन्द्र उवाच ।

कस्य का तिथिरुद्दिष्टा विशेषं वद नारद ।

सङ्क्षेपेणैव दीक्षायां विशेषावसरं तथा ॥

नारद उवाच ।

ब्रह्मणः पौर्णमास्युक्ता द्वादशी चक्रधारिणः ।

चतुर्दशी शिवस्योक्ता वाचः प्रोक्ता त्रयोदशी ॥

द्वितीया तु श्रियः प्रोक्ता पार्वत्याश्च तृतीयका ।

नित्यमार्गेषु पार्वत्या अष्टमी च चतुर्दशी ॥

अष्टमी गणनाथस्य भानोः प्रोक्ता तु सप्तमी ।

एवंसुखास्तु संक्षेपान्तिथयः परिभाषिताः ।

प्रपञ्चेन तिथीः सर्वाः पवित्रारोपणे स्मृताः ।

कारणे ।

पौष्णं रोहिण्यथादित्यं श्रवणञ्चाश्विनी तथा ।

सावित्रं त्वष्ट्र-वायव्ये नैर्ऋतं मैत्रमेव च ॥

तिथ्यं त्रिस्तुरार्द्रा तु अविष्टा च त्रिजम्भभम् ।

नक्षत्राणि प्रश्नस्तानि दीक्षाकर्मणि सुव्रत ॥

रत्नावल्याम् ।

त्रौण्युत्तराणि रोहिण्यः पुष्यकं मृगशीर्षकम् ।

हस्तः स्वातिरनुराधा मघा मूलञ्च रेवती ॥

अभिजिष्कृवणश्चेति शिवयोगे चतुर्दशी ।

योगाश्च प्रीतिरायुमान् सौभाग्यः शोभनः स्मृतः ॥

सुकर्मा च धृतिर्द्विर्धुवः सिद्धिश्च हर्षणः ।
 वरीयांश्च शिवः सिद्धोन्नद्धा ऐन्द्रश्च षोडश ॥
 निन्द्यानि तानि सर्वाणि प्रशस्तानि विमुक्तये ।
 किन्तु देशिकसेकादौ शुभान्यत्रापि पूर्ववत् ॥
 प्रतिपत्पूर्वाषाढा च पञ्चमी कृत्तिका तथा ।
 पूर्वाभाद्रपदा ज्येष्ठा दशमी रोहिणी तथा ॥
 द्वादश्या सर्पनक्षत्रमर्थ्यम्णा च त्रयोदशी ।
 नक्षत्रलम्बा इत्येते देवानामपि नाशदाः ॥

कारणे ।

राशयश्च चराः श्रेष्ठा मध्यमाश्चोभये स्मृताः ।
 स्थिरश्च नैधनस्थाने यहाः सर्वे विवर्जिताः ।
 आचार्य-ग्रिथ्यथोरानुकूलं शुभप्रदं भवेत् ॥

क्रियाकाण्डशेखरे ।

राश्यादिवर्गसंशुद्धिर्लग्नचन्द्रार्कयोरपि ।
 बलं गोचरशुद्धिश्च योगशास्त्रे प्रतीयताम् ॥
 लग्नदोष-ग्रहदोषाः सर्वे नश्यन्ति ते शुभे ।
 लग्नस्थे भार्गवे प्रौढे केन्द्रस्थे च वृहस्पतौ ॥
 इत्यादिनिपुणं वीक्ष्य दीक्षां मौमुक्षुवीम्रति ।
 मौमुक्षुवीं प्रति न यत्कालादिनियमः स्मृतः ॥
 मन्त्रवर्णेषु सिद्धान्ते सुषिद्धान्तेलयदुधः ।
 वैवर्णवानुदासीनान् गणयेद्दशभिः पृथक् ॥
 सिद्धराशौ हरेद्भागं वसुभिर्भानुभिः खरैः ।

शुद्धराशिस्तु यः शेषोयामे सङ्ख्योदिता हि सा ॥
 रिपुराश्रितः शेषोमासोऽसौ परिकीर्तितः ।
 हरेत्यञ्चदशं भागं तिथिज्ञानाय मन्त्रगम् ॥
 मासि तस्मिंस्तथा यामे कुर्वीत ग्रहणं मनोः ।
 ज्योतिःशास्त्रात्सुनिर्णीते लग्ने वा दीचितो भवेत् ॥
 अत्र दीचार्थं प्रशस्तास्त्रिथीः प्रतिपाद्य तत्त्वसागरसंहितायाम्
 उक्तं हि ।

तिथिं विनापि दीचाया विशिष्टावसरं षट्पणु ।
 दुर्लभे सङ्गुहणान्तु सकृत्सङ्ग उपस्थिते ।
 तदनुज्ञा यदा लब्धा स दीचावसरोभवेत् ॥
 ग्रामे वा यदि वारण्ये चेत्त्रे वा दिवसे निशि ।
 आगच्छति गुरुर्देवाद्यदा दीचा तदा भवेत् ॥
 प्राप्ता दीचा तदा ज्ञेया गुरौ च समुपस्थिते ।
 यदैवेच्छा तदा दीचा गुरोराज्ञानुरूपतः ॥

इति नानादेवदीचाकालः ।

अथ विष्णुदीक्षाकालः ।

क्रतुपञ्चरात्रे ।

विज्ञाय नीतिप्रवणं हि शिष्य-
 मुदग्गतौ तीक्ष्णकरस्य काले ।

सोमस्य दृष्टौ शुभलग्नयुक्ते

सन्दीचयेद्वै क्षपया गुरुस्तु ॥

महापञ्चरात्रे ।

द्वादश्यां शुक्लपक्षस्य सूर्यसंक्रमणे तथा ।

द्वादश्यां कृष्णपक्षस्य पौर्णमास्यां मुनेऽथवा ॥

अमावास्यायामथवा कालमुद्दिश्य देशिकः ।

तदेकद्विच्यवःपूर्वमधिवासनमारभेत् ॥

तत्त्वसागरसंहितायाम् ।

ब्रह्मणः पौर्णमास्युक्ता द्वादशी चक्रधारिणः ।

चतुर्दशी शिवे प्रोक्ता वाचः प्रोक्ता चतुर्दशी ॥

चैर्वपञ्चरात्रे नवकदीचाविषये ।

दीक्षाविधौ वा नवके च काले

स्याद्द्वादशी पञ्चदशी तिथिस्तु ।

एकादशी पञ्चदशी तिथिर्वा

भवेच्चतुर्दश्यथवाष्टमी च ।

याचादिके योगविधौ प्रशस्ता

स्याद्देवतानां नवमी चतुर्थी ॥

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवीयसमस्तकरणाधीश्वर-
सकलविद्याविशारद-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परि-
शेषखण्डे कालनिर्णये दीक्षाकालो नाम षोडशोऽध्यायः ।

अथ सप्तदशोऽध्यायः ।

अथ नैमित्तिकादिदेवतापूजा-तदङ्गानां कालः ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

कालश्च द्विविधो ज्ञेयः स्थूल-सूक्ष्मोपलक्षितः ।

स्थूलश्च लौकिको ज्ञेयः सूक्ष्मश्चाध्यात्मिकस्तथा ॥

सर्वं स्थूले च कर्त्तव्यं स्थूलं कालविधिं शृणु ।

स्वस्थानकाचिनिमिषतुर्यभागस्तुटिः स्मृतः ॥

तद्व्यन्तु लवः प्रोक्तो निमेषस्तद्व्यं भवेत् ।

निमेषाः पञ्चदश काष्ठाः त्रिंशत्काष्ठाः कला स्मृता ॥

त्रिंशत्कला मुहूर्त्तश्च तदेव घटिकाद्वयम् ।

साहस्रं नाडिकाः सप्त यामस्तत्सन्धिरुच्यते ।

सन्धयोऽष्टौ समाख्याता अहोरात्रं विचक्षणैः ॥

यजनं प्रतिमानन्तु उत्तमन्वतिकीर्त्तितम् ।

उदये चैव मध्याह्ने प्रदोषे चार्द्धयामके ॥

यजनं मध्यमं मध्य उदयेऽस्तमनं समं ।

परार्द्धमेषु कालेषु पूजयेत्तु विशेषतः ॥

द्विकालं वा त्रिकालं वा आत्मार्यं संप्रपूजयेत् ।

पूजारम्भाय बल्यन्तं सर्वं सन्ध्याविधिं कुरु ॥

सन्ध्यादिक्रमणादोषाः कृते चेत्तु न दोषकः ।

पूर्वाह्णे चैव मध्याह्णे प्रदोषे बलिमाचरेत् ॥
 अन्यासु सर्वसन्ध्यासु नाचरेत्तु बलिक्रमम् ।
 अर्द्धयामे बलिं कुर्यात् काम्यार्थं तु विशेषतः ॥
 नित्योत्सवे च पूजायां तथा संवत्सरोत्सवे ।
 कारयेत्तु विशेषेण अन्यथा चेन्न कारयेत् ॥
 भास्करोदयमारभ्य यावत्तु दश नाडिकाः ।
 प्रातःकाल इति प्रोक्तः स्थापनारोपणादिषु ॥
 पूर्वाह्णाच्च समारभ्य यावत्तु दश नाडिकाः ।
 मध्याह्न इति विज्ञेयः स्थापनारोपणादिषु ॥
 मध्याह्नात्तु समारभ्य यावत्तु दश नाडिकाः ।
 सायंकाल इति प्रोक्तः प्रदोषमधुना शृणु ॥
 अस्तमानं समारभ्य सार्द्धाः सप्त च नाडिकाः ।
 प्रदोष इति विख्यातस्त्वर्द्धयाममतः शृणु ॥
 प्रदोषान्तं समारभ्य त्रिपादेन त्रिनाडिकाः ।
 अर्द्धयाम इति प्रोक्तश्चार्द्धरात्रमथोच्यते ॥
 अर्द्धयामान्तमारभ्य यावत्तु दश नाडिकाः ।
 अर्द्धरात्रमिति प्रोक्तं रात्रिर्नक्तमथोच्यते ॥
 भास्करस्योदयात्पूर्वं त्रिपादेन त्रिनाडिकाः ।
 रात्रिर्नक्तमिति प्रोक्तं ज्ञालैवं सर्वमाचरेत् ॥
 जलसंग्रहणं पुष्पसंग्रहं यजनं तथा ।
 उदयादेव कर्त्तव्यं रात्र्यन्ते वा जलग्रहः ।
 देवतास्थापनं तीर्थं प्रातःकाले समाचरेत् ॥

प्रातःकालान्तमारभ्य यावदै दश नाडिकाः ।
 तावदापि प्रकर्त्तव्यं तीर्थकार्यं प्रजापते ॥
 अङ्कुरार्पणकार्यं तु उत्सवस्याधिवासनं ॥
 सायञ्च प्रारभेद्वीमान् रक्षाञ्चैव प्रबन्धने ॥
 स्थापने प्रोक्षणे चैव गर्भन्यासे तथैव च ।
 अधिवासनानि सर्वाणि मध्यरात्रे तु कारयेत् ॥
 रात्र्यन्तके विशेषेण सर्वदेवक्रियार्थकं ।
 कुर्यात्परं महाशब्दं तदाशुभनिवृत्तये ॥
 इति नित्य-नैमित्तिकादिदेवतापूजा-तदङ्गानां कालः ।

अथ विष्णुपूजाकालः ।

तत्र विष्णुधर्मोत्तरे ।
 एककालं द्विकालं वा त्रिकालं पूजयेद्भरिं ।
 अपूज्य भोजनं कुर्वन् नरकाणि व्रजेन्नरः ॥
 नारदीये ।
 प्रातर्मध्यन्दिने सायं विष्णुपूजां समारभेत् ।
 यथा सन्ध्या तथा नित्या देवपूजा स्मृता बुधैः ॥
 अशक्तो विस्तरेणैव प्रातः सम्पूज्य केशवं ।
 मध्याह्ने चैव सायञ्च पुण्याञ्जलिमपि क्षिपेत् ॥
 मध्याह्ने वा विस्तरेण सङ्क्षेपेणाथवा हरिं ।
 सम्पूज्य भोजनं कुर्यादन्यथा नरकं व्रजेत् ॥

निमित्तेषु च सर्वेषु तत्काले च विशेषतः ।

पूजयेद्देवदेवेशं द्रव्यं सन्नाद्य यत्नतः ॥

इति विष्णुपूजाकालः ।

अथ देवताविशेषपूजने तिथिविशेषाः ।

भविष्यत्पुराणे द्वादशीकल्पे ।

प्रतिपत्पावकी प्रोक्ता द्वितीया श्रमनस्य तु ।

तृतीया गिरिपुत्र्यास्तु चतुर्थी विघ्नहारिणः ॥

पञ्चमी नागराजानां षष्ठी स्कान्दी तिथिः स्यता ।

सप्तमी सप्तसप्तेषु अष्टमूर्त्तस्तथाष्टमी ॥

नवमी योगिनीनान्तु दशमस्य दशमी तथा ।

एकादशी धनेशस्य द्वादशी चक्रिनस्तथा ॥

त्रयोदशी त्वनङ्गस्य भूतेशस्य चतुर्दशी ।

पौर्णमासी प्रजेशस्य पितृणां दर्श उच्यते ॥

इति देवताविशेषपूजने तिथिविशेषाः ।

अथ कामनाविशेषात्तिथ्यादिविशेषे
देवताविशेषपूजा ।

भविष्यत्पुराणे ।

अग्निमिद्धा च ऊत्वा च प्रतिपद्यमृतं दृतम् ।

हविषा सर्वधान्यानि प्राप्नुयादमितं धनम् ॥

नक्षत्राणञ्च द्वितीयायां संपूज्य नक्षत्रारिणः ।

भोजयित्वा च विद्यानां सर्वासां पारगो भवेत् ॥
 द्वतीयायां च विज्ञेयं विज्ञेयो जायते ध्रुवम् ।
 क्रयादिव्यवहारेषु लाभो वज्रगुणो भवेत् ॥
 गणेशः पूजितः कुर्यात् चतुर्थ्यां सर्वकर्मसु ।
 अविघ्नं विदुषां विप्र कार्यनाशश्च कर्हिचित् ॥
 नागानिद्धा च पञ्चम्यां न विपैरभिभूयते ।
 स्त्रियं वा लभते पुत्रान् पराञ्च श्रियमाप्नुयात् ॥
 संपूज्य कार्तिकेयन्तु द्विजः षष्ठ्यां प्रजायते ।
 मायावी रूपसम्पन्नो दीर्घायुः कीर्त्तिवर्द्धनः ॥
 सप्तम्यां पूजयेत् देवं चित्रभानुं दिवाकरम् ।
 अष्टम्यां पूजितो देवो गोक्षूडाभरणो हरः ।
 ज्ञानं ददाति विपुलं कामजान् यच्छते गुणान् ॥
 नृत्युहा धनदश्चैव पापहा च प्रपूजितः ।
 दुर्गां संपूज्य दुर्गानां नवम्यां तरणेच्छया ।
 संग्रामे व्यवहारे च सदा विजयमादिशेत् ॥
 दशम्यां धर्मराजस्तु सर्वव्याधिहरो ध्रुवम् ।
 नरकादपमृत्योश्च समुद्धरति मानवम् ॥
 एकादश्यां यथोद्दिष्टा विश्वेदेवाः प्रपूजिताः ।
 प्रजां बुद्धिञ्च धान्यञ्च प्रयच्छन्ति महीं तथा ॥
 द्वादश्यां पूजितो देवः सर्वैश्वर्यसमन्वितः ।
 वज्रपुत्रो वज्रधनस्तथा स्यान्नात्र संग्रहः ॥
 त्रयोदश्याञ्च संपूज्य कामदेवं महाबलम् ।

पूजितः परया भक्त्या धनं पुत्रांश्च दापयेत् ॥
 चतुर्दश्यां महादेव उमाकान्तो जगद्गुरुः ।
 सम्पूजितो महाभक्ता सर्वान् कामान् ददात्यसौ ॥
 पौर्णमास्याञ्च यः सोमं पूजयेत् भक्तिमान् नरः ।
 वक्रपत्यं भवेत् तस्य इति मे निश्चिता मतिः ॥
 अमायां पितरः पिण्डैरिष्टाः कुर्वन्ति सर्वदा ।
 पूजां वृद्धिं धनं रक्षामायुष्यं वलमेव च ॥
 उपवासं विनायेते भवन्त्युक्तफलप्रदाः ।
 पूजिता जपहोमैश्च तोषिता भक्तितः सदा ॥
 मूलमन्त्रास्तु संज्ञाभिरङ्गमन्त्राश्च कीर्तिताः ।
 पूर्वञ्च पद्मपत्राः कर्त्तव्याश्च तिथीश्वराः ॥
 पुतेषाञ्च रूपाणि देवताकाण्डे आलोकनीयानि ।
 गन्ध-पुष्पोपहारैश्च यथाशक्ति विधीयते ।
 पूजा ग्राह्ये न कर्त्तव्या कृतापि न फलप्रदा ॥
 आव्यधारासमिद्धिश्च दधि-बीराज-माचिकैः ।
 यथोक्तफलदोहोमोजपः ग्रान्तेन चेतसा ॥
 कृत्वा यज्ञं दद्याद्दे च^(१) फलान्येतानि भक्तितः ।
 यथोक्तानि यथोक्तानि लभेतेहाधिकानि तु ॥
 इह जन्मन्यथान्यस्मिन् निवसेच्च सुखी सदा ।
 तेषां लोकेषु मन्त्रज्ञो यावतीह^(२) तिथिः स्मृता ॥
 इह तस्मात् परिभ्रष्टस्तद्भक्तो जायते नरः ।

सुहृपोधनसम्पन्नो निर्वितारिर्महीपतिः ।

स्त्रीपुत्रपुंसको वापि जायते पुरुषोत्तमः ॥

कूर्मपुराणे ।

देवताभ्यर्चनं नृणामग्रेषाघौषनाशनम् ।

अमावास्यां तिथिं प्राप्य यस्मिन्पूज्यते भवम् ।

अद्यापि पूजयित्वा तु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

कृष्णाष्टम्यां महादेवं तथा कृष्णचतुर्दशीम् ।

सम्पूज्य ब्राह्मणमुखे सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

चण्डोदयां तथा रात्रौ सोपहारस्त्रिंशोचनम् ।

इदं प्रथमे यामे सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

अमावास्यामथावाप्य उद्दिश्य च पितामहम् ।

ब्राह्मणांस्त्रीन् समभ्यर्च्य मुच्यते सर्वपातकैः ॥

षष्ठ्यामुपोषितो देवं शुक्लपक्षे समाहितः ।

सप्तम्यामर्चयेद्भानुं मुच्यते सर्वपातकैः ॥

भरण्याञ्च चतुर्थ्याञ्च शनैश्चरदिने यमम् ।

पूजयेत् सप्तजन्मस्यैर्मुच्यते पातकैर्नरः ॥

एकादश्यां निराहारः समभ्यर्च्य जमार्दनम् ।

द्वादश्यां शुक्लपक्षस्य महापापैः प्रमुच्यते ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

मार्कण्डेय उवाच ।

काशं तवाहं वक्ष्यामि देवतापूजने पृथक् ।

संवत्सरेण सर्वज्ञ सोपवासश्च सर्वदा ॥

ब्रह्माणं पूजयेत् देवं सततं प्रथमेऽहनि ।
 पचदये महाभाग पञ्चदश्यामुपोषितः ॥
 संवत्सरेण धर्मज्ञ विद्याबहुसुवर्णकम् ।
 हंसयुक्तेन यानेन ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ॥
 चैत्रमासस्य वा शुक्ला प्रथमा प्रतिपद् भवेत् ।
 तदङ्गि ब्रह्मणः कृत्वा सोपवासस्तु पूजनम् ।
 संवत्सरमवाप्नोति सौख्यानि भृगुनन्दन ॥
 कालस्यावयवाः सर्वे तस्मिन्नहनि पूजिताः ।
 यद्दर्चाणि च धर्मज्ञ सौख्यं दद्युरनुत्तमम् ॥
 संवत्सराधिपं नागं तस्मिन्नहनि पूजयेत् ।
 यद्वाच सौख्यमाप्नोति स्वास्थ्यमय्यन्तथैव च ॥
 तत्राग्निं ब्रह्मणा सृष्टं त्रैलोके प्रथमं द्विज ।
 दत्तं प्रजापतिं नित्यं द्वितीयायामथार्चयेत् ।
 फलमाप्नोति धर्मज्ञ गोमेधस्य न संग्रहः ॥
 तथा नासत्ययोः कृत्वा तस्मिन्नहनि पूजनम् ।
 नित्यमारोग्यमाप्नोति तथा रूपञ्च भार्गव ॥
 शुक्लपत्रे द्वितीयायां बालचन्द्रस्य पूजनम् ।
 कृत्वा दत्त्वा च लवणं प्रागात्रौ सुभगो भवेत् ॥
 साध्या द्वादश ये प्रोक्तास्तेषां कृत्वा तु पूजनम् ।
 तृतीयायां महाभाग द्वादशाहफलं भवेत् ॥
 तृतीयायां तदाभ्यर्च्य ब्रह्म-विष्णु-महेश्वरान् ।
 पृथक् पृथक् महाभाग त्रिवर्गफलभाग् भवेत् ॥

चीन् लोकांश्च तदा नाम सम्यक् संपूज्य यत्नतः ।
 ऐश्वर्यं महदाप्नोति गतिमय्याश्च विन्दति ॥
 तृतीया श्रावणे कृष्णा या स्यात् श्रावणसंयुता ।
 तस्यां संपूज्य गोविन्दं पुष्टिमय्यामवाप्नुयात् ॥
 वैशाखे शुक्लपक्षे तु तृतीयायामुपोषितः ।
 अक्षयं फलमाप्नोति सर्वस्य सुकृतस्य च ॥
 सा तस्मात् कृत्तिकोपेता विप्रेषेण सुपूजिता ।
 तत्र दत्तं कृतं जप्तं सर्वमक्षयमुच्यते ॥
 अक्षया सा तिथिस्तस्मात् तस्यां सुकृतमक्षयम् ।
 अक्षतैः पूजितो विष्णुस्तेन साय्यक्षया मता ॥
 अक्षतैस्तु नरः स्नातो विष्णोर्दत्त्वा तथाचतान् ।
 वरान् सुसंस्कृतांश्चैव कृत्वा चैव तथाचतान् ॥
 विप्रेषु दत्त्वा तानेव तथा शक्तून् सुसंस्कृतान् ।
 यवाजं सुमहाभाग फलमक्षयमश्नुते ॥
 एकामप्युक्तवत् कृत्वा द्वितीयां भृगुनन्दन ।
 एतामन्दतृतीयानां सर्वासान्तु फलं लभेत् ॥
 प्रोक्तास्तु भृगवो नाम देवा द्वादश ये पुरा ।
 चतुर्थ्यां पूजनं तेषां कृत्वा दिवमवाप्नुयात् ॥
 यमराजपूजनं कृत्वा चतुर्थ्यामेव धार्मिकः ।
 नाप्नोति नारकं दुःखं तुष्टे रविमुते नरः ॥
 विनायकमयाभ्यर्च्य चतुर्थ्यां यदुनन्दन ।
 सर्वविघ्नविनिर्मुक्तः कार्यसिद्धिमवाप्नुयात् ॥

निद्रां रतिं तथा श्रद्धां कीर्त्तिं मेधां सरस्वतीम् ।
 प्रज्ञां पुष्टिं तथा कान्तिं तच्चैवाहनि पूजयेत् ॥
 तत्प्रसादादवाप्नोति यथेष्टं मनुजोत्तम ।
 विद्याकामो विशेषेण पूजयेच्च सरस्वतीम् ॥
 देवानां मातरः सर्वास्तत्र तचाङ्गि पूजिताः ।
 सर्वकामप्रदा ज्ञेयाः पुरुषस्य विपश्चितः ॥
 पञ्चम्यां पूजनं कृत्वा तथा च मनसा नरः ।
 सौभाग्यं महदाप्नोति यशसाय्यच्च विन्दति ॥
 पञ्चम्यां पृथिवीं देवीं तथा संपूजयन्नरः ।
 तामवाप्नोति यत्नेन नाच कार्या विचारणा ॥
 विश्वेदेवास्तु ये प्रोक्ताः पूर्वमेव मया दश ।
 तेषां संपूजनं कृत्वा पञ्चम्यां दिवमाप्नुयात् ॥
 इष्टं गन्धर्वमभ्यर्च्य पञ्चम्यां सुभगो भवेत् ।
 तथा चिचरयं तेषां राजानन्तु विशेषतः ॥
 देवभार्यास्तथा सर्वाः संपूज्य सुभगो भवेत् ।
 इष्टा त्वष्टरसञ्ज्ञैव तथा रूपमवाप्नुयात् ॥
 इष्टं नागं तथाभ्यर्च्य श्रियमाप्नोत्यनुत्तमम् ।
 वारुणे पुष्करस्थार्चां पञ्चम्यां सुसमारभेत् ॥
 सर्वकामसमृद्धस्य यज्ञस्य सुफलं भवेत् ।
 तथा च पूजयेद्भ्राजन् तथैव नलकूवरम् ॥
 श्रियः संपूजनं कृत्वा पञ्चम्यां प्रयतः सदा ।
 श्रियमाप्नोति विपुलां संवत्सरमथोदिताम् ॥

सर्वस्यां नृप पञ्चम्यां रतिं प्रीतिं सरस्वतीम् ।
 उमां मेधां भद्रकालीं तथा कात्यायनीमपि ॥
 धृतिं स्वाहां स्वधाम्द्विं अनसूयां तथा चमाम् ।
 सुरभिं देवसेनाञ्च वेलां ज्योत्स्नां तथा शचीम् ॥
 गौरीं वरुणपत्नीञ्च यमपत्नीं तथैव च ।
 धूम्राख्यां सुमहाभागां मृत्युच्छायां तथैव च ॥
 अभीष्टदेवजननीं देवपत्नीं तथैव च ।
 पूजयेत् काममाप्नोति तस्यान्वेकामसंग्रथम् ॥
 ऐरावतञ्च गरुडमुच्चैःश्रवसमेव च ।
 हरस्य वृषभञ्चैव शस्त्राण्यस्त्राणि यानि च ।
 तथा संपूजयेद्भ्राजन् विजयं समुपाश्रुते ॥
 तथा भाद्रपदे मासि शुक्लपक्षस्य पञ्चमी ।
 नागसम्पूजनं कृत्वा धनभागी भवेन्नरः ॥
 कुमारश्च तथा स्कन्दो विशाखश्च गुह्यस्तथा ।
 चतुरास्यविनिर्दिष्टो भगवान् क्रौञ्चसूदनः ॥
 तमभ्यर्च्य नरः षष्ठ्यां पुत्तानाम्प्रोत्यभीष्टितान् ।
 बालानां पूजनात् श्रेयो नरः प्राप्नोत्यसंग्रथम् ॥
 ऋतूनां पूजनं तत्र कृत्वा तु सुखमाप्नुयात् ।
 स्कन्दपार्श्वचरान् राजन् रुद्रपार्श्वचरानपि ।
 यमपार्श्वचराञ्चैव रोगमुक्तिमवाप्नुयात् ॥
 कालपाशांस्तथाभ्यर्च्य सूर्यपत्नीं सुवर्चसम् ।
 ईशान् कामानवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥

एवमेकोनपञ्चाशत् मर्दतो नाम कीर्त्तिताः ।
 तेषां सम्पूजनं कृत्वा सप्तम्यां दिवमाप्नुयात् ॥
 इष्टस्य पूजां शैलस्य तदा कृत्वा सुखी भवेत् ।
 पूजयित्वा तथाभीष्टां सरितं पुण्यभाग् भवेत् ॥
 वज्रिसम्पूजनं कृत्वा वज्रिष्ठोममवाप्नुयात् ।
 वायोः सम्पूजनं कृत्वा प्राप्नोति परमां गतिम् ॥
 सम्पूज्य च क्षणीन् सप्त सोमयज्ञास्तु ये स्मृताः ।
 सदा प्राप्नोति तानेव गतिमग्राह्य विन्दति ॥
 सप्तम्यां यदुग्राह्यं इष्टमभ्यर्चयेन्मुनिम् ।
 स्वाध्यायफलमाप्नोति तदापि फलमश्रुते ॥
 पूजयित्वा समुद्रांश्च दीपमध्ये तदा नरः ।
 पातालस्थान् महाभाग भुवमाप्नोत्यभीष्टिताम् ॥
 सप्तलोकांस्तथा तत्र पूजयित्वा सुखी भवेत् ।
 धीदाक्षैव तथैवाग्रां मतिमप्रमितां लभेत् ॥
 गङ्गां सप्तप्रकाराच्च तथा देवीं सरस्वतीम् ।
 सप्त यज्ञानवाप्नोति नरः सम्पूज्य वै भुवम् ॥
 आदित्यं पूजयित्वा वै ग्रीष्मं रोगैः प्रमुच्यते ।
 सप्तम्यां यादवश्रेष्ठ मतिमग्राह्य विन्दति ॥
 एकानंशं तदा देवीं तथा सम्पूज्य नरः ।
 सर्वकामसमृद्धस्य यज्ञस्य लभते फलम् ॥
 नरेन्द्रपूजनं कृत्वा मतिमग्रां तथा लभेत् ।
 जयन्तं शक्रतनयं पूजयित्वा सुखी भवेत् ॥

अष्टम्यां पूजनं कृत्वा वसूनां धर्मवित्तमः^(१) ।
 नाकलोकमवाप्नोति वज्रिञ्च^(२) मनसेषितम् ॥
 चतुष्पथेषु रथ्यासु तथैवोदूखलेषु च ॥
 गिरिशृङ्गेषु रथ्यासु नदीतीरेषु चाप्यथ ।
 गुहासु च गवां रथ्यां^(३) पिशाचानां बलिं हरेत् ॥
 शक्रादीनाञ्च देवानां कृत्वा सम्पूजनं ततः ।
 तेषां बलिं विनिचिष्य चेममाप्नोति मानवः ॥
 आयुधं पूजयित्वा तु तदा विजयमाप्नुयात् ।
 दशम्यां पूजयित्वा वै वैश्वदेवांस्तथा दश ।
 सर्वकामसमृद्धस्य यज्ञस्य फलमश्नुते ॥
 तथा सम्पूजयेद्राजन् तथैव च दिशो दश ।
 क्रियासु फलमाप्नोति यत्र यत्राभिजायते ॥
 धर्मं सम्पूज्य देवेभ्यं सर्वसत्त्वसुखावहम् ।
 धर्म्यां गतिमवाप्नोति धर्म्यञ्च फलमेव च ॥
 एकादश्यान्तु संपूज्य रुद्रानेकादश प्रभो ।
 सर्वकामसमृद्धस्य यज्ञस्य फलमश्नुते ॥
 तथा सर्वगतान् रुद्रान् मुदा^(४) सर्वत्र पूजयेत् ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति सर्वगानपराजितान् ॥
 तथा च द्वादशादित्यान् द्वादश्यां पूजयेत्तरः ।

(१) धर्मवित्ततत्त इति क० । (२) वज्रिं चेन्मनसि स्थितमिति क्वचित्पाठः

(३) रथ्यां प्राप्येत्यर्थः ।

(४) सदेति ग० ।

द्वादश्यां समवाप्नोति गतिमग्याञ्च विन्दति ॥
 द्वादश्यां देवदेवेशं पूजयित्वा जलाधिपम् ।
 पुण्डरीकमवाप्नोति वह्णं द्वादसां पतिम् ॥
 सर्वदेवेश्वरं शक्रं पूजयित्वा तथा नरः ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति स्वर्गलोकञ्च गच्छति ॥
 विष्णोः संपूजनं कृत्वा कामानाप्नोत्यभीष्टितान् ।
 द्रष्टव्यं फलं प्राप्य गतिमग्याञ्च विन्दति ॥
 चयोदश्यामथाभ्यर्च्य कामदेवं जगत्पतिम् ।
 सौभाग्यं महदाप्नोति गतिमग्याञ्च विन्दति ॥
 चैत्रशुक्लचयोदश्यां कामदेवमथार्चयेत् ।
 अर्चनात् सर्वमाप्नोति फलं संवत्सरोदितम् ॥
 यक्षाणां राक्षसानाञ्च चतुर्दश्यान्तु पूजनम् ।
 कृत्वा चेममवाप्नोति क्रियासाफल्यमेव च ॥
 पूजयित्वा धनाध्यक्षं तदा वैश्रवणं प्रभुम् ।
 बहुवित्तमवाप्नोति फलं संवत्सरोदितम् ॥
 शङ्ख-पद्मौ तथाभ्यर्च्य निधाने यक्षपूजिते ।
 मणिभद्रं तथाभ्यर्च्य धनं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥
 पूजयित्वा महादेवं सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।
 माघमासे चतुर्दश्यां कृष्णपक्षे विशेषतः ॥
 तथा पितृगणान् राजन् क्षीणचन्द्रे तु पूजयेत् ।
 सर्वकामसमृद्धस्य यज्ञस्य फलमप्नुते ॥
 आर्द्रं कृत्वा तथा राजन् सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।

स्वर्णमिन्दुं तथाभ्यर्च्य सौभाग्यं महदाप्नुयात् ॥
 दुष्टं ग्रहमथाभ्यर्च्य नचत्रमथवा नृप ।
 तस्मात् चेममवाप्नोति कामञ्च यदुनन्दन ॥
 मासनाम च नचत्रं करणं योगमेव च ।
 पूजयित्वा तथा राजन् सौभाग्यं महदाप्नुयात् ॥
 शोपवासस्तु नचत्रं नचत्रेग्रमथार्चयेत् ।
 नचत्रवामभागे च तस्मात् काममवाप्नुयात् ॥
 कार्त्तिकेयं महाभागं हत्तिकास्वर्चयेन्नरः ।
 वज्रिष्ठोममवाप्नोति कुलस्यैव समुद्धरेत् ॥
 हत्तिकासु तथाभ्यर्च्य खड्गं विजयमाप्नुयात् ।
 भोगिनं नागमभ्यर्च्य श्रियमाप्नोत्यनुत्तमाम् ॥
 कामदेवमथाभ्यर्च्य भाग्यं सौभाग्यमाप्नुयात् ।
 सावित्रे च तथा हस्ते जप्त्वा साफल्यमाप्नुयात् ॥
 इष्टयष्टार्चितं देवं तन्नागं यच्चमेव च ।
 गन्धर्वं वा ग्रहं वापि तस्मात् कामानवाप्नुयात् ॥
 हृणपत्रे चतुर्दशं महाकालमथार्चयेत् ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति तथेग्रं नात्र संशयः ॥
 मधेश्वरं मातृगणं तथा वज्रिं प्रपूजयेत् ।
 एकां वा मातरं राजन् काममाप्नोत्यभीष्टितम् ॥
 तथा तुम्बुरुगन्धर्वपञ्चकं पूजयेन्नरः ।
 सर्वत्र जयमाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥
 हत्तिकासु नरोऽभ्यर्च्य स्कन्दपार्श्वचरांस्तथा ।

आरोग्यं महदाप्नोति सदा वा मनसेषितम् ॥
 नृसिंहप्रतिमाच्चैव पूर्णचन्द्रं समर्चयेत् ।
 नरो मातृगणान् राजन् सर्वकाममनोरमान् ॥
 एकां वा मातरं राजन् कामानाप्नोत्यभीक्षितान् ।
 वानस्पत्यमवाप्नोति पूजयित्वा वनस्पतीन् ॥
 देवानां मानवानाञ्च तत्पचा ये तथापरे ।
 तेषां सम्पूजनं कृत्वा चतुर्दशां सुखी भवेत् ॥
 करणे वा मुहूर्त्ते वा यथावद् देवमर्चयेत् ।
 तस्मात् काममवाप्नोति गतिमय्याञ्च विन्दति ॥
 चैत्रमासमथारभ्य यथोक्तेऽङ्गि नरः सदा ।
 दृष्टदेवमथाभ्यर्च्य यथोक्तं फलमश्नुते ॥
 संवत्सरेण धर्मज्ञ नचचे यदि वा तिथौ ।
 ग्रहेषु सर्वधर्मज्ञ सोपवासः समाहितः ॥
 संवत्सरे वाण्ययने ष्टतौ मासे च तद्दले ।
 नक्ताग्नौ संयतः पूजां कृत्वा तत्स्वामिनः सदा ।
 तावत्कालं महाभाग तस्मात् काममवाप्नुयात् ॥
 चैत्रात् समारभ्य महानुभाव
 रोचेत यस्तं सुरमर्चयानः ।
 तस्येह तोषात् परमं स कामम्
 प्राप्नोति यत्नात् यदुवंशचन्द्र ॥

इति कामनाविशेषेण तिथ्यादिविशेषे देवताविशेषपूजा ।

अथ कामनाविशेषेण नक्षत्रविशेषे देव- ताविशेषपूजा ।

देवीपुराणे ब्रह्मोवाच ।

देवता यत्र नक्षत्रे यदा दृष्टिस्थिता तदा ।
 ऊरुस्यो यज्ञदेवस्तु तदा स फलभाग् भवेत् ॥
 देवतासु प्रवक्ष्यामि नक्षत्राणां यथाक्रमम् ।
 नक्षत्राणि च सर्वाणि यज्ञांश्चैव पृथक् पृथक् ॥
 अश्विन्यामश्विनाविद्धा दीर्घायुर्जायते नरः ।
 व्याधिभिर्मुच्यते क्षिप्रमत्ययं व्याधिपीडितः ॥
 भरण्यां यममभ्यर्च्य कुसुमैरसितैः शुभैः ।
 तथा गन्धादिभिः शुभैरपमृत्योर्विमुच्यते ॥
 अनलः कृत्तिकायान्तु च्छद्भिं सम्पूजितः पराम् ।
 (१) रक्तमाल्यादिभिर्दद्यात् घृतहोमेन च ध्रुवम् ॥
 इष्टः प्रजापतिः पूज्य इष्टान् दद्यात्पशून्स्तथा ।
 रोहिण्यां देवगार्दूलं दद्याच्च हरिकुञ्जरान् ॥
 मृगशीर्षं तथा सोमं जयमारोग्यमेव च ।
 आर्द्रायान्तु शिवं पूज्य पशून् विजयमश्नुते ॥
 सितैः पद्मादिभिर्द्रव्यैर्देवत्वं पयसा च वै ।
 पुनर्वसौ चाप्यदितिं सदा सम्पूजनादिभिः ॥
 चक्षुषा तर्पिता चैव तानेव परिरक्षति ।

तित्ये वृहस्पतिर्द्विं ददाति विपुलं धनम् ॥
 पान-गन्धादिभिर्नागा अश्वेषायां प्रपूजिताः ।
 तर्पितस्तु पित्रगणो भक्ष्याद्यैर्मधुरैः शुभैः ॥
 मघायां विजयन्दद्यात् पूर्वायान्तु भगस्तथा ।
 भर्तारमीप्सितं कुर्यात् कन्यायाः पुरुषस्य च ॥
 इह जन्मनि चायुष्यमुत्तरस्यां तथार्यमा ।
 पूजितः सविता हस्ते विश्वतेजोनिधिः सदा ॥
 शस्त्रैः पुष्पादिभिः सर्वैर्ददाति विपुलधनम् ।
 राज्यं लब्ध्वा च चित्रायां निस्सपत्नं प्रयच्छति ॥
 स्नात्यां सन्तर्पितीवायुर्दद्यादायुर्वलं परम् ।
 इन्द्राग्नी च विश्वाखायां पीतरक्तैः प्रपूजयेत् ॥
 धनं राज्यं बलं स्नेहस्तेजांसि निवसेत् सदा ।
 अनुराधां समासाद्य मित्रं सम्पूज्य भक्तितः ॥
 प्रियो भवति सर्वेषां निर्मलं चित्तमाप्नुयात् ।
 ज्येष्ठायां पूर्ववक्त्रक्रमिद्धा पुष्टिमवाप्नुयात् ॥
 गुणैः सर्वैश्च सम्पूज्य कर्मणा च धनेन च ।
 मूले तु निश्चितं सम्यक् भक्त्या सम्पूज्य पूर्ववत् ॥

इति कामनाविशेषेण नक्षत्रविशेषे देवताविशेषपूजा ।

अथ निमित्तनक्षत्रादेः संयोगविशेषे देवता- विशेषपूजा ।

देवीपुराणे ब्रह्मोवाच ।

शृणु वत्स प्रवक्ष्यामि यथा त्वं परिपृच्छसि ।

अल्पक्षेत्रं महापुच्छं यद्वर्च-तिथियौगिकम् ॥

शृणु कृष्णाष्टमीयोगं शिवयोगेषु चोत्तमम् ।

मृदुवर्गञ्च भाग्यञ्च उमया भृगुवासरे ॥

दैवकीगाद्यदा षष्ठी पुष्यर्चे रविवासरे ।

स्कन्दयागस्तदा कार्यः सर्वकामप्रसाधकः ॥

यदा तु सूर्यवारेण सप्तमी विजया तु सा ।

तदा सम्भवते भानोर्यागः सर्वगुणावहः ॥

अग्निरिक्तासमायोगे आर्द्रर्चे मातृपूजनम् ।

माघाद्याः कालिकाद्याश्च यष्ट्या विधिना मुने ।

सम्पूर्णं फलमाप्नोति स्वस्थाने चेश्वरो भवेत् ॥

पुष्यैरिद्धा जलं श्वेतैः पूर्वार्द्धे च पूर्ववत् ।

स पापात् मुच्यते क्षिप्रं शरीरात् मानसान्तथा ॥

आषाढासु तथा विद्वानुत्तराषाढयोगतः ।

विश्वान् सम्पूज्य पुष्याद्यैः स्वर्गमाप्नोति चात्मनः ॥

आवणे लक्षिते विष्णोः पुष्येर्धूपैश्च भक्तितः ।

सन्तर्प्य अग्रिमाप्नोति धनं विजयमेव च ॥

धनिष्ठायां वसूनिद्धा न भयं विन्दते कश्चित् ।

महान्तोऽपि तथा तेषां गन्ध-पुष्पादिभिः शुभैः ।

वरुणन्तु समभ्यर्च्य व्याधिभिर्मुच्यते भृशम् ॥
 आतुरः पुष्टिमाप्नोति स्वास्थ्यमैश्वर्यमेव च ।
 अजं भाद्रपदायान्तु शुद्धस्फटिकसन्निभम् ।
 सम्पूज्य मुक्तिमाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥
 उत्तरायामर्चिर्वध्न्य पराङ्गतिमवाप्नुयात् ।
 रेवत्यां पूजितः पूषा ददाति सततं पशून् ॥
 शितैः पुष्टिं स्थितिं चैव धृतिं विजयमेव च ।
 यत्र चैते समाख्याता यज्ञाः सङ्क्षेपतो मया ॥
 नचत्रदेवतानाञ्च साधकानां हिताय वै ।
 भक्त्या वित्तानुसारेण भवन्ति फलदा भुवम् ॥
 गन्तुं चेच्छेद् यदा ग्रामं यात्रायां भुवमेव च ।
 नचत्रदेवतायज्ञं कृत्वा तत्सर्वमाचरेत् ।
 एवं कृते हि तत्सर्वं यात्राफलमवाप्नुयात् ॥
 क्रियाफलञ्च सम्पूर्णमित्युक्तं भानुना स्वयम् ।
 यज्ञाभावे जपङ्कुर्याद्धोमङ्कुर्याद्यथेप्सितम् ॥
 इति तिथिनचत्रादिसंयोगविशेषे देवताविशेषपूजा ।

अथ पविचारोपणकालः ।

तत्र शिवपविचारोपणकालः ।

शिवधर्म-भविष्यत्पुराणयोः ।

पौर्णमास्यां तथा षष्ठ्यां शिवं सम्पूज्य यत्नतः ।

उपवीतं शिवे दद्याच्छिवभक्तांसु भोजयेत् ॥
 पुनरेवं च कार्त्तिक्यां पूज्य ग्रन्थं समापयेत् ।
 यतिभ्यो दक्षिणां दद्यात् सूत्रवस्त्रादिपूर्विकाम् ॥
 यः कुर्यात्सकृदप्येवं चातुर्मासं पवित्रकम् ।
 कल्पकोटिशतं दिव्यं रत्नलोके महीयते ॥
 पुण्यचक्रात्परिभ्रष्टस्तुर्वेदस्य जायते ।
 दद्यागतो भवेद्भ्राजा गुरुपसमन्वितः ॥

शिवरहस्ये ।

पविचारोपणं ग्रन्थोः कुर्यान्नभसि वा शुचौ ।
 चतुर्दश्यामष्टम्यामधिवास्य विधानतः ॥
 आवणे प्रौष्ठपद्यां वा पविचारोपणन्तु यः ;
 कुरते नापवित्रं^(१) स्यात्तस्य संवत्सरान्तरा ।
 ग्रन्थोः पवित्रमारोप्य रिक्तः सङ्पूर्णतामियात् ॥
 पवित्रान्तु पवित्रन्तु सान्धयं भृगुनन्दन ।
 अपवित्रं पवित्रं स्याद्देहकर्माखिलं नृणाम् ॥

कालोत्तरे ।

पूजां कृत्वा प्रकर्त्तव्यं नित्यमेव पवित्रकम् ।
 अथवा नियमेनैव कुर्यान्मासत्रयान्तरे ॥
 आषाढान्ते चतुर्दश्यां नभस्य-नभसोत्तया ।
 अष्टम्याञ्च चतुर्दश्यां पचयोद्भयोः समम् ।
 पविचारोपणं नार्थं न तु कालान्तरे स्थितम् ॥

(१) अपवित्रमिति भावप्रधानो निर्देशः अपवित्रत्वमित्यर्थः ।

एवं काले क्षतिक्रान्ते प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।

भौतिकानां विभेदेण शुक्लपत्रे क्षयं विधिः ॥

‘आषाढान्ते चतुर्दश्यामिति पौर्णमास्यां चान्द्रमासविवक्षा
आषाढशुक्लचतुर्दश्यामित्यर्थः ।

तथाच मोहचौरोत्तरे ।

आषाढस्य तथादिष्टा आवणस्य सिताक्षिता ।

सप्तम्याञ्च त्रयोदश्यां तत्र गन्धपवित्रकम् ॥

त्रयोदश्यां प्रकर्त्तव्यं पवित्रं गन्धसंश्रितम् ।

पवित्रमथ भृतायामाषाढनियमः स्मृतः ॥

एवं सत्यपि विष्णुस्वापाभावे न कर्त्तव्यम्, किन्तु विष्णुस्वापा-
नन्तरमेव कर्त्तव्यम् ।

उक्तञ्च ।

आषाढेऽपि न कर्त्तव्यमसुप्ते मधुसूदने ।

कालोऽप्यनिघतस्तत्र श्रूयतां विधिनिर्णयः ॥

शुक्लाषाढचतुर्दश्यां कुर्व्याच्छ्रावण-भाद्रयोः ।

याञ्च चतुर्दश्यां पञ्चमोहमहोरपि ॥

नन्वाषाढचतुर्दश्यामित्यनेनैव^(१) विष्णुस्वापानन्तरकालः स्वयमेव
लभ्यते, तत्र किमिति प्रसुप्त एव मधुसूत इति । सत्यम् । किन्तु
आषाढस्तावद्विविधस्यान्तः सौरश्चेति तत्र चान्द्रे सर्वकाशं स्वपिति
पुनरधिकमात्रे सौरमासिककर्कटसङ्क्रान्तामेव विष्णुः स्नापनीत्ये-
तदुक्तमिति न दोषः ।

(१) न आषाढचतुर्दश्यामित्यनेनैवेति ख० ।

उक्तञ्च ज्योतिःशास्त्रे ।

मिथुनस्थोयदा भानुरमावास्याद्वयं स्पृशेत् ।

द्विराषाढः स विज्ञेयो विष्णुः स्वपिति कर्कटे ॥ इति ।

तथा ।

दर्शद्वयमतिक्रम्य यदा सङ्क्रमते रविः ।

अधिमासः स विज्ञेयः सर्वकर्मबहिष्कृतः ॥

इति वचनाच्च । पूर्वाषाढे पवित्रं न कुर्वीतेत्यभिप्रायः । यदा तु चेष्टादिषट्सु मासेष्वन्यतमस्मिन्नधिकमासे द्विराषाढः स्यात्तदा श्रावणे विष्णुस्त्रापः ।

तथाच ज्योतिःशास्त्रे ।

माधवादिषु षट्सु एकमासे दर्शद्वयं तदा द्विराषाढस्तदापि स्याच्चैत्रे श्रावणे ब्यूढः, अतस्तदा श्रावणादौ पविचारोपणं परं कार्यम् ।

उक्तञ्च मोहचौरौत्तरे ।

दीक्षादिस्थापनान्तञ्च पविचादि शतक्रतोः ।

पविचादि न कुर्वीत यदिच्छेच्छुभमात्मनः ॥

दर्शद्वयं भवेद्यत्र रविसङ्क्रान्तिवर्जितम् ।

अधिमासः स विज्ञेयो विष्णुः स्वपिति कर्कटे ॥

तुल्यमासेऽधिमासे च कर्त्तव्यन्तु पवित्रकम् ।

सुप्ते चैव हृषीकेशे दोषभागन्यथा भवेत् ॥

ननु किं चान्द्रमासेन सौर एव ग्राह्यो भवेत् तत्राधिकमासस्य ग्राह्यस्ति, नैवं । प्रायेण पविचारोपणे चान्द्र एव मासोऽभिमतो न तु सौरः, कन्यागते रवौ प्रायश्चित्ताभिधानात् ।

आषाढादिषु मासेषु सुप्त एव जनादर्दने ।
 शुक्लपक्षेऽथवा कृष्णे प्रशस्ता सूत्ररोहणे ॥
 रोगाभिवृद्धिसंयुक्तः प्रवासी राजपौडितः ।
 उक्तमासत्रये यस्तु न कुर्यात् सूत्ररोहणम् ।
 असी कन्यागते भानौ यथा दक्षाणुना युतम् ॥

‘दक्षाणुना’ अघोरमन्त्रेण ।

कुर्यात् पवित्रकं शम्भोस्तुलायां न कथञ्चन ।
 मलिक्षुचं परित्यज्य सर्वकर्मसु गर्हितम् ॥

कारणे ।

आषाढादिचतुर्मासास्तदन्यानि विवर्जयेत् ।
 कर्त्तव्यं पचयोः शुक्ल-कृष्णयोर्हयोरपि ।
 चतुर्दश्यामयाष्टम्यां रोपयेत्तु पवित्रकम् ॥

रत्नावल्यां ।

यदा लेकदिने शम्भोः पवित्राद्यं चिकीर्षति ।
 कृतनित्यस्तदा सन्ध्यां कृत्वा नैमित्तिकीं सकृत् ॥
 सम्यग्गन्धाढ्यकं कृत्वा पवित्रं पूजयेन्नरः ।
 यदा खण्डतिथिस्तत्र तदा तत्तिथिभागयोः ॥

यदा चतुर्दशी पौर्णमास्यर्द्धसम्प्लिश्रा तदा कालान्तरे
 ऽभिहितम् ।

यदा तत्रैव कर्त्तव्यं यदि व्यग्रतया तदा ।
 गोदोहान्तरितं कृत्वा साधिवासं पवित्रकम् ।
 चतुर्दशीक्षणे कुर्याच्छेषं शेषतिथौ चरेत् ॥

सप्तम्यां वा चर्चोदश्यां कृत्वा गन्धपवित्रकम् ।
 अष्टम्याञ्च चतुर्दश्यां कुर्यात् पवित्रकं तथा ॥
 अपरेऽहनि कर्त्तव्यं सुपवित्रमिति स्थितिः ।
 अथ द्वाभ्यां दिनैकेन कर्त्तव्यञ्चापरे जगुः ॥
 अधिमासचयोदश्यामपरेऽङ्गि विधिद्वयम् ।
 गोदोहान्तरितं कृत्वा यदि स्यात् व्यग्रमानसः ॥
 चतुर्दशीचरणे कुर्यात् साधिवासं पवित्रकम् ।
 सुपवित्रं पौर्णमास्यां तिथिभेदे त्वयं विधिः ।
 अष्टम्यामपि बोद्धव्यः क्रमोऽयं सूत्ररोपणे ॥

इति शैवपविचारोपणकालः ।

अथ विष्णुपविचारोपणकालः ।

तत्र पविचारोपणं काम्यं नित्यञ्च ।

तत्र विष्णुरहस्ये ।

पविचारोपणं विष्णोर्भुक्ति-मुक्तिप्रदायकम् ।
 स्त्रीपुंकीर्त्तिप्रदं पुण्यं सुखसम्पद्भूनावहम् ॥
 पुण्यानान्तु तथा पुण्यं सर्वपापहरन्तु वै ।
 पविचारोपणं तस्मात् पवित्रं परमं स्मृतम् ॥
 संवत्सरे नरो भक्त्या समभ्यर्च्य जनार्दनम् ।
 यत्फलं समवाप्नोति पविचारोपणेन तत् ॥
 न करोति विधानेन पविचारोपणन्तु यः ।

तस्य सांवत्सरी पूजा निष्फला मुनिवत्तम ॥

तस्माद्भक्तिसमायुक्तैर्नरे-विष्णुपरायणैः ।

वर्षे वर्षे प्रकर्त्तव्यं पविचारोपणं हरेः ॥

मन्त्रप्रकाशे तु ।

पविचारोपणं वक्ष्ये सर्वपूजाफलप्रदम् ।

हरन्ति राक्षसास्तस्य वर्षपूजादिकं फलम् ।

विधिना शास्त्रदृष्टेन यो न कुर्यात् पविचकम् ॥

वर्षे वर्षे ततः कार्यं विधिदृष्टेन वर्त्मना ।

भक्त्या परमया युक्तो हरिप्रीत्यै पविचकम् ॥

तस्मादावश्यकं पविचारोपणकर्म आसाद्य कामनानुसारेणायुरा-
दीन्यपि फलानि भवन्तीति द्रष्टव्यम् ।

विष्णुरहस्ये ।

आवणस्य सिते पक्षे कर्कोटस्ये दिवाकरे ।

द्वादश्यां वासुदेवाय पविचारोपणं स्मृतम् ॥

सिंहस्ये वा रवौ कार्यं कन्यायान्तु गतेऽथवा ।

तस्यामेव तिथौ सम्यक् तुलास्ये न कथञ्चन ॥

तथा ।

शरद्वर्षासु कुर्वीत पविचारोपणं शुभम् ।

द्वादश्यां अवणे चापि पञ्चम्यामथवा द्विज ।

अनुक्तैस्त्रैव कर्त्तव्यं चतुर्दश्यामथापिवा ॥

मन्त्रतन्त्रप्रकाशे ।

कर्कोटकगते सूर्ये तथा सिंहगतेऽपि वा ।

द्वादशां शुक्लपक्षस्य हरेर्दद्यात् पवित्रकम् ॥
 अथ चेदिघ्नयोगेन मुख्यकालो न लभ्यते ।
 कन्याश्चापि प्रकुर्वीत यावन्नोत्तिष्ठते हरिः ॥
 सात्त्वतसंहितायाम् ।

तस्य मासचतुष्कस्य मध्ये कुर्याच्छुभे दिने ।
 आषाढीपञ्चदश्यास्तु यावच्चै कार्तिकस्य च ॥
 सम्पूर्णचन्द्रदिवसं इति ।
 आकर्कोटकसङ्क्रान्तेस्तुलाभोगचयावधि ।
 कालान्तमस्य पक्षस्य सौरं मध्यमसंज्ञितम् ॥
 एकादश्यास्तदन्तोयस्यातुर्मास्योपलक्षितम् ।
 कालान्तं वैष्णवं विद्धि उत्तमं सर्वसिद्धिदम् ॥
 अप्राप्तेरस्य कालस्य तन्तरायेण केनचित् ।
 निर्वाहणीयोऽप्यपरः कालश्चान्द्रमसादिना ।
 सम्पादयेच्चतुर्मध्ये विधिवद्योगपूर्वकम् ॥

इति विष्णुपविचारोपणकालः ।

अथ नानादेवतापविचारोपणकालः ।

तत्र मासा वैष्णवोक्ता एव तिथिषु विशेषः ।
 तत्त्वसागरसंहितायाम् ।

प्रतिपद्भनदस्योक्ता द्वितीया च त्रिधा मता ।
 तृतीया पार्वतीदेव्याश्चतुर्थी विघ्नहारिणः ॥

पञ्चमी शशिनः प्रोक्ता षष्ठी प्रोक्ता गृह्य तु ।
 सप्तमी भास्करस्योक्ता दुर्गायाश्चाष्टमी मता ॥
 मातृणां नवमी प्रोक्ता वासवे^(१) दशमी स्यता ।
 एकादशी मुनीनाञ्च द्वादशी चक्रपाणिनः ॥
 त्रयोदशी तनूजस्य शिवस्योक्ता चतुर्दशी ।
 पौर्णमासी सुरश्रेष्ठ पितुर्मे कथिता तिथिः ॥
 देव्यास्त्रिपुरभैरव्याः कथिता तु चतुर्थिका ।
 अन्यासामपि नित्यानामष्टमी नवमी स्यता ॥
 तिथयस्ते समाख्याताः पविचारोपणे शुभाः ।
 पशुन्वाजिवह्निन्द्र नित्यत्वेन समर्चयेत् ॥
 पविचारोपणं तस्य पृथङ्मुख्यतवेरितम् ।
 भवेत् द्रव्यस्य सम्यत्वे देशस्थापि तथा भवेत् ॥
 यच्च मुख्यतया देव प्रोक्तं तत्तत्तिथौ भवेत् ।
 इति कालः समाख्यातः शृणु सूत्रं सुराधिप ॥

विष्णुरहस्ये ।

तिथयः सूत्रविख्याताः पृथगुक्तास्तपोधनाः ।
 प्रतिपद्नदस्योक्ता पविचारोपणे तिथिः ॥
 श्रिया देव्या द्वितीया तु तिथीनामुत्तमा तिथिः ।
 तृतीया तु भवान्याश्च चतुर्थी तत्सुतस्य तु ॥
 पञ्चमी सोमराजस्य षष्ठी प्रोक्ता गृह्य तु ।
 सप्तमी भास्करे प्रोक्ता दुर्गायाश्चाष्टमी स्यता ॥

(१) वासुकेर्दशमी स्यतेति ख० ।

मातृणां नवमी प्रोक्ता दशमी वासुकेः स्मृता ।
 एकादशी चूषीणान्तु द्वादशी चक्रपाणिनः ॥
 त्रयोदशी लनङ्गस्य शिवस्योक्ता चतुर्दशी ।
 अमा देव मुनिश्रेष्ठ पीर्णमासी तिथिः स्मृता ॥
 यथोक्ताः शुक्लपक्षे तु तिथयः आवणस्य तु ।
 सर्वेषामेव देवानां कार्यन्तासु यथाविधि ॥

तथाच कालोत्तरे ।

विशेषेणोच्यते^(१) वत्स प्रतिपत्प्रभृतिक्रमात् ।
 वक्त्रेस्तु ब्रह्मणो गौर्या गणेशादिषु पञ्चमी ॥
 षण्मुखस्य तु सूर्यस्य शिवस्याष्टमी हिता ।
 अम्बिकायाः कृतान्तस्य रुद्रायाश्चक्रपाणिनः ॥
 कामस्य च त्रयोदश्यां चतुर्दश्यां शिवस्य च ।
 पितृणाञ्चैव पूर्णायां गुरुयोगञ्च कारयेत् ॥
 चतुर्दश्यामथाष्टम्यां पर्व साधारणं हितम् ॥
 देवीपुराणे देवीमधिकृत्य ।

अथवाषाढमासे तु आवणे वापि कारयेत् ।

सप्तम्यां वा त्रयोदश्यामधिवासं सुराधिप ॥

इति नानादेवतापविचारोपणकालः ।

अथ दमनकारोपणकालः ।

देवीपुराणे ब्रह्मोवाच ।

चैत्रादौ कारयेत् पूजां मम वत्स यथाविधि ।

(१) विशेषेणोत्तरे इति ख० ।

गन्धधूपार्चनादानैर्मालाभिर्दमनोद्भवैः ॥
 सहोमं पूजयेद्देवं सर्वकामानवाप्नुयात् ।
 सर्वतौर्याभिषेकस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥
 उमां शिवं ऊताग्रञ्च द्वितीयाद्यान्तु पूजयेत् ।
 हविष्यमन्नं नैवेद्यं देयं गन्धार्चनं पुनः ।
 फलमाप्नोति विप्रेन्द्र उमया यत् प्रभाषितम् ॥
 पञ्चम्यां पूजयेन्नागाननन्ताद्यान् महोरगान् ।
 चौरं सर्पिञ्च नैवेद्यं देयं सर्वविषापहम् ॥
 षष्ठ्यां स्कन्दस्य कर्त्तव्या पूजा सर्वोपहारिकी ।
 इहैव सुखसौभाग्यमन्ते स्कन्दपदं व्रजेत् ॥
 दशम्यां धर्मराजस्य पूजा कार्यातिगन्धिकी ।
 विगतारिर्निरातङ्ग इह चान्ते परं पदम् ॥
 एकादश्यामृषेः पूजा कार्या सर्वोपहारिकी ।
 धनवान् पुत्रवान् कान्त षष्ठिलोके महीयते ॥
 कामदेवस्त्रयोदश्यां पूजनीयो यथाविधि ।
 रतिप्रीतिसमायुक्तमशोकमणिभूषितम् ॥
 कुम्भे वा सितवस्त्रे वा लेख्यपात्रे हलादिभिः ॥
 पौर्णमास्यां तथा कार्या सर्वकामसमृद्धये ॥
 इन्द्राय सहस्रिथ्याय कायिकं लभते फलम् ।
 खण्डमिष्टं प्रयच्छेद् यः सौभाग्यमतुलं लभेत् ॥
 इति दमनकारोपणकालः ।

अथ मासविशेषेण पुष्पविशेषाः ।

आषाढे विष्णु-कल्हारैरीक्षितं लभते फलम् ।

नवमल्लिकया पूजा नभोमासि महाफला ॥

कदम्बैश्चन्यकैरेवं नभस्ये सर्वकामदा ।

आश्विने पङ्कजैः शम्भोर्मासित्या पूजनं शुभम् ॥

ईक्षितं लभते सर्वं सर्वकामफलप्रदम् ।

माघ-फाल्गुनयोः पुष्पैः पूजनं कुन्द-सुन्दरैः ।

चैत्रे दमनकैश्चापि पूजनं शतपत्रकैः ॥

चन्दनैः कुसुमैर्वापि पूजनाच्च जगद्गुरोः ।

पूर्णे संवत्सरे मर्त्यस्त्रिदशैः समतां व्रजेत् ॥

भविष्यत्पुराणे ।

पूजा चण्डक मासित्या हृषेऽभ्युदयदायनी ।

‘हृषे’ आश्विने ।

शतपत्रिकया पूजा कार्तिके सार्वकामिकी ।

मार्गनीलोत्पलैः पूजा पुष्पैः स्यात् कुञ्जकैः शुभा ॥

माघेऽथ कुन्दकुसुमैर्मण्डवल्केन फाल्गुने ।

शतपत्रैस्तथा चैत्रे यः कुर्यात्सुरसत्तम ।

लभते सर्वयज्ञानां सर्वदानफलं तथा ॥

इति मासविशेषेण पुष्पविशेषाः ।

अथ रात्र्यादिभेदेन पुष्पभेदाः ।

कनकानि कदम्बानि रात्रौ देयानि शङ्करे ।

द्विवाग्नेषाणि देयानि दिवाराचौ च मल्लिकाः ।

प्रहरन्तिष्ठते जातो करवीरमहर्निशम् ॥

प्रहरमहर्निशं वा पूजायां स्थापनानन्तरमुत्तारणीयमित्यर्थः ।

कामिकाकारणयोः^(१) ।

नन्दावर्त्तं श्रियावर्त्तं श्वेताकं श्वेतपुष्पकम् ।

पुष्पागं पट्टिकं षोडं मालतीमुदये ददेत् ॥

पङ्कजं वृहतीं व्याघ्रीं व्याघातं करवीरकम् ।

उत्पलं पाटलीं द्रोणं मध्याह्ने तु प्रदापयेत् ॥

चम्पकं वेदकं भद्रां धुस्वरं वरकर्णिकाम् ।

मालतीं मल्लिकाञ्चैव दापयेत्तु श्रद्धोषके ॥

जातीं नीलोत्पलञ्चैव पुष्पं कुन्दं कदम्बकम् ।

द्विवर्णञ्चैव भद्रञ्च अर्द्धयामे प्रदापयेत् ॥

नीलोत्पलसमं पुष्पं न भृतं न भविष्यति ।

कदम्बं जनकं जातो देयं स्थाञ्चार्धरात्रके ।

अन्यपुष्पाणि सर्वाणि अन्यसन्ध्यासु दापयेत् ॥

इति रात्र्यादिभेदेन पुष्पभेदाः ।

अथ सार्वकालपुष्पाणि ।

विन्नपुष्पं शमीपुष्पं करवीरञ्च मालती ।

उन्नतकं चम्पकञ्च सद्यः प्रीतिकरं मम ॥

चम्पकाशोक-पुष्पागाः सकल्हारास्तथा मम ।

(१) कामिककारणयोरिति ख० ।

हर्षदा द्विजशार्दूल ये चान्ये वज्रगन्धिनः ।

एतैर्हि पूजितो नित्यं प्रीतिं प्रीतिं व्रजाम्यहम् ॥

यैः कैर्वापीह कुसुमैर्जल-स्थलरुहैः शिवम् ।

संपूज्य प्रोषितो भक्त्या शिवलोके महीयते ॥

इति कालविशेषेण शिवपुष्पविशेषपूजनम् ।

अथ पुष्पादीनामभावे पत्रादिभिः पूजा कार्येऽति-
निरूप्यते ।

स्कन्दपुराणे ।

अभावे पुष्पपत्राणामन्नाद्येनापि पूजयेत् ।

शालितण्डुलगोधूमैर्यवैर्वापि समर्चयेत् ।

गाणपत्यमवाप्नोति रुद्रलोके वसेच्चिरम् ॥

भविष्यपुराणे ।

अभावेन हि^(१) पुष्पाणां पत्राण्यपि निवेदयेत् ।

पत्राणामप्यभावे तु फलान्यपि निवेदयेत् ॥

फलानामप्यभावे तु तणुगुल्मौषधीस्तदा ।

औषधीनामभावे तु भक्त्या भवति पूजितः ॥

इति पुष्पाद्यभावे पत्रादीनां पूजासाधनत्वं निरूपितम् ।

(१) अभावेनेत्यत्र विशेषणं तृतीया, पुष्पाभावविशिष्टः सन्नित्यर्थः ।

अथ सामान्यतः शुद्रकर्मकालः ।

नारायणीये ।

कुलिकः स्थविरो योगस्तारा वैनाशिकः कुजः ।

अष्टमोराग्निरित्याद्याः कालाः स्युः शुद्रकर्मणीति ॥

कुलिकस्तावत् ग्रनैश्चराद्यादयः अष्टौ दिनाधिपमुख्योदयिनो
दिवा सायं वा परार्द्धमुदितं कुलिकोदयाख्यम्^(१) । प्रपञ्चितसायं
विषहरप्रकरणे ।

स्थविरोनाम

गुरुख्यंशके चेत्ते तयोरेव दिनं यदि ।

तद्दिने स्वांशके रिक्ते रोगर्णादिप्रतिक्रिया ॥

ताराश्च

तिस्रश्च पूर्वा भरणी मघा च

पञ्चोग्रवीर्याणि वदन्ति तज्ज्ञाः ।

रौद्रेन्द्र मूलो-रग-दैवतानि

क्रूराणि तेषूग्रपरिग्रहः स्यात् ॥

वैनाशिकं त्रयोविंशं वराहमिहिरोदितम् ।

द्वाविंशकन्तु मन्दाद्यैरष्टाशीत्येकशब्दिनम् ॥

‘कुजः’ अङ्गारकदिनम्, ‘अष्टमोराग्निः’ उत्पत्तिकाले यस्मिन्
राशौ चन्द्रो वर्तते तस्यैवाष्टमो राशिकालः । आदिशब्देन कला-
तिथिवेलाग्रहणम् । तत्र कला नाम शुक्लपक्षे चन्द्रकला वर्द्धन्ते
क्षीयन्ते च कृष्णपक्षे तत्रापि क्षयकालेऽष्टमीमारभ्यामावास्यापर्यन्तं

(१) पाठोऽयं आदर्शसम्मत एव मुद्रितः परन्वयं न समीचीनः ।

कुर्यात् । 'तिथयः' चतुर्थ्यादयः, चन्द्रोदयमारभ्य पञ्चदशघटिकापर्यन्तं समुद्रस्य क्षोभो भवति सा चन्द्रवेला, नाम तदा स्नानादिकर्म न कुर्यात् । तद्वारभ्य पुनः पञ्चदशघटिकापर्यन्तं वेला नास्ति, तदा स्नानं कुर्यात् ।

इति सामान्यतः शुद्धकर्मकालः ।

अथ वश्यादिकर्मविशेषेण कालविशेषः कथ्यते ।

मन्त्रतन्त्रप्रकाशे ।

शिशिरादिचतुर्ज्ञानं कर्माङ्गं तच्च कथ्यते ।

आचार्यैः कथितं पूर्वं कर्मणां सिद्धिकारणम् ॥

दिनादियामिनीप्रान्ते ऋतवः षड्व्यवस्थिताः ।

शिशिराद्याः समारभ्य नाडीर्दश दश क्रमात् ॥

आरक्तधवलो बालः शिशिरो वयस्कर्मणि ।

उच्चाटनेऽथ विज्ञेयो वसन्तो लोहितो युवा ॥

ग्रीष्मो धूम्रशरीरश्च मारणे स निश्चय्यते ।

प्रावृट् धूम्रशरीरा तु स्तब्धने सा नियोजिता ॥

शरत् कृष्णा मताकृष्टौ मन्त्रज्ञैर्गुरुपूजकैः ।

हेमन्तो धवलो वृद्धः शान्तिवश्यादिकर्मकृत् ॥

मन्त्रतन्त्रे ।

श्रीकामस्तु जपेत्काले मन्त्रं पूर्वाङ्गिकेऽथवा ।

ब्रह्मसारस्वतजपं काले पूर्वाङ्गिकेऽथवा ॥

तथा काले च पूर्वाङ्गे वश्यार्थी प्रणपेन्नतुम् ।

आकर्षणे निशि प्रोक्तं यामात् पूर्वन्तु तत् द्विजैः ॥

मन्त्रतन्त्रप्रकाशे ।

पूर्वाह्णे शुभदं कर्म ब्राह्मे वापि निगद्यते ।

लक्ष्मीसारस्वतं नाम आकृष्टिः शान्तिकं तथा ।

आयुषो वर्द्धनञ्चेति षट्शुभानि प्रचक्षते ॥

मन्त्रतन्त्रे ।

प्रदोषो बुद्धिनाशाय स्तम्भनञ्चापराह्निकम् ।

विदेषाय जपेन्मन्त्रं मध्याह्ने तु ज्वराय च ॥

उच्चाटनायाय जपेन्मध्याह्नात् परतो मनुम् ।

मारणं तु प्रकर्त्तव्यं यामादूर्द्ध्वं तृतीयकात् ॥

इति वशावशादिकर्मविशेषेण कालविशेषः ।

अथ विष्णुशयनादिकालनिर्णयः ।

तत्र भविष्यत्पुराणे ।

आभाकासितपक्षेषु मैत्र-श्रवण-रेवती-

आदिमध्यावसानेषु प्रस्वापावर्त्तनोत्सवः ॥

नारदीये ।

मैत्राद्यपादे स्वपितीह विष्णुः

श्रुतेश्च मध्ये परिवर्त्तमेति ।

पौष्णावसानेन सुरादिहन्ता

प्रबुध्यते मासचतुष्टयेन ॥

अल्पकाक्षेषु मासेषु मयुरे माधवस्य च ।

द्वादश्यां शुक्लपक्षे च प्रस्वापावर्त्तनोत्सवः ॥
 पौष्णपौषे यदा नास्ति मैत्राद्यमपि नोनिशि ।
 द्वादश्यामपि नो कुर्यात् उत्थानं शयनं हरेः ॥
 द्वादश्यां तथा कुर्यादिति पठित्वा ।
 निशि स्नापो दिवोत्थानं सन्ध्यायां परिवर्त्तनम् ।
 अन्यत्र पादयोगेऽपि द्वादश्यामेव कारयेत् ॥
 विष्णुधर्मात्तरे ।
 विष्णुर्दिवा न स्वपिति न च रात्रौ विबुध्यते ।
 द्वादश्यामृचसंयोगे पादयोगो न कारणम् ॥
 पुराणात् ।
 उत्थाने शयने चैव तथा पार्श्वविवर्त्तने ।
 द्वादश्यामृचसंयोगे पादयोगो न कारणम् ॥
 वाराहपुराणे ।
 न पादनियमस्तत्र स्नापे वा परिवर्त्तने ।
 पादयोगो यदा तस्य च्छेष्टेऽपि तदा भवेत् ॥
 मत्स्यपुराणे ।
 रेवतीश्चत्वार्यन्तं मेषचन्द्रावलोकिते ।
 उत्तिष्ठन्तं हृषीकेशं योगनिद्रा विमुञ्चति ॥
 रेवत्यन्तो यदा रात्रौ द्वादश्या च समन्वितः ।
 तदा विबुध्यते विष्णुर्दिनान्ते प्राप्य रेवतीम् ॥
 रेवत्यादिरथान्तो वा द्वादश्या च विना भवेत् ।
 उभयोरप्यभावे तु सन्ध्यायां तु मद्योत्सवः ॥

पुराणात् ।

रेवत्यन्तो यदा रात्रौ प्राप्ते नारायणोत्सवे ।

पादयोगमनादृत्य च्च एव प्रवर्त्तते ॥

रेवत्यन्तो यदा रात्रौ गतः पादान्तरेऽपि च ।

अपराहे तदा विष्णुर्योगनिद्रां व्यपोहति ॥

रेवत्यन्तो यदा रात्रौ द्वादश्या च विना भवेत् ।

उभयोरप्यभावः स्यात् सन्ध्यायां तु महोत्सवः ॥

वाराहपुराणे ।

द्वादश्यां सन्धिसमये नक्षत्राणामसम्भवे ।

आभाकाशितपक्षेषु ग्रथनावर्त्तनादिकम् ॥

अयमर्थः ।

हरिग्रथनादौ शुक्ला द्वादशी आषाढ-भाद्रपद-कार्तिकाना-
मनुराधा-श्रवण-रेवतीनाम् आदिमध्यान्तपादयुक्ता रात्रिसन्ध्या
दिवाचणयुक्ता च प्रशस्ता, यदा तु यथोपदर्शितकाले पादयोगो
न प्राप्यते तदा द्वादशीनक्षत्रयोग आदरणीयात्^(१) । पादयोर्भ-
योत्सवेन चायं विशेषः । दिवा रेवती-द्वादशीयोगे रात्रि-
गामिनि नक्षत्रे शेषदिनान्ते विष्णोरुत्थानं यदा तु रेवत्या विना
द्वादशी तदा द्वादशीसन्ध्यायामुत्थानादिकं भवति ।

तदुक्तं ।

द्वादश्यां सन्धिसमये नक्षत्राणामसम्भवे ।

आभाकाशितपक्षेषु ग्रथनावर्त्तनादिकमिति ॥

(१) आदरणीय इत्ययं पाठो युक्तः ।

अत्र केचिदाहुः ।

यदि मैत्रादीनि नचत्राणि द्वादशीं विहाय त्रयोदश्यां भवन्ति तदा चतुर्दश्यां तदनन्तराणि ज्येष्ठादीनि ततः पौर्णमास्यां तदनन्तराणि मूलादीनि, तथा सति आषाढ इति विरुध्येत तत्र नचत्रयुक्ता पौर्णमासी सन्धियेष्ठादिशक्तेः भाद्रपदमासस्य यथाकथञ्चित् प्राप्यते, “आद्योपान्तौ चिभौ ज्ञेयौ फाल्गुनश्च चिभौ मतः । शेषा मासा द्विभा ज्ञेयाः” ॥ इति वचनात् । न धनिष्ठा ज्येष्ठादौ हरिशयनादि भविष्यति ।

यदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे ।

निशि स्नापो दिवोत्थानं सन्ध्यायां परिवर्त्तनम् ।

पादयोगादन्यतिथौ द्वादश्यामृचयोगत इति ॥

आचारसारे तु “द्वादश्यामृचसङ्गमादिति पठितम् । तेनान्यतिथिगतमैत्रादौ पादसम्बन्धे कटद्वादश्यां सन्धिसमये शयनादिक्रिया ।

अत्र श्रीकरः ग्राह^(१) यदा गतकाले अमावस्यादयं भवति तदा मिथुनादितरेष्वाषाढीभावात् सुप्तचन्द्रसूर्ये ग्रहवारशयनरेवत्यादयो यदि वा चतुर्दश्यां भवन्ति तदापि सङ्करयोः सहोत्थानविलोकप्रसिद्धेस्तत्र दुर्लङ्घनम् । तदा^(२) वृश्चिके नचत्रप्राप्तावुत्सवे क्रियमाणे पञ्चममासप्राप्तौ “प्रबुध्यते मासचतुष्टयेनेत्यस्यानुपपत्तेः पादयोगादन्यथाव्यत्यय एव कल्प्यत्वादनादरणीयः । द्वादश्यां सन्धिसमय इति तु माथुरकल्पाश्रयणेनोक्तम् । दिवा हि वैष्णवाना-

(१) श्रीकरमतं आदर्शसम्मतमेव मुद्रितं परन्विदमादर्शदोषेणाव्यन्तापरिशुद्धमिति ।

(२) तत्रेति गच्छिन्नितपुस्तके पाठः ।

मनुष्ठानं कल्पः मायुरस्य तदितरतश्च तत् । मायुरो द्वादशी-
पुरस्कारेण नक्षत्रसम्बन्धप्रेक्षणेन च इति तु नक्षत्रपादयोगपुर-
स्कारेण द्वादश्यपेक्षावशेन च तिथिनक्षत्रमेलनं च पक्षद्वये प्रशस्तं
तेन वैदिकशाखाविकल्पन्यायेनोपपत्तिः । तदायं तिथि-नक्षत्रवशे-
नानुष्ठानविकल्पः । कथं तर्हि हरिशङ्करयोः सहोत्थानेत्यस्य नान्या-
तिथिरस्ति तस्मात् सर्वमनाकुलमिति । अत्र पण्डितपरितोषकता
दूषणमभिहितं अनुपपन्नमेतत्, तथा हि पादयोगादन्यतिथौ द्वाद-
श्यामृचयोग इत्यस्य कोऽर्थः, द्वादश्या अन्या एकादशी त्रयोदशी
एकादशी-द्वादशीतुल्यौ च न तस्या नक्षत्रसंयोग-पादयोगादरः ।
तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे ।

एकादश्यां द्वादश्यां च नित्यं सन्निहितो हरिः ।

तत्र नक्षत्रसंयोगे पादयोगो न कारणमिति ॥

अथ त्रयोदश्यामिति वक्तव्यं तथासत्याभाका इति विरुध्यते ।
न च कार्तिकशब्दो मासचतुष्टयप्रबोधनानुरोधेन प्राचिकः “आभाका-
इत्यक्षरे षड्भाषासप्रसिद्धस्य नियतत्वान्मासचतुष्टयेनेत्यस्यैव प्राचि-
कानुवादत्वं युज्यते । तथा च कार्तिकीद्वयप्राप्तावुत्तरमासाश्रय-
णेन कार्तिक एव विष्णुप्रबोधे सत्यपि मिथुनादित्ये स्वप्ने अधि-
मासे सति पौर्णमासीद्वयस्य सम्भवात् । पञ्चभिरापं मासेरुत्थानं
न विरुध्यते । षष्ठापि दिवसैर्मास इति चतुःसंख्योपपत्तिः, द्विराषाढे
विवेचकं दर्शयिष्यामः । न च हरि-शङ्करयोः सहोत्थानमिति लोक-
प्रसिद्धिर्नियामिका, तस्याः शास्त्रप्रसिद्धिर्नो दौर्बल्यात् । किञ्चैवं-
वादिना श्रयणे किं वाच्यं यदानुरोधात्कालप्रमाणं वृषादित्ये भवति

तदा किं तत्रैव हरिशयनं उताषाढ अपेक्षणीयः । तत्रापि चतुर्दश्यां नचत्रप्राप्तौ हरि-शङ्करयोः सहोत्थानमिति लोकप्रसिद्धिर्निष्ठाभिका, तस्याः शास्त्रं किं लोको न जल्पति, मिथुनादित्ये वा चतुर्दश्यामनुराधाप्राप्तौ तत्राषाढशुक्लपौर्णमासीलक्षितमासापेक्षित-तथोत्थाने कथा युक्त्यापि कृता तस्माच्छयनादावाषाढप्रतिनियमात् ज्येष्ठादौ नचत्रलाभेऽपि शयनादिनिमित्तकरणं तदाधिमासपाता-वशंभावात् द्विराषाढकल्पनमाश्रित्य तदनुष्ठानानन्तरव्यतिरेकेण तथाविधनचत्रप्राधान्यानुपपत्तेः अथापि भवति तथापि आभाका-द्व्यस्यावस्थादरणीयत्वं । किञ्चैवंवादिना आश्विनेऽपि लोकप्रसिद्धिं पुरस्कृत्य देवोत्थापनमभिदधता स्वयं लिखितमपि प्रसृतं षष्ठापि दिवसैर्मासो भवतीति तस्मादन्यथा वर्णनीयम् ।

तत्र यदुक्तम् ।

निशि स्वापोदिवोत्थानं सन्ध्यायां परिवर्त्तनम् ।

पादयोगादन्यतिथौ द्वादश्यामृचयोगत इति ॥

तस्यायमर्थः ।

पादयोगादन्यस्यां त्रयोदश्यामपि पादयोगे सन्ध्यायां परिवर्त्तनम् । द्वादश्यां नचत्रयोगे सति निशि स्वापोदिवोत्थानं भवति । न पुनरुत्सवादिकमप्यन्यतिथौ नचत्रपादयोगादेवं सति आभाका-इति मासचतुष्टयेनेति च द्वयमुपपद्यते, एवञ्चैकादश्यामपि नचत्र-योगे वचनान्तरबलेन शयनाद्याचरणीयम् । यत्तु “द्वादश्यामेव तत् कुर्यादिति, तन्मायुरकल्पाश्रयणेन, यदि द्वादशीं विहाय एकादश्यां नचत्रलाभः तथापि द्वादशीसन्धिसमय एव शयनादिकमनुष्ठेयम् ।

यद्येकादश्यां नचत्रयोगो यदि वा चयोदश्यां सर्वत्राभाकाप्राप्तौ द्वादश्यां सन्धिचण्डे श्रयनादिकं सन्ध्यायाश्च रात्रि-दिवसोभयात्मकत्वात् “निशि स्वापोदिवोत्यानमित्यपि नात्यन्तं विरुध्यत इति स एव मथुरमाधवकल्पेन नचत्रफलमस्तु एकादश्यां वा नचत्रप्राप्तौ प्रशस्ततमत्वेनान्यतरानुष्ठानं चयोदश्यां वापि कार्तिकाविरोधेनेत्युक्तमिति, तदेतद्युक्तं, “निशि स्वापोदिवोत्यानमिति वाक्ये भवदुक्तार्थस्त्रीकारे व्यवहितसम्बन्धप्रसङ्गात् अस्यार्थस्य वचनादप्रतीतेः तन्मासानामन्तराधिमासनिपाते तुला-वृश्चिकयोर्विकल्पेन दिवोत्यापनविधायकवचनस्य वक्ष्यमाणत्वात् । तदभिप्रायेणास्य वचनस्यार्जवेनोपपत्तेर्न भवदुक्तार्थस्त्रीकारे कारणमस्ति । तेन श्रीकराणां मतमेव साधु । कार्तिकशब्दश्च मुख्य एवाविकल्पाभिप्रायेणोपपद्यते । यच्च कार्तिकस्याधिमासत्वे शुद्धकार्तिक एव विष्णुप्रबोध इत्युक्तं तदपि विकल्पस्य वक्ष्यमाणत्वादयुक्तम् । तस्माद्यथोक्तमेव साधीयः ।

भविष्योत्तरे ।

प्राप्ते भाद्रपदे मासि एकादश्यां शुभे दिने ।

कटदानं भवेद्विष्णोर्महापातकनाशनम् ॥

‘कटदानं’ श्रयानस्य विष्णोरङ्गपरिवृत्तिकरणम् ।

तथा ।

कार्तिके शुक्लपक्षस्य एकादश्यां समाहितः ।

मन्त्रेण चैव राजेन्द्र देवमुत्यापयेद्विजः ॥

वाराहपुराणे ।

इयन्तु द्वादशी देव प्रबोधार्थन्तु निर्मिता ।

त्वयैषा सर्वलोकानां हितार्थं शेषशायिना ॥

एवमप्येषामपि देवानां स्वीयस्वीयतिथिवशेन नचत्रवशेन च
शयनाद्याचरणीयमिति ।

तदुक्तं मत्स्यपुराणे ।

यस्य यस्य तु देवस्य यन्नचत्रं तिथिश्च या ।

तस्य देवस्य तस्मिंस्तु शयनावर्त्तनादिकमिति ॥

केचित्तिथिवशेन केचिन्नचत्रवशेन सर्वेषां शयनादिकमाचरन्ति ।
प्रतिपदादिपञ्चदशतिथयोधनदादीनां देवानां, तत्रैकैव तिथिरनेक-
देवताका यथा प्रतिपदग्नेर्ब्रह्मणश्च धनदस्य च । तत्रानुष्ठानविकल्प-
एवान्याय्यः सप्तविंशतिनचत्राण्यपि तत्सदैव व्यापीनीति गाणपत्या-
दीनां नचत्रवशेन च शयनादिकमाचरणीयम् । नचत्रतिथिमेलनं च
रुद्रादीनां शयनादावाषाढादौ नोत्सवः, न हि कदाचिच्चतुर्दश्या-
माषाढ्यां रौद्रमाद्रानचत्रं सम्भवति । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ।
तस्मात्तिथिवशेनैव तेषां शयनादिकं विदेशे तु नचत्रवशेनापीति ।

पूर्वेद्युरूपवासः स्यात् पूर्वाह्ने स्वापबोधयोः ।

अपराह्णे यदा तौ तु तदहर्नियमं विदुः ॥

पूर्वाह्णमारभ्य रात्रिविशेष एव पूर्वाह्ण एवेत्युच्यते दिवास्वापस्य
निषेधात् । एवमेव च रात्रावुदयमाने तु गरुडध्वजे पूर्वेद्युरूपवासः
स्यादपरेद्युर्धर्ममाचरेत् इति बोद्धव्यम् ।

काश्यपपञ्चरात्रे ।

मदुत्याने च शयने मत्पार्श्वपरिवर्त्तने ।

अथ योदीक्षितः कश्चिद्वैष्णवो भक्तितत्परः ॥

अन्नं वा यदि भुञ्जीत फलमूलमथापि वा ।

अपराधमहं तस्य न क्षमामि कदाचन ।

क्षिपामि नरके घोरे दृन्भूः संजायते समाः ॥

नैव यावद्भगवतो वासुदेवस्य शयनादिकालोऽवधारितः^(१) ।
अधिमासनिपाते तु कर्कटे वृश्चिके च पुण्यादिकमाचरणीयमिति ।
तद्विधेः सङ्क्षेपादिकं विधीयते ।

आह ज्योतिःपराशरः ।

अतीते च द्वये सार्द्धे पञ्चपक्षे दिनद्वये ।

दिवसस्याष्टमे भागे पतत्येकोऽधिमासकः ॥

दिवसस्य हरत्यर्कः षष्टिभाजस्वृतौ^(२) ततः ।

करोत्येकमहच्छेदं तथैवैकञ्च चन्द्रमाः ॥

एवं सूर्याचन्द्रमसौ उत्तरायणानन्तरं कालं दक्षिणायनात् प्राग्-
वैशाखादौ गतिविशेषवशेनाधिमासं जनयतः । दक्षिणायनात् परः
क्षचित् ।

आह मरीचिः ।

अधिमासो भवेद् यस्मिन् द्विराषाढो भवेत् तदा ।

अमावास्याद्वयं दृष्ट्वा द्विराषाढं प्रकल्पयेत् ॥

आह्वाचिः ।

मिथुनस्थो यदा भानुरमावास्याद्वयं स्पृशेत् ।

द्विराषाढः स विज्ञेयो विष्णुः स्वपिति कर्कटे ॥

(१) पाठोऽयं न पूर्वपरसङ्गतः ।

(२) पाठोऽयं आदर्शसम्मत एव

मुद्रितः परन्त्वयं न समीचीनः, षष्टिभागमृताविवेक पाठो युज्यते ।

कृष्णपक्षे दशम्यादौ मेषं गच्छेद्दिवाकरः ।

द्विराषाढः स विज्ञेयो विष्णुः स्वपिति कर्कटे ॥

दशम्यादौ नवम्यामिति ।

तथा ।

माघवाद्येषु^(१) मासेषु षट्सु दर्शद्वयं यदा ।

द्विराषाढः स विज्ञेयो विष्णुः स्वपिति कर्कटे ॥

विष्णुः ।

अमावास्यामतिक्रम्य यदा सङ्क्रमते रविः ।

द्विराषाढः स विज्ञेयो विष्णुः स्वपिति कर्कटे ॥

पञ्चम्यां कृष्णपक्षे च मेषं गच्छेद्दिवाकरः ।

द्विराषाढः स विज्ञेयो विष्णुः स्वपिति कर्कटे ॥

अत्रायं सङ्क्षेपार्थः । अधिमासो यदा दक्षिणायनात् प्राक् मेषादित्रिके पतति तदा द्विराषाढः प्रथमवर्षे एव सम्पद्यते, तदा दक्षिणायनानन्तरं विष्णुः स्वपिति यदा कर्कटादित्रिके अधिमासः पतति तदा आगामिवर्षे शेषकर्कटादित्ये अवश्यमाषाढी-पौर्णमासी भवति तस्या वा आषाढत्वात् तत्रैव विष्णुः स्वपिति, द्विविधस्यापि च मासपातस्य नामावास्याद्वयादि स्मृतं, तथा च सति यदा कर्कटादित्रिके अमावास्याद्वयं भवति तदा शुक्ल-प्रतिपदि द्वितीयायां वा कन्यातुलामङ्गान्तिर्भवति, आगामिवर्षे मेषमङ्गान्तिरपि तथैव, प्रतिमासं सङ्क्रमणे च दिनद्वयवृद्ध्या पञ्चम्यां षडंशीतिमिथुनमङ्गान्तिर्भवति तदा द्विराषाढं प्रकल्प्य कर्कटे-

(१) माघवाद्येष्विति ख० ।

ऽहनि शयनं न तु परमार्थतो द्विराषाढः । तथाच गणितकुश-
लानां मिथुनादित्ये भोगे अतीतेऽपि गण्यमाने भास्करे मिथुन-
भाग एवादित्यस्य गणिते आषाढेति न तत्त्वतो गणितामावास्या-
दिनाभ्यां द्विराषाढो गम्यते ।

तदाह सत्यः ।

वृषं त्यक्त्वा चतुर्थ्यन्ते षडशीतिः सिते यदा ।

तदा दैवविदा चिन्त्यं द्विराषाढस्य कल्पनम् ॥

तथाच ज्योतिःशास्त्रे ।

शुक्लचतुर्थीमतिक्रम्य यदा सङ्क्रमते रविः ।

द्विराषाढं प्रकल्प्यैव कर्कटादौ स्वपेद्भुरिः ॥

प्रथमे स द्वितीये वा शुक्ले मेषमियाद्रविः ।

द्विराषाढक्रिया तावद्यावद्विष्णुप्रबोधनम् ॥

विष्णुः परकर्कटके स्वपेत् । शेषं शक्रोत्सवादि यथाकालमेव कार्थ्यं ।

तथा हि ।

द्विराषाढविकल्पोऽयं वैकुण्ठशयनं प्रति ।

ध्वजस्तु^(१) शतयज्ञस्तु सिंह एव विधीयते ॥

बौधायनश्च ।

द्विराषाढक्रिया तावद् यावद्विष्णोः प्रबोधनम् ।

विशुद्धे तु हरौ कार्थ्या सूर्यगत्यैव सा क्रिया ॥

यदा तु प्रथमे वर्षे द्विराषाढे कर्कटे हरिशयनं तदा कन्यायां

(१) अत्र ध्वजस्तु शतयज्ञस्य इत्येवं पाठो युक्तः तथाच शतयज्ञस्य शतक्रतो-
रिन्द्रस्य ध्वजस्तु इन्द्रध्वजः सिंहे विधीयते इत्यन्वयः ।

परिवर्त्तनं शक्रोद्यापनञ्च, तुलायां दुर्गोत्सवः, वृश्चिके वासुदेवोत्थापनं ।

यदाह विरिञ्चः ।

दक्षिणाशामुखे भानौ स्वपेद्यदि हरिस्तदा ।

कन्या-वृश्चिकयोरेव विवर्त्तन-विवोधने ॥

तथा ।

कर्कटके हरौ सुप्ते शक्रध्वजक्रियाश्रिते ।

तुलायां बोधयेद्देवीं वृश्चिके तु जनार्दनम् ॥

इति । यदा तु प्रकल्प्यते द्विराषाढः, यदा च स्वरूपतस्तदा
शुक्लपक्षे श्रवणद्वये सति ।

यथा कर्त्तव्यमाह सत्यः ।

द्विराषाढे तु सम्याप्ते यदि सिंहे हरिः स्वपेत् ।

परत्र स्थापयेच्छक्रं कन्यायान्तु विसर्जयेत् ॥

अथ कन्यायामेव श्रवणद्वयं भवति तदा नामादिश्रवणे
शक्रोत्थापनं, अपरस्मिन् दुर्गोत्थापनं । तदाह ।

सिंहकन्येऽथ पक्षे च शुक्रादेः पक्षसंयुते ।

सिंहे परे शक्रमहः कन्यायां सिंह-दुर्गयोः^(१) ॥

शुक्लपक्षद्वये पूजा कल्पोऽयमपरः स्मृतः ।

द्विराषाढस्य विद्वद्भिः स्वसमाप्तिञ्च तावता ॥

कुत इत्यपेक्षायामाह ।

शक्रध्वजोत्थापनञ्च विष्णोश्च परिवर्त्तनम् ।

मासद्वयेन निर्दिष्टं शयनादि न कोविदैः ॥

(१) वचनमिदं आदर्शसम्मतमेव मुद्रितं परन्तु न सम्यक् ।

दुर्गायाश्च त्रिभिर्मासैरधोमासं विनैव तत् ।

अधिमासनिपाते तु क्रमादिन्द्रादिकान् हरीन् ।

कन्या-तुला-वृश्चिकेषु रूपञ्चोत्थापयेद्भ्रुवम् ॥

अधिमासनिपात इत्यस्यायमपरोऽर्थः यदा कर्कटादिषु पौर्ण-
मासीदयं भवति “अधिमासनिपाते तु क्रमादिन्द्रादिकान्
हरीन्” । इति^(१) ।

तथा हि ।

आषाढद्वयसंयुक्तं पौर्णमासद्वयं यदा ।

द्विराषाढः स विज्ञेयो विष्णुः स्वपिति कर्कटे ॥ इति ।

तथाचोक्तं ।

वैशाखादितुलान्ते तु यदि पूर्णादयं भवेत् ।

द्विराषाढः स विज्ञेयः शयनावर्त्तनादिषु ॥

वैशाखादीत्युपलक्षणं फाल्गुनद्वयस्यापि मासस्य चिन्तयित्वा
सम्भवात् तत्र फाल्गुनादावधिमासपाते कर्कटे हरिशयने सति
मासचतुष्टयेनोत्थानं भवति कर्कटादिचतुष्टये त्वधिमासपाता-
न्मिथुन एवाषाढाद्वा हरिशयने वृत्ते आवण्यादीनामन्यत्र द्वैविध्ये
वृश्चिक एव कार्त्तिकमासो वर्त्तते तेन पञ्चभिरपि मासैस्तत्रैवोत्थानं
“आभाकासितपक्षेऽप्यित्यस्य बहुसम्मतत्वेनाधिकत्वात् “प्रबुध्यते मास-
चतुष्टयेनेत्यस्य प्रायिकाभिप्रायिकानुवादत्वात् एक एवासौ मासः ।

यदाह वादरायणः ।

एकमासस्थिते सूर्ये यदि स्यादधिमासकः ।

(१) इत्ययं पाठः पूर्वपरसङ्गतिराहित्यात् न समीचीनः ।

एक एव हि मासोद्यौ^(१) षष्ठिभिर्दिवसैर्मतः ॥ इति ।

एवं द्विराषाढफले प्राप्ते द्विराषाढ उच्यते न तु स्वरूपतो द्विराषाढः एवं परिवर्त्तन-दुर्गात्सवयोरपि बोद्धव्यं । तद्यथा आवणीद्वयं भाद्रपदीद्वयं भवति तदा देवग्रयनान्मासत्रयेण कन्यायां शक्रोत्थापनम् परतः तस्माच्च मासेन दुर्गात्थापनं मासद्वयेन विष्णोः । यदा त्वाश्विनीद्वयं भवति तदा सिंह एव शक्रोत्थापनं परिवर्त्तते तस्मान्मासद्वयेन दुर्गायास्त्रयेण च त्रयेण च विष्णोरुत्थापनं, यदा तु कार्तिकीद्वयं भवति तदापि द्विराषाढेन द्विराषाढकल्पनं कर्कटे हरिग्रयनं शक्रोत्सवादि तु यथाकालमित्युक्तं । भविष्योत्तरे अधि-मासनिपातेऽपि तुलायामेव कृष्णोत्थापनमभिहितं ।

मिथुनस्थे सहस्रांशौ स्वापयेन्मधुसूदनम् ।

तुलायाञ्च महाराज पुनरुत्थापयेत् तु तम् ॥

अधिमासे प्रपतिते एष एव विधिक्रमः ।

नान्यथा स्वापयेत्कृष्णं नान्यथोत्थापयेत्तथा ॥

इत्यलमतिविस्तरेण ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

द्वादश्यान्तु सिते पक्षे मासे प्रौष्ठपदे तथा ।

शक्रमुत्थापयेद्राजा विश्व-अवण-वासवे ॥

‘विश्व’ उत्तराषाढा, ‘वासवं’ धनिष्ठा, अवणनक्षत्रस्याद्यपादे द्वादश्या योगः सुप्रशस्ततमः ।

तदुक्तं ।

(१) द्विमासोऽसाविति ख० ।

वैष्णवादिगते चन्द्रे शक्रमुत्थापयेन्नृप ।

भरण्यामन्तपादे च निशि सुप्ते विसर्जयेत् ॥

श्रवणस्याद्यपादे च भरण्यां समसप्तके ।

शक्रं प्रसादयेद्देवं यथा राजा न पश्यति ॥

शौर-भौमाधिपे वारे मृतके मृतकेऽपि वा ।

भूमिकम्पादिकोत्पाते शक्रं नैव प्रशंसयेत् ॥

निमित्तविशेषोपनिपाते तु भरण्यन्तपादानारभ्येत्यनुसन्धेयम् ।

आह वृद्धवशिष्ठः ।

चन्द्रगृहगते भानौ यदा स्वपिति केशवः ।

शशिपुत्रगृहे भानौ न चोत्थाप्यः पुरन्दरः ॥

‘चन्द्रगृहं’ कर्कटकः, ‘शशिपुत्रगृहं’ कन्येति ।

अथवाह ।

द्विराषाढे च कन्यायां शक्रं नोत्थापयेद्यदि

राज्ञो राज्यं विनश्येत प्रजा चैव निपौड्यते ॥

काले तु स्थापिते शक्रे चिरं जीवति पार्थिवः ।

प्रजानान्त्वत्सवादेवं भवेद्वृक्षवती चितिः ॥ इति ।

शेषं द्विराषाढविवेकदर्शितमनुसन्धेयमिति ।

देवीपुराणे ।

प्रौष्ठपदेन चाष्टम्यां शुक्लायां शोभनर्चके ।

आश्विने वाथ शुक्लायां आवणे वा समुच्छयेत् ॥

गर्गः ।

मिहं गते दिनकरे सितचारुपद्मे

हृद्याद्यपादमुपगच्छति वै शशाङ्के ।

उत्तिष्ठते विविधमन्दिरवृन्दबन्धो

याम्यां ततो निशि निषौदति वज्रपाणिः ॥ इति ।

अथ च हरिशब्देन हरिदैवत्यं अवर्णनचक्रमुपलभ्यते ।

भविष्योत्तरे ।

राज्ञान्येनापि कर्त्तव्यो वर्षे वर्षे महोत्सवः ।

इन्द्रध्वजसमुत्थानं महादानकृतं यदि ।

ततस्तु द्वादशे वर्षे कर्त्तव्यं नान्तरा पुनः ॥

देवीपुराणे । सूर्यरथयात्रायाः कथञ्चिदकरणे द्वादशाब्दे

शक्रध्वजः कर्त्तव्य इत्यभिधायोक्तम् ।

इन्द्रध्वजस्य चाप्येवमुच्छ्रायो न कृतो यदि ।

ततो द्वादशमे वर्षे कर्त्तव्यो नान्तरा पुनः ॥

शक्रोत्सवो नभस्ये तु कार्यः सिंहगते रवौ ।

द्वादश्यां शुक्लपक्षे तु नक्षत्रे विष्णुदैवते ॥

तत्पातश्च भरण्यां स्थाक्षवम्यामाश्विनस्य तु ।

अर्चयित्वा भगवतीं ततः सद्यो विमर्जयेत् ॥

भागवते ।

कन्यायां कृष्णपक्षे तु पूजयित्वा स्वपेद्भिवा ।

नवम्यां बोधयेद्देवीं गीतवादिचनिखनैः ॥

शुक्लपक्षे चतुर्थ्याञ्च देवीकेशविमोचनम् ।

प्रातरेव तु पञ्चम्यां स्नापयेत्तु शुभैर्जलैः ॥

सप्तम्यामम्बिकापूजा अष्टम्यां समुपोषणम् ।

व्रताय जागरेद्येव नवम्यां विधिवद्वलिः ॥
 सम्येक्षणं दशम्यान्तु क्रीडाकौतुकमङ्गलैः ।
 नीराजनं दशम्याञ्च बलवृद्धिकरं महत् ॥

वाराहे ।

आर्द्रायां बोधयेद्देवीं मूलेन प्रतिपूजयेत् ।
 उत्तरेणार्चनं कृत्वा श्रवणेन विसर्जयेत् ।
 मूलेन सकलां विज्जगामाहृत्य पूजयेत् ॥
 अन्त्यपादो निशाभागे श्रवणस्य यदा भवेत् ।
 तदा देव्याः समुत्थानं नवम्यां दिनभागतः ।
 दशम्यां बलवृद्ध्यर्थं कुर्यान्नीराजनं नृप ॥
 स्वात्यादित्यतृतीयादौ सप्ताहञ्चाश्विने सति ।
 रक्षां कृत्वा दशम्यान्तु शक्त्वा नीराजयेत्तदा ॥
 नीराजनसंज्ञितां शान्तिं कुर्यादित्यर्थः ।

आह व्यासः ।

आर्द्रायां बोधयेद्देवीं मूलेन प्रतिपूजयेत् ।
 तदा देव्याः समुत्थानं नवम्यां न पुनर्दिवा ॥
 अन्त्यपादो दिवाभागे श्रवणस्य यदा भवेत् ।
 तदा सम्येक्षणं देव्या दशम्यां साधनोत्सवैः ॥
 षष्ठ्यत्रये तु मूलादौ नवम्यामाश्विने सिते ।
 चण्डिकासुपहारैश्च पूजयेद्राष्ट्रवृद्धये ॥
 पूर्वाषाढे तु कन्यायामुत्थानं नवयोषितः ।
 कुर्वतो हीयते राष्ट्रं प्रजा च विकला भवेत् ॥ इति ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

तुलायां तिलतैलेन सायंसन्ध्यासमागमे ।
 आकाशदीपं यो दद्यान्मासमेकं निरन्तरम् ।
 सश्रीकाय श्रीपतये स श्रिया न विमुच्यते ॥
 दामोदराय नमसि तुलायां लोलया सह ।
 प्रदीपन्ते प्रयच्छामि नमोऽनन्ताय वेधसे ॥

इति दीपदानमन्त्रः ।

अमावास्यां तुलादित्ये लक्ष्मीर्निद्रां विमुञ्चति ।
 सुखरात्रिस्वरूपा सा प्रदीपोज्वलनाय वै ॥
 कुसुमकुसुमैर्गन्धैर्दीपैर्गोरोचनाफलैः ।
 वसुवर्धूनवधूश्च^(१) पृच्छेत् कुशलया गिरा ॥
 पूजयेच्च सदा लक्ष्मीमलक्ष्मीं मलनाभिनीम् ।
 चये पञ्चपताकानां ध्वजमेकं गृहे न्यसेत् ॥

वाराहे ।

अमावास्यां तुलादित्ये लक्ष्मीर्निद्रां विमुञ्चति ।
 तस्मिन् शुक्ले तदा विष्णुस्तुलायामथ वृश्चिके ॥
 लक्ष्मीप्रबोधः दीयालिकेति यस्य लोके प्रसिद्धिः ।
 कौमुदी यच्चरात्रिश्च कौसुमी फाल्गुनी तथा ।
 वासन्तिरिति विज्ञेया देशस्य महिमाश्रये ॥
 आश्विने पौर्णमास्याञ्च निशादेः क्रीडनं स्मृतम् ।
 कौमुदी सा समाख्याता कार्या लोकविभूतये ॥

(१) पाठोऽयं आदर्शानुरूप एव सुद्रितः परन्तु न समीचीनः ।
 वसुवर्धूनवधूश्चेति पाठो युज्यते ।

कार्तिके सितपचादौ तिथौ तु कुसुमांशुकैः ।
 यच्चार्या यचरात्रिः स्यात् कार्या चेष्टसुखाय सा ॥
 माघशुक्लचतुर्थ्यान्तु वरमाराध्य च श्रियः ।
 पञ्चम्यां कुन्दकुसुमैः पूजा सा कौसुमी स्यता ॥
 फाल्गुने पौर्णमास्यान्तु यदा वासविलासकः ।
 ज्ञेया सा फाल्गुनी लोके कार्या लोकसुमृद्धये ॥
 चेत्राष्टम्यामशोकैस्तु त्रयोदश्यां स्मरार्चनम् ।
 तच्च कार्यमशोकार्थं ज्ञेया वासन्तिकेति सा ॥

अथ ज्योतिःशास्त्रे ।

अमावास्यां तुलादित्ये लक्ष्मीर्निर्द्रां विमुञ्चति ।
 तस्मिन् शुक्ले यदा विष्णुस्तुलायामधिगच्छति ।
 उत्तिष्ठत्ययतो विष्णुः पश्चात् कृष्णचतुर्दशीम् ॥

अथ भविष्यत्पुराणे ।

स्नानं दानं शतगुणं कार्तिके या तिथिर्भवेत् ।
 प्रतिपद्ब्रह्मणश्चापि गुडमिश्रैः सदीपकैः ।
 वामोभिरहृतैश्चाद्यैर्गच्छेत्तद्ब्रह्मणः पदम् ॥
 पुष्पैर्गन्धैर्नैर्वैर्वस्त्रैरात्मानं पूजयेद्बुधः ।

तस्यां प्रतिपदायाञ्च स गच्छेद्ब्रह्मणः पदम् ॥

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवीयसमस्तकरणाधीश्वर-
 सकलविधाविशारद-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परि-
 शेषखण्डे कालनिर्णये विष्णुश्रयनादिकालनिर्णयो नाम सप्तदशो-
 ऽध्यायः ।

अथाष्टादशोऽध्यायः ।

अथ विष्णुनामकीर्तने कालविशेषः ।

विष्णुधर्मोत्तरे वज्र उवाच ।

कस्मिन् काले तु देवस्य किं किं नाम प्रकीर्तयेत् ।

एतन्मे संग्रहं ह्रिन्धि त्वं हि सर्वविदुच्यसे ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

पुरुषं वामदेवञ्च व्यासं सङ्कर्षणं प्रभुम् ।

प्रद्युम्नमनिरुद्धञ्च क्रमादिषु प्रकीर्तयेत् ।

बलभद्रं तथा कृष्णं कीर्तयेत् दिनद्वये ॥

माधवं पुण्डरीकाक्षं तथा वै भोगप्रायिनम् ।

पद्मनाभं हृषीकेशं तथा देवं त्रिविक्रमम् ॥

क्रमेण राजशार्दूल वसन्तादिषु कीर्तयेत् ।

विष्णुञ्च मधुहन्तारं तथा देवं त्रिविक्रमम् ॥

वामनं श्रीधरञ्चैव हृषीकेशं तथैव च ।

दामोदरं पद्मनाभं केशवञ्च यदूत्तमम् ॥

नारायणं माधवञ्च गोविन्दञ्च तथा क्रमात् ।

चैत्रादिषु च मासेषु देवदेवमनुस्मरेत् ।

प्रद्युम्नमनिरुद्धञ्च पञ्चयोः शुक्ल-कृष्णयोः ॥

श्रवः सर्वः शिवः स्थाणुर्भूतादिर्निधिरव्ययः ।

आदित्यादिषु वारेषु क्रमादेवमनुस्मरेत् ॥

विश्वं विष्णुर्वषट्कारो भूतभव्यभवत्प्रभुः ।
 भूतहृद्भूतभृद्भावो भूतात्मा भूतभावनः ॥
 अव्यक्तः पुण्डरीकाक्षो विश्वकर्मा शुचिश्रवाः ।
 सम्भवो भावनोभर्ता प्रभवः प्रभुरीश्वरः ॥
 अप्रमेयो हृषीकेशः पद्मनाभोऽमरप्रभुः ।
 अयाह्यः शाश्वतो धाता कृष्णश्चैताननुस्मरन् ।
 देवदेवस्य नामानि कथितानि च यादव ॥
 ब्रह्माणं श्रीपतिं विष्णुं कपिलं श्रीपतिं प्रभुम् ।
 दामोदरं हृषीकेशं गोविन्दं मधुसूदनम् ॥
 भृधरङ्गदिनं देवं शङ्खिनं पद्मिनं तथा ।
 चक्रिणञ्च महाराज प्रथमादिषु संस्मरेत् ।
 सर्वदा सर्वदेवानां देवदेवस्य यादव ॥
 नामानि सर्वाणि जनार्दनस्य
 कालञ्च सर्वः पुरुषप्रवीर ।
 तस्मात्सदा सर्वगतस्य नाम
 ग्राह्यं यथेष्टं वरदस्य राजन् ॥

वज्र उवाच ।

कार्यारम्भे कथं कस्मिन् किं नामं परिकीर्तयेत् ।
 एतन्मे संग्रहं ह्यिच्छे त्वं हि सर्वविदुच्यसे ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

चक्रिणं हस्तिनञ्चैव शार्ङ्गिणं खड्गिनं तथा ।
 मोक्षार्थीं प्रवसन् राजन् दिक्षु प्राच्यादिषु स्मरेत् ॥

अच्युतञ्चाधिकञ्चैव सर्वं सर्वेश्वरं पृथुम् ।
 संस्मरेत् पुरुषं भक्त्या व्यवहारेषु सर्वदा ॥
 कूर्मं वाराहं मत्स्यं वा जलप्रतरणे स्मरेत् ।
 भ्राजिष्णुमग्निजनने जपेन्नाम त्वतन्द्रितः ॥
 संग्रामाभिमुखो गच्छन् संस्मरेत्तपराजितम् ।
 केशवं पुण्डरीकाक्षं पुष्कराक्षं तथा जपेत् ॥
 नेत्रबाधासु सर्वासु हृषीकेशं तथैव च ।
 अच्युतञ्चामृतञ्चैव जपेदौषधकर्मणि ॥
 गरुडध्वजानुस्मरणादापदोमुच्यते नरः ।
 ज्वरदुष्टाग्निरोरोगविषवीर्यं प्रशाम्यति ॥
 ग्रहनक्षत्रपीडासु देवबाधाटवीषु च ।
 दस्युवैरनिरोधेषु व्याघ्रसिंहादिमङ्गले ।
 अन्धकारे तथा तीव्रे नरसिंहेति कीर्त्तयेत् ॥
 नारायणं शार्ङ्गधरं श्रीधरं गजमोक्षणम् ।
 वामनं खड्गिनञ्चैव दुःखप्लेषु तु संस्मरेत् ॥
 अग्निदाहे समुत्पन्ने संस्मरेज्जलग्नायिनम् ।
 बलभद्रन्तु युद्धार्थी कृष्यारम्भे हलायुधम् ।
 उत्तरणे वणिज्यार्थी श्रीशमभ्युदये नृप ॥
 जगतो मङ्गलं विष्णुं माङ्गल्येषु च कीर्त्तयेत् ।
 अग्निघातेष्वग्नेषु विशोकेषु तथा जपेत्^(१) ॥
 उत्तिष्ठन् कीर्त्तयेद्विष्णुं प्रस्त्रापे माधवं नरः ।

---

(१) विशोकेति तथा जपेदिति ख० ।

भोजने चैव गोविन्दं सर्वत्र मधुसूदनम् ॥
 नारायणं सर्वकालं चतुःप्रसूखलितादिषु ।
 स्थाने देवार्चने होमे प्रणिपाते प्रदक्षिणे ॥
 कीर्त्तयेद्वासुदेवञ्च अनुक्तेष्वपि यादवम् ।
 कार्यारम्भे तथा राजन् यथेष्टं नाम कीर्त्तयेत् ॥

सर्वाणि नामानि हि तस्य राजन्
 सर्वार्थसिद्धौ तु भवन्ति पुंसः ।
 तस्माद्यथेष्टं खलु देवनाम
 सर्वेषु कार्येषु जपेत् भक्त्या ॥
 इति विष्णुनामकीर्त्तने कालविशेषः ।

अथ मुख्यकालातिक्रमे कालाः ।

ते च गौणा वाचनिकाश्चेति द्विप्रकाराः । तदेवं विचार्यते
 मुख्यकालासम्भवे गौणकालग्रहणं कार्यं न वेति, ननु को मुख्यः
 को वा गौणः । यो विहितः स मुख्यः । यथा वृद्धिआद्धादौ
 प्रातरादिः । यश्चाविहितः तत्समीपवर्त्ती तेष्वेवाङ्गभावं नौयमानः
 सङ्गवादिः स गौणः । तदाह त्रिकाण्डमण्डनः ।

स्वकालादुत्तरो गौणः कालः सर्वस्य कर्मणः ।

यद्वागामिक्रियामुख्यकालस्याप्यन्तरालवत् ।

गौणकालत्वमिच्छन्ति केचित् प्राक्तनकर्मणि ॥ इति ।

अस्यार्थः पूर्वोत्तरयोः पूर्वस्य कर्मणो यः स्वकालस्तस्मादुपरितनः
 उपरितनकर्मकालाच्च पूर्वभावी पूर्वापरयोरन्तरालकाल इति यावत्
 सपूर्वस्मिन् कर्मणि गौणः । यद्वा यथोक्तान्तरालवदागामिक्रिया-

मुख्यकालस्यापि पूर्वस्मिन् कर्मणि गौणकालतां मन्यन्त इति । कथं पुनरुत्तरकर्मकालस्य पूर्वकर्मानुष्ठानाय ग्रहणमाशङ्क्यते यतः स्वकालात् प्रच्युतं पूर्वं कर्म तावद्विनष्टप्रायं उत्तरञ्च स्वकालादप्रच्युतत्वाद्-
 विनष्टरूपं तच्च यद्युत्तरकर्मकाले पूर्वं कर्म क्रियते तदा विनष्टसमा-
 धानार्थं अविनष्टविनाशनं प्रसज्यते । तन्मृतजीवनाय जीवन्मरणमिव
 स्यात् । अत्र ब्रूमः । उत्तरे कर्मकाले द्वयोरवकाशे सतीदमुच्यते न
 पुनरसत्यपि तस्मिन्निति । ननु मुख्यकालसमीपवर्तिनः कालस्याभि-
 धयाविनाभूतप्रवृत्तिलभ्यत्वान्नाच्चणिकत्वमेवोचितं, सत्यमेवं, तथापि
 तत्कालोपलक्षणीभूतातपमार्द्धवादिगुणोपनीतया लौकिक्या प्रातरा-
 दिग्रन्द्प्रवृत्त्या तस्य गौणत्वमप्यस्येवेति गौणत्वोक्तिर्न विरुध्यते । ननु
 तदनुपदेशात्कथं ग्राह्यत्वमाशङ्क्यते, प्रतिनिधिन्यायेनेति ब्रूमः । नन्वेवं
 तर्हि यथाकथञ्चित्सादृशान्मध्याह्नादावपि कदाचित् प्रातरादिकृ-
 त्यानि प्रसज्येरन्, किमत्रानिष्टं क्रियते एवं हि कदाचिदत्यन्त-
 सादृश्यवतः प्रचुरगौणप्रयोगसङ्गिनः सङ्गवादेरलाभात्, तदेवमस्मिन्
 संग्रहे कश्चित् पूर्वाह्ने दैविकं श्राद्धमित्यादिकालसंयुक्तेषु वाक्येषु
 कालं प्रति कर्मणो गुणभावेन विधानं मत्वा प्रधानभूतविहितका-
 लातिक्रमेण गुणभूतकर्मानुग्रहाय कालान्तरानुष्ठानं न कार्यमिति
 पूर्वपक्षमभिप्रेत्य सिद्धान्तितवान्, काले हि कर्म चोद्यते न कर्मणि
 कालः अतः कर्मणामेव प्राधान्यं कालमनूय कर्मणो विधानात् । ततः
 कर्म प्रति गुणभूतविहितकालातिक्रमे प्रधानभूतकर्मानुग्रहार्थं गौ-
 णकालेऽप्यनुष्ठानं कार्यं । कालहाने कर्मणोऽपि त्यागस्यान्याय्यत्वात् ।
 न ह्येकव्यञ्जनं विना शेषभोजनमेव त्यज्यते । तदयुक्तम् । न तावत्कर्म-

गुणीभावेनात्र पूर्वपक्षो घटते कर्मणः फलसम्बन्धात् । फलवत्सन्निधा-
वफलान्तदङ्गमिति न्यायेन कालस्यैवाङ्गत्वात् । न च कर्मणः काला-
र्थतया परार्थत्वात् फलश्रुतिरर्थवाद इति वाच्यम् । कालस्य फल-
वत्कर्मार्थत्वावगमात्, नापि कालगुणीभावोक्तः सिद्धान्तो घटते,
असिद्धहेत्वाभासोपन्यासात्, न ह्यत्र कालानुवादेन कर्म विधीयते,
कालस्यान्यतः प्राप्तिविरहात् । ननु कालस्य वाक्यान्तरेण प्राप्यभावे-
यमावास्यादिरूपेण लोकव्यवहारादेव ज्ञातस्यानुवादो भविष्यति ।
मैवम् । लोकसिद्धकालस्वरूपानुवादेन कर्मविधावस्य स्वयमफलत्वेन
फलवत्कर्मङ्गत्वाभावेन च विधेरानर्थक्यप्रसङ्गात् । किं चास्मिन्
कर्मण्युपदेशस्य कालस्य न कर्मान्तरसम्बन्धो घटते तस्यैतत्कर्मानु-
ष्ठानेऽनन्तरमेवाऽनुष्ठितत्वात् । नन्वेवं तर्हि यजेत स्वर्गकाम इत्य-
त्रापि लोकादेवावगतं स्वर्गकामिनमनूय यागविधेरवधारणात् कथं
न विधानार्थकं, उच्यते, यद्यपि स्वर्गकामस्योद्देश्यतया वाक्येऽन्वयः
प्रतीयते तथापि भावनायाः प्रथमं भाव्यस्यापेक्षणात् पुरुषस्य च
सिद्धरूपतया तदनर्हत्वात्स्वर्गकामपदेन कामनाविषयभूतः स्वर्ग एव
साध्यत्वेन समर्थते स्वर्गकामस्य पूर्वसिद्ध एवानूद्यते, यथा लोहितो-
ष्णीषा चत्विजः प्रचरन्तीत्यादौ विशेष्याणामृत्विजां प्राप्तत्वादप्राप्त-
विशेषणमात्रपरत्वं वाच्यं एवमिहापि । तदुक्तं मण्डनमित्रैः ।

अपेक्षितत्वात् भाव्यस्य कामग्रन्था हि तत्पराः ।

विशेषणप्रधानत्वं दण्डीत्यादिषु दर्शितमिति ॥

अतः कालानुवादेन तत्र कर्मविधिरित्युक्तम् । तदेवं यथोक्तौ
पूर्वाक्षरपञ्चावयुक्तौ कौ च तर्हि तौ युक्तौ । उच्यते । तत्र तावत्पूर्व-
पक्षः नित्यं नैमित्तिकं आवश्यकत्वेन प्राप्ते तादृग्विधस्वरूपनिर्वाहार्थं
यथा शक्रादित्युपवन्धे विहितासम्पत्तौ तत्सदृशप्रतिनिधिपक्षं

कर्त्तव्यमिति स्थिते खकालासम्पत्तौ गौणकालग्रहणं कार्यम् । .

तदाह त्रिकाण्डमण्डनः ।

मुख्यकाले यदावश्यं कर्म कर्त्तुं न शक्यते ।

गौणकालेऽपि कर्त्तव्यं गौणोऽप्यचेदृग्रोभवेदिति ॥

‘ईदृशः’ मुख्यकालसदृशः, अनेनास्य प्रतिनिधित्वेन योग्यता दर्शिता । मृततिथावपि गौणकालग्रहणं दर्शयन्ति ।

यथाकथञ्चित् कर्त्तव्यं नित्यं कर्म विजानता ।

न प्राप्तस्य विलोपोऽस्ति पैतृकस्य विशेषत इति ॥

तथा ।

दिवोदितानि कर्माणि प्रमादादकृतानि वै ।

यामिन्याः प्रहरं यावत्तावत् सर्वाणि कारयेत् ।

सन्धौ रात्रौ न कर्त्तव्यं आहुं खलु विचक्षणैः ॥ इत्यादि ।

सन्ध्यादिकालविशेषनिषेधश्च गौणत्वेन तत्कालग्रहणप्राप्तौ सत्या-
मेवावकल्प्यते । -नित्यनैमित्तिकेषु च यथा शक्नुयात् तथा कुर्या-
दित्युपबन्धसामर्थ्यान्नित्यवदतस्ततोऽन्यान्यप्यङ्गान्यनित्यानि भवन्ति ।

तथाच पैम्पेनसिः ।

प्रधानसचिवान्यङ्गानि भवन्ति न भवन्ति चेति ।

ननु यदि मुख्यकालातिक्रमे गौणकालग्रहणं न विरुद्धम् तर्हि
दर्शपूर्णमासपार्वणश्राद्धादीनाममावास्यादिविहितकालाभावे पञ्च-
न्यादिषु कर्त्तव्यत्वं प्रसज्येत । का नामेषा प्रसक्तिरभिमतमेव हि
गौणकालस्योक्तकारवादिनस्तदा तदनुष्ठानम् । एतच्च गौणकालग्रहणं
न काम्येषु । तच्च हि सर्वाङ्गोपसंहारशक्तस्यैवाधिकारप्रतिपादनात् ।
गौणकालग्रहणे तु कर्मानुष्ठाने कश्चिद्विशेषस्त्रिकाण्डमण्डनोक्तप्रस-
ङ्गादुच्यते ।

गौणेष्वेतेषु कालेषु कर्म चोदितमाचरेत् ।

प्रायश्चित्तप्रकरणप्रोक्तां निष्कृतिमाचरेत् ॥

कालान्तरोदितं कर्म एतेषु पूर्वोक्तलक्षणेषु गौणकालेष्वचरेत् ।
पक्षान्तरमपि तेनैवोक्तं ।

प्रायश्चित्तमकृत्वा वा गौणकाले समाचरेत् ।

अत्राहत्वेत्यत्र पूर्वकालताप्रतीतिरविवक्षिता । तदेवं गौणकाल-
ग्रहणे प्राप्तेऽभिधीयते सर्वत्र सप्तम्यन्तर्निर्दिष्टस्य कालस्यानुपादेयत्वे
उद्देश्यैकस्वभावस्य निमित्तत्वेनाभिधानादधिकारिविशेषणत्वे विहित-
कालमन्तरेणाधिकाराभावात् कालान्तरे हतमकृतमेव स्यादिति
गौणकालग्रहणं न कार्यं विहितकालाभावेऽधिकाराभावः सान्तप-
नीयाधिकरणे प्रापणाच्च निमित्तस्येत्यत्र सूत्रे प्रतिपादितः ।

अत एव लौगाक्षिः ।

गणिताज्ज्ञायते कालः काले तिष्ठन्ति देवताः ।

वरन्वेकाङ्गतिः काले नाकाले लक्षकोटिशः ॥

यत्तु त्रिकाण्डमण्डणेन गौणकालग्रहणमुक्तं तत् पूर्वपक्षन्यायस्यैव
सिद्धान्ततामभिमन्यमानेनोक्तमित्युपेक्षणीयं । यत्तु यथाकथञ्चिदि-
त्यादिस्मरणं न तत्र गौणकालग्रहणं प्रतिपाद्यते किन्त्वग्रहणमेव ।
यतस्तस्यायमर्थोऽवगम्यते स्वकालप्राप्तस्य कर्मणोमुख्यद्रव्याद्यसम्पत्ति-
वशाद्विलोपोऽननुष्ठानं न कार्यम्, किन्तु स्वकाल एव यथा-
कथञ्चिन्मुख्यद्रव्यसदृशोपादानेन किञ्चिद्विकल्पमपि कर्त्तव्यमिति ।
यदपि “दिवोदितानि कर्माणीत्यादिवचनं न तेन सर्वेष्वपि कर्मसु
सर्वेषां च गौणकालानां गौणकालयुक्ता ग्रहणमुच्यते किन्तु केषु-
चिदेव कर्मसु किञ्चिदेव कालान्तरमनुकल्पत्वेन मुख्यकालवज्राया-
दप्राप्तमेव विधीयते । अतो नैतद्वचनबलेन संवत्सरर्तु-मास-तिथ्या-

दिकालविशेषविहितानि कर्माणि तत्तत्कालातिक्रमे कालान्तरेऽपि कर्तुं युज्यन्ते । यत्तु सन्ध्या-रात्र्योः आहुनिषेधः सोऽपि रागतः प्रा-
प्तस्य भक्षणादेरिव न्यायाभासोत्पादितमोहप्राप्तस्योपपद्यते । अथवा ।

“द्रव्यं ब्राह्मणसम्पत्तिः आहुं प्रतिवक्षिस्तथा ।

अकाले यदि वा काले तीर्थआहुं सदा नरैः ॥

प्राप्तेरेव हि कर्त्तव्यम्” । इत्यादिभिरपराद्यादिव्यतिरिक्तकालप्राप्तस्य
आहुस्य सन्ध्यादिकालेष्वयं प्रतिषेधः । यत्तु मुख्यकालातिक्रमे
नित्य-नैमित्तिकानां गौणकालेऽनुष्ठानं दृश्यते तत् क्वचित् शिष्ट-
गर्हापरिहार-मनःपरितोषाद्यर्थं, क्वचिच्चानुकल्पत्वेन कालान्तरविधि-
रित्यनवद्यम् । उपदिष्टकालातिक्रमे चाधिकाराभावादेव मुख्यद्रव्य-
लोभान्मुख्यकालातिक्रमो न कार्यः, एतदेव च सन्देहपूर्वकमुपन्यस्य
चिकाण्डमण्डनेन निर्णीतम् ।

मुख्यकाले हि मुख्यज्ञेत् साधनं नैव लभ्यते ।

तत्काल-द्रव्ययोः कस्य मुख्यत्वं गौणतापि त्वा ॥

मुख्यकालमुपाश्रित्य गौणं मुख्यस्य साधनम् ।

न मुख्यद्रव्यलोभेन गौणकालप्रतीक्षणम् ॥

तदेवमेतत्सिद्धं वचनमन्तरेण गौणकालग्रहणं न कार्यं सति तु
वचने गौणस्य, तस्मात् परस्यापि ग्रहणं कार्यमिति ।

इति श्रीमद्राजाधिराज-श्रीमहादेवीयसमस्तकरणाधीश्वरसक-

सविष्णुविष्णुपदश्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ

परिशेषखण्डे कालनिर्णयः समाप्तः ।

55.6.7

शिवमस्तु ।

सुखन

1880
JAN 10
NEW YORK

SOME OF OUR IMPORTANT RESEARCH PUBLICATIONS

Elements of Indian Aesthetics.

S.N. Ghoshal Shastri.

Rs.1350.00

2 vols. in 5 pts. 29 cm. bib. index. 1978-1983. Cloth.

Contents: v. 1. Historical and cultural elements — Philosophical elements — Literary elements — Elements of poetic diction (kāvya-śīksā). v. 2, pt. 1. History, thoughts and canon of Indian iconography (with three component parts) — v. 2, pt. 2. The Tantric iconography — v. 2, pt. 3. Indian gesturology. — v. 2, pt. 4. Primitive arts, crafts, and alpāna.

Word and Meaning: a new perspective. in the light of Jagadīśa's Śabda-śakti-prakāśikā.

K.N. Chatterjee.

Rs. 150

lviii, 702 p. 23 cm. bib. index. 1980 Cloth

Kalyāṇamalla's Anarigariga : an Indian erotic : Sanskrit text with English translation. Edited and translated by S.N. Prasad. 156 figures and 58 plates. 1983.

Rs. 400.00

Laments in Sanskrit literature.

By S.C. Banerji. 1985.

Rs. 125.00

Reflections on Indian philosophy

By K.P. Sinha. 1984.

Rs. 100.00

History of Rūpaka in the Alāṅkara Śāstra.

Biswanath Bhattacharya. 1982.

Rs. 250.00

आपस्तम्बगृह्यसूत्रम्। हरदत्तमिश्रकृत

'अनाकुला' टीका, सुदर्शनाचार्यकृत 'तात्पर्यदर्शन' टीका, ए० चित्रस्वामी शास्त्री कृत संस्कृत टिप्पणी तथा उमेश चन्द्र पाण्डेय कृत हिन्दी अनुवाद सहित। १९८३

Rs. 75

साध्यायनधीतसूत्रम् (अग्निष्टोम अध्याय तक)।

कुमुद झा वक्शी कृत 'सरला टीका' एक टिप्पणी सहित। द्वितीय संस्करण १९८४

Rs. 40

बोधायनधर्मसूत्रम्। गोविन्दस्वामी कृत 'विवरण' टीका, ए० चित्रस्वामी शास्त्री कृत भूमिका, टिप्पणी, अनुक्रमणिका आदि, तथा उमेशचन्द्र पाण्डेय कृत हिन्दी टीका सहित १९८३

Rs. 75

मनुस्मृतिः। कुल्लूकभट्टकृत 'मन्वर्थमुक्तावली' टीका तथा हरगोविन्द शास्त्री कृत 'मणिप्रभा' हिन्दी टीका, गोपाल शास्त्री नेने कृत भूमिका सहित। १९८२

Rs. 100

नीतयधर्मसूत्रम्। हरदत्तकृत 'मिताक्षरा' टीका उमेशचन्द्र पाण्डेयकृत हिन्दी टीका सहित। १९८३

Rs. 60

यामवल्क्यस्मृतिः। विज्ञानेश्वरकृत 'मिताक्षरा' टीका उमेशचन्द्र पाण्डेय कृत हिन्दी टीका, तथा श्रीनारायणमिश्रकृत भूमिका सहित। तृतीय संस्करण १९८३

Rs. 70

धर्मसिन्धुः। काशीनाथ उपाध्यायकृत; बरिष्ठदत्त मिश्र कृत 'धर्मदीपिका' हिन्दी टीका तथा सुदामा मिश्र शास्त्रीकृत 'सुधा' व्याख्या, तथा म०म० सदाशिव शास्त्री मुसलगाँवकर कृत समीक्षात्मक प्रस्तावना सहित। १९८४

Rs. 250

वेदान्तसूत्रवैदिकवृत्तिः। स्वामी हरिप्रसाद वैदिक-मुनि विरचित। १९८२

Rs. 150

हरविजयम्। राजानक रत्नाकर विरचित, राजानक अलककृत टीका सहित; पं. दुर्गाप्रसाद एवं काशीनाथ पाण्डुरङ्ग परब सम्पादित।

Rs. 100

चरकसंहिता। महर्षिणा पुनर्वसुनोपटिष्टा; तच्छिष्येनाग्निवेशेन प्रणीता; चरकदुग्धबलाभ्यां प्रतिसंस्कृता; चक्रपाणिदत्तविरचितया आयुर्वेददीपिकाव्याख्या संवलिता; आचार्योपाध्वेन त्रिविक्रमात्मजेन यादवशर्मणा संशोधिता १९८४

Rs. 250

Also available at :

CHAUKHAMBHA ORIENTALIA

Post Box No. 1032

VARANASI-221001 (India)

Telephone : 63354   Telegram : Gokulotsav

Branch—Bungalow Road 9 U.B. Jawahar Nagar

DELHI-110007   Phone : 2911617